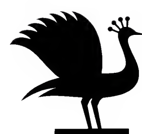
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14096

Vladimir-Volynskiĭ Memorial Book

Pinḳas Ludmir

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Pinḳas Ludmir : sefer-zikaron li-ḳehilat Ludmir.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Irgun yotsʻe Ludmir be-Yiśrael, 1962.
DESCRIPT	624 columns : ill., ports., facsims. ; 31 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Vladimir-Volynskiĭ -- History.
	Volodymyr-Volynsʹkyĭ (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Vladimir-Volynskiĭ.
ADD'L TITLE	Wladimir Wolynsk, in memory of the Jewish community

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

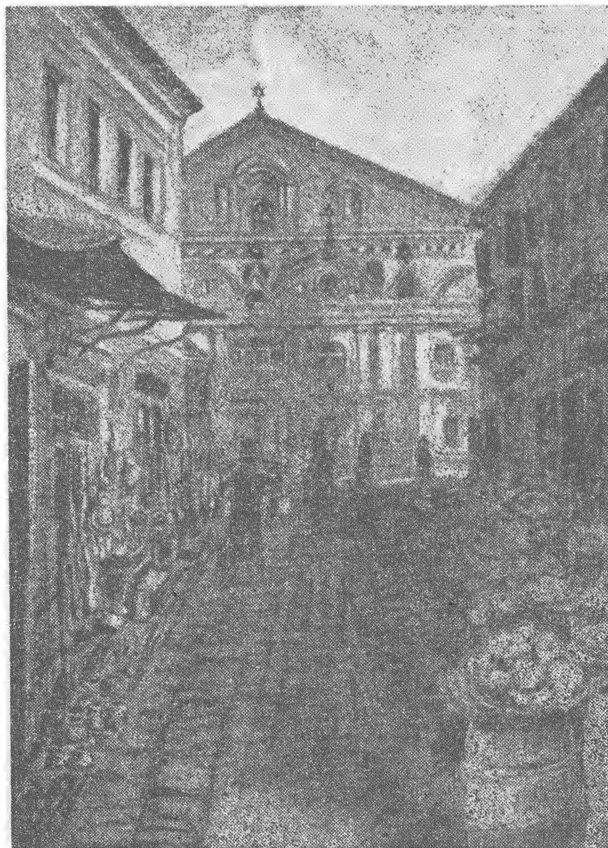
PRINTED IN THE U.S.A.

פנקס לודמיר

ספר-זכרון לקהילת לודמיר

פנקס לודמיר

ספר־זכרון לקהילת לודמיר

בהוצאת ארגון יוצאי לודמיר בישראל, תל־אביב תשכ"ב

WLADIMIR WOLYNSK

IN MEMORY OF THE
JEWISH COMMUNITY

כל הזכויות שמורות
נדפס בישראל תשכ״ב
דפוס א. בן חור, תל־אביב
רחוב החלוצים 19, טלפון 83748

PRINTED IN ISRAEL
1962

Published by: IRGUN YOTZEI LUDMIR, ISRAEL, TEL-AVIV 1962

בפתח הספר

פנקס זה הוא ספר קולקטיבי של עשרות מחברים רושמי־זכרונות על העיר היהודית לודמיר.

דפי הספר אוצרים בתוכם תולדות אחד הישובים היהודיים העתיקים ביותר במדינת פולין, עיר של חכמים וגאונים, אשר אורם זרח מאות בשנים בכל קהילות מזרח־אירופה, ביניהם גדולי־התורה, רבנים וראשי־ישיבות, שהרביצו תורה ברבים הן בלודמיר, והן בקהילות אחרות, וכן מנהיגי־הציבור, עמודי־התווך של מוסד האוטונומיה היהודית במדינת־פולין — ועד ארבע הארצות.

מי לא שמע את שמעו של הט"ז („טורי זהב"), המאור הגדול בעולם־התלמוד והפוסק הנודע, יליד קהילת לודמיר, ששמו חקוק לתפארת בתולדות יהדות פולין. —

אין כמעט יהודי שלא ידע את שמו של ר' יום טוב ליפמאן הלר, בעל „תוספות יום טוב", גאון התורה, הלוחם הגדול בעד האוטונומיה הרוחנית היהודית בפולין, אשר רבות משנות יצירתו הנשגבה ומאבקו ללא רתת, כרוכות וקשורות בלודמיר, שם כיהן כרב ואב"ד.

מאות בשנים, דור אחרי דור, פעלו גדולי־התורה בקהילת לודמיר.

בספר זה השתדלנו להעלות מתהום הנשייה את זכר דמויותיהם ופעלם של יהודי לודמיר על כל שכבותיהם וגווניהם.

לודמיר בראשית ימיה שהיתה עוברת מרשות לרשות ושהופקרה להרג ולבז בידי קלגסים וגייסות, לודמיר שהיתה נתונה לסבל הנוגש של הטאטארים, לודמיר בימי שחיטות ת"ח ות"ט, לודמיר בימי ועד ארבע הארצות, לודמיר בתקופת החסידות, לודמיר תחת שלטון הצאר הרוסי. ואחר־כך: לודמיר בימי מלחמת־העולם הראשונה ובין שתי מלחמות־העולם — עת היתה לעיר תוססת חיים לאומיים יהודיים; לודמיר בימי הזוועה הנאצית, לודמיר ובניה הפארטיזנים היהודיים — הרי הם הפרקים העיקריים של ספר קולקטיבי זה.

מקום מרכזי הוקדש בספר לתקופת־הגיטו ולדברי הזכרונות מלאי בלהות־ההשמדה, מגילות־הענות שנרשמו ע"י עדי־הזוועה — הרי הם הפרקים המספרים על המרטירולוגיה האיומה של הורינו ובני־משפחותינו, על הטבח שבוצע על־ידי הנאצים הגרמנים ועל חלקם ברצח של משתפי־פעולה המרובים, האוקראינים והפולנים.

בדפי־זכרונות אלה ניתן מבע נורא־הוד לעמידתם הנפשית של יהודי לודמיר על סף־המוות ולמערכת־הגבורה בה עמד הנוער היהודי נגד משמידי־עמנו — הן כנוקמים בודדים, והן בתוך שורות הפארטיזנים, שגם שם סבלו סבל עקב היותם יהודים.

מקום מיוחד הוקדש ללבטיה של קהילת־לודמיר בעת קיומה בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם — תוך תאור מוסדותיה ואירגוניה מכל הזרמים, ככל שהדברים נחרתו בזכרונם של השרידים; מקום נרחב הוקצה לתנועה הציונית והחלוצית לכל גווניה וכן לאישים חולמים ולוחמים מבני עירנו.

בפנקס זה הוקדש מקום מיוחד למאמרים רבי־היקף על תקופות מיוחדות ובלתי־נשכחות בחיי קהילת לודמיר, וכן ניתן מקום לרשימות קצרות של שרידי לודמיר, שהעלו כיסופיהם לבית־אבא שנחרב ולקהילה שהושמדה.

ספר זה הוא נסיון של סיכום ל־600 שנות־קיומה של העדה היהודית בלודמיר; השתדלנו לתאר את לודמיר כאחת הקהילות היהודיות בתוך מסכת קהילות־ישראל במזרח־אירופה ובפולין תוך חתירה לקבוע את ייחוד דמותה של לודמיר בתוך מסכת זו.

הספר נכתב פרקים־פרקים, עברית ויידיש, ונקווה שיהיה מובן הן לדור המבוגרים והן לדור „הצברים" ילידי־הארץ.

יעמיק הספר בקרבנו את האהבה לדורות יהודים נאבקים לקיומם ומעלים את נר היהדות בחשכת גלות־פולין; ישריש הספר אהבה בלב הבנים למורשת־אבות.

יהי זכרה הקדוש של קהילת לודמיר צרור בצרור חיי־הנצח של עם־ישראל.

ועדת המערכת

מפת לודמיר בשנות המאה ה־15, 16 ו־17

פאָרוואָרט

דער פינקס איז אַ קאָלעקטיוו בוך, געשריבן דורך צענדליקער מחברים און זכרונות-שרייבער וועגן דער יידישער שטאָט לודמיר.

די זייטלעך פונעם בוך אַנטהאַלטן די געשיכטע-באַשרייבונג פון איינעם פון די עלטסטע יידישע ישובים אין מדינת-פוילן, אַ שטאָט פון חכמים און גאונים, וואָס זייער ליכט האָט הונדערטער יאָרן געשיינט אין אַלע קהילות פון מזרח-אייראָפּע; צווישן זיי גדולי-התורה, רבנים, און ראשי-ישיבות, וואָס האָבן פאַרשפּרייט תורה, אין לודמיר און אין אַנדערע קהילות, ווי אויך געזעלשאַפטלעכע מנהיגים, הויפּט-זיילן פון דער יידישער צענטראַלער אויטאָנאָמיע-אינסטיטוציע אין פוילן — ועד ארבע הארצות.

באַזונדער זאָל דערמאָנט ווערן דער ט"ז („טורי זהב"), דער גרויסער אויטאָריטעט אין דער תלמוד-וועלט און דער באַקאַנטער פוסק, וואָס איז געבוירן געוואָרן און באַקומען זיין דערציאונג אין קהילת-לודמיר, און וואָס זיין נאָמען איז אויף אייביק פאַרשריבן געוואָרן אין דער געשיכטע פון פוילישן יידנטום.

ס'איז ניטאָ כמעט אַ ייד, וואָס זאָל ניט וויסן דעם נאָמען פונעם ר' יום-טוב ליפּמאַן העלער. דעם מחבר פון „תוספות יום טוב", דעם גאון התורה און גרויסן קעמפער פאַר דער יידישער גייסטי-קער אויטאָנאָמיע אין פוילן, וואָס אַ סך יאָרן פון זיין דערהויבענעם שאַפן און זיין אומבויג-זאַמען געראַנגל, זענען פאַרבונדן און פאַרקניפּט מיט לודמיר, ווו ער איז געווען רב און אב בית-דין.

במשך פון הונדערטער יאָרן, דור נאָך דור, זענען טעטיק געווען אין קהילת לודמיר די גדולי-התורה.

אינעם דאָזיקן בוך האָבן מיר זיך באַמיט אַרויסצוהויבן פון דער פאַרגעסנהייט דעם אָנדענק פון זייערע געשטאַלטן און באַשרייבן די גרויסקייט פון זייערע טעטיקייטן.

לודמיר אין אירע אָנהויב-יאָרן, ווען זי פלעגט איבערגיין פון מאַכט צו מאַכט, און ווען זי איז געווען איבערגעגעבן צום הפקר און צו רויב אין די הענט פון אַרמייען; לודמיר, וואָס האָט זיך געפונען אונטערן יאָך פון טאַטאַרן; לודמיר אין די טעג פון די כמעלניצקי-שחיטות; לודמיר אין די טעג פון ועד ארבע-ארצות; לודמיר אין דער תקופה ווען פוילן איז צעטיילט געוואָרן; לודמיר אונטער דער צאַרישער הערשאַפט, און דאַן — לודמיר אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, און צווישן ביידע וועלט-מלחמות — ווען זי איז געוואָרן אַ שטאָט וואָס האָט געאָטעמט מיטן נאַציאָנאַלן יידישן לעבן; לודמיר אין די חורבן-טעג אונטער דער נאַצישער הערשאַפט; לודמיר און אירע זין, די יידישע פּאַרטיזאַנער — דאָס זענען די הויפּט-קאַפּיטלען פון דעם דאָזיקן קאָלעקטיוון בוך.

ס'איז געווידמעט געוואָרן אין דעם דאָזיקן בוך זייער אַ באַדייטנד אָרט — דער געטאָ-תקופה און די זכרונות-קאַפּיטלען וועגן חורבן-שווידער און וועגן דער מגילה פון פּיין, וואָס זענען פאַר-

שריבן געוואָרן דורך די עדות פונעם אומגליק ; דאָס זענען די קאַפּיטלען, וואָס דערציילן וועגן דער מאַוימדיקער מאַרטיראָלאָגיע פון אונזערע עלטערן און משפּחה-מיטגלידער, וועגן די שחיטות וואָס זענען אויסגעפירט געוואָרן דורך די דייטשן, און וועגן אַנטייל אין די רציחות מצד די צאָל-רייכע קאָלאַבאָראַטאָרן, אוקראַאינער און פּאָלאַקן.

אין די דאָזיקע זכרונות-בלעטער ווערט געגעבן אַן אויסדרוק דער גייסטיקער עמידה פון די לודמירער יידן אויפן שוועל פון טויט, ווי אויך צו די גבורה-קאַמפן פון דער יידישער יוגנט קעגן די מערדערס פון אונזער פאָלק — הן אַלס איינציקע נקמה-נעמער און הן אין די אָרגאַניזירטע רייען פון די פּאַרטיזאַנער — ווו אויך דאָרט האָבן זיי פיל געליטן צוליבן זיין יידן.

אַ באַזונדערן אָרט איז געווידמעט אינעם בוך דעם געראַנגל פון קהילת-לודמיר פאַר איר קיום אין דער תקופה פון צווישן ביידע וועלט-מלחמות. דערביי ווערן באַשריבן אירע אינסטי-טוציעס און אָרגאַניזאַציעס פון אַלע ריכטונגען און שטרעמונגען, ווי ווייט זיי זענען איבער-געבליבן אינעם זכרון פון די לעבנגעבליבענע. אַ ברייטן פּלאַץ איז אָפּגעגעבן געוואָרן דער ציוניסטישער און חלוצישער באַוועגונג, לויט אַלע אירע שטרעמונגען, ווי אויך די געשטאַלטן פון טרוימער און קעמפער, אין אונזער שטאָט.

אין דעם פנקס ווערן פאַרעפנטלעכט סיי ברייט-אומפאַסנדיקע אַרבעטן וועגן באַזונדערע אומפאַרגעסלעכע תקופות אינעם לעבן פון לודמירער קהילה, און סיי קורצע רשימות פון לודמירער שרידים, וואָס האָבן אַרויסגעבראַכט זייער בענקשאַפט צום טאַטע-מאַמע שטוב, וואָס איז חרוב געוואָרן, און צו דער קהילה וואָס איז אומגעקומען.

דאָס בוך איז אַ פּרווו פון אַ סך-הכל וועגן 600 יאָר קיום פון דער יידישער געמיינדע לודמיר ; מיר האָבן זיך באַמיט צו געבן אַ באַשרייבונג פון לודמיר אַלס איינע פון די יידישע קהילות אינעם גאַנצן געוועב פון די קהילות-ישראל פון מזרח-אייראָפּע אין פּוילן, שטרעבנדיק גלייכצייטיק אויך אַנצוווייזן אויף דער אייגנאַרטיקער געשטאַלט פון לודמירער קהילה אינעם דאָזיקן אַלגע-מיינעם בילד.

דאָס בוך איז געשריבן קאַפּיטלען עברית און קאַפּיטלען יידיש, און מיר ווילן האָפן אַז עס וועלן אים פאַרשטיין סיי דער עלטערער דור, און סיי דער נייער דור אין ישראל.

זאָל דאָס בוך פאַרטיפן אין אונז די ליבע צו דורות יידן, וואָס האָבן זיך געראַנגלט פאַר זייער קיום, און האָבן געטראָגן דאָס ליכט פון יידישקייט אין דער פינצטערניש פון גלות-פּוילן ; זאָל דער פנקס איינוואָרצלען ליבע אין די הערצער פון די קינדער צו דער לערע פון זייערע עלטערן.

זאָל דער הייליקער אָנדענק פון קהילת-לודמיר זיין איינגעפלאָכטן אינעם אייביקן לעבן פון יידישן פאָלק.

רעדאַקציע קאָמיטעט.

חברי ועד הארגון וועדת הספר

יושבים (מימין לשמאל): **וסר זלמן, חיים חזנולד, מאיר שץ, אמפר שמואל, זאב וינר, אלקנה בן־חור (ינטיס).**

עומדים (מימין לשמאל): **משה בביודה, משה מרגלית, אברהם פרל, איסר קוריס, יפה בן־צבי (אטלס), בוני בירמן, יוסף הרשפלד, יששכר שטרן, משה ויסגרטן, אברהם וינבוים ז״ל.**

בלי תמונה: מאיר קרן־צבי (הירשהורן).

תולדות לודמיר

מ. דבורזיצקי

דברי ימי לודמיר היהודית

הקדמה

לא ידוע לנו עד היום אם קיים ספר כולל על תולדות יהדות לודמיר בכלל או על רבניה וגדוליה בפרט.

במשך מאות שנים היתה ידועה לודמיר בעולם היהודי, הודות לרבניה וגאוניה. במאות השש־עשרה, השבע־עשרה והשמונה־עשרה חיו ופעלו בלודמיר רבנים, שרבים מהם היו לא רק מנהיגים רוחניים ללודמיר היהודית אלא מילאו תפקיד רב בחיים היהודיים במזרח אירופה בכלל ובפולין בפרט. נזכיר כאן את השמות של רבני לודמיר כגון, הסמ״ע ו„תוספות יום טוב״, וכן את שמו של הט״ז, שנולד ונתחנך בלודמיר.

הדים מחייהם ומפעולתם של רבני לודמיר וגדוליה הגיעו אלינו רק במידה שהם השאירו אחריהם ספרים וחיבורים, או שנתנו הסכמותיהם לספרי מחברים בני תקופתם ורשמו ליד שמם כי הם רבנים מלודמיר („חונה פה ק״ק לודמיר״), או שהם מוזכרים בפנקסי הקהילות לרגל השתתפותם באסיפות של „ועד ארבע הארצות״, או בועדי המדינות, כרבנים, פרנסים או כבוררים בסכסוכים; וכן אם הם מוזכרים בשאלות ותשובות או בספרים אחרים שנכתבו בתקופתם.

אולם מתקבל על הדעת כי היו רבנים ולמדנים לא מעטים שבשעתם מילאו תפקיד חשוב בלודמיר היהודית, אלא שלא חיברו ספרים, ולא השתתפו באסיפות של „ועד ארבע הארצות״, ולא נתנו הסכמות לחיבוריהם של רבנים מבני דורם ולא הוזכרו בשאלות ותשובות. אלה יישארו משום כך בלתי ידועים להיסטוריה היהודית — כל עוד שלא יתגלו מקורות מתאימים על חייהם ופעולתם.

במחקר על היהודים בלודמיר השתמשנו בספרים ובאנציקלופדיות שונות (עברית, אידיש, רוסית ופולנית). בנוגע לתקופת „ועד ארבע הארצות״ אנו רוצים להפנות את תשומת־הלב לספרו של פרופ׳ י. היילפרין „פנקס ועד ארבע הארצות״, אשר בו מוזכרים, דרך־אגב, תכופות שמותיהם של רבני לודמיר ומנהיגיה תוך ציון המקורות לידיעות אלו (פנקסים, שאלות ותשובות).

רצינו להראות כיצד קמו ליהודים שושלות של רבנים ומלומדים, ולכן הבאנו מספר פעמים בעבודה זו „אילנות גיניאולוגיים״, שמהם אנו לומדים על רציפות של דורות רבים במשפחות רבנים.

על תקופת ועד ארבע הארצות מצאנו במקורות שונים ידיעות בעיקר על היצירה הרוחנית בלודמיר; לעומת זאת, החל מהמחצית השניה של המאה השמונה עשרה, אנו מביאים תכופות נתונים סטאטיסטיים עתיקים, וכן חומר רב־צדדי על אירועים חברתיים וציבוריים שונים בחייה של לודמיר היהודית.

השם

העיר לודמיר עשירה בשמותיה. על פי רוב דומים השמות זה לזה. במיסמכים רוסיים עתיקים מופיעה לודמיר בשם וולדימיר (Владимир), כעבור שנים היא נקראת ברוסית: וולאַדימיר וולינסק (Владимир-Волынск), בפולנית שמה: וולודז׳ימירז׳ (WŁODZIMIERZ).

במיסמכים עבריים היא מופיעה תכופות בשמות: לאַדומיר, לאַדמר, לודמר, וכן וולאַדימירא, ובשנים האחרונות לודמיר.

באידיש שמה המקובל: לודמיר.

אגדות והשערות על תקומתה של לודמיר

לא ידוע בדיוק מתי נוסדה וקמה העיר לודמיר. לפי אגדה עתיקה היא היתה קיימת כבר במאה השמינית ונקראה בשם לאַדומיר.

על העובדה שבלודמיר היה קיים ישוב של בני־אדם כבר בימים עתיקים מאוד, מעידים החפצים מתקופת האבן, שנמצאו בשעת חפירות בלודמיר.

בשנת 1840 נמצא בלודמיר, בעומק רב, שטח רחב שהכיל הרבה פחם. לפי המשוער נהגו באותו מקום עובדי האלילים להקריב קרבנותיהם, ושכבת הפחם מקורה מהקרבנות שנשרפו במקום.

ידיעות ראשונות על לודמיר

כרוניקה אונגרית מציינת כי לודמיר **כבר היתה קיימת בימי שלטונם של האונגרים, בשנת 884 ונקראה בשמות:** לאַדימירא, לאַדומיר.

אצל ניאַסטור רושם דברי הימים („ליאַטופיס״) הרוסי **הנודע, נזכרת לודמיר בפעם הראשונה בשנת 988. וולאַדימיר סויאַטוסלאַוויטש, הנסיך הגדול מקיוב, כינה אותה בשם „וולאַדימיר״ ונתנה כמתנה לבנו וסיאַוולוד.**

בימים ההם נוסדה נסיכות ווהלין (ווֹלינסקיה קניאַזשסטווֹ (Волынское Княжество).

ידיעות ראשונות על יהודים בלודמיר

בפעם הראשונה מוזכר שמו של יהודי בלודמיר, בסוף המאה השתים־עשרה (בשנת (1171). זהו שמו של הסוחר היהודי בנימין הנדס (יתכן כי שם זה מקורו מהמלה הפולנית האַנדליאַז' — רוכל).

בסוף המאה השלוש־עשרה, בשנת 1288, כבר היתה קיימת בלודמיר קהילה יהודית. אנו לומדים על כך מהליאטופיס באיפאַטיב, אשר שם מסופר על האבל אחרי מותו של הנסיך הגדול הלודמיראי וואַסילי וואַסילצ'יקוב. ונאמר כי: „...והיהודים (הלודמיראים) בכו עליו כעל חורבן ירושלים"...

אולם ידיעות על קהילה יהודית מאורגנת בלודמיר ישנן רק החל מהמאה השש־עשרה.

לודמיר בימי הביניים

תקופות של פריחה ושקיעה היו לה ללודמיר במשך מאות שנים.

לודמיר שכנה על גבול פולין ורוסיה, ולא רחוק ממנה חנו חיילות הטאַטאַרים. משום כך התנהלו בלודמיר מלחמות רבות והיא היתה עוברת תכופות מיד ליד. נפלו בגורלה פלישות והריסות של קלגסים אכזרים.

בהתחלת המאה האחת־עשרה, בשנת 1017, נכבשה לודמיר ע"י המלך הפולני בוליסלב כרוברי.

כעבור מספר שנים, בשנים 1020, היא נכבשה ע"י הנסיך הרוסי יאַרוסלב וולאַדימירוביץ מודרי.

בהתחלת המאה השלוש־עשרה מגיעה לודמיר לשיא פריחתה. בשנת 1231 מבקר את לודמיר המלך האונגרי אנדריי, והוא מוקסם מגדלה ומתפארתה של העיר.

אולם כבר בשנת 1240 נכבשת לודמיר ע"י הטאַטאַרים המחריבים אותה. כעבור 21 שנה (בשנת 1261) מתנפלים עליה שוב הטאַטאַרים והורסים אותה עד היסוד.

בהתחלת המאה הארבע־עשרה, בשנת 1316, עוברת לודמיר לידיו של הנסיך הליטאי גאדימין.

כעבור 24 שנה, בשנת 1340, נכבשת לודמיר ע"י המלך הפולני קאַזימיר הגדול.

שנת 1366, היא שנת מיפנה בדברי ימיה של לודמיר. לפי חוזה השלום בין פולין וליטא עוברת לודמיר רשמית לפולין והיא חדלה להיות עיר נסיכים. את מקומה תופסת העיר לוצק. לודמיר מאבדת את השפעתה.

בשנת 1452 עוברת ווהלין לנסיכות ליטא, ויחד אתה לודמיר.

בשנת 1491 נכבשת לודמיר ע"י הטאטארים המחריבים אותה שוב.

תקופת ימי הביניים של לודמיר נגמרת בחורבנה ע"י הטאַטאַרים.

לודמיר בתקופה החדשה

בשנת 1500 מתקיפים הטאַטאַרים שוב את לודמיר ומחריבים אותה מחדש.

במאה השש־עשרה הולכת לודמיר ונבנית מחדש. מתחילה אצלה שוב תקופת פריחה. בשנת 1552 יש ליהודים בלודמיר 31 בתים, והם עוסקים בעיקר במסחר.

בשנת 1564 מתקיימת ה„אוניה הלובלינאית" בין פולין לליטא. בשנת 1570 מוזכרים יהודי לודמיר ב„פריבי־לגיות" של המלך הפולני זיגמונט אוגוסט, והם משוחררים ממסים שונים פרט למסים בעד מלח ושעוה.

„ועד ארבע הארצות"

כדי להבין את תולדות יהדות לודמיר כחלק מיהדות פולין ולמען נוכל לעקוב אחרי השפעתם של רבני לודמיר על החיים הרוחניים של הכלל היהודי בפולין — עלינו להקדיש מלים מספר ל„ועד ארבע הארצות", המוסד האוטונומי של יהדות פולין, במשך של יותר מ־200 שנה.

לא את טובתם של יהודי פולין דרשו מלכי פולין, כאשר הם איפשרו להם הנהלה אוטונומית של עניניהם הפנימיים, והרשו להם לקיים אסיפות וכינוסים של נציגי הקהילות היהודיות הגדולות בפולין. המלכים הפולניים הרשו קיומו של מוסד זה, כדי שישמש להם מכשיר, — שבאמצעותו יוכלו לגבות במרוכז את המסים שהוטלו על היהודים המפוזרים בערים ובכפרים שברחבי פולין.

הקהילות היהודיות המאורגנות בועד ארבע הארצות קיבלו על עצמן את האחריות בעד מסים אלה. ואילו המלכים הפולנים מצדם לא היו מתערבים וחוקרים כיצד נגבים המסים.

„ועד ארבע הארצות" הרחיב במרוצת הזמן את השפעתו כלפי הממשלה הפולנית, — מצד אחד, וכלפי הציבור היהודי, — מצד שני. בעניני רבנים, בתי־כנסת וחינוך הוא הפך להיות הנציגות היהודית המוכרת במדינת פולין.

הקהילות היהודיות בפולין קיבלו ברצון צורה זו של התארגנות בועד ארבע הארצות לא בגלל הסיבה החיצונית (גביית המסים), אלא מסיבות פנימיות (אפשרות של התארגנות רבת־ממדים). למעשה, התקיימו אסיפות ועדי־הקהילות הראשיות בפולין הרבה שנים עוד בטרם שכינוסים אלה הורשו רשמית ואושרו ע"י הממשלה הפולנית.

פרנסי הקהילות בפולין היו מתכנסים מזמן לזמן בירידים כדי לעבד במשותף תקנות שיחייבו את כל הקהילות, לקבוע את היחסים בין הקהילות הגדולות והקהילות הקטנות, להקים בתי־דין עליונים (שידונו בעניינים, שאינם נמצאים בסמכותם של בתי־הדין המקומיים), וכן כדי לשלוח שתדלנים למלך לבקש ממנו „זכויות", או הגנה מפני הרשויות המקומיות והכמרים הקתוליים שהסיתו נגד היהודים.

העיר לובלין הנמצאת על גבול פולין וליטא, הפכה במאה השש־עשרה למקום התכנסותן של הקהילות. בלובלין היו מתקיימים מדי שנה בשנה ירידים בחודש פברואר (שבט—אדר). לירידים היו באים סוחרים מליטא ומפולין. שם היו גם מתכנסים רבני הקהילות ופרנסיהם.

אולם עדיין לא ידוע עד היום התאריך המדוייק של הכינוס הרשמי הראשון של ועד ארבע הארצות.

ידוע שתחילה הוא היה קיים כ„ועד שלוש ארצות" (פולין הגדולה — פוזנאן, פולין הקטנה — קראקוי ומדינת רייסן — לבוב). ידוע על התכנסותו של ועד שייצג שלוש ארצות אלו בימיו של המלך זיגמונט הראשון, בערך בשנת 1514.

כשהצטרפה מדינת ליטא לועד זה, התחיל להיקרא בשם „ועד ארבע הארצות". אחר כך באה הצטרפות וואהלין (אוסטראה או לודמיר), אולם ליטא פרשה ממנו מסיבות שונות.

במיסמכים פולניים מוזכרת התוועדות של רבנים ממדינות פולין השונות בשנת 1533.

בשנת 1490 התקיים בית־דין רבני של המדינות, באישורה ובהרשאתה של ממשלת פולין.

אסיפות היהודים התחילו להתקיים לעתים קרובות יותר ויותר, עד שהפכו למוסד קבע.

בשנת 1580 היה כבר ועד ארבע הארצות הנציגות הרשמית והאוטונומית של הציבור היהודי בפולין.

בועד היו משתתפים הרבנים ונציגי הקהילות החשובות ביותר. בחירות הפרנסים היו מתקיימות באופן קבוע אחת לשנה בימי חול־המועד פסח.

הוועדים היו נוהגים להתכנס בין פורים לפסח בלובלין ובסוף תקופת הקיץ — ביארוסלב, כלומר, בזמן שהתקיימו ירידים בערים אלו.

לפני ההתוועדות הכללית של „ועד ארבע הארצות", היו ועדי כל מדינה ומדינה („ארץ") נוהגים להתכנס לועד־הארץ, כשם שהסיימיקים הפולנים היו נוהגים להתכנס לפני מושב הסיים הפולני המשותף.

בשנת 1594 החליט ועד ארבע הארצות, שספרי הרבנים הנדפסים בפולין יכולים להופיע רק אחרי שיקבלו הסכמות מאת רבנים מפורסמים; משום כך היו רבנים מכל אזורי פולין נוהגים לבוא לאסיפות ועד ארבע הארצות לקבל שם הסכמות לחיבוריהם מאת הרבנים הידועים. על־יד חתימתו היה הרב המסכים נוהג לציין גם את מקום כהונתו כרב (הסכמות אלו משמשות לא־פעם מקור יחידי לידיעות על רבנים שהיו ופעלו בערים שונות שבפולין, וביניהן לודמיר).

רבניה ופרנסיה של לודמיר השתתפו באסיפות מרובות של ועד ארבע הארצות. בימי כהונתו של יום־טוב ליפמן הלר כרב אב"ד דלודמיר, היה הוא אחת הדמויות המרכזיות של אסיפות ועד ארבע הארצות, והודות לו חודשה ביריד יארוסלב (ת'—1640) התקנה האוסרת להשיג רבנות בעזרתו של השלטון, או לקנותה בכסף.

בשנת 1736 החליטה הפדרציה הגנרלית הפולנית לבטל את סמכות ועד ארבע הארצות ונטלה ממנו את הרשות לגבות את מסי המלך. אולם גם אחר כך היו נוהגים הרבנים להיוועד בימי ירידים ולקבל החלטות משותפות.

ועד ארבע הארצות בוטל לגמרי והפסיק לחלוטין את קיומו רק בשנת 1764, כלומר אחרי קיום של יותר ממאתיים שנה.

רבנים בלודמיר

הרב ר' יצחק בצלאלס (1542—1576)

הרב הראשון בלודמיר.

שמו של רב מלודמיר מגיע אלינו לראשונה מאמצע המאה ה־16, ומשום כך נקרא לו הרב הראשון בלודמיר, והוא הרב ר' יצחק בצלאלס (בן ר' בצלאל), אחד מחכמי התורה הידועים של המאה ה־16.

בימיו היתה קיימת בלודמיר ישיבה גדולה, שהוא עמד בראשה. הרב ר' יצחק בצלאלס נחשב לבר־סמכא בעיני כל גדולי ההלכה בימיו.

הוא חיבר הגהות על התלמוד, ה„רא"ש" וה„מרדכי".

שני נכדיו, שתפסו מקום נכבד בחיי הציבור היהודי בשעתם הם:

א. **רבי דוד**, פוסק מפורסם, מחבר „טורי זהב" (כלומר בעל הט"ז). אוטוריטה בחיים הדתיים של דורו ושל הדורות הבאים (1586—1667).

ב. **רבי יצחק הלוי**, שהיה ידוע אח"כ בקהילת לבוב, מחבר „שיח יצחק" (על הדקדוק העברי), „ברית הלוי", „באר עשק", „יראת רחובות", „שו"ת מהר"י לוי", „חידושי מהר"י לוי".

רבני לודמיר במאה השש־עשרה והשבע־עשרה

הרב ר' משה, „מטה משה" „משה מת" — (1590—1606)

רב בלודמיר וראש הישיבה של עיר זו.

הוא היה אחד מ־30 הרבנים שחתמו בשנת 1590 (ש"ן) על התקנה האוסרת על רב לקנות את כהונתו. התקנה חודשה אחר־כך באספה של ועד ארבע הארצות ביארוסלב בשנת 1640 (ת), הודות ליזמתו של **ר' יום־טוב ליפמן הלר**, ששימש כרבה של לודמיר בשנים ההן.

הגאון בעל הט"ז

הוא גם השתתף בשנת 1603 (שס"ג) באספת **ועד ארבע הארצות**, שעה שנתקבלו התקנות „לפקח על עסקי הדפסת ספרים שמקרוב באו".

מבין כתביו ידוע ביותר הספר „מטה משה", המפרש מנהגים שנתקבלו בחיי יום־יום של **הציבור היהודי בפולין**, במחצית השניה של המאה ה־16; **הוא גם מחברו של ספר** דרושים „הואיל משה".

הרב ר' מנדל ר' אביגדורש — (1590 — 1595)

מחבר הספרים „ספר עמודי הגולה", „ספר מצות קטן", „באורים כבדו ה'", „תיקון שטרות".

בכרוז יארוסלב, שהוצא בשנת 1640 בנוגע לתקנה לא לקנות רבנות, הוא נזכר בין 30 הרבנים שחתמו על תקנה דומה בשנת ש"ן (1590).

ר' אפרים נפתלי בר' יוסף יונה — (1622)

היה ראש ישיבת לודמיר ונפטר בשנת 1622 (כ"ה תמוז שפ"ב).

שלשלת יוחסין של ר' אפרים נפתלי

ר' יונה רב פוסק (בעל „איסור והיתר הערוך").	ר' אפרים נפתלי הלודמיראי (1622) (ראש ישיבת לודמיר).
ר' קלונימיס קלמן ר' יונה — (1558) (ראב"ד אוסטרה ומדינת רוסיה הקטנה).	הרב ר' יעקב (אב"ד בריסק דליטא — 1630 ; דלובלין — 1644).
ר' קלונימיס קלמן (מקובל, קראקוי 1578).	הגאון ר' יהושע השל מקראקוי (רב בלובלין ובקראקוי—1663).

ר' יהושע פאַלק (בר' אלכסנדר) כ"ץ, בעל הסמ"ע —
(1614—1595)

אחרי אשר ר' ישעיהו מנחם מנדל (ר' אביגדורש) עזב את הרבנות בלודמיר (בערך בשנת 1595) והלך לשבת על כסא הרבנות בקראקוי, נתמנה לרבה של לודמיר הרב הגאון ר' יהושע פאַלק, שהיה ידוע בתור אחד מגדולי הגאונים והפוסקים בדורו.

הוא קנה לו את שמו בעולם היהודי הודות לחיבורו הגדול על שולחן ערוך, בארבעה חלקים. שלושת החלקים הראשונים נקראים ביחד „בית־ישראל", ושמו של הספר הרביעי, שנתקבל מאוד בעולם היהודי הוא : „ספר מאורת עינים" (סמ"ע). הספר היה כה נפוץ בציבור היהודי עד שמחברו לא היה ידוע לרבים בשמו הפרטי ר' יהושע פאַלק, אלא בראשי התיבות של חיבורו „בעל הסמ"ע".

יש לשער שהוא היה רב בלודמיר בשנים 1595—1607.

בשנת שמ"ז (1597) היה אחד מראשי החותמים על האיסור לקנות רבנות בכסף. בשנת שס"ג (1603) השתתף באספת הרבנים שקבעה את הפיקוח על הספרים ההולכים ונדפסים בפולין.

ר' זנוויל מלודמיר — (1595)

ברשימת הדיינים של יריד גראמניץ משנת 1595, נמצא גם השם : ר' זנוויל מלודמיר.

הרב יהודה ליב בר' הינוך אלטשולר — (1603—1612)

תלמידו של הרב הלודמיראי ר' יצחק בצלאלס, רב בלודמיר בשנת שע"ב (1611—1612).

חיבר שאלות ותשובות וחיבורים על התלמוד. נתן תכופות הסכמות לספרים, ביניהם : „ספר מצות הגדול", „באורי סמך", „מקור חכמה", „טל אורות", „שיח יצחק".

מימי כהונתו בלודמיר ידועים שמותיהם של 3 דיינים לודמיראים : ר' שמואל זיידל אשכנזי ; ר' צבי הירש בהר"ש מרגליות, ר' מאיר בר' נתן.

ממנו יצאה שלשלת רבנים שתפסו במשך דורות את כסא הרבנות שבקהילות גרמניה.

אנו מוסרים כאן את שלשלת היוחסין שלו ושל צאצאיו, החל מאביו ר' הינוך אלטשולר.

ר' הינוך אלטשולר, ירושלמי (מרבני פראג)

הרב ר' יהודה ליב בר' הינוך אלטשולר — רב בלודמיר, (1611 — 1612); רב אב"ד פוזנה (1620).	ר' אברהם דוד דפוזנא ר' הינוך בר' אברהם אהרן (1600—1659) „ויכוח יוסף והשבטים", „נחלת יצחק", קינות על גזירות ת"ח ות"ט. דרשן בפויזנא, רב אב"ד בגניזנה, רב באייטינגן, (1659).
ר' משה הינוך ירושלמי — (1620)	
ר' וולף אלטשולר—(1648) (בעל „עמוד האש", „אש להאיר", „משנת חסידים").	הרב יהודה ליב — (רב בפאפרשי שניטאג).

הרב הינוך („השני") 1708
רב בשנייטשאך ;
„ראשית ביכורים", „חינוך בית יהודה" ופרסום חיבורים של סבא דסבא ר' יהודה ליב הינוך אלטשולר, (1708).

הרב ר' משה ר' מנדלס, (משה בן ישעיהו מנחם מנדל) —
(1619—1639)

בנו של הרב הלודמיראי ר' ישעיהו מנחם מנדל בר' יצחק (ר' מנדל בר' אביגדורש) ; מן המפורסמים בין רבני דורו.

רב בלודמיר בשנת 1619 (שע"ט) : בשנת 1622 (שפ"ב) נתמנה לרב בפראג, אחרי עליתו לארץ־ישראל של הרב בפראג בעל השל"ה.

2 רבנים מתחילת המאה ה־17

מתוך ספרים והספדים שונים מגיעות ידיעות על שני רבנים לודמיראים בתחילת המאה ה־17 :

א. **ר' מאיר בר' יוסף** שהיה לפני כן רב **באוסטראה** (בימי כהונתו באוסטראה שימש שם בתור ראש ישיבת השל"ה), ולאחרי לודמיר — רב בלובלין ובלבוב **(1638)**.

ב. **ר' נחום** : בתו בילה נישאה **לרב מאיר ואהל** מבריסק, בנו של הרב שאול ואהל **(שמלך יום אחד בפולין)**.

ר' יום־טוב ליפמן (בר' נתן הלוי) הלר — (1579—1654)
„תוספות יום טוב"

בשנים 1634—1642 היה הרב אב"ד של לודמיר ר' יום־טוב ליפמן הלר, בעל „תוספות יום טוב", אחד מגדולי הרבנים בתקופתו.

שנות רבנותו בלודמיר היו מלוות מתיחות דרמטית בינו לבין חלק מהגבאים של קהילת לודמיר. מחלוקת זו הונצחה בספרו האוטוביוגרפי „מגילת האיבה" ונשארה חרותה בזכרונה של יהדות פולין בכלל ויהדות לודמיר בפרט.

בימיו של „תוספות יום־טוב" היתה לודמיר אחת הקהילות הראשיות בוואהלין : מלבדה היו אז **בוואהלין** עוד 3 קהילות גדולות וחשובות : **אוסטראה, קרמניץ ולוצק.**

ר' יום־טוב ליפמן הלר נולד בשנת של"ט (1579) בוולרשטיין. בן י"ח נתמנה לדיין בעיר פראג. בשנת שפ"ה (1625) נתקבל לרב בניקלשבורג ואח"כ לרב של וינה

(1625). בשנת שפ"ז (1627) נתקבל לרב וריש מתיבתא בפראג.

זו היתה תקופת „מלחמת שלושים השנים" (1618—1648). על יהודי בוהמיה בכלל, ועל יהודי העיר פראג בפרט, הוטל לשלם מס גדול לממשלה, כדי לכסות את הגרעון שנתהווה בקופתה. לשם זה מונתה ע"י קהילת פראג ועדת הערכה בראשותו של ר' יום־טוב ליפמן הלר. אחדים מהנערכים שלא היו שבעי רצון מהמסים שהוטלו עליהם — הגישו קובלנה לממשלה נגד הועדה. הם הלשינו על הרב בפני פרדינגד השני, כי בספריו „לחם חמודות" ו„מעדני מלך" התבטא נגד הממשלה ונגד הנצרות. בשנת שפ"ט (1629) נאסר הרב והועמד לפני בית־דין של כמרים קתוליים שדנוהו למיתה, ועל ספריו הכריזו חרם. אחרי השתדלויות מרובות מצדם של כמה מנכבדי קהילת פראג קיבל חנינה מאת המלך שהחליף את עונש המוות בתשלום־כופר רב וכן ביטל את החרם על ספריו, עם זאת נאסר עליו לכהן ברבנות בעיר פראג. הרב עזב את פראג ונתקבל לרב בנמירוב (פדוליה). בשנת שצ"ד (1634) נתמנה לרב אב"ד בלודמיר.

בתור רבה של לודמיר השתתף בשמה של יהדות וואהלין באסיפות ועד ארבע הארצות בשנים: 1636 (שצ"ו), 1639 (שצ"ט), 1640 (ת), 1641 (ת"א) 1642 (ת"ב).

הרב עורר שם את רבני ועד ארבע הארצות לחזק את התקנות והחרמות (שנגזרו כבר בשנת שמ"ז) על הקונים משרה של רבנות. הוא ראה תקנה זו כחשובה ביותר בשביל חיי הציבור היהודי וסמכותו הרוחנית של הרב, הנבחר ע"י הקהילה היהודית ואינו מקבל כהונתו בקניה, או בסיוע השלטונות.

בימים ההם היתה זו תופעה לא נדירה לגמרי שהרשות המקומית (הוויאָוודה או הסטאַרוסטה) נהגה למכור את משרת הרב לאנשים שאינם ראויים למשרה זו. כדי להיות רב בקהילה יהודית גדולה צריך היה להיות עשיר, מאחר שדרוש היה סכום כסף גדול כדי לשלם בעד משרת הרבנות. ברור איפוא, כי במצב זה נסגרה הדרך לגאון עני לכהן בכהונת רב בקהילה יהודית גדולה.

ר' יום־טוב ליפמן דרש והשפיע שיוכרז חרם הן על הרבנים הקונים את משרתם והן על הקהילות המזמינות רבנים למשרות קנויות בכסף.

בשנת 1635 (שצ"ה) התקיימה בווישנייביץ אסיפת ארבע הקהילות הראשיות של וואהלין ושם נתקבלה הדרישה לחדש את התקנה על איסור קניית הרבנות בכסף.

בשנת 1640 (ת') הביא הרב הצעה זו לפני האסיפה של ועד ארבע הארצות בשם ועד מדינת וואהלין. התקנה נתקבלה.

התקנה המחודשת פורסמה בכל בתי־הכנסת של יאַרוסלב.

תקנה זו עוררה שונאים רבים נגד הרב, ובשנת ת"ג (1643) הלשינו עליו מתנגדיו לפני נסיך המחוז שעבר דרך העיר, והוא גזר עליו גזירת גרוש, אך בהשתדלותם של נכבדי היהודים בוורשה נתבטלה הגזירה.

בשנת 1644 (ת"ד), עזב ר' יום־טוב ליפמן את לודמיר כדי לכהן ברבנות קראקא, במקומו של ר' יואל סרקיס (ב"ח). בשנת 1641 (אחרי מותו של ר' **יהושע השל**) נתמנה לראש ישיבה של קראקא. שם נפטר בשנת 1659.

ר' יום־טוב ליפמן הלר השאיר אחריו את ספרו האוטוביוגרפי „מגילת האיבה" ושם תיאר את תלאותיו החל מההלשנה עליו בפראג וגמור בעזיבתו את לודמיר. הספר הופיע בדפוס רק כעבור מאתים שנה, והופיע במהדורות רבות.

ר' יום־טוב ליפמן הלר היה רב בקראקא בימי גזירות ת"ח ות"ט (1648—1649). בשנות הפרעות הללו נתעגנו נשים רבות מבעליהן. הרב פעל הרבה למען התרת העגונות.

הוא חיבר כמה סליחות ותפילות „אל מלא רחמים" לזכר הקדושים שנרצחו במאורעות ת"ח ות"ט („סליחות ליום כ' סיון").

ספריו כתובים בעברית צחה ובסגנון בהיר. בהם משתקפות ידיעותיו המרובות במתמטיקה ובאסטרונומיה — נוסף על בקיאותו הרבה בספרות ההלכה ובספרות הפילו־סופית.

מחיבוריו מפורסם ביותר פירושו למשנה בשם „תוספות יום־טוב". כמו כן ידוע פירושו הגדול לספר הרא"ש בשני חלקים: „מעדני מלך" ו„לחם חמודות". (השם „מעדני מלך" שונה אח"כ ל„מעדני יום־טוב" מחמת ההלשנה שב„מעדני מלך" העליב את המלך פרדינגד השני).*

זו היתה אישיות סוערת של מלומד גדול ובר־סמכא בתלמוד, מחונן בכוח דינמי של לוחם ציבורי.

הרב ר' יחזקאל בר' משה יעקב — (1645)
רב בלודמיר אחרי „תוספות יום טוב".

גזירות ת"ח ות"ט

גזירות ת"ח ות"ט (1648—1649) גרמו לאבידות ניכרות באוכלוסית לודמיר היהודית; אלפים מתושביה נהרגו, ורבים מהם עזבו את לודמיר. בשנת 1649 היו בלודמיר 39 משפחות יהודיות בלבד.

ר' יעקב קופיל מרגליות, בעל „קול יעקב".

מאותם ימי גזירות ת"ח ות"ט מגיע אלינו שמו של ר' יעקב קופיל מרגליות מלודמיר, שגלה מפולין והגיע לקושטא. הוא מחברו של הספר „קול יעקב" (ובו קינה על חכמי פולין, קדושי גזירות ת"ח ות"ט).

ר' אברהם בן שמואל אשכנזי

גזירות ת"ח ות"ט מצאו את הדן בספר „צער בת רבים" של למדן לודמיראי, הרוקח אברהם בן שמואל אשכנזי, שגלה מפולין לוונציה (כתב־היד נתפרסם בשנת 1888).

פרעות ביהודי לודמיר 1653 — 1658.

בשנת 1653 נחרבת לודמיר ע"י צבאות ליטא, ובשנת 1658 ע"י חיילים ליטאיים ואונגריים. בלודמיר נשארות רק 2 משפחות יהודיות.

* (על ספריו של ר' יום־טוב ליפמן הלר, שהופיעו בדפוס ושעודם בכתובים, ראה: אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל, עמ' 727—731).

הרב שמואל אליעזר בר׳ אפרים נפתלי — (1655)

בין שתי ההתקפות הנזכרות לעיל על לודמיר, מגיע אלינו שמו של הרב שמואל אליעזר בן אפרים נפתלי שהיה רב אב״ד לודמיר בשנת 1655.

הרב נחמן בן שלמה נפתלי (1664)

כמה שנים אחרי חורבנה של לודמיר ע״י צבאות האונגרים הולך הישוב היהודי בלודמיר ונבנה מחדש.

מגיע אלינו שמו של הרב נחמן בן שלמה נפתלי, רב אב״ד דלודמיר בשנת 1664.

מאיר בן יוסף אשכנזי מלודמיר — (1655—1672)

נמנה בין מנהיגי עדת לודמיר בשנים 1665—1672. שמו נמצא חתום מספר פעמים בפנקס קהל טיקטין בקשר לבוררות בעניני הקהילה בטיקטין.

הרב אהרן יעקב (1669)

בשנת 1669 היה ר׳ אהרן יעקב בר׳ יחזקאל רב אב״ד של לודמיר; (כנראה היה בנו של ר׳ יחזקאל בר׳ משה יעקב, רבה של לודמיר, אחרי שר׳ יום־טוב ליפמן הלר עזב אותה).

ר׳ אברהם אבאלי חריף — ראש ישיבת לודמיר (1670)

באותן השנים (1670) היה ראש ישיבת לודמיר הרב אברהם אבאלי חריף (בן הרב בנימין בונים). בנו ר׳ יעקב היה אחריו רב בלודמיר. נכדו ר׳ ישראל היה אב״ד לוקאטש שבוואהלין.

הרב ישראל בן שמואל מטארנופול — (1670—1680)

בשנות 1670—1678 היה רב בלודמיר הרב ישראל בן שמואל מטארנופול, אישיות מרכזית בחיי הציבור היהודי שבפולין.

בשנת תל״ח (1678) הוא מכהן בתור המפקח הכללי על קהילות ארבע הארצות ובפרט בכל מלכות פולין ופרנס הועד הכללי שנתקיים בלובלין. באותה שנה היה גם בורר בסכסוך שבין ועד ארבע הארצות לבין ועד ליטא. הסכמתו נמצאת על ספרים מרובים של אותה תקופה.

הוא היה תלמידו של הט״ז.

ר׳ אפרים פישל בן אריה לייב מלודמיר — (1671—1719)

(ר׳ אפרים שתדלן, נאמן בית ישראל דד׳ ארצות)

בשנות 1671—1684 היה פרנס לודמיר בועד ארבע הארצות ר׳ אפרים פישל (ר׳ אפרים שתדלן), הוא השתתף תכופות באסיפות ועד ארבע הארצות והיה אחד האישים המרכזיים של יהדות פולין בתקופתו.

בכתב שניתן ב־18 באפריל 1679, קיבל המלך הפולני יאַן סובייסקי את ר׳ אפרים פישל בחסותו, וקורא אותו „סופר ראשי שנבחר ע״י כל היהודים במלוכה״ (כלומר, „נאמן בית ישראל דד׳ ארצות״). ניתנה לו הרשות לגור תמיד בחצר המלך, לחיות ולסחור בכל מקום שירצה; ניתנה לו הרשות להקים בית חרושת לבירה, והוא שוחרר מכל התחייבויות כספיות כלפי הקהילה והגליל לודמיר. בשנת תנ״ט (1699) מאשר לו המלך הפולני אוגוסט השני את כתב החסות שניתן לו מאת המלך יאַן סובייסקי. הוא מוזכר תכופות בפנקס טיקטין ואפטא לרגל אסיפות ועד ארבע הארצות שהשתתף בהן; עוד בשנת 1719 נזכר שמו בתור נאמן דד׳ ארצות.

צאצאיו של ר׳ אפרים פישל

א. בנו הרב ר׳ יעקב היה רב אב״ד לודמיר (1713). השתתף בשנת 1713 באספת ועד ארבע הארצות.

ב. בנו ר׳ טבל היה רב בלודמיר ופרנס ועד ארבע הארצות (1717—1721). השתתף באסיפת ועד ארבע הארצות.

ג. נכדו, ר׳ שאול, בנו של רבי יעקב, היה רב אב״ד לודמיר (1741—1765) ונאמן מדינת וואהלין בועד ארבע ארצות. ידועים חמשה דורות מצאצאיו שישבו על כסא הרבנות בלודמיר, קרמניץ, ביאלי, לוקאטש, ברסטשקו, דובנא, אוסטראה, טולטשין, לבוב.

יוסף בן ר׳ משה מלודמיר — (1665—1672)

בין מנהיגי הקהילה בלודמיר בשנים 1665—1672 נחשב ר׳ יוסף בר׳ משה, שהשתתף בשנת 1671 באסיפות ועד ארבע הארצות ביריד יאַרוסלב.

שמואל זנווילס בר׳ מאיר סגל מלודמיר

בשנים 1673—1684 מגיע אלינו שמו של ר׳ שמואל זנווילס בר׳ מאיר סגל כאחד ממנהיגי עדת לודמיר. שמו חתום בפסקי־בוררות בפנקסי הקהילות בטיקטין וטוריסק.

הרב ר׳ אשר בן הקצין הקדוש רבי יצחק — (1677)

ר׳ אב״ד לודמיר בשנת 1677, משתתף באותה שנה באספת ועד ארבע הארצות ביאַרוסלב, ונותן הסכמתו לתרגום יידיש של התנ״ך.

הפרנס ר׳ אריה יהודה בר׳ משה מלודמיר — (1677—1693)

בשנים 1677—1693 מוצאים תכופות בפנקסי הקהילות את חתימתו של אחד מהפרנסים החשובים בפרבר קהילת לבוב שהיה נוהג לקרוא לעצמו „אריה יהודה בה״ר משה זצלה״ה מלודמיר, הגר בלבוב בחו״ל (בחוץ לעיר)״, הוא כיהן כסופר ראשי של הקהילות היהודיות בפולין („הסופר הראשי של היהודים היושבים במלכות״).

משה ר׳ מרדכיש סגל מלודמיר — (1677)

בשנת 1677 נמצאת חתימתו בפסק בוררות בפנקס הקהל בפינטשוב. כנראה שהוא זהה עם „משה השתדלן״, שהיה השתדלן הכללי של יהדות פולין.

וואלף מלודמיר — (1686)

אחד מארבעת נציגי גליל וואהלין באסיפות ועד ארבע הארצות.

הרב יקותיאל ברבי יהושע אהרן — (1678—1700)

רב אב״ד דלודמיר במשך 22 שנה. בתור רבה של לודמיר השתתף באסיפות ועד ארבע הארצות בשנים 1678, 1687, 1688, 1696, 1700, ושם נתן את הסכמותיו לספרים רבים.

ר׳ יעקב בהרב אפרים פישל אב״ד דלודמיר - (1713)

אחד מ־3 בניו של אפרים פישל, הוזכר לעיל: בנו ר׳ שאול — היה רב אב״ד בלודמיר בשנים 1742—1752.

ר׳ דוד טבל בר׳ אפרים פישל — (1747—1721)
אחד משלושת בניו של אפרים פישל. הוזכר לעיל.

ר׳ ליב מלודמיר — (1726)
נזכר בתור דיין בקשר לסיכסוך בין קהילת פינסק וקהילת אוסטרוג.

ר׳ שאול בר׳ יעקב — (1765—1741)
הוזכר לעיל. בנו של הרב הלודמיראי ר׳ יעקב ונכדו של ר׳ אפרים פישל.

הרב ר׳ אליהו בן יעקב מלודמיר — (1740)
יהודי שהיגר מלודמיר לגרמניה. בשנת 1740 פירסם ספר „מנחם־כהן" של רבי שבתי כהן מסמיאטיטש, ובהקדמתו מזכיר על שריפה בלודמיר.

הרב יהושוע השל
אחד מהשמות האחרונים של רבני לודמיר שהגיעו אלינו עם חלוקתה של פולין. בנו של רבי אברהם הכהן, אב"ד זאמושץ בעל „בית אברהם".

תקופות ומאורעות

המחצית השניה של המאה השמונה-עשרה

אנו נגשים לתקופה, בה ישנם כבר בידינו מספרים בנוגע לאוכלוסיה היהודית בלודמיר: מקורם של המספרים הוא — ספירות שונות של האוכלוסיה בלודמיר.

במחצית השניה של המאה השמונה־עשרה מתפתחת החסידות בפולין. השנים 1735—1745 הן שנות פעולתו המרובה של ר׳ ישראל בעל שם־טוב, אחרי התגלותו.

בשנים 1750 — 1760 — מתפשטת התנועה החסידית בוואהלין, פודוליה וגליציה.

1764 — 1401 יהודים בלודמיר (1327 מבוגרים, 74 ילדים).

1765 — 1327 יהודים; הם מתלוננים כי מחמת השנאה ליהודים הם מוכרחים לקבור מתיהם בלילות.

1772 — החלוקה הראשונה של פולין.

1782 — ידיעות על יהודי לודמיר, שהם עוסקים במסחר סוסים ובאספקת ציוד ומזון לצבא.

1784 — 340 יהודים בלודמיר.

1790 — 630 יהודים בלודמיר.

1781 — 1792 — הרבי החסידי ר׳ שלמה קרלינר משתקע בלודמיר, הוא תלמידו של ר׳ אהרן קרלינר. בימי המלחמות בין הרוסים והפולנים 1792 (תקנ"ב) נהרג ע"י קוזקים. קראו לו „הקדוש" וגם „משיח בן יוסף" (אוהלו נמצא בבית העלמין בלודמיר).

1792 — מפקד חיילות הפולנים טדאוש קוסציושקו הנודע שהה בלודמיר אחרי נצחונו ע"י דוביינקה. הרב דלודמיר מעביר לו מכתב הערצה בשפה הפולנית בשם עדת לודמיר, יחד עם מתנות.

1793 — החלוקה השניה של פולין.

לודמיר בימי השלטון הרוסי - (1914—1795)

1795 — החלוקה השלישית של פולין. לודמיר משתייכת למדינה הרוסית.

מאותו זמן מאבדת לודמיר היהודית את הפקידה החשוב בחיי הכלל היהודי במזרח אירופה.

טבלה על האוכלוסיה הכללית במחוז לודמיר

שנה	לא יהודים	יהודים	סוחרים יהודים
1799	1076	1834	18
1800	681	1919	22
1801	672	1909	37
1805	673	1942	34

מטבלה זו אנו למדים שבשנים הראשונות למאה התשע־עשרה היה מספר היהודים במחוז לודמיר פי שלושה בערך ממספר הלא־יהודים.

1815 — למוניש וארבארמאַכר בלודמיר נולדה בת בשם חנה רחל, שנודעה אחרי־כן בכל העולם היהודי בכינוי „הבתולה מלודמיר". פרשת חייה לוטה באגדות. כן עטופה מסתורין התנהגותה, גורלה וקיצה. היא היתה נוהגת מנהג רבנות.

1847 — במחוז לודמיר נמצאות 14 קהילות יהודיות, המונות יחד 14.876 יהודים; בלודמיר גופא — 3980 יהודים.

1859 — שריפה גדולה בלודמיר.

1861 — לודמיר מונה 8636 תושבים יהודים ולא־יהודים.

1881 — הגוברנטור מקיוב איגנאַטיב הוציא פקודה האוסרת לגור בתחום של 50 קילומטר ליד הגבול לאותם היהודים, שביום הוצאת הפקודה היה מקום מגוריהם מחוץ לתחום זה. לודמיר נכנסה בשטח התחום שעל יד הגבול. המשטרה הרוסית היתה עורכת חיפושים של יהודים „בלתי־לגליים" דווקא בשבתות ובחגים ומעבירה אותם רגלי במשך שלושה ימים לקובל.

1886 — בשנת 1886 נתמנה בתור רב עדת לודמיר הר׳ יעקב בן יצחק שור. הוא התחיל להנהיג חידושים בחיי לודמיר היהודית: חברות של פועלים, בדיקת בהמות ע"י רופא ווטרינרי. בין חסידי לודמיר קמה התנגדות אליו, ונשלח כתב־הלשנה אל הגוברנטור בקיוב, כי הרב יעקב שור איננו לודמיראי אלא נולד בגליציה (השייכת לאוסטריה) ומשום כך אין לו רשות להיות רב בלודמיר. התקיים משפט נגד הרב בפני 12 שופטים מושבעים. פסק־הדין היה: גירוש הרב מלודמיר.

1892 — האוכלוסיה הכללית בלודמיר: 8185 נפש; האוכלוסיה היהודית — 6389.

1897 — מספר היהודים ירד בלודמיר: 5869 — יהודים לעומת 9883 — נוצרים. הנהלת העיריה מורכבת מיושב־ראש ההנהלה ומשני סגנים, ביניהם — יהודי אחד; כמו־כן היה יהודי סגן יו"ר מועצת העיריה.

1900 — 5 במאי, שריפה גדולה. עלו באש 250 בתים ו־6 בתי־תפילה. נשרפו 68 ספרי תורה. סבלו מהשריפה בערך 2000 יהודים. התרוששות האוכלוסיה היהודית בלודמיר.
הוקם „חדר מתוקן".

1901 — הוקם מוסד „גמילות חסד" למתן הלוואות לבעלי־מלאכות מרוששים.

1903 — הקהילה היהודית בלודמיר מונה 2500 משפחות. רוב היהודים סוחרי עצים, תבואה ובהמות, חנוונים ובעלי מלאכה.

קיימים בלודמיר: „ביקור־חולים", בית־מרקחת לעניים, תלמוד־תורה לילדי עניים, „גמילות חסד", „מלבוש ערומים", הדואגת לאספקת בגדים לנצרכים.

1905 — מלחמת רוסיה־יפן. בימי התייצבות הטירונים והתכנסותם בלודמיר שורר פחד מפני פרעות ביהודים. אחרי השתדלויות אצל ראש המשטרה — הוצא מרכז הגיוס מתחום העיר לודמיר.

נבחרו שני יהודים ל„דומה" (הפרלמנט) ברוסיה: בנימין וואַסרמן ואליעזר פויזנר.

— שחקנים יהודים מגיעים ללודמיר ומציגים הצגותיהם.

1906 — מוקם קו־רכבת בין לודמיר וקובל: הודות לקשרי־תחבורה זו נמצאת לודמיר מחוברת למרכזי רוסיה ופולין.

1909 — נפתח בית־ספר יסודי ממלכתי רוסי ליהודים בלודמיר.

1914 — עיקר פרנסתם של היהודים בלודמיר: הירידים המתקיימים כל 20 בחודש. קמה שכבה של בעלי־מלאכה יהודיים, שהיו מכינים את תוצרתם למכירה בירידים (בגדים מוכנים, כובעים, נעליים וכו'). קיימות 2 ישיבות; נסיונות להקים בית־ספר עברי לילדים; נסיונות להקים ספריה; קיים בית־חולים יהודי. קמו סניפים של תנועות פועלים: „בונד" וס"ס (ציונים סוציאליסטיים).

מלחמת העולם הראשונה (1914—1917)

לודמיר בימי הכיבוש האוסטרי

תשעה באב 1914 פורצת מלחמת העולם הראשונה. כעבור מספר ימים אירעה בלודמיר התנגשות בין חיילים רוסים לבין קבוצת ריגול אוסטרית. בין הנופלים בקרב היה חייל יהודי אוסטרי. יהודי־לודמיר עורכים לו הלוויה רבת־עם.

הצבא הרוסי נוחל מפלות במלחמה וחיילותיו נסוגים; החיילים הרוסים מתנפלים על היהודים. שודדים ומתקיפים אותם בדרך נסיגתם.

1915 — נחשול של פליטים יהודים, הבורחים מחמת החיילים הרוסיים הפורעים, מגיע ללודמיר.

— הסופר היהודי ש. אנסקי, מחבר „הדיבוק", מקים בקיוב ועד לעזרת היהודים הנצרכים, הפליטים ונפגעי הפרעות; הוא מבקר בלודמיר; החיילים הרוסים הנסוגים עוברים את לודמיר ועורכים פרעות ביהודיה. מקרים תכופים של התגוננות יהודים; היהודים מגרשים את איכרי הסביבה העולים על העיר לשדוד את רכוש היהודים.

— לודמיר נכבשת ע"י האוסטרים. מפקד העיר הוא הקצין האוסטרי — מוזר; חוטפים יהודים לעבודת־כפייה. רעב חמור שורר בלודמיר. מתארגנת אסיפת־מחאה בבית־המדרש נגד החטיפות לעבודת־כפייה והעברה למקומות בלתי־ידועים. בפרלמנט האוסטרי היו הדים לאסיפת־מחאה זו, והיהודים שנחטפו הוחזרו ללודמיר.

— 3 יהודים נרצחו בדרך ע"י לודמיר; לפי פקודת המפקד מוזר נתפסו הרוצחים (נוצרים) ונתלו לעיני כל תושבי העיר.

— מוקמות 2 ספריות עבריות.

— עם סיום המלחמה התחילו ההכנות לנסיגתם של חיילות האוסטרים. נוסדה „מיליציה" שתפקידה היה לשמור על המחסנים העירוניים בעת שהעיר תעבור מרשות אחת לשניה. המיליציה מורכבת מ־200 יהודים, 100 פולנים ו־100 אוקראינים. היהודים מהווים הכוח העיקרי במיליציה עקב החיכוכים בין הפולנים והאוקראינים.

— בימים האחרונים לכיבוש האוסטרי מוקמת מועצת העיריה המורכבת מחמשה יהודים, שלושה אוקראינים ושלושה פולנים. כסגן יושב ראש מועצת העיר נבחר היהודי הרשל לב.

— בימי הכיבוש האוסטרי נוסדה בלודמיר ההסתדרות הציונית והוקמו 2 בתי ספר עממיים, שערכו הצגות לילדים בלשון העברית; הוקם תמחוי עממי בשביל הנצרכים, שהיה עורך הצגות של חובבים לשם השגת אמצעים כספיים; הצגות אלו הפכו במשך הזמן גרעין לעבודה תרבותית; מחמת המצוקה בלודמיר עוברים רבים מיהודי לודמיר לכפרי־הסביבה ומתחילים לעסוק בחקלאות.

— ערבוביה פוליטית משתררת עם נסיגתם של האוסטרים מהאזורים הכבושים. קמים הלגיונים הפולניים, השואפים לכבוש שטחים נוספים בשביל מדינת פולין ההולכת ונוצרת; גם האוקראינים שואפים להקים ממלכה אוקראינית עצמאית. שניהם שואפים לכבוש את לודמיר, המהווה נקודה אסטר־טגית חשובה בגלל קווי־התחבורה העוברים דרכה.

— חיילים ואיכרים אוקראיניים מנסים להתקיף את לודמיר; גישתם העוינת ליהודים ידועה; חברי המיליציה היהודיים הודפים אותם מהעיר אחרי קרב יריות.

— הלגיונרים הפולניים כובשים את העיר; הם מחסלים את המיליציה של לודמיר; גדוד חיילים פולנים, שהוקם ע״י המפקד יאוורסקי נכנס ללודמיר; פרעות ביהודים; גוזזים את זקני היהודים ברחובות העיר; נהרג אופה יהודי במפקדת המשטרה; בחור יהודי מנדל טננבוים מסכן את נפשו והולך למשטרה כדי לקחת את גופו של ההרוג ולהביאו לקבר ישראל (אחר כך עלה לארץ־ישראל ונמנה עם מייסדי כפר ויתקין).

לודמיר בין 2 מלחמות העולם

שלטון הפולנים

אחרי שלודמיר עברה לשטח מדינת פולין ויהדות לודמיר הצטרפה לחייה של יהדות פולין, מתחילה בלודמיר היהודית תקופה פריחה, קמים בתוכה כל המוסדות הציבוריים, התרבותיים והפוליטים וכל מוסדות העזרה ההדדית („אורט", „אזע", בנקים לבעלי־מלאכה ולסוחרים) וכל הזרמים המפלגתיים היהודיים, שהיו קיימים בכל ישובי היהודים בערים ובעיירות של מדינות פולין. לודמיר היהודית מהווה אחת הקהילות היהודיות של פולין וכל הבעיות המעסיקות את יהדות פולין — הן גם בעיותיה של קהילת לודמיר.

1918 — הוקם בלודמיר סניף ג׳וינט במטרה לעזור ליהודי לודמיר בשטח הכלכלי.

1919 — 1922 — להקות נודדים של שחקנים יהודים מפולין מבקרות את לודמיר ומציגות שם הצגות תיאטרליות.

1924 — הוקמה מפלגת פועלי ציון צ. ס. והסתדרות השומר הצעיר.

1925 — הוקם ועד „תרבות" ונפתח בית־ספר עברי „תרבות".

1927 — הוקמה הסתדרות „השומר הלאומי".

1929 — בחירות לעירית לודמיר: היהודים מקבלים 12 צירים מבין 24 חברי העיריה.

הוקמה הסתדרות „ביתר".

1932 — בחירות לעיריית לודמיר; היהודים מקבלים 8 צירים.

1934 — בית־הספר „תרבות" מונה 500 ילדים.

בספירה הכללית של תושבי לודמיר — 25.000 איש בקירוב.

1936 — נפתח בית ספר עברי דו־שנתי חקלאי „תרבות". מתחילה עליה בלתי־ליגלית מלודמיר לארץ־ישראל (עלו בערך 50 איש).

המאורעות בארץ־ישראל מצאו הד רב בחיי הציבור היהודי בלודמיר; עצרות מחאה, מגבית גדולה למען ארץ־ישראל.

שקיעתה של לודמיר

מלחמת העולם השניה

1939

ספטמבר — האוכלוסיה היהודית בלודמיר מונה 25000 איש בקירוב.

1 בספטמבר — גרמניה הנאצית פולשת לפולין.

3 בספטמבר — מגיעים ללודמיר פליטים מפולין.

10 בספטמבר — הגרמנים מפציצים את לודמיר: נופלים בערך 25 קרבנות יהודים.

14 בספטמבר — הגרמנים ע״י לודמיר: הרבה יהודים עוזבים את העיר.

16 בספטמבר — שמועות שהסובייטים יכבשו את לודמיר; האוכלוסיה הפולנית מתכוננת לערוך פרעות ביהודים.

17 בספטמבר — הסובייטים כובשים את לודמיר.

עד 15 בנובמבר — קיים בית־ספר עברי „תרבות" ובו לומדים 500 ילדים.

1941

22 ביוני — פורצת מלחמת גרמניה—רוסיה הסובייטית.

23 ביוני — הגרמנים מפציצים את לודמיר, בעיקר את הרובע היהודי. חללים מרובים בין האוכלוסיה היהודית. באותה ההפצצה נהרג הרב מאוסטילה. נשרפו שני מרתפים ובתוכם כ־550 יהודים מתחבאים.

24 ביוני — הגרמנים נכנסים ללודמיר: נהרגו יהודים רבים; הנוצרים בוזזים את חנויות היהודים; הנאצים חוטפים יהודים לעבודת כפיה.

כעבור מספר ימים — פקודה למסור לגרמנים את מקלטי הרדיו והספרים; הספרים הועלו על המוקד; הוקמה משטרה אוקראינית.

5 ביולי — 150 יהודים נחטפו ע״י הגרמנים והמשטרה האוקראינית. היהודים לא חזרו עוד.

בערך ב־7 ביולי — הגאביטסקומיסאר מקים „מועצת היהודים" בראשותו של הרב מורגנשטרן; חברי „מועצת היהודים": שמחה ברגמן, ד״ר כץ, ד״ר

בובס, בירמן. שמחה ברגמן הוא המתווך בין מועצת־היהודים לבין הרשות הגרמנית. (כעבור מספר חדשים נפטר הרב מורגנשטרן; במקומו בא — עו"ד ווילר).

31 ביולי — 200 גברים יהודים נחטפו ע"י המשטרה האוקראינית; הם לא חזרו.

אוגוסט — הונהגו כרטיסי־לחם; יהודי מקבל 1 ק"ג לחם לשבוע. יהודים מעל לגיל 10 צריכים לשאת שני טלאים צהובים: אחד מעל לחזה, והשני על הגב. מועצת היהודים אוספת אצל היהודים זהב, שעונים ודברי־ערך ומוסרת אותם כמתנה לגרמנים. מועצת היהודים מארגנת שילוחם של יהודים לעבודה בנקודות־עבודה של הגרמנים.

29 — 30 באוגוסט — נחטפו 300 יהודים (ביניהם כמה נשים יהודיות שלא נתנו להוביל את בעליהן). החטופים הובלו לכלא לודמיר ולא חזרו יותר (בין ההרוגים עו"ד ווילר. כעבור כמה ימים נתמנה כיו"ר מועצת היהודים רופא השיניים באַרדאַך).

2 ימים לפני יום־הכיפורים — הגרמנים והשוטרים האוק־ראינים מכים את היהודים ברחובות;

„בלוטיקער מאנטיק" — נחטפו בערך 1000 יהודים; 250 מהם נהרגו בבית הכלא. החטיפה נערכה על ידי הגאַביטסקומיסאַר (כעבור זמן הוא נהרג על יד לודמיר; הופצו שמועות שנהרג ע"י יהודים).

„בלוטיקער מיטוואָך" — הגיסטאַפּו והמשטרה האוקראינית הוציאו בערך 500—600 יהודים ממקומות עבודתם ורצחו אותם. מספר זעום מבין אלה שנשארו בחיים הוצאו למחרת לעבודה. דוד בוקסר נקבר חי בשעת העבודה.

אוקטובר — „אקציה נגד האינטליגנציה היהודית" — האוקראינים מוציאים מלודמיר בערך 120 איש מהאינטליגנציה היהודית בלודמיר. כעבור זמן נודע שהמוצאים נהרגו בחצר בית הכלא ונקברו בקברים המוניים באותה חצר.

1942

פברואר — מצווים על 10 יהודים העובדים על יד תחנת הרכבת לחפור שוחה והם נקברים שם חיים.

7 בפברואר — הגרמנים קובעים את השטח של גיטו לודמיר.

24 בפברואר — 250 יהודים לודמיראים הוצאו לעבודה בקיוב.

התחלת מאַרס — מועצת היהודים מקבלת את הרשות לקבור בבית העלמין היהודי את 10 ההרוגים, שנקברו חיים.

1 באפריל — ליל הסדר הראשון תחת השלטון הנאצי.

13 באפריל — יהודי לודמיר מוכנסים לגיטו. נוצרים 2 גיטאות: „הגיטו החי" — גיטו של בעלי־המקצוע; „הגיטו המת" — גיטו של מחוסרי מקצוע.

1 במאי — הגיטו נסגר.

קיץ — 30 איש מתארגנים כדי לחפש קשרים עם לוחמים הנמצאים ביערות.

1 באוגוסט — היהודים העובדים מחוץ לגיטו מאבדים עבודתם; הרבה יהודים מלודמיר מועסקים בחפירת תעלה בתוך העיר (כנראה לשם העברת צינורות־טלפון חשאי).

5 — 22 באוגוסט — 100 יהודים חופרים שלושה בורות גדולים בפיאַטידין, בניהולו של המהנדס שוואַרצ־בורט. הגרמנים אומרים ששם יוקמו מקומות חנייה לאוירונים, והבורות ישמשו מחסנים תת־קרקעיים.

20 באוגוסט — 1000 יהודים נלקחים לפיאטידין לשם חפירת הבורות. יהודים רבים העובדים בחקלאות בסביבות לודמיר מוחזרים לגיטו לודמיר. היהודים מכינים בגיטו מחבואים עקב השמועות כי הבורות בפיאטידין ישמשו מקום הריגתם של היהודים.

1 בספטמבר יום ג', י"ט אלול תש"ב — התחיל „הפוגרום הראשון" של הובלת היהודים למוות־יריה בבורות פיאטידין. „הפוגרום" נמשך רשמית 15 יום, אולם בערך חודש המשיכו לחפש את המתחבאים את רצח היהודים בפיאטידין ניהל הגאביטס־קומיסאר וואַסטאַרהיידה עם מזכירתו אנה אלט־פוטאַר. הרוצח הילר קיבל בעד כל יהודי ירו 20 מארק. „האקציה" התחילה ב„גיטו המת", ואחר־כך עברה ל„גיטו החי". בסך־הכל ניספו, לפי ההשערות, 18.000 איש: 4000 — בבורות של בית־הכלא בלודמיר; 14.000 בבורות פיאטידין; מהם: 9000 — בבור הראשון; 3000 בבור השני; 2000 — בבור השלישי. רוב היהודים שנחטפו היו מה„גיטו החי" — בשעת ההובלה לפיאטידין היו נסיונות של בריחה. רוב הבורחים נחטפו והובלו לבית־הכלא ומשם לשדה־ההריגה בפיאטידין; קירות בית־הכלא היו מלאים כתובות: „נקמה בעד הדם היהודי השפוך"!

12 בספטמבר — ראש השנה.

15 בספטמבר — „הפוגרום" הופסק רשמית. הודיעו שלא תהיינה יותר חטיפות. הורשתה התכנסותם של היהודים ששרדו בחיים לתוך ה„גיטו המת" (ה„גיטו הקטן") שם נאספו בערך 4000 איש.

אחרי ה־15 בספטמבר — קודיש קיבל שוב לידיו את ניהול הגיטו. לעזרתו: פנחס שיינקעסטל וראַגאַל. נוצרה משטרה יהודית חדשה של הגיטו. בגיטו החדש לא נשאו היהודים את הטלאים הצהובים, והם התעסקו בעיקר במיון חפצי היהודים שנהרגו בפיאטידין. הרהיטים הטובים נמסרו לגרמנים; הגרועים לאיכרי הסביבה; עיריית לודמיר התחילה למכור לפולנים את בתיהם של יהודי לודמיר במחירים זולים.

22 בספטמבר — יום־הכיפורים.

13 בנובמבר יום ו׳, הפוגרום השני — הגרמנים והמשטרה האוקראינית ביצעו את ה„פוגרום השני״ בגיטו לודמיר. חיסול הגיטו של מחוסרי מקצוע. שני צעירים יהודים טעוני אקדוחים. רוצים להתפרץ דרך גדר־התיל של הגיטו; הם נורים ע״י הגרמנים. כמו־כן נורים ע״י הגרמנים כל שאר היהודים המנסים להתפרץ דרך גדר־התיל.

הפעם לא הובילו להמתה את כל אלה שהיו בידיהם „תעודות בעלי־מקצוע״ (תעודות כחולות); 15 בחורים ובחורות שהיו להם כמה אקדחים, מתחבאים בבונקר מחוץ לגיטו. הגיסטאפו הקיפה אותם ורצחה מהם 13 איש. שנים ששרדו: יוסף פילץ. פ. גוטמן. יוסף פילץ נמצא למחרת מת בנהר סמוטש על יד בית הכלא.

הפוגרום נמשך בערך שבועיים, נרצחו כ־4000 איש.

אחרי הפוגרום השני — כינסו את חפצי המובלים־למוות בבית־הספר האדום; החפצים הטובים נמסרו לגרמנים, הגרועים — לאוכלוסיה הנוצרית שבסביבה; ב„גיטו של בעלי המקצוע״ נשארו רשמית בערך 1500 יהודים. בערך 500 יהודים התחבאו אצל נוצרים ובשדות מסביב ללודמיר.

הגיטו היה מורכב מ־17 בנינים; כל בנין לאנשים בעלי מקצועות שונים.

חורף — ביערות קמות קבוצות של פאַרטיזנים פולניים ואוקראיניים הנלחמים זה בזה: הפולנים תפסו את סביבות קובל, מרכזם — ביאַלון; האוקראינים תפסו את סביבות אוסטילה וזאַריצה.

כמה נסיונות של הנוער בגיטו לודמיר להתקשר עם הפאַרטיזנים הפולנים עלו בתהו; מספרים בגיטו שהפאַרטיזנים האוקראינים כורתים את לשונותיהם של היהודים הנופלים בידיהם.

4 בדצמבר — הגרמנים בניהולו של קראַוזה מחפשים „בלתי ליגליים״ בגיטו; מוצאים בערך 40 יהודים „בלתי ליגליים״.

5 בדצמבר — חנוכה, 40 היהודים נורו.

15 בדצמבר — שוב חיפוש אחרי „בלתי ליגליים״, 50 יהודים נורו ע״י קראוזה.

23 בדצמבר — תפסו בחור פולני שנכנס לגיטו ובכיס־בגדו אקדח. הגרמנים מחפשים פאַרטיזנים יהודיים. נמצא אקדח אצל לייבל קוציובס שנורה. הגרמנים מוצאים בערך 100 יהודים „בלתי ליגליים״ בגיטו, הם מוצאים לבית־הכלא ונורים.

דצמבר — קבוצה של 15 בחורים בערך מתכוננת להקים קבוצת־פאַרטיזנים ומתחילה להכין כלי־נשק.

1943

1 בינואר — בגיטו נמצאים בערך 500 איש. ניתנה רשות לכמה עשרות יהודים „בלתי ליגליים״ להיות בגיטו; (ע״י כך נגמר רשמית הפוגרום השני, שהתחיל ב־13 בנובמבר 1942).

פורים — נשלחו 100 יהודים מהגיטו לפיאטידין, כדי לכסות את הקברים הפתוחים. אמרו „קדיש״ ו„אל מלא רחמים״. רבים זיהו הוריהם ובני־משפחותיהם.

אפריל — ידיעות על מפלות גדולות של הגרמנים. אוקראינים מרובים עוזבים את המשטרה האוקראינית ובורחים ליערות, שם הם יוצרים קבוצות פאַרטיזניות אוקראיניות, הנלחמות הן בגרמנים והן בסובייטים. הגרמנים יוצרים משטרה פולנית.

20 באפריל — פסח.

אפריל — קבוצת צעירים יצאה לחפש קשר עם הפאַרטיזנים ביערות פולסיה. הם נורו בדרך. אחד הנשארים בחיים, וואַגמאַן, חוזר לגיטו.

7 במאי — המשטרה הפולנית כיתרה את הגיטו. בהלה. קראוזה מצהיר: חוטפים פולנים כדי לשלוח אותם לעבודת־כפייה בגרמניה וע״י הכתרת הגיטו מונעים מהם להסתתר בגיטו. בגיטו סבורים שזה נסיון מצד הגרמנים להיווכח אם אין נשק בגיטו, ואם לא יפתחו באש על הגרמנים המכתרים אותם.

13 ביוני — כמה עשרות יהודים מתנדבים לטפל בבורות פיאטידין, אשר שם שקע הקרקע, וגוויות ההרוגים גלויות.

י״ט אלול, 19 ספטמבר — יום השנה הראשון להרוגי פיאטידין. תפילות, אזכרות.

שמחת תורה — קודיש עורך „חתונת הזהב״ שלו.

אוקטובר — הגרמנים חופרים תעלות־מגן בלודמיר.

חדשי החורף — הגאַביטסקומיסאַר וואסטאַרהיידה מארגן מיבצע־חטיפות של פולנים בכדי לשלחם לעבודה בגרמניה. הוא מכריח יהודים להילוות לאנשי־ס. ס. במיבצע החטיפה. על ידי כך עלה בידו ללבות עוד יותר את שנאתם של הפולנים ליהודים. בתור נקמה מתחילים הפולנים להלשין על היהודים המתחבאים בבונקרים שבסביבות לודמיר.

8 בדצמבר — המפקדה הצבאית הגרמנית מוציאה פקודה שעל כל היהודים להרשם במפקדה הצבאית: יינתנו תעודות חדשות לתושבי הגיטו.

12 בדצמבר — הודעה: מחר התאריך האחרון להרשמה לתעודות החדשות („תעודות החיים״).

13 בדצמבר — מיבצע חיסול גיטו לודמיר („הפוגרום השלישי״). במיבצע החיסול משתתפים גרמנים ורוסים („וולאַסובצים״). בין המוצאים להורג גם ראש־הגיטו קודיש.

אין מובילים את היהודים לפיאטידין, אלא לדרך לודמיר—כוואלניאץ, שם הם נשרפים.

כמה עשרות יהודים מצליחים להינצל מ„אקציה" זו, והם תועים בסביבה; המשטרה הגרמנית רוצחת כל יהודי הנופל לידיה.

1944

מרץ — פאַרטיזנים יהודים מלודמיר ומהסביבה נמצאים בין גדודי הפאַרטיזנים הפולניים.

הפאַרטיזנים הפולניים מוציאים פקודה, שעד ה־24 במאַרס על כל הפאַרטיזנים היהודים לעזוב את שטח הפאַרטיזנים הפולני בסביבות לודמיר (ביאלון), ועליהם להתרכז בוורטשין. כל יהודי שיישאר בביאלון — יירה.

24 במרץ — הפולנים מכתרים 120 פאַרטיזנים יהודים שנתרכזו בוורטשין; בלילה נורו הפאַרטיזנים היהודים ע"י הפאַרטיזנים הפולניים שכיתרו אותם בוורטשין.

15 באפריל — הסובייטים ע"י קובל.

16 באפריל — תגבורת גרמנית מגיעה ללודמיר. הסובייטים חוזרים לעמדותיהם הקודמות, הפאַרטיזנים הפולניים מביאלון רוצים להצטרף אליהם בנסיגה. הסובייטים אינם מרשים להם להצטרף.

הסובייטים ע"י הפריפיאַט מחסלים את הפאַרטיזנים הפולניים מביאלון.

22 ביולי — לודמיר משוחררת ע"י הסובייטים.

נשארו בחיים רק כמה עשרות יהודים.

המגדל הדומיניקני במרכז העיר. שימש כמגדל־שמירה למכבי־אש

דער דאָמיניקאַנער טורעם (די דזוואָניצע) אין צענטער שטאָט. האָט געדינט אַלס וואַך־טורעם פאַר די פייערלעשער

ד״ר מ. דוואָרזשעצקי

די יידן אין לודמיר

אין לויף פון דער געשיכטע

הקדמה

ס׳ איז ניט באקאנט ביז היינט צו טאָג אַ בוך, וואָס זאָל אונדז איבערגעבן די געזאַמלטע געשיכטע פון לודמירער יידנטום בכלל, אָדער פון אירע רבנים בפרט.

אין לויף פון יארהונדערטער האָט לודמיר געשמט מיט אירע רבנים און גאונים. אין 16־טן, 17־טן און 18־טן יארהונדערט זענען געווען טעטיק אין לודמיר רבנים, פון וועלכע א ריי האבן געשפּילט ניט נאר די ראָלע פון גייסטיקע אָנפירער פון יידישן לודמיר, נאר אויך אַ וויכטיקע ראָלע אינם אלגעמיינעם יידישן לעבן פון מזרח־אייראָפּע בכלל און פון פּוילן בפרט. לאָמיר דא דערמאנען למשל די נעמען פון די לודמירער רבנים „סמ״ע" און „תוספות יום טוב", ווי אויך דעם נאמען פון „ט״ז" וואס איז געבוירן געווארן און באַקומען זיין דערציאונג אין לודמיר.

אפקלאנגען וועגן לעבן און טעטיקייט פון די רבנים און מנהיגים פון לודמירער עדה, קענען מיר געפינען נאר אויף ווי ווייט זיי האָבן מחבר געווען ספרים, אָדער אונטער־געשריבן הסכמות אויף ספרים פון אנדערע מחברים און דערביי באצייכנט אַז זיי זענען לודמירער רבנים („חונה פה ק״ק לודמיר"), אדער אויב זיי ווערן דערמאנט אין פאַרשיי־דענע פנקסים ביי דער געלעגנהייט פון זייער באטייליקן זיך אין די אסיפות פון ועד ארבע הארצות אַלס רבנים, פרנסים אָדער אַלס בוררים אין סכסוכים; אדער אויב זיי ווערן דערמאָנט צופעליק אין ספרים און שאלות־ותשובות, וואס זענען געשריבן געווארן אין יענע יארן.

דערביי איז מעגלעך אז געוויסע רבנים און למדנים, וואס האבן בשעתם געשפּילט א קאנטיקע ראָלע, האבן אבער ניט מחבר געווען קיין ספרים, אדער זיך ניט באטיי־ליקט אין די אסיפות פון ועד ארבע הארצות און ניט געגעבן קיין הסכמות צו חיבורים פון אנדערע רבנים — קען זיין, אַז זיי וועלן בלייבן אומבאַוווסט דער געשיכטע, כל זמן ס׳וועלן ניט אנטדעקט ווערן וועגן זיי וועלכע עס איז מקורות.

ביים זוכן די שפּורן פון יידישן לעבן אין לודמיר האבן מיר זיך באנוצט מיט ביכער און ענציקלאָפּעדיעס אין **העברעאיש, יידיש, רוסיש, פוילִיש א.א. שפראכן. בנוגע דער תקופה פון ועד ארבע הארצות ציען מיר די אויפמערק־**זאמקייט אויפן ספר פון פּראָפ׳ י. היילפערן: „פנקס ועד ארבע הארצות", ווו ס׳זענען דערמאנט, דרך אגב, ביי פאַרשיידענע עניינים. נעמען פון לודמירער רבנים און מנהיגים, און ס׳ווערן אויך אָנגעגעבן מקורות פון וואַנען די ידיעות שטאַמען (פנקסים, שאלות ותשובות).

וועלנדיק אילוסטרירן ווי ס׳האָבן זיך געקייקלט ביי יידן דורות פון חכמים און רבנים, ברענגען מיר אין דער דאזיקער אַרבעט אייניקע „גענעאלאָגישע בוימער" בנוגע דעם דורותדיקן רבנות־אָפּשטאַם בשייכות מיט רבנים־משפחות אין לודמיר.

מיר האבן געפונען, בנוגע דער תקופה פון ועד ארבע הארצות, ידיעות אין די פארשיידנסטע מקורות בעיקר נאר וועגן גייסטיקן שאפן אין לודמיר; דאקעגן ברענגען מיר ברייטערע סטאטיסטישע געגעבענע און ידיעות וועגן פאר־שיידענע געזעלשאַפטלעכע געשעענישן אין יידישן לעבן פון לודמיר — אָנהויבנדיק פון דער צווייטער העלפט פון אַכצנטן יארהונדערט.

אָפּקורצונגען:

ביכער און מקורות וואס מיר וועלן דאָ אָפט ציטירן, וועלן מיר זיי באַצייכענען קורץ:

אנ״ש — אנשי שם, תולדות גדולי לבוב מאת ש. באבער, קראקא, תבנה.

אנציקלופדיה — אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל בעריכת ד״ר מרדכי מרגליות. ד׳ חלקים. ירושלים, תש״ו.

פמ״ל — פנקס המדינה או פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא. הוצ׳ ש. דובנוב, ברלין תרפ״ה.

פנקס — פנקס ועד ארבע הארצות. י. הלפרין.

Еврейская Библиотека — Евр. Библ.

Еврейская Энциклопедия, — Евр. Энц.

С. Петербург

היות אין די טעקסטן וואס מיר ציטירן דערשיינען אפט ראשי־תיבות, וועלכע מוזן ניט זיין אלעמען באקאנט, ברענגען מיר דא א קורצע רשימה פון די ראשי־תיבות מיט זייערע דערקלערונגען.

אב״ד — אב בית דין.
החו׳—החונה; המאה״ג—המאור הגדול; ד״א—ד׳ ארצות.
זי״ע — זכותו יגן עלינו; ז״ל — זכרונו לברכה;
זללה״ה — זכרונו לברכה לחיי העולם הבא.
חו״ל — חוץ לעיר.
יצ״ו — ישמרהו צורו ויחיהו.
מהרש״ל — מורנו הרב ר׳ שלמה לוריא; מו״ה — מורנו הרב; מוהר״ר — מורנו ורבנו הרב רבי; מו״צ — מורה צדק.
כמוהר״ר — כבוד מורנו הרב רבי.
לא״א — לאדוני אבי (לאהובי אבי).
נא׳ — נאום; נאב״י — נאמן בית ישראל; נר״י — נרו יאיר.
הק׳ — הקטן; הקדוש.
ק״ק — קהלה קדושה.
פפד״א—פראנקפורט דאדר; פפד״ם—פראנקפורט דמיין.

נ אָ מ ע ן

די שטאט לודמיר איז רייך מיט נעמען; זיי זענען על פי רוב ענלעך. זייער אָפקלאנג איז אפהענגיק פון די שפראכן אין וועלכע זיי ווערן ארויסגעזאָגט. אָפט האָט דער נאָמען זיך אויך עטוואס געביטן אין לויף פון די יארן.

אין שפעטערע יאָרן הייסט זי אויף רוסיש — וולאַדימיר־נאָמען: וואָלאָדימער (Володимер)

אין שפעטערע יאָרן הייסט זי אויף רוסיש — וולאָדימיר־וואָלינסק (Владимир Волынск)

אויף פויליש הייסט זי וולאָדזימיעזש (Włodzimierz)

אין העברעאישע דאקומענטן דערשיינט זי אונטער די נעמען: לאַדומיר, לאַדמר, לודמיר אויך וולאַדימיראַ.

אויף יידיש איז איר אנגענומענער נאָמען: לודמיר.

לעגענדעס און השערות וועגן דער אַנטשטייאונג פון לודמיר

ס׳איז ניט באקאנט גענוי ווען איז אנטשטאנען לודמיר.

לויט אן אלטער לעגענדע האט זי עקזיסטירט שוין אין אכטן יארהונדערט און זיך אנגערופן דאן: לאַדאָמיר.

וועגן דעם, אז אין לודמיר האט עקזיסטירט א מענטש־לעכער ישוב שוין אין גאר אלטע צייטן, זאגן עדות פאַרשיידענע חפצים וואָס שטאַמען נאָך פון שטיין־אַלטער. און וואָס זענען געפונען געוואָרן בשעת אויסגראבונגען אין לודמיר.

אין יאר 1840 האט מען אין לודמיר געפונען אין א פאַרשיידענע חפצים וואָס שטאַמען נאָך פון שטיין־אַלטער, דערפון געוועזן ארויסצופירן אַן השערה, אז אויף יענעם ארט פלעגן די געצן־דינער מקריב זיין זייערע קרבנות, און דער אנגעזאמלטער קוילן־שיכט שטאמט פון יענע פארברענטע קרבנות.[1]

ערשטע שריפטלעכע ידיעות וועגן לודמיר

לויט אן אונגארישער כראניק האט לודמיר שוין עקזיסטירט אונטער דער אונגארישער הערשאפט אין יאר 884, און האט זיך אנגערופן לאדימירא (לאַדאָמיר).[2]

ביים רוסישן לעטאָפיס־שרייבער (כראניקער פון וויכטיקע געשיכטלעכע געשעענישן), ניעסטאָר, ווערט לודמיר דערמאנט צום ערשטן מאל אין יאר 988; דאן האט דער גרויסער קיעווער פירסט וולאדימיר סוויאַטאָסלאַוויטש באפעלט צו פארפעסטיקן די שטאט לודמיר, און גיט איר דעם נאָמען „וולאַדימיר"; ער גיט איר איבער זיין זון וסיעוואָלאָד.

דאן איז געגרינדעט געוואָרן דאָס וואלינער פירשטנטום (וואלינסקאיע קניאַזשעסטוואָ — Вслынское княжество).

ערשטע ידיעות וועגן יידן אין לודמיר

צום ערשטן מאל ווערט דערמאנט א יידישער נאָמען אין סוף פון 12־טן יארהונדערט (אין יאר 1171), און נעמלעך דער נאָמען פון יידישן סוחר בנימין ה נ ד י ס (מעגלעך אַז זיין נאָמען שטאַמט פון פוילישן וואָרט האַנדליאזש־הענדלער).[3]

אין א הונדערט יאר ארום, סוף 13־טן יארהונדערט, אין יאר 1288, האט אין לודמיר שוין עקזיסטירט א יידישע געמיינדע. מיר לערנען עס פון א זאץ אין דער איפּאַטיעווער ליעטאָפיס, ווו עס ווערט דערציילט וועגן טרויער אין וואלין נאכן טויט פון לודמירער גרויסן קניאַז, וואסילי וואַסיל־טשיקאָוו. דארט ווערט דערציילט, אז ער איז אויך באוויינט געווארן דורך די יידן: „.... און די יידן האבן געוויינט אזוי ווי ביים פאַלן פון ירושלים, ווען מען האט זיי געפירט אין דער געפענגעניש פון בבל ...".[4,5]

ידיעות וועגן אן אָרגאַניזירטער יידישער קהלה אין לודמיר שטאמען ערשט פון אנהויב 16־טן יארהונדערט.

שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך!...

לודמיר אין דער מיטלאַלטער־תקופה

צווישן רוסן, פּאָליאַקן און ליטווינער איבערפּאַלונגען פון טאַטאַרן

לודמיר האָט אין פאַרלויף פון הונדערטער יאָרן דורכ־געמאַכט תקופות פון אויפבלי און פון שקיעה.

אַ שטאָט וואָס איז געלעגן אויפן גרענעץ פון פוילן און פון רוסלאַנד, ניט ווייט פון די טאַטארישע האָרדעס, האָט זי דורכגעמאַכט אָפטע מלחמות, און אָפט אַריבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט. זי איז אויך באַפאַלן געוואָרן דורך חילות פון פיינטלעכע אַרמייען און דורכגעמאַכט אָפטע צעשטערונגען.

אין פוילישע הענט

אין אנהויב 11־טן יאָרהונדערט, אין יאָר 1017, ווערט די שטאָט פאַרנומען דורכן פוילישן קעניג באָלעסלאַוו כראָברי.

אין רוסישע הענט

אין אייניקע יאָר אַרום, אין יאָר 1020, גייט זי אַריבער צום רוסישן פירשט יאַראָסלאַוו וולאַדימיראָוויטש מודרי.

אין עטלעכע צענדליק יאָר אַרום, אין יאָר 1054, באַקומט די הערשאַפט איבער לודמיר און איבער גאַנץ וואָלין — זיין זון איגאָר יאַראָסלאַוויטש.

לודמיר ווערט די רעזידענץ פון פירשט. די שטאָט ווערט אַרומגערינגלט מיט דריי הויכע ערדוואַלן און מיט טיפע גראַבנס.

אין אנהויב 13־טן יאָרהונדערט דערגייט לודמיר צום קולימינאַציע פונקט פון איר צעבליאונג.

אין יאָר 1231 באַזוכט לודמיר דער אונגאַרישער קעניג אַנדריי, און ער איז ממש באַצויבערט פון דער גרויסקייט און רייכקייט פון דער שטאָט.

ניט לאַנג אָבער האַלט אָן איר שיינקייט און גרויסקייט.

אַנפאַל פון טאַטאַרן

אין יאָר 1240 ווערט זי באַפאַלן דורך די טאַטאַרן; לודמיר ווערט אינגאַנצן חרוב.

אין אייניקע יאָרן אַרום הויבט אָן דער פירשט דאַניל איר ווידער אויפצובויען.

ס׳גייען אַריבער קוים 21 יאָר, און לודמיר ווערט ווידער באַפאַלן דורך די טאַטאַרן (1261). די טאַטאַרן מאַכן ווידער חרוב די שטאָט. זיי צעאַקערן איר ממש.

אין יאָר 1288 שטאַרבט דער גרויסער לודמירער קניאַז, וואַסילי וואַסילקאָוויטש. (ווי אויבן דערמאַנט ווערט ער שטאַרק באַוויינט דורך די יידן).

אין ליטווישע הענט

אין אנהויב 14־טן יאָרהונדערט, אין יאָר 1316, גייט לודמיר אַריבער אונטער דער הערשאַפט פון ליטווישן פירשט געדימין.

אין פוילישע הענט

אין 24 יאָר אַרום, אין 1340, באַהערשט דער פוילישער קעניג קאַזימיר דער־גרויסער גאַנץ גאַליציע, די מערב טיילן פון וואָלין, ווי אויך לודמיר.

אין יאָר 1366 ווערט אין שלום־אָפּמאַך אָנערקענט לודמיר אַלס טייל פון פוילישן קעניגרייך.

דאָס יאָר 1366 איז אַ ווענדע־פונקט אין דער געשיכטע פון לודמיר. זי ווערט אויס רעזידענץ־שטאָט פון פירשטן און איר אָרט פאַרנעמט לוצק. לודמיר פאַרלירט איר אַמאָליקן איינפלוס.

מאַגדעבורגער רעכט פאַר לודמיר

אַ ווידער־אויפבלי פון לודמיר קומט אָן ערשט אין יאָר 1431, ווען דער פוילישער קעניג גיט איר די אַ. ג. „מאַגדעבורגער רעכט",[6] וועלכע הויבן דעם מצב פון שטאָט.

אין ליטווישן פירשטנטום

אין יאָר 1452 ווערט וואָלין פאַרייניקט מיטן ליטווישן פירשטנטום, וואָס איר הויפּטשטאָט איז ווילנע, און לודמיר ווערט רעדוצירט צו אַ פּראָווינץ־שטאָט.

אַנפאַל פון טאַטאַרן

אין יאָר 1491 ווערט לודמיר ווידער באַפאַלן דורך טאַטאַרן, און די שטאָט ווערט חרוב.

די מיטלאַלטער תקופה פון לודמיר ווערט אַזוי אַרום פאַרענדיקט מיט איר חורבן דורך די טאַטאַרן.

לודמיר אין נייַ־אַלטער־תקופה

אַנפאַל פון טאַטאַרן

קוים הויבט לודמיר אָן זיך ווידער אויפבויען, ווערט זי ווידער באַפאַלן אין יאָר 1500 דורכן זון פון קרימער טאַטאַרישן חאַן מענגעלי גירא. זיינע חיילות רייסן זיך אַריין קיין וואָלין און מאַכן ווידער חרוב לודמיר.

נאָך די טאַטאַרישע איבערפאַלונגען הויבט לודמיר אָן ווידער אויפצובויען זיך. עס וואַקסט אין איר אויך די יידישע געמיינדע.

לודמיר ווערט איבערגעבויט

אין יאָר 1552 ווערט לודמיר אינגאַנצן איבערגעבויט; זי פאַרמאָגט שוין 698 הייזער.

יידן באַזיצן אין יענעם יאָר 31 הייזער. זיי פאַרנעמען זיך הויפּטזעכלעך מיט האַנדל און באַזיצן אויך אייניקע קאָנצעסיעס.[5]

די לובלינער אוניע

אין יאָר 1569 קומט צו שטאַנד די לובלינער אוניע צווישן פוילן און ליטע. לודמיר ווערט דערקלערט אַלס קרייז־שטאָט.

אין יאָר 1570 ווערן די יידן פון לודמיר דערמאַנט אין די „פּריווילעגיעס" פון פוילישן קעניג זיגמונט־אויגוסט צוזאַמען מיט די מעשטשאַנעס (mieszczanie). די יידן ווערן באַפרייט פון אַלע אָפּצאָלן אַ חוץ פאַר זאַלץ און וואַקס. ס׳איז משער צו זיין, אַז די צאָל יידן האָט זיך דאַן קאַנטיק פאַרגרעסערט אין לודמיר.

אין די יאָרן 1548—1572, גייען אַריבער די לודמירער יידן, ווי אַלע וואָלינער יידן, צום רשות פון פוילישן קעניג און דערמיט ווערן זיי יורידיש אויסגעגלייכט מיט די יידן פון פוילן.

ועד ארבע ארצות

בכדי צו פאַרשטייען די געשיכטע פון לודמירער יידנטום אלס טייל פון יידנטום אין פוילן, און בכדי צו פאַרשטיין דורך וועלכע אופנים עס האָבן די לודמירער רבנים אויסגע־ווירקט זייער השפעה אויפן יידישן גייסטיקן לעבן אין פוילן — מוזן מיר ווידמען אייניקע ווערטער דעם ועד ארבע הארצות, די אויטאָנאָמע קערפּערשאַפט פון פוילישן יידנטום, אין משך פון בערך 200 יאָר.

נישט די טובה פון די יידן האָבן די פוילישע קעניגן געהאַט אין זינען ווען זיי האָבן דערלויבט, אַז די פוילישע יידן זאָלן האָבן אַן אויטאָנאָמע פאַרוואַלטונג אין אַלע זייערע אינעווייניקסטע ענינים, און עס זאָלן פאַרקומען רעגלמעסיקע צוזאַמענפאָרן („אסיפות") פון די רעפּרעזענטאַנטן פון די גרעסטע יידישע קהילות אין פוילן; די פוילישע קעניגן האָבן דערלויבט די עקזיסטענץ פון דער דאָזיקער קערפּער־שאַפט, בכדי צו שאַפן און אָרגאַניזירן אַן אינסטרומענט, וואָס זאָל זיין ביכולת אויפצומאָנען די קעניגלעכע שטייערן וואָס האָבן געדאַרפט צאָלן די יידן, צוואָרפענע איבער שטעט און שטעטלעך, איבער גאַנץ פוילן.

די יידישע קהילות, אָרגאַניזירטע אין ועד ארבע הארצות (פאַרשטייערשאַפטן פון די פיר פוילישע פּראָווינצן) האָבן איבערגענומען אויף זיך די פאַראַנטוואָרטונג אויפצו־מאָנען ביי אַלע יידן די קעניגלעכע שטייערן. די קעניגן פלעגן זיך, געוויינטלעך, ניט מישן אין דעם ווי אַזוי די קהילות מאָנען אויף די שטייערן.

דער ועד ארבע ארצות האָט מיט דער צייט פאַר־גרעסערט זיין השפעה, הן כלפי דער רעגירונג, און הן כלפי די יידן, אין די ענינים פון שולן, פון רבנים, פון יידישן חינוך. ער איז געוואָרן די אַלגעמיין אָנערקענטע יידישע פאַרשטייערשאַפט.

די יידישע קהילות אין פוילן האָבן די דאָזיקע פאָרם פון אָרגאַניזירן זיך אָנגענומען זייער גערן, ניט אַזוי צוליב די אויסערלעכע סיבות (שטייערן) נאָר בעיקר צוליב די אינערלעכע סיבות. והא ראיה: די דאָזיקע צוזאַמענטרעפן פון די ועדי־הקהילות, זענען פאַקטיש פאָרגעקומען אַ סך יאָרן פריער, איידער זיי זענען נאָך אָפיציעל דערלויבט און באַשטעטיקט געוואָרן דורך דער פוילישער מאַכט.

די פרנסים פון די קהילות אין פוילן פלעגן זיך צוזאַ־מענקומען פון צייט צו צייט אויף ירידים, בכדי אויסצואַרבעטן בשותפותדיקע תקנות פאַר אַלע קהילות, בכדי איינצושטעלן די באַציאונגען צווישן די גרעסערע קהילות מיט די קלענערע קהילות, בכדי אויפצושטעלן העכערע בתי־דין, וואָס זאָלן משפטן ענינים, וועלכע זענען אַרויס פון די סאַנקציעס פון קלענערע לאָקאַלע בתי־דין, ווי אויך בכדי צו שיקן שתדלנים צום קעניג בעטן ביי אים פאַרשיידענע „פּריווילעגיעס" און שוץ אַנטקעגן די שטאָטפאַרוואַלטונגען און גלחים, וואָס האָבן פאַרפאָלגט די יידן.

אַזאַ צוזאַמענטרעף־פּונקט איז בעת דעם 16־טן יאָר־הונדערט געוואָרן די שטאָט לובלין, וואָס האָט זיך געפונען אויפן גרענעץ צווישן פוילן און ליטע. דאָרטן פלעגן יאָר־יערלעך פאָרקומען ירידים אין חודש פעברואַר (שבט—אדר). צו די ירידים פלעגן קומען סוחרים פון ליטע און פון פוילן; דאָרט פלעגן זיך צונויפקומען די רבנים און די פרנסים פון די קהילות.

עס איז נאָך ניט פעסטגעשטעלט געוואָרן ווען דער ועד ארבע ארצות האָט אָנגעהויבן זיין טעטיקייט.

עס איז באַקאַנט, אַז לכתחילה האָט ער אָנגעהויבן זיין טעטיקייט אַלס „ועד שלוש ארצות" (גרויס־פוילן — פּויזן; קליין־פוילן — קראָקע; רייסן — לעמבערג). אַזאַ צוזאַמענטרעף איז שוין פאָרגעקומען אין די צייטן פון קעניג זיגמונד דעם ערשטן אַרום 1514.

שפּעטער איז צוגעקומען ליטא, האָט דער ועד אָנגערופן זיך ועד ארבע ארצות; דאַן איז צוגעקו־מען וואָלין (אָסטראָ אָדער לודמיר), און ליטע איז צוליב פאַרשיידענע סיבות אָפּגעטראָטן.

עס ווערט דערמאָנט אין די פוילישע דאָקומענטן וועגן אַזאַ צווישנלענדישן רבנישן צוזאַמענקונפט אין פוילן אין יאָר 1533.[6]

אין יאָר 1540 האָט אַזאַ צווישנלענדישער רבנישער בית־דין באַקומען אפילו אַ לעגאַליזאַציע מצד דער פוילישער מאַכט.

די דאָזיקע ירידים־צוזאַמענפאָרן פלעגן פאָרקומען אַלץ עפטער, און זענען מיט דער צייט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ סטאַבילע אינסטיטוציע.

אין 1580 האָט דער „ועד ארבע ארצות" שוין פאָר־געשטעלט מיט זיך די צענטראַלע יידישע אויטאָנאָמיע פון פוילן.

זיין נאָמען איז אָפּהענגיק געווען פון דער צאָל לענדער וואָס האָבן זיך אין אים באַטייליקט: „ועד שלוש ארצות", „ועד ארבע ארצות", „ועד חמש ארצות". זייט ליטע איז אַרויס פון ועד (1629) איז זיין סטאַבילער נאָמען געבליבן „ועד ארבע ארצות".

אין ועד פלעגן זיך באַטייליקן סיי די רבנים און סיי די פאַרשטייער פון די חשובסטע קהילות (די פרנסים, וועלכע פלעגן געוויינטלעך געוויילט ווערן איין מאָל אין יאָר, חול־המועד פסח).

די ועדים פלעגן זיך צונויפקומען, געוויינטלעך, אין לובלין, צווישן פורים און פסח, און אין יאַראָסלאַוו, סוף זומער (ד.ה. אין דער צייט ווען דאָרטן זענען פאָרגעקומען די ירידים).[7]

די ועדים פון יעדער פּראָווינץ (ארץ), פלעגן פאַרן אַלגעמיינעם צוזאַמענטרעף, זיך צונויפקומען אויף אַ ארץ־צוזאַמענטרעף (אַזוי ווי די פוילישע סיימיקעס פלעגן זיך צונויפקומען פאַרן אַלגעמיינעם לאַנד־סיים). אין יאָר 1594 האָט דער ועד ארבע ארצות באַשטימט, אַז אַלע ספרים וואָס דרוקן זיך אין פוילן, קענען דערשיינען נאָר אויב זיי באַקומען הסכמות פון באַקאַנטע רבנים; פלעגן טאַקע רבנים פון גאַנצן לאַנד קומען צו די אסיפות פון ועד ארבע ארצות בכדי דאָרט אויפן אָרט באַקומען די הסכמות פון די חשובסטע רבנים.

(פון די דאָזיקע הסכמות, אויף וועלכע דער רב, דער מסכים, פלעגט אונטערשרייבן אויך דעם נאָמען פון דער

שטאָט פון זיין רבנות — דערוויסן מיר זיך אַ סך נעמען פון לודמירער רבנים).

לודמירער רבנים און פרנסים האָבן זיך באַטייליקט אין אַ סך אסיפות פון ועד ארבע ארצות. אין דער צייט ווען רב יום טוב ליפמאַן העלער איז געווען לודמירער רב, איז אים געלונגען דורכצופירן אויף דער אסיפה וואָס איז פאָרגעקומען אויפן יאַראָסלאַווער יריד אין 1640, די באַנייאונג פון דער תקנה, וואָס פאַרווערט קויפן רבנות דורך דער מיטהילף פון דער מאַכט.

אין יאָר 1736 האָט די פוילישע גענעראַל־פעדעראַציע באַשלאָסן אראָפּצוּוואַרפן דעם אויטאָריטעט פון ועד ארבע ארצות און צוגענומען ביי אים דאָס רעכט צו זאַמלען דעם קעניגליכן שטייער, וואָס איז פון דאַן פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָפּ־שטייער פאַר יעדן יידן. אָבער אויך נאָכדעם, פלעגן די רבנים זיך צונויפקומען אויף ירידים און אננעמען אלגעמיינע באַשלוסן. פאַקטיש איז דער ועד ארבע ארצות מבוטל געוואָרן לחלוטין אין די יאָרן 1764, נאָך אַן עקזיסטענץ פון איבער 200 יאָר. [8]

רבנים אין לודמיר

הגאון מהרש״ל

הרב ר׳ יצחק בצלאלס (1542—1576)

דער ערשטער רב אין לודמיר:

פון מיטן 16־טן יאָרהונדערט דערגייט צו אונז, צום ערשטן מאָל, אַ נאָמען פון אַ לודמירער רב, וועלן מיר אים אָנרופן דער ערשטער לודמירער רב — הרב ר׳ יצחק בצלאלס (בן ר׳ בצלאל), איינער פון די באַקאַנטע חכמי התורה אין מיטן פון 16־טן יאָרהונדערט. [9]

אין זיינע צייטן האָט עקזיסטירט אין לודמיר אַ ישיבה גדולה און ער איז געשטאַנען בראש פון איר. ער איז געווען פאַרעכנט אלס בר־סמכא ביי אלע גדולים פון זיין צייט.

ר׳ שלמה לוריא (מהרש״ל) פלעגט אים שיקן זיינע תשובות און ער, ר׳ יצחק, פלעגט זיי באשטעטיקן מיט זיין חתימה. די רבנים פון זיין צייט פלעגן אים אָנרופן „גאון״. ער איז זייער געשעצט געוואָרן אין די תשובות פון ר׳ משה איסרליש (הרמ״א) און ר׳ יוסף כ״ץ (מחבר פון „שארית יוסף״, ראש־ישיבה אין פראג איבער 50 יאָר).

ר׳ יצחק בצלאלס האָט פאַרפאַסט הגהות אויפן ש״ס, אויפן ראַ״ש, און אויפן מרדכי („כלילת יופי״ חלק א).

הרב ר׳ יצחק בצלאלס אין געווען רב אין לודמיר, וואַרשיינלעך אין די יאָרן 1547—1570 (און מעגלעך אין די יאָרן 1540—1570).

אין טאָכטער זיינע האָט חתונה געהאַט מיטן הרב המפורסם ר׳ אברהם פולאַק, און די אנדערע טאָכטער האָט חתונה געהאַט מיטן לודמירער נכבד ר׳ שמואל הלוי. פון זיי זענען אים געבוירן געוואָרן צוויי אייניקלעך וואָס האָבן פאַרנומען אַ חשובן אָרט אין יידישן לעבן פון יענער צייט:

א) ר׳ דוד, דער פוסק מפורסם, מחבר פון „טורי זהב״ (ד.ה. דער בעל הט״ז), אַ גרויסע פערזענלעכקייט און אויטאָריטעט אין רעליגיעזן יידישן לעבן, אין יענער צייט און אויך אין שפּעטערע דורות. (שמ״ו—1586 — תכ״ז—1667). [10]

ב) ר׳ יצחק הלוי, וועלכער איז שפּעטער געוואָרן אַ בולטע פערזענלעכקייט אין דער לעמבערגער קהילה, מחבר פון „שיח יצחק״ (וועגן העברעאישן דקדוק), „ברית הלוי״, „באר עשק״, „יראת רחובות״, „שו״ת מהר״י לוי״, „חידושי מהר״י לוי״.

לודמירער רבנים אויפן גרענעץ פון 16־טן און 17־טן יאָר הונדערט

אין סוף פון 16־טן יאָרהונדערט, אנהויב 17־טן יאָרהונדערט טרעפן מיר 4 נעמען אלס רבנים און ראשי ישיבות אין לודמיר: 1) הרב ר׳ משה („מטה משה״ — 1606); 2) ר׳ אפרים נפתלי ברבי יוסף יונה (1622); 3) הרב ר׳ מנדל ר׳ אביגדורש (1559—1590); 4) הרב הגאון ר׳ יהושע פאלק הכהן, באַקאַנט אין דער יידישער וועלט א.נ. **דער סמ״ע.**

הרב ר׳ משה (דער „מטה משה״) „משה מת־ (1590—1606)

דער לודמירער רב הרב ר׳ משה (דער „מטה משה״) תלמיד פון רש״ל איז געווען דער איידעם פון נדיב ר׳ שמואל הלוי (ד.ה. זיין פרוי איז אַן אייניקל פון ערשטן לודמירער רב ר׳ יצחק בצלאלס). ער איז אויך געווען ראש־ישיבה אין לודמיר.

ער איז געווען איינער פון די 30 **רבנים וואָס האָבן** אין יאָר ש״ן (1590) געחתמעט אויף דער תקנה, **אז קיין רב** זאָל ניט קויפן פאַר געלט זיין רבנות; **די תקנה איז שפּעטער**

באנייט געוואָרן אויף דער יאַראָסלאַווער אסיפה פון ועד ארבע ארצות, אין יאָר ת' (1640), אַ דאַנק דער איניציאַטיוו פון ר' יום טוב ליפמן העלער, וואָס איז דעמאָלט געווען רב פון לודמיר. אין דעם כרוז פון יאַראָסלאַוו, ווו עס ווערן דערמאָנט די נעמען פון אַלע 30 אונטערגעשריבענע רבנים אין יאָר 1590 איז זיין נאָמען אנגעגעבן „ר' משה מת". [11]

ער האָט זיך באַטייליקט אין יאָר שס"ג (1603) אין אַן אסיפה פון ועד ארבע ארצות, ווו ס'זענען אָנגענומען געוואָרן תקנות צו רעגולירן דאָס ארויסגעבן נייע ספרים „לפקח על עסקי הדפסת הספרים החדשים שמקרוב באו". [12]

פון זיינע כתבים איז באַקאַנט דער ספר „מטה משה", ווו עס ווערן באהאַנדלט מנהגים פון יידישן לעבן אין פוילן אין צווייטן העלפט פון 16־טן יאָרהונדערט (דערשינען אין יאָר 1591).

ער איז אויך דער מחבר פון ספר „הואיל משה" (אַ ספר פון דרושים; דערשינען אין יאָר 1616).

נאָך לודמיר איז ער געווען רב און אב"ד אין פּרעמישל, רב און אב"ד אין לובאַוויל פון וואָלין, און רב אין קהילה אַפּט (קראָקאָווער גליל).

נפטר געוואָרן אין יאָר 1606.

הרב ר' מנדל ר' אביגדורש (1590—1595)

הרב ר' מנדל רבי אביגדורש (רבי ישעיהו מנחם מנדל בן יצחק) איז געווען רב אין לודמיר בערך אין די יאָרן 1590 (ש"ן).

פאַר לודמיר איז ער געווען רב אין שעבערשין; נאָך לודמיר אין ער געווען רב אין קראָקע (וואַרשיינלעך פון יאָר 1595 א.וו.). [13]

עס איז באַקאַנט, אַז ער האָט זיך באַטייליקט אין רבנים־כינוס וואָס איז צושטאַנד געקומען בשעת דעם גראַ־מניצער יריד פון לובלין (1587), און וואָס האָט אַרויסגעגעבן אַן איסור צו קויפן רבנות פאַר געלט. [14]

שפּעטער באַטייליקט ער זיך שוין אלס רב פון קראָקע, אין דער אסיפה פון יאַראָסלאַוו (1597), ווו דער איסור איז באַנייט געוואָרן.

ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין דער אסיפה פון ועד ארבע ארצות וואָס איז פאָרגעקומען אין יאַראָסלאַוו אין יאָר שנ"א (1591). [15]

ער איז דער מחבר פון די ספרים: „ספר עמודי הגולה", „ספר מצות קטן" (סמ"ק), „באורים כבדו ה'", „תיקון שטרות".

נפטר געוואָרן אין יאָר 1595.

זיין זון ר' משה ר' מנדלס איז געווען רב אין לודמיר אין יאָר 1619.

ר' אפרים נפתלי בר' יוסף יונה — (1622)

אין יענע צייטן איז געשטאַנען בראש פון לודמירער ישיבה ר' אפרים נפתלי ברבי יוסף יונה. ער איז נפטר געוואָרן אין לודמיר אין יאָר 1622 (כ"ה תמוז שפ"ב).

זיין זון איז הרב ר' יעקב, אב"ד בריסק דליטא און לובלין; זיין אייניקל איז געווען הגאון ר' יהושע העשל, רב אין לובלין און קראָקע.

מיר וועלן דאָ איבערגעבן דעם גענעאַלאָגישן בוים פון ר' אפרים נפתלי בר' יוסף יונה.

ר' יונה
רב פוסק
(בעל „איסור והיתר הערוך").

ר' קלונימיס קלמן

ר' יונה — (1558)
(אב"ר אוסטרה ומדינת רוסיה הקטנה).

ר' קלונימוס קלמן
בעל מקובל (קראָקע — 1578).

ר' אפרים נפתלי הלודמיראי
נפטר געוואָרן אין לודמיר 1622
(ראש ישיבה פון לודמיר)

הרב ר' יעקב
(אב"ד בריסק דליטא, 1630; אין לובלין 1644).

הגאון ר' יהושע העשל
פון קראָקע
(רב אין לובלין און קראָקע — 1663).

ר' יהושע פאלק (בר' אלכסנדר) **בעל הסמ"ע** — (1595—1614)

נאָך דעם ווי ר' ישעיהו מנחם מנדל (ר' אביגדורש) פאַרלאָזט לודמירער רבנות (אַן ערך 1595) און איז אַוועק צו פאַרנעמען קראָקאָווער רבנות, איז געוואָרן רב אין לודמיר הרב הגאון ר' יהושע פאלק, וואָס איז געווען באַקאַנט אלס איינער פון די גאונים און פוסקים פון זיין דור. [16]

ער האָט זיך קונה שם געווען מיט זיין גרויסן חיבור איבערן שולחן ערוך אין די פיר חלקים: די ערשטע דריי חלקים רופן זיך אַן צוזאַמען „בית ישראל", און דער פערטער חלק, וואָס איז ספּעציעל באַקאַנט געוואָרן אין דער יידישער וועלט, רופט זיך אַן „ספר מאורת עינים". דער ספר איז געווארן אַזוי באַקאַנט אין דער יידישער וועלט, אַז זיין מחבר איז בעיקר באַוווּסט ניט מיט זיין פּערזענלעכן נאָמען ר' יהושע פאלק, נאָר מיט דעם ראשי־תיבות פון זיין חיבור — דער „בעל הסמ"ע".

ס'איז משער צו זיין אַז ער איז געווען רב אין לודמיר אין די יאָרן 1595—1607. [17]

אין יאָר ש"ז (1587) איז ער געווען איינער פון ראשי־החותמים אויפן איסור צו קויפן רבנות פאַר געלט. אין יאָר שס"ג (1603) באַטייליקט ער זיך אין דער רבנים־אסיפה בנוגע דעם פיקוח אויף נייע ספרים.

ר' זונוויל מלודמיר (1595)

אין דער דיינים־רשימה פון „יריד גראַמניץ" געפינט זיך אויך אַ נאָמען פון אַ לודמירער ייד, ר' זונוויל. [18]

הרב יהודה ליב ברבי הינוך אלטשול — (1603—1612)

אין יאָר שע"ב (1611—1612) איז געווען רב אין לודמיר הרב ר' יהודה ליב (ברבי הינוך אלטשול). געווען אַ תלמיד פון לודמירער רב ר' יצחק בצלאלס.

ער האט מחבר געווען שאלות ותשובות און חיבורים אויפן תלמוד. עד האט געגעבן אפטע הסכמות אויף ספרים: ספר מצוות הגדול, [15] ביאורי סמ"ג, „מקור חכמה", „טל אורות", „שיח יצחק" [19].

פון א שאלות־תשובות (ב"ח הישנות, סימן ע') איז צו זען, אז אין זיין צייט זענען אין לודמיר געווען 3 דיינים: ר' שמואל זיידל אשכנזי, ר' צבי הירש בהר"ש מרגליות און ר' מאיר בר' נתן.

פון אים האט אפגעשטאַמט אַ גאַנצע קייט פון רבנים וואס האבן פארנומען במשך פון דורות דעם כסא הרבנות אין קהילות פון דייטשלאַנד.

מיר גיבן דא איבער דעם יחוס־בוים פון 6 דורות, אנהויבנדיק פון זיין פאטער, ר׳ הינוך אלטשולער.

ר׳ הינוך אלטשולער, ירושלמי (פון די פראגער רבנים)

הרב ר׳ יהודה ליב	**ר׳ אברהם דוד דפוזנא**
הענאכס־אלטשול, רב בלודמיר. (1612—1611) רב אב״ד בפוזנה (1620).	ר׳ חנוך בר׳ אברהם אהרון (1659—1600) „ויכוח יוסף והשבטים״, „נחלת יצחק״, „קינות על גזירות ת״ח ות״ט״. דרשן אין פויזן, רב אב״ד אין גניעזנא, רב אין אייטינגן, (1659).
ר׳ משה הינוך ירושלמי — (1620—1611)	**הרב יהודה ליב**
ר׳ וולף אלטשולר—(1648) (בעל „עמוד האש״, „אש להאיר״, „משנת חסידים״).	רב אין פאפערשא (שנייטשאך).

הרב הינוך
(דער צווייטער) 1708
רב אין שנייטשאך;
„ראשית ביכורים״, „חינוך בית יהודה״ ופרסום
חיבורים של סבא דסבא ר׳ יהודה ליב בר׳ הינוך
אלטשולר, (1708).

הרב ר׳ משה ר׳ מנדלס (1619).

אין יאר 1619 (שע״ט) איז געוועזן רב אין לודמיר הרב ר׳ משה מנדלס[20], אַ זון פון לודמירער רב הרב ישעיהו מנחם מנדל בר יצחק (ר׳ מנדל ברבי אביגדורס). ער איז געוועזן צווישן די מפורסמים אין זיין דור.[20]

ער איז ניט געוועזן לאנג רב אין לודמיר. אין יאר 1622 (שפ״ב) איז ער שוין געוועזן רב אין פראג (אויפן פלאַץ פון הרב בעל ה„של״ה״, וועלכער איז דאן עולה געוועזן קיין ארץ ישראל), און נאכדעם איז ער געוועזן רב אין קראקע (שצ״ה—1635). שפעטער רב אין פויזן ווו ער איז נפטר געווארן. אין יאר שצ״ט (1639) אנטייל גענומען אין דער אסיפה פון די רבנים פון ועד ארבע ארצות, צוזאַמען מיטן תוספות יום טוב, וואָס איז געוועזן רב אין לודמיר.

צוויי רבנים אין די ערשטע צענדליקער פון 17־טן יאָרהונדערט.

פון פארשיידענע ספרים און הספדים דערגייען ידיעות וועגן צוויי רבנים אין לודמיר, אין די ערשטע צענדליקער יארן פון 17־טן יאָרהונדערט:

א. **ר׳ מאיר ב״ר יוסף**
וואָס איז געוועזן פריער רב אין אסטראה און שפעטער רב אין לובלין און לעמבערג (שצ״ח — 1638). אין צייט ווען ער איז געוועזן רב אין אסטראה איז דאָרטן געוועזן ראש הישיבה דער בעל השל״ה.

ב. **ר׳ נחום**
זיין טאָכטער ביילע האָט חתונה געהאַט מיט הרב מאיר וואהל פון בריסק, דעם זון פון הרב שאול וואהל (וואָס איז געוועזן אַ טאָג קעניג אין פוילן).

ר׳ יום־טוב ליפמאן העלער („תוספות יום־טוב״)
(1654—1579)

אין די יארן 1634—1642 איז רב און אב״ד פון לודמיר געוועזן ר׳ יום־טוב ליפמאן העלער, דער בעל „תוספות יום־טוב״, איינער פון די גרעסטע רבנים פון זיין דור.

די יאָרן פון זיין רבנות אין לודמיר זענען געוועזן באַגלייט מיט א דראמאטישן קאָנפליקט צווישן אים און א טייל גבאים פון לודמיר. דער דאָזיקער קאנפליקט איז פאראייביקט געוואָרן אין זיין אויטאָביאָגראַפישן ספר „מגילת איבה״ („די מגילה פון פיינטשאפט״), און איז געבליבן אין זכרון פון פוילישן יידנטום בכלל און פון לודמירער יידנטום בפרט.

אין די יאָרן פון „תוספות יום־טוב״ איז לודמיר געוועזן איינע פון די ערשטע קהילות אין גאנץ וואלין; עס זענען דאן געוועזן אין וואלין נאָך דריי גרויסע קהילות: אוסטרא, קרעמעניץ און לוצק.

געבוירן אין וואלערשטיין (בייערן), 1579 (של״ט).

דאָס לעבן פון ר׳ יום־טוב ליפמאן העלער איז געוועזן שטורמיש און פול מיט דראַמאַטישע איבערלעבונגען.

צו 18 יאר איז ער שוין געוועזן דיין אין פראג. שפעטער רב אין ניקלסבורג (שפ״ט), און דאן רב אין פראג (1627). ס׳איז געוועזן די יארן פון דער דרייסיק־יאריקער מלחמה (1618—1648) און די יידן פון באהעמיע בכלל און פון פראג בפרט זענען געוועזן געצוואונגען דאן צו צאלן גרויסע שטייערן פאר דער רעגירונג (40.000 גילדן אַ יאר). בכדי צו דעקן דעם שטייער האָט די פראגער קהילה געשאַפן אַ ספעציעלע שטייער־קאָמיסיע, וואָס האָט געדאַרפט אָפשאַצן די שטייערן וואָס זאָלן ארויפגעלייגט ווערן אויף די יידישע תושבים פון פראג. בראש פון דער אָפשאַצונגס־קאָמיסיע איז געשטאַנען ר׳ יום־טוב ליפמאן העלער.

א פאר אומצופרידענע מיט די שטייערן וואָס זענען אויף זיי ארויפגעלייגט געווארן, האָבן פאַרקלאָגט די קאמיסיע צו דער רעגירונג, ווי אויך פאַרמסרט, אַז אין די ספרים פון ר׳ יום־טוב ליפמאן העלער („מעדני מלך״ און „לחם חמודות״) האָט ער זיך אויסגעדריקט שלעכט קעגן דער רעגירונג און קעגן קריסטנטום. ער איז ארעסטירט געוואָרן (שפ״ט—1629) און איז געבראַכט געוואָרן אין קייטן קיין ווין. דאָרט איז ער געשטעלט געוואָרן פאַר א געריכט פון קאַטוילישע גלחים, וואָס האָבן אים פאַרמשפט צום טויט. זיי האָבן אויך ארויף־געלייגט א חרם אויף זיינע ספרים. נאָך גרויסע השתדלות מצד די נכבדים פון פראגער קהילה איז אָפגעשאַפן געוואָרן סיי דער טויט־אורטייל און סיי דער חרם. ס׳איז אים אבער פארווערט געווארן צו זיין רב אין פראג. סך הכל איז ער געזעסן אין תפיסה 40 טעג. דאן איז ער אוועק אין נעמיראוו (פאַדאליע), ווו ער איז געווארן רב.

אין יאר שצ״ד (1634) איז ער גערופן געווארן צו זיין רב אין לודמיר.

אלס רב פון לודמיר האָט ער זיך באַטייליקט אין נאָמען פון וואלינער יידנטום אין די אסיפות פון ועד ארבע ארצות וואס זענען צוזאַמענגעקומען אין די יארן 1636 (שצ״ו), 1639 (שצ״ט), 1640 (ת), 1641 (ת״א), 1642 (ת״ב).

ער האָט דאָרט שטארק מיטגעווירקט און משפיע געווען אויף די רבנים פון ועד ארבע ארצות צו פארשטארקן און

פאַרפעסטיקן די תקנות און די חרמות וואָס זענען נגזר געוואָרן נאָך אין שמ"ז (1587) אויף די וואָס קויפן איין זייער רבנות־שטעלע ביי דער מאַכט. ער האָט געהאַלטן די תקנה זייער וויכטיק פאַרן אינערלעכן יידישן לעבן און פאַר דער גייסטיקער אויטאָריטעט פון רב, וואָס איז געוויילט געוואָרן דורך דער יידישער קהילה און נישט נאָמינירט געוואָרן פאַר געלט פון דער ניט־יידישער מאַכט.

ס'איז דאַן געווען אַן אָפטע דערשיינונג, אַז די אָרטיקע מאַכט (די וואָיעוואָדעס און די סטאַראָסטעס), פלעגן פאַר־קויפן די רבנות־שטעלעס צו מענטשן, וואָס זענען דערצו נישט געווען ראוי. ווער עס האָט געוואָלט זיין אַ רב אין אַ גרויסער קהילה האָט באַדאַרפט זיין אַ גביר, ווייל קריגן די רבנות האָט אים באַדאַרפט פיל געלט קאָסטן. מיטן נעמען געלט פאַר רבנות האָט מען פאַקטיש געשלאָסן די טירן פאַר אַן אָרעמען גאון.

ר' יום־טוב ליפּמאַן העלער, האָט געפּאָדערט און משפיע געווען אַז עס זאָל אַרויסגעלאָזט ווערן אַ חרם סיי אויף די רבנים וואָס קויפן זייער שטעלע און סיי אויף די קהילות וואָס לאַדען איין אַזעלכע געקויפטע רבנים.

אין יאָר 1635 (שצ"ה) אין פאַרגעקומען אין ווישניעוויעץ אַן אסיפה פון די הויפּט פיר קהילות פון וואָלין (לודמיר, לוצק, אָסטראָהא און קרעמעניץ). דאָרט האָט ער געפּועלט אַז ס'איז אָנגענומען געוואָרן די תקנה וועגן פאַרווערן איינקויפן רבנות פאַר געלט.

אין יאָר ת' (1640), האָט ער פאַרגעבראַכט אויף דער אסיפה פון ועד ארבע ארצות דעם דאָזיקן פאַרשלאַג אין נאָמען פון וואָלינער ועד. די תקנה איז אָנגענומען געוואָרן.

די באַנייטע תקנה איז עפנטלעך געמאָלדן געוואָרן אין אַלע יאַראָסלאַווער בתי־כנסת[21]. בשעת דעם גראַמניץ־יריד פון 1641 איז די תקנה ווידער באַשטעטיקט געוואָרן[22].

ר' יום־טוב ליפּמאַן העלער האָט אין זיין גליל שטרענג אָפּגעהיט די תקנה און נישט באַשטעטיקט קיין רבנות־שטעלע וואָס איז איינגעקויפט געוואָרן פאַר געלט[23].

דאָס האָט אין לודמיר אַרויסגערופן קעגן אים אַ סך שונאים וועלכע האָבן אים פאַרמסרט פאַר דער מאַכט.

אין יאָר ת"ג (1643) האָבן זיינע קעגנער אים פאַרמסרט פאַרן קרייז־סטאַראָסטע (נאמן המחוז). ער האָט אויף אים גוזר געווען גירוש. אָבער אַ דאַנק דער השתדלות פון די גרעסטע יידישע נכבדים אין וואַרשע איז דער גירוש בטל געוואָרן[24].

אין יאָר 1644 (ת"ד) פאַרלאָזט ער לודמיר און נעמט איבער די הויפּט־רבנות אין קראָקע (נאָכן פאַרשטאָרבענעם ר' יואל סירקיס), און אין יאָר 1647 (נאָכן טויט פון ר' יהושע העשל) איז ער געוואָרן דער ראש־ישיבה פון קראָקע.

דאָרט אין קראָקע האָט ער געלעבט ביזן סוף פון זיינע יאָרן און איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1654.

ר' יום־טוב ליפּמאַן העלער האָט איבערגעלאָזן, ווי באַקאַנט, זיין אויטאָביאָגראַפישן בוך „מגילת איבה", ווו ער האָט באַשריבן זיינע פאַרפאָלגונגען און זיינע צרות, אָנהויבנ־דיק פון דער מסירה אין פּראָג און ענדיקנדיק מיט זיין פאַרלאָזן לודמיר און גיין קיין קראָקע.

(דאָס בוך איז דערשינען אין דרוק ערשט אין אַ 200 יאָר אַרום. צום ערשטן מאָל איז עס דערשינען אין יאָר 1836, מיט באַמערקונגען אין דער דייטשער איבערזעצונג. שפּעטער איז דאָס בוך פיל מאָל איבערגעדרוקט געוואָרן אין ווין, ווילנע און וואַרשע).

אין די יאָרן פון זיין רב אין לודמיר האָט ער געגעבן אַ הסכמה אויפן ספר „קול יהודה", בשעת דעם יריד פון 1639.

ר' יום־טוב ליפּמאַן העלער איז געוואָרן רב אין קראָקע אין די שוידער־יאָרן פון חמיעלניצקי (גזירות ת"ח ות"ט — 1648־1649). דאַן, אין יענע פּאָגראָם־יאָרן האָבן אַ סך פרויען פאַרלאָרן זייערע מענער און געבליבן עגונות. ער האָט אַ סך געטאָן בכדי צו מתיר מאַכן די עגונות.

ער האָט אויך מחבר געווען אַ ריי סליחות און אַ תפילה אל מלא רחמים לזכר פון די ת"ח ות"ט קדושים (זיי זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן א.נ. „סליחות ליום כ' סיון", קראָקע ת"י. — (1650)

זיינע ווערק זענען געשריבן אין אַ ריינעם העברעאיש אין אַ שיינעם סטיל, און זיי צייכענען זיך אויס מיט זייער לאָגישער קלאָרקייט. פון זיי איז קלאָר אַז ער האָט געהאַט קענטענישן אין מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע און נאַטור־וויסנשאַפט.

פון זיינע חיבורים איז אַממייסטן באַקאַנט זיין פירוש צו דער משנה א.נ. „תוספות יום־טוב".

אַ חוץ דעם האָט ער אָנגעשריבן אַ סך חיבורים וואָס זענען פיל מאָל דערשינען, ווי אויך אַ סך חיבורים וואָס זענען געבליבן אין כתב־יד.

ס'זענען זייער באַקאַנט זיינע ספרים „מעדני מלך" און „לחם חמודות" (פירוש אויף די השגות פון הרא"ש). דער נאָמען „מעדני מלך" אין שפּעטער געביטן געוואָרן אויף „מעדני יום־טוב" (צוליב דער מסירה, אַז אין „מעדני מלך" האָט ער באַליידיקט דעם קייזער פערדינאַנד דעם צווייטן).

ער האָט אַרויסגעגעבן דעם ספר „ארחות חיים" (די צוואה פון ראַ"ש) מיט אַן איבערזעצונג אויף יידיש בכדי די פרויען זאָלן עס קענען לעזן.

ער האָט פאַר די פרויען אַרויסגעגעבן אַ ספר „ברית מלח" (די דינים פון זאַלצן פלייש) אויף יידיש.

ער האָט אָנגעשריבן אַ באַזונדער ספר מיטן נאָמען: „דרכי הוראה" מיטן צוועק צו פאַרשטייען די דינים בנוגע וועלכע ס'זענען פאַראַן מחלוקת צווישן די פוסקים. דאָרטן האָט ער געוואָלט אַרויסטרעטן קעגן דעם צופיל פּלפּולדיקן לערנען פון די פּוילישע רבנים. דער ספר איז געבליבן אין כתב־יד (מעגלעך אַז אָנקומענדיק אַלס רב קיין פּוילן, נאָכן פאַרלאָזן פּראָג, האָט ער ניט געוואָלט אַרויסרופן מיטן ספר קיינע תרעומות קעגן זיך מצד די פּוילישע רבנים).*

ס'זענען פון אים געבליבן אַ ריי הסכמות אויף ספרים, צווישן זיי אויך געשריבענע אין די יאָרן ווען ער איז געווען רב אין לודמיר[25].

* זע פּרטים וועגן זיינע ספרים: אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל עמ' 727—731.

ס'איז געווען אַ שטורמישע נאַטור פון אַ גרויסן געלערנטן, באַשאַנקען מיט אַ דינאַמישן כוח פון אַ געזעלשאַפטלעכן טוער.

הרב ר' יחזקאל בר' משה יעקב (1645).

ער איז געווען רב אין לודמיר גלייך נאָך תוספות יום־טוב. מען ווייס וועגן אים נאָר עטלעכע פּרטים: אין 1645 גיט ער אַ הסכמה אויף דער הדפסה פון שולחן־ערוך יורה־דעה; צווישן די הסכמה־געבערס געפינען מיר 18 נעמען פון רבנים מפורסמים, צווישן זיי דער תוספות יום־טוב (וועלכער איז שוין געווען דאַן רב אין קראָקע).

(מעגלעך אַז הרב אהרון יעקב, אב"ד אין לודמיר אין יאָר 1669 איז געווען זיין זון).

יאָרן פון רדיפות און פאַרפאָלגונגען גזירות ת"ח ות"ט

די בלוטיקע יאָרן פון באָגדאַן חמעלניצקי, די גזירות ת"ח ות"ט (1648־1649) האָבן זיך זייער שווער אָפּגערופן אויף דער יידישער באַפעלקערונג פון לודמיר.

טויזנטער לודמירער יידן זענען אויסגעהרגעט געוואָרן דורך חמעלניצקיס קאָזאַקן; אַ סך האָבן אויסגעוואַנדערט פון לודמיר.

דער היסטאָריקער פון יענער תקופה נתן נטע האַנאָווער שרייבט אין זיין „יוון מצולה": „אויך אין דער מדינה פון וואָלין, אין ק"ק לודמיר און אין ק"ק לובעמלא און אין ק"ק לוצק און אין ק"ק קרעמעניץ און זייער אומגעגנט האָבן זיך געמאַכט גרויסע הריגות פון עטלעכע טויזנטער מענטשן".

די לודמירער קהילה איז דאַן געוואָרן זייער קליין. עס איז באַקאַנט, אַז אין יאָר 1649 זענען געבליבן אין לודמיר נאָר 39 יידישע משפחות.

ר' יעקב קאָפּל מרגליות, בעל „קול יעקב" —

פון יענע ת"ח ות"ט יאָרן דערגייט צו אונז אַ נאָמען פון ר' יעקב קופּל מרגליות פון לודמיר, וואָס איז פאַרטריבן געוואָרן פון פוילן און איז דערגאַנגען ביז קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

ער האָט געשטאַמט פון דער באַקאַנטער משפחה מרגליות, פון וועלכער ס'האָבן זיך פאַרצווייגט רבנים און לומדים אין דייטשלאַנד, פוילן און רוסלאַנד.

ער איז דער מחבר פון ספר „קול יעקב", ווו ס'איז אויך פאַראַן אַ קינה אויף די יידישע חכמים פון פוילן, קדושים פון גזירות ת"ח ות"ט. אַ חוץ דעם איז ער אויך דער מחבר פון די ספרים „מראות יעקב" און „מזבח יעקב".

ר' אברהם בן שמואל אשכנזי —

די ת"ח ות"ט גזירות האָבן געפונען אַן אָפּקלאַנג אין דעם ספר „צער בת רבים" פון אַן אַנדער לודמירער למדן, דער אַפּטייקער ר' אברהם בן שמואל אשכנזי. דער כתב־יד איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן ערשט אין יאָר 1888.

ער איז פאַרטריבן געוואָרן פון פוילן קיין ווענעציע.

נייע אומגליקן אויפן יידישן ישוב אין לודמיר — (1653—1658).

קוים גייען אַריבער די יאָרן 1648־1649 מיט זייערע חמיעלניצקי שרעק, קומט אָן דאָס יאָר 1653, ווען לודמיר ווערט חרוב דורך ליטווישע חיילות, און דער יאָר 1658, ווען לודמיר ווערט חרוב דורך ליטווישע און אונגאַרישע חיילות. עס בלייבן דאַן אין לודמיר קוים 2 יידישע משפחות.

הרב שמואל אליעזר בן אפרים נפתלי — (1655).

פון יענע יאָרן (צווישן ביידע אָנפאַלן אויף לודמיר), דערגייט צו אונז דער נאָמען פון הרב שמואל אליעזר בן אפרים נפתלי, וואָס איז געווען רב אב"ד אין לודמיר אין יאָר 1655; ס'איז אויך באַקאַנט אַז אין יענעם יאָר 1655 האָט ער זיך באַטייליקט אין ועד לובלין.

הרב נחמן בן שלמה נפתלי — (1664).

קוים אייניקע יאָר נאָכן חרוב ווערן דורך די אונגאַרישע חיילות, הויבט אָן דער ישוב אין לודמיר ווידער אויפצולעבן.

עס דערגייט צו אונז דער נאָמען פון הרב נחמן בן שלמה נפתלי, וואָס איז געווען רב אב"ד פון לודמיר אין יאָר 1664 (ער האָט געגעבן אין יענעם יאָר זיין הסכמה אלס רב פון לודמיר אויפן ספר „עמודי השיבה" פון הרב בצלאל בן שלמה און ער איז אונטערגעשריבן אלס צווייטער נאָכן ט"ז). שפּעטער איז ער געווען רב אין ווילנע.

מאיר בן יוסף אשכנזי מלודמיר — (1665—1672).

צווישן די מנהיגים פון לודמירער קהל אין די יאָרן 1665—1672 געפינען מיר דעם נאָמען פון מאיר בן יוסף אשכנזי (אין פנקס קהל טיקטין זעט מען זיינע חתימות אַלס בורר אין ענינים בשייכות מיט דער קהילה אין טיקטין[26], וואָס האָט געוואָלט דאַן זיין רעפּרעזענטירט אין ועד ארבע ארצות.

הרב אהרון יעקב — (1669).

אין יאָר 1669 איז הרב אהרון יעקב ברב יחזקאל געווען רב אב"ד פון לודמיר.

וואַרשיינלעך איז ער געווען אַ זון פון הר' יחזקאל בר' משה יעקב, וואָס איז געווען רב אין לודמיר נאָכדעם ווי ר' יום־טוב ליפּמאַן העלער האָט די שטאָט פאַרלאָזן.

ר' אברהם אבעלע חריף, ראש ישיבה פון לודמיר — (1670).

אין יענע יאָרן איז ראש־ישיבה פון לודמיר געווען רב אברהם אבעלע חריף (בהר"ר בנימין בונעם). שפּעטער איז ער געוואָרן רב אין הרוביעשאָוו.

זיין משפחה גענעאַלאָגיע:

רבי מאיר (מהר"ם) למשפחת ז"ק (זרע קודש)	ר' ישראל אב"ד לוקאטש שבוואלין
רבי בונים	מחבר פון ספר „הלכות אדם מישראל" (אין דעם ספר זענען פאַראַן
רב אברהם אבעלע חריף — (1670)	חידושים פון זיין זיידן ר' אבעלע חריף וועגן דער
רב יעקב הלודמיראי	סוגיא פון „תגרי לוד").

הרב ישראל בן שמואל מטאַרנאָפּאָל — (1670—1678)

אין די יאָרן 1670—1678 איז געווען רב אין לודמיר, הרב ישראל בן שמואל מטאַרנאָפּאָל, איינער פון די צענטראַלע פערזאָנען אין פּוילישן יידנטום אין יענע יאָרן. פאַר לודמיר

איז ער געוועזן רב אין פינסק, און נאך לודמיר רב אין לוצק (1680).

ער איז ווארשיינלעך געוועזן זייער א רייכער ייד; זיין נאמען ווערט דערמאנט אין צוזאמענהאנג מיט נדבות [27], וואס ער האט געגעבן בכדי צו דרוקן ספרים, ווי אויך אין צוזאמענהאנג מיט הלוואות [28].

אלס רב פון לודמיר האט ער זיך באטייליקט אין לובלינער יריד אין יאר 1671 (ווו מען האט באשלאסן אז די אסיפות זאלן פארקומען 10 קילאמעטער הינטער יאראסלאוו; אין יאר 1673 ווערט ער דערמאנט אין פנקס טיקטין [29], אין יאר 1677 אין פנקס פינטשוב [30].

אין יאר תל״ח (1678) פארנעמט ער איינעם פון די צענטראלסטע אמטן אין פוילישן יידנטום: — אויבערשטער מפקח איבערן יידישן כלל אין גאנץ מלכות פוילן, און פרנס הועד הכללי פון לובלין („המפקח הכללי על כל ישראל בכלל ובפרט בכל מלכות פולין, ופרנס הועד הכללי שנתקיים בלובלין״) [31].

אין זעלבן יאר ווערט ער באשטימט צו זיין א בורר אין א סיכסוך צווישן ועד ארבע ארצות מיטן ועד ליטא [32].

אויף פארשידענע ספרים פון יענער תקופה געפינען זיך זיינע הסכמות [33].

עס געפינט זיך אויך זיין הסכמה אלס ערשטע אויף דער הדפסה פון תנ״ך אויף ידיש (דורך יוסף עטיאש פון אמסטערדאם) [34].

ער איז געוועזן א תלמיד פון ט״ז [35].

ר׳ אפרים פישל בן אריה ליב מלאדמיר —

ר׳ אפרים שתדלן — נאמן בית ישראל דד׳ ארצות

(1719—1684)

אין די יארן ווען הרב יקותיאל איז געוועזן רב אב״ד פון לודמיר — איז דער פרנס פון לודמיר אין ועד ארבע ארצות געוועזן ר׳ אפרים פישל (ר׳ אפרים שתדלן).

ער האט זיך אפט באטייליקט אין די אסיפות פון ועד ארבע ארצות און איז געוועזן איינער פון די צענטראלסטע געשטאלטן פון פוילישן יידנטום אין זיין צייט.

אין א כתב וואס איז אים ארויסגעגעבן געווארן דעם 18־טן אפריל 1679 (ו׳ אייר תל״ט), האט דער פוילישער קעניג יאן סאביעסקי איבערגענומען אונטער זיין שוץ אפרים פישלען. ער ווערט דארט טיטולירט „הויפטשרייבער (סופר ראשי), וואס איז אויסגעוויילט געווארן צווישן די יידן אין דער מלוכה״. ד. ה. ער איז געוועזן דער „נאמן בית ישראל דד׳ ארצות״ [36]; עס איז אים דערלויבט געווארן צו וווינען תמיד ביים קעניגלעכן הויף, ווי אויך דארט ווו עס וועט אים געפעלן ווערן און דארט פירן זיין האנדל; עס איז אים אויך דערלויבט געווארן אויפצושטעלן אין לודמיר א ביר־ברויעריי; גלייכצייטיק איז ער באפרייט געווארן פון פינאנסיעלע חובות כלפי דער קהילה און גליל לודמיר. [37]

ער ווערט דערמאנט אין יאר תמ״ג (1683) אין פנקס טיקטין [38]. אין יאר תמ״ד (1684) גיט ער א הסכמה אויפן ספר „כתנות אור״ [39], אין יאר תמ״ז (1687) באטייליקט ער זיך אין יאראסלאווער יריד [40], אין זעלבן יאר תמ״ז ווערט ער דערמאנט אין פנקס אפטא [41]; אין יאר תמ״ח (1688) ווערט ער דערמאנט אין פנקס טיקטין [42]; אין יאר תנ״ט (1699) באשטעטיקט אים דער פוילישער קעניג אויגוסט דער צווייטער דעם שוץ־בריוו פון קעניג יאן סאביעסקי [43]; אין יאר תס״ג (1703) ווערט ער דערמאנט אלס „נאמן ב׳ דד׳ ארצות״ [44]; אין יאר 1714 האט ער באשטימט דעם קאפשטייער פון פוילישן יידנטום [46], ער ווערט נאך דערמאנט אין יאר תע״ג (1719) אלס נאמן ב׳ דד׳ ארצות [47].

רב אפרים פישל — (1671—1684)

זיינע צוויי זין ר׳ דוד טעוול און ר׳ יעקב זענען געוועזן שטאט רבנים פון לודמיר. ר׳ דוד טעוול איז געוועזן סיי רב, סיי פרנס אין ועד ארבע ארצות פון לודמיר. ער באטייליקט זיך אין דער אסיפה פון 1721 און גיט דארט זיין הסכמה אויפן ספר „דמשק אליעזר״ (פון הרב אליעזר בן יהודה אב״ד פינטשוב). נאך א זון זיינער, הרב ר׳ יעקב איז אויך געוועזן רב פון לודמיר, און אין יאר 1713 באטייליקט ער זיך אין ועד ארבע ארצות אין יאראסלאוו און גיט דארט די הסכמה אויפן ספר „ברית שלום״ פון רבי פנחס אב״ד וולאדאוו.

דער אייניקל פון ר׳ אפרים פישל, רבי שאול (ברבי יעקב) איז אויך געוועזן א אב״ד פון לודמיר נאכן טויט פון זיין פאטער ר׳ יעקב.

מיר וועלן דא איבערגעבן די מגילת היוחסין פון ר׳ אפרים פישל אין לויף פון 7 דורות; אנהויבנדיק פון זיין פאטער הגאון רבי אריה לייב הגבוה, אב״ד בקראקא.

שלשלת היוחסין און אפשטאמיקע פון ר׳ אפרים פישל

הגאון ר׳ אריה לייב הגבוה
(אב״ד קראקע)

ר׳ אפרים פישל בן אריה לייב
(ר׳ אפרים שתדלן 1671—1719)

ר׳ זכריה מנדל
(רב פון בעלז, מחבר פון „באר היטב״ אויף „יורה דעה״, „חושן משפט״ און „אבן דעזור״)

רבי שמואל
(אב״ד פון קרעמיעניעץ, וואהלין)

רבי דוד טעבל, (1721)
(א לודמירער תושב, פרנס פון ועד ארבע הארצות)

רבי יעקב
(אב״ד לודמיר, 1713)

ר׳ שלמה זלמן
(אב״ד ביאלי)

ר׳ שאול ברבי יעקב
(אב״ד לודמיר 1742)
(נאמן מדינת וואהלין אין ועד ארבע הארצות ביז 1765)

הר׳ צבי הירש
(אב״ד לוקאטש פון וואהלין מחבר „חיבת צבי״)

רבי פנחס
(צווישן די נכבדים אין לודמירער קהילה)

ר׳ אפרים זלמן
(אב״ד בערעסטעטשקע אב״ד דובנע)

ר׳ אריה לייב

ר׳ אריה יהודה לייב
(רב אין אסטראהא)

א רב אין קהילה טולטשין פון פאדאליע

ר׳ שמחה נתן עלינברג
(מו״צ ראשי בלבוב)

יוסף בן ר׳ משה מלודמיר תלא—(1665—1672)

אין יאר 1671 איז פארגעקומען אן אסיפה פון ועד ארבע הארצות ווו ס׳איז באשלאסן געווארן, אז די ווייטערדיקע

אסיפות פון ועד זאָלן ניט פאָרקומען אין יאַראָסלאַוו גופא, נאָר 10 קילאָמעטער הינטער יאַראָסלאַוו; צווישן די אונטערגעשריבענע אויף דער החלטה געפינט זיך אויך דער נאָמען „יוסף בן לא״א הר״ר משה זצ״ל מלודמיר״. אין יענער אסיפה האָט זיך אויך באַטייליקט „הצעיר באלפי ישראל בא״א מוה״ר שמואל זלה״ה מטרנאפאָל״, וועגן וועמען ס׳וועט שפּעטער דערמאָנט ווערן.

יוסף בר׳ משה האט זיך גערעכנט אין די יארן 1665—1672 צווישן די קהל מנהיגים אין לודמיר [47]

שמואל זנווילס בר׳ מאיר מלודמיר (1673—1684)

אין די יארן 1673—1684 דערגייט צו אונז דער נאָמען פון שמואל זנווילס בר׳ מאיר סגל פון לאדמיר.

זיין נאָמען איז אונטערגעשריבן אין יאָר תל״ג (1673) אויף אייניקע פסקים אין פנקס קהל טיקטין [48] און תמ״ד 1684 [49] און אויף אַ פסק אין פנקס פון טוריסק [50]

הרב רב אשר ברבי יצחק (1677)

אין אייניקע יאר ארום (1677) געפינען מיר שוין אן אנדער אב״ד אין לודמיר — ר׳ אשר בן הקצין הקדוש ר׳ יצחק.

אין יענעם יאר 1677 באטייליקט ער זיך אין ועד ארבע הארצות אין יאראסלאוו. דאָרט גיט ער זיין הסכמה אויף דער יידיש־איבערזעצונג פון תנ״ך און אויפן „עולת התמיד״.

פאַר לודמיר איז ער געווען רב אין שעבערשין; נאָך לודמיר איז ער געווען רב אב״ד אין בעלז און אלס קהילה רב באטייליקט ער זיך אין אייניקע רבנים־אספות פון ועד ארבע ארצות.

ער איז געווען פאַררעכנט אַלס איינער פון די באַקאַנטסטע רבנים פון זיין צייט. [51]

דער פרנס ר׳ אריה יהודה בר׳ משה מלודמיר (1677—1693)

אין די יארן 1677—1693 באגעגענען מיר אפט אין די פנקסים דעם אונטערשריפט פון א באקאנטן פרנס פון לעמבערגער קהל, און וואס האט ליב געהאט תמיד צו באצייכענען אז ער שטאמט פון לודמיר: „אריה יהודה בה״ר משה להיה מלודמיר״. ער פלעגט אויך אפט צוגעבן: „הדר בלבוב בחו״ל (ד.ה. „בחוץ לעיר״); דערמיט האָט ער געוואלט באצייכענען, אז ער וווינט אין א פארשטאט פון לעמבערג. [52] ער האָט פאַרנומען דעם אמט פון סופר ראשי פון די יידישע קהלות אין פוילן. [53]

ער באטייליקט זיך אין יאראסלאווער ועד ארבע הארצות (תל״ז—1677), ווען די רבנים פון ועד ארבע הארצות האָבן זיך געווענדעט צו דער יידישער קהילה אין אמסטערדאם מיט דער בקשה מען זאל זאמלען געלט פאר פדיון שבויים פון פאדאליער יידן וואס זענען אריינגעפאלן אין טערקישער געפאַנגענשאַפט. [54] אין יאָר תמ״א (1681) האָט ער זיך באטייליקט אין דער אסיפה פון ועד ארבע הארצות וואס איז פארגעקומען אין לעשנע, צוזאמען מיטן געוועזענעם אב״ד פון לודמיר ר׳ ישראל בר׳ שמואל מטרנופול. אויף יענער אספה האט זיך באהאנדלט דער סכסוך צווישן ועד ארבע הארצות און דעם ועד מדינת ליטא בנוגע די הוצאות אויף שתדלנות אין די שותפותדיקע ענינים פון די יידן אין פוילן און ליטא. [55]

אין יאר תמ״ג (1683) באטייליקט ער זיך אלס א בורר אין א סכסוך צווישן דעם ועד מדינת ליטא (וואס איז דאן באשטאנען פון די 3 גרעסערע שטעט: גראדנע, פינסק, ווילנע) מיט דער קהילה פון בריסק. [58]

אין יאָר תמ״ה גיט ער אַ הסכמה אויפן ספר „נחלת עזריאל״ [57]; אין יאר תמ״ז (1687) אויפן ספר „מים חיים״ [58]; אין יאָר תמ״ח (1688) אויפן ספר „תולדות יצחק״; [59] אין יאר תנ״א (1691) אויפן ספר „בית הלל״ [60]; אין זעלבן יאר איז ער אונטערגעשריבן בשעת דעם יאראסלאווער יריד אויף א החלטה בנוגע קהילת טיקטין [61]; אין יאר תנ״ב (1692) גיט ער זיין הסכמה אויפן ספר „מדרש רבות״ [62]; אין יאר תנ״ג (1693) אויפן ספר „בית יעקב״. [63]

משה ר׳ מרדכיש סגל מלודמיר (תל״ז—1677)

אין יאָר תל״ז (1677) ווערט דערמאָנט אַ לודמירער ייד משה ר׳ „מרדכיש סגל מלודמיר״. ער איז אונטערגעשריבן אויף א פסק וועגן דער קהילה פינטשאנו.

ווי עס שיינט איז ער אידענטיש מיט משה בן מרדכי, וואס מען האט אויך גערופן „משה השתדלן״, און וואס איז געווען דער שתדלן כללי פון פוילישן יידנטום. [64]

וואָלף מלודמיר (1686)

אין א דאקומענט איז איבערגעבליבן דער נאמען פון „מוהר״ר וואָלף מלודמיר״ אַלס איינער פון די 4 פאָרשטייער פון גבול וואָלין, וואָס זענען באַשטימט געוואָרן אויף אַן אסיפה פון ועד ארבע הארצות (פאר 1687; ווארשיינלעך אין יאר 1686). [65]

הרב יקותיאל ברבי יהושע אהרון (1678—1700)

במשך פון יאר (1678—1700) איז געוועזן רב אב״ד פון לודמיר הרב יקותיאל ברב יהושע אהרון. [66]

ער האָט אַלס לודמירער קהילה רב זיך באַטייליקט אין אַ ריי אסיפות פון ועד ארבע הארצות (1678—לובלין; 1687—יאראסלאוו, 1688—יאראסלאוו; 1696, 1700—יאראסלאוו). און דארט האט ער געגעבן הסכמות אויף פארשיידענע ספרים. (פון די באקאנטע הסכמות: 1678 — „אדרת אליהו״ [67] 1687 — „מים חיים״ [68] 1688 — „תולדות יצחק״ [69]; 1696 — „שמנה לחמו״ [70]; 1700 — „כבוד חכמים״ [71]; 1673 — ״דברי שמואל״. [72]

רבי שמואל בר׳ אפרים פישל (1707)

רבי שמואל איז געווען דער דריטער זון פון ר׳ אפרים פישל. ער איז געווען אב״ד פון קרעמעניץ. זיין אונטערשריפט געפינט זיך אויף אַ פסק־דין וועגן אַ רבנות־מחלוקת אין פרעמסלא. ער איז אונטערגעשריבן: „שמואל הקטן מלאדמיר החו׳ בק״ק קרמניץ והגליל יצ״ו״. [73]

ר׳ יעקב אב״ד דלודמיר בהרב אפרים פישל (1713)

ער איז איינער פון ר׳ אפרים פישל׳ס 3 זין. ס׳איז באַקאַנט אז ער איז געווען רב אב״ד אין לודמיר אין יאר תע״ג (1713). דאס דרינגען מיר ארויס פון זיין הסכמה אויפן ספר „ברית שלום״, ווו ער שרייבט זיך אונטער: „הק׳ יעקב בהרב

הנגיד מוהר"ר אפרים פישל נר"י החו' בק"ק לאדמיר והגליל יצ"ו".[73]

ער איז געווען דער איידעם פון באַקאַנטן רב ר' ישראל קצנלבוגן אב"ד פון פינטשוב.

זיין זון איז געווען ר' שאול, וואָס איז געווען אב"ד פון לודמיר אין די יאָרן 1742—1752.[74]

זיינע אייניקלעך זענען געווען: ר' אפרים זלמן (אב"ד פון ברעסטעטשקאָ, און שפּעטער אב"ד פון דובנע) און רבי פּנחס (איינער פון די נכבדים אין לודמירער קהילה); רבי פּנחס האָט געהאַט צוויי זין: איינער אַ רב אין אסטראָה. דער צווייטער — רב אין טולטשין.[75]

ר' דוד טעבל בר' אפרים פישל (1717—1721)

זון פון ר' אפרים פישל. רב פון לודמיר און פּרנס פון ועד ארבע הארצות. אין יאָר תע"ח, ד' כסלו (1717) איז ער אונטערגעשריבן אויף אַן החלטה וועגן אפּטיילן ליזענסק פון פּרמסלא אין די שטייער ענינים פון ועד ארבע הארצות[76]; ער ווערט ווידער דערמאָנט אַלס באַטייליקטער אין אסיפה פון ועד ארבע הארצות אין יאַראָסלאַוו י"ט כסלו תע"ח (1717)[77]; אין יאָר תפ"א, ח"י אלול (1721), גיט ער זיין הסכמה אויפן ספר „דמשק אליעזר" פון ר' אליעזר בן יהודה אב"ד פינטשוב.[78]; אין יאָר תפ"א (1721) ווערט ער שוין דערמאָנט אַלס אב"ד דק"ק לאָקאַטש אין נאָמען פון גליל וואָלין.

ר' ליב מלודמיר (1726)

אין צוזאַמענהאַנג מיטן סכסוך צווישן דעם קהל אין פינסק און דעם קהל אין אסטרוג, וואָס האָט זיך געוואָלט אָפּטיילן פון פינסק, האָט דער ועד ארבע הארצות באַשטימט אין יאָר תפ"ח (1726) אַ בית דין צו באַהאַנדלען דעם ענין. איינער פון בית דין איז געווען דער לודמירער ייד „ר' ליב מלודמיר שבוואלין".[79]

ר' שאול ברבי יעקב (1765—1761)

ער איז געווען אַ זון פון לודמירער רב רבי יעקב און אייניקל פון ר' אפרים פישל.

נאָך דער פּטירה פון זיין פאָטער ר' יעקב, נעמט ער איבער די לודמירער רבנות. אין יאָר תק"ב (1741) באַטייליקט ער זיך אין דער אסיפה פון ועד ארבע הארצות אין טישאָוויעץ. ער איז געווען דער נאָמען פון מדינת וואָלין אין ועד ארבע הארצות.

אין יאָר תקי"א (1751) גיט ער אַן הסכמה אויף דער הדפּסה פון תלמוד בבלי, מסכתא ברכות.[80]

אין יאָר תקי"ב (1752) גיט ער זיין הסכמה צום ספר „בית אברהם" פון אברהם בר' יצחק הכהן, אב"ד טאַרלה אין לובלינער געגנט.[81]

אין פנקס אסטראָה ווערט ער נאָך דערמאָנט ביים לעבן, אין יאָר תקכ"ה (1765).

הרב ר' אליהו בן יעקב מלודמיר (1740)

אין מיטן פון 18־טן יאָרהונדערט געפינען מיר אַ נאָמען פון אַ לודמירער ייד ר' אליהו ברב יעקב וואָס האָט אויס־געוואַנדערט קיין דייטשלאַנד און באַזעצט זיך אין פיאָרדע (בייערן). אין יאָר 1740 דרוקט ער דעם ספר „מנחם כהן" פון ר' שבתי הכהן מסעמיאַטיטש. פון זיין הקדמה צום ספר איז צו פאַרשטיין אַז אין זיינע צייטן איז געווען אַ גרויסע שׂרפה אין לודמיר.

הרב יהושע העשל

איינער פון די לעצטע נעמען פון די לודמירער רבנים וואָס זענען צו אונדז דערגאַנגען ערב דער צעטיילונג פון פּוילן, איז הרב יהושע העשל, אב"ד לודמיר, דער זון פון רבי אברהם הכהן (אב"ד זאַמאָשטש, בעל „בית אברהם"). אין לויף פון זיין לעבן איז ער אויך געווען רב פון קראַסני בראָד, שעברעשין, טאַרנאָפּאָל.

צווייטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט

מיר גייען אַריבער צו דער תקופה פון וועלכער מיר האָבן שוין אַ ריי ציפערן וועגן דער יידישער באַפעלקערונג פון לודמיר. די ציפערן שטאַמען פון פאַרשיידענע ציילונגען.

(מען מוז זיך באַציען מיט אַ געוויסער רעזערוו צו די אָנגעגעבענע צאָלן פון די יידן, ווייל דער ציל פון די ציילונגען איז געווען דער קאָפּ־שטייער פון די יידן; און עס איז צו משער זיין אַז ס'איז געווען אין די אינטערעסן פון די יידן, ניט אָנצוגעבן גענויע צאָלן, און אַז די ווירקלעכע צאָלן שטייגן איבער די „אָפיציעלע" ציפערן).

חסידות

אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט אַנטוויקלט זיך אין פּוילן דער חסידיזם. די יאָרן 1735—1745 זענען די אַקטיווע יאָרן פון ר' ישראל בעל שם טוב נאָך זיין התגלות.

1730—1760 פאַרשפּרייט זיך אויך די חסידישע באַוועגונג אין וואָלין, פּאָדאָליע און גאַליציע.

1764 — אין לודמיר געפינען זיך 1401 יידן (1327 דערוואַקסענע און 74 קינדער).[82]

1765 — בשעת דער ציילונג („פּערעפּיס") — ווערט פעסטגעשטעלט אין לודמיר 1327 יידן; זיי קלאָגן זיך, אַז צוליב דער יידן־שׂנאה מוזן זיי ביינאַכט מקבר זיין זייערע מתים.[83]

עס הויבט אָן צו פאַלן די צאָל יידן אין לודמיר.

1772 — ערשטע חלוקה פון פּוילן.

1782 — ידיעות וועגן לודמירער יידן, אַז זיי פאַרנעמען זיך מיט פערד־האַנדל, מיטן איינקויפן פאַרן מיליטער און מיטן שאַפן פּראָדוקטן פאַרן מיליטער.[84]

1784 — אין לודמיר געפינען זיך 340 יידן.[85]

1790 — 630 יידן אין לודמיר.[86]

ר' שלמה קאַרלינער (1781—1792)

אַן ערך אין יאָר 1781 (תקמ"א) באַזעצט זיך אין לודמיר דער חסידישער רבי ר' שלמה קאַרלינער; ער איז דער תלמיד פון ר' אהרן קאַרלינער. צוליב די פאַרפאָלגונגען קעגן די חסידים איז ער געצוווּנגען צו פאַרלאָזן זיין וווינאָרט קאַרלין, אַ פאָרשטאָט פון פינסק. ר' שלמה קאַרלינער האָט

געהאט א סך תלמידים. קיין גענויע פרטים פון זיין לעבן זענען ניט באקאנט.

בשעת די רוסיש־פוילישע קאמפן אין יאר 1792 (תקנ״ב) איז ער דערמארדעט געווארן דורך קאזאקן און זוכה געווען צום נאמען „הקדוש״, וגם „משיח בן יוסף״. [7]

אַ בריוו פון לודמירער רב צו טאַדעאוש קאַסטיושקע (1792)

אין יאר 1792 האט דער אנפירער פון די פוילישע חיילות טאדעאוש קאסטיושקא אפגעהאלטן א נצחון איבערן רוסישן גענעראל קאכאווסקי, אין א קאמף וואס איז פארגע־קומען ביי לודמיר. קורץ נאכדעם, דעם 18־טן יולי, האט ער אפגעהאלטן זיין גרעסטן נצחון אין קאמף מיט קאכאווסקי הינטער דוביענקא. דאַן האָט ער פאַרבראַכט מיט זיין מיליטער א לענגערע צייט אין לודמיר.

אַן עדות דערפון ווי אזוי טאדעאוש קאסטיושקא איז דאַן געוועזן פּאָפּולער ביי דער יידישער באַפעלקערונג פון לודמיר, איז דער בריוו וואס איז צו אים געשריבן געווארן דורכן לודמירער רב („אין נאמען פון קהל און פון דער יידישער באפעלקערונג פון שטאט לודמיר״). [8]

דער בריוו איז געשריבן אין מליצהדיקער פוילישער שפראך, וואס איז כאראקטעריסטיש פאר יענער תקופה. מיר גיבן דא איבער א יידישע ווערטלעכע איבערזעצונג פון בריוו, ווי אויך דעם אריגינעלן פוילישן טעקסט:

Jaśnie Wielmożny Generale Dobrodzieju !
zolimskiej świetnicy kandelabrę nie żalewalibyśmy Mu, lecz ze jesteśmy ubodzy, więc nagrody Mu winne, niebu zestawiając, serce nasze tyiko przy tym mozdzierzku do ogłaszania pod Dubenką nabytej slawy, oraz kubku do picia za zdrowie sprawy Jej mozemy Mu ofiarować. Przyjm to JWPan dobrotliwie oraz z wyznaniem najgłębszego naszego uszanowania, z którym na zawsze jesteśmy

My z izraelskiego ludu w mieście Włodziemierzu, prawi świadkowie narodowego męstwa, którą zaszczyt wiekopomny pod Dubenka zyskamy, JWPanu jest winny, mają ten kraj, w którym od tylu wieków żyjemy, za drugą przyobiecaną ziemię, a dzieląc ze szlachetnym narodem, pod którego pretekcją od tak dawna żyjemy, wszystkie jego pomyślności i klęski, równe przeto z nim sądzimy się być obowiązanymi wdzióczność naszą okazywac tym, którzy się tak mężnie i szczęśliwie na obronę jego poświecają.

Gdyby nasz Adonaj przywrócili nam naszą dawną świętość, to porùwnywując JWPana ze slawnymi Machabejczykami, nawet i przepysznego z dawnej naszej jero-

Jaśnie Wielmoznego Pana i Dobrodzieja
Najnizsi sludzy i podnuzkowie
Rabin imieniem calego kahalu.

הויכגעשטעלטער ווילטעטיקער גענעראַל!

מיר, פון יידישן פאלק, וואָס האבן זיך באזעצט אין שטאט וולאָדזימיעזש, עדות פון דער גבורה, וועמענס כבוד וואס איז אויף אייביק אונטער דוביענקא דערגרייכט געווארן, איז דאס פאלק שולדיק אייך, — מיר האַלטן דאס לאנד אין וועלכער מיר וווינען שוין דורות, אלס אונזער צווייטע צוגעזאָגט לאַנד, — און טיילנדיק מיטן נאָבעלן פאָלק, אונטער וועמענס שוץ מיר לעבן שוין אזוי לאנג, זיינע אלע דערגרייכונגען און מפלות, האלטן מיר זיך צוזאמען מיט אים פארפליכטעט ארויסצווייזן אונזער דאנקבארקייט די יעניקע, וואָס זענען זיך מקריב אַזוי העלדיש און גליקלעך פאַר זיין פארטיידיקונג.

ווען אונזער גאט, וואלט אונז צוריקגעקערט אונזער אלטע הייליקייט, איז פארגלייכנדיק אייך מיט די בארימטע מכבים, וואָלטן מיר אייך ניט געזשאַלעוועט די פּראַכטפולע מנורה פון אונזער אלטן ירושלימער בית־המקדש, נאר ווייל מיר זענען ארעם, לאזן מיר איבער דעם הימל די מתנה וואָס מיר זענען אייך שולדיק, קענען מיר אייך שענקען נאָר אונזערע הערצער, גלייכצייטיק מיט דעם האַרמאַטל, אָנצוזאָגן דעם דערגרייכטן רום הינטער דוביענקאָ, און דעם טעצל צו טרינקען פארן דערפאלג פון דער זאך. נעם דאס אָן גוטוויליק, גלייכצייטיק מיט דעם אויסדרוק פון אונזער טיפסטער פאַרערונג, וואס מיר האבן אויף אייביק פאר דיר, הויכגעשטעלטער הער און ווילטוער.

די נידעריקסטע קנעכט און די נידערגעבויגענע
דער רב אין נאָמען פון גאַנצן קהל.

אויפן בריוו געפינט זיך א צייכנונג פון דעם הארמאטל, וואָס איז געשענקט געוואָרן קאָסטיושקען, און אַרום דעם געשטעל געפינען זיך די אויפשריפטן: „זאל לעבן קאסטיושקא דער באנייער פון אונזער אלטן רום״, און „זאל לעבן דער פאָלקס־כבוד, וואס איז ווידער אפגעפונען געווארן אונטער דוביענקא״ .

1793 — צווייטע חלוקה פון פוילן.

1794 — טאדעאוש קאסטיושקא ווערט דערקלערט אין קראקע אלס העכסטער אנפירער פון די פולישע חיילות.

1795 — דריטע חלוקה פון פוילן. לודמיר ווערט אנגעשלאסן צו דער רוסישער מדינה.

פון דאן הערט אויף לודמיר צו שפילן אן אנגעזעענע ראל אין יידישן לעבן.

אָנהויב 19־טער יאָרהונדערט — יידן אין לודמירער אויעזד — דריי מאָל מערער ווי ניט־יידן.

די פאלגענדיקע טאבעלע גיט אונז ציפערן וועגן קריסטן און יידן אין לודמירער אויעזד, ווי אויך וועגן יידישע סוחרים אין לודמירער אויעזד.

לודמירער באַפעלקערונג

יאָרן	קריסטן	יידן	יידישע סוחרים
1799	1076	1834	15
1800	681	1919	22
1801	672	1909	37
1805	673	1943	34

מיר זעען דערפון, אַז אין די אָנהויב יאָרן פון 19־טן יארהונדערט 1800—1805 איז געווען אין לודמירער אויעזד כמעט דריי מאל מערער יידן ווי ניט יידן. [8]

1815 — געבוירן ביי מאניש ווערבעמאכער פון לודמיר אַ טאָכטער אונטערן נאָמען חנה־רחל, וואָס איז שפעטער באקאנט געווארן אין דער יידישער וועלט אונטערן נאמען „די לודמירער מויד״. [9]

ידיעות וועגן יידן אין לודמיר אין מיטן 19־טן יאָרהונדערט

די צאלן פון א ציילונג וואס איז פארגעקומען אין יאָר 1847 ווייזן, אַז אין לודמירער אויעזד געפינען זיך 14 יידישע געמיינשאפטן, וואס ציילן צוזאמען 14876 יידן; צווישן זיי יידן אין שטאט לודמיר גופא 3930.[10]

אין 1859 ברעכט אויס אַ גרויסע שרפה אין לודמיר.[11]

אין יאָר 1861 הויבט אָן די שטעטל זיך אויפצובויען. זי ציילט דאן 8636 איינוווינער.[12]

די גזירה פון גובערנאַטאָר איגמיאטיעוו 3 מאַי 1881

דער פאַקט וואָס לודמיר איז געווען נאָענט צום גרענעץ (25 וויאָרסט פון עסטרייך־אונגאַרישן גרענעץ), האָט פאַרשאַפט די לודמירער יידן צרות, גזירות און באַגרענעצונגען.

לויטן באפעל פון קיעווער גובערנאטאר איגניאטיעוו איז פארווערט געוואָרן דאס וווינען אין שטח פון 50 וויארסט ביים גרענעץ פאַר די יעניקע יידן, וואָס שטאַמען פון ערטער וואס זענען אויסער די 50 וויארסט פון פארווערטן תחום.

די פאליציי פלעגט דורכפירן זוכונגען און כאפעניש פון „אומלעגאַלע" יידן. דאָס פלעגט פאָרקומען דווקא אין שבתים און יום־טובים, ווען יידן געפינען זיך געוויינטלעך אין קרייז פון זייערע משפחות. די פאליציי פלעגט אין די נעכט ארומרינגלען די הייזער ווו זיי פלעגן חושד זיין, אז דארטן געפינען זיך אומלעגאלע, און ווען זיי פלעגן ווירקלעך געפינען אַזעלכע, פלעגן זיי ווערן אַרעסטירט און אַרויסגעשיקט צופוס, און על פי רוב דווקא שבת. אין דער שטאָט קאָוועל וואָס האָט זיך שוין געפונען אויסער דעם פאַרווערטן תחום.

דאס גיין קיין קאוועל פלעגט געוויינטלעך דויערן דריי טעג, און עס איז געווען באַגלייט מיט שווערע ליידן פאַר די ארעסטירטע, וועלכע זענען געווען געצוווּנגען אין די נעכט צו שלאפן אויף דער קאלטער ערד.

די דאָזיקע גזירות האָבן זייער געשטערט די יידן אין זייער האַנדל מיט די יידן פון די אַרומיקע געגנטן. אַ סך יידן האָבן דעריבער פאַרלוירן זייער אַרבעט און פרנסה.

במשך פון דער צייט האבן די יידן זיך געקליגלט ווי אזוי אפצונארן דעם געזעץ. זיי פלעגן איינאָרדנען פיקטיווע חתונות צווישן די וואס האבן וווינרעכט אין לודמיר און צווישן די וואס האבן נישט קיין וווינרעכט. דאס איז אויך אפט געווען באגלייט מיט א גט על תנאי.

נאָר נאָך לאַנגע השתדלותן מצד מענטשן מיט השפעה, האָט די העכערע רוסישע מאַכט איבערגעריסן דעם געזעץ פון די גירושים און האט אים אפגעשטופט ביז „א נייער מעלדונג".[13]

הרב ר' יעקב שור (1886)

אין יאר 1886 האט לודמירער עדה ממנה געווען אלס לודמירער שטאט־רב הרב יעקב בן יצחק שור, געבוירענער אין גאליציע.

ער איז געקומען אין לודמיר מיט דער הסכמה פון אלע חסידישע כתות און מיט דער הסכמה פון אלטן בריסקער צדיק.

ער האט זיך גענומען אריינצופירן חידושים אין לעבן פון די לודמירער יידן; אַזוי פירט ער אַריין אַ מנהג, אַז בהמות מוזן קאנטראלירט ווערן ביי א דאקטאר־וועטערינאר.

ער האָט זיך גענומען צו אָרגאַניזירן סאָציאַלע זעלבסטהילף אין לודמיר, ער שאפט חברות (קאאפעראטיוון) פון ארבעטער, לויט אַרבעטס־צווייגן. די אַרבעטער הויבן אָן צו פּראָדוצירן פארשיידענע אויסארבעטונגען אין לודמיר גופא און פארשפארן זיי צו ברענגען פון דער פרעמד.

צווישן די לודמירער יידישע סוחרים, וואס פלעגן אַריינפירן סחורות פון די אַרומיקע גרויסע שטעט, אַנטשטייט א קעגנערשאפט צו די ארבעטער־חברות און צו זייער ארגאניזאטאר הרב שור.

אויך די טריסקער און סאָדיגורער חסידים הויבן אָן אים צו קעגנשטעלן זיך און זיי לאָזן אַרויס וועגן אים קלאַנגען, אַז אין אים שטעקט אפיקורסות.

ס'ווערט ארויסגעשיקט קעגן אים א מסירה־בריוו, אז ער איז ניט קיין לודמירער און האט נישט קיין רעכט צו וווינען אין לודמיר, נאָר ער איז גאָר אַ פרעמדער, אַ געבוירענער אין גאליציע, (עסטרייך).

אין יאר 1887 שיקן ארויס די טריסקער, בעלזער און סאדיגורער חסידים א בקשה־בריוו צום גענעראל־גובערנאטאר אין קיעוו, ווו זיי בעטן ער זאל אריינזעצן דעם רב אין תפיסה, ווייל ער איז א פארברעכער. אין אפריל 1887 ווערט דער רב אַרויסגעפירט אין טורמע באַגלייט פון באוואפנטער פאליציי.

עס קומט פאר א גרויסער פראצעס, צו וועלכן עס ווערן געבראכט א פאר הונדערט לודמירער יידן, וועלכע ווערן באשולדיקט אז זיי האבן פאלש געשווירן, אנגעבנדיק אז יעקב שור איז געבוירן אין לודמיר. דער פארטיידיקער איז געווען אַדוואָקאַט קופערניק פון קיעוו.

בשעת דעם פּראָצעס האָט הרב יעקב שור מודה געווען אז ער קומט טאקע פון גאליציע; ער איז אבער געבוירן געווארן אין לודמיר, און זיין אמתער נאמען איז יעקב בן ר' יואל ראפופורט. צו 7 יאר אבער איז ער אוועקגעפארן צו זיין קרוב שור, וועלכער האט אים געהאדעוועט און אויף זיין נאמען רופט ער זיך יעקב שור.

דער פראצעס וואס איז פארגעקומען ביי 12 געשווירענע ריכטער האט זיך געענדיקט מיט אן ארו־סשיקונגס־פסק פארן רב.

דערמיט האט זיך אין לודמיר איבערגעחזרט א צווייטן מאל די מעשה מיטן תוספות יום־טוב.[14]

סוף 19־טן יאָרהונדערט

אין די לעצטע יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט שטייגט איבער די צאל קריסטן דעם צאל פון די יידן סיי אין לודמירער אויעזד און סיי אין לודמיר גופא.

לויט ציפערן פון 1892 האט די אלגעמיינע לודמירער באפעלקערונג געציילט 8185 פערזאן; פון זיי מענער 4593, פרויען 3592.

לויט דער רעליגיע איז דער צוזאמענשטעל געווען פאלגענדיקער: יידן — 6389; פראוואסלאווגע — 1083;

קאטוילישע — 613. די ידן האבן אלזא אויסגעמאכט כמעט דריי פערטל פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

הייזער איז דאן געווען אין לודמיר 1034; ירידים פלעגן פארקומען 12 מאל א יאר.[96]

שוין אין אייניקע יאר ארום וואקסט די צאל קריסטן אריבער די צאל יידן סיי אין לודמירער אויעזד און סיי אין לודמיר גופא.

אין יאר 1897 געפינען זיך אין לודמירער אויעזד: 277.600 קריסטן און 28.836 יידן.[97]

אין לודמיר גופא געפינען זיך קרוב 6000 יידן (5869) און 9883 קריסטן. סך הכל — אין אלגעמיין איז געווען צו יענער צייט אין לודמיר ביי 16 טויזנט מאן.[97]

די שטאָט־פאַרוואַלטונג איז דאַן געווען צוזאַמענגעשטעלט פון א שטאט־פרעזידענט און צוויי פארוואלטונגס־חברים: א ייד און א נישט־ייד. דער שטאט־פרעזידענט און דער נישט־יידישער פארוואלטונגס־מיטגליד פלעגן געוויילט ווערן דורך מערהייטס־וואַלן; דער יידישער פאַרוואַלטונגס־חבר פלעגט נאָמינירט ווערן דורכן גובערנאַטאָר פון זשיטאָמיר לויט דער רעקאָמענדאַציע פון דער פאָליציי.

ס'איז אויך געווען א שטאט־ראט, וואס בראש פון אים איז געשטאַנען אַ קריסט און זיין פאַרטרעטער איז געווען א ייד. די אויפגאבע פון דעם ראט איז געווען ארויסגעבן אידענטיטעטס־קאַרטן, איינצומאָנען בילדונגס־שטייערן, און אויפזיכט אויף דער פאלקס־בילדונג אין שטאט.

די וואלן פון ראט־פרעזידענט און פון זיין געהילף פלעגן פארקומען לויט זייער א פרימיטיווער שיטה. מ'פלעגט מאַכן אַ פראָטאָקאָל אויף אַ בויגן פאַפיר און מיט דעם דאָזיקן בויגן פלעגט מען אַרומגיין אין די גאַסן פון שטאָט און אין די בתי־מדרשים און קלייבן חתימות.[98]

די גרויסע שריפה פון 1900

דעם 5־טן מאַי 1900 ברעכט אויס אַ גרויסע שריפה אין לודמיר, בשעת וועלכער עס זענען פאַרברענט געוואָרן 250 הייזער, און 6 בתי תפילה. (צווישן זיי דער בית־הכנסת הגדול). עס זענען דאן פארברענט געווארן 68 ספרי תורה. אַן ערך 600 משפחות האָבן געליטן פון דער שריפה, ד. ה. קרוב 2000 מענער, פרויען און קינדער.

עס איז געשאפן געווארן א ועד למען נפגעי השריפה (קאָמיטעט פאַר די געליטענע פון דער שריפה). אַן אויפרוף פון ועד לתיקון בית הכנסת הגדול שנשרף (ועד פארן צוריקאויפבויען די אָפּגעברענטע גרויסע שול), איז פאַרעפנט־לעכט געוואָרן אין „הצפירה" (נום. 185; 1900).

נאך דער שריפה האט געהערשט אין לודמיר א גרויסע אָרעמקייט אין אַלע שיכטן פון לודמירער יידישע באַפעלקע־רונג.[99]

ס'בויען זיך אויף געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציעס

די גרויסע נויט צווינגט די לודמירער יידישע באַפעלקע־רונג צו זוכן מיטלען ווי אַזוי בייצושטיין די שווערע צייטן. אַזוי למשל באַשליסן די פאַראָרעמטע לערערס צו גרינדן אַ חדר מתוקן (1900). עס ווערט אויך געגרינדעט אַ „גמילות חסד" מיטן צוועק צו געבן הלוואות פאַר פאַראָרעמטע בעלי מלאכות (1901).

אין יאָר 1903 ווערט געגרינדעט אַ נייע תלמוד תורה (א דאנק באמיאונגען פון ה' בוים). די לודמירער קהילה ציילט דאן אן ערך 2500 יידישע משפחות. די מערהייט יידן פון לודמיר זענען האלצהענדלער, תבואה און בהמות הענדלער, קרעמערס און בעלי מלאכות.

עס עקזיסטירן שוין דאן א „ביקור חולים", אן אפטייק פאַר אָרעמע לייט, אַ תלמוד תורה פאַר אָרעמע קינדער. אַ גמילות חסד און עס ווערט דאַן געגרינדעט אַ „מלביש ערומים" פאַר די אָרעמע לייט וואָס זענען ניט געווען ביכולת צו קויפן בגדים.[100]

1905

ווען עס ווערט דורכגעפירט א רעגיסטראציע פון אלע מענער אין אומגעגנט צו דער רעזערוו־ארמיי (אין צייט פון דער רוסיש־יאפאנישער מלחמה), און ס'הויבן זיך אן אָנצופאָרן פויערים פון אומגעגנט, ברעכן אויס ביי דער לודמירער יידישער באפעלקערונג א פאניקע און א מורא פאַר אַ פאָגראם. מען גיט אַ שיינע מתנה דעם פאָליציימייסטער און די רעגיסטראציע קומט ניט פאר אין שטאט לודמיר גופא, נאר ווייט הינטער דער שטאט. דערמיט ווערט אויסגעמיטן דער פאגראם.

עס קומען פאר וואלן צו דער „גאסודארסטווענער דומע". עס ווערן אויסגעוויילט צוויי יידישע קאנדידאטן: בנימין וואסערמאן און אליעזר פויזנער.[101]

לודמיר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה

אין יאר 1906 ווערט דורכגעפירט א באן־ליניע וואס פארבינדט לודמיר מיט קאוועל. דאס האט א גרויסע ווירטשאפטלעכע באדייטונג פארן לעבן פון דער שטאט, וואס ווערט דורך דער באן־קאמוניקאציע פארבונדן מיט אלע צענטערן פון רוסלאַנד און פוילן.

אין יאר 1909 ווערט געעפנט אין לודמיר א „קאזיאנע יעווריעסקאַיע אוטשילישטשע", אַ מלוכישע פאָלקס־שול פאַר יידן.

אַרטיסטן פאָרן דורך לודמיר און גיבן דאָרטן טעאַטער־פארשטעלונגען און אינדיווידועלע רעציטאלן. דער חזן פינטשוק באַזוכט לודמיר, נעמט אַזוי אויס ביי דער באַפעלקע־רונג, אַז עס ווערט פאַר אים איינגעאָרדנט אַ קאָנצערט אין רוסישן אפיצערן־קלוב.

יידן האבן געלעבט פון קליין־האנדל, פון צושטעלן פראדוקטן פארן מיליטער וואס איז געשטאנען אין לודמירער גאַרניזאָן. דער עיקר אחיזה פון זייער פרנסה זענען געווען די ירידים וואָס פלעגן פאָרקומען אין לודמיר יעדן 20־טן אין חודש.

עס אַנטשטייט אין לודמיר אַ שיכט פון בעלי מלאכות, סטאלארעס, סטעלמאכערס, שוסטערס, שניידערס, קירזשנערס, בלעכערס און טאנדעטניקעס, וואס פלעגן צוגרייטן פארטיקע קליידער אין די ירידים טעג.

אונטער דער השפעה פון דער רוסישער באפרייאונג־באַוועגונג, אַנטשטייען אין לודמיר די אַרבעטער־אָרגאַניזאַציעס „בונד" און „ס־ס".

עס עקזיסטירן שוין פאר דער וועלט־מלחמה צוויי ישיבות, איינע פאר היימישע און איינע פאר איינגעפארענע.

עס מערקן זיך שוין פרווון און אנהויבן פון א יידישער שול און פון א ביבליאטעק. עס עקזיסטירט שוין א יידישער שפיטאל בראש פון וועלכן עס זענען געשטאנען דר׳ זבר און דר׳ באבעס.

א גרויסע ראלע אין לעבן פון לודמירער יידישער באַפעלקערונג שפילט אָפּ די „גמילות־חסד"־קאַסע.

ערשטע וועלט־מלחמה

די ערשטע וועלט־מלחמה איז אויסגעבראָכן אויגוסט 1914 אין תשעה באב (לודמיר האָט דאַן, ווי באַקאַנט אנגעהערט צו רוסלאנד).

אין אייניקע טעג ארום נאכן אויסברוך פון דער מלחמה איז פאָרגעקומען אַ קאַמף צווישן אַן עסטרייכישער אויסשפּיר־גרופּע מיט די רוסישע סאלדאטן פון לודמיר. דערביי זענען געפאַלן עטלעכע עסטרייכישע גוסאַרן, צווישן זיי אַ ייד. די יידישע איינוווינער פון לודמיר האבן אים געמאכט א גרויסע לוויה, אויף וועלכע עס האט אנטייל גענומען די גאנצע שטעטל. ער איז באערדיקט געווארן אויפן יידישן בית־עולם.[102]

גרויסער ריקצוג פון דער רוסישער ארמיי

לכתחילה האט די רוסישע ארמיי געהאט גרויסע נצחונות און האָט אָקופּירט אַ סך עסטרייכישע און דייטשע טעריטאָריעס. אבער שפּעטער האט זי געליטן א גרויסע מיליטערישע מפּלה מצד דעם דייטשן מיליטערישן אָנפירער גענעראַל לודנדאָרף. די רוסישע חיילות אנטלויפן. מען פארשפרייט צווישן זיי קלאנגען אז די יידן זענען שולדיק אין זייערע מפּלות.

די רוסישע חיילות שלאגן און ראַבעווען יידן אין אלע שטעט און שטעטלעך, אויף זייער צוריקקער.

פליטים־באוועגונג אין 1915

עס ציט זיך א גרויסע יידישע פליטים־באַוועגונג פון עסטרייך קיין לודמיר. די לודמירער יידישע באפעלערונג גיט זיי די ערשטע הילף. די פליטים ווערן איינגעקוואַרטירט אין בית מדרש און אין פאַרשיידענע קלויזן.

עס קומען אָן אויך פּילצאַליקע יידישע פליטים פון פאַרשיידענע שטעטלעך פון אומגעגנט. זיי אנטלויפן צוליבן פּחד פאַרן צוריקטרעטנדיקן רוסישן מיליטער.

ש. אנסקי

דער באַקאַנטער יידישער שרייבער ש. אנסקי, מחבר פון דיבוק, איז דאַן געווען מאָבליזירט אין דער רוסישער ארמיי אלס אפיציר־סאניטאר. ער האט מיט זיין אפּטיילונג געוואנדערט פון שטאט צו שטעטל.

זיינע וואנדערונגען האט ער אויסגענוצט צו העלפן די יידישע באַפעלקערונג אין די באַדראָטע געביטן, הגם אפיציעל איז עס אים געווען פאַרווערט. ער גרינדעט אין קיעוו א קאַמיטעט פון עסקנים, וועלכער טרויט אים אָן אַ סומע געלט צו פאַרטיילן צווישן די נויטבאַדערפטיקע יידן.

ש. אנסקי באַזוכט אויך לודמיר. ער טרעפט זיך דאָרט מיט די לודמירער בעלי־בתים און עסקנים (משה באביאדע ז״ל, משה שיינבוים יב״ל). ער גיט טויזנט רובל דעם לודמירער רב משה שפּירא בכדי צו צעטיילן פאר די לודמירער נצרכים.

און דאָרט פאַראינטערעסירט ער זיך אויך מיט די יידישע אלטערטימלעכקייטן פון לודמיר.[103]

רוסישער פּאָגראָם אין לודמיר אין יאָר 1915

די אפּטרעטנדיקע רוסישע ארמיי דערגייט אויף איר ריקצוג קיין לודמיר. די אַנטלויפנדיקע רוסישע סאָלדאַטן צינדן אונטער אַ ריי יידישע גאַסן און זייערע געשעפטן. פויערים פון די ארומיקע שטעטלעך, אונטער דער אנפירונג פון קאזאקן באשיסן יידישע געשעפטן און בארויבן זיי.

אין יענע טעג זענען פארגעקומען אפטע אקטן פון יידישן קעגנשטעלן זיך מיט דרענגען קעגן די אנפאלערס. מען פאַרטרייבט אָפּט די פויערים, וואָס זאַמלען זיך פון דער גאַנצער אומגעגענט קיין לודמיר בכדי צו ראַבירן דאָרט די יידישע געשעפטן.

א יידישער סאלדאט (פון די רוסישע אפּטרעטנדיקע דראגונער) רופט די לודמירער יידן צו שלאגן די פויערים וואָס באַפאַלן זיי.[104]

לודמיר ווערט באַזעצט דורך די דייטשן און אין אייניקע טעג ארום דורך זייערע אלירטע די עסטרייכער.

עסטרייכישע אָקופּאַציע פון לודמיר, 1915

בשעת דער עסטרייכישער אקופּאציע פון לודמיר איז די לייטונג פון דער שטאט געלעגן אין די הענט פון קאמענדאנט מאזער.[104]

ער האָט שטרענג אָנגעפירט מיט דעם שטעטל, איינגעפירט צוואַנגס־אַרבעט. צו דער אַרבעט פלעגן גענומען ווערן בעיקר מענער, ד.ה. די שפּייזערס פון די משפחות. ער האט איינגעפירט צוואנג־דיזענפעקציע פון בעט־געוואנט.

הונגער, נויט, פאלקס־קיך

עס האט געהערשט א גרויסע נויט צווישן דער באפעלקערונג. עס האט געפעלט מעל, האט מען געגעסן מאמאליגע (תירס).

עס האָט זיך דאַן אַנטוויקלט אַ פּראָדוקטן־שמוקלעריי מיט דער פּראָווינץ.

אין יענע טעג פון הונגער און נויט איז אַנטשטאַנען א פאלקס־קיך, בכדי צו שטילן די שפּייז־נויט פון דער אָרעמער באַפעלקערונג. דער פאָרזיצער פון פאַלקס־קיך איז געווען צאַן־דאקטאר מאריאן נאַוואַק. בכדי צו שאפן געלט־מעגלעכקייטן פאַר דער קיך, האָבן די קרייזן וועלכע האָבן זיך קאנצענטרירט ארום איר, ארגאניזירט ליבהאבער־פארשטעלונגען. די דאזיקע פארשטעלונגען זענען מיט דער צייט געווארן א קערן פון קולטור ארבעט אין לודמיר.

צוליב דעם מצב אין לודמיר האָבן דאַן אָנגעהויבן לודמירער יידן צו באַזעצן זיך אויף דער פּראָווינץ און שאַפן זייער פרנסה פון ערד־ארבעט.

די פּראָטעסט־פאַרזאַמלונג און דעמאנסטראציע קעגן דער כאַפּעניש אויף צוואנגס־ארבעט

איינמאָל אַ שבת איז אין בית־מדרש פון לודמיר פאָרגעקומען א פּראָטעסט־פאַרזאַמלונג קעגן די כאַפּעניש אויף צוואַנגס־

ארבעט, ווייל א סך פון די געכאפטע פלעגן זיך ניט צוריק־קערן, מען האָט ניט געוואוסט ווו זיי אַרבעטן.

עס האט זיך פון דער פאַרזאמלונג פארמירט א פאלקס־דעמאנסטראציע, וועלכע איז געגאנגען צו מאזורן, דעם קאמענדאנט פון לודמיר. ער האט אבער ניט אויפגענומען די פארשטייער פון די דעמאנסטראנטן.[105]

דער שרייבער ש. אנסקי דערמאָנט אין זיינע זכרונות, אז די דאזיקע פראטעסט־פאַרזאמלונג האט געהאט א גרויסן אפקלאנג און איז דערגאנגען צום עסטרייכישן פארלאמענט. א יידישער דעפוטאט האט אינטערפעלירט אז די כאפעניש צו צוואנגס־ארבעט זענען קעגן געזעץ. די פארשיקטע האבן זיך אין א קורצע צייט ארום צוריקגעקערט צו זייערע היימען.

די דעלעגאציע צום אבערלייטענאנט מאזער

בכדי צו רעגולירן די ענינים פון דער יידישער באפעלקערונג אין לודמיר האט זיך געווענדעט א דעלעגאציע צום אָבערלייטענאַנט מאזער. (אין באַשטאַנד פון דער דעלעגאציע זענען געווען: הרב שפירא, לייב לאקס, דוד ראטנשטיין, הערשל לעוו, משה שיינבוים).[106]

ס'איז אויך צוזאמענגעשטעלט געווארן א רשימה פון פארמעגלעכע וואס האבן געצאלט באשטייערונגען לטובת די אומפארמעגלעכע.

ס'איז געשאפן געווארן א יידישע קולטוס־געמיינדע אונטער פארזיץ פון ה. סיפארד.

געהאנגען דריי מערדער פון יידן

דריי קריסטן האָבן אין דער צייט פון אָבערלייטענאַנט מאזער באַפאַלן אויף אַ וועג לעבן לודמיר דריי יידן, וואָס זענען געפאָרן אויף אַ פור און זיי דערהרגעט.

מאזער, וועלכער איז געווען א שטרענגער היטער פון געזעץ, הגם ער האט זיך ניט אויסגעצייכנט מיט באזונדערע ליבע צו יידן, האט באפוילן צו כאפן די רוצחים; זיי זענען שפעטער עפנטלעך אויפגעהאנגען געווארן אין לודמיר. די גאנצע שטעטל איז גערופן געווארן זיין אנוועזנד ביי דער עקזעקוציע.[107]

העברעאישע ביבליאטעקן

אין דער צייט פון דער עסטרייכישער אקופאציע זענען געגרינדעט געווארן צוויי העברעאישע ביבליאטעקן: איינע געגרינדעט דורך ציוניסטישע עסקנים און האט זיך געפונען אין דער יידישער פאלקס־קיך, און די צווייטע געגרינדעט דורך א יוגענטלעכער גרופע „הדור הצעיר", און האט זיך געפונען אין דער געביידע פון א פאלקס־שול.

(עס איז כדאי צו פארצייכענען אז אין צייט פון די עסטרייכער איז אַריינגעפירט געוואָרן אין לודמיר עלעקטרישע באלויכטונג און ס'איז אויפגעשטעלט געווארן אין צענטער שטאט א הילצערנע קינא־געביידע מיט 300 פלעצער).

200 יידן אין דער לודמירער מיליץ

מען האט זיך אנגעהויבן גרייטן צום אפטריט פון דער עסטרייכישער ארמיי.

ס'איז געשאפן געווארן א מיליץ, וועמענס אויפגאבע איז געווען בעיקר אויפצוהיטן די ארדנונג פון די שטאטישע מאַגאַזינען בשעת דער איבערגאַנגס־צייט פון מאַכט צו מאַכט.

די מיליץ איז באשטאנען פון 200 יידן, 100 אוקריינער און 100 פאליאקן. דער ייד נתן שטערן איז נאמינירט געווארן אלס געהילף פון מיליץ־הויפט. די יידן אברהם יאלעף און מנשה שיינקעסטל זענען נאָמינירט געוואָרן אַלס „ראָטנע קאָמאַנדירן". צוליב די סכסוכים צווישן די פּאָליאַקן און אוקריינער, זענען די יידן געווען דער הויפט כוח פון דער מיליץ.[108]

הערשל לעוו — וויצע פארזיצער פון לודמירער שטאט־ראט

צום סוף פון דער עסטרייכישער אקופאציע האט דער שטאט־קאמענדאנט געשאפן א שטאט־ראט פון לודמיר, אין צוזאַמענשטעל פון 5 יידן, 3 אוקריינער און 3 פּאָליאַקן.

די יידן האבן אויסגעוויילט אלס זייערע פארשטייער: הערשל לעוו, ישראל איסר ציילינגאלד, נחום גיטמיל, יעקב יעלין, משה שיינבוים.

אַלס פאַרזיצער פון שטאָט־ראַט איז נאָמינירט געוואָרן אַן אוקריינער. אלס וויצע־פארזיצער דער ייד, הערשל לעוו. (ער איז שפעטער פארשיקט געווארן דורך די סאוויעטן קיין סיביר און איז דארט געשטארבן מיט זיין פרוי און קינד).[108]

יידן צווישן אוקריינער און פּאָליאַקן וואס ווילן פארנעמען לודמיר

די עפאכע, ווען די עסטרייכער האבן פארלאזן לודמיר שטעלט מיט זיך פאר א דראמאטיש קאפיטל אין לעבן פון לודמיר בכלל און פון דער יידישער לודמיר בפרט. עס האט דאַן געהערשט אַ פּאָליטישע אומאָרדענונג. ביי די פּאָליאַקן האבן זיך געשאפן די לעגיאנערן־כוחות, וואס האבן געשטרעבט איינצונעמען וואס מער טעריטאריעס פאר דער ניי אויפשטייענדיקער פוילן. אויך די אוקריינער האבן געהאפט צו שאפן א זעלבשטענדיקע אוקריינישע מלוכה. סיי אוקריינער און סיי פּאָליאַקן האָבן געמאַכט באַמיאונגען צו באַזעצן לודמיר, וואס איז פאר זיי געווען וויכטיק צוליב איר סטראַטעגישער פּאָזיציע אַלס אַ שטאָט ביי אַ באַן־קנופּ.

די מיליץ איז באשטאנען ווי אויבן שוין דערציילט פון יידן, אוקריינער און פּאָליאַקן. די אוקריינישע מיליציסטן האָבן סאַבאָטירט די פוילישע, און פאַרקערט, די פוילישע פאליציסטן האבן סאבאטירט די אוקריינישע. אין יענע איבערגאנגס־יארן זענען די יידישע מיליציסטן געווארן דער עיקר אין דער לודמירער מיליץ. אין דער צייט פון די שטרייטיקייטן צווישן די פוילישע חיילות און די אוקריינישע חיילות, וועלכע האבן זיך דערנענטערט צו לודמיר — זענען די יידן פאקטיש געווען א געוויסע צייט די בעלי־בתים פון שטאט.[108]

עס האבן זיך אנגעהויבן צו פארשפרייטן קלאנגען, אז אוקריינישע חיילות מארשירן אויף לודמיר בכדי איר צו אקופירן. דאַן האבן די אוקריינישע פויערים פון דער אומגעגנט

אָנגעהויבן אַרומרינגלען די שטאָט. דערביי האָבן זיי אנגענומען א פיינטלעכע שטעלונג צו דער יידישער באפעלקערונג.

די יידישע מיליץ לאזט אבער ניט אריין אין שטאט די אוקראינישע חיילות, בעיקר דערפאר ווייל זיי זענען געווען באַקאַנט מיט זייער יידנפיינטלעכקייט. עס אַנטוויקלט זיך א שיסעריי צווישן דער יידישער מיליץ און צווישן די אנגרייפנדיקע אוקראינער. דערביי ווערן פארוואונדעט און געשאָסן אַ ריי אוקראינער. די אוקראינער טרעטן אָפּ.

אין א קורצער צייט ארום מארשירן אריין קיין לודמיר די פוילישע לעגיאנערן. אויך זייער שטעלונג צו דער יידישער באפעלקערונג איז פיינטלעך. זיי ליקווידירן גלייך די יידישע מיליץ.

די יידן דערוויסן זיך אז עס דראט תלייה מצד די פוילישע לעגיאנערן די יידישע עסקנים משה שיינבוים און נתן שטערן. דער שעף פון שטאטראט ליצקענדארף, און דער פוילישער קסיאָנדז גייען אַוועק צום אָנפירער פון די פוילישע לעגיאנערן ראפטשעווסקי און רופן אפ די גזירה.

אין א גאר קורצער צייט ארום גייען אריין אין לודמיר אַ גרופּע פוילישע סאָלדאַטן, וועלכע רופן זיך אָן „יאווארשטשיקעס" אויפן נאמען פון זייער אנפירער יאווארסקי. זיי צייכענען זיך אויס מיט זייער אכזריותדיקן אנטיסעמיטיזם. זיי בושעווען, שלאגן יידן און שניידן בערד. יידן ווערן שוצלאז און הפקר.

אין יענע טעג איז דערמארדעט געווארן א יידישער בעקער אין דער פאליציי־קאמאנדע. יידן האבן מורא אָפּצונעמען זיין קערפּער און אים ברענגען צו קבורת ישראל, ווייל יעדערער ווייס, אז אין דער פאליציי קאמאנדע דראט אים אומרחמנותדיק געשלאגן צו ווערן.

א יוגענטלעכער מענדל טענענבוים האט ריזיקירט מיטן לעבן. ער איז אוועק אין קאמאנדע, צוגענומען דעם מת, אין ארייַנגעלייגט אין א גרויסן זאק און אים געטראגן צוויי קילאמעטער צום יידישן בית־עולם. מענדל טענענבוים איז שפעטער אוועק קיין ארץ ישראל, און איז געווארן איינער פון די גרינדער פון כפר־ויתקין.[108]

געזעלשאפטלעכע ארבעט

ס'איז אינטערעסאַנט צו פאַרצייכענען אַ פאַקט וואָס איז געווען כאראקטעריסטיש פאר א סך יידישע שטעט אין פוילן און ליטע, אז דווקא אין מלחמה־יארן האט זיך אנגעהויבן ביי זיי צו אנטוויקלען א ברייטע פאליטישע און געזעלשאפטלעכע טעטיקייט. עס זענען אנטשטאנען פאליטישע אָרגאַניזאַציעס און קולטור־אינסטיטוציעס.

אזוי איז אין לודמיר געגרינדעט געווארן אין די יארן פון מלחמה און פון דער עסטרייכישער אקופאציע די ציוניסטישע ארגאניזאציע. איר גרינדער איז געוועזן א ייד לאנדער, וואס איז אנגעקומען מיטן פליטים שטראם. בייגעהאלפן אים האבן משה שיינבוים און לעווין. שפּעטער איז געוואָרן פאָרזיצער פון דער ציוניסטישער אָר־גאַניזאַציע ד"ר שלמה ישראלי (איזראַעליט).

עס זענען אין יענע יאָרן אַנטשטאַנען צוויי העבראַישע פאלקסשולן. די פאלקסשולן האבן אקטיוויזירט א סך לערערס. בראש פון דער ערשטער פאָלקסשול איז געשטאַנען דער לערער מענדל ליפּסקער, וועלכער האט ארגאניזירט קינדער־פאָרשטעלונגען אויף העבראַיש: חנה און אירע זיבן זין, דוד און גלית. ער האט אויך ארגאניזירט א העבראַישן כאר. פון די אנדערע לערער זענען באקאנט די לערער יהושע קליינער און פילימאווסקי.

בראש פון דער צווייטער שולע זענען געשטאנען די לערערס אידאמאשעק און דונער.

דער אפיציעלער לודמירער רב איז אין יענער צייט געווען הרב גאטליב, אן אפּשטאמיקער פון גאליציע.

וואַנדער־אָפּערעטן טרופּעס אונטער דער לייטונג פון לובלינער טעאַטער־דירעקטאָר יעקב וואַקסמאַן באַזוכן אָפט לודמיר, און זיי שטעלן אַ רעפּערטואַר פון גאָלדפאַדן־אפּערעס.

לודמיר אונטער דער פוילישער הערשאַפט

מיטן מאָמענט וואָס לודמיר ווערט ווידער אָנגעהעריק צו פוילן און דאָס לודמירער יידנטום ווערט פאַרבונדן ווידער מיטן פוילישן יידנטום, הויבט זיך אָן אין לודמיר אַן אויפבלי־עפּאָכע; עס אַנטשטייען אין איר קולטור־געזעלשאפטלעכע און פאליטישע אנשטאלטן, ווי אויך זעלבסטהילף־אינסטיטוציעס, ענלעך, ווי אין אַלע יידישע ישובים, שטעט און שטעטלעך פון פוילן.

ווי באקאנט איז די צענטראלע פון יידישן לעבן אין פוילן, אויף אַלע שטחים, געווען וואַרשע. דאָס לודמירער יידנטום פארבינדט זיך מיט ווארשע און הויבט אן אויפצושטעלן זיינע פאליטישע, קולטורעלע און עקאנאמישע אינסטיטוציעס.

שוין אין יאר 1918, גלייך נאך ענדע קריג ווערט געגרינדעט אין לודמיר אַן אָפּטיילונג פון „דזשוינט" מיטן צוועק צו העלפן דעם לודמירער יידנטום שטעלן זיך ווירטשאפטלעך אויף די פיס. דער פארזיצער פון דזשוינט איז געווען ד"ר נאָוואַק, און די חברים פון ועד זענען געווען משה שיינבוים, מאיר לינטאוו, די ברידער אפעלצווייג, משה בויקא.

לודמיר ווערט אפט באזוכט דורך דראמאטישע אַנסאַמבלען פון פוילן. אַזוי קומען קיין לודמיר אסתר רחל. קאמינסקי מיט איר דראמאטישער טרופּע, ווי אויך די אפּערעטן־טרופּע הערשקאוויטש, און עס איז טע.טיק אין לודמיר אן ארטיקער דראמאטישער קרייז, אנגעפירט פון פאטאגראף איזאק שטערן.

אין די יארן 1919—1922 ווערט געשטעלט דער דיבוק און ס'טרעטן אויף א גאנצע ריי וואנדער־טרופּן.

אין יאר 1924 ווערט אין לודמיר געגרינדעט די יידישע סאציאליסטישע ארבעטער פארטיי פועלי ציון פאראייניקט מיט צ. ס., ווי אויך די יוגנט ארגאניזאציע השומר הצעיר.

אין יאר 1925 ווערט אויסגעקליבן א ועד פון „תרבות". זיין פארזיצער איז מיכאל בערגנער, וויצע־פארזיצער יעקב יעלין, חברים פון ועד: משה שיינבוים, יחיאל קויפמאן,

חיים קליינמינץ, אַברהם אינגבערג, פנחס שיינקאַסטל, יהושע קליינער, חיים פערל, זאב אפעלמאַן. עס ווערט אויך געעפנט א „תרבות״ שול, וואס ציילט אין יענעם יאר 83 קינדער אין 3 כתות.

פועלי־ציון צ. ס. שיקט אַ דעלעגאַט, לייב לערער, צו דער קאנפערענץ פון דער ליגע פון ארבעטנדיקן ארץ־ישראל, וואס איז דאן צושטאנד געקומען אין ווארשע מיט דער באַטייליקונג פון וואַנדערוועלדע.

אין די ווייטערדיקע יארן קומען פאר צוויי מאל שטאט־ראט וואַלן: אין יאַר 1929, ווען די יידן פירן דורך 12 מאנדאטן אויף 24 מאנדאטן און אין יאר 1932, ווען זיי פירן דורך נאר 8 מאנדאטן. אין יאר 1929 איז געווען דער צוזאמענשטעל פון די יידישע מאנדאטן פאלגענדער: אַלגעמיינע ציוניסטן דריי: ד״ר סטארער, יעקב יעלין, צבי לייב; האַנדווערקער דריי; קליינהענדלער דריי: ברוך אייזן פועלי־ציון צ. ס. צוויי: שמוקלער און בונד איינער: הערליך.

די וואלן ווערן באגלייט מיט א העפטיקער וואל־קאמפאניע און מיט פארשיידנארטיקע וואל־אויפרופן און וואל־פלאקאטן.

עס אנטוויקלט זיך אין לודמיר א יידישע פרעסע. עס דערשיינט א וואכנשריפט „לודמירער לעבן״ (לודמירער אומפארטייאישע דעמאקראטישע וואכנבלאט), אונטער דער רעדאקציע פון ז. וואסער. אין יאר 1930 באשליסט אויך די ציוניסטישע ארגאניזאציע ארויסגעבן א וואכנשריפט א.נ. „אונזער צייטונג״. אלס ערשטער רעדאקטאר ווערט געוויילט משה שיינבוים, אלס רעדאקציע מיטגלידער ד״ר סטארער, באקסער און אברהם אינגבער. די צייטונג דערשיינט נאר צוויי חדשים.

אין יאַר 1927 ווערט געגרינדעט אַ „בית״ר״. אין יאַר 1930 פאַרלאָזט אַ גרופע דעם בית״ר און גרינדעט אַן אָרגאַניזאַציע „מסדה״.

אין יאַר 1933 ווערט געגרינדעט אין לודמיר אַ האַנטווערקער־און קליינהענדלער־באַנק ביי דעם קליינהענדלער־פאַריין.

די העברעישע „תרבות״־שול, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן מיט 83 קינדער, וואַקסט זיך שנעל פונאַנדער און ציילט שוין אין יאָר 1934 קרוב 500 תלמידים.

די „תרבות״־טוער טרעטן צו שאַפן אַן אייגנאַרטיקע שול־אינסטיטוציע אין לודמיר, וועלכע זאָל געבן דער יוגנט אַ לאַנדווירטשאַפטלעכע צוגרייטונג פאַר ארץ־ישראל. און נעמלעך, דעם 15 יוני 1936 עפענען זיך די צוויי־יעריקע לאַנדווירטשאַפטלעכע קורסן „תרבות״ פון לודמיר. הויפּט־לייטער — אינזש. סיעניצקי. אין אַלגעמיין האָבן די קורסן דורכגעמאַכט אַן ערך 100 מאַן ביזן אויסברוך פון דער מלחמה. די שול האָט באַוויזן אַרויסצוגעבן נאָר איין אַרויסלאָז. פון אַלע שול־תלמידים זענען איבערגעבליבן ביים לעבן נאָר איין לערער און 10 תלמידים.

אין זעלבן יאָר מערקט זיך אַ גרויסער עליה־געדראַנג קיין ארץ ישראל. היות ס׳זענען געווען זייער ווייניק סערטיפיקאַטן הויבט זיך אָן אַן אומלעגאַלע עליה־באַוועגונג און 50 יוגנטלעכע פון לודמיר זענען אין יענעם יאָר אומלעגאַל עולה געווען קיין ארץ ישראל.

אַ גרויסע באַדייטונג אין ווירטשאַפטלעכן לעבן פון לודמיר שפילט אָפּ די פאָלקסבאַנק. ס׳איז דאַן געווען די עפּאָכע פון שאַרפן אַנטיסעמיטיזם אין פוילן און אַ ספּעציעלע אָרגאַניזאַציע אונטערן נאָמען „ראָזוואָי״ האָט געשטרעבט אַרויסצושטופּן די יידן פון זייערע פּרנסות. די שטייער־לאַסטן זענען געווען דאַן זייער גרויסע און סיי די גרויסע סוחרים און סיי די קליינהענדלער זענען געשטאַנען פאַר אַ רואין. די פאָלקס־באַנק האָט געגעבן הלוואות פאַר די סוחרים און פאַר די קליינהענדלער און זיי געהאָלפן דורכשטופּן די שווערע צייט. ס׳זענען אין איר געווען אָנגעשלאָסן 800 מיטגלידער. דער פאָרזיצער פון ועד איז געווען מיכאל בערגנער, די צוויי חברים פון ועד זענען געווען פנחס שיינקעסטל און צבי שיינער. דער פאָרזיצער פון ראַט: דוד באָקסער.

עס איז אויך צו דערמאָנען די טעטיקייט פון „אזע״ וועלכע האָט געזאָרגט פאַר דעם געזונט־צושטאַנד פון דער אומפאַרמעגלעכער יוגנט און „אָרט״ וואָס האָט געלערנט פאַכן דער יוגנט.

אין לודמיר האָט געבליט און אַנטוויקלט אַ גרויסע טעטיקייט דאָס „יתומים־הויז״ אַרום וועלכן ס׳זענען געווען קאָנצענטריט די פילאַנטראָפּן פון שטאָט.

דאָס ציוניסטישע לעבן אין שטאָט איז געווען זייער אַקטיוו און דינאַמיש. ס׳זענען געמאַכט געוואָרן גרויסע זאַמלונגען פאַר קרן היסוד און פאַרן קרן הקימת. עס זענען פאָרגעקומען ציוניסטישע פאַראַנשטאַלטונגען אין לודמיר, אָפּט אויך מיטן אָנטייל פון פּראָמינענטע יידישע אָנפירער פון פוילישן יידנטום.

אַ גרויסע איבערלעבונג פאַר לודמיר איז געווען דער באַזוך פון סיים־דעפּוטאַט יצחק גרינבוים, וועלכער איז אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס פייערלעכקייט.

די געשעענישן אין ארץ ישראל אין יאָר 1936 האָבן געהאַט זייער אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג אויף דער יידישער באַפעלקערונג פון לודמיר. עס זענען פאָרגעקומען מאַסן־טרויער־פאַרזאַמלונגען מיט דער באַטייליקונג פון טויזנטער מענטשן. לודמיר איז דאַן געשטאַנען אויפן פערטן אָרט אויף דער ליסטע פון די געלט־זאַמלונגען וואָס זענען דורכגעפירט געוואָרן דורך די יידישע קהילות אין פוילן.

די אַלגעמיינע צאָל איינוווינער אין לודמיר איז ערב דער וועלט מלחמה דערגאַנגען אַן ערך צו 25000. די פאָלקסציילונג אין יאָר 1931 האָט געוויזן 24591 איינוווינער און די פאָלקסציילונג אין יאָר 1934 האָט געוויזן 24614 איינוווינער.

און אַזוי, אינמיטן אויפבלי און פונאַנדערוווקס פון דער שטאָט בכלל און פון יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן בפרט, איז אויסגעבראָכן די גרויזאַמע צווייטע וועלט־מלחמה.

אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה

דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939 דערקלערט דייטשלאַנד קריג פוילן. אין אייניקע טעג אַרום הויבן אָן אָנצוקומען קיין לודמיר פּליטים פון די אַרומיקע פּוילישע געגנטן.

דעם 10 סעפטעמבער ווערט לודמיר באָמבאַרדירט דורך די נאַצישע עראָפּלאַנען. ס'זענען דאָ 31 יידישע, און 64 קריסטלעכע דערהרגעטע, צווישן זיי 52 סאָלדאַטן. פאַרווונדעטע — 16 יידן און 24 קריסטן. אַ גאַנצע ריי הייזער ווערן צעשטערט.

דאָס דייטשע מיליטער דערנענטערט זיך צו לודמיר. די פּוילישע מאַכט פאַרלאָזט לודמיר. אין דעם טומל פון דערוואַרטן דעם נאַצישן אָנקום. ווערן דערשאָסן 4 יידן. ס'ווערן אויך אַרויסגעפירט אין די קאַזאַרמעס צום דערשיסן 150 יידן און 150 אוקראַינער.

לודמיר געפינט זיך צוויי טעג אָן אַ מאַכט. מען דערוויסט זיך פּלוצעם, אַז די סאָוויעטן געפינען זיך 20 קילאָמעטער הינטער דער שטאָט. עס ווערט אָנגעזאָגט די סאָוויעטן וועגן די 300 אַרעסטירטע.

די סאָוויעטן פאַרנעמען לודמיר. לויט די השערות האָט צו יענער צייט לודמיר געציילט 36.000 איינוווינער. מען האָט געשאַצט אַז אין לודמיר זענען דאַן געווען אַן ערך 22.000 פּליטים.

די יידן פון לודמיר הויבן אָן איינצואָרדנען הילף פאַר די המונים פון די אַריינגעפלאָסענע פּליטים.

ס'דערנענטערט זיך דער אָנהויב שול־יאָר. די „תרבות״ עסקנים באַשליסן, ממשיך זיין דעם קיום פון די „תרבות־שולן.[109]

אַ דעלעגאַציע גייט אַוועק צום ציוויליקן בילדונגס־קאָמיסאַר און בעט אים דערלויבן דעם ווייטערדיקן עקזיסטענץ פון די העברעישע שולן. ער ענטפערט, אַז ער האָט גאָרנישט קעגן העברעיש אַלס אונטעריכטס־שפּראַך. ער פאָדערט אויף פונאַנדערלאָזן דעם „תרבות״־קאָמיטעט און אַרויסצונעמען רעליגיע פון דעם לימודים־פּראָגראַם.

אַ דאַנק דעם האָבן אַן ערך 600 קינדער אין לודמיר געלערנט העברעיש ביזן 15 נאָוועמבער 1939, ווען דער קולטור־קאָמיסאַר האָט געמאָלדן, אַז די שולן דאַרפן אַריבערגיין אויף יידיש.

די קינדער באַמיען זיך ווייטער צו רעדן צווישן זיך העברעיש, אָרדנען איין געהיימע זאַמלפּונקטן, אויף די ווענט באַווייזן זיך פון צייט צו צייט און בעיקר חנוכה אויפרופן וואָס טראָגן אַ ציוניסטישן כאַראַקטער.

די סאָוויעטן פירן אַרויס קיין סיביר דעם ציוניסטישן עסקן לעוו מיט זיין פרוי (וואַרשיינלעך, אַז ער איז געשטאָרבן דאָרט מיט זיין פרוי).

דאַטן פון די קאַטאַסטראָפע־יאָרן

1939

סעפטעמבער — לודמירער יידישע באַפעלקערונג ציילט קרוב 28.000 מאַן.

1 סעפטעמבער — נאַצי־דייטשלאַנד באַפאַלט פּוילן.

3 סעפטעמבער — ס'קומען אָן קיין לודמיר פּליטים פון פּוילן.

10 סעפטעמבער — די דייטשן באָמבאַרדירן לודמיר; אַן ערך 25 יידישע קרבנות.

14 סעפטעמבער — (ראש־השנה) — די דייטשן ביי לודמיר; אַ סך יידן פאַרלאָזן לודמיר.

16 סעפטעמבער — קלאַנגען אַז די סאָוויעטן וועלן באַזעצן לודמיר; די פּוילישע באַפעלקערונג גרייט זיך צו פּאָגראָמען איבער יידן.

17 סעפטעמבער — די סאָוויעטן אַריין אין לודמיר.

1941

22 יוני —אויסברוך פון דער דייטש־סאָוויעטישער מלחמה. אוסטילע ביי לודמיר (גרענעץ־שטעטל צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד) צעשאָסן דורך די דייטשן.

23 יוני — דייטשן באָמבאַרדירן לודמיר, בעיקר דעם יידישן פּערטל. אַ סך יידישע קרבנות. אין אַ באָמבאַרדירטער חורבה אומגעקומען דער אוסטילער רב שיינטוך יהושע. פאַרברענט געוואָרן צוויי קעלערן מיט 550 באַהאַלטענע יידן.

אין עטלעכע טעג שפּעטער — באַפעל אָפּצוגעבן אַלע ראַדיאָס און ביכער; די ביכער זענען פאַרברענט געוואָרן; ס'ווערט אויפגעשטעלט אַן אוקראַיינישע פּאָליציי.

5 יולי — 150 יידן ווערן געכאַפּט דורך די נאַציס און אוקראַיינישער פּאָליציי. די יידן האָבן זיך מער נישט צוריקגעקערט.

בערך 7 יולי — געביטס־קאָמיסאַר גערופן די חשובסטע יידן און געהייסן זיי שאַפן אַ יידנראַט, בראש מיט הרב מאָרגנשטערן; מיטגלידער פון יידנראַט: שמחה ברעגמאַן, ד"ר כץ, ד"ר בובעס, בירמאַן.

שמחה ברעגמאַן פאַרמיטלט צווישן יידנראַט און די דייטשן (אין אַ פּאָר מאָנאַטן אַרום איז געשטאָרבן הרב מאָרגנשטערן; אויף זיין אָרט איז באַשטימט געוואָרן אַדוו. ווייללער).

31 יולי — געכאַפּט געוואָרן אַ 200 יידישע מענער דורך דער אוקראַיינישער פּאָליציי; זיי האָבן זיך מער נישט צוריקגעקערט אַ היים.

אויגוסט — איינגעפירט ברויט־קאַרטן: אַ ייד באַקומט אַ קילאָ ברויט אַ וואָך.

יידן, עלטער פון 10 יאָר דאַרפן טראָגן 2 געלע לאַטעס (איינע איבערן ברוסט, די אַנדערע אויף דער פּלייצע). דער יידנראַט זאַמלט ביי די יידן גאָלד, זייגערס און אַנדערע ווערטזאַכן און גיט זיי אַלס מתנות די דייטשן. דער יידנראַט שיקט יידן אויף אַרבעט אין פאַרשיידענע דייטשע אַרבעטס־שטעלעס.

29/30 אויגוסט (פרייטיק—שבת) — געכאַפּט געוואָרן 300 יידן, (צווישן זיי אויך אייניקע פרויען, וואָס האָבן זיך ווידערגעשטעלט ביים כאַפּן זייערע מענער). די געכאַפּטע זענען אַרויסגעפירט געוואָרן אין דער לודמירער תפיסה און זיך מער נישט צוריקגעקערט.

(צווישן די דערשאָסענע: אַדוו. ווייללער; אין אַ פּאָר טעג אַרום ווערט באַשטימט אַלס פאָרזיצער פון יידנראַט דער צאָן־דאָקטאָר באַרדאַך).

בלוטיקער מאָנטיק, צוויי טעג ערב יום־כיפור — דייטשן מיט אוקראַיינישע פּאָליציסטן שלאָגן מערדלעך יידן; געכאַפּט געוואָרן אַן ערך 1000 יידן; 250 פון זיי דערהרגעט געוואָרן אין תפיסה. די כאַפּעניש איז אָרגאַניזירט געוואָרן דורכן געביטס־קאָמיסאַר.

(שפּעטער איז דער געביטס־קאָמיסאַר דערהרגעט געוואָרן דורך ייִדן, פאָרנדיק נישט ווייט פון לודמיר).

בלוטיקער מיטוואָך — געשטאַפּאָ מיט אוקראַינישער פּאָליציי אַרויסגעפירט פון די אַרבעטס־פּלעצער אַן ערך 500 — 600 ייִדן, זיי מערדערלעך געשלאָגן, און שפּעטער דערמאָרדעט.

די אוקראַינער פירן אַרויס פון לודמיר 120 מאַן פון אַרויסגעפירט געוואָרן צו דער אַרבעט; דוד באָקסער פאַרשאָטן געוואָרן ביי דער אַרבעט לעבעדיקערהייט.

אָקטאָבער (אַ פרייטיק) — „אַקציע פון דער ייִדישער אינטעליגענץ".

די אוקריינער פירן אַרויס פון לודמיר 120 מאַן פון דער אינטעליגענץ. די דייטשן פאַרשפּרייטן קלאַנגען, אַז מען האָט זיי געפירט אויף אַרבעט.

אין אַ קורצער צייט שפּעטער שטעלן די ייִדן פעסט, אַז אין טורמע זענען אויסגעגראָבן געוואָרן גריבער, און אַז די אַרויסגעפירטע זענען דערמאָרדעט געוואָרן אין תפיסה־הויף, און דאָרט באַגראָבן געוואָרן אין די דאָזיקע גריבער.

1942

פעברואַר — מען הייסט ביים באַן 10 ייִדן גראָבן אַ גרוב, און ווען די גרוב איז אויסגעגראָבן, ווערן די גרעבער דערשאָסן, און מען פאַרשיט זיי אין די גריבער.

7 פעברואַר — די דייטשן באַשטימען דעם שטח פון געטאָ לודמיר.

27 פעברואַר — 250 לודמירער ייִדן ווערן אַרויסגעפירט אויף אַרבעט קיין קיעוו.

אָנהויב מערץ — דער ייִדן־ראַט באַקומט די דערלויבעניש צו מקבר זיין אויפן ייִדישן בית־עולם די 10 הרוגים ביים באַן.

2 מערץ — די 250 אַרויסגעפירטע ייִדן קיין קיעוו ווערן צוריקגעבראַכט קיין לודמיר. קלאַנגען, אַז די פּאַרטיזאַנער האָבן אויפגעריסן די באַן־ליניעס.

1 אַפּריל — דסר־נאַכט אין לודמיר אונטער דער נאַצישער הערשאַפט.

13 אַפּריל (פּסח) — די לודמירער ייִדן ווערן אַריינגעפירט אין געטאָ. ס'ווערן געשאַפן 2 געטאָס:

א. „דער לעבעדיקער געטאָ" — געטאָ פון פאַך־אַרבעטער.

ב. „דער טויטער געטאָ" — געטאָ פון פּאַכלאָזע אַרבעטער.

1 מאַי — געשלאָסן דעם געטאָ.

זומער 1942 — 30 מאַן אָרגאַניזירן זיך בכדי צו זוכן קאָנטאַקטן מיט די פּאַרטיזאַנער, וועלכע געפינען זיך אין די וועלדער. דער ייִדנראַט וויל נישט מיטהעלפן.

1 אויגוסט — די ייִדן וואָס אַרבעטן אויסערן געטאָ ווערן באַפרייט פון זייער אַרבעט. — אַ סך לודמירער ייִדן ווערן באַשעפטיקט ביים גראָבן אין לודמיר אַ קאַנאַל דורך וועלכן עס ווערט דורכגעפירט אַ געהיימער טעלעפאָן־קאַבל.

5—22 אויגוסט — הונדערט ייִדן גראָבן דריי גרויסע גריבער אויף פּעטידין אונטער דער לייטונג פון אינזשיניער שוואַרצבאַרד. די דייטשן זאָגן אַז דאָרטן וועלן אויפגעבויט ווערן פלי־פּלעצער, און די גריבער וועלן דינען אַלס אונטערערדישע מאַגאַזינען.

20 אויגוסט — איבער 1000 ייִדן ווערן גענומען אויף אַרבעט בכדי צו גראָבן די גריבער פון פּעטידין.

מערערע ייִדן, וואָס אַרבעטן אויף לאַנדווירטשאַפט אין אַרומיקע דערפער, ווערן געבראַכט קיין לודמיר.

ייִדן בויען פּיבערהאַפט באַהעלטענישן צוליב די קלאַנגען, אַז די גריבער וועלן דינען צו דער ייִדן־פאַרניכטונג.

1 סעפּטעמבער (דינסטיק) י"ט אלול תש"ב — אָנגעהויבן דער ערשטער „פּאָגראָם", בשעת וועלכן מען האָט אַרויסגעפירט די לודמירער ייִדן צום דערשיסן אין די גריבער פון פּעטידין.

דער „ערשטער פּאָגראָם" — דער פּאָגראָם האָט געדויערט אָפיציעל 15 טעג; מען האָט געזוכט באַהאַלטענע קרוב אַ גאַנצן חודש. מיט דער שיסונגס־אַקציע האָט אָנגעפירט דער געביטס־קאָמיסאַר וועסטערהיידע מיט זיין סעקרעקטאַרין אַננאַ אַלטפּוטער. דער מערדער הילער פלעגט באַקומען פאַר יעדן דערשאָסענעם ייִדן 20 מאַרק.

די אַקציע האָט זיך אָנגעהויבן אין „טויטן געטאָ" און שפּעטער אַריבער אין „לעבעדיקן געטאָ".

סך הכל: אומגעקומען אַן ערך 18.000 מאַן; ווי מען איז משער:

4000 — אין די גריבער פון דער לודמירער תפיסה.
14000 — אין די גריבער פון פּעטידין:
9000 — אין ערשטן גרוב
2000 — אין דריטן גרוב
3000 — אין צווייטן גרוב

דאָס רוב געכאַפּטע זענען געווען פון „לעבעדיקן געטאָ". בשעת די אַרויסשיקונגען זענען געווען פּרווון פון אַנטלויפן. דאָס רוב אַנטלאָפענע האָט מען געכאַפּט און געפירט אין טורמע און פון דאָרט צו פּעטידין.

די ווענט פון דער תפיסה זענען פול מיט אויפשריפטן: „נקמה פאַרן פאַרגאָסענעם ייִדישן בלוט!".

12 סעפּטעמבער — ראש השנה.

15 סעפּטעמבער — איבערגעריסן אָפיציעל דעם פּאָגראָם. מען האָט געמאָלדן אַז די וואָס זענען איבערגעבליבן וועלן בלייבן לעבן, און מען האָט זיי געלאָזט זיך צונויפזאַמלען אין געוועזענעם „טויטן געטאָ" (אין קליינעם געטאָ). דאָרט האָט זיך צונויפגעזאַמלט קרוב 4.000 מאַן.

נאָכן 15 סעפּטעמבער — קודיש האָט ווידער איבערגענומען די לייטונג פון געטאָ. צו זיין הילף: פּנחס שיינקאַסטל און רעגאַל. ס'איז געשאַפן געוואָרן אַ נייע פּאָליציי. אינעם נייעם געטאָ האָט מען ניט געטראָגן קיין לאַטעס. די ייִדן האָבן זיך פאַרנומען מיטן סאָרטירן די זאַכן פון די הרוגים.

די בעסערע מעבל פון די הרוגים איז איבערגעגעבן געוואָרן פאַר דייטשן, די ערגערע — פאַר פויערים פון דער נאָענטסטער סביבה. דער מאַגיסטראַט פון לודמיר האָט אָנגעהויבן צו פאַרקויפן יידישע הייזער פאַר ביליקע פרייזן צו פאָליאַקן.

22 סעפּטעמבער — יום הכיפורים.

13 נאָוועמבער — „צווייטער פּאָגראָם" פון לודמירער געטאָ אַדורכגעפירט דורך דייטשן און אוקריינישע פּאָליציי. ליקווידירט דעם געטאָ פון די פּאַכלאָזע.

פרייטיק („צווייטער פּאָגראָם") — 2 יונגע לייט ווילן זיך דורכרייסן מיט רעוואָלווערן דורך די דראָטן, זיי ווערן דערשאָסן. ס'ווערן אויך דערשאָסן אַלע אַנדערע, וואָס ווילן זיך דורכרייסן דורך די דראָטן.

דאָס מאָל האָט מען ניט געפירט צו דערשיסן די יידן וואָס האָבן געהאַט „פּאַכמענער־אויסווייזן" (בלויע שיינען). 15 מיידלעך מיט ייִנגלעך מיט עטלעכע ביקסן, באַהאַלטן זיך אין אַ בונקער לעבן דער „ציגעלניע". געשטאַפּאָ האָט זיי אַרומגערינגלט און באַוואָרפן מיט גראַנאַטן. 13 זענען אומגעקומען. צוויי האָבן זיך צופעליק געראַטעוועט: יוסף פּילץ, פּועטיע גיטמאַן. (יוסף פּילץ איז אויף מאָרגן געפונען געוואָרן טויט אין שטאָט, ביי דער טורמע).

דער פּאָגראָם האָט געדויערט עטלעכע וואָכן. דערמאָרדעט זענען געוואָרן אַן ערך 4.000 מאַן.

נאָכן צווייטן פּאָגראָם — די זאַכן פון די אַרויסגעפירטע האָט מען צונויפגעזאַמלט אין דער „רויטער שולע"; די בעסערע זאַכן האָט מען אָפּגעגעבן די דייטשן, די ערגערע — פאַר דער אַרומיקער קריסטלעכער באַפעלקערונג.

אין „פּאַכגעטאָ" איז איבערגעבליבן אָפיציעל אַן ערך 1500 יידן. ביי די קריסטן און אין די פעלדער זענען געווען באַהאַלטן נאָך אַ 500 יידן.

דער געטאָ איז באַשטאַנען פון 17 געביידעס. אין זיי: שוסטערס, שניידערס, היטלמאַכערס, סטאָלערס, מולערס, פאָטאָגראַפן; אַ בעקעריי, אַ בראָנפן פאַבריקל, אַ וועשעריי. אַ בערשטל־פאַבריקל, קאָפּערטן־מאַכער, שילדן־מאַלער, פאַבריקל פון בערשטלעך צו שיך.

ווינטער 1942 — אין די וועלדער שאַפן זיך פוילישע און אוקריינישע פּאַרטיזאַנער־גרופּן, וועלכע באַקעמפן זיך קעגנזייטיק; די פּאָליאַקן האָבן פאַרנומען די געגנטן פון קאָוועל, זייער צענטער איז געווען ביעלון; די אוקראַינער האָבן פאַרנומען אוסטילער געגנט און זאַריצע; עטלעכע פּרוון פון לודמירער געטאָ־יוגנט צו פאַרבינדן זיך מיט די פוילישע פּאַרטיזאַנער געלינגען ניט; מען דערציילט אין געטאָ, אַז די אוקריינישע פּאַרטיזאַנער פון די פּאָלעסיער וועלדער שניידן אויס די ציג־גער ביי יידן וואָס זיי כאַפּן.

4 דעצעמבער, פרייטיק — דייטשן, אונטער דער אָנפירונג פון קראַוזע, פירן אויס אַ זוכונג פון די „אומלעגאַלע" אין געטאָ. אַרויסגעפירט פון געטאָ אין תפיסה אַן ערך 40 „אומלעגאַלע".

5 דעצעמבער — חנוכה. די 40 לייט ווערן דערשאָסן.

15 דעצעמבער — ווידער אַ זוכונג פון אומלעגאַלע; קראַוזע דערשיסט 50 יידן.

25 דעצעמבער — געכאַפּט אַ פוילישן בחור וואָס איז אַריין אין געטאָ; אין זיין קעשענע געפונען אַ רעוואָלווער. די דייטשן זוכן יידישע פּאַרטיזאַנער. געפונען אַ רעוואָלווער ביי לייבל קוציובעס. ער ווערט דערשאָסן.

די דייטשן געפונען אַ 100 אומלעגאַלע, וועלכע ווערן אַרויסגעפירט צו דער תפיסה ווו זיי ווערן דערשאָסן.

דעצעמבער — אַ גרופּע פון 15 מאַן אין געטאָ גרייט זיך אויפצושטעלן אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע און הויבט אָן זיך צו באַוואָפענען.

1943

1 יאַנואַר — אין געטאָ געפינען זיך קרוב 500 מאַן.

עס ווערט דערלויבט די עטלעכע צענדליק „אומלעגאַלע" צו לעבן פריי אין געטאָ. (דערמיט ווערט אָפיציעל פאַרענדיקט דער פּאָגראָם, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 13 נאָוועמבער 1942).

פורים — אַרויסגעשיקט 100 מאַן אויף די קברים אין פּעטידין, בכדי צו פאַרשיטן די אָפענע קברים. מען האָט געזאָגט קדיש, אל מלא רחמים. אַ סך האָבן דערקענט פּאַספּאָרטן פון זייערע עלטערן.

אַפּריל — ידיעות וועגן גרויסע דייטשע מפלות.

אוקריינער פאַרלאָזן די פּאָליציי, לויפן אין די וועלדער, ווו זיי שאַפן אוקריינישע פּאַרטיזאַנער גרופּעס, וועלכע קעמפן סיי קעגן די דייטשן און סיי קעגן די סאָוויעטישע פּאַרטיזאַנער. די דייטשן ווערבירן אַ פוילישע פּאָליציי.

שאַרפע אַנטאַגאָניזמען צווישן אוקריינער און פּאָליאַקן.

20 אַפּריל — פּסח.

אַפּריל — אַרויסגעשיקט אַ גרופּע יוגנטלעכע צו זוכן פּאַרטיזאַנער אין די פּאָלעסיער וועלדער. זיי זענען דערשאָסן געוואָרן. געבליבן ביים לעבן איז נאָר איינער פון זיי, וואַגמאַן, וואָס האָט זיך צוריקגעקערט אין געטאָ.

7 מאַי — אַרומגערינגלט דעם געטאָ דורך פוילישער פּאָליציי. אַ פּאַניק אין געטאָ. קראַוזע דערקלערט: מען כאַפּט פּאָליאַקן בכדי צו שיקן זיי אויף צוואַנגס־אַרבעט אין דייטשלאַנד. פאַרהיט מען אַז זיי זאָלן זיך ניט אַריינכאַפּן אין געטאָ. אין געטאָ מיינט מען אַז ס'איז געווען אַ פּרוּוו מצד די דייטשן זיך צו איבערצייגן צי די יידן באַזיצן ניט קיין געווער און צי זיי וועלן ניט עפענען קיין פייער, זעענדיק, אַז זיי זענען אַרומגערינגלט.

י"ט אלול, 19 סעפּטעמבער — ערשטער יאָרצייט נאָך די קדושים. תפילות. אזכרות.

13 יוני — עטלעכע צענדליק יידן זענען זיך מתנדב צו מטפל זיין מיט די פּיעטידינער גריבער, ווו די ערד איז אונטערגעזונקען און זעען זיך אַרויס די קערפּער פון די הרוגים.

שמחת־תורה — קודיש פייערט זיין גאָלדענע חתונה.

אָקטאָבער — די דייטשן גראָבן שוץ־גריבער אין לודמיר.

ווינטער חדשים 1943 — דער געביטס־קאָמיסאַר וועסטער־היידע האָט אָנגעהויבן צו כאַפּן פּאָליאַקן אויף אַרבעט

קיין דייטשלאַנד. ער האָט געצוואונגען יידן, צו גיין צוזאַמען מיט די ס.ס־לייט כאַפּן פּאָליאַקן. דער־מיט איז אים געלונגען צו פאַרשאַרפן די אַזוי אויך גרויסע שנאה פון די פּאָליאַקן צו די יידן.

די פּאָליאַקן האָבן, אַלס נקמה, אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן יידן פון די בונקערס.

8 דעצעמבער — —דער דייטשער מיליטערישער שטאַב פאַר־אָרדנט, אַז אַלע געטאָ־איינוואוינער זאָלן זיך רעגיסטרירן אין מיליטערישן שטאַב. עס וועלן אַרויסגעגעבן ווערן נייע דאָקומענטן פאַר די געטאָ־איינוואוינער.

12 דעצעמבער — עס ווערט געמאָלדן אַז מאָרגן איז דער לעצטער טאָג צו פאַרשרייבן זיך אויף די לעבנס־שיינען.

13 דעצעמבער — ליקווידאַציע פּאָגראָם פון לודמירער יידנ־טום. אין דער ליקווידאַציע־אַרבעט באַטייליקן זיך דייטשן מיט רוסן (וולאַסאָוועצעס).

צווישן די אַרויסגעפירטע אויף דער געטאָ־אָנפירער קודיש מען פירט ניט די יידן קיין פּיעטידין, נאָר אויפן וועג לודמיר־כוואַליעניעץ. דאָרט ווערן די יידן פאַרברענט. אַ פּאָר צענדליק יידן געלינגט אַרויסצוראַטעווען זיך פון דער אַקציע און זיי וואַנדערן אין דער אַרומיקער אומגעגנט. די דייטשע פּאָליציי דערשיסט יעדן געכאַפּטן ייד.

מערץ — יידישע פאַרטיזאַנער פון לודמיר און אומגעגנט גע־פינען זיך צווישן די אָפּטיילונגען פון דער פוילישער פאַרטיזאַנקע.

די פוילישע פאַרטיזאַנקע גיט ארויס אַ באַפעל, אַז ביזן 24־טן מערץ זאָלן אַלע יידן פאַרלאָזן דעם שטח פון דער פוילישער פאַרטיזאַנקע און לודמירער געגנט (ביעלין). די יידן דאַרפן זיך קאָנצענטרירן אין וואָר־טשין. ווער עס בלייבט נאָך דעם טערמין, וועט דער־שאָסן ווערן.

24 מערץ — די פּאָליאַקן באַזעצן די 120 געראַטעוועטע יידן אין געטאָ וואַרטשין.

ביינאַכט האָבן די פּאָליאַקן אויסגעשאָסן די יידן פון וואַרטשין.

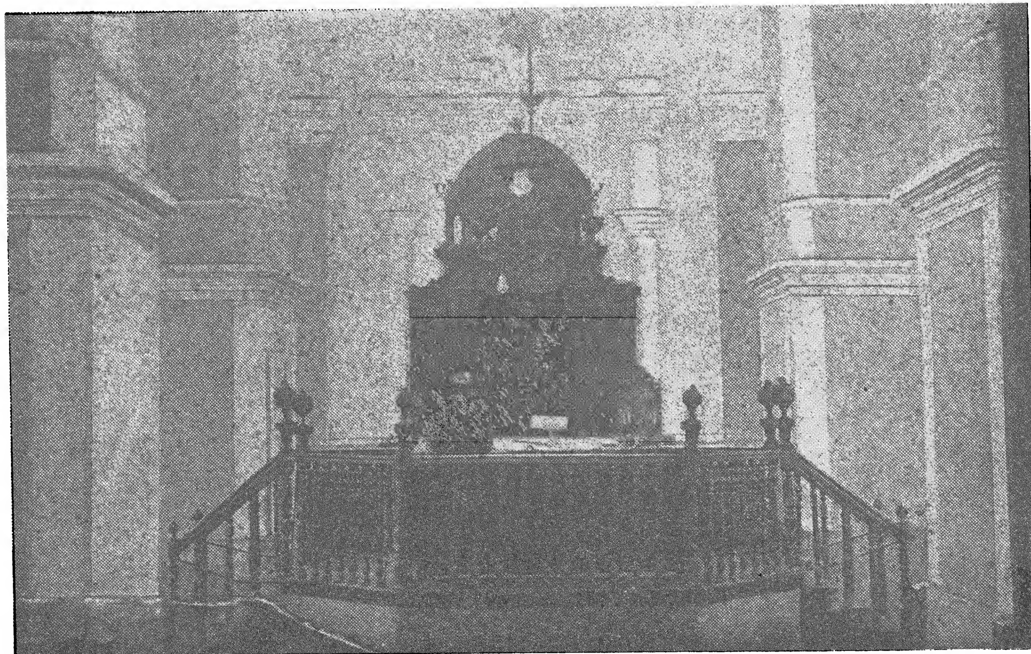
15 אַפּריל — רוסן ביי קאָוועל.

16 אַפּריל — דייטשע פאַרשטאַרקונגען קומען אָן קיין לוד־מיר. די רוס קערן זיך צוריק צו זייערע פּאָזיציעס. די פוי־לישע פאַרטיזאַנער פון ביעלין ווילן מיט זיי מיטגיין. די רוסן נעמען זיי נישט מיט.

די רוסן ביים פריפּיעט פאַרניכטן די פוילישע פאַרטי־זאַנקע פון ביעלין.

22 יולי — לודמיר ווערט באַפרייט דורך די רוסן.

איבערגעבליבן ביים לעבן עטלעכע צענדליק יידן.

ארון־הקודש בבית־הכנסת הגדול
דער ארון־קודש אין דער גרויסער שול

מ. שמוקלער

אן איבערבליק איבער די געשיכטלעכע אנטוויקלונגס־פאזן פון לודמיר

שוין אין די פאַרהיסטאָרישע צייט האָט עקזיסטירט אַ ישוב אויפן אָרט פון היינטיקן לודמיר. וועגן דעם זאָגן עדות אַ סך קעגנשטאַנדן פון דער שטיינערנער תקופה, וועלכע זענען געפונען געוואָרן אין לודמיר און אין דער אומגעגנט, בשעת די אַרכעאָלאָגישע אויסגראָבונגען, ווי אויך אַ שייטערהויפן מיט קוילן און חיה׳שע ביינער, וואָס שטאַמען וואַרשיינלעך פון דער צייט פון געצנדינעריי, ווען מ׳האָט מקריב געווען קרבנות צו די געטער.

די ערשטע לעגענדאַרע ידיעות וועגן דער שטאָט, געפינען מיר אין אַ אונגאַרישער כראָניק, וואָס איז געשריבן געוואָרן אין 13־טן יאָרהונדערט, דורך דעם אונגאַרישן כראָניקער פון קעניג בעלא נאָטאַריוש. לויט דער לעגענדע האָט לודמיר שוין עקזיסטירט אין יאָר 884 אונטער דער אונגאַרישער הערשאַפט אַלס אַ רייכע שטאָט מיט אַ גרויסער באַפעלקערונג אונטערן נאָמען לאדאמירא. פון דאַנען, מער ווי וואַרשיינלעך, שטאַמט דער יידישער נאָמען: „לודמיר".

דער רוסישער כראָניקער נעסטאָר לייקנט אָפּ די לעגענדע און זאָגט, אַז די שטאָט איז בכלל נישט געווען אונטער דער אונגאַרישער הערשאַפט, נאָר אין יאָר 883 איז זי צוזאַמען מיט אַנדערע סלאַווישע שטעט איינגענומען געוואָרן דורכן רוסישן פירשט אָליעג. די ערשטע היסטאָרישע ידיעות וועגן דער שטאָט באַציען זיך צום יאָר 988. אין דעם יאָר נעמלעך באַפעלט דער גרויסער קיעווער פירשט וולאַדימיר סוויאַטאָסלאַוויטש צו פאַרפעסטיקן די שטאָט לודמיר, וואָס ליגט אין צענטער פון וואָלינער בוי־געגנט, און גיט איר אָן דעם נאָמען „וולאַדימיר". אָט די נייע שטאָט האָט געדאַרפט דינען פאַרן לאַנד, ווי אַ פעסטונג קעגן די שכנות׳דיקע שונאים. אין אַזאַ מצב שענקט ער אַוועק די שטאָט זיין פינפטן זון ווסיעוואָלאָדן, וועלכער באַקומט איבער איר די הערשאַפט. פון דער צייט אָן מאַכט לודמיר דורך פאַרשיידענע גלגולים: פאַראַן צייטן, ווען די שטאָט דערגרייכט די העכסטע שטופע פון איר אַנטוויקלונג, אָבער אויך אַזעלכע — ווען זי ווערט אין גאַנצן פאַרניכטעט און כמעט ווי אָפּגעווישט פון דער ערד.

אין יאָר 1017 ווערט די שטאָט פאַרנומען דורכן פּוילישן קעניג באָלעסלאַוו כראָברי. נאָך 13 יאָר גייט זי ווידער איבער אין די הענט פון רוסישן פירשט יאַראָסלאַוו וולאַדימיראָוויטש (מודרי). נאָכן טויט פון יאַראָסלאַוו אין יאָר 1054, באַקומט די הערשאַפט איבער דער שטאָט, צוזאַמען מיט גאַנץ וואָלין, זיין פינפטער זון איגאָר יאַראָסלאַוויטש. און פון יענער צייט אָן ווערט לודמיר די הויפּט פעאָדאַל־שטאָט אויף וואָלין. לודמיר ווערט אַ באַזונדער פּאָליטישער און גייסטיקער צענטער פון דרום־מערב אוקריינע — און ווערט די רעזידענץ פונעם פירשט און פונעם בישאָף.

דער שטח פון דער שטאָט האָט זיך ווייט געצויגן. דער דאָרף זימנע, וואָס געפינט זיך איצט 6 קלמ. פון דער שטאָט און דער דאָרף קאַהילנע, וואָס איז 12 קלמ. פון דער שטאָט, זענען אין דעם עלפטן יאָרהונדערט געווען פאָרשטעט. בכדי צו באַשווערן דעם פרייעם צוטריט פאַר די אָנפאַלער, איז די שטאָט געוואָרן שטאַרק באַפעסטיקט, אַז די איינוווינער זאָלן געפינען שוץ בשעת אַ סכנה און זיי זאָלן זיין געזיכערט מיטן לעבן און פאַרמעגן. די באַפעסטיקונג איז באַשטאַנען פון דריי רייען הויכע ערד־וואַלן מיט הויכע הילצערנע ווענט. די וואַלן זענען געווען אַרומגערינגלט מיט טיפע ראָוון. אין די ווענט זענען געווען עטלעכע טויערן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין מזרח־טייל פון דער שטאָט. נאָך די וואַלן, ווייט אַרויף, האָבן זיך געצויגן די לודמירער פאָרשטעט, נאַפּאַטניצע, זאוואלע, פּראוואלע, זאַלוזשע, זאַריטשע. א.א. (עס זענען נאָך פאַרבליבן שפּורן פון איין אינערלעכן וואַל. דער אויסערלעכער איז געוואָרן אינגאַנצן צעבראָכן. אין 16־טן יאָרהונדערט זענען די ראָוון געוואָרן פאַרשאָטן און דאָס אָרט איז פאַרבויט געוואָרן).

די באַפעסטיקונגען זענען געווען זייער גרויסע און שטאַרקע. אַזוי, אַז אין יאָר 1261, ווען דער רוסישער פירשט וואסילקאָ ראָמאַנאָוויטש האָט אויף דער אויפאָדערונג פון דעם טאַטערישן פירער בוראנדאי באַדאַרפט זיי צענעמען. איז דאָס געווען אומעגלעך, און מען האָט זיי געמוזט פאַרברענען.

די שטאָט איז אויך געווען באַשאָנקען מיט נאַטירלעכע פאַרצוימונגען. פון דרום איז זי געווען באַשיצט דורך דעם טייך לוג מיט זיינע אַרומיקע בלאָטעס און נאַסע לאָנקעס. פון מזרח — מיט די צופלוסן פון דעם לוג: רילאָוויצע און סמאָטש מיט די אַרומיקע בלאָטעס און זומפּן. די קינסטלעכע באַפעסטיקונגען זענען אָנגערופן געוואָרן שלאָס.

שוין אָנהויבנדיק פון דעם עלפטן יאָרהונדערט שטייגט די אַנטוויקלונג פון דער שטאָט פון יאָר צו יאָר.

אין אָנהויב פון 13־טן יאָרהונדערט דערגרייכט לודמיר דעם קולמינאַטיוון פונקט פון איר אַנטוויקלונג און צעבליאונג. ווען דער אונגאַרישער קעניג אַנדריי באַזוכט לודמיר אין יאָר 1231 איז ער ממש איבערראַשט פון דער רייכקייט און גרויסקייט פון דער שטאָט מיט איר אַרכיטעקטור. ער זאָל אפילו האָבן דערקלערט, אַז אַזאַ שטאָט האָט ער אפילו נישט געזען אויף דער דייטשער טעריטאָריע. די דאָזיקע בלי־עפּאָכע האָט אָבער נישט לאַנג געדויערט.

דער פעאָדאַלער הערשאַפט־סיסטעם, וואָס איז איינגע־
פירט געוואָרן דורך די רוסישע פירשטן האָט נישט לאַנג
געלאָזט וואַרטן אויף זיינע פאַטאַלע פאָלגן. דאָס לאַנד ווערט
צעברעקלט. די פירשטן ווערן צעפרעסן פון הערשזוכט און
קעגנזייטיקער קנאה. ס'קומט צו ברודער־קאַמפן, וואָס
שוואַכן אָפּ די ווידערשטאַנדספעאיקייטן פון דער מלוכה. די
מאָנגאָלישע האָרדעס נוצן אויס די געלעגנהייט און זיי
באַפאַלן דאָס אָפּגעשוואַכטע לאַנד, וועלכע איז אויסגעמאַ־
טערט פון אינערלעכע רייבונגען און קריגערייען. אויפן וועג
פון זייער זיגרייכן מאַרש, זייען די מאָנגאָלן חורבן און
פאַרניכטונג.

ווען די טאַטאַרן באַפאַלן וואָלין אין יאָר 1240 אונטער
דער אָנפירונג פון באַטיאַ, ווערט אויך לודמיר אינגאַנצן
חרוב; ווען דער דאַמאָלסדיקער לודמירער פירשט דאַניעל
קערט זיך אום קיין לודמיר, געפינט ער דאָ בלויז פוילנדיקע
מענטשלעכע און חיישע פגרים. דער געשטאַנק איז געווען
אַזוי גרויס, אַז ער האָט זיך בשום אופן נישט געקענט דאָ
באַזעצן. דאַניעל באַשליסט דאַן פאַר יעדן פרייז צו באַ־
פרייען זיך פון מאָנגאָלישן יאָך און הויבט ווידער אָן צו
באַפעסטיקן די פאַרניכטעטע שטעט, צווישן זיי אויך לודמיר.

די באַפעסטיקונגען לאָזן נאָך מער אָן די מאָנגאָלן.
אין יאָר 1261 באַפאַלן זיי ווידער וואָלין אונטער דער אָנ־
פירונג פון דעם גרויזאַמען בוראַנדאַי, און לודמיר ווערט
אינגאַנצן אָפּגעווישט פון דער ערד, ווייל די טאַטאַרן צע־
אַקערן די שטאָט.

אין יאָר 1316 גייט לודמיר איבער אונטער דער הער־
שאַפט פונעם ליטווישן פירשט געדימין. אין יאָר 1340 באַ־
הערשט דער פוילישער קעניג קאַזימיר־דער־גרויסער גאַנץ
גאַליציע און אויך די מערב־טיילן פון וואָלין, צוזאַמען מיט
לודמיר.

אויפן סמך פון שלום־אָפּמאַך אין יאָר 1366, ווערט
לודמיר אָנערקענט אַלס אַ טייל פון פוילישן קעניגרייך.
נאָכן טויט פון קעניג קאַזימיר־דעם־גרויסן, פאַלט לודמיר
ווידער אַרונטער אין יאָר 1370 אונטער דער רוסישער הער־
שאַפט. אָנהויבנדיק פון יאָר 1386 ווערט לודמיר אויס רע־
זידענץ פון די פירשטן און איר אָרט פאַרנעמט לוצק. לוד־
מיר פאַרלירט איר פריערדיקן אויסזען און איינפלוס. די
אָפטע אָנפאַלן רופן זיך פאַטאַל אָפ אויף דער אַנטוויקלונג
פון דער שטאָט, וועלכע מוז זיך וואָס אַמאָל אויפסניי פו־
נאַנדעבויען.

בכדי צו הויבן דעם מצב פון דער שטאָט, גיט קאַזי־
מיר דער יאַגעלאָנער אין יאָר 1431 דער שטאָט די א. ג.
מאַגדענבורגער רעכט, וואָס ס'ברענגט אַריין אין לודמיר אַ
געוויסע אויפלעבונג.

אין יאָר 1452 ווערט וואָלין פאַרייניקט מיטן ליט־
ווישן פירשטנטום, מיט דער הויפּטשטאָט ווילנע. לודמיר
ווערט אויס צענטער, און ווערט רעדוצירט צו דער מדרגה
פון אַ פּראָווינץ־שטאָט. אין יאָר 1491 ווערט לודמיר ווידער
באַפאַלן דורך די טאַטאַרן. די שטאָט ווערט חרוב און אַ סך
מענטשן אויסגעהרגעט. אין יאָר 1500 רייסן זיך אַריין די זין
פון קרימער כאַן מענגלי גיריא קיין וואָלין און פאַדאָליע
מיט 15.000 רייטער. צווישן אַנדערע שטעט גייט אויך לוד־
מיר אַוועק מיט רויך. אין יאָר 1552 ווערט לודמיר אינגאַנצן
איבערגעבויט און פאַרמאָגט שוין 698 הייזער. דער אָפּ־
געברענטער שלאָס ווערט ווידער באַנייט מיט 5 טורעמס און
אַ בריק.

נאָכן אַנטשטיין פון דער לובלינער אוניע אין יאָר
1569, ווערט לודמיר דערקלערט אַלס קרייז־שטאָט און ווערט
די אַמווייטסטן אַרויסגערוקטע שטאָט אויפן מערב, וואָס
שפילט אַ וויכטיקע פּאָלאָניזירנדיקע ראָלע. די שטאָט איז
נאָך נישט אויפגעבויט געוואָרן נאָך די ווילדע אָנפאַלן,
ווען אין יאָר 1657 פאַרברענען די קאָזאַקן און די אונגאַרן
אויפסניי אַ טייל פון איר און באַרויבן זי. פון דעמאָלט
אָן אַנטוויקלט זיך לודמיר זייער שוואַך און לעבט איבער
כסדרדיקע ירידות. אַלס אַן אָרעמע, קליינע און ווייניק
באַוווינטע שטאָט, ווערט זי ווידער אָקופּירט דורך די רוסן
אין יאָר 1795 נאָך דער דריטער צעטיילונג פון פוילן.

אין יאָר 1859 ברעכט אויס אין לודמיר אַ גרויסע
שרפה. נישט קוקנדיק אויף די שווערע פאָלגן, וואָס די
שרפה ברענגט מיט זיך, באַווייזט דאָך די באַפעלקערונג
אויפצובויען די חורבות, און אין צוויי יאָר אַרום, אין 1861,
ציילט שוין לודמיר 8.636 איינוווינער ביז 9.885.

דאָס יאָר 1906 דאַרף באַטראַכט ווערן אַלס אַ איבער־
ברוכס־דאַטע אין דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט. אין
דעם יאָר ווערט דורכגעפירט די ערשטע באַן־ליניע, וואָס
פאַראייניקט לודמיר מיט קאָוועל. דער פאַקט האָט אַ דעצי־
דירנדיקע באַדייטונג אויפן ווירטשאַפטלעכן לעבן פון דער
שטאָט, וואָס איז ביז דעמאָלסט געווען אָפּהענגיק פון די
שלעכטע קאָמוניקאַציע־מיטלען.

דער אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה אין יאָר 1914
ברענגט צו אַ באַדייטנדיקע פאַרקלענערונג פון דער באַ־
פעלקערונג, וועלכע וואַנדערט אויס אין די ווייטע רוסישע
געגנטן. די אַנטוויקלונג פון דער שטאָט ווערט אָפּגעשטעלט.

זומער 1915 ווערן די רוסישע חיילות געצוווּנגען צו
פאַרלאָזן די שטאָט. די רעשטלעך פון די קאָזאַקישע אַפּטיי־
לונגען צינדן אונטער די יידישע בנינים אין דעם צענטער
שטאָט, פאַרניכטנדיק די שענסטע געביידעס.

די אָקופּאַציע־צייט 1915—1918 ברענגט די שטאָט באַ־
דינגונגען פון אַ מיליטערישן רעזשים. אַלע געביטן פון גע־
זעלשאַפטלעכן, קולטורעלן און וויסנשאַפטלעכן לעבן ווערן
אָפּגעשטאַרבן.

די אָקופּאַנטן פירן דורך די עלעקטריפיקאַציע פון דער
שטאָט, וואָס האָט צעשטרייט די געדיכטע פינצטערניש, אין
וועלכער לודמיר איז שטענדיק געווען פאַרזונקען. נישט ווי־
ניק וויכטיק איז אויך פאַר דער שטאָט דאָס דורכפירן די
באַן־ליניע, וועלכע פאַראייניקט לודמיר מיט הרוביעשאָוו.

נאָכן אויסברוך פון דער עסטרייכישער רעוואָלוציע
אין אָקטאָבער 1918 לעבט די שטאָט אונטערן טעראָר פון
די אָפט זיך בייטנדיקע מיליטערישע מאַכטן. מיטן ווידער־
געבורט פון דער פוילישער מלוכה טרעט אַריין לודמיר אין
אַ פאַזע פון פּראָגרעסיוון אויפשטייג. די אַלץ וואַקסנדיקע
באַפעלקערונג ברענגט אַ פונאַנדערבוי פון דער שטאָט אין
פאַרשיידענע ריכטונגען. אפילו די יעניקע טיילן פון דער
שטאָט, וועלכע זענען געלעגן אין זומפּיקע געגנטן, און גע־

ווען די פֿאַרשפּרייטער פון מאַלאַריע, וועלן אין פֿאַרלויף פון אייניקע יאָר נאָכן אַנטשטיין פון פּוילן, פֿאַרוואַנדלט אין פֿיין פֿאַרבויטע גאַסן. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט גייט דער וווּקס פון דער באַפֿעלקערונג ראַשיק פֿאָרויס.

אין יאָר 1931, לויט דער אַלגעמיינער פֿאָלקסציילונג פֿאַרמאָגט לודמיר 24.591 איינוווינער, און אין פֿאַרלויף פון פֿאָלגנדיקע פיר יאָר, אין יאָר 1934, ציילט זי שוין 27.117 איינוווינער. די צאָל הייזער דערגרייכט שוין דאַן די ציפער 2.887.

פֿאַרעפֿנטלעכט אין נומער 2(22) פון „לאַנדקענטעניש", ידיעות פון יי. ג. פ. ל. דאָס יידישע „טאָגצעטל" אין וואַרשע, רעדאַגירט דורך ד"ר ע. רינגלבלום, וואַרשע, דעצעמבער 1936. צייטשריפֿט פֿאַר פֿראַגן פון לאַנדקענטעניש, טוריסטיק, פֿאָלקלאָר, עטנאָגראַ־פֿיע און געשיכטע פון יידישע ישובים.

מענדל ליפּסקער

צו דער געשיכטע פון לודמיר

לודמיר איז איינע פון די עלטסטע שטעט אין פּוילן. שפּורן פון יידישן ישוב געפֿינען מיר שוין אין דער צייט ווען אין פּוילן זענען נאָך כמעט קיין קהילות נישט געווען.

ליידער באַזיצן מיר נישט קיין דאָקומענטן און געשיכטלעכן מאַטעריאַל, וועלכע זאָלן אונז געבן די מעגלעכקייט פֿעסטצושטעלן ווען ס'איז דער יידישער ישוב אין לודמיר געגרינדעט געוואָרן.

דאָס ביסל מאַטעריאַל, וואָס מיר האָבן, איז צעזייט אין פֿאַרשידענע אַרכיוון, און וואַרט אויף דעם היסטאָריקער, וועלכער זאָל דאָס צונויפֿזאַמלען, און אָנשרייבן די געשיכטע פון לודמיר.

מיר ווייסן, אַז אין דער צייט ווען דער גרעסטער טייל יידן האָט זיך קאָנצענטרירט אין מערב־אייראָפּע, און קיין פּוילן זענען געקומען בלויז יחידים צוליב זייערע האַנדלס־באַציאונגען מיט די קיסרים און מאַגנאַטן, האָט אין לודמיר שוין עקזיסטירט אַ יידישע קהילה.

שוין דער פֿאַקט, אַז לודמיר האָט זיך געפֿונען אויף דער גרענעץ פון פּוילן און ליטע, האָט צוגעגעבן דער שטאָט אַן אומגעהויערע וויכטיקייט און זי פֿאַרוואַנדלט אין אַ האַנדלס־צענטער. ווו יידן האָבן געפֿונען פֿאַר זיך אַ גינסטיקן באָדן.

לודמיר איז געווען די ערשטע קהילה אין וואָלין, און האָט געהאַט אַ פֿאַרשטייער אין ועד ארבע ארצות. די יידן האָבן אַנטוויקלט אין לודמיר אַ ברייט פֿאַרצווייגטן האַנדל נישט נאָר מיט אַזוינע האַנדלס־צענטערן ווי פּויזן, קראָקע, לעמבערג, נאָר אויך אויסער די גרענעצן פון פּוילן און ליטע האָבן יידישע סוחרים פון לודמיר פֿאַרצווייגט זייערע אונטערנעמונגען, און אַזוי אַרום געשאַפֿן אַ ענגן קאָנטאַקט צווישן פּוילן און אַנדערע לענדער.

דער לודמירער בית עולם איז שוין זייער אַלט. דאָרט געפֿינען זיך מצבות וואָס ציילן שוין פֿינף, זעקס הונדערט יאָר. אַ טייל מצבות פֿאַרגראָבענע אין דער ערד, וואָלטן אונז פֿיל וויכטיקעס געקענט דערציילן וועגן דער געשיכטע פון לודמיר.

דער שרייבער אנסקי האָט אין 1912 באַזוכט לודמיר אין נאָמען פון דער יידישער עטנאָגראַפֿישער געזעלשאַפֿט אין פּעטערבורג. ער האָט פֿאָטאָגראַפֿירט אַלע מצבות, גע־זאַמלט לעגענדעס און אַנדערן געשיכטלעכן מאַטעריאַל. צו ליב דער ערשטער וועלט מלחמה איז דער מאַטעריאַל נישט פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן.

אויפֿן לודמירער בית עולם האָט מען צופֿעליק אַנט־דעקט אַ מצבה אויף וועלכער עס איז געווען קאָנטיק אַ פֿאַמיליע־הערב און אַ פּוילישער אָדלער. די מצבה זאָל זיין פון אַ באַוווּסטער יידישער פּערזענלעכקייט, וואָס האָט פֿאַר־נומען אַ וויכטיקן אָרט אין פּוילן. אַלס אָנערקענונג פֿאַר די גרויסע פֿאַרדינסטן איז דער פֿאַרשטאָרבענער צוגע־רעכנט געוואָרן צום פּוילישן אַדל, הגם ער איז געבליבן אַ ייד.

פּראָפֿ. גרעץ דערציילט, אַז דער ליטווישער פּרינץ וויטאָלד, וועלכער האָט אַרויסגעוויזן אַ באַזונדערע סימ־פּאַטיע צו יידן און געבראַכט די קאַראַאימער קיין לוצק, האָט אָוועקגעשענקט אַ רייכן יידן פון לודמיר אַ דאָרף אין דער אומגעגנט פון שטאָט אַלס אָנערקענונג פֿאַר זיינע גרויסע פֿאַרדינסטן לטובת דעם ליטווישן פּירשטנטום.

דעם כסא הרבנות אין לודמיר האָבן פֿאַרנומען די גרעסטע גאונים פון פּוילן.

אין „סדר הדורות" פון ר' יחיאל האַלפּערן געפֿינען מיר, אַז אין דער צייט פון באַוווּסטן גאון ר' שלמה לוריא (רש"ל) (ר"ע — ל"ד) איז אין שפּיץ פון דער דאַמאָלסטיקער ישיבה אין לודמיר געשטאַנען דער גאון ר' יצחק בר' בצלאל. אין דער צייט פון ר' יואל סירקיש (השכ"ח — שצ"ח) באַקאַנט אונטערן נאָמען ב"ח („בית חדש" — אַ נאָמען פון זיינס אַ באַוווּסט ספר אויף די ד' טורים) האָט זיך געפֿונען אין לודמיר דער גאון מוה"ר ליב וועלכן דער ב"ח דערמאָנט אין זיינע תשובות און רימט אים זייער.

דער מחבר פון „חנוכת התורה", ר' הערשל דערציילט אַז ר' דוד הלוי בעל הט"ז, מחבר פון באַרימטן ספר „טור זהב", רב אין קראָקע און אַנדערע גרויסע שטעט אין פּוילן, איז געבוירן אין לודמיר.

אין יאָר 1590 האָט געוווינט אין לודמיר אַ יידישער אַפּטייקער ר' אברהם אשכנזי, וועלכער האָט אָנגעשריבן אַ מוסר־ספר „סם חיים".

גענוג צו דערציילן, אַז לודמירער קהילה האָט געהאַט אַן אַמביציע צו פֿאַרמעסטן זיך מיט פּראָג, ווין, קראָקע און איינלאַדן אַלס רב אַזאַ באַרימטע פּערזענלעכקייט, ווי ר' יום טוב ליפּמאַן העלער, דער תוספות יו"ט.

ר' יום טוב ליפמאַן העלער איז געווען רב אין פּראַג, ווין און ניקעלסבערג.

אַ גרופּע פּראַגער יידן האָבן דערלאַנגט אַ מסירה צום קייזער פערדינאַנד אין ווין, אַז אין די ספרים פון תוספות יו"ט געפינען זיך באַליידיקונגען קעגן דער קריסטלעכער אמונה. געשמידט אין קייטן האָט מען אים געבראַכט קיין ווין, און נאָר אַ דאַנק דער אינטערווענץ פון פראַנצויזישן אַמבאַסאַדאָר, וועמענס קינדער עס האָט געראַטעוועט פון טויט ר' שמואל, דער זון פון תוספות יו"ט, איז ר' יום טוב ליפמאַן העלער באַגנעדיקט געוואָרן, נאָכדעם, ווי מ'האָט אים שוין געהאַט פאַראורטיילט צום טויט.

פון פּראַג איז דער תוספות יו"ט געקומען קיין פּוילן. די נעמיראָווער קהילה האָט אים פריער איינגעלאַדן פאַר אַ רב און פון דאָרט איז ער געקומען קיין לודמיר.

דער תוספות יו"ט דערציילט אין „מגילת איבה", אַז פאַרשטייער פון דער לודמירער קהילה, די ערשטע פון די פיר קהלות פון וואָלין, זענען געקומען צו אים קיין דראסק אין יאָר שצ"ד (1634) און פאַרגעלייגט דעם כסא הרבנות אין לודמיר.

די דאַמאַלסטיקע תקיפים האָבן מיט אים געפירט אַ מחלוקות און ער האָט טאַקע אַמאָל געמוזט, צוליב אַ מסירה, אַנטלויפן קיין טריסק. דערפון נעמט זיך אַפּנים די לעגענדע, אַז דער תוספות יו"ט איז אַוועק פון לודמיר פרייטיק פאַרנאַכט און האָט פאַרשאָלטן די שטאָט, אַז קיין רב זאָל דאָרט נישט זיין.

וועגן תוספות יו"ט אין לודמיר ווייסן מיר מער נישט ווי דאָס ביסל, וואָס געפינט זיך אין מגילת איבה.

די לודמירער שול איז געווען איינע פון די עלטסטע שולן אין פּוילן. אין דער אַלטער שול האָבן זיך אַמאָל גע־פונען אויפן דאַך צוויי לעכער, ווו ס'זענען אַוועקגעשטעלט געווען האַרמאַטן, און זי האָט געדינט אַלס אַבסערוואַציע פונקט.

משה מרגלית רמת השרון

מתולדות לודמיר

מהמאה 9—8

1) מקומה הגיאוגרפי של העיר לודמיר

במזרח אירופה, מזרחה מהנהר בוג המזרים את מימיו לויסלה, משתרע גליל והלין. בצפון גובל גליל זה את פולסיה ומכוסה בבצות ויערות, ובמרכז ובדרום משתרעים שטחי מי־שור וגבנונים רחבי־ידיים עם אדמות פוריות המניבות תבואות ופירות בשפע. במערבו של חבל ארץ זה, 12 קל"מ מזרחה מהבוג, על הגדה הימנית של הנהר לוג משתרעת העיר לוד־מיר.

זירכים סלולות ומסילות ברזל מקשרים את העיר עם יתר ערי הסביבה במזרח עם לוצק המרוחקת כ־70 קל"מ, בצפון־מזרח עם העיר קובל הנמצאת במרחק של 54 קל"מ ובמערב עם ערי פולין שמעבר לבוג. מסילת הברזל מובילה בצפון לקובל ובדרום לסוקל־לבוב.

2) העיר בהתחלת האלף השני לספה"נ

בשעה שיורשי מוחמד הלכו והרחיבו שלטונם על חופי הים־התיכון, ומצפון להרי־קוקז על גדות הדון והוולגה, התרחב שלטון ממלכת הכוזרים — היו סביבות לודמיר מיושבים ע"י השבט הסלאבו — ווליניאנים.

בהתחלת המאה ה־10 הצליח נסיך קיוב בכוח הזרוע, להקים את הנסיכות הקיובית, ועד מהרה להשתלט בכוח הנשק על ממלכת הכוזרים בדרום, ועל שבט הוולינאים במערב.

עם השתלטות נסיך־קיוב על חבל ארץ זו, שממנו מו־בילה דרך עתיקה ממערב־אירופה לקיוב וקונסטנטינופול, מניח סביאַטוסלב, נסיך־קיוב, את יסודות העיר וולודימיר המכונה על שם אחד מבניו (בפי היהודים נשתבש שם זה לודמיר).

בידיעות כרונולוגיות מהנסיכות הקיובית נזכרת לודמיר בפעם הראשונה בשנת 988 כעיר בעלת מבצר ענקי. בניני העיר הוקפו בתל מלאכותי שנתנוסס בגובה רב ושימש להג־נתה מפני הממלכה הפולנית שהלכה והתבצרה במערב.

3) העיר עד כיבוש הטטרים

בשנת 1054 מתעוררת הנסיכות הקיובית ובשטח של ווהלין קמה נסיכות נפרדת הנקראת הנסיכות הווהלינאית עם העיר לודמיר כמרכז.

במאה ה־12 העיר מתרחבת וגדלה, ונהפכת למרכז מס־חרי בין המזרח והמערב. סוחרים בני לאומים שונים נפגשים מכל קצוות אירופה. מוקמים בה בניני פאר וכנסיות. בעלי מלאכה מוזמנים מכל ערי הסביבה. שריד מתקופה זו היא הכנסיה האוספנסקית שהוקמה בשנים 1147—1161 ע"י הנסיך מיציסלב איזיסלביץ (ונקראת הקתדרה) ונשתמרה בצורתה עד ימינו.

באותה תקופה, לרגל מסעי־הצלב ופרעות ביהודי מערב־אירופה, באים גלי היהודים הראשונים מזרחה, ומחמת היותו העיר לודמיר מקום מסחרי חשוב, מתיישבת בה קבוצת־יהודים ראשונה (ואולי נמצאו כבר בעיר סוחרים יהודים מקיוב ומקומות אחרים?). הידיעה הראשונה המעידה על קיום ישוב יהודי בלודמיר מתיחסת לשנת 1171 ומוסרת על סוחר יהודי מלודמיר בנימין הנדיס (מקור המלה הנדיס, יש לחפש לדעתי במלה הסלוית הנדלז', שפירושה סוחר).

עם השתלטות של הנסיך הלודמיראי על הנסיכות הגליציאית (בשנת 1199) עולה חשיבותה של העיר. היא מקיימת קשרים כלכליים עם מערב־אירופה ועם ביזנטיה ונהפכת למרכז הכלכלי והתרבותי החזק ביותר של כל ערי הנסיכיות הרוסיות.

בשנת 1240 כובשים הטטרים את לודמיר ומחריבים את העיר. רוב בניניה נהרסו. ויש לשער שרוב יהודי לודמיר ברחו לפולין.

4) העיר מהמאה ה־14 ואילך (עד סוף המאה ה־18)

עם התפוררות שלטון הטטרים והתגברות הרדיפות במערב־אירופה שוב מתיישבים יהודים בעיר. במאה ה־14 ישנן ידיעות על קיומו של ישוב יהודי גדול בלודמיר ובלוצק. לודמיר נמצאת באותו זמן תחת שלטונם של הליטאים. בשנת 1569 עם התימת ההסכם בלובלין בין פולין וליטא, נכלל גליל וואלין בגבולותיה של ממלכת פולין. לודמיר המונחת על יד עורק בינלאומי חשוב מגיעה שוב לשיא פריחתה. לרגל השתלטותם של הערבים על דרכי־ התחבורה הימית וסיכונם של קשרי המסחר בין גינואה ווינציה שבאיטליה, לבין מושבותיה המפוזרות על גדות הים השחור, עולה חשיבותה של הדרך המובילה דרך לודמיר למזרח. העיר המתה מסוחרים יהודיים שהובילו סחורותיה משלזיה למזרח הרחוק וחזרה. עוד באמצע המאה ה־15 אפשר היה לפגוש בשווקי העיר יהודים מטורקיה ואיטליה, וכן סוחרים מקיוב. עם נפילתה של קושטה (14"3) גובר ערכה הכלכלי של לודמיר וסוחריה היהודיים קונים סחורות הנוצרים ומובילים אותם למזרח ולטורקיה ומביאים משם משי, תבלין ונשק.

מהמאה ה־14 נשתמר שמו של הסוחר היהודי יצחק מלודמיר. כן עוסקים היהודים באותה תקופה בסחר בהמות ובמיוחד בסוסים, אשר מביאים אותם מהונגריה ומוכרים אותם לצבא הפולני. עם התהוותו של ישוב יהודי גדול בעיר מתיישבים בה גם בעלי־מלאכה ובמיוחד במקצועות יהודיים כגון קצבים, נחתומים, וחייטים.

עם חתימת „האוניה הלובלינית" בין פולין וליטא משתפר גם מצבם המשפטי של יהודי העיר, בעוד שקודם הם נתונים לחסדי הסטרוסטה (ראש העיר), הרי בימי המלך זיגמונד אבגוסטוס (1548—1572) עוברים יהודי לודמיר ככל יהודי וואלין וכל קהילות ליטא לרשות המלך, ובזה הם משתווים מבחינה משפטית ליהודי פולין.

בהתחלת המאה ה־17, גדלה ומתרחבת קהילת לודמיר, והחל משנת 1460 מהווה הקהילה היהודית גוף עצמאי, ואינה כפופה במישרין לגליל וואלין. כמו כן יש לציין שר׳ יום טוב ליפמן הלר מבאואריה, ששימש בשנותיו האחרונות ברבנות, עמד בראש קהילת לודמיר במשך זמן קצר. רב זה נתפרסם במיוחד הודות לחיבורו „תוספת יום טוב", שהוא פרוש למשנה.

באותה התקופה מתפשט בין יהודי וואלין מקצוע החכרנות. חלק גדול מיהודי לודמיר עוסקים בחכירה, בחכרם את בתי־המזיגה והטחנות, בריכות הדגים וגני־הפירות, (ולפעמים גם כפרים שלמים). רוב היהודים נשארו במקצועו־תיהם הישנים — במסחר ובמלאכה.

עם פרוץ מרד הקוזקים באוקרינה חלה ירידה בתולדות קהילת לודמיר, עם התקרב צבאות המילניצקי לגליל וואלין, בשנת 1648, מתרוקנת העיר מתושביה היהודיים והפולניים.

עם דיכוי המרד שוב משתקעים יהודים בעיר, אך זוהי תקופה של דלות. רוב היהודים שרויים בדחקות ועוני. חלק גדול התפזר בכפרי הסביבה בחפשם אחר מקומות מחיה.

בשנת 1764 פוקדת הממשלה הפולנית את האוכלוסיה היהודית במדינתה, וזו הפעם הראשונה שיש לנו ידיעות על מספרם של יהודי לודמיר. לפי הספירה היו בעיר לודמיר 1327 מבוגרים ו־ת7 ילדים, ביחד 1401 נפש. הישוב היהודי היה באותו זמן השני בגדלו בכל וואלין (לאחר לוצק). לאחר שהספירה בוצעה לצורך סחיטת מסים העלימו בודאי היהודים את מספרם המדויק ויש לשער שהגיע ליותר מזה.

משנת 1782 יש לנו ידיעות על יהודים מלודמיר, שעסקו בסחר סוסים ומכרום לצבא הפולני או לצבאות המדינות השכנות, וכן על הקמת מפעלים יהודיים המייצרים מוצרים לצבא.

משנת 1795, עם חלוקתה השלישית של פולין וחיסול עצמאותה, נמצאים יהודי לודמיר תחת שלטונם של הרוסים. ככל יהודי אוקרינה ורוסיה הם נתונים תחת חוקי „תחום המושב". עול כבד של מסים מעיק עליהם והם מדוכאים ע"י השלטונות הצאר.

רחוב פארנא — פּאַרנאַ גאַס

מועדון הציונים הכלליים ומוסדות הקרנות הלאומיות בקומה ג׳

קלוב פון די אַלגעמיינע ציוניסטן און אַנשטאַלטן פון די נאַציאָנאַלע פאָנדן אויפן 3־טן שטאָק

מנדל בביודה

לודמיר נאָך די יאָרן 1880

נאָך די אַכציקער יאָרן ווען ס'איז פאָרגעקומען די באָד־שריפה, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין טבילת־נשים־באָד, וואָס איז געווען צוזאַמען מיטן גרויסן בית־המדרש און די גאַנצע יידישע שטאָט איז פאַרברענט געוואָרן. עס זענען נאָר פאַרבליבן די בלאָטע־וועגן פון שטאָט, ווייל פון קיין שאָסיי האָט מען דעמאָלסט נאָך ניט געוווּסט, נאָר אין די זייטן פון די וועגן פלעגן זיין געגראָבן ראָוועס, די וואַסערן פון די וועגן זאָלן האָבן דורך וואַנעט אָפּצולויפן פון שטאָט. אויף די ראָוועס פלעגט מען מאַכן אַ דעק פון האָלץ, אַ מין בריקל. די פערד און וואָגענער, וואָס האָבן געדאַרפט דורכפאָרן, פלעגן מיטשלעפן די בריקלעך. אויף די הויפּט שטאַרק באַוועגטע וועגן זענען געווען „שפּרינגערס". אויף לוצקער גאַס איז שטענדיק געווען די גרעסטע באַוועגונג פון שטאָט אין דאָרף, זענען דאָרט געווען אַ 30 שפּרינגקלעצער און מענטשן פלעגן אַריבערשפּרינגען דעם וועג פון איין זייט צו דער צווייטער.

צוליב דעם שטאַרקן פאָרן זענען שטענדיק געווען אויף לוצקער וועג בלאָטעס, וואָס מיט וויפל פערד מען זאָל ניט שלעפּן די וועגענער, זענען שטענדיק וואָגנס געבליבן שטעקן אין בלאָטע, ביז ר"ח תמוז, ווען אַלע בלאָטעס זענען טרוקן געוואָרן, דאַן ערשט פלעגט מען קענען אויסגראָבן די וואָגענער פון דער בלאָטע.

ר' שמואל דער געלער

אין צווייטן ווינקל פון קליין קאָוולער גאַס האָט געהאָט אַ דירה דער לודמירער בעל־הבית, שמואל דער געלער, אַ חשוב ביי די גויים און פּריצים. דער שטאָט־ראָט, איז דאַן באַשטאַנען פון 5 פּערזאָן; 2 „גלאַסנעס", וואָס פלעגן זיין די אויספירער־אָרגאַנען פונעם שטאָט־ראַט, פלעגן שטענדיק זיצן אין שטאָט־ראַט. ביי דער הויפּט־טיר פון שטאָט־ראַט איז שטענדיק געשטאַנען ר' שמואל דער געלער, און ווער פון די גלאַסנעס האָט געוואָלט טאַבאַק צו שמעקן אָדער צום רייכערן, פלעגט ער בעטן אַז ר' שמואל זאָל זיי דאָס באַזאָרגן. עס פאַרשטייט זיך, אַז ר' שמואל איז געווען דער פאַרטרויליכער מענטש פון שטאָט־ראָט, און ווער עס האָט עפּעס באַדאַרפט דערליידיקן אין שטאָט־ראַט, איז דאָס געווען דורך ר' שמואלן.

נאָך דער גרויסער באָד־שרפה, האָבן זיך צום קאַזיאַנעם מאַרק אָנגעהויבן אויפשטעלן בודקעלעך, פון אַ פאָר קוואַדראַט אַרשין אַ בודקע. דאָס איז געוואָרן אַ שטאָט־מאַרק צום פאַרקויפן זאַלץ און סמאָלע, סמאַראָווידלע, בייטשן פאַר די פערד, האָבער. נאָר בייטאָג האָט מען געקענט אַזאַ בודקע באַזוכן, און זי איז געווען אָפן נאָר כל זמן עס איז געווען טאָג. ביינאַכט איז דאָס געשטערט געווען פון די ווינטער־פינצטערנישן. בכדי די שטאָט זאָל זיך אַנטוויקלען, באַשליסט דער שטאָט־ראָט, אויפצושטעלן פיר גלעזערנע לאַמטערנעס, אַזוי אַז מען זאָל קענען אויפזוכן, וווּ עס געפינט זיך אַ בודקע עפּעס צו קויפן.

ר' שמואל דער געלער דערטאַפּט דאָ אַ פּרנסה־געשעפטל פאַר זיך מיט זיינע דריי זין (איינער — אַ בית־המדרש'ניק, דער צווייטער — אַ קעכער פאַר ר' שמואלס משפחה (קיין פרוי האָט ער שוין ניט געהאַט) און דער דריטער — אַ ישיבה־יינגל). און ר' שמואל נעמט אָן דורך זיינע ראַט־פּריצים דעם פּאָסטן פון די לאָמפּן: זיי צוצוגרייטן און זיי צינדן טאָג־טעגלעך; עס פאַרשטייט זיך אויך אויסווישן די לאָמפּן־גלעזלעך און די לאַמטערנעס יעדן טאָג. דאָס איז אַן אַרבעט פאַרן זון, דעם קוכער, און אויך פאַר דער איבעריקער משפחה. דאָס מאַכט נאָך מער פּאָפּולער שמואלן אַלס לודמירער בעל־הבית, וואָס באַלויכט די פינצטערניש פון שטאָט.

מיט דער צייט אַנטוויקלט זיך די שטאָט, און מען בויט אויס געוועלבלעך מיט פענצטער און לאָדן, מען ברענגט צו סחורה, מערסטנס זאַלץ מיט סמאַראָווידלע. די זאַלץ וואָס מען ברענגט איז אין גרודעס פון די שטעט וואָס האָבן אַ באַנען־פאַרקער, ווי קאָוועל, לובילע א. א. וו. און די בודקעס וואָס ווערן ביסלעכווייז קראָמען, האָבן לאָדנס; און דער לאָדן עפנט זיך אַרויס אין גאָס אַריין, און אויף דעם לאָדן באַווייזן זיך אַלע סחורות, וואָס זענען דאָ אין קראָם צום פאַרקויף. מען מאַכט צוויי קיילעכדיקע שטיינער, יעדער צו האַלב אַרשין; און איין שטיין רייבט זיך אָן אַנדערן, און צווישן זיי שיט זיך אַריין דער גרודקע־זאַלץ, וואָס ווערט פריער צעקלאַפּט פון די גרויסע גרודעס, און עס מאָלט זיך איבער אויף דין — ביז עס גייט דורך די שטיינער. פאַר דעם צעריבענעם זאַלץ לייזט מען 3 גראָשן אַ קוואַרטל פון אַ ליטער. ביי דעם געשעפט באַשעפטיקט מען זיך אַ גאַנצן טאָג און מען פאַרקויפט אויס די סחורה און זי שפּייזט די גאַנצע שטוב. די שווערסטע צייט איז בעת די בלאָטעס, קענען די פויערים ניט אַריינפאָרן אין שטאָט, איבערהויפּט פון דער בריק פון לוצקער גאָס ביז ניסן שמעלקעס. נאָך אַלע שוועריקייטן בויט זיך די שטאָט און מען זוכט אַ מיטל ווי אַזוי פטור צו ווערן פון די שווערע בלאָטעס. פון קיין שאָסיי רעדט מען נישט. נאָר אַזוי ווי עס זענען דאָ אַרום דער שטאָט אַ סך וועלדער, באַקלערט מען צו מאַכן אַ הילצערן גראָב בריקל פון דער ריליוויצער בריק ביז ניסן שמעלקעס. דער פּראָיעקט ווערט באַשטעטיקט. עס שטערט נאָר די מורא פאַר אָפטע שרפות צוליב דער הילצערנער בריק.

אין משך פון צוויי יאָר ווערט די בריק געבויט און די באַוועגונג ווערט געלייזט פון רויסטאַטשער שטוב ביז צו די שמולעקס. מען קלערט נאָר וואָס קען געשען חו"ש, אַז אַ שטאָט־שרפה זאָל ניט אָנצינדן די גרויסע הילצערנע בריק. טאָמער דאָס זאָל געשען ווי וועט מען קענען ראַטעווען די הייזער, וועלכע זענען אַלע געבויט פון האָלץ?

קיין ברונעמס זענען ניט געווען, נאָר קעסלען און פעסלעך וואָסער האָט מען געהאַלטן בכדי צו לעשן אַ שרפה. ס'איז אין שטאָט געווען נאָר איין ברונעם מיט פּאָמפּעס, און נאָר פאַר די קאָזאַקן מיט זייערע פערד; נאָר זיי האָבן געהאָט דעם זכות זיך צו באַנוצן מיט דעם ברונעם. עס ווערט דעריבער באַשלאָסן צו מאַכן אַ פּאָמפּע־ברונעם ביים גרויסן בית־המדרש אין סאַמע צענטער שטאָט, מיט אַן אויסגעמויערטע פּאָס אַרום דעם ברונעם, אַז 20 מענטשן זאָלן קענען אים אַרומרינגלען אויף צו שעפּן וואַסער צום לעשן אַ שרפה.

אַ דאַנק דעם פּאָמפּע־ברונעם לעבט אויף און וואַקסט די שטאָט. עס קומט באַלד זומער און עס געשעט אַ שרפה ביי יענקל אחדעס אכסניה. דער עולם באַמיט זיך איינצולעשן, עס גיט זיך איין אַ דאַנק דעם נייעם ברונעם.

אין אַ פּאָר יאָר אַרום, ברעכט אויס ווידער אַ שרפה אין מיטן דער נאַכט (אַ לעגענדע איז געגאַנגען, אַז די בעלי מלאכות צינדן אונטער בכדי צו שאַפן פאַר זיך אַרבעט), עס ברעכט אויס די שרפה ביי חיים שמואל רייצעס, און עס צינדט זיך אָן מיט דער שכנותדיקער „שול", וועלכע איז געשטאַנען מיט דער גאַנצער רושטעוואַניע, וואָס איז געווען געמאַכט פון סלופּעס 30—28 מעטער הויך. די שול איז אַזוי געשטאַנען פון די 80־קער יאָרן אָן. דאָס פייער פאַרנעמט מיט שנעלקייט פון אַ ווינט די גאַנצע העלפט שטאָט וואָס ליגט אין מאַרק־זייט. די גאַנצע הילצערנע בריק איז פאַרברענט געוואָרן אין משך פון צוויי שעה. אַ ריינער פּלאַץ איז געבליבן אויף דעם אָרט פון דער בריק און די שטאָט טרעט צו איבערבויען די בריק אויף אַ נייעם סיסטעם און די הייזער פון ציגל מיט שינדל־דעכער.

די שטאָט באַמיט זיך, אַז מען זאָל מאַכן אַ שאָסיי און די מאַכט טרעט צו ברוקירן די שטאָט־טיילן ביז 3 קילאָמעטער שטח. עס בלייבן נאָך, ניט קיין ברוקירטע גאַסן, ווי אין קליין קאָוולער גאַס, אָבער די גרויסע בלאָטעס זעט מען שוין ניט מער.

דער קהל זאָרגט פאַר אַ מרחץ מיט אַ מקווה פאַר פרויען. און די שטאָט וואַקסט מיט פאַרשטעט אין אַלע זייטן.

ביים זייט שטאָט פליסט אַ קליין טייכל וועלכעס הייסט „סמאַטש". ווען לודמיר איז געווען אַ שטאָט פונעם ועד ארבע הארצות, פלעגט מען שרייבן אין די גטין: „על נהר סמאַטש".

צו יענער צייט ווערט לודמיר געשפּייזט מיט עקספּאָרט און אימפּאָרט פון דער נאָענטסטער שטאָט קאָוועל, 50 קילאָמעטער פון לודמיר וואָס האָט שוין אַ באַן־קאָמוניקאַציע מיט גאַנץ רוסלאַנד. אין שטאָט ווערן געשאַפן געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, ווי צום ביישפּיל:

אַ פאָלקס־באַנק, אַ מושב־זקנים מיט אַ שפּיטאָל און אַ פאָלקס־קיך. אין שאַפן פון די אינסטיטוציעס נעמט אַנטייל די יוגנט.

די פאָלקס־באַנק באַשטייט פון 300 סוחרים־מיטגלידער. קומט אַ פרעמדער יונגער מאַן מיטן נאָמען לעוויטאַן, און ווערט דירעקטאָר פון באַנק. די שטאָטישע מיינען, אַז אַ יונגער קען די באַנק ניט פירן. דער לעוויטאַן ווערט אַ פאַנטאַזיאָר און הערשט ווי אַ דעספּאָט אין שטאָט. שטאָפּט אָן מיט קרעדיט עטלעכע גבירים מיט עטלעכע קריסטן, און די באַנק ווערט אַזוי ווי זיינס אַן אייגנטום. עס געפינט זיך צווישן דער מיטגלידערשאַפט אַ מערהייט וואָס וויל, אַז די באַנק זאָל שטיין צום דינסט פון אַלע מיטגלידער. אָבער זיי ווערן ניט צוגעלאָזן צו קיין שום דעה. עס הויבט זיך אָן אויסצובילדן ביסלעכווייז אַ גרויסע געגנערשאַפט קעגן די „דעספּאָטן". — ביז דער פינאַנץ־מיניסטער מוז זיך אַריינמישן און ענטפערן אויף אַן אָנקלאַגע מיט אַ ספּעציעלער דעפּעשע, אַז מען זאָל באַלד רופן אַן אויסעראָרדנטלעכע פאַרזאַמלונג פון אַלע מיטגלידער מיט גלייכע רעכט פאַר אַלע.

ווען די שטאָט ווערט שוין צוגעגליכן צו אַנדערע שטעט מיט געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, דערמאָנען זיך יידן, אַז מען דאַרף האָבן אַ רב, אַ לערער, וואָס פאַרשטייט זיך אויך אין וועלט־זאַכן. באַשליסט מען צו נעמען אַ רב וואָס זאָל קענען זיין דער נאָכפאָלגער פון תוספות יום טוב. ביז מען זוכט אויס אַזאַ יונגן מאַן מיט אַלע מעלות. *) ער פירט איין קודם מיט דער הסכמה פון דער מאַכט, אַז קיין בהמות טאָרן ניט געשאָכטן ווערן נאָר לויט די יידישע דינים פון כשרות, און די בהמה מוז קאָנטראָלירט ווערן דורך אַ ד"ר וועטערינאַר. און מען באַשטימט צוזאַמען מיטן שטאָט־ראַט פאַרן דאָקטאָר 1 רובל פון אַ בהמה.

נאָכדעם נעמט זיך דער רב צו סאָציאַלער הילף, ער שאַפט „חברות", ד. ה. קאָאָפּעראַטיוון פון אַלע אַרבעטער אין יעדן אַרבעטצווייג. און די חברות הויבן אָן צו ווערן גלייך מיט אונטערנעמערס פון אַלץ וואָס די שטאָטישע באַפעלקערונג פאַרברויכט. מען פאַרשפּאַרט קויפן פון דער פרעמד אַלע באַדערפענישן פון דער שטאָט, וואָס ווערן איצט דורך די בעלי מלאכות אַליין פּראָדוצירט. דאַקעגן שאַפט גלייכצייטיק זיך אַ שטאַרקע קעגנערשאַפט פון די סוחרים, וואָס פלעגן אַריינברענגען פאַרטיקע סחורות פון אַלע גרעסערע שטעט. זיי קענען אָבער ניט ביישטיין די קאָנקורענץ פון די אייגענע קאָאָפּעראַטיוון, דעם רבס קאָאָפּעראַטיוון.

מען נעמט זיך צו דעם רב, ער זאָל ליקווידירן די „שותפותן".

דער רב איז געווען אַ „פרעמדער בירגער". אָבער אין דער מלוכה האָט ער געקראָגן, געהיים, אַ „געמאַכטן פּאַס" מיט שטאָט־בירגערשאַפט דורך בערך 60 עדות, וועלכע האָבן געגעבן אַ שבועה, אַז ער איז געבוירן געוואָרן אין לודמיר און וווינט די גאַנצע צייט אין לודמיר. דעם רב דינגט מען אָפּ די שענסטע מויער אין שטאָט און דער רב הויבט אָן צו ווייזן זיינע שיינע פעאיקייטן אין אַלע געביטן. אָבער מען הויבט אָבער אָן אונטערגראָבן זיין פּרעסטיזש ביי די יידישע לומדים, און ביי קריסטלעכע איינוווינער. ער אַליין האַלט שבת דרשות און וויל אַריינפירן די בעלי בתים אין גלייכן וועג אַריין מיט כוח פון זיינע קענטנישן וואָס ער שעפּט אין די יידישע תורה געביטן.

אָבער לסוף שווערן אָציינד קאַפּויער די זעלבע 60 בתי אב. וואָס האָבן געשווירן אַז דער רב איז אַן איינגעבאָרענער,

---

*) הרב יעקב בן יצחק שור (יעקב בן ר' יואל ראפופורט 1886)

די מאַכט נעמט דעם רב און שפּאַרט אים אַריין אין דער קאָוולער תּפיסה, און עס פאַרפירט זיך אַ גרויסער אמתער פּראָצעס. אויף דער באַשולדיקונגס באַנק זיצן 3 הונדערט משפּחות מיט די פרויען און קינדער. אויף צו פּאַרטיידיקן דעם עולם שטעלן זיך אַרויס אַלע רוסישע גרעסערע אַדוואָקאַטן מיט קאָפּערניקאָוויטש אין דער שפּיץ. דער פּראָצעס ווערט געפירט ביי פאַרמאַכטע טירן, לויטן רוסישן געזעץ פון יענער צייט, דורך 12 געשווירענע און אַ פּראָקוראָר. און 3 מעת לעת זיצט דער עולם אויף די בענק ביז זונטיק. פרייטיק גיט מען אַרויס דעם אורטייל: פריי־הייט פאַר דער גאַנצער באַשולדיקטער באַפעלקערונג און דער רב באַקומט אַן אַרויסשיקונגס פּסק־דין פון עטלעכע גובערניעס. שבת האָבן וועגן דעם די יידן פון די שטיבלעך און בתי־מדרשים שטאַרק דיסקוטירט. עס איז צווישן זיי כּמעט דערגאַנגען ביז מלחמה.

מ. ראזענפעלד

אין די טעג פון דער רוסיש־יאפּאנישער מלחמה

דאָס איז געווען אין סאַמע ברען פון דער רוס׳ש־יאַפּאַנישער מלחמה. די ידיעות פון די שלאַכטפעלדער זענען געווען זייער שלעכטע, די רוסישע אַרמייען האָבן זיך געהאַלטן אין איין צוריקציען.

אין איינעם פון יענע טעג זענען אויסגעהאָנגען געוואָרן אין דער גאַנצער שטאָט מודעות, אַז אַלע מענער, וואָס האָבן געדינט אין מיליטער, און וואָס זענען נאָך נישט אַלט קיין פערציק יאָר, זאָלן זיך מעלדן צו אַ קערפּערלעכער אונטערזוכונג, ערגעץ אויסער דער שטאָט, נעבן די קאַזאַרמעס. די וועלכע וועלן איינגעפונען ווערן אַלס פיזיש געזונט, וועלן צוגענומען ווערן אין „זאַפּאַס״ (רעזערוו־אַרמיי).

די דאָזיקע מודעות האָבן פאַרשאַפט אַ זייער געדריקטע שטימונג צווישן דער יידישער באַפעלקערונג. ס׳איז כמעט נישט געווען קיין איין הויז, אין וועלכן ס׳זאָלן זיך נישט געפינען איינער, אָדער עטלעכע, וואָס האָבן זיך באַדאַרפט מעלדן צו דער מאָביליזאַציע. און אַלע זענען זיי געווען מענטשן מיט משפּחות, מיט ווייבער און קינדער.

אַ שרעק איז באַפאַלן לודמיר. דער קישענעווער פּאָגראָם איז נאָך געווען פריש אין זכרון. און דאָ וועלן אָנקומען אין שטאָט אַזויפיל פויערים. אמת, מ׳איז אין לודמיר געוווינט געווען צו זען מאַסן פויערים; דאָס פלעגט פאָרקומען יעדן צוואנציקסטן פון חודש, אויף די ירידים. די שטאָט, קאָן מען זאָגן, האָט בכלל געלעבט פון די אַרומיקע פויערים. מ׳האָט אָבער פאַר דעם פויער מורא געהאַט. ס׳איז געווען געוווינט, אַז אַ פויער זאָל זיך אָנשכורן און אָנהויבן שרייען: „זשידי ניעכרישטשאָנע״, אַז די קרעמער זאָלן אָנהויבן פאַרמאַכן די קלייטן... האָט מען זיך גערעכנט, אַז דאָס גאַנצע ביטערניש, וואָס האָט זיך אָנגעקליבן ביי די מענטשן, וואָס מ׳רייסט זיי אַוועק פון זייער ערד און פון זייערע פאַמיליעס, וועט אויסגיין צו יידישע קעפּ...

אַ מרה־שחורה האָט אַלעמען אַרומגענומען. ס׳האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז דער צאַריזם, וואָס איז שוין געווען ווייט פאַרקראָכן אין בלאָטע, איז כלל נישט געווען פאַראינטערעסירט אין נייע יידישע פּאָגראָמען, וואָס וואָלטן געווען, ווי אייל אויפן פייער. די פּאָליציי האָט געקראָגן אַ ווונק, אַז מ׳וועט איר האַלטן פאַראַנטוואָרטלעך פאַר יעדע אומאָרדנונג, וואָס וועט געשען.

די יידישע באַפעלקערונג פון לודמיר, האָט זיך אָבער נישט געוואָלט פאַרלאָזן אויף נסים, און מ׳האָט דעם איספּראַווניק (פּאָליציימייסטער) אונטערגעטראָגן אַ שיינע מתנת־יד. די פּאָליציי פון גאַנצן קרייז איז גלייך געשטעלט געוואָרן אויף די פיס.

דער טאָג פון דער מאָביליזאַציע איז געקומען. פויערישע פורן האָבן זיך געצויגן איבער אַלע וועגן, וואָס פירן צו דער שטאָט, אָבער זיי זענען באַגלייט פון ביידע זייטן דורך רייטער־פּאָליציי. מ׳האָט זיי נישט דערלויבט אָפּצושטעלן זיך אין שטאָט; פאַר זיי איז באַשטימט געוואָרן אַ פּלאַץ אויסער דער שטאָט, ווייט פון די יידישער הייזער.

מען האָט דאַן אַרויסבאַגלייט מענער, טאַטעס און סתם קרובים. די געוויינערייען און די יללות האָבן געשפּאָלטן הימלען. דאָס אַלץ איז אָבער געווען אַ פאָרשפּיל כלפּי דעם, וואָס ס׳האָט זיך אָפּגעטאָן אויפן פאַרזאַמלונגס־פּלאַץ. שווער צו באַשרייבן די האַרצרייסנדע סצענעס, וואָס האָבן זיך דאָרט אָפּגעשפּילט. פרויען האָבן זיך געוואָרפן צו דער ערד, אַ סך האָבן געחלשט, קינדער האָבן זיך איינגעקלאַמערט אין זייערע טאַטעס, און האָבן זיי נישט אָפּגעלאָזט. די קולות זענען געגאַנגען עד לב השמים.

שפּעט אין אָוונט, ווען די מאָביליזאַציע איז שוין געווען פאַרענדיקט, איז געקומען דער „וואָאינסקי נאַטשאַלניק״ (מיליטער־פאַרוואַלטער) און האָט הויך אויפן קול פאָרגעלעזן פאַר דעם גאַנצן עולם אַ דעקרעט פון צאַר, אַז די אַלע, וועלכע מ׳האָט היינט דאָ מאָביליזירט, וועלן נישט געשיקט ווערן אויפן פראָנט; זיי וועלן בלייבן אין לאַנד אָפּצוהיטן די אָרדנונג.

אַ שווערער שטיין איז אַראָפּ ביי אַלעמען פון האַרצן. דער עולם איז זיך ביסלעכווייז צעגאַנגען, יעדער צו זיך אַהיים.

וואַלן צו דער „גאָסודאַרסטווענער דומע״

דאָס איז געשען אין אַ פרייטיק־צו־נאַכט, נאָך קבלת־שבת אין סטעפּינער שטיבל.

אויף דער בימה זענען געשטאַנען דריי סטודענטן, מיט מעשענע קנעפּ. איינער פון די סטודענטן האָט אָנגע־

הויבן צו רעדן אין אַ קלינגענדיקן רוסיש. גענוי וואָס ער האָט גערעדט, האָבן ניט אַלע גוט פאַרשטאַנען. אַ פּאָר ווערטער זענען אָבער פון עולם אויפגעכאַפּט געוואָרן. דאָס זענען געווען: „קאָנסטיטוציע" און „גאָסודאַרסטווענע דומע". דער מיין פון די ווערטער איז אָבער נישט געווען גאַנץ קלאָר.

ערשט מיט אַ וואָך שפּעטער איז אָנגעקומען אין דעם זעלבן סטעפּינער שטיבל אַן עקסטרע שליח פון פּעטער־בורג. ער איז אַרויף אויף דער בימה און האָט געהאַלטן אַ לאַנגע רעדע אין יידיש. דער תמצית פון דער רעדע איז געווען: „די סאַמאָדערזשאַוויע (זעלבסטהערשאַפט) אין רוס־לאַנד איז אָפּגעשאַפן. אָנשטאָט דעם וועט איצט דאָס פאָלק אַליין מאַכן די געזעצן און אָנפירן מיטן לאַנד דורך זיינע פאַרטרעטער. צו דעם צוועק רופט מען צונויף אַ „גאָסו־דאַרסטווענע דומע". אַלע בירגער פון רוסלאַנד וועלן האָבן רעכט צו באַטייליקן זיך אין די וואַלן און אויסוויילן וועמען זיי ווילן. ס'איז דער חוב פון די בירגער צו באַטייליקן זיך אין די וואַלן און דערמיט באַווייזן, אַז מיר זענען דער־וואַקסן פאַר פאָלקס־הערשאַפט, ספּעציעל מיר, יידן, וואָס האָבן ביז איצט שטאַרק געליטן פון דער זעלבסט־הערשאַפט, ליגט דעריבער אויף אונז אַ חוב צו באַטייליקן זיך אין די וואַלן און אויסוויילן אייגענע אָדער יידן־פריינטלעכע פאַרטרעטער, וואָס זאָלן קעמפן פאַר אונזערע אינטערעסן".

ס'איז אויך דערציילט געוואָרן, אַז די שונאי־ישראל זוכן מיט אַלע מעגלעכקייטן, אַז יידן זאָלן נישט קענען שיקן קיין אייגענע פאַרטרעטער. די וואַל־ראַיאָנען זענען אַזוי צעשניטן געוואָרן, אַז יידן זאָלן אומעטום מאַיאָריזירט ווערן.

אַזעלכע רעדעס זענען געהאַלטן געוואָרן אין אַלע אַנדערע שטיבלעך און בתי־מדרשים. די שטאָט האָט אויפ־גענומען די נייעס גאַנץ ערנסט; ס'איז געגרינדעט געוואָרן אַ קאָמיטעט. די ערשטע אַרבעט פון דעם קאָמיטעט איז געווען צו נאָמינירן צוויי קאַנדידאַטן. ס'זענען נאָמינירט גע־וואָרן בנימין וואַסערמאַן און אליעזר פויזנער.

ס'זענען אויך אַרויסגעשיקט געוואָרן שליחים אין אַלע שטעט־לעך פון לודמירער ראַיאָן. זיי האָבן אַגיטירט, אַז אַלע וואַלבאַרעכטיקטע יידן זאָלן אין טאָג פון די וואַלן קומען קיין לודמיר — און אַלע זאָלן וויילן די זעלבע קאַנדי־דאַטן, וואָס זענען באַשטימט געוואָרן פון דעם לודמירער קאָמיטעט.

אַ טאָג ערב די וואַלן האָבן שוין מאַסן יידן אָנגעהויבן צו שטראָמען קיין לודמיר. ס'איז אַנטשטאַנען אַ פּראָבלעם: וואָס טוט מען מיט אַזויפיל מענטשן? די אכסניות זענען געווען געפּאַקט. ס'איז באַשלאָסן געוואָרן מען זאָל די אָנגעפאָרענע יידן איינקוואַרטירן אין די שטיבלעך. מ'האָט באַלד אָנגעברענגט אין די שטיבלעך ברויט, פּוטער, האָניק, צוקער, און סאַמאָוואַרן אויף צו מאַכן טיי. די שטיבל־יינגלעך זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין קעלנערס. מ'האָט צוגעגרייט פאַר די געסט אַ גאַנץ פיינע וועטשערע, אַ ביסל בראָנפן האָט אויך נישט געפעלט. מ'האָט זיך גאַנץ גוט משמח געווען און זיך צוגעווונטשן יידן זאָלן באַקומען גלייכבאַרעכטיקונג און אויסגעלייזט ווערן פון גלות. פאַר נאַכטלעגער האָט מען געבראַכט סנאָפּעס שטרוי. מ'האָט די שטרוי אויסגעשפּרייט אויף דער ערד און אַזוי איז מען איבערגעשלאָפן די נאַכט.

אויף מאָרגן האָבן אַלע וואַלבאַרעכטיקטע געדאַרפט אויספילן זייערע וואַל־צעטלעך, ברענגען זיי אין מאַגיס־טראַט און אַריינוואַרפן אין וואַל־קעסטל. אַלע יידן האָבן אַריינגעשריבן די זעלבע נעמען: בנימין וואַסערמאַן און אליעזר פויזנער.

אויפן צווייטן טאָג, ווען מ'האָט אין מאַגיסטראַט אי־בערגעציילט די שטימען, זענען אַלע באַאַמטע געווען איבער־ראַשט, וואָס אַלע יידן האָבן געשטימט פאַר די זעלבע צוויי קאַנדידאַטן. פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג זענען אַ סך אינגאַנצן ניט געקומען, און די וואָס זענען שוין יאָ געקומען, האָט איינער געשטימט פאַרן שכן, איינער פאַרן גלח, איינער פאַרן לערער. דער רעזולטאַט איז געווען, אַז די צוויי יידישע קאַנדידאַטן זענען דורכגעגאַנגען.

דאָס איז געווען די ערשטע לעקציע פון דעמאָקראַטיע אין לודמיר.

דער „נס" פון דער קאַטעדראַלע

אין לודמיר איז געווען אַן אַלטע פאַרלאָזטע קאַ־טעדראַלע. קיין גאָטעס־דינסטן פלעגט מען דאָרט נישט אָפּ־ריכטן. קיינער האָט נישט געדענקט ווי לאַנג דער אַלטער קלויסטער שטייט אַזוי פאַרלאָזן. און ווייל קיינער פלעגט אַהין נישט קומען, איז דער גרויסער הויף, וואָס האָט אַרומ־גערינגלט דעם קלויסטער, פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פּלאַץ ווו די שטאָטישע באַפעלקערונג פלעגט קומען טאָן זייערע מענטשלעכע הצטרכותן.

מיט אַמאָל האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, אַז מ'האָט דאָרט, אין אַ גע־וויסער נאַכט באַמערקט אַ שיין פון ליכט; אַ סימן, אַז גאָט האָט זיך דאָרט באַוויזן...

דער קלאַנג האָט אַזוי אויפגערודערט די קריסטלעכע באַפעלקערונג, אַז זי האָט זיך נישט באַרויקט ביז די אָנ־פירער פון דער שטאָט האָבן אָוועקגעשריבן וועגן דעם צום סינאָד אין פּעטערבורג. ס'האָט לאַנג ניט געדויערט, און דער סינאָד האָט באַוויליקט אַ גרויסע סומע געלט בכדי איבערצובויען די אַלטע קאַטעדראַלע.

אין אַ שיינעם טאָג איז אַראָפּגעקומען קיין לודמיר אַ גרופּע אַרכיטעקטן. מ'האָט געמאָסטן און געצייכנט און די אַרבעט האָט זיך אָנגעהויבן. ס'איז אָנגעקומען קיין לוד־מיר אַ צאָל בעלי־מלאכות (קאַצאַפּעס). קודם כל האָט מען אָנגעהויבן אַרונטעררייסן די אַלטע געביידעס, דאָס האָט גענומען אַ היפּשע צייט. נאָכדעם איז מען צוגעטראָטן צו דער הויפּט־אַרבעט, פּאַמעלעך, נישט געאיילט זיך, ווי אַלץ, וואָס איז געטאָן געוואָרן אין אַלטן רוסלאַנד.

די אַרבעט איז אַזוי אָנגעגאַנגען אַ שיינע פּאָר יאָר, ביז דער בנין איז ענדלעך פאַרטיק געוואָרן און מען האָט זיך גענומען גרייטן צום חנוכת־הבית. ס'זענען אָנגעקומען ידיעות, אַז ס'קלייבן זיך קומען צום חנוכת־הבית אַ דעלע־גאַציע פון דעם הייליקן סינאָד, דער קיעווער גענעראַל־גובערנאַטאָר, און על כולם, וועט מען ברענגען די היי־

ליקסטע איקאָנע פון דער פּעטשאַרעווער לאַוורע,* דער לודמירער איספּראַווניק (פּאָליציימייסטער) און דער „גאָלאָוואַ”.

אַז מען האָט זיך דערוווּסט וואָס פאַראַ געסט ס'קלייבן זיך קומען אין שטאָט, האָט מען זיך קודם כל אַ נעם געטאָן צו דער יידישער באַפעלקערונג. יעדער, וואָס האָט געהאַט אַ הויז, האָט געמוזט דאָס הויז קאַלכן און פאַרריכטן דעם דאַך. פאַר ניט אויספירן שנעל דעם באַפעל האָט מען געגעבן געלט־שטראָף, אָדער געזעצט אין טורמע. די שטאָט אַליין האָט זיך גענומען פוצן, מ'האָט פאַרריכט די וועגן: אויפן קאָוולער וועג האָט מען אויפגעשטעלט אַ טריאומף־טויער. די גאַנצע שטאָט איז געגאַנגען כאָדאָראָם.

נאַטירלעך, איז דאָס ניט געגאַנגען אָן שרעק, כאָטש די קרעמער האָבן זיך גערעכנט צו לייזן, האָט זיך אָבער די יידישע באַפעלקערונג געשראָקן. ווער ווייסט וואָס ס'קען חלילה פּאַסירן, אַז עשו צעהוליעט זיך. קען דאָס נאָך חלילה אויסגיין צו יידישע קעפּ...

ווייזט אויס, אַז אויך די פּאָליציי האָט געוואָלט זיין זיכער, אַז דער יום־טוב וועט נישט געשטערט ווערן. ס'איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל, אַז די גאַנצע צייט, וואָס די פייערונגען וועלן דויערן, זאָלן אַלע מאָנאָפּאָלן, וואָס פאַרקויפן בראָנפן, זיין פאַרמאַכט.

דער באַשטימטער טאָג איז אָנגעקומען. דאָס איז געווען אַ פרייטיק, ווען ס'זענען אָנגעקומען אַלע דערוואַרטעטע געסט; און פרייטיק־צו־נאַכט איז מיט גרויס פּאַראַד, מיט מוזיק און געזאַנג אָנגעקומען די „פּעטשאַרעווער מומע”. מאַסן פויערים און פויערטעס זענען עולה רגל געווען פון פּעטשאַרעוו ביז לודמיר. דער יום־טוב האָט געדויערט עטלעכע טעג.

ביסלעכווייז זענען די געסט זיך צעפאָרן. די שרעק פון דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען אָן אומזיסטע. ס'האָט זיך אויסגעלאָזן בלויז צו אַ ביסל איבעריקע הוצאות אָדער צו עטלעכע טעג אַרעסט. ביסלעכווייז האָבן זיך אַלע באַרויקט און די שטאָט האָט זיך צוריקגעקערט צו איר נאָרמאַלן צושטאַנד.

פאַרשטערט געוואָרן די מנוחה פון שבת

אין לודמיר איז געווען אַ דאָמיניקאַנער טורעם, אַ „זוואָניצע”, ווי מ'פלעגט עס אין לודמיר רופן. דאָס איז געווען אַ געביידע פון אַ פיר אָדער פינף שטאָק, די העכסטע אין שטאָט. אויפן שפּיץ פון דער געביידע איז געווען אַ גאַלעריע, און אין מיטן איז געווען אַ בודקע, וווּ ס'איז אַלעמאָל געשטאַנען אַ גאָראָדאָוואָי (אַ פּאָליציי־מאַן). ער האָט געהיט די שטאָט פון אַ פייער: טאָמער האָט ער ערגעץ וווּ באַמערקט אַ פייער, פלעגט ער אָנהויבן „טרובן”. דאָס האָט געדינט ווי אַ סיגנאַל פאַר דער „פּאָזשאַרנער קאָמאַנדע” (פייערלעשער). די פייערלעשער פלעגן גלייך אַרויספאָרן מיט זייערע מכשירים צום אָרט פון דער שריפה, און נאָך זיי פלעגט נאָכלויפן כמעט אַ האַלבע שטאָט. ס'זענען געווען אַזעלכע מענטשן, פאַר וועמען ס'האָט ניט געהאָלפן קיין געוויין און געבעט פון זייערע משפחה־לייט; ווי נאָר ס'פלעגט אויסברעכן אַ שריפה, פלעגן זיי גלייך לויפן צום פלאַץ פון דער שריפה. אין לודמיר איז בכלל געווען אַ מאָדנע באַציאונג צו שריפות: פון איין זייט פלעגט מען פאַר אַ שריפה שטאַרק מורא האָבן, פון דער אַנדערער זייט האָט עפּעס אַהין געצויגן, ווי אַ מאַגנעט.

איינמאָל אין אַ זומערדיקן שבת־ביי־טאָג, נאָכן שלאָפן, די מנוחה פון שבת איז געווען אויסגעגאָסן איבער דער גאַנצער שטאָט, אַלע קראָמען זענען פאַרמאַכט, פון די אָפענע פענצטער פון די חסידים־שטיבלעך און בתי־מדרשים הערט זיך דער קול תורה, ווער ס'לערנט אַ בלאַט גמרא, ווער אַ פּרק משניות, ווער אַ קאַפּיטל תהלים; די אַלטע ווייבער לייענען דעם טייטש־חומש. פאַר די הייזער אויף די פריזבעס זענען אויסגעזעצט ווייבער און מ'רעדט אַ ביסל רכילות... און אין צענטער שטאָט, אויף נעווסקי גאַס האָט שוין דער שבת אַ ביסל אַן אַנדער פּנים. אויסגעפּוצטע יונגע־לייט און מיידלעך שפּאַצירן צוזאַמען; פון די אָפּגעהאַקטע געשפּרעכן קען מען אויפכאַפּן די ווערטער „אַרציבאַשעוו, סאַנין, רעוואָלוציע, סאָציאַליזם”.

פּלוצעם הערט מען: מ'טרובעט. דאָס האָט געווירקט ווי אַ דונער פון לויטערן הימל. די פּאָזשאַרנע קאָמאַנדע איז אַרויס מיט אירע מכשירים, דורכגעפאָרן דורך דער זוואָניצע און דער פּאָליסמאַן פון אויבן האָט אָנגעוויזן מיטן פינגער אויף דער אוסטילער זייט. די פייערלעשער האָבן זיך גענומען יאָגן אויף דער אוסטילער זייט און די גאַנצע שטאָט נאָך זיי. אין איין מינוט איז נעווסקי געוואָרן ליידיק, אין די שטיבלעך און די בתי־מדרשים זענען געבליבן אָפענע גמרות, אָפענע משניותן און תהלימס, אַלע זענען אַוועק צו דער שריפה. אַזוי זענען זיי געלאָפן ביז צו די קאַזאַרמעס, די פייערלעשער פאָרויס און די גאַנצע שטאָט נאָך זיי. צוקומענדיק צו די קאַזאַרמעס האָט זיך דער גאַנצער עולם אָפּגעשטעלט. קיינער ווייס ניט וווּ ס'ברענט. שטייענדיק אַ ווײַלע, האָט זיך דער גאַנצער עולם צוריקגעקערט אין שטאָט. ערשט דאַן האָט זיך דאָס רעטעניש אויפגעקלערט.

דער לודמירער פריץ האָט געקויפט אין וואַרשע אַ נייעם אויטאָמאָביל. אַריינקומענדיק אין שטאָט האָט דער שאָפער אָנגעהויבן צו טרובען, בכדי מ'זאָל אָפּטרעטן דעם וועג. ווען דער מאַן אויף דעם טורעם האָט עס דערהערט האָט ער זיך שטאַרק דערשראָקן, ס'האָט אים פאַרדראָסן פאַרוואָס איז ער נישט געווען דער ערשטער, וואָס האָט געטרובעט. ער האָט זיך מודה געווען שפּעטער, ווען מ'האָט אים גענומען אויפן צימבל, אַז ווען מ'האָט אים געפרעגט וווּ עס ברענט, האָט ער פאַר שרעק אָנגעוויזן אויף דער אוסטילער זייט...

אַזוי איז צוליב דעם ערשטן אויטאָמאָביל אין לודמיר פאַרשטערט געוואָרן די מנוחה פון אַ שבת.

א יריד אין לודמיר

גאַנץ פרי, ס'איז נאָך גוט פינצטער, גייען שוין אַ סך יידן אין די שטיבלעך און בתי־מדרשים; ס'גייען תבואה־הענדלער, קרעמער, טאַנדעטניקעס און אויפקויפער. דאָס

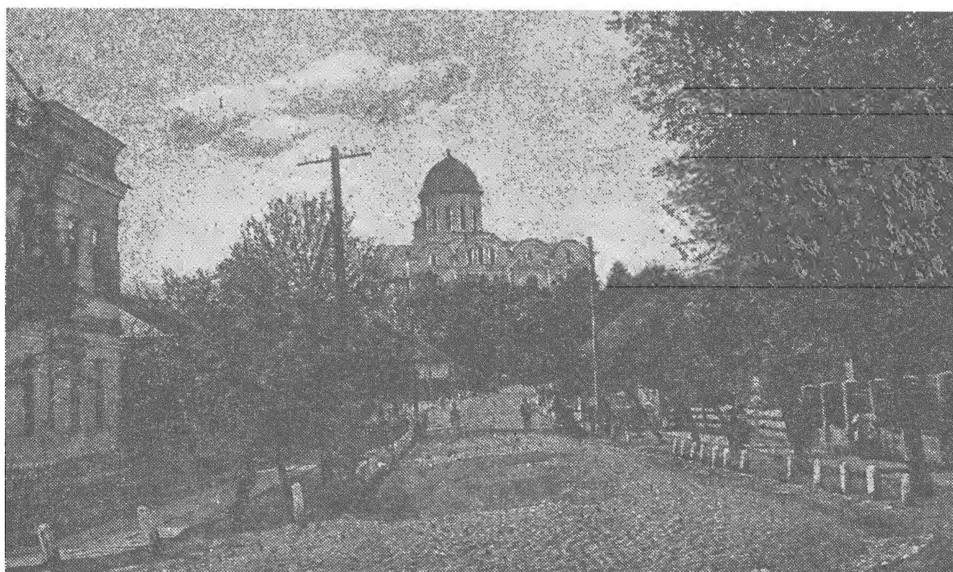
---

* געמיינט די פּטשייעווער לאַוורע.

איילן זיי זיך אַזוי אָפּצודאַוונען פרי צוליב דעם היינטיקן יריד. און טאַקע באַלד, ווי ס׳ווערט נאָך אַ ביסל בלאָ אין מזרח, לייגט מען טלית און תפילין, און מ׳שטעלט זיך דאַווענען. אָפּגעדאַוונט, גייען אייניקע אַ היים עפּעס „טועם״ זיין. אַנדערע לאָזן איבער טלית און תפילין ביי דעם שמש און מ׳אַנטלויפט יעדער צו זיין געשעפט.

וואָס ווייטער מ׳קומט אַרויס פון דער שטאָט, אַלץ שענער ווערט גאַטס וועלט. פון ביידע זייטן וועג ציען זיך, אויף ווי ווייט דאָס אויג קען פאַרכאַפּן, אומענדלעכע פּריש אָפּגעשניטענע פעלדער און לאָנקעס. אויף אייניקע פעלדער שטייען נאָך אויסגעשטעלט סנאָפּעס, אַזוי ווי סאָלדאַטן. רעכטס שוואַרצט זיך אַ סאָסנאָווער וועלדל, און אין אַ ווינקל אין מזרח גייט אויף די זון. אַ פּויער מיט אַ פולן וואָגן זעק קומט אָן, און לעבן אים שפּאַצירט שוין אַ ייד מיט אַ געל בערדל, איין האַנט האַלט ער אויף דער דראַ־

רחוב קתדרלנה / קאַטעדראַלנע גאַס

מצד ימין הגן העירוני / פון רעכטס דער שטאָט־פּאַרק

בינע, דאָס איז אַ צייכן, אַז קיין אַנדערער זאָל נישט צו־קומען און קאַליע מאַכן דעם מסחר.

— גוט מאָרגן, בעל־הבית, וואָס האָסטו צו פאַרקויפן — פרעגט דער ייד.

— גוט מאָרגן, גוט יאָר, כ׳האָב גאָרנישט וואָס צו פאַרקויפן! ענטפערט דער פּויער. דער ייד פאַלט ביי זיך ניט אַראָפּ, און הויבט אָן צו רעדן גיך, גיך: — דער פּרייז פאַר קאָרן איז שטאַרק אַרונטער, שוין געוועזן אַזוי הויך, ווי אַכציק קאָפּיקעס אַ פּוד. אַצינד צאָלט מען שוין נישט מער ווי 71—72, העכסטנס 73 ק. — וואָס פאַראַ קאָרן, וואָס דרייסטו אַ מוח? — שלאָגט אים איבער דער פּויער — כ׳האָב ווייץ. — זיכער ווייץ. מאַכט זיך דער ייד ניט וויסנ־דיק, וואָס זשע דאַרפסטו זיך אַרומשלעפּן איבער דער שטאָט מען זאָל דיר אָפּנאַרן; ווייץ איז 95 קאָפּיקעס, כ׳וועל דיר געבן 97—98, אַ רובל. וואָס? דו ווילסט קיין רובל אויך נישט? פאַר זשע שוין אין שטאָט אַריין! אָפּגעזאָגט

און אַוועק. אַז דער פּויער האָט געזען, אַז דער ייד איז אַוועק, רופט ער אים צוריק: „היי, קופּיעץ״. אַ סימן, אַז דער מסחר איז געשלאָסן. דער פּויער מיטן יידן פאַרנעמען זיך אין שטאָט, און מיר מיט זיי.

דעם ערשטן וויזיט מאַכן מיר אויפן „קאַזיאָנעם״ מאַרק. דער גאַנצער מאַרק, און אויך די אַרומיקע גאַסן, ווו נאָר ס׳איז דאָ אַ שטיקל ליידיק פּלאַץ, זענען פול געפּאַקט מיט פערד און וועגענער און פּויערים. און צווישן זיי דרייען זיך אַרום יידישע אויפקויפער, און קויפן אויף אייער, היגער, פלאַקס, חזיר־האָר. דערביי קומט פאָר אַ דינגעניש, מ׳קריגט זיך און מ׳בעט זיך איבער. ס׳איז אַ טומל, אַ געשריי. מ׳שטויסט זיך פון אַלע זייטן.

און אַזוי שטויסנדיק, בלייבן מיר שטיין ביי אַ שטעל פון היטלען. דער קירזשנער רופט אויס אויפן קול: „היטע־לעך, היטעלעך, פאַר קליין און גרויס״!. דערביי כאַפּט ער

אַ היטל און דרייט אויפן פינגער אַזוי קונציק, גיך, גיך. ס׳קומט צו אַ פּויער מיט צוויי קליינע שקצימלעך. דער קירזשנער הויבט אָן זיי צו מעסטן פאַרשידענע היטלען ביז ענדלעך, ער געפינט פאַר זיי צוויי היטעלעך, וואָס דער־גרייכן זיי ביז איבער די אויערן. ס׳הויבט זיך אָן אַ דינ־געניש. דאָס געדויערט אַ היפּשע ווײַלע, ביז ענדלעך מ׳גלייכט זיך אויס, און דער מסחר איז געשלאָסן.

מיט אַמאָל, אַ טומל און אַגעשריי: „כאַפּט אים, פאַר־שטעלט אים דעם וועג!״. דאָס האָט אַ חזיר, וואָס איז גע־לייגן אַ געבונדענער אויף אַ וואָגן, זיך אָפּגעריסן און גענומען לויפן. אַזוי לויפנדיק האָט ער איבערגעקערט צוויי שטעלן מיט אויבס. דער טומל ווערט נאָך גרעסער, מ׳שטעלט זיך און מ׳זידלט זיך. קוים מיט צרות האָבן מיר זיך אַרויס־געריסן פון דאָרטן, און מיר זענען צוגעקומען צו דעם שמאָלן געסל. אָן ענגשאַפט און אַ געדראַנג, זאָל גאָט שומר ומציל זיין.

מיט אַמאָל אַ געשריי און אַ געוויין: מיין געלט. מיין אָרעם געלט. וואָס איז ר׳ ייד? לאָזט זיך אויס, אַז דאָס איז אַ דאַרפס־ייד געקומען אַנקויפן אויפן יריד, האָט ער זיך געכאַפּט, אַז מ׳האָט אים אַרויסגעגנבעט פון קעשענע אַ טייס־טערל מיט געלט, אַלץ וואָס ער האָט פאַרמאָגט. אַ פּאָר מענטשן האָבן זיך גלייך אַוועקגעלאָזט צווישן די קראָמען און מ׳האָט פאַר דעם יידן צונויפגעזאַמלט אַ פּאָר רובל. דער ייד האָט צוגענומען דאָס געלט, באַדאַנקט און איז אַוועקגעגאַנגען. פון דער שמאָלער „אוליצע" הויבן מיר אָן צו מאַכן אונזער לעצטן שפּאַציר צום „טאַרגעוויקס".

דער ריזיקער פּלאַץ איז פול געפּאַקט. דאָ קויפט מען און מ׳פאַרקויפט פערד, בהמות, שעפּסן און חזירים. צו די געשרייען און ליאַרעמס קומען נאָך צו דאָס מעקן פון בהמות און דאָס הירזשען פון די פערד; און מ׳פּאַטשט זיך אין די הענט, און מ׳דינגט זיך.

און ווען דער מסחר ווערט געשלאָסן, לאָזט מען זיך אַוועק צו דעם דערבייאיקן מאַנאָפּאָל; דאָרט זענען פאַר־זאַמלט אַ סך פּויערים; מ׳קלאַפּט די פלעשלעך אויף די דלאָניעס, די קאָרקעס פליען אַרויס מיט אַ קנאַק, און מען מאַכט אַ לחיים. איינער האַלט זיך קוים אויף די פיס, איינער הויבט פּלוצעם אָן צו שפּילן אויף אַ גאַרמאָשקע, אַ פּאָר פּויערים לאָזן זיך גלייך אַוועק אין אַ פריילעכן טאַנץ. ס׳איז חי געלעבט.

נאָכן יריד. ס׳איז פאַרנאַכט. עטלעכע צענדליק אָרעס־טאַנטן מיט גרויסע בעזימער רייניקן אויס די שמוץ פון די הויפּט גאַסן. די פּויערים זענען זיך שוין צעפאָרן. די יידן לאָזן זיך גיין אין די שטיבלעך צו דאַווענען מנחה־מעריב. צווישן מנחה און מעריב גיט מען זיך איבער די איינדרוקן פון טאָג. געלויבט דער אויבערשטער, געמאַכט אַ פּאָר רובל — זאָגט איינער. דאַקעגן, באַקלאָגט זיך אַ צווייטער, אַלץ איז ביי אים היינט געגאַנגען מיט דער פּוטער אַראָפּ. אַזוי רעדנדיק, גיט אימיצער אַ קלאַפּ אין טיש און הויבט אָן: והוא רחום יכפר עון ולא ישחית...

פאר דער ערשטער וועלט מלחמה

לודמיר איז געווען אַ טיפּיש יידישע שטאָט, גלייך מיט אַלע אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן. חיונה האָט מען געצויגן פונעם קלייטל, אָדער מ׳האָט זיך אַזוי געדרייט אַרום דעם פּויער, וואָס פלעגט קומען אין שטאָט איינקויפן זיינע הצטרכותן. גרויס שפע האָבן צוגעגעבן דער שטאָט די ירידים, וואָס פלעגן פאָרקומען דעם צוואַנ־ציקסטן פון יעדן חודש. אויך דאָס מיליטער, וואָס איז גע־שטאַנען אין לודמיר, האָט צוגעהאָלפן צו דער פרנסה.

ס׳זענען אויך געווען עטלעכע גרעסערע געשעפטן, ווי מאַנופאַקטור־קראָמען, צעלנ׳יק־קראָמען, א. א. וו. געווען אויך עטלעכע מילן אין לודמיר, ווי אויך וואַלד־סוחרים, געהילץ־סוחרים.

ס׳איז אויך געווען אַ שיכט בעלי־מלאכות, ווי סטאָליאַ־רעס, סטעלמאַכערס, שוסטערס, שניידערס, קירזשנערס, בלע־כער; אַ באַזונדערן אָרט האָבן פאַרנומען די טאַנדעטניקעס. דאָס זענען געווען בעלי־מלאַכות, וואָס פלעגן צוגרייטן פאַר־טיקע קליידער פאַרן מאַרק. געווען אויך צוויי דרוקערייען אין לודמיר, וועלכע האָבן באַזאָרגט דער שטאָט מיט דרוק־מאַטעריאַל.

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן האָט זיך מערסטנס קאָנ־צענטרירט אַרום די שטיבלעך און בתי־מדרשים. זיי זענען געווען אַ חוץ בתי־תפילות, אויך זאַמלפּונקטן פאַר גע־זעלשאַפטלעכער טעטיקייט און מחלוקות. די מחלוקות זענען מערסטנס אַרויסגעקומען צוליב רבנים, דיינים, שוחטים, א. ד. ג.

געווען אויך אין לודמיר אַ גמילות־חסדים־קאַסע, ווו קליינע קרעמער, בעלי־מלאכות, און סתם אָרעמע־לייט, האָבן באַקומען קליינע הלוואות אָן פּראָצענט. געווען אויך אין שטאָט זייער אַ שיינער יידישער שפּיטאָל, ווו נישט־פאַר־מעגלעכע האָבן באַקומען מעדיצינישע באַהאַנדלונג אומזיסט.

די רוסלענדישע באַפרייאונגס־באַוועגונג האָט אויך גע־האַט אַן אָפּקלאַנג אין לודמיר. ס׳זענען אַנטשטאַנען אָפּטיי־לונגען פון די פּאַרטייען „בונד" און „ס־ס". צוליב דער נאָענטקייט פון דער גאַליצישער גרענעץ פלעגן פון צייט צו צייט, אַראָפּקומען קיין לודמיר פּאָליטישע פירער, וואָס האָבן געמוזט פאַרלאָזן רוסלאַנד. דערוויל, איידער מ׳איז אַריבער די גרענעץ, האָט מען אָפּגעהאַלטן קאָנפערענצן, דיסקוסיעס. אַ סך פּאָליטישע אַרעסטירטע זענען דורך דער לודמירער טורמע אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין סיביר.

די מערהייט פון דער לודמירער יוגנט, איז געזעסן אין די שטיבלעך און געלערנט. געווען אויך אַ ישיבה פאַר היימישע בחורים און פאַר אַנגעפאַרענע. אַ קליינע צאָל יינגלעך זענען געגאַנגען אין דער יידישער שול, וואָס איז אויסגעוואַקסן אַלס פּועל־יוצא פון דער השכלה־באַוועגונג, בכדי צו בילדן די יידישע באַפעלקערונג, און איז אויסגעהאַלטן געוואָרן פון דער צאַרישער רעגירונג, דורך יידישע געלט, נאַטירלעך.

די מער אויפגעקלערטע צווישן דער יוגנט האָבן גע־מאַכט אַ פאַרזוך צו שאַפן אַ ביבליאָטעק. אָט דער פאַרזוך האָט זיך אַנגעשטויסן אויף אַ געגנערשאַפט סיי מצד דער שטאַטישער פּאָליציי, סיי מצד די חסידים, וועלכע האָבן דאָס געהאַלטן פאַר אַן אפיקורסות.

דערמיט שעפּן זיך אויס מיינע זכרונות פון לודמיר ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה.

די יאָרן צווישן דער ערשטער און צווייטער וועלט מלחמה, אונטער דער פּוילישער ממשלה, זענען געווען יאָרן, ווען דער פּוילישער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך מיט דער הילף פון אַ מערדערלעכן באָיקאָט, פאַרנומען צו צושטערן דאָס לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג, דורך צונעמען פון זיי דעם ביסן פון מויל.

דאָס זענען אָבער אויך געווען יאָרן פון אויפשטייג אין געביט פון געזעלשאַפטלעכקייט און קולטור. גאַנץ פּוילן איז געוואָרן דער קוואַל פון יידישן אידעאַליזם, יידישער קולטור און יידישער עקשנות. און אונזער לודמיר איז חלילה ניט אָפּגעשטאַנען פון אַלע אַנדערע גרויסע שטעט אין פּוילן. מיר מעגן זאָגן, אַז ביים אויסברוך פון דער צוויי־טער וועלט־מלחמה, איז לודמיר געווען אַ עיר ואם בישראל.

בנימין זינגר

לודמיר בימי מלחמת העולם הראשונה

המלחמה פרצה בערב תשעה באב. לא היה כמעט בית שלא יגוייס מישהו מאנשיו. ואם בשנים כתקונן, נחשב הגיוס לצבא כאסון משפחתי, על אחת כמה וכמה בימי מלחמה. אבל כמעט כללי הקיף את הישוב בלודמיר. הפרידה מהצעיר שהלך לצבא, התקיימה בקולות בכי ונהי. לא פלא הדבר: שום רגש־לחובה אזרחית לא היה. הן לא עברו ימים מרובים מ„משפט־ביליס" המפורסם, וה„גזרות" נגד היהודים דיו תכופות משום כך ניסו בימים ההם בכל מיני דרכים להחמק מהשרות בצבא על ידי „סדור" מומים מיוחדים או ע"י נתינת שוחד.

ימים אחדים אחרי הכרזת המלחמה הותקפה עירנו על ידי האוסטרים ופגזים נפלו לתוך העיר.

הצבא הרוסי התחיל להתקדם לגליציה, נצחונות הרוסים דכאו רוח היהודים, ששאפו מאוד למפלת רוסיה. מצב היהודים הלך והוחמר. יהודים נאשמו בקשרים עם האויב, ואם נותקו טלפונים, הואשמו בזה היהודים, והוטל על התושבים לצאת בלילות לשמירה של הטלפונים. ברור שזה גרם ליהודים כל מיני נגישות והתנפלויות. בו בזמן התחילו לבוא פליטים יהודים בהמונים מחמת גרוש מגליציה שבוצע ע"י הצבא הרוסי. כל אלו אוכלסו בכל מיני מקומות ציבוריים, נוצרו וועדים לסיוע ולטיפול בפליטים אלו, אלפי אנשים, נשים וטף. תנאי חייהם של הפליטים היו קשים מאוד. למרות העזרה הרבה שניתנה להם ע"י יהודי העיר. (טיפול זה בפליטים זכה לציון בכתבי ש. אנ־סקי שהיה ראש עסקני רוסיה).

התנאים הסאניטארים הגרועים של מקומות הדיור לפליטים היוו גורם למחלות. בעירנו שאבו מים בימים ההם מכמה בארות, וגם מהנחל, ללא כל פיקוח על טיבם. בתי־שימוש היו בצורה הפרימיטיבית ביותר. פיקוח רפואי כמעט לא היה בכלל, היה דבר יקר ערך (גם זה פרק לעצמו).

אז פרצה מחלת החולירע, שפגעה בהרבה תושבים. הטיפול בפליטים עבר למוסדות מרכזיים יותר שהתחילו בפיזור הפליטים. החיים בדרך כלל היו אז קשים מאוד, אבל עוד יותר החמירו בעקבות הנסיגה הרוסית הגדולה מאוסטריה. שוב התחיל לזרום הרבה צבא רוסי לעירנו. באווירה שרר פחד מפני פוגרומים.

בהתקרב הצבא האוסטרי־גרמני קווינו עוד מעט ונושע. אולם כשהזב הצבא הרוסי את העיר, נשארו בה כאן ושם קוזקים בודדים. אלפי אוקראינים באו העירה עם שקים לשדוד. החנויות היו סגורות, קוזקים שיכורים למחצה שוטטו כל הזמן על סוסיהן, ולפניהם המון פותח בכוח חנויות, שודד אותם ומצית. יהודי אחד נורה ע"י החילים. כמה ימים עברו בשוד והצתה. היהודים פחדו להיראות בחוץ ולכבות את השריפות. היריות ברחוב נמשכו ללא הרף. והנה פתאום: טרטור אופנועים, ופטרולים גרמניים הופיעו, והם התחילו לקלוע בקוזקים, ובהצלחה. כעבור שעות מספר הופיע צבא רוכבים, יפה מסודר וחנה באמצע העיר. כל הרחובות נתמלאו יהודים.

תיכף ניתנה פקודה לפתוח את החנויות, והכל נמכר בכל מחיר.

הכיבוש הגרמני התקיים ביום הרביעי, וביום הששי נפוצו שמועות כי הרוסים מתקיפים את העיר חזרה, והנם כבר מחוץ לעיר. בערב שבת כרגיל הלכו כולם להתפלל והיה מורגש כי הענינים „לא בסדר". עגלות חיל האספקה חוזרות בכיוון לאוסטילה. באופק מסביב ללודמיר אש. יריות רובים נשמעו בעיר. היהודים חזרו במתי־הכנסת. בכל הבתים לא אכלו את סעודת־הערב, ארזו כל מיני חפצים ואוכל. חלק גדול מאוד מהתושבים יצא וחבילות על הגב אלפים, אלפים הלכו. ונשמעו בכל פעם צעקות וקריאת שמות, זה נאבדה לו חבילה, זה נתפרקה לו החבילה, וזה לא יכול היה לסחוב. הרעש והצעקות נמשכו בלי הרף. ההרגשה היתה בלב כל היהודים כי ביום שיחזרו הרוסים: מחכה שחיטה לכל יהודי לודמיר.

כל הזמן הלכו ליד חיל האספקה של החיילים הגרמנים הנסוגים. עד שהגענו לשדה בכפר. הרבה מבתי הכפר היו עזובים מתושביהם שברחו עם הרוסים. מפקד הצבא הנסוג אמר לנו כי כאן כדאי לנו לנוח. גם השיירה שלהם נחה כאן. נחנו כל הלילה בשדה בחסדם ובטעיפולם של אנשי הצבא. לפנות בוקר העירונו והודיעו לנו כי ההתקפה נהדפה, וכי אפשר לחזור העירה. אין לתאר את שמחתנו על אף העייפות והסבל.

הרוסים נהדפו רחוק מהעיר. ושלטון הכיבוש עבר לאוסטרים. הוכנס המשטר של חרום, והכל נעשה לפי פקודה. כל החיים היו תלויים בחסדו של המושל. מהמושלים שהאריך בשלטון היה אחד ששמו מוזר, אדם מוזר מאוד, בעל מרץ ותקיף. שום דבר לא ידעו עליו. אבל לרצונו היה החוק. בימים ההם הופיעו שתדלנים לכל דבר, אבל תועלתם הציבורית היתה מועטה מאוד. ברור כי שום ארגונים צבורים לא היו, חוץ מגבאי ונכבדי בתי־הכנסת. וכמה מוסדות של צדקה. המצב הכלכלי הורע מיום ליום. מעט המזון שהיה נשלח לגרמניה. שום מסחר בין־עירוני לא היה. דרוש היה רשיון מיוחד לנסוע מעיר לעיר, וזה נותן בקושי רב, ובדרך של המלצות מאת אנשים (ונשים במיוחד). די להוסיף כי לכל רשיון היה צריך לשלם מטבעות זהב. מזון נותן בחלוקה מצומצמת, ולא היה ממה להתקיים. אז נפתחו מוסדות לעזרה. בעיקר יש לציין את המטבח העממי שזכה לטיפול מייחד ולסיוע מצד השלטון. בגלל התזונה הלקויה והמצב הסאניטרי הלקוי, פרצו מחלות שונות. ומוזר המושל העמיד למטרה לטהר את העיר וללחום במחלות. סודרו בתי־מרחץ והוכנסו כרטיסי רחיצה מחייבים לביקור שבועי בבתי המרחץ.

ובמקרה של מחלה, סדרו הסגר וחטוי מיוחד. לאט לאט התרגלו בצורך הנקיון גם בכבישים וברחובות. הוטלו קנסות. ויש להודות כי זה עזר למניעת מחלות.

ככה נמשכו החיים היום־יומיים. החזית רחוקה מאתנו. הקיום — קשה, פרט לבעלי ה„קונצסיות", שנצלו זה יפה מאוד לתועלתם. המטבח העממי הפך למרכז החיים הציבוריים של העסקנים הצעירים, שרצו במה שהוא לעזור ולפעול.

משה שיינבוים

דאס יידישע לעבן אין לודמיר

בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה

די מלחמה ברעכט אויס

דעם 28־טן יוני 1914 זענען דערמארדעט געווארן אין סאראיעווע, (סערביע), דער עסטרייכישער ערץ־הערצאג פראנץ פערדינאנד און זיין פרוי. דער שרעקלעכער מארד האט ווי א דונער אפגעהילכט אין גאנץ איירעפע. די עסטרייכישע רעגירונג האט געשיקט א שטרענגן אולטימאטום צו סערביע מיט שווערע באדינגונגען און עס האט געהאלטן ביי א קריג צווישן סערביע און עסטרייך מיט אירע פארבינדעטע: דייטשלאנד און איטאליע.

יעדער האט אבער געוווסט, אז הינטער דער קליינער סערביע שטייט די גרויסע רוסלאנד מיט אירע פארבינדעטע פראנקרייך — און דאס באדייט אן איירעפעאישע מלחמה.

עטלעכע וואכן נאכאנאנד האבן הונדערטער מיליאנען מענטשן געפיבערט צווישן מלחמה און שלום. מיינונגען פון דער וועלט־פרעסע זענען געווען צעטיילט: ווען אייניקע האבן געשריבן, אז א מלחמה איז אומפארמיידלעך, האבן אנדערע געזאגט, אז די שווערע וואלקנס וועלן זיך צעשטרייען און ס׳וועט קיין זאך ניט פארקומען.

מיין פרוי און קינד זענען דעמאלט געווען אויף א זומער־וווינונג דרוסקעניק, און איך האב באשלאסן זיי נעמען אהיים. ווען איך בין מיט זיי צוריקגעפארן צו דער לודמירער באן־סטאנציע, האב איך באמערקט אויפן פעראן גרויסע גרופן אפיצירן מיט זייערע פרויען און קינדער, פון וועלכע אייניקע האבן אין דער שטיל געוויינט. א ביסל אן א זייט איז געשטאנען דער פולקאווניק פון דראגאנען־פאלק מיט זיין פרוי. זי איז געלעגן אויף זיין פלייצע און האט יאמערלעך געוויינט. עס האבן זיך דערהערט דריי קלונגען, אלע זענען אריין אין די וואגאנעס און דער צוג האט זיך גענומען רירן. פלוצלינג איז ארויס פון וואגאן פון ערשטן קלאס דעם פולקאווניקס פרוי, צוגעלאפן צו איר מאן, וועלכער האט נאך ניט געהאט פארלאזן דעם פעראן. ארומכאפנדיק זיין קאפ מיטביידע הענט האט זי היסטעריש וויינענדיק געשריען: איך וועל ניט פארן, איך וויל זיין מיט דיר צוזאמען. דער באן־מייסטער האט באפוילן אפצושטעלן דעם צוג און צוזאמען מיט נאך א פאר אפיצירן האט ער אנגעהויבן צו טרייסטן די אומגליקלעכע פרוי, אז זי קען פארן, און אז אין עטלעכע טעג ארום וועט זי געוויס קענען צוריקקומען. אבער די פרוי האט זיך אלץ ניט געקענט בארויקן. דער פאלקאווניק, א טויט בלייכער, האט ארויפגעלייגט זיין האנט אויפן רעוואלווער, וואס ער האט געהאט ביי דער זייט און עפעס אריינגעזאגט דער פרוי אין אויער. א פארגאפטע מיט טרערן, ווי א געליימטע, אנשפארנדיק זיך אויפן מאנס אקסל, איז זי צוריק אריין אין וואגאן, און דער צוג האט זיך גענומען רירן.

די דאזיקע סצענע האט געמאכט א שרעקלעכן איינדרוק אויף די אלע, וואס האבן זיך דאן געפונען אויפן פעראן. אלע האבן מיר פארשטאנען, אז די מלחמה קומט טאקע אן.

און אין דעם זעלבן טאג איז די מלחמה טאקע אויסגעבראכן.

ווען איך בין געגאנגען פארנאכט אין שול זאגן „קינות״, האב איך באמערקט פון ווייטנס: יידן שטייען מיט די קינות אין די הענט, אנגעטאן אין אלטע געלאטעטע מלבושים, מיט זאקן, ווי דער דין, נעבן א פארקן און לייענען עפעס פון א גרויסן רויטן פלאקאט. ווען כ׳האב געפרעגט ביים ערשטן יידן: וואס לייענט מען? האט ער מיר געענטפערט: „גיי וועסטו אליין זען״. כ׳האב אבער באמערקט אין זיין בלאסן געזיכט, אז עפעס שרעקלעכעס האט פאסירט. עטלעכע מינוטן שפעטער האב איך אליין געלייענט די גרויסע „קידוש־לבנה״ אותיות: „מיר אלעקסאנדער דער צווייטער, צאר פון רוסלאנד, קעניג פון פוילן, א. א. וו. דערקלערן קריג, פון היינט אן, דער עסטרייכער רעגירונג, און רופן אן אלגעמיינע מאביליזאציע אין גאנצן לאנד״.

די בשורה פון א נייעם חורבן איז געקומען דאן, ווען יידן זענען געגאנגען צו קינות. און ווי יעדן יאר, געזעסן אויף איבערגעקערטע שטענדערס מיט חלבנע ליכטלעך אין די הענט און געזאגט: „איכה ישבה״. נאר דאס מאל האט עפעס דער טרויעריקער תשעה־באב־ניגון שטארקער גערעדט צו יעדן הארץ, און פון „עזרת נשים״ האט זיך אין בית־מדרש אונטן אריינגעריסן א יאמערלעכער געוויין.

א קאמף מיט אן עסטרייכישער אויסשפירער־גרופע

עטלעכע טעג שפעטער האבן די איינוווינער פון דער לוצקער גאס זיך אויפגעכאפט אין מיטן דער נאכט פון א שיסעריי און פון הימל־רייסנדיקע הילפס־רופן. אן אויסשפירער־גרופע פון עסטרייכישע הוסארן איז אריין אין שטאט, וועלכע האט זיך געפונען 25—20 קילאמעטער פון דער עסטרייכישער גרענעץ. די אויסשפירער זענען צוגעלאפן אויף די פערד ביז צו שולמאנס מיל און דארטן האבן זיי אנגעטראפן אויף א שטארקן כוח פון די רוסישע סאלדאטן. נאך א קורצער שלאכט זענען געבליבן ליגן אויפן שאסיי געהרגעטע עסטרייכישע הוסארן; ס׳זענען גענומען געווארן 12 געפאנגענע עסטרייכער. די רוסישע אבידות האבן מיר ניט געציילט. אין זעלבן טאג האט מען די געפאלענע פיינדלעכע סאלדאטן געמאכט א פאראדנע לוויה, מיט מוזיק פון א מיליטערישן ארקעסטער, און מיט דער באגלייטונג פון א באטאליאן סאלדאטן אן געווער, און א גלח, בראש.

צווישן די געפאלענע עסטרייכער איז אויך געווען א ייד. זיין לוויה איז פארגעקומען באזונדער, אויך מיט מי־

ליטערישע מוזיק און מיליטער באַגלייטער, נאָר פאַרשטייט זיך מיט רבנים בראש. כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג האָט אָנטייל גענומען אין דער לוויה; ער איז באַערדיקט געוואָרן אויפן יידישן בית־עולם. ווען די עסטרייכער האָבן איינגענומען לודמיר, זענען געקומען פון ווין דעם סאָלדאַטס עלטערן, אַ באַוווסטע רייכע משפחה פון ווין. זיי האָבן אים אַרויסגענומען פון לודמיר און איבערגעפירט דעם קערפער אין זייער שטאָט אַריין. דערביי האָבן זיי געגעבן גרעסערע נדבות פאַר די יידישע אַנשטאַלטן און פאַר דער אָרעמער באַפעלקערונג.

אַזוי אַרום האָט אונזער שטאָט געהאַט די „זכיה" אַריינצוזאַפּן אין איר ערד די ערשטע פאַרגאָסענע בלוט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, און געבן אַן אייביקע רו אירע ערשטע קרבנות.

רוסישע נצחונות אין מפלות

אַ קורצע צייט נאָך דעם ערשטן מלחמה־אינצידענט, איז לודמיר באַשטימט געוואָרן אַלס אָרט פאַרן הויפּט־שטאַב פון דער אַרמיי, וואָס האָט זיך געגרייט אַריינצודרינגען קיין גאַליציע. עס זענען אָנגעקומען פאָלקן פוסגייער, קאַוואַלעריע און אַרטילעריע. עס האָבן אָנגעהויבן שטראָמען פון די אינערלעכע רוסישע גובערניעס מחנות פון רעזערוו־סאָלדאַטן. אין דער צייט, וואָס די מיליטער־פאָלקן זענען איינקוואַרטירט געוואָרן אין די נאָענטע דערפער: אָסטראָלוג, זאַרעציע און זימניע, זענען די רעזערוו־סאָלדאַטן געווען צעשפּרייט אין די פּאַלאַטקעס איבער יעדער ליידיקן פּלאַץ, וואָס איז געווען אין שטאָט. די קראָמען זענען געווען געפּאַקט מיט אַ נייעם סאָרט קונה: רוסישע קאַצאַפּן, וואָס האָבן זיך ניט געדונגען און געוואָרפן זיך מיט געלט. אַממייסטן זענען געווען די פּאַלאַטקעס צעשטעלט אויף אַ ליידיקן פּלאַץ אויףביידע זייטן שאָסיי, וואָס האָט געפירט דורך דער וואָקזאַלנע גאַס צו דער באַן־סטאַציע. די דאָזיקע פּלעצער זענען געווען גאַנץ נאָענט צו דער יידישער „קילשצינע", די אָרעמע געסלעך, וואָס זענען געווען ענג באַוווינט פון אומפאַרמעגלעכע און נויטליידנדיקע יידן. און אויך אָט דער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט אָנגעהויבן צו גענינסן פון „שפע" אין דער פּרנסה. יעדע שטוב איז געוואָרן אַ פאַבריק פון קוואַס און אַ בעקערייפון מאָן־שטרודל, און עפּל־פּאַלאַטשיקעס. צו דער דאָזיקער סחורה פון אייגענע אויסאַרבעטונג האָט מען צוגעקויפט אַ ביסל ביליקע צוקערקעס, און מיט די ביליקע זאַכן זענען די פרויען אַרומגעגאַנגען פאַרקויפן איבער די סאָלדאַטןפּאַלאַטקעס און פאַרדינט געלט.

ווען די קאַצאַפּעס זענען נאָך אַ קורצער אויסאיבונג געוואָרן סאָלדאַטן, זענען זיי אַוועק אויפן פראָנט. אין שטאָט איז געוואָרן שטיל, און דאָס לעבן איז אַריין אין זיין פריערדיקן נאָרמאַלן וועג.

די רוסישע אַרמיי האָט נאָך שווערע שלאַכטן פאַרנומען גרויסע שטחים אין גאַליציע מיט דער הויפּטשטאָט לעמבערג. די פעסטונג־שטאָט פּשעמישל אָבער האָט זיך ניט געוואָלט אונטערגעבן, און נאָך גרויסע שלאַכטן, וועלכע די רוסן האָבן פאַרלוירן העכער הונדערט טויזנט מאַן, האָט גענעראַל ברוסילאָוו איבערגעלאָזן אַ שטאַרקע באַלאַגערונגס־אַרמיי און אַוועק מאַרשירן ווייטער „קיין ווין".

אין איינעם אַ שיינעם ווינטערדיקן שבת פאַרנאַכט, ווען די יידישע באַפעלקערונג האָט ווי געוויינלעך געשפּאַצירט אויפן „נעווסקי פּראָספּעקט" (אַזוי האָבן מיר גערופן דעם שפּאַציר־אָרט, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן פון שצוראָוווסקעס מויער ביז צו באיאַנערס הויז) — איז נעבן דעם פּוילישן קאָשטשאָל געשטאַנען דער אַלטער נאָטאַריוס דראַגאָן (אַ פּאָליאַק, אַ פאַרביסענער אַנטיסעמיט, וואָס האָט זיך צוליב קאַריערע געשמדט פאַר אַ פּראַוואָסלאַווניעם), און האָט מיט זיין שווערן שטעקן געשלאָגן יעדן דורכגייענדיקן יידן, זאָגנדיק אין אַ צעבראָכענעם יידיש: „אַ בראָך דיר, פּשעמיסל געשטאָרבן".

דער פּרעכער אָנפאַל אין מיטן דער הויפּטגאַס פון שטאָט, און די פּאַר יידן טרויעריקע בשורה, האָבן געמאַכט אויף אַלע שפּאַצירנדיקע אַ שווערן איינדרוק, און אין פאַרלויף פון אַ קורצער צייט זענען אַלע זיך צעלאָפן אַהיים אין אַ געדריקטער שטימונג.

די רוסישע נצחונות האָבן לאַנג ניט אָנגעהאַלטן. ווען זיי זענען געקומען 8 קילאָמעטער פאַר די טויערן פון קראָקע, און די לאַגע פון די עסטרייכער איז געוואָרן קריטיש, האָט גענעראַל לודענדאָרף, דער שעף פון דייטשן גענעראַל־שטאַב, באַשלאָסן איבערצופירן פון פראַנצויזישן פראָנט עטלעכע קאָרפּוסן פון דייטשן מיליטער, און נאָך שווערע קאַמפן, וואָס האָבן געדויערט 2 וואָכן נאָכאַנאַנד, איז אים געלונגען צו מאַכן ביי דעם שטעטל גאָרליצע אַ שטאַרקן דורכברוך פון רוסישן פראָנט אין אַ טיף פון העכער 20 קילאָמעטער.

די צעקלאַפּטע רוסישע פאָלקן האָבן אָנגעהויבן לויפן צוריק. די פאַרלוסטן זענען געווען שרעקלעכע. די איבערגעבליבענע, דערשלאָגן און מיד פון די לאַנגע צוריקמאַרשן, האָבן אָנגעהויבן זיך באַקלאָגן אויף זייערע אָפיצירן און קריגס־פירער. די לעצטע, שרעקנדיק זיך פאַר אַ בונט, האָבן גענומען פאַרשפּרייטן ידיעות צווישן די סאָלדאַטן, אַז שולדיק אין דער מפּלה זענען די גאַליציאַנישע יידן, וועלכע האָבן שפּיאָנירט און מיטגעהאָלפן דעם שונא. די סאָלדאַטן וועלכע מען האָט לאַנגע יאָרן געלערנט, אַז אַ ייד איז אַ שונא פון רוסלאַנד, האָבן פאַרשטאַנען דעם ווונק און אָנגעהויבן צו ראַבעווען און הרגענען אין יעדע שטאָט און שטעטל, וואָס איז געלייגן אויפן וועג פון זייער צוריקגיין.

צו אונזער שטאָט, וועלכע איז מיט יעדן טאָג געוואָרן אַלץ נעענטער צום קריגס־פּלאַץ, זענען דערגאַנגען קלאַנגען, אַז אין גאַליציע קומט פאָר עפּעס שרעקלעכעס, נאָר קיין ריכטיקע ידיעות האָבן מיר ניט געקענט באַקומען. מיר האָבן מורא געהאַט צו פרעגן די קאָמאַנדע פון פראָנטאָפיצירן און סאָלדאַטן, ווייל עס איז אויף די רוסישע יידן אָנגעהויבן צו פאַלן אַ חשד. און ס'איז גענוג געווען די קלענסטע אינטערעסירונג מיט דעם וואָס קומט פאָר אויפן פראָנט, אַז מען זאָל דורכן זעלבן רוסישן סאָלדאַט אָדער אָפיציר אַרעסטירט ווערן אַלס שפּיאָן.

אַזוי האָבן מיר אָנגעהויבן שפּירן, אַז אויך אויף אונ־זערע קעפּ יאָגט זיך אָן אַ שוואַרצע כמאַרע, און מיר האָבן גע־לעבט אין שרעק פאַר דעם קומענדיקן טאָג.

אַנסקים באַזוך אין לודמיר

אין איינעם פון אַזעלכע שווערע טעג, אין אַ פרימאָרגן, איז אַריינגעקומען צו מיר אין אַפּטייק־סקלאַד אַ הויכער־מאַגערער מאַן, געקליידט ווי אַ מיליטער־סאַניטאַר. איך בין גראַד געווען באַשעפטיקט און האָב אים געבעטן זיצן. אַז איך האָב זיך באַפרייט, איז ער אויפגעשטאַנען, דער־לאַנגט די האַנט, און געזאָגט אין אַ שיינעם יידיש: „איך בין אַנסקי, און איך וויל מיט אייך רעדן אונטער פיר אויגן.” איך האָב פאַרשלאָסן די טיר און פאַרבעטן אים אין מיין לאַבאָראַטאָריע, וואָס איז געווען אָפּגעטיילט מיט אַ פאָרהאַנג פון דעם פאַרקויף־צימער. אַז מיר האָבן זיך אַנידערגעזעצט, האָט ער געזאָגט:

— איך קום איצט פון רוסישן פראָנט וואָס איז ניט זייער ווייט פון אייער שטאָט. אָפיציעל אַרבעט איך אַלס עלטסטער סאַניטאַר אין דעם מיליטערישן באַוועגלעכן שפּי־טאָל, וואָס ווערט אויסגעהאַלטן פון דעם רוסישן זיעמסטוואָ־פאַרבאַנד. און אויף אַ אמת בין איך אַ פאָרשטייער פון דעם פּעטערסבורגער יידישן־הילפס־קאָמיטעט פאַר די מלחמה־געליטענע יידן. אין גיכן וועט די אָפּטרעטנדיקע רוסישע אַרמיי דורכגיין אייער שטאָט; — נאָך די פאַרפאַלן אין גאַליציע פירט מען זיי דורך ערטער, וועלכע זענען ניט באַוווינט דורך יידן. עס וועט אָבער ביי אייך זיין אַ קאָזאַקישע קאַוואַלעריע־אָפּטיילונג, פון וועלכער, ווער וויס, ס'קען זיין אַ סכנה פאַר אייער פאַרמעגן, און, חלילה, לעבן. העלפן קען נאָר כאַבאַר. מען דאַרף שאַפן אַ גרויסן געלט־פאָנד פון אייערע שטאָטישע פאַרמעגלעכע יידן. איך גיב אייך אין נאָמען פונעם פּעטערבורגער קאָמיטעט 1000 רובל — אַ גרויסע סומע אין יענער צייט — אַלס אָנפאַנג. איך בין געווען ביי אייער רב, האָט ער מיך געשיקט צו אייך. נעמט ביטע דאָס געלט און גיט מיר אַ קבלה, ואל שדי יתן לכם רחמים.”

איך האָב אים געענטפערט, אַז איך בין נאָך אַ יונגער מאַן, און וויל זיך ניט פאַרנעמען מיט כלל־זאַכן, בפרט אין אַזאַ וויכטיקן ענין. און כ'האָב אים געבעטן זיך ווענדן וועגן דעם צו דעם גביר און טיכטיקן עוסק בצרכי צבור ר' משה שפּירא ז"ל, וועמען ווי איך האָב זיך דערנאָך דער־וווּסט, ער האָט טאַקע דאָס געלט איבערגעגעבן.

פאַרן אַוועקגיין זאָגט ער מיר:

— איך האָב צו אייך אַ ספּעציעלע ביטע: איך זאַמל מאַטעריאַל פון דעם „ועד ארבע הארצות”, וועלכער פלעגט אין געוויסע צייטן אָפּהאַלטן זיצונגען אויך אין אייער שטאָט, און כ'וואָלט וועלן זען אייער שטאָט־פּנקס. פיליכט זענען דאָרט דאָ ידיעות וועגן דעם. כ'וויל אויך זיין אויפן בית־עלמין אייערן, אַראָפּפאָטאָגראַפירן אייניקע אַלטע מצבות, און איבערהויפּט די מצבה פון דער „לודמירער מויד”, וועל־כע פלעגט, ווי מען דערציילט, לייגן תפילין, און געהאַט זייער אַ סך חסידים. גיט מיר ביטע אַן אַדרעס פון אַ מענטש, וועלכער זאָל מיר קענען בייהעלפן דערצו.

איך האָב אים געגעבן אַ בריוועלע צו דעם חברה־קדישה־מאַן יאָסעלע דרעהער. ער האָט מיר געדאַנקט און זיך אויפגעהויבן אַוועקגיין.

דאַן האָב איך אים געזאָגט:

— זיצט נאָך אַ ווײַלע. איך האָב אויך אַ ביטע צו אייך. זאָגט מיר, איך בעט אייך, וואָס האָבן געמאַכט די רוסישע סאָלדאַטן אין די יידישע שטעט אין גאַליציע?

ער איז בלאַס געוואָרן, שווער זיך אַנידערגעזעצט, און מיט אַ שטילער שטימע מיר געענטפערט:

— רעדט נישט מיט מיר וועגן דעם. איך בין געווען אין קישעניעוו עטלעכע שעה נאָך דעם פּאָגראָם. עס זענען דאָרט פאָרגעקומען שוידערלעכע זאַכן. נאָר דאָס וואָס איך האָב אין די לעצטע וואָכן געזען, וועט מיר שטיין פאַר די אויגן ביז צום לעצטן אָטעם.

ער האָט אַ קוק געטאָן אויף דער וואַנט קעגנאיבער, ווי ער וואָלט דורך איר ווידער געזען ווייט, גאַנץ ווייט, די מוראַדיקע שרעקלעכע זאַכן, וועגן וועלכע ער האָט ניט געקענט רעדן. זיינע איידעלע געזיכטס־צוגן האָבן זיך פאַר־קרימט און ער האָט אויסגעבראָכן מיט אַ יאָמערלעכן גע־וויין.

איך בין געזעסן טיף גערירט און געטראַכט: ניין פאַר מיר וויינט ניט אַנסקי, דער אַלטער רעוואָלוציאָנער, וואָס איז פאַרהאַרטעוועט געוואָרן אין שטענדיקן קאַמף מיט די רוסישע פּאָליציאַנטן און זשאַנדאַרמען, און וועלכער האָט אין די ערגסטע רוסישע טורמעס געזען ניט ווייניק נויט און מענטשלעכע יסורים. דאָ זיצט און וויינט רבי שלמה זאַנוויל ראַפּאַפּאָרט (זיין יידישער נאָמען), וואָס איז גע־בוירן געוואָרן אין יידישן וויטעבסק, געלערנט אין בית־מדרש און געשריבן דעם הימן פאַרן יידישן „בונד” — „די שבועה” און די האַרציקע מענטשלעכע ליד „סלושאַי”, וועל־כע מיר פלעגן אין די אומעטיקע ווינטערדיקע שבת־פאַר־נאַכטן זינגען ווי אַ הייליק געבעט מיט אַזוי פיל ברען און געפיל. דאָס האָבן די שוידערלעכע פּאָגראָמען אין גאַליציע צעבלאָזן דאָס פייער פון ליבע צו זיינע אָרעמע ברידער, אַזוי וויינט נאָר אַ זון, וואָס האָט נאָך לאַנגע יאָרן וואַנדערן אין דער פרעמד, ווידער זיך דערמאָנט אָן זיין אַלטער מאַמען, און געקומען העלפן און טרייסטן איר אין איר שווערער נויט.

נאָר וואָס פאַר אַ שרעק האָבן דאָס געזען די דאָזיקע שיינע יידישע אויגן, וואָס זיין פּערלדיקע מויל קען ניט איבערגעבן אין ווערטער?

אין אַ צייט אַרום ווען איך האָב געלעזן זיין בוך אין דריי טיילן „חורבן גאַליציע און בוקאָווינע”, האָב איך זיך דער־מאָנט אָן יענעם פרימאָרגן ביי מיר אין לאַבאָראַטאָריע, און זיין דעמאָלסט ביטער געוויין איז מיר פאַרשטענדלעך געוואָרן.

די רוסן פאַרלאָזן לודמיר

צומאָרגנס, נאָך אַנסקיס אַוועקפאָר, איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע איינוווינער פון דער שטאָט און די דער־פער אַרום מוזן אין פאַרלויף פון פינף טעג פאַרלאָזן זייערע וווינונגס־פּלעצער און פאָרן אין דער געגנט אַרום פּינסק. די שטאָטישע מענטשן וועלן איבערגעפירט ווערן אין לאַסט־וואַגאָנעס און אין אָפענע פּלאַטפאָרמעס, און מער ווי 50

קילאָ באַגאַזש טאָר קיין משפחה ניט נעמען. די דאָרפישע איינוווינער דאַרפן פאָרן מיט אייגענע פערד און וואָגן.

מען האָט פאַרשטאַנען אַז מען גייט זיך שלאָגן איבער אונזער שטאָט, און ס׳איז געוואָרן אַ שרעקלעכע בהלה. אַ טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג, די פאַרמעגלעכע, האָבן פאַרשלאָסן די הייזער, פאַרקלאַפּט מיט ברעטער טיר און פענצטער און זענען אַוועק. די אומפאַרמעגלעכע, „עמך״ זענען פאַרבליבן און געוואַרט אויף אַ נס. ס׳האָבן אָנגעהויבן פאָרן דאָרפישע וועגענער מיט לאַנגע לייטערס אין וועלכע ס׳איז אונטן געלייגן תבואה, אויבן — גרויסע פּעק בעטגעוואַנט, מלבושים און שטוב־זאַכן, און אין סאַמע אויבן איז געזעסן די גראָבע פּויערטע מיט די קליינע קינדערלעך, און נאָך די וועגענער האָבן די קינדער געטריבן סטאַדעס בהמות, און חזירים מיט דעם הונט ביי דער זייט. די אַלע גאַסן וואָס גייען צו קאָוולער וועג, זענען געוואָרן איבערפילט מיט געשרייען און קולות פון די פּויערים מיטן מעקען פון די בהמות, קוויטשן פון די חזירים און געוויין פון די קינדער.

מיין פאַמיליע האָב איך אַוועקגעשיקט, און איך בין געבליבן פאָרן מיטן לעצטן צוג, וועלכער האָט געדאַרפט אַרויספירן די לודמירער נאַטשאַלסטווע. דער סטאַציע פאַרוואַלטער, מיינער אַ באַקאַנטער, האָט מיר צוגעזאָגט דאָרט אַן אָרט, און האָט מיר געזאָגט, אַז ווען איך וועל הערן אַ שטאַרקן פייפן פון לאָקאָמאָטיוו, זאָל איך תיכף לויפן צום וואָקזאַל. אַ נאַכט פאַרן לעצטן טאָג פון אַרויספאָר־טערמין, בין איך געווען זייער באַשעפטיקט, און זייענדיק מיד בין איך שווער איינגעשלאָפן. שטאַרקע אויפרייסן האָבן מיך אויפגעוועקט. איך בין אַרויס אַ דערשראָקענער אויפן גאַס, און האָב געזען, אַז די לודמירער באַן־סטאַציע שטייט אין פלאַמען און רויך. כ׳האָב פאַרשטאַנען, אַז כ׳האָב פאַרשלאָפן, און וועל שוין מוזן בלייבן מיטן „שונא״.

כ׳בין אַוועק אַ קוק טאָן, וואָס טוט זיך ביי מיין אַפּטייק־סקלאַד, וואָס איז געווען ביי באַסיע טעפּער אין מויער. אויף דער גאַס איז געווען זייער שטיל. די פענצטער און טירן פאַרמאַכט. ס׳האָט אָנגעהויבן בלויען דער טאָג. ווען איך בין געשטאַנען לעבן מיין געשעפט, האָב איך באַמערקט ווי ביים אָנהויב פון די שטאָטישע געשעפטן, ביי יאַנקל רויטערס סאָדע־קראָם, איז געשטאַנען שלמה האָניק, וועלכן די יידן האָבן גערופן צוליב זיין שטאַרקער גבורה און אַטלעטישן קערפּער־בוי: „שלמה קאַצאַפּ״. ער איז געווען אָנגעטאָן ווי אַ קאָזאַק (ווו האָט ער דאָס גענומען?) מיט אַ נאַגאַיקע אין האַנט און געשריען, אָנווייזנדיק אויף דער וואָקזאַלנער גאַס: די גאַס ניט רירן!

כ׳האָב געזען ווי קריסטן וואָס זענען געלאָפן נעבן אים מיט זעק, האָבן זיך דערשראָקן, און אַוועק ווייטער אויף פאָרנע גאַס. פאַר דעם דאָזיקן העלדישן טאַט האָט ער נעבעך שווער באַצאָלט: דער ערשטער עסטרייכישער אויס־שפּירונגס־פּאַטרול האָט אים אַרעסטירט אַלס אַ קאָזאַק און ניט קוקנדיק אויף אַלע אויפווייזונגען, אַז דער קאָזאַק איז געווען אַ געמאַכטער, האָט מען אים פאַרשיקט קיין אונגאַרן, ווו ער איז געווען ביזן סוף פון דער מלחמה. ער האָט אָבער דעמאָלסט אָפּגעראַטעוועט פון ברענען און ראַבירן די גאַנצע וואָקזאַלנע גאַס, און דעריבער זאָל זיין נאָמען דערמאָנט ווערן אויך היינט צום גוטן.

אויף דער גאַס איז געוואָרן ליכטיק. און איך האָב באַשלאָסן גיין צום רב זען וואָס ער רעכנט מאַכן מיט דעם בריוו וואָס אנסקי האָט אים געגעבן פאַרן אָפּפאָר, צו דעם קאָזאַקן־פּאָלקאָווניק, וואָס זיינע סאָלדאַטן דאַרפן פאַרלאָזן לודמיר די לעצטע.

פון אַ באַהעלטעניש האָב איך געזען ווי די קריסטן ברעכן מיט אייזערנע לאַמען די יידישע לעדער־און שטיוול געשעפטן. אַנטקעגנאיבער, ביי די נאַפט און סמאָלע־קראָמען האָבן קאָזאַקן אַרויסגענומען פעסער מיט נאַפט, געלייגט אויף אַ פור און אַריינשטעקנדיק אין די פעסער האַנט־פּאָמפּעס, געפירט די נאַפט און געשפּריצט אויף די טירן און ווענט פון די קראָמען, און אַ קאָזאַק מיט אַ שטורקאַץ האָט זיי אונטערגעצונדן.

איך האָב געוואַרט ביז זיי זענען אַוועק ווייטער, בין איך געגאַנגען דורך די ברענענדיקע קראָמען פון דער וואַרשעווער גאַס אַ קוק צו טאָן אויף מיין צווייטן אַפּטייק־געשעפט, וואָס איך האָב געהאַט אין פעסיע פרידעליכעס צווייי־שטאָקיקן הויז. דאָס הויז איז געשטאַנען גאַנץ. איך האָב געוואָלט אַרויסנעמען פון מיין געשעפט אַ ביסל זייער טייערע סחורה, נאָר אין דער מינוט האָט מען אָנגעהויבן שיסן פון דער לוצקער גאַס און איך בין אַריין אין שלמה ראַסעטס הויף און אַרויס פון דאָרטן אויף דער קליינער טורמע־גאַס. שפּעטער האָב איך געהערט נאָענטע אויפרייסן און האָב פאַרשטאַנען אַז דאָס ברענען שוין ביי מיר אין קעלער די באַלאָנעס בענזין און עטער און אַז מיין געשעפט גייט אַוועק אין פלאַמען.

איך בין אַרויס ווייטער צו דער טורמע. די טויערן פון טורמע הויף, ביי וועלכן ס׳איז געשטאַנען שטענדיק אַ באַוואָפנטער וועכטער, זענען געווען אָפן, און כ׳האָב געוואָלט אַריינגיין אַ קוק טאָן אין די טורמע־קאַמערן. פון דעם טורמע באַרג האָט מען אָנגעהויבן שיסן און איך בין אַוועק דורך אַ הינטער געסל צו דער קאַטעדראַלנע גאַס. איך האָב באַמערקט אַז די שטוב פון מיין חבר משה שטערן הי״ד ברענט, כ׳האָב געוואָלט גיין העלפן ראַטעווען, נאָר פּלוצלינג איז אַרויס פון קאַטעדראַלנע קלויסטער־הויף אַ סאָלדאַט — משונה׳דיק אָנגעטאָן — מיט אַ ביקס אויסגעשטרעקט פאַר זיך, אויפן שפּיץ פון וועלכן איז געזעסן אַ ברייט שאַרף מעסער, און געשריען צו מיר: „האַלט, האַלט!״.

איך האָב ניט פאַרשטאַנען וואָס דאָס באַדייט און גענומען דערשראָקן לויפן. ער האָט אויסגעשאָסן אין דער הויך און איך בין געבליבן שטיין.

— וואָ איז היר איין פאַרער? געבן זי מיר איין פאַרער! האָט ער געשריען. איך האָב געמיינט, אַז ער וויל האָבן אַ „איזוואָשטשיק״, האָב איך אים אַוועגעפירט צו נטע לישנער, וועלכער האָט געוווינט ניט ווייט. אַז נטע לישנער האָט גענומען אַרויספירן די פערד, האָט ער רויט פון כעס ווידער אָנגעהויבן שרייען: דאָנער וועטער! איך ברויך דאָך אַ פאַרער, גיבן זי מיר אַ פאַרער!

דערהערט די געשרייען איז אַרויס אַ דייטשיש מיידל, וואָס איז געווען אַ דינסט ביי אַ שכן. זי האָט מיט אים

גערעדט און אונז געזאָגט: „ער דאַרף אַ גלח, אַ רוסישן גלח, אויף דייטש הייסט דאָס פפאַרער. אַ עסטרייכישער זעלנער, אַ אוקריינער, טויטלעך פאַרוואונדעט וויל זיך מתוודה זיין פאַר אַ גלח, איידער ער שטאַרבט".

לישנער האָט טאַקע די פערד איינגעשפאַנט און מיר זענען אַוועק זוכן אַ גלח אין דעם גרויסן פראַוואָסלאַוונעם קלויסטער. עס איז דאָרט קיין לעבעדיקער נפש ניט געווען. דאַן זענען מיר אַוועק אין דעם קליינעם קלויסטערל, וואָס איז געשטאַנען אין אַ געסל קעגנאיבער דער לוצקער גאַס לעבן טייך, וווּ מיר פלעגן גיין זיך באָדן. דאָרט האָבן מיר אויסגעפונען אַן אַלטן דיאַקאָן, וואָס מען האָט צוליב שוואַכקייט ניט געקענט מיטנעמען. מיר האָבן אים מיט שוועריקייט אַריינגעזעצט אין פאַעטאָן אַריין און מיר זענען אַוועק.

דער עסטרייכישער זעלנער — כ'האָב שוין געוווּסט אַז דאָס איז מיין „שונא" — האָט געקלאַפּט לישנערן מיטן ביקס ער זאָל וואָס גיכער פאָרן און איז די גאַנצע צייט געווען שטאַרק אויפגערעגט. מיר זענען געפלויגן מיטן אַלטן דיאַקאָן, וועלכער האָט ניט אויפגעהערט קרעכצן ווי צו די רוחות. אַז מיר זענען דערפאָרן, האָב איך דערזען אויפן ברעג פון טייך, נאָענט צום דערפל זאַרעטשע, ליגן אין אַ קאַלוזשע בלוט, אַ שווער פאַרוואונדעטן זעלנער. זיין לעצטער פאַרלאַנג איז ניט דערפילט געוואָרן; ער איז געווען טויט.

דער עסטרייכישער זעלנער איז ערגעץ־ווו אַוועק און דער אַלטער דיאַקאָן האָט זיך אַוועקגעזעצט אויף דער ערד, צוקאָפּנס דעם טויטן און האָט געזונגען מיט אַ קלאָגעדיקן מאָנאָטאָנעם ניגון אַ תפילה נאָך אַ תפילה, און דערביי אָפּט געצלמט דעם טויטן. אַז ער האָט געענדיקט האָט ער מיר געפרעגט, ווער עס וועט אים באַצאָלן. איך האָב אים אָנגעוויזן אויפן הימל און געזאָגט: גאָט! אַ ברוגזדיקן האָבן מיר אים אַריינגעזעצט אין דער דראָשקע און געפירט אַהיים.

מען צינדט אונטער די יידישע הייזער

פאָרנדיק צוריק האָב איך דערהערט פון אַ געסל אַ יאָמערלעך פרויען־געוויין. איך בין צוגעגאַנגען און געזען ווי לעבן אַ שטיבל וואָס האָט אָנגעהויבן ברענען, שטייען אַ פּאָר מענער און ראַנגלען זיך מיט אַ פרוי, וועלכע רייסט זיך פון זייערע הענט, וויינט און שרייט: „איך האָב פאַרגעסן מיין קליין קינד אין שטוב. לאָזט מיך אַריין און עס אַרויסראַטעווען". די שטוב איז געשטאַנען אין רויך און אין פלאַמען, און מען האָט שוין גערעכנט אַז דאָס קינד איז פאַרברענט, און מען האָט נישט געוואָלט, אַז די מוטער זאָל גיין אויף אַ זיכערן טויט. פּלוצלינג האָט מען דערזען ווי ס'איז אַריין אין די פלאַמען אַ מענטש, אַרומגעוויקלט מיט נאַסע שמאַטעס און אַ זאַק אויפן קאָפּ, פון וועלכן עס האָט גערונען וואַסער. אַלע זענען געבליבן שטיין מיט פאַרגלאָצטע אויגן פון שרעק. אויך די אומגליקלעכע מוטער איז אַנטשוויגן געוואָרן. עס האָט געדויערט עטלעכע מינוט, וועלכע זענען געווען ווי אַן אייביקייט, און דער מענטש איז ניט אַרויס. ווען אַלע האָבן אים שוין געהאַלטן פאַר פאַרלוירן, איז ער אַרויסגעשפּרונגען דורך אַ פענצטער,

געפאַלן אויף דער ערד. די שמאַטעס אַרום אים האָבן זיך גערויכערט און געברענט. מען האָט אים שנעל באַגאָסן מיט עטלעכע עמערס וואַסער, און ווען ער איז געקומען צו זיך האָט ער אַרויסגענומען אַ פּיצעלע פון 2—3 מאָנאַטן, אַרומגעוויקלט אין אַ נאַסער שמאַטע, פון וועלכע עס האָבן אַרויסגעקוקט צוויי שיינע בלויע זאָרגלאָזע אייגעלעך, און אַוועקגעבן עס דער מוטער, אַ דערשטוינטע פון פרייד.

דער מענטש איז געווען וואָוסיע (וואָלף) טרעגער.

נאָכדעם, ווי די זאַך איז געוואָרן באַוווּסט דער עסטרייכישער קרייז־קאָמענדאַנטור, האָט וואָוסיע באַקומען צוגעשיקט דורך דער יידישע קולטוס־געמיינדע פון ווין, אַ זילבערנעם מעדאַל. ער האָט אָבער דעם מעדאַל ניט געקענט טראָגן, ווייל אויף דער אַנדער זייט איז געווען אַ צלם. וואָוסיע איז אַוועק צום גאָלדשמיד, און יענער האָט אַראָפּגענומען די צוויי עקן פון צלם, און פון דעמאָלט אָן פלעגט ער שבת און יום טוב נאָכן שלאָף אַרומשפּאַצירן מיט דעם גרויסן זילבערנעם מעדאַל אויף דער ברייטער טרעגערישער ברוסט, און שטאַרק שטאָלצירן.

ווען איך בין פון דאָרט אַוועק איבער די פאַרברענטע גאַסן, האָב איך געזען ווי עסטרייכישע פייערלעשער קאָמאַנדע מיט וואַסער־פּאָמפּעס און לאַנגע גומענע רערן, וועלכע זענען געקומען גלייך נאָך די ערשטע מיליטערישע פאָרפאָסטנס, לעשן און לאָקאַליזירן דעם פייער. אַ דאַנק זיי איז טאַקע געלונגען אָפּצוראַטעווען די איבעריקע גאָסן פון פאַרניכטונג.

אין דער פּאַניק פון דער שריפה און דער בהלה איז דער טאָג גיך אַריבער און עס האָט אָנגעהויבן טונקלען. די נשרפים, וואָס ערשט נעכטן זענען זיי געשלאָפן אויף אייגענע געלייגערס און היינט זענען זיי געבליבן דאַכלאָז, מיד, דערשעפּט און צעבראָכן פון דעם גרויסן אומגליק, האָבן אָנגעהויבן זיך צעגיין, ווער צו אַ קרוב און ווער צו אַ פריינט. פאַר די, וואָס האָבן ניט געהאַט וווהין צו גיין, האָט די פייערלעשער־קאָמאַנדע געשטעלט פּאַלאַטקעס, געטיילט ברויט מיט פּאָווידלע און גלעזער־קאַפע, ווי אויך עטלעכע קאָלדרעס פאַר פרויען און קינדער.

צומאָרגנס, פרייטיק אין דער פרי, בין איך אַוועק אין מיין צווייטן אַפּטייק־געשעפט, וואָס איז געווען אין פּעסיע פרידלעכעס צוויי־שטאָקיקן מויער, וועלכער איז נעכטן פאַרברענט געוואָרן. איך האָב אין די טיפע, גרויסע קעלערס פון דעם הויז תמיד געהאַלטן אַ גרויסן טייל פון מיין סחורה, און איך האָב גערעכנט, אַז איך וועל אפשר קענען צוקומען צום קעלער, וועלכער איז געוויס פאַרבליבן גאַנץ. דורכגייענדיק האָב איך ערשט דערזען דעם גרויסן חורבן, וואָס די שריפה האָט אָנגעמאַכט. פון די שענסטע גאָסן איז פאַרבליבן אַלס אַ זכר בערג אַש מיט שוואַרצע פאַרברענטע ציגל, און נאָר די לאַנגע קוימענס וואָס האָבן אַרויסגעשטאַרצט פון אונטער די חורבות האָבן עדות געזאָגט, אַז דאָ האָבן אַמאָל געוווינט מענטשן.

אַרום יעדן בערגל זענען געשטאַנען טאַטעס, מאַמעס און קינדער און האָבן מיט לאַנגע שטעקנס געשאַרט דעם אַש און געזוכט עפּעס אַן אָנדענק פון זייער אומגעקומענעם פאַרמעגן. און די גליקלעכע האָבן טאַקע געפונען: ווער

אַ מעשענעם שבת־לייכטער, ווער אַ קופּערנעם פּענדזל, און ווער אפילו אַ גרויסן צעקוועטשטן מעשענעם סאַמאָוואַר.

ווען איך בין געקומען צו דעם אָרט, וווּ עס איז מיט צוויי טעג צוריק געווען מיין געשעפט, האָב איך געזען אַז דער איבערשטער גאָרן איז אין גאַנצן איינגעבראָכן, און אונטן האָט אַ הויכער באַרג פון ציגל און פאַרברענטע אייזנס פאַרמאַכט דעם אַריינגאַנג צום קעלער. צי האָבן דאָרט די סקלעפּאַניעס אויסגעהאַלטן? (אין צוויי וואָכן אַרום האָב איך געזען, אַז נישט). מיט אַ שווערן געמיט בין איך אַוועק צוריק אַהיים.

די עסטרייכער פאַרנעמען לודמיר

גייענדיק מיט דער הויפּטגאַס (פאַרנע) האָב איך געזען אָנקומען פון דער אוסטילער גאַס, רייטנדיק אויף גרויסע שטאַרקע פערד, אַ גרופּע פון 60—50 קאַוואַלעריסטן, הויכע און שלאַנקע בחורים, אָנגעטאָן אין קורצע געפּאַסטע מונדירן, גרויסע לעדערנע שטיוול, וועלכע האָבן געהאַלטן אין האַנט אַ גרויסע לאַנגע פּיקע, אין שפּיץ פון וועלכער עס איז געווען אַ קאָלירט פענדל. די קאַוואַלעריסטן זענען צוגעפאָרן צום דענקמאָל, וואָס די שטאָט האָט מיט אַ פּאָר יאָר צוריק אויפגעשטעלט לכבוד דעם 300־יאָריקן יובל פון דער ראָמאַנאָוו־דינאַסטיע (פאַמיליע פון געוועזענעם רוסישן צאַר); זיי זענען אַרונטער פון די פערד.

די „חברה״ יידישע קינדערלעך האָבן זיי גלייך אַרומגערינגלט, און זיך אַרומגעדרייט צווישן די סאָלדאַטן און די פערד אָן וועלכער עס איז מורא.

דער אָנפירער פון דער אָפיצירן־גרופּע איז געגאַנגען צווישן די קינדער און געטיילט שאָקאָלאַד און ביסקוויט, און זייער שמחה איז געווען גרויס.

ווען איך, ווי אויך אַנדערע דורכגייער האָבן זיך אָפּגעשטעלט קוקן, איז דער אָפיציר צוגעגאַנגען צו אונז און געפרעגט אויב מיר פאַרשטייען דייטש. יאָ! האָבן אַלע געענטפערט (וועלכער ייד קען ניט קיין דייטש?!) דאַן האָט ער געבעטן מיר זאָלן אים זאָגן וויפל קאָזאַקן זענען געווען דאָ פאַר זייער פאַרלאָזן די שטאָט און אין וועלכער ריכטונג זענען זיי געפאָרן. אַז מיר האָבן אים דערציילט אויף „דייטש״ אַלץ וואָס מיר האָבן געוווּסט, האָט ער אונז זייער האַרציק געדאַנקט, אַרויסגענומען אַ זילבערנע פּאַפּיראָסניצע און יעדן מכבד געווען מיט אַ פּאַפּיראָס, וועלכע ער אַליין האָט אָנגעצונדן מיט אַ פייער־מאַשינקע.

ווי נאָריש און שלעכט — האָט ער געזאָגט — איז די רוסישע רעגירונג, ווען זי באַפעלט אירע קאָזאַקן צו ברענען און פאַרניכטן דאָס פאַרמעגן וואָס אירע אייגענע בירגער האָבן דערוואָרבן נאָך שווערע אַרבעט און מי. די רוסן האָבן דעם קריג פאַרשפּילט, הייסט האָבן מיר באַפרייט אייער שטאָט פון דעם שווערן רוסישן רעזשים, מאָרגן גייען מיר באַפרייען אַנדערע שטעט. אין 2—3 מאָנאַטן איז רוסלאַנד קאַפּוט, און די מלחמה איז געענדיקט. מיר ווילן האָפן, אַז איר יידן וועט אונז מיט אַלץ מיטהעלפן, און מיר וועלן בלייבן אייערע שטענדיקע פריינט. דאַנקענדיק נאָכאַמאָל, האָט ער אַלע אָנווּנזנדיקע געדריקט די הענט, און איז אַוועק צו זיינע קאַוואַלעריסטן. אין עטלעכע מינוט שפּעטער האָבן זיי שוין אַלע געריטן אין אַ לייכטן גאַלאָפּ, אויפן וועג וואָס גייט צו קאָוועל.

די אוקריינישע „מיעשטשאַנעס״, ווי אויך די פּוילישע איינוווינער, זענען פאַרשוווּנדן געוואָרן באַלד ווי די קאָזאַקן זענען אַוועק, און עס האָבן זיך באַוויזן די ערשטע עסטרייכישע פּאַטרולן. זייערע הייזער, וועלכע זענען געווען אין די שטאָט־עקן, זענען געווען אויסער דער סכנה פון אַ שריפה. גיין העלפן ראַטעווען יידיש פאַרמעגן, האָבן זיי נישט געוואָלט, ראַבעווען האָבן זיי מורא געהאַט פאַר די עסטרייכישע זעלנער, זענען זיי געזעסן אין די שטיבער און געהאַט אויף בעסערע צייטן. נאָר פרייטיק בייטאָג האָבן זיך פּלוצלינג באַוויזן צוויי אוסטראָוואָקער קריסטן (דער נאָענטסטער דאָרף פון שטאָט), וואָס זענען געגאַנגען אין יידישן שענק. אַז זיי האָבן געמאַכט יענע כוסה, און זענען געוואָרן שיכור, האָבן זיי דערציילט, אַז די קאָזאַקן זענען דאָ אין די וועלדער אַרום דער שטאָט, און היינט ביינאַכט וועלן זיי זיין דאָ און אויסשעכטן אַלע יידן דערפאַר וואָס זיי חברן זיך מיטן שונא. דער שענקער האָט ניט גענומען אין אַכט זייערע דראָאונגען, מילא וואָס אַ שיכור רעדט!

אַ נאַכט פון שרעק

פאַרנאַכט, נאָך ליכט־בענטשן, ווען די יידן האָבן זיך געקליבן צו גיין דאַווענען, האָבן זיי געזען לעבן דער יידישער שול אַ עסטרייכישן רייטער, שטייט און קלאַפּט אויף אַ באַראַבאַן. אַז עס האָט זיך אָנגעזאַמלט אַ גרויסער עולם, האָט ער אויסגערופן אויף יידיש (אַ יידישער זעלנער געווען): אין נאָמען פון דער מיליטער קאָמאַנדע מעלדע איך, אַז מיר מוזן אַרויס פון דער שטאָט אויף איין טאָג. יעדער איינער וואָס וויל — קען מיטגיין מיט אונז מיט זיין גאַנצער פאַמיליע. ער טאָר ניט נעמען מיט זיך מער ווי אַ קילאָ עסנוואַרג און ער דאַרף אין פאַרלויף פון צוויי שעה זיין אויפן יריד־פּלאַץ. פאַר פרויען און קינדער וועלן זיין צוגעגרייט פורן. אָפּגעזאָגט, און געפאָרן ווייטער.

די ערשטע עטלעכע מינוט זענען די מענטשן ווי פאַרשטיינערט געוואָרן פון שרעק, דערנאָך האָבן זיי אַלע גענומען לויפן ווי משוגע אַהיים.

הערנדיק די בשורה, האָבן די ווייבער פאַרבראָכן די הענט און אָנגעהויבן היסטעריש צו שרייען ניט רירנדיק זיך פון אָרט. די מענער האָבן באַלד אַרויסגענומען אַלע קינדער־מלבושים און אָנגעטאָן די קינדער, איין מלבוש אויפן צווייטן, וויפל נאָר זיי האָבן געקענט אָנטאָן אויף זיך. דאָס זעלבע האָבן געטאָן זיי אַליין און די פרויען. יעדער האָט גענומען אין די קעשענעס דאָס ביסל זילבערנע אָדער גאָלדענע צירונג, אָדער וועקסלען און מזומן געלט. אַז אַלץ איז געווען פאַרטיק, האָט דער טאַטע פאַרמאַכט די לאָדנס, פאַרשלאָסן די טיר, גענומען אַ פּעקעלע עסן אין איין האַנט (פרומע יידן האָבן גענומען טלית און תפילין), און אין דער צווייטער האַנט דאָס יינגסטע קינד; די מאַמע האָט גענומען דער טאָכטער מיט נאָך אַ פּעקעלע, און מען איז אַוועק צום יריד־פּלאַץ.

מיר איז געווען גוט. איך בין געווען אַליין. (מיין פרוי און קינד זענען פריער אָפּגעפאָרן אין אַ קליין שטעטל אין פינסקער געגנט, וואָס איז לויט אונזער מיינונג געווען דאָס זיכערסטע אָרט. צום סוף איז מען אויך דאָרטן קוים לעבן געבליבן).

איך בין אויך אַוועק צום יריד־פּלאַץ. איך האָב געזען פון ביידע זייטן פון וועג שטייען קריסטן מיט לאַנגע פורן און גרויסע דראָבענס, און אַרום זענען געריטן עסטרייכישע רייטער מיט די רעוואָלווערן אין די הענט. דאָס זענען געווען די קריסטן פון די נאָענטסטע דערפער, וואָס מען האָט אַרויסגעטריבן פון דער היים, בכדי צו פירן די יידישע פרויען און קינדער.

דער וועג צום פּלאַץ איז געוואָרן וואָס ווייטער אַלץ ענגער. די מענטשן האָבן זיך געיאָגט, מורא געהאַט צו פאַרשפּעטיקן, און איינער האָט געשטופּט דעם צווייטן.

אַז מיר איז געלונגען זיך אַרויפצודרייען אויפן פּלאַץ, ער איז געווען פיל העכער פון טראָטואַר, האָב איך דערזען ביים שיין פון דער לבנה אַ שרעקלעך בילד.

דער גרויסער פּלאַץ — צוויי קוואַדראַט קילאָמעטער — איז געווען אין גאַנצן באַדעקט מיט צעשראָקענע און אויפגערעגטע מענטשן מיט אָפענע מיילער און פויסטן. די קליינע קינדער, בכדי ניט דערשטיקט צו ווערן, זענען געזעסן אויף די אַקסלען פון די טאַטעס, מאַמעס און עלטערע ברידער און שוועסטער. דאָ און דאָרט האָבן זיך אַרויסגעוויזן צוויי הענט וואָס האָבן הויך איבער די קעפּ געהאַלטן אַ קליינטשיק קינד. אַ מאַמע וואָס האָט אין שטופּעניש פאַרלוירן אַ קינד, איז געלאָפן ווי אַ פאַרוואונדעטע חיה, מיט גרויסע אויגן, דאָס בלוטיקע פּנים איז געווען אַן אויסדרוק פון שרעק און יסורים, און מיט די הענט האָט זי זיך געשטופּט, זיך געוואָרפן און געשלאָגן ווי אַ משוגענע און שרעקלעך געשריען. עס האָט אויסגעוויזן ווי די אַלע לודמירער יידן זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן, אונטער דער סכנה פון אַ זיכערן יסורים־טויט פון די קאָזאַקישע הענט, אין אַ ווילדע צעבושעוועטע סטאַדע פון בהמות, ווען זיי דערפילן דעם ריח פון בלוט.

לעבן מיר איז געשטאַנען אַ ייד מיט אַ יינגעלע פון אַ פאָר יאָר אויף די אַקסלען. דאָס יינגעלע, פילנדיק אינסטינקטיוו עפּעס אַ שרעקלעכע סכנה, האָט מיט ציטערנדיקע הענטלעך אַרומגעכאַפּט דעם טאַטנס קאָפּ. ווי יעדער קינד האָט ער געגלויבט, אַז זיין טאַטע איז דער גרעסטער גיבור, און ער האָט זיך געלאַשטשעט צו אים בעטנדיק שטום הילף און באַשיצונג פון פאָטער. דער פאָטער פאַרביטערט און פאַרזאָרגט, האָט צו אים געשריען: לאָז מיך אָפּ, וואָס האָסטו זיך אַזוי צוגעטשעפּעט צו מיר? דאָס יינגעלע האָט דערשראָקן אַראָפּגעכאַפּט די הענטלעך און איינגעבויגן דאָס קעפּעלע אַ קוק טאָן אויפן טאַטן. דאַן האָט דער טאַטע, פאַרשעמט פאַר זיין עלנד און הילפלאָזיקייט צו באַשיצן זיין אייגן קינד, אַראָפּגעלאָזט זיין קאָפּ טיף אויפן ברוסט. דאָס יינגעלע האָט זיך אויף אַ ווײַלע פאַרטראַכט און אָנגעהויבן שטאַרק צו וויינען.

וואָס פאַר אַ געדאַנק איז דאַמאָלסט דורכגעלאָפן דורך דעם יידישן קעפּעלע פונעם קליינעם יינגעלע? פאַרוואָס האָט ער געוויינט?

פערציק יאָר זענען שוין אַריבער זייט דעם דאָזיקן גרויזאַמען פרייטיק צו־נאַכט. איך אַליין האָב אין דער צייט פיל איבערגעלעבט, און געזען פאַר זיך בילדער פון מענטשלעכער נויט און יסורים, אָבער יענעם אָוונט ווער איך ניט פאַרגעסן ביז מיינע לעצטע מינוטן.

צוויי אַ זייגער ביינאַכט, ווען פיל האָבן שוין מיד און דערשעפּט געדרעמלט אויף די אַקסלען פון זייערע שכנים, האָט זיך ווידער דערהערט אַ באַראַבאַן, און דער זעלבער זעלנער האָט אויסגעשריען:

— עס איז אונז געלונגען צו פאַריאָגן די רוסן פון די אַרומיקע וועלדער און מיר גייען פאָרווערטס. אייער שטאָט וועלן מיר ניט אָפּגעבן. איר קענט אַלע גיין אַהיים!

עס האָבן זיך ווידער דערהערט געשרייען, אָבער דאָס מאָל איז דאָס געווען אַ קול ששון וקול שמחה.

קומענדיק אַהיים האָב איך צוליב די איבערלעבענישן ניט געקענט איינשלאָפן. ווען איך בין פאַרטאָג איינגעדרעמלט האָב איך דערהערט ווי אין אַ חלום אַ הערלעך הימליש געזאַנג פון דרויסן. איך בין אַרויס און געזען אויפן שאָסיי, וואָס איז געווען לעבן מיין וווינונג, אין דער דירה פון אלתר **סימערון ז״ל** מאַרשירט אַן אונגאַרישער רעגימענט, וועלכער האָט גייענדיק זייער מעלאָדיש געזינגען אַן אַלט אונגאַריש פאָלקסליד. די מעלאָדיע האָב איך זיך שפּעטער אויסגעלערנט. און לאַנגע יאָרן, ווען אַלע מלחמות זענען שוין פאַרביי, פלעג איך איר זינגען אין די שטילע פרילינגס־אָוונטן.

צומאָרגנס, זונטיק פרי, האָבן מיר באַקומען אַ ידיעה, אַז די דייטשן זענען אַריין אין טוריסק. די לודמירער יידן האָבן זיך איינגאַנצן באַרויִקט.

יעדער איינער האָט גערעכנט, אַז אַ גרינגער לעבן וואַרט אויף אים אין דער צוקונפט.

אונטער דער הערשאַפט פון די עסטרייכער

צוויי טעג און נעכט האָבן זיך אָן אויפהער געצויגן לאַנגע רייען מיליטער: פוסגייער, אַרטילעריע און קאַוואַלעריע. דאַן זענען געקומען צו אונז די עסטרייכישע קריגס און ציווילע אַדמיניסטראַציע. גיך האָבן מיר געהאַט די ערשטע אַנטוישונג.

אויף צו מאָרגנס נאָך זייער אָנקומען האָבן זיך באַוויזן אונגאַרישע סאָלדאַטן, וועלכע זענען געלאָפן אויף די גאַסן מיט ביקסן אין די הענט, אין שפּיץ פון וועלכע עס זענען געווען ברייטע, געשאַרפטע מעסערס, און געכאַפּט אויף אַרבעט. אין די גאַסן איז געוואָרן אַ גרויסער טומל, און יעדער איינער איז געלאָפן ערגעץ ווו זיך באַהאַלטן. די יעניקע וואָס זענען געכאַפּט געוואָרן זענען אַוועקגעפירט געוואָרן צו דער באַן־סטאַנציע. מען האָט זיי געהייסן אויסלאָדן וואַגאָנעס, זעק און קאַסטנס, און זיי אַרויסטראָגן צו די ניט יידישע און יידישע פורן, וועלכע זיי האָבן צו דעם זעלבן צוועק אויך געכאַפּט.

די דעלעגאַציע צום קאָמענדאַנט מאַזער

אַזוי ווי אויפן צווייטן טאָג זענען די גאַסן געווען ליידיק, זענען די סאָלדאַטן אַריין אין די שטיבער און גע־שלעפט די מענטשן פון די בוידעמער און קעלערס. עס האָט זיך געשאַפן אַ פאַנישע לאַגע, און די שטאָט איז געוואָרן ווי אויסגעשטאָרבן. דאַן האָבן מיר, עטלעכע געזעלשאַפטלע־כע טוערס, באַשלאָסן צו ווענדן זיך צו דער נייער רעגירונג מיט אַן אָנקלאַגע. אַ דעלעגאַציע וועלכע איז באַשטאַנען פון דעם רב משה שפירא, ליב לאַקס, דודי רוטענשטיין. הערשל לעוו און איך, זענען אַוועק צו דעם אָרטס־קאָמענדאַנט, וועל־כער איז איינגעשטאַנען אין ד״ר ראַפשטעוועסקעס וווינונג.

ווען מיר זענען אַריינגעקומען, איז צו אונז אַנטקעגן געגאַנגען אַ יונגער עלעגאַנטער סאָלדאַט, און האָט אונז געפרעגט אין יידיש (דערנאָך האָבן מיר דערפאַרן, אַז דאָס איז געווען מאַזערס אַדיוטאַנט, אַ ווינער בחור מיטן נאָמען שפינדל, וועלכער האָט אונז אַ סך טובות געטאָן), אויב מיר ווילן זען דעם אָבערלויטענאַנט מאַזער. אַז מיר האָבן געזאָגט יאָ, איז ער אַריין אין דעם צימער ווו עס איז גע־ווען דעם דאָקטאָרס קאַבינעט, און נאָך אַ קורצער ווילע האָט ער אונז געבעטן אַריינגיין.

אויפן דאָקטאָרס וויכן פאָטעל, לעבן זיין גרויסן טיש, וואָס איז איצט געווען אָנגעלייגט מיט פאַרשידענע גאַזעטן און פאַפירן, צווישן וועלכע עס האָט אַרויסגעקוקט אַ גרוי־סע רוסישע נאַגאַיקע, איז געזעסן דער מענטש, וועמענס נאָמען יעדער איינוווינער האָט דערמאָנט שפעטער מיט אַ ציטער: אָבערלויטענאַנט מאַזער.

אַ מיאוס געשניצטער קאָפ. אַ רויטע נאָז מיט אַ פאָר אָנגעבלאָזענע געשוואָלענע באַקן, פול מיט שטופלען; אויף איין באַק אַ סימן פון אַ לאַנג פאַרהיילטן טיפן און גרויסן שניט, דער מויל עטוואָס אויסגעקרומט, די אויגן, „מאַזערס אויגן" זענען נישט גלייך געשניטן, ווען איינס האָט געקוקט אַרויף, האָט די צווייטע געקוקט אַרונטער, די אויגן זענען געווען פאַרלאָפן מיט רויטע בלוט־אָדערלעך, ווי ביי אַ בלוטדורשטיקער חיה. דאָס איז געווען דער פרצוף פון דעם מענטשן, וואָס האָט אַ לאַנגע צייט געהאַט אין זיינע הענט דעם גורל פון טויזנטער יידן און ניט־יידן.

ער האָט אונז ניט געבעטן זיצן, און מיט אַראָפגע־לאָזענע אויגן געפרעגט וואָס מיר פאַרלאַנגען. אַז מיר האָבן אים אַלץ דערציילט, האָט ער אַ קוק געטאָן אויף אונז און געפרעגט צו מיר זענען פאָרשטייערס פון דער יידישער באַ־פעלקערונג, און צו מיר נעמען אויף זיך די פאַראַנטוואָרט־לעכקייט צוצושטעלן טעגלעך די צאָל אַרבעטער. וואָס ער וועט פון אונז פאַרלאַנגען. אַז מיר האָבן דאָס באַשטעטיקט, האָט ער געגעבן ארויף זיין אַדיוטאַנט און געהייסן אָנשרייבן אַ פראָטאָקאָל, וועלכן מיר האָבן אונטערגעשריבן.

אַזוי אַרום זענען מיר פטור געוואָרן פון דער כאַפעניש־צרה, און אונזער אַרבעטער־קאָמיטעט האָט פינקטלעך דער־פילט זיין אויפגאַבע ביזן לעצטן טאָג.

כדי צו באַקומען די נויטיקע געלט־מיטלען האָבן מיר געמאַכט אַ רשימה פון די פאַרמעגלעכע מענטשן און זיי באַשטייערט מיט אַ מאָנאַטלעכן אָפצאָל צוליב נישט גיין אַרבעטן, און פון דעם געלט געצאָלט די פרנסהלאָזע בעלי־מלאכות, וועלכע האָבן אין דעם געפונען אַ נייעם קוואַל פון דערנערונג און גערן געטאָן די ניט שווערע אַרבעט.

הענגען אויף 10—20 מינוט

אַז מיר האָבן זיך נאָר וואָס פאַרהיט פון איין צרה איז גע־קומען אַ צווייטע: עס איז אַרויס אַ באַקאַנטמאַכונג, אַז מען גייט איינפירן אַ שפייז־און ברויט־קאַרטע. דעריבער מוז יעדע פאַמיליע מעלדן אין פאַרלויף פון אַכט טעג וויפל שפייז און מעל זי פאַרמאָגט איבער 10 קילאָ. ווייס־מעל איז איבערהויפט פאַרווערט צו באַנוצן און מען דאַרף דאָס ברענגען אין דער קרייז־קאָמאַנדע. פאַר נישט אויספילן דעם באַפעל דראָט אַ גרויסע געלט־שטראָף מיט אַרעסט.

ווען עס איז אַריבער דער טערמין, און זייער ווייניק מענטשן האָבן איבערגעבן שפייז־אַרטיקלען פון זייערע איבער־נאָרמע זאַפאַסן, זענען מאַזערס געהיים־אַגענטן געגאַנגען אין די הייזער אין באַגלייטונג פון סאָלדאַטן און געזוכט אין יעדן ווינקעלע, קאַמערן און בוידעמער. ביי וועמען זיי האָבן געפונען שפייז, האָבן זיי אים גלייך אַוועקגעפירט צום אָבערלייטענאַנט, וועלכער האָט געשטראָפט מיט ניט קיין קליינער סומע, און אַנשטאָט אַרעסט געהייסן: „אויפהענגען" אויף 10 ביז 20 מינוטן.

ביים אַריינגאַנג אין זיין קאַנצעלאַריע איז געשטאַנען אַ הילצערנער סלופ אין וועלכן עס איז געווען אַ אייזערנער האַק. מען האָט דעם פאַרמשפטן צו הענגען אונטערגעבונדן אונטער די הענט אַ ברייטן שטאַרקן לעדערנעם פאַסיק, פעסט איינגעצויגן און אים אויפגעהאָנגען אַזוי, אַז ער איז גע־בליבן זיך האַלטן נאָר אויף די פינגער־שפיצן. נאָך אַזאַ עקזעקוציע האָט מען דעם געהאַנגענעם געמוזט אַוועקטראָגן — גיין האָט ער שוין נישט געקענט — און אַ פאָר וואָכן איז ער געלעגן מיט שטאַרק געשוואָלענע פינגער־שפיצן און פיס.

„יידישע קולטוס געמיינדע"

לויט דער באַשטימונג פון דעם קרייז־קאָמענדאַנט איז געשאַפן געוואָרן אַ „יידישע קולטוס געמיינדע" אונטערן פאָרזיץ פון איינעם, אַ פאַיאַנס־קרעמער ה׳ סיפאַרד, וועל־כער איז אָנגעגאַנגען אַלס יידישער פאָרשטייער כלפי דער אָרטיקער מאַכט; ער האָט זיך אויך פאַרנומען מיט דער רעליגיעזער דערציאונג פון דער יידישער באַפעלקערונג.

נויט און הונגער

די עקאָנאָמישע לאַגע איז געווען שלעכט. דער האַנדל מיט תבואה, און נאָך פיל אַרטיקלען, וואָס זענען געווען נויטיק פאַר דעם מיליטערישן געברויך, זענען אין גאַנצן פאַרבאָטן געוואָרן. אויך פאַר די אַנדערע סחורות זענען מצד דער מאַכט באַשטימט געוואָרן פאַרפליכטנדיקע פרייזן. און דער פדיון אין די קראָמען, די הויפט־פרנסה פון דער שטאָט, האָט זיך כמעט ווי אָפגעשטעלט.

די נויט איז געוואָרן שטאַרק גרויס און יידישע משפחות, איבערהויפט „עמך" האָבן גענומען ליידן הונגער. אַ גרופע יידישע יונגוואַרג האָט באַשלאָסן צו שאַפן אַ יידישע פאָלקס־

קיך. זיי זענען געגאַנגען אין די שטיבער און קראָמען און געמאַכט אַ רשימה פון די מענטשן, וואָס האָבן זיך מתחייב געווען צו צאָלן מאָנאַטלעך פאַר דער אויסהאַלטונג פון דער קיך.

אַ דאַנק דער פּראָטעקציע פון צאָנדאָקטער מאיר נאָוואַק, האָבן זיי באַקומען פון אָבערלייטענאַנט מאָזער אַ גרויס הויז פון עטלעכע צימערן, אַ געוועזענע וווינונג פון אַ רייכן אינזשינער וואָס איז אַנטלאָפן מיט די רוסן. דער צאָנדאָקטער איז שפּעטער געוואָרן דער פאָרזיצער פון פאָלקס־קיך־קאָמיטעט.

די נויטיקע געשיר און געפעס, האָבן זיי באַקומען פון די קראָמען, וואָס האָבן דערמיט געהאַנדלט, ווי אויך פון איייניקע גוטהאַרציקע פאַרמעגלעכע בעל־הבית׳טעס. אַ קליינעם קוואַנטום פלייש און שפּייז־אַרטיקלען האָט געגעבן דער קרייז־קאָמענדאַנט, און די קיך האָט אָנגעהויבן צו פונקציאָנירן.

יודישע פאלקס קיכע אין דער ערשטער וועלט מלחמה פיר די פליכטלינגע און ארעמע קינדער געשאפן אין 1916.
זיצן: שמואל ערליך, ליבר ליברס, בעריל פישל, דודי רוטנשטין, נחום גיטמול, ד״ר מאיר נובק, הירש לעוו, פנחס שינקעסטעל, יעקב ילין, צבי הורנשטין, אליעזר שינקסטל, מרדכי גרינברג.
שטייען: ברוך שפירא, אברהם אינגבר, יהושע פרנקל, משה בוקסר, ברוך גרושקה, אפרים שרגה, יצחק זינגר, איזיק גרין, יעקב ברט, ליב לקס.

מיט דער צייט זענען אין דער פרייוויליקער ריין מענטשלעכער אַרבעט אַריינגעצויגן געוואָרן די גאַנצע יידישע לודמירער יוגנט, און די קיך איז געוואָרן איינע פון די שענסטע הילפס־אינסטיטוציעס, וואָס מיר האָבן דעמאָלסט פאַרמאָגט.

כדי נאָכצוקומען די אויסגאַבן, וואָס האָבן זיך אַלץ מער פאַרגרעסערט, האָט מען פון צייט צו צייט געמאַכט ליבהאָבער־פאָרשטעלונגען און טיי־אָוונטן.

אויף איינעם אַ ספּעציעלן טיי־אָוונט האָט מען פאַרבעטן די אַלע אָפיצירן פון קרייז־קאָמאַנדאָ מיט דעם קרייז־קאָמענדאַנט, ווי אויך דעם אָבערלייטענאַנט מאָזער. דאָס פּראָגראַם פון אָוונט איז באַשטאַנען פון געזאַנג, דעקלאַמאַציע און טענץ, אויסגעפירט דווקא דורך די קינדער וואָס זענען געשפּייזט געוואָרן אין דער פאָלקס־קיך. דער אָוונט האָט זיך זייער איינגעגעבן. עס זענען געקומען אַלע פאַרבעטענע אָפיצירן מיט זייערע פרויען און עס האָט זיך געשאַפן אַ פריילעכע אינטימע שטימונג.

אַ בילד־שיין מיידעלע, אַ יתומה, האָט דעקלאַמירט מיט פּאַטאָס און געפיל די באַוווסטע ליד פון היינריך היינע „די לאַרעליי״. ווען זי האָט געענדיקט, האָט מאָזער איר געשיקט 50 קראָנען און איר אַ קוש געטאָן אין קאָפּ.

איך האָב אַ קוק געטאָן אויף אים און מיר האָט זיך געדוכט, אַז אַ פונק פון מיטלייד און קינדערליבע האָט אויף אַ ווײַלע באַשטראַלט זיינע פינצטערע אויגן, און איך האָב געקלערט: אויך ער איז געווען אַ קינד און ליב געהאַט אַ מאַמע! ווער ווייס אפשר האָט דער דאָזיקער טיראַן אויך פאַרמאָגט אין זיך אַ ביסל מענטשלעך געפיל. נאָר קיינער האָט ניט געוווסט ווי צו באַרירן זיינע טיף פאַרבאָרגענע האַרץ־סטרונעס.

איינס איז געווען זיכער: דער מענטש האָט פאַרמאָגט אַ גרויסע אינטעליגענץ, אַ פענאָמענאַלן זכרון און אויסערגעוויינלעכע אַדמיניסטראַטיווע פעאיקייטן. ער האָט פיינט

געהאַט ניט נאָר יידן, ער האָט אויך — גאָט ווייס צוליב וועלכע סיבות — פיינט געהאַט אַלע מענטשן. אָבער דאָך איז ער געווען אַ געטרייער היטער פון געזעץ און אָרדנונג. און האָט שווער באַשטראָפט אויף זיין אופן אַלע פאַרברע־כער אָן אויסנאַם פון פאָלק און רעליגיע.

די תליה פון דריי רוצחים

און ווען אין אַ פינצטערער נאַכט זענען דריי גויים באַפאַלן אַ פור מיט דריי יידן, און זיי דערהרגעט, איז ער אין באַגלייטונג פון פעלד־זשאַנדאַרמען אַרומגעפאָרן עטלע־כע טעג און נעכט אין די אַרומיקע דערפער און געפאַרשט און געזוכט ביז עס איז אים געלונגען צו ברענגען די מערדער צו דער תליה. אין איינעם אַ פרימאָרגן איז אַרום־געגאַנגען דווקא אין די יידישע גאַסן פון שטאָט אַ זעלנער מיט אַ פויק און געמאָלדן אין יידיש, אַז מאָרגן 10 אַ זיי־גער וועט מען הענגען די רוצחים, וואָס האָבן דערהרגעט די דריי יידן. יעדער וואָס וויל — קען קומען בייזיין די עק־זעקוציע.

צומאָרגנס פרי האָבן אַלע קרעמער פאַרמאַכט די קראָ־מען, די בעלי־מלאכות האָבן פאַרלאָזן די וואַרשטאַטן און קינד און קייט זענען אַוועק צו דעם פלאַץ, (וואָס איז גע־ווען אַנטקעגן דעם הויז פון יצחק בובעס), ווו נאָך נעכטן זענען אויפגעשטעלט געוואָרן דריי הויכע שוואַרץ געפאַרב־טע תליות. אַ טייל פון דעם פלאַץ אַרום די תליות איז גע־ווען פאַרצוימט מיט שטעכלדראָט און אינעווייניק זענען געווען באַוואָפנטע סאָלדאַטן מיט מאַשין־געווער. מען האָט אויך דאָרטן געזען אַ גרופּע אָפיצירן מיטן אָבערלייטענאַנט מאַזער.

אין אַ ווײַלע אַרום זענען אַרויס פונעם געסל, וואָס האָט געפירט צו דער טורמע, 10 זשאַנדאַרמען מיט בלויזע שווערדן, און אין מיטן די מערדער, געקאָוועט הענט און פיס אין שווערע אייזערנע קייטן. דאָס זענען געווען אַ טאַטע מיט צוויי זין. דער טאַטע אַ פעסטער און הויכער קריסט פון אַ יאָר 60—55, און די זין עטוואָס נידעריקערע, נאָר שטאַרקע יונגע שקצים. זיי זענען געגאַנגען מיט אַ היל־צערנעם ברעטל אויף זייער ברוסט, געפאַרבט אויף שוואַרץ, און מיט ווייסע אותיות איז געווען געשריבן זייער פאַר־ברעכן און דער פסק־דין. דער אַלטער גוי איז געגאַנגען מיט פעסטע טריט און געקוקט אויפן פאַרזאַמלטן המון מיט גרויסע אויסדרוקלאָזע אויגן; די שקצים אָבער האָבן זיך ווי שכורים געוואַקלט אַהין און אַהער מיט אַראָפּגעלאָזענע קעפּ. אַז דער אַלטער גוי איז צוגעגאַנגען נענטער און דער־זען די תליות, איז ער טויט־בלייך געוואָרן און מיט אויס־געלאָשענע אויגן געקוקט אַרום זיך, ווי ער וואָלט געזוכט פון עמעצן עפּעס אַ ראַטונג.

אַז מען האָט זיי אַריינגעפירט און צוגעשטעלט צו די תליות, איז צוגעקומען אַ רוסישער גלח מיט אַ גרויסן זילבערנעם צלם אויף דער ברוסט, עפּעס געזאָגט מיט זיי, און דערלאַנגט יעדן דעם צלם צו קושן. דער אַלטער האָט געקושט, די זין זענען געשטאַנען ווי געליימטע און זיך צוגערירט צום צלם. אַ סאָלדאַט האָט דאַן געברענגט אַ בענקל מיט דריי טרעפּלעך פון איין זייט, און פון דער צווייטער זייט אַן אָרט צו שטיין. נאָכדעם האָט ער יעדן מערדער פאַרבונדן די אויגן מיט דעם מויל און איז אַוועק. פּלוצלינג איז אַרויס פון דער גרופּע מענטשן, וואָס זענען געשטאַנען נאָענט ביי דער דראָט פאַרצוימונג, אַ מאַן אין אַ שוואַרצן קאַפּעליוש מיט אַ פּאָר שוואַרצע ברילן אויף די אויגן און טראַגנדיק אין דער האַנט אַ קליין קעסטעלע, איז ער אַריבער די פאַרצוימונג און ער האָט אַוועקגעשטעלט דאָס קעסטעלע נעבן דעם אַלטן גוי. דאַן האָט ער אַרויס־גענומען אַ נייעם גראָבן שטריק, באַשמירט מיט עפּעס אַ געל־גרין פעטס און געמאַכט שלייפן אין די עקן.

די גאַנצע צייט, וואָס די מערדער זענען געשטאַנען אויפן פלאַץ האָט מען געהערט אויסגעשרייען און קללות און זידלערייען אויף זיי, נאָר אין דעם מאָמענט, ווען דער שוואַרץ געקליידעטער תלין האָט געוויזן מיטן פינגער אויפן אַלטן גוי, און די זשאַנדאַרמען האָבן אים גענומען פירן אויף די טרעפּ, זענען אַלע קולות מיטאַמאָל פאַרשוויגן געוואָרן. דער פיל־טויזנט קעפּיקער המון איז געבליבן שטיין מיט אָפענע מיילער, בלייכע געזיכטער און אויסגעשטאַר־טשעטע אויגן, און אַ ציטער געמישט מיט נייגעריקייט און שרעק, איז ווי אַ ווינט אַדורך אין יעדן איינעמס קערפּער.

עס האָט זיך געדאַכט, אַז די מענטשנמאַסע, וואָס איז קוים מיט אייניקע מינוטן פריער געווען אויפגעבראַכט פון כעס און נקמה, האָט איצט קוקנדיק אויפן פאַרברעכער און תלין, דערפילט דאָס אָנקומען פון מלאך המות צו דעם תליה־פלאַץ. זיי זענען געוואָרן געליימט און שטום פאַר שרעק און מורא.

אַז די זשאַנדאַרמען זענען שוין געשטאַנען אויפן אויי־בערשטן ברעטל צוהאַלטנדיק פון ביידע זייטן דעם מער־דער, איז דער תלין אַרויף פון דער צווייטער זייט, פאַר־וואָרפן פלינק איין שלייף פון שטריק אויפן אייזערנעם האָקן, וואָס איז געווען אויף דער תליה, און דעם צווייטן שלייף איבערן קאָפּ פון אַלטן גוי, און האָט אים שטאַרק איינגעצויגן. נאָכדעם האָט ער אַ ווינק געטאָן די זשאַנ־דאַרמען, אַז זיי זאָלן אַראָפּ, און האָט האַסטיק אַ שלעפּ געטאָן דאָס בענקל צו זיך, און דער מערדער איז געבליבן הענגען.

אַלע מענטשן האָבן שווער אָפּגעאָטעמט, ווי נאָך אַ שווערן שרעקלעכן חלום. דאָ און דאָרט האָבן זיך דערהערט היסטערישע געוויינען, אַ טייל פרויען האָבן געחלשט, און דער גרעסטער טייל פון עולם איז אַוועק ווי פאַרשעמטע אַהיים. געבליבן זענען נאָר זייער אַ קליינער טייל „גבורים", צו זען די טרויעריקע ענדע פון די אַנדערע צוויי מערדער.

דער טויט פון די מערדער, וועלכע זענען נאָך געהאַנגען דריי טעג און דריי נעכט, האָט געמאַכט אַ דערשיטערנדיקן איינדרוק אויף דער גאַנצער ניט־יידישער באַפעלקערונג, און די גאַנצע צייט, וואָס די עסטרייכער זענען געווען אין לוד־מיר זענען אַרום אונזער שטאָט מער ניט פאָרגעקומען קיין אָנפאַלן אויף יידן.

די עסטרייכער פאַרלאָזן לודמיר

די ענדע פון דער מלחמה אויף אַלע פראָנטן, האָט זיך שנעל דערשפּירט אין אונזער שטאָט. עפּעס האָבן די קריגס־באַהערדען ווי פאַרלאָרן זייער פריערדיקע זעלבסט־זיכערקייט און שטאָלץ, און זייער באַציאונג צו דער באַפעלקערונג איז געוואָרן האָניק־זיס.

אין איינעם אַ זונטיק, ווען אַלע האָבן שוין געוווסט, אַז די עסטרייכער פאַרלאָזן לודמיר, האָב איך באַקומען פון שטאָט־קאָמענדאַנט, אַ יידישן לייטענאַנט, אַ מעלדונג צו קומען אויף אַ וויכטיקער דרינגענדער באַראַטונג. (מאַזערן האָט מען מיט אַ האַלב יאָר צוריק צוגענומען צוליב זיין באַרבאַרישער באַנעמונג מיט דער באַפעלקערונג און אַוועקגעשיקט אויפן פראָנט).

קומענדיק האָב איך דערזען אייניקע יידישע, אוקריינישע און פוילישע פאַרשטייער, וועלכע האָבן אויך באַקומען אַזעלכע אויפפאָדערונגען.

אין עטלעכע מינוט אַרום איז אַריינגעקומען דער שטאָט־קאָמענדאַנט און געמאָלדן אין דריי שפּראַכן, אַז איידער די מאַכט פאַרלאָזט די שטאָט, וויל ער שאַפן אַ שטאָט־ראַט פון 5 יידן, 3 אוקריינער און 3 פּאָלאַקן, וועלכע וועט איבערנעמען די עסטרייכישע זאַפּאַסן געווער און דערנערונגס־מיטלען, וואָס געפינען זיך אין די מיליטער־סקלאַדן, און וועלכע קענען ניט אַרויסגעפירט ווערן צוליבן מאַנגל אין וואַגאָנעס. דער שטאָט־ראַט וועט דאַרפן אויך פאַרוואַלטן מיט אַלע שטאָטישע ענינים און אָפּהיטן די רו און געזעצלעכע אָרדנונג.

נאָך אַ גרויסער פאַרזאַמלונג אין שול זענען אויסגעוויילט געוואָרן הערשל לעוו, ישראל איסר ציילינגאָלד ז״ל, נחום גיטמאַל, יעקב יעלין און איך (אַלע זענען עולה געווען שפּעטער קיין ישראל, אַ חוץ הערשל לעוו וואָס איז פאַרשיקט געוואָרן אין רוסלאַנד).

צו מאָרגנס פרי זענען מיר, די אויסגעוויילטע, אַוועק אין דעם הויז פון דער אָרטס־קאָמאַנדע, די פוילישע און אוקריינישע געוויילטע זענען שוין אויך געווען, און מיר אַלע האָבן געוויילט אַ פּרעזעס, אַ אוקריינער יידנפריינט, און אַלס אַ וויצע הערשל לעוו (גרינדער און פירער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, אַ פעאיקער געזעלשאַפטלעכער טוער און אַ מענטש פון הויכער אינטעליגענץ, וועלכן די באָלשעוויקעס האָבן אַ לאַנגע צייט שפּעטער פאַרשיקט קיין סיביר פאַר ציוניסטישע טעטיקייט, און ער צוזאַמען מיט זיין פרוי זענען דאָרטן אומגעקומען פון הונגער און קעלט).

פאַר אַ קאַסיר איז דאַן געוויילט געוואָרן ליצטקענדאָרף, אַ פּאָלאַק, אַ גרויסער אַנטיסעמיט.

דער לייטענאַנט האָט איבערגעגעבן, אַז נעכטן ביינאַכט האָבן פאַרלאָזן די שטאָט די גאַנצע קרייז־קאָמאַנדע מיטן אָרטיקן מיליטער און פעלד זשאַנדאַרמעריע. עס זענען נאָר געבליבן 20 וואַך־סאָלדאַטן, וועלכע וועלן צוזאַמען מיט אים אָפּפאָרן מאָרגן אין דער פרי.

200 יידישע מיליציאָנערן

כדי צו האַלטן אָרדנונג אין דער שטאָט און אַרום דער שטאָט, איז באַשלאָסן געוואָרן צו שאַפן אַ פרייוויליקע באַוואָפנטע שטאָטישע מיליציע, וועלכע זאָל באַשטייען פון 200 יידן, 100 אוקריינער און 100 פּאָליאַקן.

נאָכדעם איז דער פּרעזעס אַוועק מיטן שטאָט־קאָמענדאַנט אין באַגלייטונג פון אַ פּוילישן און יידישן ראַטמאַן, איבערצונעמען אַלס שטאָט־אייגנטום די אַלע עסטרייכישע מיליטערישע סקלאַדן און מאַגאַזינען פון עסנוואַרג און געווער, וואָס זענען איבערגעבליבן.

מיר יידישע ראַטמענער, האָבן געמאַכט אַ רשימה פון מענטשן, וועלכע קומען אין באַטראַכט אַלס מיליציאָנערן, דאָס זענען געווען אויסגעדינטע יידישע סאָלדאַטן פון רוסישן מיליטער, בעיקר קצבים, טרעגערס און בעלי־עגלות. (בעל־ביתישע קינדער זענען יענער צייט כמעט ווי ניט געווען קיין זעלנער).

עס האָבן אָנגעהויבן אָנקומען פורן מיט ביקסן און קאַסטנס מיט רעוואָלווערן און האַנטגראַנאַטן פון די מיליטער־סקלאַדן, וועלכע זענען שוין אַריבער אין רשות פון דער שטאָט. דעם זעלבן אָוונט, ביים לבנה־שיין האָבן שוין אַ טייל מיליציאָנערן געמאַכט די ערשטע איבונגען מיטן געווער. אַלס הויפּט פון דער מיליציע איז באַשטימט געוואָרן, פאַר געהאַלט, אַ עסטרייכישער פעלדפעבל וועלכער איז איבערגעבליבן אין לודמיר צוליב עפּעס אַ ראָמאַנטישער סיבה. זיין געהילף איז געוואָרן נתן שטערן, אַ פאָטאָגראַף וועלכער האָט געדינט אין דעם ערשטן רוסישן גרענאַדירן פּאָלק, אַ הויכער, אַ שלאַנקער מיט אַ שיינעם מיליטערישן אויסזען.

די אַנדערע צוויי יידישע „ראָטנע קאָמאַנדירן" זענען געווען אברהם יאָלעפּע, אַ יונגער געזונטער און פעאיקער קצב, וואָס האָט זיך דערדינט אין רוסישן מיליטער צו צוויי פּאַסיקעס, און מנשה שיינקעסטל, אַ קלוגער ענערגישער יונגערמאַן, וועלכער האָט אויך געהאַט עפּעס אַ ידיעה אין מיליטערישע ענינים.

צו מאָרגנס, דינסטיק פרי, איז שוין די גאַנצע מיליציע, אַלע געוואָפנטע רוסישע סאָלדאַטן, געשטאַנען לענגאויס דער גאַס פון דעם שטאָט־ראַט הויז ביז צום טויער פון דעם יידישן בית־עלמין, מיט די ביקסן אויף די הענט, און געמאַכט איבונגען אונטער דער קאָמאַנדע פון נאַטשאַלניק.

נאָכהער זענען אַ טייל אַוועק צו די סקלאַדעס און מאַגאַזינען, וואָס דער שטאָט־ראַט האָט נעכטן איבערגענומען, בכדי צו באַפרייען דעם עסטרייכישן זעלנער, וואָס איז נאָך דאָרטן געשטאַנען אַלס וואַך. אַ טייל זענען אַרויס אויף די גאַסן אַלס אָרדנונגס־היטער, און אַ טייל זענען פאַרבליבן אַלס רעזערוו אין גרויסן הויף פון שטאָט־ראַט הויז.

די קראָמען זענען געווען פאַרשלאָסן, און אויך די בעלי־מלאכות האָבן ניט געקענט אייניזיצן ביי זייערע וואַרשטאַטן. זענען אַלע יידן, פרויען און קינדער געווען דעם גאַנצן טאָג אין דרויסן, געשטאַנען אין קלענערע אָדער גרעסערע רעדלעך און געשמועסט פּאָליטיק.

אייניקע „אוקריינער" האָבן געטענהט, אַז דאָס אוקריינישע מיליטער, וואָס שלאָגט זיך דערפאָלגרייך מיט די פּאָלאַקן אין לעמבערג, וועלן דורך סאָקאַל אָנקומען און פאַרנעמען די שטאָט. די אַנדערע „פּאָלאַקן" האָבן געוויזן מיט אַלע סימנים אַז אַ ליאַדע שעה קען מען דערוואַרטן די פּוילישע לעגיאָנערן פון יענער זייט בוג.

יידישע און פּוילישע מיליציאָנערן האָבן געבראַכט צו זייערע שעפן צוויי אוקריינישע מיליציאָנערן, וועלכע זענען געווען שטאַרק שיכור, און האָבן זיך געטשעפּעט מיט די יידישע איינוווינער. און אַזוי ווי אַלע ספּירט־געטראַנקען זענען פאַרבאָטן געוואָרן צו פאַרקויפן, האָט מען ניט געקענט וויסן מיט וואָס זיי האָבן זיך אָנגעטרונקען. נאָר אַז מען האָט דערפילט פון זיי דעם ריח פון ראָם, איז אויפגעקלערט געוואָרן די רעטעניש. ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי זענען געשטאַנען אויף דער וואַך ביי אַ קעלער אין וועלכן ס'איז געווען ראָם. דער קעלער איז געווען פאַרשלאָסן, נאָר זיי האָבן ניט אויסגעהאַלטן, צעבראָכן דעם שלאָס און זיך גוט אָנגעטרונקען.

נאָך דעם פאַל האָט מען מער קיין אוקריינער מיליציאָנערן ניט געשיקט צו באַוואַכן ערטער, ווו עס איז געווען וויין אָדער ספּירט, און מען האָט זיי בכלל אין ערגעץ ניט געשיקט אַליין, נאָר צוזאַמען מיט יידישע און פּוילישע מיליציאָנערן.

מיטוואָך פרי האָבן די מיליציאָנערן, וואָס זענען געשטאַנען ביי אַ גרויסן מעל־סקלאַד, וואָס איז געווען ביי דער באַן־סטאַנציע, געמאָלדן, אַז ביינאַכט זענען באַפאַלן אויף זיי אַ גרויסער המון פון יידן און גויים און צוגענומען די ביקסן און צוראַבירט דעם גאַנצן סקלאַד.

די מיליציאָנערן וואָס זענען געגאַנגען אין דינסט זענען געווען געמישטע, יידן מיט גויים. נאָר אַזוי ווי די גויים פלעגן ניט אַלע זיך צושטעלן, איז במילא אויסגעקומען, אַז די יידישע זענען געווען מער. זיי האָבן געטראָגן ביקסן, נאָר צוליב פאָרזיכטיקייטס־ווענן, האָט מען זיי קיין שיס־קוילן ניט אַרויסגעגעבן. האָבן זיי דעריבער קיין שטאַרקן ווידערשטאַנד ניט געקענט שטעלן. נאָך דעם נאַכטיקן אָנפאַל, האָט יעדער מיליציאָנער באַקומען אַ געוויסע צאָל קוילן, פאַר וועלכע ער איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך.

דעם זעלבן טאָג האָבן זיך ווידער איבערגעחזרט די אָנפאַלן אויף די באַן־סקלאַדעס. די מיליציאָנערן האָבן געגעבן עטלעכע שאָסן אין די פיס פון דעם המון, און זיי זענען זיך צעלאָפן. נאָר דער בחור פון יאָסקע שראַגע, וואָס האָט באַקומען אַזאַ קויל אין פוס איז געבליבן אַ קאַליקע אויפן גאַנצן לעבן.

דעמאָלסט האָט מען באַשלאָסן אַריבערצופירן די סחורות פון די באַן־סקלאַדעס אין די שטאַלן און די באַראַקן, וואָס זענען געווען אין גרויסן הויף פון שטאָט־ראַט פאַרוואַלטונג.

אומרואיקע שטימונג

דאָנערשטיק האָבן אָנגעהויבן אַריינצוקומען אין שטאָט פּויערים און פּויערטעס פון די נאָענסטע דערפער, מיט זעק און קוישן. זיי האָבן געהערט וועגן די צעראַבירטע מעל־סקלאַדן, און עס האָט זיי גענומען אַ חשק אויך פון דעם עפּעס צו געניסן. אַ טייל פון זיי האָט זיך דערוווייל אָנגעשיכורט און אָנגעהויבן מאַכן סקאַנדאַלן און שילטן די זשידעס, וועלכע האָבן אַלץ אַליין צוגעראַבעוועט און פאַר זיי גאָרנישט געלאָזן.

אַז די לאַגע האָט אָנגעהויבן ווערן ערנסט, האָבן מיר באַשלאָסן מיט דער הילף פון די פּוילישע ראַטמענער — די דערפער אַרום אונז זענען געווען באַזעסן נאָר פון אוקריינער — אַז מען זאָל אַרויסטרייבן פון שטאָט אַלע דאָרפישע געסט און אַוועקשטעלן אין אַלע אירע עקן שטאַרקע פּאַטרולן און נישט אַריינלאָזן די דאָרפישע איינוווינער אין שטאָט אַריין.

די אוקריינישע ראַטמענער האָבן אָנגעהויבן קוקן אויף אונז קרום, און יעדן פרימאָרגן זענען זייערע מיליציאָנערן געוואָרן אַלץ ווייניקער. אונזערע פאָרפּאָסטנס זענען געווען אויף יענער זייט בריק וואָס איז געלעגן איבערן טייכל, נעבן הויף פון די קאָשאַרעס אויף לוצקער גאַס, און אויף דעם ברעג פון לודמירער טייך לאָג, וואָס פירט צום דאָרף זאַרעטשע.

פרייטיק אַ גאַנצן טאָג האָט מען די דאָרפישע גויים מער ניט אָנגעזען, און מיר האָבן געמיינט, אַז נאָך די קלעפּ, וואָס זיי האָבן געקראָגן פון די יידישע מיליציאָנערן, וועלן זיי שוין מער ניט וואַגן צו קומען. נאָר מיר האָבן אַ טעות געהאַט.

פרייטיק פאַרנאַכט, אַרום 2 אַזייגער, ווען איך בין, נאָך אַ טאָג פון פאַרשידענע צרות און קאָפּדרייעניש פון מיין אַרבעט אין שטאָט־ראַט, געשמאַק איינגעשלאָפן, האָט מיך אויפגעוועקט אַ שטאַרק שיסן אין דער הויך, אונטער מיין פענצטער. כ'האָב מיך שנעל אָנגעטאָן און אַרויס. פאַר מיר איז געשטאַנען מנשה שיינקעסטל, דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער צווייטער ראָטע און מיט אַ ציטערדיקער שטימע מיר געמאָלדן, אַז די לאַגע ביי דער לוצקער בריק איז קריטיש. הונדערטער אוקריינער שטייען אַרום דער בריק מיט אייזערנע לאָמען, קאָסעס און העק אין די הענט, און שפּאַרן זיך אַריבעגיין און אַריינגיין אין שטאָט. די מיליציאָנערן האָבן עטלעכע מאָל לויט זיין באַפעל געשאָסן, און עס זענען דאָ געהרגעטע און פאַרוואונדעטע. ער איז שוין געווען ביי זיין קאָמענדאַנט נתן שטערן און ער האָט אים באַפוילן שיסן און צעטרייבן די אָנפאַלער. ער האָט זיך אָבער ניט געקענט אַנטשיידן, און איז געקומען בכדי זיך צו באַראַטן מיט מיר. איך האָב פאַרשטאַנען די ערנסטקייט פון דער לאַגע און כ'האָב באַשלאָסן צו גיין צו ה' לעוו מען זאָל רופן אַ דרינגענדיקע פאַרזאַמלונג פון פאַרשידענע יידישע פאָרשטייער כדי זיך צו באַראַטן מיט זיי. מנשה שיינקעסטל האָב איך געראַטן גיין צו דער בריק און שיסן נאָר אין מאָמענט פון העכסטער סכנה. ה' לעוו איז שוין געווען אַוועק אין שטאָט־ראַט, און איך האָב שוין דאָרטן געטראָפן אַ פּאָר יידישע ראַטמענער און דעם פּאָלאַק ליטצקענדאָרף, וועלכער האָט געטראַכט אַז מיט שאַרפן שיסן אָן אויפהער וועט מען פאַריאָגן די אוקריינישע פּויערים. ער האָט די אוקריינער ניט ווייניקער פיינט געהאַט ווי די יידן. מיר האָבן אַרויסגעשיקט די יידישע מיליציאַנטן,

וואָס זענען געווען אין רעזערוו און באַפוילן ברענגען וואָס שנעלער, די רבנים און די שענסטע בעלי־בתים און כללטוער.

אין אַ האַלבע שעה אַרום זענען שוין געווען אַ 50 מענטשן מיט צעטומלטע אויגן און בלייכע געזיכטער.

מיר האָבן זיי אַלץ דערציילט און געבעטן אַרויסזאָגן זייער מיינונג. אייניקע פון זיי האָבן געזאָגט, אַז מען זאָל ניט איינשטעלן דאָס לעבן פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג און אויפהערן צו שיסן אין די גויים. זאָלן זיי אַריינקומען אין שטאָט, און אַז זיי וועלן נעמען ראַבעווען, וועט מען דעמאָלסט שיסן. די אַנדערע האָבן געזאָגט פאַרקערט, ווען מען וועט זיי אַריינלאָזן וועלן זיי געוויס אָנהויבן ראַבעווען און ווער וייס צו דעמאָלסט וועט שוין העלפן דאָס שיסן, דעריבער מוז מען שיסן איצט בכדי זיך צו ראַטעווען. ווען אַלע האָבן גערעדט און געשריגן נישט קומענדיק צו קיין אַנטגילטיקן באַשלוס, איז געשען איינער פון די אַלטע יידישע נסים: אברהם שמולעס אַ זון איז געקומען צו לויפן אויף אַ פערד — אין שבת — און האָט געבראַכט די בשורה, אַז עס איז געלונגען אפשטויסן די פויערים, און זיי אַלעמען צעטרייבן. אין עטלעכע מינוט אַרום זענען אַלע פריילעכע און צופרידענע אַוועק צוריק אַהיים שלאָפן.

אויף מאָרגן האָבן מיר באַפוילן פאַרברענען די בריק און דער טאָג און די נאַכט זענען אַריבער שטיל.

פוילישע לעגיאָנערן גייען אויף לודמיר

זונטיק פרי האָבן זיך פאַרשפרייט קלאַנגען, אַז פוילישע לעגיאָנערן זענען אַריבער דעם בוג ביי אוסטילע, נישט קוקנדיק אויפן ווידערשטאַנד פון דער אָרטיקער יידישאוקריינישער מיליציע, האָבן זיי געראַבעוועט אין שטעטל און דערהרגעט עטלעכע יידן.

אין אַ פאָר שעה שפעטער האָבן די יידישע מיליציאָנערן געמאלדן אַז ניט ווייט פון שטאָט שטייען אַ 200 לעגיאָנערן באַוואָפנטע מיט ביקסן און האַנטגראַנאַטן און וואַרטן ווי אויף אַ באַפעל אַריינצוגיין אין שטאָט אַריין.

פאַר דער נאַכט זענען זיי טאַקע אַריינגעגאַנגען אין שטאָט און זיך אויסגעשטעלט לעבן דעם פוילישן קלויסטער, האָבנדיק פאַר זיך עטלעכע מאַשין־געווער (מיר האָבן דאָס ניט געהאָט)

ווען מיר, אַלע יידישע און 2 אוקריינישע ראַטמענער, (די פוילישע זענען אין גאַנצן ניט געקומען) — זענען געזעסן און זיך באַראַטן וועגן דער שווערער לאַגע, איז אַריינגעקומען אַ פוילישער לעגיאָנער געקליידט ווי אַן אָפיציר מיט אַן עסטרייכישער הוזאַרישער שווערד אין האַנט, אין באַגלייטונג פון נאָך לעגיאָנערן מיט ביקסן און האַנטגראַנאַטן אַרום זיך. דער אָפיציר האָט זיך אַוועקגעשטעלט אין אַ נאַפּאָלעאָנישער פּאָזע און מיט אַ פייערלעכער שטימע געזאָגט:

— אין נאָמען פון גענעראַל פילסודסקי, דעם שעף פון דער לובלינער רעגירונג, פאָדער איך אייך אויף איר זאָלט אונז איבערגעבן די שטאָט אין פאַרלויף פון 3 שעה. אין קעגנפאַל וועט זיך גיסן בלוט.

מיר האָבן זיך ניט שטאַרק דערשראָקן, געקוקט אויף אים און געשמייכלט, איך האָב אים באַמערקט, אַז ער זאָל ניט מיינען אַז דאָס איז אוסטילע. און נתן שטערן האָט אים געזאָגט, אַז אויב עס וועט קומען צו אַ קאַמף, וועלן מיר אים באַצאָלן אויך פאַר די געהרגעטע אוסטילער יידן. דער אָפיציר איז אַוועק אַ ברוגזער. די יידישע ראַטמענער זענען אַלע געבליבן שטיל. יעדער האָט געפילט אויף זיך די שווערע אחריות פאַר דעם לעבן פון טויזנטער יידישע מענער, פרויען און קינדער, און דאָס האָט געליימט די געדאַנקען. דער ערשטער האָט אָנגעהויבן רעדן ה׳ לעוו, וועלכער האָט געפירט אַלס וויצע־פרעזעס די זיצונג. דער אוקריינישער פרעזעס איז זייט 2 טעג ניט געקומען אין שטאָט־ראַט, און ווי מיר האָבן שפעטער געהערט, איז ער אַוועק קיין לוצק ברענגען מיליטערישע הילף. לעוו האָט אויפגעקלערט די געשאַפענע לאַגע. מיר פאַרמאָגן ביי היינטיקן טאָג ביי 300 באַוואָפנטע יידישע מיליציאָנערן, אויסער 50—60 אוקריינישע. מיר האָבן גענוג שיס־מאַטעריאַל און גראַנאַטן, און ער האָט געבעטן יעדן זיך אַרויסזאָגן וואָס מיר דאַרפן לויט זיין מיינונג טאָן.

די ערשטע האָבן גערעדט די צוויי אוקריינישע ראַטמענער. זיי האָבן דערציילט אַז אין לוצק זענען דאָ מזרח־גאַליציישע אוקריינישע סאָלדאַטן און דער פרעזעס איז געפאָרן בעטן זיי צו פאַרנעמען אונזער שטאָט, און יעדע שעה קען מען דערוואַרטן זייער אַריינמאַרשירן.

די מיינונגען פון אונזערע ראַטמענער האָבן זיך צעטיילט צווישן די אָנהענגער פון דער אוקריינישער אָריענטאַציע און אָנהענגער פון דער פוילישער אָריענטאַציע. דאַן האָט דער ה׳ לעוו אַריינגעטראָגן אַ פאָרשלאַג, אַז מיר זאָלן פאַרלאַנגען אַ פאַרלענגערונג פון אולטימאַטום־טערמין ביז 10 פרי, אפשר וועט מען ביז דאַן וויסן וואָס איז מיט דעם אוקריינישע מיליטער, און אויב די פוילישע לעגיאָנערן וועלן אויף דעם ניט איינגיין וועלן מיר זיך שלאָגן. דער פאָרשלאָג איז אָנגענומען געוואָרן איינשטימיק.

פלוצלינג איז אַריין ליטצקענדאָרפס, אַ פאַרוואַלטער אַ שטאַרק פאַרשוויצטער און האָט געבעטן דעם ה׳ לעוו ער זאָל אַרויסגיין מיט אים, ער האָט אים איבערגעגעבן עפּעס וואָס וויכטיקס.

אין עטלעכע מינוט אַרום איז לעוו צוריקגעקומען אַ בלייכער און עפּעס אַ מאָדנעם קוק געטאָן אויף מיר. איך האָב דערשפירט אין זיין בליק עפּעס שטאַרק שרעקלעכעס וואָס איז נוגע צו מיר. אַז איך האָב אים געפרעגט אַ באַאומרואיקטער, וואָס ליטצקענדאָרף האָט אים איבערגעגעבן, האָט ער אָנגעהויבן זיך טרייסלען און אַוועקפירנדיק מיך אָן אַ זייט האָט ער שטיל גענומען שטאַמלען:

— חבר שיינבוים! איך ראַט אייך איר זאָלט ניט זיין היינט ביינאַכט ביי זיך אין שטוב. עס איז דאָ אין דער היינט געקומער פוילישער קאָמאַנדע אויף אייך און אויף נתן שטערן עפּעס אַן אָנקלאַגע, און עס קען זיין אַז מען וועט אייך קומען אַרעסטירן.

דערביי האָט ער מיר געזאָגט אין ליטצקענדאָרפ׳ס נאָמען אַז עס איז געקומען נאָך איין קאָמאַנדע לעגיאָנערן מיט אַ סך מאַשינען־געווער, און ער האָט מורא, אַז מיר וועלן אַריינפאַלן

קטעים מבית־הקברות בלודמיר

צו די פּאַלאַקן. אין דעם מאָמענט איז אַריינגעקומען נתן שטערן און געמאָלדן, אַז די יידישע און אוקריינישע לעגיאָנערן זענען צעשטעלט אין שטאָט אין פאַרשידענע פּאָזיציעס און זענען גרייט צום קאַמף. אַז לעוו איז אַוועק האָב איך אים דערציילט די „נייעס”. ער האָט זיך ניט דערשראָקן און געזאָגט, אַז ער וועט זיך ניט פאַרבאַהאַלטן, און אַז ער וועט זיך שלאָגן מיט די פּאַלאַקן, ווען מען וועט באַדאַרפן. אַז מיר זענען צוגעגאַנגען צום טיש, ווו אונזערע ראַטמענער זענען געזעסן און עפּעס שטיל גערעדט, איז פּלוצלונג געוואָרן שטיל און אַלע זענען זיך צעגאַנגען. נאָר ר' ישראל מאיר צייליגנגאַל איז צוגעקומען צו אונז און געזאָגט: „אייער לעבן איז אין סכנה און איר דאַרפט זיך פאַרבאַהאַלטן. נאָר איך האָף צו גאָט, אַז די סכנה וועט אַריבער און אַז איר וועט ווייטער זיין טאַטעס צו אייערע קינדער”. ער האָט געענדיקט און זיך צעוויינט.

דעמאָלסט האָב איך פאַרשטאַנען, אַז דאָ האַנדלט זיך ניט וועגן קיין אַרעסט, ווי דער ה' לעוו האָט מיר געזאָגט. נאָר וועגן מיין לעבן, און איך האָב באַשלאָסן ערגעץ ווו זיך פאַרבאַהאַלטן.

אויך נתן איז ווי גערירט געוואָרן פון שיינעם פּאַטריאַרכאַלן יידנס טרערן. ער איז געוואָרן ערנסט און מיך אַ פרעג געטאָן: ווו־זשע ווילסטו זיך באַהאַלטן? איך האָב געענטפערט אַז איך ווייס נאָך ניט. דאַן האָט ער געזאָגט: — דאָס זיכערסטע אָרט פאַר די לעבעדיקע איז שטענדיק צווישן די טויטע. גיי אויפן בית־עלמין, און כדי עס זאָל דיר ניט זיין דאָרטן אומעטיק, וועל איך מיטגיין מיט דיר. וואַרט אויף מיר דאָ איך קום באַלד צוריק. אין עטלעכע מינוטן איז ער צוריק געקומען און מיר זענען אַריבער דעם פּאַרקאַן און אַריין אין אַ קליין סעדל. דערנאָך נאָך אַ פּאַרקאַן, און אַריין אין אַ גאָרטן. דאָרט זענען מיר דורך אַ נידעריקן געמויערטן אַלטן פּאַרקאַן און אַריינגעלאָפן צום בית הקברות.

מיר זענען אַריין אין מתים־שטיבל. ס'איז דאָרט געווען פינצטער, נאָר ביי דער שיין וואָס איז אַריין דורך אַן אָפענער טיר האָבן מיר געזען אַ ברייטן טהרה־טיש מיט אַ באַנק דערביי, אויף וועלכער עס זענען געשטאַנען הילצערנע שעפּעלעך. נתן איז אַרויף אויפן טיש, אַרויסגענומען פון דער קעשענע אַ פלעשל בראָנפן, — אויסגעטרונקען מיט אַמאָל, מיר געזאָגט אַ גוטע נאַכט, און באַלד איינגעשלאָפן.

איך בין געבליבן אַליין אין דעם פינצטערן טויטנהויז, אין וועלכן עס איז געווען אַ שרעקלעכער געשטאַנק. כ'בין געווען מיד און דערשלאָגן, און איך האָב אויך געוואָלט שלאָפן איך האָב אַ טאַפּ געטאָן די באַנק, זי איז געווען נאַס און גליטשיק. ס'האָט מיך אָנגענומען אַן איבל צום ברעכן און איך בין פון דאָרטן אַרויס.

איך האָב מיך אַוועקגעלעגט לעבן אַ גרויסער מצבה. אויפן אויסגעשטערנטן הימל האָט געשיינט אַ פולע לבנה און מיט אַ מאַטע ליכט באַשטראַלט דעם גאַנצן וואַלד פון מצבות, דער איינציקער זכר נאָך אַ מענטשן. ערגעץ דאָ ניט ווייט ליגט אויך באַגראָבן מיין מאַמע עליה השלום — צי ווייס זי, צי פילט זי, ווי שווער מיר איז איצט אויף דער נשמה?

איך האָב איינגעדרימלט. ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפּט האָט שוין גענומען טאָגן. כ'האָב דערזען פון דער ווייטנס שאַפסן, פנחס כאַוועסעס זון, מיט אַ לאַנג ווייס פעקל אונטערן אָרעם און הינקענדיק אויף זיין קרומען פוס איז ער געגאַנגען צום טהרה־שטיבל. ווען איך בין אים געלאָפן אַנטקעגן האָט ער מיך דערשראָקן געפרעגט, וואָס איך טו דאָ. איך האָב אים אַלץ דערציילט און כ'האָב אים געבעטן ער זאָל איבערגעבן פון מיר אַ בריוועלע צו הערשל לעוו, און דערפאַר באַקומט ער אַ פלעשל ניינציקער. ער האָט מיר געגעבן דאָס פּעקעלע אַוועקצולייגן אויפן טיש פון מתים־שטיבל און איז הינקענדיק שנעל אַוועק.

אין גיכן איז ער צוריק געקומען. ה' לעוו האָט געשריבן קורץ:

— קומט אַהיים. דער פּסק־דין איז בטל געוואָרן.

עס האָט לאַנג געדויערט ביז איך האָב אויפגעוועקט שטערנען. דערנאָך זענען מיר ביידע לעבעדיק געוואָרענע מתים אַרויס פון בית־עלמין.

ווען איך בין געקומען אין שטוב, איז מיין פרוי נאָר וואָס אויפגעשטאַנען. איך האָב באַמערקט, אַז זי ווייס פון קיין זאַך נישט. ווען זי האָט מיך געפרעגט פאַרוואָס איך בין ניט געקומען נעכטיקן, האָב איך איר געענטפערט, אַז מיר זענען געווען שטאַרק פאַרנומען.

איך בין אַריין אין בעט און געשלאָפן ביז פינצטער. אין אָוונט איז געקומען דער ה' לעוו און דערציילט, אַז אין צוויי שעה אַרום ווי מיר זענען אַוועק, איז געקומען ליטצקענדאָרף און האָט געזאָגט, אַז אַ דאַנק דעם שטאַרקן דרוק פון קסיאַנדז, ד"ר ראַפּשעווסקין, און פון אים, האָבן די פּוילישע אָפיצירן מבטל געמאַכט זייער פּסק־דין אויפצוהענגען מיר און שטערנען. ער האָט דאָס ניט געקענט אונז מודיע זיין, ווייל ער האָט ניט געוווּסט ווו מיר זענען באַהאַלטן.

די „יאַוואָרשטשיקעס” בושעווען

ער האָט מיר אויך דערציילט אַז די פּאַליאַקן זענען אַריין ביינאַכט אין שטאָט מיט זייער אַ שטאַרקער קראַפט און ער האָט זיי געמוזט איבערגעבן די שטאָט מיט אַלע זאַפּאַסן געווער און עסנוואַרג, וואָס דאָס עסטרייכישע מיליטער האָט איבערגעלאָזן.

אין אַ 3—4 טעג אַרום האָט דאָס לעבן אין לודמיר זיך אָנגעהויבן צוריק צו נאָרמאַליזירן. אָבער אומגעריכט איז געקומען אַ נייע צרה. איין נאַכט זענען אַריין דורך לוצקער גאַס עטלעכע הונדערט פּוילישע רייטערס, אונטערן אָנפירונג פון מאַיאָר יאַוואָרסקי, ימח שמו, און האָבן אָנגעהויבן צומאַרגנס פרי כאַפּן יידן זיי אַוועקלייגן אין מיטן שאָסיי, איינער האָט געהאַלטן די הענט, איינער די פיס און דער דריטער איז געזעסן אויפן בויך, און מיט אַ לאַנגן מעסער זיי געשניטן די פאות און באָרד. אַז דער אומגליקלעכער האָט זיך געוואָרפן; פלעגט מען מיט די האָר אויסשניידן די הויט פון באַק. די יידן וואָס האָבן ניט געהאַט קיין באָרד, פלעגן זיי סתם שלאָגן און הרגענען. אין איינ־קע

פאר שעה זענען פארמאכט געווארן אלע קראמען און יעדער איז געלאפן אהיים ערגעץ ווו זיך פארבאהאלטן.

ביינאכט זענען זיי געגאנגען כלומרשט זוכן געווער אין די שטיבער, און גערויבעט געלט, צירונג, מלבושים און בעטגעוואנט, און וואס נאר ווערטפולעס וואס איז זיי געפעלן געווארן.

מענדל טענענבוים (מנחם משיח) פון כפר ויתקין

אין איינעם אזא פארשאלטענעם פרימארגן זענען אריין עטלעכע פוילישע יאווארשטשיקעס (אזוי האט מען זיי גערופן) צו א יידישן בעקער און גענומען פאקן אין גרויסע זעק ברויט און ווייס געבעקס, און האבן געוואלט אוועקגיין נישט באצאלנדיק. דער בעקער האט גענומען שטארק שרייען און רופן הילף. די שכנות'דיקע יידן האבן מורא געהאט ארויסצוגיין, און ער האט אליין שטארקער געשריען, ביז עס איז אנגעקומען מיליטערישע פאליציי. זיי האבן גע־פרעגט די יאווארשטשיקעס פארוואס זיי צאלן ניט. זיי האבן געזאגט, אז דער ייד זאל גיין מיט זיי צו זייער קאמאנדע, וואס געפינט זיך אויפן וואקזאל, ווו מען וועט אים דארט באצאלן. דער ייד איז מיט זיי אוועק, און זיי האבן אים מערדערלעך דערהרגעט. א קריסט, וואס האט אים געזען ליגן טויט, איז געקומען צום רב און עס געמאלדן. ניט די חברה קדישא און אויך ניט קיין אנדער ייד האט געוואלט גיין אים ברענגען, ווייל גיין צו יענע רוצחים האט געהייסן גיין אויף א זיכערן טויט. פון דעם איז געוויער געווארן א יינגל מענדל טענענבוים, א חבר אין א יוגנטלעכער ציוי־ניסטישער ארגאניזאציע, און ער איז אוועק אהין מיט א גרויסן זאק, אים געטראגן ביי א צוויי קילאמעטער און געבראכט אויפן בית עלמין. דאס מסירת נפש און העל־דישקייט פון יונגן בחור האט געמאכט א גרויסן רושם אויף דער גאנצע שטאט, און א לאנגע צייט האט מען גע־רעדט וועגן דעם, ווי וועגן אן אויסערגעוויינלעכן זעלטע־נעם טאט פון חסד של אמת.

קורץ נאכדעם איז דער בחור אוועק קיין ארץ ישראל, אפגעגעבן זיך דארט מיט פעלד־ארבעט אין די יידישע קאלאניעס און געליטן הונגער און קעלט. נאך עטלעכע יאר שווערער ארבעט איז ער געווארן א גרויסער מומחה אין פרוכט־בוימער קענטעניש, חתונה געהאט און זיך א נאמען געגעבן מנחם משיח. ער איז אריין אין דער גרופע פון פעלד־ארבעטער וואס זענען ארויף אויף דער וויסטער ערד, און געגרינדעט דעם דארף כפר ויתקין, איינע פון די שענסטע און רייכסטע מושבים אין לאנד ביז צום היינ־טיקן טאג.

אויך דא כפר ויתקין האט ער ווי אלע אנדערע חברים שווער געארבעט 2 יאר נאכאנאנד, און טיילמאל אויך געליטן נויט, און אז ער האט זיך דערשלאגן צו א שיינער שטוב און א גוט פארפונדעוועטן און א פרוכטבארן פרדס, האט ער פלוצלינג באקומען א קרענק, וואס האט אים ניט אפגעלאזן ביז אין קבר אריין. זיין פרוי, זיין זון און די טאכטער האבן אלץ געטאן בכדי אים צו פארגרינגערן זיינע שרעקלעכע יסורים און ארומגעגאנגען ארום אים מיט זעלטענע סבלנות און איבערגעגעבנקייט. זאל אים גרינג זיין די טייערע ערד פון ישראל.

די יאווארשטשיקעס זענען געווען ביי אונז נאר א פאר טעג, אבער זייערע מעשים האבן די לודמירער יידן נאך א לאנגע צייט געדענקט.

ביי אונז איז געווארן רואיקער און דאס לעבן מיט די פאלאקן האט זיך מער וויניקער נארמאליזירט.

און אזוי זענען מיר אריבער דורך דער ערשטער וועלט מלחמה, פון גלות רוסלאנד — צו גלות פוילן.

ש. אנ—סקי

בימי מבוכה

קטעים מרשמי־ביקורו של הסופר ש. אנסקי
בעיירות ווהלין, בימי מלחמת העולם הראשונה.

...בדרך לוולאדימיר [1]) התעכבתי בעיירה לוקאטש, הרחו־קה 17 ווירסטאות מוולאדימיר, עיירה יהודית ישנה עם „שער" בנו אבנים, ועם חורבות של ארמון עתיק בבואי אל העיירה התבוננתי תיכף, כי מצב־הרוחות בה מדוכא, וכאלו מחכים לפוגרום. רוב החנויות היו סגורות, אבל החנונים עמדו לפני הפתחים עצובים ונכאי־רוח באמצע השוק עמדו קבוצות של יהודים ושוחחו בלחש בהסתכלם בכל רגע לצדדין. כי עבר איש את הרחוב הלך בחפזון, כאלו מיהר ללכת, כדי להודיע למי־שהוא איזו חדשה נכבדה.

לא ידעתי אל מי לפנות ואת מי לחקור ולדרוש ואך על העגלון להתייצב לפני הבית היותר גדול שבשוק. הבית היה יפה, אבל ריק למחצה, כאלו התחילו תושביו יוצאים ממנו. נשארו בו רק רהיטים וכלי־בית מעטים. עברתי חדרים אחדים, ולא מצאתי בהם כל נפש חיה. רק בחדר האחרון ראיתי יהודי זקן לבוש בגדי עניים, שהפקיד אותו בעל־הבית לשמור על כל אשר לו. בעל הבית אטלאס שמו, איש עשיר, לא היה בביתו, ובני משפחתו עזבו את העיירה. השומר שווארץ שמו, נבהל קצת מבקורי, אני הרגעתי את רוחו ובקשתי מאד, כי יקרא לכאן את בעל הבית, עד בואו ספר לי שווארץ מי ומה הוא.

1) ש. אנ־סקי משתמש בשם הרוסי של לודמיר: „וולאדימיר וולינסק".

— חיו לי שלשה בנים. שנים מהם הלכו למלחמה. האחד נפל חלל והשני נפצע. עתה הגיע שעתו של השלישי ללכת. אני עצמי נשאתי משרה בבית־ריחים, וקבלתי בשכרי חמישים רובל לחדש. עתה פסק בית־הריחים את פעולתו, ואני נשארתי בלי מזון ומחיה.

כן ספר לי במנוחת־לב ובקול חרישי והוסיף:

— האם יחיד ומיוחד אני בגורלי זה? אין משפחה, שאחד מבניה לא נהרג במלחמה, ופה מתים הכל ברעב.

בא מר אטלאס. הוא ספר לי, כי זה שני שבועות עוברות שמועות בעיירה כי יגרשו את כל היהודים, וזה השרה את כולם במצב־רוח נורא מאד. קודם אמרו, כי יגרשו את היהודים ביום ראשון של חג פטר ופאול. היהודים כבר התחילו מכינים את עצמם לדרך. מן הכפרים אשר מסביב באו אכרים כדי „לקחת לעצמם את רכושם של היהודים". אבל השמועה לא נתאמתה. אבל היום בא הפריסטאב[2]) והודיע, כי מאת המפקד הראשי של המחנה נתקבלה פקודה לגרש ביום אחד את כל יהודי־החבל. באותה פקודה נאמר כדברים האלה: „לגרש את כל התושבים היהודים היושבים בצדה הדרומי של גרובישוב[3])". לוקאטש נמצאת אמנם למזרחה של גרובישוב, ואף על פי כן ציוה שר־המחוז לשלוח משם את היהודים. בסכום כסף גדול שנשתחד בו הפריסטאב עלתה ליהודים לדחות את הגירוש ליום אחד. תיכף נסע שותפו של אטלאס, אחד מעשירי המקום, זוסמאן, לוולאדימיר־וואהלינסק והוביל אתו חמש מאות רובל לשחד בהם את שר־המחוז, כי ישתדל, אם לא לבטל את הגזירה כולה, לדחות את הגירוש עד כמה שאפשר, יען כי כל יום ערכו מרובה מאד לתושבי העיר וגם להשותפים, שיש להם בבית הריחים הרבה אלפים שקי־קמח, והם צריכים להוציא אותם משם.

מצב העיר קשה מאד גם בלי גזרת הגירוש, ישנם הרבה פליטים מפוריצק וממיליאטין (31 משפחות) ומעיירות אחרות, ואין במה להושיעם.

בעיר שורת החולירע, ההולכת ומתפשטת יותר ויותר, ורופא אין. לפני שבוע עבר פה מחנה שלם של פליטים גאליציאים, והללו התחילו עושים פוגרום. כשהתנפלו בתחנונים אל האוריאדניק,[4]) ענה בקצף:

— ואתם הרביתם לתת לי, כדי שאגן עליכם?

אז כפרו את פניו במנחה, והוא הניס את הפורעים.

בקשתי מאת אטלאס, כי יזמין אחדים מתושבי־היהודים. נוסד ועד של עזרה, שקבל עליו לתמוך בפליטים, ואם יגרשו את התושבים היהודים, אז יצטרך להכין לחם בשביל הנצרכים לכך, ועגלות בשביל החולים והילדים. נתתי לצורך זה ארבע מאות רובל; עוד 25 רובל נתתי לקנות סמי־מרפא. בנו של זוסמאן, סטודנט התעורר לנסוע לוולאדימיר ולקנות שם את הסמים, ואני לקחתיו אתי בעגלתי.

בדרך ספר לי אפיזודות אחדות. בלוקאטש התישבו אופיצירים בביתו של יהודי, אב לשני בנים סטודנטים. הם שתו לשכרה והתחילו מספרים, כי כל היהודים הם מרגלים

2) מפקד־משטרה

3) עיר־מחוז בפלך לובלין, על נהר גוטשבה

4) תת־קצין משטרה

5) 1 פוד = 16,38 ק"ג

וקראו אל בעל הבית: „צריך לשחוט אתכם כולכם, זשידים!" גם התחילו לאיים בחרבותיהם. הנשים נבהלו מאד, וגם הסטודנטים חשבו להתחבא רק האב נשאר יושב במנוחה על מקומו ואמר:

— דבר זה משמח אותי; עתה רואים אתם מה קשה הדבר להיות יהודי, ומה גדול הוא המחיר שמצטרכים לפעמים לשלם בעד הכבוד הזה. מעכשיו תלמדו להוקיר ביותר את יהדותכם.

יהודי אחד שבנו נמצא במלחמה, פנה אל שר־הצבא בבקשה, כי יודיעהו את שלום בנו. בימים האלה קבל מענה כזה, שהיה כתוב על גליון רשמי עם מספר: „זשיד ארור, בנך נמצא בשבי".

...אך באתי לוולאדימיר־וואהלינסק בקשתי מאת מר יוחנזון, כי יזמין לאספה אחדים מן העסקנים הצבוריים שבעיר, כדי להיועץ על דבר מצב העיר ומה שיש לעשות במקרה גירוש. נאספו כעשרים איש. שיחתי אתם עשתה עלי את הרושם, כי תושבי העיר נבוכים רק על ידי האפשרות של גירוש; אבל הם מקווים לדחות אותו באיזה אופן שיהיה עד שיכנסו הגרמנים. לכניסת הגרמנים הם מתיחסים באופטימיות יתרה. ראיתי חובה לעצמי לספר להם מה שאירע ברוב העיירות שעברו מיד ליד. אם העיר עצמה אינה נעשית מטרה לתותחי־האויב ואינה נשרפת על ידי הכדורים, אז יש אשר יצית אותה באש הצבא הנסוג אחור, ועם זה הוא עושה גם פוגרום נורא. לפעמים מגרשים ברגע האחרון את כל התושבים, או שלוקחים מהם בני־תערובות ושמים אותם במאסר. כמובן עשה עליהם ספורי רושם קשה. תושבי המקום ציירו להם את כניסת הגרמנים באופן אחר לגמרי. אעפי"כ החליטו כולם לבלתי עזוב את העיר ברצונם הטוב. אחרים מהם חיוו את דעתם, כי אפילו אם תתפרסם פקודת גירוש לא יזוז איש ממקומו, או שישתדלו לכל הפחות להתחבא במשך הימים המעטים עד אשר יבואו הגרמנים.

— הדבר כך הוא — סיכם אחד מן הנאספים את ההצעות השונות — נצייר, כי תפרוץ שריפה, אבל הן לא תעלה כל העיר על המוקד. אם ייעשה פוגרום, הלא ישאר בכל זאת דבר־מה; אם גם יהרגו אנשים, נאמר עד עשרים איש, הלא כזאת וכזאת יאכל המות. אבל אם נעזוב את העיר, אז נשאר כולנו אביונים, והרבה ימותו ברעב.

אני הצעתי לפניהם ליסד ועד, אשר במקרה פוגרום או גירוש, יכין עגלות וצידה לדרך. על זה ענו לי, כי קשה לייסד ועד אשר כזה, אם יגרשו את כל התושבים, אז יצטרך כל אחד לדאוג לעצמו ולא יהיה לו פנאי להתעסק בצרכי־הצבור. אנוכי העירותי להם, כי יחס שכזה לעניני־הכלל הוא מחפיר. דברי עשו רושם. שבעה, שמונה אנשים הביעו את רצונם לקחת על עצמם את העבודה.

יסדנו ועד ונעבד את תכנית־העבודה, עשינו חשבון ומצאנו, כי בעיר אפשר יהיה לאסוף שמונה מאות רובל לכל הפחות, אני הבטחתי להמציא להם אלף רובל. בכסף זה צריך להכין כמה מאות פוד[5]) קמח. עם זה צריך לבקש אחרי מספר ידוע של סוסים, כדי שאפשר יהיה לקנותם בעוד מועד, למען אשר לא יחרים אותם הצבא, הבטחתים להחזיק את הסוסים על יד הפלוגה שלנו.

נודע לי, כי יהודי העיר, ובם אחדים מן הנוצרים, חופרים בחצרות שלהם חפירות, כבמקומות של מלחמה, כדי להיסתר

בהן אם יירו על העיר. השלטון המקומי יודע את הדבר ואינו מתנגד לו.

ביום השנים־עשר לחודש בא אלי יוחנזון, והוא נסער מאד ויודיע לי, כי ראש־האצילים אמר לו , שאך זה נתקבלה פקודה לשלח את כל התושבים מוולאדימיר־וואהלינסק, ומשעה לשעה אפשר לחכות לפרסום הפקודה הזאת. למחרת התגברו השמועות ביותר. מסרתי לועד את אלף הרובל שהבטחתי לתת לו. הוא קנה שלש מאות פוד קמח ויתן לאפות מהם לחם, וגם הכין את עצמו לקנות עשרים סוסים ועשר עגלות לצורך חולים, עניים וילדים.

מלבד פחד הגירוש, רע ומר מצב התושבים גם מפני זה, שבעיר מתפשטות מחלות החולירה והטיפוס, ולא נשאר בה בלתי אם רופא אחד, ואת בית־המרקחת היחיד מוציאים מן העיר.

דברתי על לב הרופא היהודי שבפלוגתנו, צוקרמאן, כי יבקר שעות אחדות ביום את חולי־העיר. הוא נאות לי. זקן הרופאים, מוסקבין טען, כי אי־אפשר הדבר, שיבטל דר' צוקרמאן משך שעות אחדות בכל יום בעבודתו בבית־החולים. אז הזמנתי לישיבה את רופאי שלשת בתי־החולים מפלוגתי של קומיסארוב, ביחד עם רופאי בית־החולים האבאקואציוני ושל בתי החולים שלנו, והללו החליטו לעשות את העבודה בחליפין, וכי כל אחד מהם יבקר את חולי־העיר יום אחד בשבוע. כך נסתדר הדבר, ועד היום האחרון, שבו עזבו בתי־החולים את העיר, שקדו הרופאים על מלאכתם בעיר, כפי החלטתם.

הצעתי לפני ראשי־הקהילה, כי ימסרו בידי לפקדון את החפצים העתיקים והיקרים של בית־הכנסת, כמו שעשו בלוצק. על זה ענו לי, כי את כל החפצים, וביניהם מנורות־הנחושת העתיקות, לקח אליו גבאי בית־הכנסת, איש חשוד, תקיף אצל שר־המחוז. מספרים על אודותיו כי הוא נושא משרה בפוליציה (משטרה) החשאית, ואנשי־העיר יראים מפניו, ולפיכך מסרו לו בלי אומר ודברים את תכשיטי־הכסף עם יתר החפצים.

מאוסטיליה באו שני עסקנים ויספרו, כי ביום האחד־עשר לחודש נכנסו אל העיירה חמשה קוזקים רוכבים על סוסים ויתנו פקודה, כי כל התושבים היהודים יעזבו את המקום. עד מהרה אספו מאתיים וחמישים רובל ויתנו על ידם. אבל הם דרשו חמש מאות רובל. לפי שעה לקחו את מאתיים וחמישים הרובל, אשר הציעו לתת להם, בתנאי כי את הנותר יקבלו ביום השני. העסקנים באו אלי בבקשה, כי אין להם את המאתיים וחמישים הרובל. אבל אני סלקתי את עצמי בכל תוקף מתת להם למטרה זו. הוכחתי להם, כי לא היה מן הצורך לשחד את הקוזקים בכסף, כי אם לפנות אל שר־מחוז היושב בעיר ולהודיע אם ישנה פקודה אשר כזו. הם הקשיבו לדברי ויודו לי, כי צדקתי, אבל הוסיפו על זה בקול יגון:

— ומה היה אילו עשו הקוזקים בין כה פוגרום? —

בוולאדימיר־וואהלינסק סרתי לבית מלון. זוסמאן הצעיר הביא אלי את אביו, חיוור סיפר לי, כי בעד חמש מאות הרובל עלה בידו להטות את לב שר־המחוז, שיעכב לעת עתה את הגירוש מלוקאטש. הוא שלח למפקד הראשי שאלה טלגרפית, אם נכנס לוקאטש לשטח אשר „מנגד לגרובישוב״? עד שתת־קבל התשובה יעברו שני ימים, ואפשר כי על פי התשובה לא יהיה עוד צורך לגרש את היהודים מלוקאטש.

פה נודע לי, כי האוריאדניק בפוריצק אינו מצליח להשיב אל העיירה את היהודים, שנמלטו משם בשעת הפוגרום. יהודי אחד שב לפוריצק כדי להוציא משם את שבעת ספרי־התורה, שנשארו בבית הכנסת, ויחפוץ האוריאדניק לשים אותו במאסר, מבלי לתת לו לקחת אתו את ספרי־התורה, ויצו עליו כי ימהר ויעזוב את העיירה.

באו אלי הרב מטעם ואחד מחשובי היהודים מר יוחנזון ויספרו לי, כי פקודתו של המפקד העליון לשלוח את כל היהודים מן המקומות הנמצאים „מנגד לגרובישוב״ עוררה בדבריה הבלתי־ברורים מבוכה נוראה גם בוולאדימיר ובעוד ערים לעשרות אשר בסביבה. אני יעצתי להם, כי ישלחו תיכף לפטרבורג דפוטאציה (משלחת), שתשתדל, כי יבטלו את הגזרה. החליטו לשלוח את הרבנים מוולאדימיר ומאוסטילוג. הללו צריכים היו לנסוע עוד באותו היום, אבל הם יצאו לדרכם רק כעבור ארבעה ימים. סיבת האיחור היתה,כי הרב הוולאדימיראי נתכבד להיות סנדק בברית־מילה, והוא לא חפץ בשום אופן לעזוב את העיר קודם.

בעל בית־המלון, שסרתי אליו, צעיר אינטליגנטי, סיפר לי, כי לפני עשרה ימים התחילו נעשים בעיר מעשי שוד ורצח על ידי החיילים הבאים. הרב מטעם, מורגנשטרן, ואחד מחשובי היהודים, פויזנר, הלכו להשתדל בדבר לפני הקומנדנט של העיר, שהיה סגנו של שר־הפוליציה (משטרה) בלובלין. בחדר־קבלה נמצאו אנשים רבים.

הקומנדנט יצא, ובראותו את היהודים קרא:

— ולכם, הז׳ידים, מה צורך יש כאן?

הם הציגו את עצמם לפניו והביעו את בקשתם, כי יגן על התושבים היהודים מפני מעשי השוד והרצח, ההולכים ונעשים בלי הפסק.

בלי לשמוע לדבריהם קרא בשצף:

— צריך לתלות אתכם כולכם, הז׳ידים! צאו לכם מפה!

פויזנר הגיש לו תעודה רשמית, והיא הודעה, כי הקיסר משיב תודה להיהודים תושבי וולאדימיר על העזרה אשר המציאו בשעה שהדפו אחור את הצבא האוסטרי בתחילת המלחמה.

הקומנדנט הסתכל בתעודה וישליכנה לארץ. — הקיסר הוא קיסר — קרא — ואני את כל אשר ייטב בעיני אעשה! צאו לכם מפה!

מר יוחנזון שהיה אצלי יחד עם הרב מטעם הוא תושב העיירה אוסטילה (אוסטילוג), הרחוקה 12 ווירסטאות מוולאדימיר. הוא ספר לי כי אל העיירה באו שלש מאות פליטים מן העיירה קרילוב, שנערכות שם עתה התגרות ושגרשו משם את כל היהודים. הפליטים רעבים ללחם ואינם מקבלים עזרה משום מקום. נתתי ליוחנזון בשבילם שלש מאות רובל בתנאי, כי יוסד באוסטילוג ועד של עזרה.

(ש. אנסקי. „חורבן היהודים בפולין, גליציה ובוקובינה.״ חלק שלישי. תרגם ש.ל. ציטרון. הוצאת א.א. שטיבל. תל אביב. עמ. 274 — 277, 288 — 291.)
(? 1935)

לקט מהעתונות

על לודמיר לפני מלחמת העולם הראשונה

ליקט מ. צינוביץ
חוקי מאי בשנות השמונים
והמצב בלודמיר היהודית.

המליץ 1883 (№ 94)

וולאדימיר פלך ווהלין.

„עירנו עומדת בתחום חמישים וויארסט מגבול אוסטריה. ואלה האנשים אשר נולדו בערים אחרות ונתיישבו ונשתקעו פה משנים רבות ניהלו את מסחריהם ועסקיהם באין פוצה פה ומצפצף נגדם. אולם כעת הגיעה פקודה משר הפלך לבית־פקודות עירנו לגרש את היהודים בני ערים אחרות מתחום חמישים וויארסט — וגם פועלים ועושי מלאכה שיש להם הזכות לשבת מחוץ לתחום המושב יהודים. מעשים מרגיזים אלה יקרו פה יום יום וכבר נתן הדו לאחד מנכבדי העדה ב.ט. שלפי החוק יש לו זכות הישיבה לעקור דירתו וללכת לנוע לעיר מולדתו. וזה לא כבר הביא הפאבריקאנט ש.מ. שני אומנים מלובלין, שניהם שעבדו פה בצבא היו צריכים לעבוד אתו בהכנת הטאבאק אשר בפאבריק שלו. כאשר באו לפני משנה־שר־המחוז להראות לו את מכתבי תעודותיהם, לקח בלי כל תואנה את המכתבים האלה ורק אמר להם כי אין להם זכות הישיבה בתוך התחום של חמישים וויארסט שעל יד הגבול. הכותב הקורספונדנט התמידי מלודמיר:

שלמה גולזמד

באותו ענין כותב הנ"ל בהמליץ (60) 1884 בקשר להפעלת החוק הישן שאבד טעמו האוסר על יהודים להתיישב אחרי שנת 1838 בלאדמיר העומדת בתחום 50 וויארסט מאוס־טריה.

„החוק הזה כלי מפץ הוא בידי שוטרי המקום לרושש את השריד מעט שנותר עוד בימים אחדים מאחינו ולכלות את הפרוטה האחרונה מכיסם. — ומה גם שתשעים ממאה בעלי־המלאכה בלודמיר הם „האורחים" האלה וכשאלה יגורשו מן העיר תשאר אז העיר שוממה, ואחרית הנשארים יהיו עדי אובד חלילה. כי לעינינו, גם עתה יגוועו אנשים פה מרעב".

הכותב ממשיך הלאה: „החוקים לפי שעה" הראו פעולתן לרעה על אחינו יושבי תחום המושב, אבל מן העשרה קבין של הצרות והמצוקות שירדו על אחינו, תשעה נטלו יושבי עירנו. כידוע עומדת עירנו הרחק ממקומות מסחר ומנתיבות ברזל ועל־כן דרכי מסחר פה אבלות. זה שנים אין עושים מקנה וקנין, ומיום שהחל הגירוש מהכפרים סביבנו ונוספו עוד המתיישבים מאחינו בכפרים בעיר, גברה הקונקורנציה מאד, עד כי עשרות אנשים יחזיקו בענף עץ חיים אחד (במסחר) וארבעים ושבעה סוחרים אשר שלחו את ידיהם במסחרים גדולים יפשטו עתה את הרגל לנושיהם, אשר רובם ככולם הם משרתים ומשרתות שהגיעו לפרקם, או אנשים זקנים וחלשים אשר אין עליהם כלום והאובדים האלה יגוועו עתה בעניים בסתר כאחד".

בניית בית חולים. מצב התלמוד תורה בלודמיר

שנת רמ"ח 1888.

„המליץ" № 247 1888.

כותב מר שלמה גולדזמד הדברים דלקמן:

„בלודמיר ירו אבן־הפינה לכונן בית־חולים הישן המכונה הקדש על תלו ולעשותו ערוך בכל כמו שנהגו בכל הערים המתוקנות. מכל קצוי עירנו נהרו לברך את הבונים והמתעסקים ולנדור נדר. גם ראש העיר ורבים מפקידי המקום ואציליה באו אל יסוד הבנין וירימו מכספם נדבה.

לפני חמש שנים נוסדה חברה יקרה בקור חולים. כל ההכנסות של בית החולים היו רק מנדרים ונדבות אבל אין הקומץ העני הזה משביע את הארי. ומה גם בעת הזאת אשר הגירוש מתחום חמישים הוויארסטים ומן הכפרים הסמוכים מתרבה מספר העניים המדוכאים והחולים ומה נוכל לקוות מחברה ענייה בלי קרן קיימת ובלי כסף.

הכותב מתריע שם גם על בית התלמוד־תורה שנוסד לא כבר בעירנו ולא תומכים ולא סועדים לו. „בו בזמן שלעיר וקדיש (כוונתו לאדמו"ר חסידי) מאיזו עיירה נשכחה שנשתקע באסטרייך הקרובה אלינו ואשר כאורח נטה ללון ובקר לעתים את עירנו ימצא גואלים וגואלות העושים חסד באלפים.

בעניני הרב יעקב שור

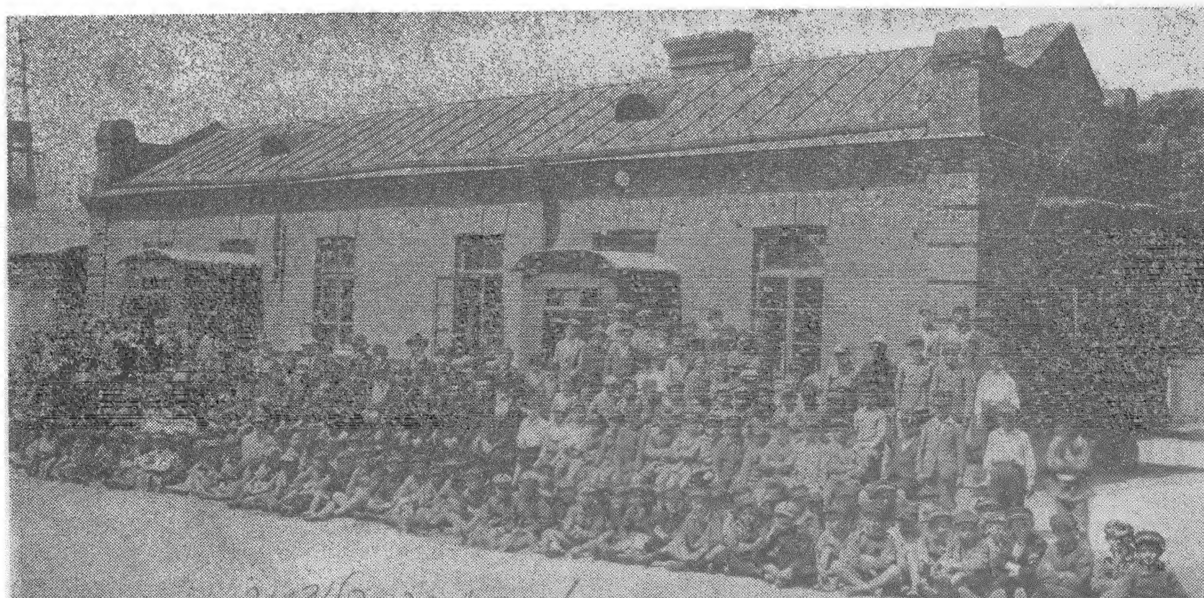
קטע מ„היום № 97, 28 אפריל 1887

וולאדימיר וואלינסק

אחרי עבור חמש שנים מיום פטירת הרב אב"ד הר' יהושע העשיל נ"ע, מינתה עדתנו בקיץ העבר רב מילידי גאלי־ציה ושמו הר' יעקב נ"ע. הוא בא לעירנו בהסכמת כל כתות החסידים אשר רבו פה מאד, וגם הצדיק הזקן מטריסק סמך את ידו עליו ויעיד כי הוא ירא־שמים וראוי לשבת על כסא הרבנות.

ובאמת הרב הזה הוא אחד מיחידי סגולה ומהמצוינים. כי תורה וחכמה כשני תאמי צביה יחד נצמדו בו. בעוד נער בן שלש עשרה חיבר ספר„מאור עיני חכמים" ועוד ספרים מחוכמים כמו שו"ת „דברי יעקב", „אגדות יעקב" וכו'.

בימים הראשונים בבואו הלום הראו לו כל החסידים חיבה יתרה ומפני שמו נחתו כמו מפני קדוש. אך כעבור

ה„תלמוד־תורה" בלודמיר

המליץ 1887 — 130 №.

וולאדימיר וואהלינסק כ. א. סיון — שלמה גאלדזאמד

במגילת ספר ישנה כתוב לאמור: כי בשכבר הימים גירשו יהודי לודמיר את הרב הגדול בעל התור"ט מהסתפחה בכהונת הרבנות, ואותו יום ערב שבת היה והרב יצא את העיר ביום ההוא במקלו ובתרמילו, ובצאתו קלל אותה.

מי יגלה עפר מעיניך, רבינו, לראות כי רעת אבותינו עוד לא גדלה כל־כך וכי יוצאי חלציהם גדשו באמת סאת חטאתיהם להביא רב נקי ותמים־דרך לבית־הכלא כאחד המורדים והפושעים. ידעתי כי תשאלנו, קורא יקר, מה לרב היושב על מדין להיות אסיר עני וברזל? על־כן עלי להרים מעט את המסך ולגלות את המעשים והעלילות אשר יעשו לפנים מן הקלעים. ואם בעל נפש ונקי הדעת אתה תבין מעצמך להבין דבר מתוך דבר.

עשר שנים תמימות נהגה עדת לודמיר בלי רב. הרועים ר"ל המוצי"ם רעו א"ע ולא עסקו כלל בעניני הצבור ויהי אך דרכם בקודש להוסיף איסור על איסורי גזירה לגזירה, כנהוג ברוב ערי וואלין. עד כי נאנחו בני דלת ההמון ממשא גל החומרות שלא היו יכולים לעמוד בהם. אולם כל עוד לא ניגלו גזירותיהם על פני העיר היו דרכי המו"צים צלחה. גזרו על ימין ועל שמאל ולא היה פוצה פה ומצפצף.

אך מעת ההיא שגם הגבורים החלו לסבול עול הרועים הקשה, תנועה חדשה נהיתה בקרב הקהילה, כי טובי העיר בחרו להם לרב איש אחד מילידי עירנו ר' י. רפ"פ (רפופורט — מ.צ.), אשר יצק מים על ידי רבני גאליציא ונסמך לרב בעיר מצער דאסנע, על גבול בוקובינא; הרב ההוא באמת מיחידי סגולה כי תורה וחכמה יחד שמו קן בלבו, ומלבד זאת הוא מצניע לכת כאחד משלומי אמוני ישראל. ומאשר נודע עירנו לעיר שרובה חסידים, מצאו נכבדי המקום לנחוץ כי העיר וקדיש מטריסק, אשר על דברת מעריציו — לפניו נבעו כל מצפוני לבב יסמכוהו בימין צדקו. וכן היה.

איזה שבועות עברה רוח קנאה על חסידי ט"ק (טוריסק — מ.צ.) וסאדיגורה, ויעללו עליו עלילות ברשע כי מינות נזרקה בו, ועוד דיבות שוא כאלה. אך בראותם כי כל שאונם והמונם הוא ללא הועיל, ועוד רבים ינהרו אחרי הרבי, הוסיפו סרה לראות במסתרים, וגם הריצו כתבי דלטוריה לשר הפלך, כי חובבי הרב כתבו אמנה מחתימות ידיהם אשר הוא מילידי עירנו, ולפי הידיעות אשר קבלו הם, מתנגדיו, הוא יליד גאליציה, ולפי זה עברו החתומים על דינא דמלכותא.

דעת לנבון נקל כי שוט לשונם עשה את הפעולה הנוראה אשר קוו מראש, כי בהשתדלות שר הפלך נתגלגל הדבר לידי חוקר דין, אשר לקח מעשרה בעלי־בתים נכבדים בעיר כתב־ערובה, כי לא יהין הרב לנסוע מפה עד חקר דבר המשפט. מני אז ועד עתה גדלה המהומה ורבו הסכסוכים בקרב עדתנו, כי שתי מפלגות צוררות אשה את רעותה, ואש המחלוקת התחלקה מסביב באופן נורא מאד.

אך בימים האחרונים מלאו הקנאים הפראים את סאת מעשיהם הרעים כי ראשי הבריונים שלחו מכתב בקשה לאדון הג"ג (גנרל־גוברנטור מ.צ.) מקיוב, כי יושיב את הרב במאסר, באשר הוא בין פושעים נמנה ובסוד נעלמים יבוא, והוא הציר אשר עליו יסובו כל הריבות.

הדבר הזה כמובן עשה רושם גדול בלב השר ופקודה נמרצה יצאה מלפניו להביא את הרב במשמר. וביום א' שבוע זה הובל רב הנקי מפשע בליוית שוטרים מזוינים לבית־הכלא ושם הוא סגור ומסוגר. הרחק מאדם יושב הרב האומלל בודד וגלמוד. ומי יודע כמה ימשכו ימי שביו עד כי יתברר דינו.

הקנאים אשר ידם היתה במעל הזה עוד ישתבחו בעיר כי כן עשו וכי קנאו קנאת ה' צבאות...

על אנשים כאלה כיוון בלי ספק ינאי המלך באמרו לאשתו: „אל תתיראי מן הפרושים... אלא מן הצבועים שעושים מעשה זמרי ומבקשים שכר כפנחס".

אני ולא אחר

ובכן בא הרב ק״י הלום במזל טוב וינהג נשיאותו ברמה, כי ספריו המחוכמים אשר חיבר עוד בימי ילדותו מצאו חן בעיני נבוני דבר ויוקירו את ערכו כיאות. והרב גם הוא הראה חיבה יתרה לצאן מרעיתו כי לא דרש מהם משכורת גדולה ויסתפק רק באיזה רו״כ לשבוע להתפרנס בצמצום. וכל מעיניו שם רק בעסקי הצבור ליישר את ההדורים, לתקן את המעות אשר עותו הרועים הישנים. ויהי כל משוש דרכו אך ליסד השלום על מכונו ולחבר לאגודה אחת את מפלגות החסידים הצוררות תמיד אשה לרעותה.

אך לא לאורך ימים נמשכו ימי שלותו, כי במידה הזאת אשר אור תורתו הלך ואור, במידה ההיא גדלו הצללים לכסות במשאן את כבודו ולצודה למדחפות. וזה הדבר: בבוא הרב לעירנו עשו נכבדי העיר אמנה (פריגובור), כי מילידי המקום ההוא, ורק בשגגה יפקד מקומו בספרי הפקודים משנת 1858 על הכתב הנ״ל חתמו כמאה איש מן החשובים והידועים ונשלח ללשכת הפלך ותאשרהו כחוק.

בימים ההם וחסידי טריסק קנאו לחסידות קנאה גדולה והחלו לבעוט בהרב דמתא אשר חפץ לפסול שו״ב אחד שידיו רותתות ועל־פי דין מפורש ביו״ד אסור לשחוט (אומרים כי על פי העיר וקדיש היה שומה לרדוף את הרב אב״ד יען־כי בשכבר הימים היה השו״ב הנידח שו״ב בחצר הקדוש, וכי ידוע „מעלין בקודש ולא מורידין״...) במשך הימים נלוו אליהם גם חסידי בעלז וסאדיגורא, אשר שנאה כבושה בלבם על אביו של הרב דמתא ר׳ י—ל רפ״פ שנמנה בין הרבנים אשר הערו המעשים המכוערים מן הדו״ב הידוע.

וכולם יחד עשו אגודה אחת לגרש את הרב מנהו כעוכר ישראל הבא לעקר את החסידות ולתקן את העיר במלכות „ההשכלה״, — ויהי הנקל בעיניהם לבזות צלמו בעיני ההמון בפתקאות ומודעות ומגילות ספרים כמנהג המדינה, כי עוד הכוהו בלשון לפני שר־הפלך, כי יליד גאליציא הוא, וכי האנשים אשר חתמו את ידם על כתב האמנה עברו על דינא דמלכותא.

ובכן נתגלגל הדבר לידי חוקר הדין אשר מתח מדת משפט על הרב ועל החתומים כתשעים במספר וכפשע היה הרב ובין בית כלא, לולי השתדלות איזה בעלי־בתים חשובים אשר נתנו בעדו כסף עירבון בטוח. . שבועות אחדים חלפו במנוחה ושלוה. הקנאים חדלו רוגז ומעריצי הרב קוו כי השלום קרוב לבוא.

אבל אהה, שגו ברואה! כראות מנהיגי האגודה — לא אשא את שמותם על שפתי — כי הרב על משפטו יושב, הוסיפו חטאת מרי להשתדל לפני נציב הפלך מהושיבו בבית־הכלא כאיש מפיח קריה ומשלה מדנים בין אחים. השתדלותם נתאשרה בעדות נאמנה משר המחוז, ועל־פי פקודה מיוחדת מהגנרל־גוברנטור הובל הרב בלווית אנשים חיילים לבית־הכלא.

נקל לדעת מצב אשתו ובניו הקטנים הבוכים מרה על אביהם שגלה מעל שולחן, ומצב כל אוהבי הרב הנבוכים ונעצבים לרגלי השוד והשבר הגדול הזה.

העדה שלחה חיש מהר אנשים לאחד הרבנים הגדולים להודיע צערם ולבקש מלפניו להשתדל לטובת הרב בעירנו. הרב הגדול ההוא הוריד כנחל דמעה בשמעו את הדבר הרע הזה, ויתן להם מכתבי־מליצה לעורך־דין מצוין ולגברים נכבדים ואנשי מעשה בקיוב, כי יחישו לטובת האסיר. אך כל המליצות וההשתדלויות עלו בתוהו — והשליחים שבו מקיוב ריקם.

בעניני הרב יעקב שור

לפי „הצפירה״ 1889 (754) היה רשום הרב דלודמיר בשם יעקיל בן יואל רפופורט, ובאמת ע״י ההלשנה הוכח כי הוא יליד אוסטריה ושמו באמת יעקיל בן יצחק שור. חתמו על זה שהוא יעקיל רפופורט 73 אנשים וביניהם אנשים מקהל לודמיר מ־31 מרץ 1886, שהוא בן ארבעים בנו של יואל בן יעקיל רפופורט, תושב ולדימיר, אולם עד כה לא נמנה בכתב הנרשמים. לכתב בזה חתמו גם זקן התושבים (סטרוסטה) דלודמיר בחתימת הנודדים מיום 26 מאי. אשור החלטת עדת היהודים הנ״ל וחתמו ובנדרום על כך. לפי ההלשנה, לפי ידיעתם הברורה לא היו בנים ליואל רפופורט ולא רק להם כי אם גם לכל יהודי לודמיר ידוע כי הנאשם שבא אליהם הוא יעקיל שור מאוסטריה. הנאשם יצחק שור הודיע כי הוא באמת מתושבי לודמיר, ובהיותו בן שבע נמסר לבית קרובו יצחק שור, שאמץ אותו וכשבא ללודמיר הכירו כל החתומים שזהו בן רפופורט. אולם דבר זה לא נכתב בספרי המפקד באוסטריה.

למשפט הובאו 80 נאשמים. עוון זה גורר אחריו להיות נשלח לגדוד אסירי המלך, כל הנאשמים הם אנשים באים בימים ובעלי משפחות. מספר בני הנאשמים 309, ומספר הנפשות שאליהן נוגע המשפט עולה יותר מ־1000. מגן עליהם היו״ד קופרניק מקיוב.

הצפירה 1900, (№ 120)
וולאדימיר פלך וואהלין: אי. זאלאזניק

ביום 5 לחודש זה (מאי) בעלות הבוקר פרצה אש מאחד הבתים בטבור העיר; וכרגע הקיפה הלהבה את מחצית בתי העיר, אשר רובם לא היו בטוחים באחריות ויושביהם כולם עניים מרודים. במשך שתי שעות היו מאתים וחמישים בתי־מושב לעיי מפלה, גם ששה בתי תפילה, וששים ושמונה ספרי תורה עלו על המוקד.

כשש מאות משפחות הוצגו על רגליהן ריקם, והן מתגוללות תחת כיפת הרקיע באין לחם לאכול ובאין כסות לכסות מערומיהם, כי לא הספיקה להם השעה להציל גם את כלי־ביתם והמעט אשר הצילו, נשרפו או נאבדו בחוצות־העיר.

יקצר העט לתאר כמו מצב נגועי השרפה ומצוקתם הנוראה, ועיניהם תלויות לעזרת נדיבי עם שישלחו להם נדבותיהם על כתובת הועד למשען נגועי־השריפה שנוסד בזה מטעם הרשות.

שם. № 185.
וולאדימיר־וואלינסק. השריפה הגדולה שהחריבה בעירנו יותר משלוש מאות בתי אחינו בני ישראל, אשר יושביהם יותר משני אלפים אנשים ונשים וטף, נשארו ללא לחם ושמלה על גלי החרבות תחת כפת השמים, בלי מחסה מחורב וגשם. עוררה רוח נדיבה בלב בני נדיבי עירנו האזרחים ושרי הצבא לייסד בזה ועד לקבלת נדבות לתמיכת „הנשרפים״ אשר צרכיהם מרובים מאוד ושפע הנדבות מעט מאוד בערך.

אולם שברנו גדול, כי גם בתי תפילה, אשר בזה ובהם **בית־הכנסת הגדול**, שהיה בנוי לתלפיות עלו בלהב,

ונשארו רק כותלי בית־הכנסת שבתוכם שמורים לפי שעה יותר מחמשים וחמשה ספרי־תורה.

אנחנו, החתומים מטה התאזרנו עוז ונעש כל מה שביכלת־נו לתקן בדקי ביהכנ"ס הג, אשר כשלוש מאות יהודים אומללים מתאספים בו בכל יום להתפלל תחת כפת השמים. אולם התיקונים דורשים הוצאות מרובות, כי אין גג. ואולם מה נעשה לימים הנוראים וימי הסתיו הממשמשים ובאים? מאין יבוא עזרנו? על כן הננו פונים אל נדיבי העם בקריאתנו כי יואילו נא לחוס עלינו וישלחו לנו נדבותיהם להקים הריסות בית־המקדש מעט למען תהיה היכולת למרי־הנפש לשפוך בו שיחם, וה' ישלם לכם כגמולכם.

ועל החתום טובי־העדה וגבאיה.

שם. № 237: אי. זאלאזניק.

ששת ירחי עמל ותלאה עברו עלינו מני אז נשפטה עירנו באש. נגועי האסון החלו לאט־לאט לקומם הריסות בתיהם אם גם בכבדות. אולם ביהכנ"ס הג. ומוסדות החסד דפה עומדים עוד בחורבנם, ואין איש לוקח עליו את הטורח לקרוא עצרה ולטכס עצה ואיך לבנות את הבתים האלה מחדש.

דברי אגודת הת"ת שדאגו עד כה לגורל עניי הצאן, הנה רפו ידיהם מאפס אמצעים, כי הכנסות המפעל מעטו מאוד וחובותיו עלו למעלה ראש. שכר המלמדים לא היה והם הולכים בנקיון שנים והחניכים נטושים כצאן בלי רועה, סובבים ברחובות העיר לדאבון לב ההורים בקלקלתם, ואלופינו בעלי היכלת הצתיירורים בשם „אוהבי תורה" עומדים מנגד, ואין חולה מהם לפקוח עין על המכשלה הזאת לחדש פעלי האגודה כקדם.

מצוקת המורים אשר מספרם לא מעט בעירנו גדולה מאוד, ומה גם אחרי השריפה, אשר רבים חדלו מתת את בניהם על־יד המורים ללמדם כתב ולשון, וחזיון מעציב הוא לראות בצאת המורים מבוהלים ודחופים מבית לבית, והחזיקו שבעה מורים בבעל־הבית אחד לאמור: תנה את בנך על־ידי ואלמדהו תורה וחכמה בשכר מצער. והיה כעבור ימי החודש על המורה בשממון ובדאגה בעוני ולחץ, ובא לבקש את שכרו והדיחהו בלך ושב, וגם מחר לא ינתן. . . ,

זה מקרוב התאספו המורים לטכס עצה במה להטיב מצבם ויחליטו לבקש רשיון לייסד בזה „חדר מתוקן" ערוך בכל. אולי יביא פעלם זה טובה לחינוך הצעירים, ועם זה יוטב גם מצבם של המורים. מי יתן והיה.

תלמוד תורה חדש נוסד בוולאדימיר־וואָלינסק.

המליץ 1903 (54): יעקב בוים.

וולאדימיר־וואלינסק. — כשני אלפים וחמש מאות משפ־חות מונה עדת ישראל פה. רוב אחינו פה הם סוחרי עצים, תבואה ובהמות, חנונים ובעלי מלאכה. מצבם החמרי טוב, כי הם רואים שכר בעמלם. כי פה לא תשרור ההתחרות הבזויה, עירנו מצטיינת במוסדות הצדקה והחסד אשר ישנם בה כבאחת הערים הכי מתוקנות.

מוסד ביקור־חולים יש פה, המשפיע רב ישע ועזר לחולים עניים ונדכאים. על יד בית־החולים ישנו גם בית־מרקחת המוכר סמים וצרכי רפואה בזול, ולעניים יתן בחינם או בחצי המחיר. למוסדות אלה לקחו בשנה שעברה עשרת אלפים רו"כ משיירי מכס הבשר.

יש פה תלמוד תורה אשר ילמדו בו בני העניים ויקבלו חינוך יפה וגם מורה שפת עבר יש בו.

גם מוסד גמילת חסדים נוסד פה זה כשנתיים בעמל טובי העדה, לתת מלוה כסף לכל בעל מלאכה בלי ריבית ולפעמים גם להחזיק בידי אנשים שמטה ידם, העובד עבודתו באמונה ובחריצות שלא על מנת לקבל פרס.

עוד מוסד נוסד בזה לפני ירחים אחדים בהשתדלות הצעירות המשכילות בשם: „מלביש ערומים", לטובת העניים אשר אין ידם משיגה לכסות מערומיהם.

אולם חסרון אחד מורגש פה, והוא „הכנסת אורחים". העניים המבקרים בעיר הזאת אין להם מקום לנוח בו מעמלם, והם נאלצים להתגלגל על הספסלים הקשים בבתי־המדרש ובתי התפילה, כל עצמותיהם תשברנה. וגם יש חילול כבוד בתי־התפילה בהפכם למלונות אורחים.

עוד אחשוב לי חובה להעיר למנהלי העדה, כי יתנו להקים הריסות גדר בית־הקברות, אשר זה מכבר היה לדרך כבושה ולמרמס לכל בהמות וחיות למיניהן, וכדי בזיון וחרפה.

על מצב המוסדות בוולאדימיר וואלינסק בשנת 1903

ב„המליץ" מס. 34, משנת 1903 אנו רואים את הדברים דלקמן:

„כשני אלפים וחמש מאות משפחות מונה עדת ישראל פה. רוב אחינו פה הם סוחרי־עצים, תבואה ובהמות, חנוונים ובעלי מלאכה. מצבם החמרי טוב, כי הם רואים שכר בעמלם, היות ופה לא תשרור בתוכם ההתחרות הבזויה. עירנו מצויינת במוס־דות הצדקה והחסד אשר ישנם בה כבאחת הערים הכי מתוקנות. מוסד „ביקור חולים", שיש בו משפיע רב ישע ועזר לחולים עניים ונצרכים. על יד „בית חולים" ישנו גם בית־מרקחת המוכר סמים וצרכי רפואה בזול, ולעניים ינתן בחנם או בחצי המחיר. למוסדות האלה נתנו בשנה העברה עשרת אלפים רובל משיירי מכס הבשר. גם מצב החינוך בזה הוטב הרבה כי יש פה תלמוד־תורה אשר ילמדו בו בני עניים ויקבלו חינוך יפה. וגם מורה שפת־עבר יש בו. גם מוסד גמילת־חסדים נוסד בו זה כשנתיים בעמל טובי העדה, לתת כסף לכל בעל מלאכה בלי נשך ותרבית ולפעמים גם להחזיק בידי אנשים שמטה ידם. כל עניני המוסד הזה נחתכים על פי ר' אשר זאליאזניק, העובד את עבודתו באמונה ובחריצות שלא על מנת לקבל פרס.

עוד מוסד אחד נוסד בזה לפני ירחים אחדים בהשתתפות הצעירות המשכילות בשם „מלביש־ערומים" לטובת העניים אשר אין ידם משיגה לכסות מערומיהם.

אולם חסרון מוסד אחד מורגש פה והוא מוסד „הכנסת אורחים". העניים המבקרים בעיר הזאת אין להם מקום לנוח בו מעמלם והם נאלצים להתגולל על הספסלים הקשים בבית־המדרש ובבתי התפילה וכל עצמותיהם תשברנה וגם חלול כבוד בתי תפילה יש בזה בההפכם למלונות אורחים.

עוד אחשוב לי חובה להעיר את מנהלי העדה כי יתנו לב להקים את הריסות גדר בית־הקברות. אשר זה מקרוב נהיה לדרך כבושה ולמרמס לכל בהמות וחיות למיניהן וכדי בזיון וחרפה.

בין שתי מלחמות-עולם

משה שיינבוים / ברוך הניג

התנועה הציונית ופעולתה במוסדות

1914, פרצה מלחמת העולם הראשונה. צבאות רוסיה הצארית הוכו שוק על ירך. ללודמיר פלשו האוסטרים. הקוזקים בנסיגתם ערכו פרעות בישוב היהודי. בשלהי שנת 1916 השתרעה החזית בין לודמיר ללוצק. באותה שעה השתוללו צבאות רוסיה המובסים באוכלוסיה היהודית שבלוצק. רבים מיהודי לוצק ברחו מזרחה ובחלקם עברו לצד האוסטרי — ללודמיר.

בין הבאים הגיע אחד הציונים המשכילים ששמו לנדר. בבואו התקשר עם משה שינבוים ולוין ושלשתם התחילו להקים ארגון ציוני בין יהודי לודמיר.

מתי־מספר נתנו ידם להקמת הארגון. בחצר קטנה ברחוב קשיוה־לוצקה בבית אינשפאן הוחלט לייסד את ההסתדרות הציונית של לודמיר. מיסדי התנועה בידעם שהרחוב החרדי לא יראם בעין יפה, החליטו לייסד בתוך בית זה „מנין". ובכל שבת לאחר קריאת התורה נאמו חברי הועד לפני קהל המתפללים, סיפרו על א״י והחלו בפעולות התרמה לטובת הישוב בארץ.

באותו בית הוחלט להקים ספריה ראשונה עם ספרות ציונית והחלה הפצתה בין הנוער ושכבת המשכילים. אך הפעילות הציבורית היתה עדיין דלה ומעטים נמנו על דגלה, עיקר הפעולות היה מכירת שקלים ואיסוף כספים בקופסות ק.ק.ל.

לאחר זמן קצר, עם הרחקת החזית מלודמיר, חזר ללוצק החבר לנדר ובמקומו נבחר כיו״ר דר׳ שלמה ישראלי. היה זה ציוני נלהב ורב תנופה, ידע עברית על בוריה, וגאה ביהדותו. הרופא הצעיר שאך זה גמר את לימודיו הגיע ללודמיר עם אשתו להשתקע בה. הטיל על עצמו בכל להט נפשו והקדיש את כל זמנו לפעולה הציונית. להדגשת יהדותו בפני הגויים, היה חותם את שמו מתחת לכל מרשם באותיות עבריות. לא עזרו מחאות בעלי בתי־המרקחת הנוצריים, טענתו היתה אחת: כיהודי הוא רשאי לחתום את שמו בשפתו.

עם בחירתו של דר׳ ישראלי כיושב ראש מתחילה תקופה חדשה בתולדות הציונות בלודמיר. הורחבה הפעולה הציונית, נשלחו מרצים לבתי הכנסת, אורגנו אסיפות פומביות, הובאו נואמים מערים אחרות, התנועה החלה להכות שרשים בשכבות רחבות. אך עיקר המבקרים באסיפות היו בני השכבות הדלות, פשוטי־עם שהשאיפה לארץ ישראל גברה בלבם.

נוסף לפשוטי־העם היתה גם תמיכה רחבה, אמנם מוסתרת, מצד השכבות האמידות וכן אפילו מצד חסידים.

בשנת 1918 נוסד בלודמיר סניף של הג׳וינט. ועד הג׳ונט הורכב לפי הרכב קואליציוני עם רוב ציוני. כיושב ראש כהן דר׳ נובק. בין שאר חברי הועד היו: מאיר שינטופ, שינבוים, האחים אפלצויג, משה בויקס, מיכאל ברקנר.

כרופא הג׳וינט שימש דר׳ ישראלי. עם הקמת הג׳וינט הורחב גם שטח הפעולה של התנועה הציונית בעיר. החלו להתקיים ישיבות קבועות אחת לשבועיים. כאן היתה תמיד מובלטת קפדנותו ודיקנותו של דר׳ ישראלי. אך לא איש דברים היה דר׳ ישראלי. ברצותו לשמש דוגמא לכל אוהב־ציון, קם ועלה ארצה. (נהרג בזמן המאורעות). בשנת 1929 שימש כיושב ראש ד. בוקסר, איש רב פעלים ומשכיל.

עם שנת העשר השלישי, לאחר פרעות שערכו הפולנים, נבחר החבר שינבוים כנציג, ששוגר לורשה ליצחק גרינבוים. מאותה תקופה מתחיל קשר הדוק עם המרכז הציוני בורשה.

בשנת 1927 היו כמאה חברים משלמי מס חדשי קבוע בהסתדרות הציונית. באותה תקופה נערכו בחירות לסניף המקומי, והשתתפו כ־45 חברים. כחברי הועד הציוני נבחרו: פ. שינקסטל, ר. בירמן, ד״ר בבצ׳וק, ת. קלינמינץ, ב. הניג, י. זינגר ואהרן ברגמן.

עיקר המטרה שהעמיד לעצמו הועד החדש היה: א) להרחיב את מסגרת החברים, ב) להפעיל את החברים המאורגנים, ג) לשפר את המצב התרבותי־היהודי בלודמיר, ועיקר המטרה: אירגון בית הספר „תרבות", במקום נרחב יותר, שיוכל לקלוט מספר יותר גדול של ילדים, ד) כבוש הקהילה היהודית, ה) החדרת נציגים לעיריה.

בכלל המטרה היתה שנציגי התנועה הציונית יהיו מיוצגים בכל המוסדות הציבוריים, ושינצלו את המוסדות הללו הן כבמה פוליטית להשמעת קול ציון הנבנית, וכן בכדי לעזור לחברי התנועה הציונית בכל השטחים הכלכליים והתרבותיים.

במשנה מרץ נחלצה התנועה הציונית לקראת הבחירות לסיים הפולני, שהתקיימו בשנת 1928.

שנה יותר מאוחר התקיימו בחירות לועידה הארצית התשיעית של ההסתדרות הציונית בפולין (בהשתתפותו של נחום סוקולוב). כנציגים לועידה נבחרו פנחס שינקסטל, רפאל בירמן, ברוך הניג, י. זינגר א. אינגבר. בשנת 1929 התקיימו בחירות לעיריה ורוב הנציגים היו חברי התנועה הציונית,

המורים בבית הספר הראשון בלודמיר שנוסד בשנות מלחמת העולם הראשונה.
יושבים מימין: אשר גלר, סוליבובסקי, הפנריך המיסד את בית הספר, ד״ר נובק.
העומדים מימין: יהושע קליינר, צם, מנדל ליפסקר, דינר, אברהם בריק, אידמשק, שוסטר.

כגון יעקב ילין, דר׳ סטרר, וצבי לב. מטעם אגודת ישראל נבחרו משה שפירא, ומטעם הסוחרים הזעירים נבחר ברוך איזן.

נצחון גדול נחלה התנועה הציונית גם בבחירות לקהילה היהודית. מ־8 חברי ועד הקהילה היו עד שנות השלושים אך 2 חברי התנועה הציונית. אולם עתה היוו את רוב הנבחרים או חברי התנועה ציונית או אוהדי הציונות ואחד ההישגים הגדולים היה רכישת בנין גדול ומודרני להרחבת בית הספר „תרבות״.

באותה תקופה גדלו המגביות. למעלה מ־50% תרמו מוסדות ובודדים, אמידים ועניים, סוחרים ובעלי־מלאכה. לשיא בתרומותיה הגיעה קהלת לודמיר בקיץ 1929.

היה זה ליל שבת כשנתקבלה ידיעה על רצח יהודים בירושלים. התנועה הציונית נחלצה לפעולה רבת־ממדים וגרפה לצדה מאות, שעמדו תמיד אדישים לגבי המפעל בארץ ישראל. הוכרז שבתון. החנויות נסגרו. וביום ראשון אחה״צ נקראה אסיפת מחאה מטעם התנועה הציונית ברחבי בית הכנסת הגדול. התאספו אלפי יהודים, נאמו הרב מורגנשטרן, החבר בוקסר, והחבר ז. וינר.

באותה אסיפת המחאה נבחר ועד לאיסוף תרומות למען א״י. חברי הועד מנו 24 איש, וכל ערב ישבו זוגות, זוגות במועדון שברחוב פרנה 24, בבית גיטליך ואספו תרומות זוגות בקרו בבתי מלאכה וחנויות ועל אף שקהילת לודמיר היתה אחת הקהילות הקטנות בפולין עמדה במקום הרביעי באיסוף כספים לטובת שיקום נפגעי הפרעות בא״י. נאספו למעלה מ־12 אלף זהובים לטובת א״י. על מידת התנדבותם של יהודי לודמיר תעיד העובדה שבאחד הערבים באותו חודש אלול 1929 הופיעה במועדון התנועה אשה לבושה קרעים, ירקנית ענייה, הוציאה צרור מתוך מטפחתה, הניחה אותו על השולחן לפני חברי הועד באומרה:

— „אנא קבלו ממני סכום של 8 זהובים, זה כל פדיוני היום״.

בשנת השלושים, בהתקרב הבחירות לסיים הפולני, החליט הועד על הוצאת עתון יהודי, כעורך ראשי נבחר החבר משה שינבוים, כחברי המערכת נבחרו צבי לב, דר׳ סטרר, בוקסר ואברהם אינגבר. שם העתון היה „אונזער צייטונג״ („העתון שלנו״). היה זה שבועון שהודפס מדי יום ששי בדפוס אברהם ואסר ובעיקר היה מוקדש לחיים המקומיים של העיר, וכן הביא ידיעות רחבות מהתנועה הציונית ומפעליה ומחיי הישוב בארץ ישראל.

העתון הופיע רק כחדשיים ומחוסר כספים חדל מלהתקיים. רק לאחר שנות השלושים הורחב הקשר עם המרכז

בוארשה ומדי פעם בפעם שוגרו שליחים ונואמים ידועי שם. נוסף על ד.ב. מלכין שהיה ידוע לציבור היהודי עוד משנות העשרים־שלשים, שוגרו ללודמיר נציגים כדר׳ אדולף רוטנר, פלדשטין, ריטוב, גוזולקה ואחרים.

בשנת 1933 הופיע בלודמיר ציר הסיים הפולני י. גרינ־בוים, וזכה לקבלת פנים נלהבת. המוני המוני יהודים לווהו מתחנת הרכבת עד מרכז העיר, חולק לו כבוד מלכים. בהרצאתו השתתפו כעשרת אלפים יהודים.

ארגון הסוחרים

באמצע העשר השלישי החל המסחר לשגשג ולהתפתח. רוב המסחר בעיר היה מרוכז בידי היהודים, אך השלטונות עשו מאמצים רבים לבלום את התפתחות המסחר היהודי. המסים הלכו וגברו. השלטונות היו אומרים: „ליהודים ישנם אוצרות רבים, ויכולים לשלם״.

העמדה העוינת של השלטונות הפולניים כלפי הסוחרים היהודים עורר בהם את הרצון ליצור ארגון משלהם שיגן על עניניהם. אזי התארגנו והקימו ארגון הסוחרים היהודים. כיושב ראש נבחר י. שולמן וכסגן ברקר, בתור מזכיר כיהן: ישראל שרייער.

עם התארגנותו של ארגון הסוחרים נחלצו לפעולה גם הסוחרים הזעירים ובעלי המלאכה והקימו גם ארגון משלהם בשם „ארגון הסוחרים הזעירים ובעלי־מלאכה״. בתור יושב ראש כיהן אברהם ליברס.

בנקים

תמה מלחמת העולם הראשונה, החיים החלו לזרום באפיקם הרגיל. יהודים נזקקו לפרנסה — שוב החלו לעסוק במקצועותיהם, כמימים ימימה — מסחר ומלאכה. אך המלחמה והשוד דלדלו רבים. קופת „גמילות חסדים״ פיתחה פעולה רבה והושיטה הלוואות לנזקקים. אולם פעילותה היתה עדיין מועטה, ובשנת ה־20 נוסדה „קופת־חסכון יהודית״ („יידישע שפאר־קאסע״). כל יהודי היה יכול להשתייך למוסד זה בתנאי שיסכים להשקיע סכום כסף. קופת החסכון הקיפה שכבות רחבות. כל אחד היה זכאי לקבל הלוואה בסכום כפול מהסכום שהכניס לקופה. הסכום המקסימאלי שניתן כהלוואה היה 300 זהוב. עיקר מטרת קופת חסכון היה לעזור לסוחרים הזעירים ובעלי המלאכה ע״י הלוואות ללא רבית, או בריבית סמלית כלבד.

אט אט החלה קופת החסכון לגדול ולהתרחב והתפתחה ל„בנק העממי״ („בנק לודובי״) ומנהלה הראשון היה מ. ברקנר. השפעת הבנק גדלה גם ברחוב הנוצרי וכ־15% מלקו־חותיו היו לא יהודים.

הבנק השני שפעל בעיר, אמנם בממדים מצומצמים היה ה„בנק למסחר״ ומנהליו: וולק, לינר ונחום גיטמול.

בית החולים היהודי

בית ה„הקדש״ הרעוע שהיה בעיר במשך דור שלם, שוב לא התאים לצרכיה הרפואיים של העיר שאוכלוסייתה הלכה והתרחבה.

עם העשור השני של המאה העשרים החלה פעולה נרח־בת להקמת בית־חולים יהודי. נערכו מגביות ותרומות. כספים נתרמו מכל השכבות. תרמו סוחרים ובעלי־מלאכה, חרדים ומשכילים. ברחוב לוטניצה — LOTNICZA נקנה מגרש רחב ידים, נטעו גן והחלו בהקמת הבנין. תוך שנה הושלמה המלאכה ובמקום המגרש השומם התנוסס לתפארת בנין בן־קומותיים עשוי לבנים אדומות. היה זה הבנין הציבורי הראשון הראוי לשמו שיהודי לודמיר יכלו להתגאות בו. ברוב עם נחגגה פתיחתו.

בראש בית החולים עמדו הרופאים דר׳ זגר ודר בובס. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה הוחרם בית החולים על ידי השלטונות ורק בשנת 1920 לאחר מאמצים רבים החזירו השלטונות הפולנים את הבנין לקהילה היהודית, וכעבור זמן שמש כמקום משכן לבית־הספר „תרבות״.

בתי המרקחת היהודיים

לא רבים היו המקצועות אשר השלטונות הפולניים כה התנגדו למסרם בידי היהודים כמקצוע הרוקחות.

כל מאמצי הרוקחים היהודים לקבלת רשיון מאת הרשות הפולנית התנפצה אלי־סלע.

ועל כן לא פלא הדבר שבעיר עם אוכלוסיה של עשרות אלפים יהודים היה רק בית־מרקחת אחד של רוקח יהודי גלר. נוסף לבית המרקחת של מר גלר היה קיים עוד מוסד של „בית המרקחת ליהודים עניים״ בלודמיר, שמטרתו היתה לספק רפואות לאוכלוסיה היהודית הדלה שאין בידם להשיג רפואות.

רופאים יהודיים

כבכל עיר במזרח אירופה, כן גם בלודמיר עסקו בריפוי אנשים שלא רכשו את השכלתם באוניברסיטאות, וכמובן שלא זכו לתואר של דוקטור. רובם היו אבטודידקטים אך בעלי נסיון רב.

עם התפתחות תנועת ההשכלה והתרחבות היישוב, החלו בעיר להופיע גם הרופאים הראשונים. בין הרופאים היהודיים שהיו בלודמיר, משנות העשר השני של המאה העשרים ועד השמדת הקהילה היהודית (1943), יש לציין את:

דר׳ טבק
דר׳ ישראל אודרמן
שלופסקי פרל מילדת
דר׳ בבצוק
דר׳ כץ
דר׳ שכטר
דר׳ זגר
דר׳ בובס
דר׳ ברדך מאיר (רופא שינים)
דר׳ קמינצקי (רופא שינים)
דר׳ בירמן (רופא שינים)
דר׳ נובק (רופא שינים)
דר׳ קיניס (רופא שינים)

עורכי דין יהודיים

ראשוני עורכי הדין היהודיים בעיר היו:
וילר
משה בובס
הרש שיימס, שימש גם תקופה קצרה כסגן ראש העיריה.

בתי דפוס יהודיים

רפופורט
אשר אברהמי
אחים וסר

„המטבח היהודי"

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה החלו הקוזקים להר־אות את נחת זרועם ברחוב היהודי. חנויות נשדדו, בתים הוצתו, רבים איבדו פרנסותיהם ורעבו לפת. כמה עסקנים ציבוריים וביניהם פנחס שינקסטל, גדליה שפירא, אשר גלר ואברהם בריק נחלצו להקמת מפעל שיושיט עזרתו לאלה שאיבדו קורת גג מעל ראשיהם ורעבו ללחם. אורגן המטבח היהודי הראשון בעיר. יום יום חולקו מאות ארוחות־צהרים. דאגה מיוחדת הוקדשה למשפחות מטופלות בילדים. חילקו חינם: חלב, סוכר, קקאו ושאר מיצרכים שקשה היה להשיגם. עם תום המלחמה והיווסד הג'וינט, השתתף הג'וינט ב־75% מהוצאות המטבח ,להרחבתו ולשיפורו.

רבנים, דיינים

עם יסוד התנועה הציונית והגברת השפעתה בין היה־דות החרדית, הלכה וגברה הדרישה לרב ציוני. שליחים נסעו לביאליסטוק והביאו את הרב גרוסמן — מביאליסטוק מתנועת המזרחי. הדבר עורר את חמת הרבנים האנטי־ציוניים ומאבק עז נמשך בין הרבנים משני הפלגים.

בתי מדרש

דומני שאין עוד שטח בחיים הציבוריים שכה רבו הפלגים ופלגי הפלגים כבשטח הדת. כל שכבה מעמדית ובית תפילתה. כל רבי וחסידיו, כל בעלי מלאכה למקצועותיהם ומקום תפיל־תם. אך בין החשובים ביותר יש לציין את ביה"כ המרכזי, בנין שהוקם עוד לפני דורות מספר ושופץ ויופה ע"י ישראל שילמן, לאחר מלחמת העולם הראשונה. היה זה בנין ענקי מפואר ומרומם בתוך החלק היהודי של העיר. (הבנין נשרף לאחר הפוגרום הראשון בשנת 1942 בדיוק בליל הכפורים, ורק קירותיו המפוייחים המתנשאים לרקיע — הם האודים המוצלים שנשארו לפליטה.)

בין יתר בתי־הכנהת המפורסמים יש לציין את:

בית הכנסת של חסידי רוזין
בית הכנסת של חסידי טריסק
בית הכנסת של חסידי קוצק
בית הכנסת של חסידי בלז
בית הכנסת של חסידי סטפין
בית הכנסת של חסידי לובביטש
בית כנתס של חסידי זלטופול (גורן שטיבל)
בית המדרש הגדול
בית הכנסת הקטן
בית הכנסת ע"י שולמן

רובם של בתי הכנסת הגדולים נשרפו עם פרוץ המלחמה בשנת 1941. אלו שרדו טומאו עם כניסת הנאצים. כך נהפך ביהכנ"ס הגדול לאורווה לאחר רצח היהודים. ספרי תורה נקרעו ונשרפו. לפליטה מכל בתי הכנסת נשארו רק בית הכנסת שולמן שנהפך למקום מגורים.

אברהם ויינבוים (ז"ל)

פון געזעלשאפטלעכן לעבן

א) די פועלי־ציון פּאַרטיי

דער יסוד פון דער שפּעטערדיקער פונאַנדערוווקס פון דער פּאַרטיי פ. צ. פאַריינ. מיט צ.ס.פ. איז געלייגט געוואָרן דורך די חברים פון די גרופּן „דרור" און צעירי־ציון — וועל־כע האָבן זיך ביז דאַן קאָנצענטרירט אַרום דעם ציוניסטישן קלוב ביי דער אַרבעט פון קרן־קימת, שקל־אַקציע א. א.. נישט האָבנדיק די מאַטעריעלע מעגלעכקייטן אויף אויסצו־האַלטן אַ לאָקאַל, זענען די ערשטע צוזאַמענטרעפן פאַרגעקו־מען אין פּריוואַטע וווינונגען פון חברים.

זומער 1925 מיטן צוריקקער און באַריכט פון דעלעגאַט חבר לייב לערער פון דער קאָנפערענץ פון דער ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן א"י, האָט זיך פאַרברייטערט די פּאַרטיי אַר־בעט. מען האָט געדונגען אַ לאָקאַל אין וועלכן ס'זענען פאַר־געקומען עפטערע דיסקוסיעס און שמועסן.

גרויסע דיסקוסיעס זענען דאַן פאַרגעקומען אַרום דער שפּראַכן פראַגע. ווי י. ש. אָ. אַדער ברענער קוראַטאָריום.

אין יאָר 1928 האָט די פּאַרטיי טראָץ אַלע פּעסימיסטי־שע מיינונגען געוואַגט אַרויסצושטעלן אַן אייגענע ליסטע צו די שטאָט ראַט וואַלן. די ענערגישע וואַל־אַקציע איז גע־קרוינט געוואָרן מיט דערפאָלג. די ליסטע פון דער פּאַרטיי האָט באַקומען איבער 2000 שטימען און דורכגעפירט 2 קאַנ־דידאַטן, די ח"ח שרייער ישראל און יצחק שמוקלער אין דער אַלגעמיינער צאָל פון 12 יידישע ראַטמענער. צו דעם דער־פאָלג האָט מיטגעווירקט די ליגע פאַרן אַרבעט. א"י, אין וועלכער עס זענען געווען פאַרטרעטן די אָרגאַניזאַציעס,ווי: „השומר הצעיר, החלוץ א. א. מיטן פונאַנדערוווקס פון דער פּאַרטיי איז אויך געשאַפן געוואָרן די יוגנטלעכע שוועסטער־אָרגאַניזאַציע „פרייהייט", אָנגעפירט דורך די חברים לייב לערער און גדליהו צוקערמאַן.

ב) יידישער אַרבעטער ספּאָרט קלוב „הפועל"

די גרינדער פון „הפועל" זענען געווען אייניקע „פועלי־ציון" חברים — ספּאָרט ליבהאָבער, וועלכע האָבן ביז דאַן זיך פאָרמירט אַלס ספּאָרט גרופּע „קראַפט". דאָס זענען געווען די חברים א. ווינבוים, א. מ. ליבערס, ווייסבליט אלקנה און משה באבעיודע א. א. אין „הפועל" זענען געשאַפן געוואָרן סעקציעס ווי פוטבאָל, פינג־פּאָנג און ראַוועריסטן, די סעקציעס האָבן דורכגעפירט פאַרשידענע אַרטיקע און צווישן שטאָטישע פאַרמעסטונגען מיט יידישע און נישט יידישע מאַנשאַפטן פון הרוביעשאָוו, קאָוועל, מאַציוו א.א. דער הפועל האָט געציילט אַרום 2 הונדערט חברים, און האָט באַזיצט אַ לאָקאַל אין צענטער שטאָט.

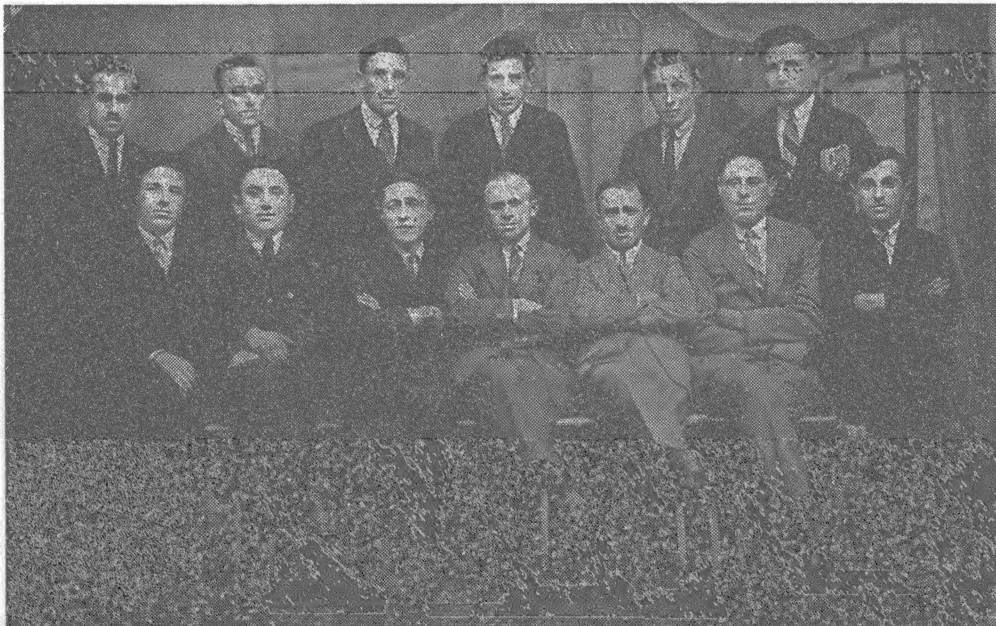
באַבעיודע, שמואל שאַץ ז"ל, בעני קאַרפּ, זעליג כ"ץ, ווינער זושע, מאַסטענבוים, באַדענשטיין יעקב. פון חברות, בינע כהן, טויבי שאַפּיר, רייזל אינגבער, פעסיע בוים א. א.

די קליינע ביבליאָטעק פון „בני־הנעורים" האָט זיך געפינען אין אַ פּריוואַטן צימערל אין הויז פון משה־נוגע קאָקעל. שפּעטער איז די ביבליאָטעק אַריבער אין קעלער הויז פון יעקב קאָרענפעלד.

מיטן פאַרגרעסערן זיך פון לעזער קרייז איז לויט דער פאָדערונג געעפנט געוואָרן אַן אָפּטיילונג פון יידישע ביכער.

אין די ראַמען פון דער זיך אַנטוויקלענדער ביבליאָטעק איז געפירט געוואָרן אַ קולטור־אַרבעט ווי ליטעראַרישע

פועלי ציון פּאַרטיי אין לודמיר

זיצן פון רעכטס: 1. אהרן משה ליברס, 2. זפרן אברהם, 3. שמוקלר יצחק, 4. שרייר ישראל, 5. לרר לייב, 6. וינבוים אברהם, 7. אליעזר ויסגרטן.
שט־יען פון רעכטס: 1. הופן אהרן, 2. הירשהורן פסח, 3. אייזן ניסן, 4. שטרן, 5. בביודה משה, 6. זכריה פלוט.

אויפן ספּאָרט געביט איז אין לודמיר געווען טעטיק דער פון פריער געשאַפענער ספּאָרט־קלוב אַמאַטאָרן מיט זיין פוטבאָל מאַנשאַפט, וואָס האָט געהערט צו קלאַס „אַ" אין וואָלין.

ג) „שלום־עליכם" געזעלשאַפט

אַ גרופּע שילער פון די ערשטע 2 העברעאישע פאָלקס־שולן אין דער צייט פון דער עסטרייכישער אינוואַזיע (אַרום יאָר 1918) האָבן זיך אָרגאַניזירט און געגרינדעט אַ העברע־יאַשע ביבליאָטעק א. נ. „בני־הנעורים", דאָס איז געווען דער פונדאַמענט אויף וועלכן ס'איז מיט דער צייט אויפגעבויט געוואָרן און זיך אַנטוויקלט די געזעל. און ביבליאָטעק א. נ. „שלום־עליכם". אין דער גרינדער גרופּע זענען געווען די חברים משה קוקעל, יעקב קאָרנפעלד, קהת קליגער, משה

שמועסן, קעסטל־אָוונטן און אויך אַלגעמיין פּאָליטישע דיס־קוסיעס מיטן אָנטייל פון רעפערענטן פון פאַרשידענע פּאַר־טייען. מיטן וווקס פון דעם יידיש לייענער קרייז, האָט זיך די ביבליאָטעק אָפיציעל פאָרמירט און לעגאַליזירט א. נ. „יידישע קולטור געז. „שלום־עליכם". די שטאַרקסטע אַנט־וויקלונג און טעטיקייט פון דער געז. איז געווען אין די יאָרן 1930—39. די ביבליאָטעק האָט פאַרנומען גרעסערע לאָקאַלן מיט אַ רייכן לייען־זאַל. ס'איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ דראַמאַטישער קרייז. די ערשטע אויפפירונגען זענען רעזשי־סירט געוואָרן דורך דעם באַקאַנטן טעאַטער טוער יצחק שטערן, שפּעטער דורך קעלנער פון לובלין און אייניקע פון געזעל. דורכן חבר משה באַבעיודע. אין די לעצטע יאָרן זענען אין דער אָנפירונג געווען טעטיק די חברים ווינבוים, קלוגער, ש. קרישטאַלקע, צבי שטערן, לייב שראַגע א. א.

ד) קליינהענדלער און האַנדווערקער באַנק

ביזן יאָר 1933 איז אין לודמיר געווען בעיקר טעטיק די יידישע קאָאָפּעראַטיווע פאָלקס־באַנק אונטער דער לייַ־טונג פון מיכאל בערקנער. די באַנק האָט בעיקר באַדינט די מיטעלערע און גרויסע סוחרים אין שטאָט. אָבער אַ גרויסער טייל פון יידישן מסחר איז געווען אין די הענט פון אָרעמע קרעמער און הענדלער, וועלכע האָבן זיך געניטיקט אין קרעדיטן און באַנק גאַראַנטיעס. די איינציקע פאָלקס־באַנק האָט דאָס אַלץ נישט דערמעגלעכט צוליב די גרויסע גאַראַנ־טיע פאָדערונגען פון דער באַנק.

דאָס האָט געשאַפן דעם דראַנג צו גרינדן נאָך אַ באַנק פאַרן קליינעם האַנדל און האַנדווערקעריי.

די אַנטשטאַנענע האַנדווערקער און קליין־הענדלער באַנק, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן אין 1933 און אַנגע־פירט דורך נייטראַלע געזעל. טוער.

אין 1־טן ראַט זענען געווײלט געוואָרן לאַזער שיפּמאַן, אהרן נח'ס, אברהם וויינבוים א. א.

דירעקטאָר פון באַנק איז געווען הערשל צוקער.

די באַנק, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן דורך 50 מיטגלידער איז אין משך פון 2 יאָר זיך פונאַנדערגעוואַקסן און האָט גענאַסן פון אַ גרויסן קרעדיט. שפּעטער איז גע־וואָרן דירעקטאָר פון באַנק משה העניך. זי האָט עקזיסטירט ביזן יאָר 1938, ביזן אויסברוך פון עקאָנאָמישן קריזיס אין פּוילן.

שמואל רוזנהק

מסביב לחינוך העברי בלודמיר

נתברכה לודמיר בלומדים ובמתמידים בתקופה שבין מלחמת עולם לשניה, אולם נוגה החסידות רמז אף לאורחים, שכן לא הרבו אנשי המקום לספר בגדולתם של בעל ה„תוספות יום־טוב" או בעל ה„טורי־זהב" שהיו שם, כשם שהזכירו מדי פעם בפעם את ר' שלמה מקארלין, מייסד השושלת הקארלינאית, והורו על השטיבל של ה„בתולה מלודמיר" כעד לא במורות זרה. חסידות זו נראתה ראשונה ביערות והלין הסמוכות כגון טריסק, אוליקה, ברזנה, ששכנו בתוכן אדמורים של שושלות אחרות.

היתה בה מזיגה של רוח יהדות פולין עם רוח של יהדות רוסיה, ויהדות גליציה הקרובה.

בחירות לסיים או לעיריה — ומה גם לקונגרס ציוני — נעשו בפומבי גדול, והיו מתגייסים גדול וקטן לפרסומי ניסא, וכאשר הגיע זמן יסודו של בית־ספר עברי השקיעו בו עסקניו מנדבכי נפשם במסירות רבה ובלב שלם.

לפי מספר יהודיה היתה לודמיר הששית בין ערי והלין דפולין — אחרי רובנה, לוצק, קובל, קרמניץ ודובנא; וכן גם מבחינה ציבורית. במסחר היתה לודמיר קשורה בלבוב הקרובה לה, יותר מאשר בוארשה. ניכרה נטיה בשכבות האמידים להשכלה כללית, ואילו בשכבות אחרות — להמשך החינוך המסורתי.

השפה הפולנית היתה שמורה בפי רבים מהסוחרים והחנוונים עוד לפני סיפוחה של לודמיר לפולין המתחדשת (אחרי מלחמת העולם הראשונה). ומכאן קשיים לא מעטים נערמו בדרך הקמתו של ב"ס עברי שלם, מיסודו של „תרבות". השלטונות הפולנים ראו את לודמיר כעיר פולנית למחצה והקשו על קיומו של בית־ספר בלשון לא־פולנית. אמנם בחבלי־הספר המזרחיים ראו השלטונות הפולניים ברצון את החינוך הלאומי של המיעוטים, (בתחילה, מיד אחרי סיפוחם של חבלים אלה למדינה הפולנית) כיוון שעל ידו רק פחתה השפעת הלשון הרוסית, ששימשה כאן לשון הוראה קודם־לכן ולשון הדיבור אף לאחר־מכן. אותה שעה אף נתחנכו במוסדות־הציבור היהודיים בחבל והלין ומזרחה לה, עד כדי שמונים אחוז ומעלה מכלל הילדים היהודיים. אך בה במידה שהשלטון הפולני הלך ונתבצר, הוסיפו גזירה על גזירה, כדי להצר את החינוך הלאומי של המיעוטים. בתי־ספר של האוקריינים נהפכו בלחץ השלטונות לבתי־ספר דו־לשוניים, חרף היסוד החוקי של החינוך הלאומי אשר הונח בועידת השלום בורסאיל.

לפי חוזה המיעוטים בין מעצמות האנטאנטה לבין פולין (יוני 1919) נמצאה המדינה חייבת להקים ולקיים על חשבון המדינה בתי־ספר בשביל המיעוטים הטריטוריאליים (כלומר האוקראינים, הביאלורוסיים וכדומה) בלשונותיהם. כמו כן נמצאה חייבת להרשות הקמתם וקיומם של בתי־ספר מיוחדים למיעוטים אתניים, דתיים ולשוניים — בכלל זה היהודים — על הוצאותיהם הם. ולא עוד אלא אף להבטיח לבתי־הספר של המיעוטים הללו „חלק ראוי בהנאה ובשימוש" בסכומים אשר תקציב המדינה ואשר תקציבי הערים יועידו למוסדות חינוכיים.

ואמנם נוסדו עוד לפני הכיבוש ומיד לאחריו, ביחוד בנפות־הספר, בתי־ספר עבריים שלמים עממיים ותיכוניים, ולמרות כל הקשיים הפוליטיים והכספיים עלה בידי הציבור הציוני לרכוש את אמונם של המוני־העם ולסול דרך לחינוך חדש. בית הספר העברי (מיסודו של „תרבות") שאף להכשיר את הדור הצעיר לקראת תפקידו החלוצי ברוח התחיה העברית המלאה. למען זכויותיו של בית־הספר העברי נאבקה אז המועצה הלאומית הארצית בהנהגתו התקיפה של יצחק גרינ־בוים, אשר הצליח להקים גוש יהודי מאוחד של כל המפלגות הציוניות עם „אגודת ישראל".

כאמור היה יחסה של הממשלה הפולנית לבתי־ספר הלאו־מיים בגלילות־הספר נוח יותר מאשר לבתי־ספר כאלה בגלילות פולין המרכזיים, ואף אושרה תכנית־לימודים אחידה, אולם המיניסטריון להשכלה דאג אך ללימודים שנלמדו בפולנית, ועל אלה שנלמדו בעברית לא השגיח כמעט לגמרי. המצב החומרי של מערכת החינוך העברי נעשה דחוק מיום ליום.

בית ספר תרבות בשנת 1932

יושבים: חברי הנהלת בית הספר והמורים מימין. חיים קופמן, פנחס שיינקסטל, שליט, המנהל זייציק, מפקח בי"ס תרבות בפולין רוזנהק, יעקב ילין, חיים קליינמינץ, צ׳יטרינל.
עומדים מימין: אברהם אינגבר — — — ב. גולדברג, גב. פודליס־שליט, לייבל גרושקה, מרדכי אפטר, משה בויקס, צם, משה שיינבוים.

במיוחד כאשר פסקה תמיכת הג׳וינט האמריקאי, בערים רובנה, לוצק, קובל, קרמינץ וסביבה קמה תנועה עברית רבאית בהשפעת עסקני „תרבות", סופרים ומורים חשובים, שברחו מרוסיה המועצתית ואשר רובנה שמשה להם מעבר לורשה ואחר כך לארץ ישראל ולארצות אחרות. הם הביאו אתם מתנופת הסתדרות „תרבות" שבאוקריינה ושברוסיה הלבנה, ונתנו את ידם לבתי־הספר ולגני־הילדים הראשונים שבפולין.

לא כן לודמיר הסמוכה ללב פולין ושנמצאה בצדי־דרכים. שליחי הועד המרכזי הזמני של „תרבות" ברובנה מצאו שם מעין „חדר מתוקן". וציונים בודדים כמו דוד בוקסר, לב, בירמן, שינבוים, ילין החליטו לפעול למען חינוך עברי שלם. המנהלים והמורים הראשונים של בית־הספר שנוסד היו קורנ־פלד (נמצא כעת בארה"ב), קופלק (היגר לאה"ב ושנה את שמו לקפלן, מת לפני שנים אחדות) וכן המזכיר גרושקה ניגשו במרץ רב והצליחו להפכו למוסד מודרני. ומן הדין הוא לציין את דרכה הקשה של „תרבות" הן מבחינה אוביקטיבית והן מבחינה סוביקטיבית.

ללשון העברית החיה לא היתה אחיזה של ממש בבית שאינו אלא פרי רעיון מופשט. אולם בתוך האוירה הציונית וברחוב. מתנגדים הצביעו על בית־הספר כעל יצור מלאכותי, שאפפה את הציבור היהודי בלודמיר ובכל והלין שבין שתי מלחמות־העולם, היה בית־הספר הזה טבעי למדי. בני השכבות העממיות שנושלו מעמדותיהם הכלכליות והפוליטיות היוו את רובם הגדול של תלמידי בית־הספר „תרבות", כי הם ראו מיפלט לדור הצעיר אך בארץ־ישראל. עם בואם של בוגרי הסמינריון של „תרבות" שבוילנה ללודמיר, ועם בואם של מורים מנוסים אחרים, כמו זיצ׳יק, פודלס יי"ד, ובמיוחד בתקופת הנהלתו של יוסף אוקון (נמצא כעת בארץ ומכהן מפקח מטעם משרד לחינוך ולתרבות), התקרב בית־הספר לשלימות האידיאולוגית החינוכית מכל הבחינות, ואף שימש במידה מרובה כדוגמא ליתר בתי־הספר בפולין המדינה. בכל בתי־הספר של „תרבות" גברה המגמה, בעקבות השאיפות הציוניות, לחנך את תלמידיהם גם לעבודה פרודוקטיבית, אולם מעטים הצליחו כמו המוסד בלודמיר.

העסקנים ברובם רצו לכתחילה ללכת בעיקבות רובנה וקובל, ולהמשיך בגימנסיה עברית כדוגמתן. אולם לא כן החבר הפידגוגי המעולה שהיה מסור לרעיון העבודה והיסוד העמלני בחינוך החדש. בתי־הספר המקצועיים הממשלתיים והקומונליים היו למעשה כמעט נעולים בפני ילדי היהודים. אך יהודים מעטים נמנו עם תלמידי בתי־הספר הללו ובכל פולין (מחוץ לגליציה) לא היה אף תלמיד יהודי אחד בבית־ספר חקלאי.

בשל התגברות התנועה החלוצית, שחינכה את הנוער לקראת עבודה ולמלאכה, ובשל שאיפת מורי בית־הספר של „תרבות" ועסקניה, פתח מרכז „תרבות" שבורשה, בשנת 1935, בית־ספר חקלאי בלודמיר בלשון־ההוראה העברית, ובשנת 1938/1939 נתחנכו בו כארבעים תלמיד.

מנהל בית־הספר בשנותיו האחרונות היה המהנדס סניצ־קי והוא אשר עיצב את דמותו בעזרת מוסדותיו ועסקני המקום ובסיועו של המרכז. בית־ספר מקצועי־מחנך זה, אשר כינס לתוכו חניכים מכל קצות פולין אמר להוות מיפנה בחינוך העברי בכל המדינה, אולם המלחמה שמה קץ ליהודי פולין ולשאיפותיהם גם יחד.

יהיו נא זכרונותינו מצבה למעשיהם.

יוסף אוקון

לודמיר העברית

א

ראשיתו של הישוב היהודי בלודמיר נעוץ עמוק בחשכת ימי הבינים. גייסות של פורעים ומדינות לוחמות שוטטו בה וחרשוה תלי־תלים. לודמיר נעקרה ונבנתה מחדש פעמים ספורות.

במאה ה־18 יצאו מוניטין לבתולה הצדקנית מלודמיר, שפרשה מחיי חולין והקדישה עצמה כליל לעניני שמים ועוררה תנועה דתית חזקה בוהלין, שסיסמתה היתה: שיבה למולדת האבות. היא גופא עלתה לארץ וכאן ניטשטשו עקבותיה, ולא נודע מקום קבורתה.

עדות חיה מאותה התקופה, מסוף המאה ה־18, שימש בית הרבי ר׳ אברהמ׳לה חוטר מגזע קרלין, שנשען על כרעי כלונסאות קודרים, ובנס הסתופפו בו צאצאי הצדיק, דור אחר דור, עד אחרון היהודים, שנספה בשואה הנאצית.

מסכת עשירה של אגדות פלאים נתרקמה מסביב להיכל הקודש המוצנע הזה, ואחת מאלו היתה רווחת בפי זקני המקום, כי בשעה שגייסות ההיידמקים הרוצחים פשטו בעיר, עמד הרב אברהמ׳לה בחלון עטוף טלית ותפילין וידיו פרושות כלפי שמים. נעצו בו הרוצחים עין טמאה וטלטלוהו בפיאותיו לגיא ההריגה. נתקלה רגלו האחת בקרן כנסיה שהתנוססה בצדי רחוב ומיד התמוטטה זו מבושה ונבלעה באדמה, רק עמוד תיכוני אחד וצלבו נותרו לפליטה כמחאה לדורות. יתכן שעוד היום עומד אות־קין זה על תלו.

בית החיים הלודמיראי, המשתרע על שטח של קילומטרים מרובעים בטבורה של עיר, והוא זרוע אהלי צדיקים ומצבות אבן ועץ, שחוקים וטרופים משני זמנים רחוקים של 700 שנה ויותר. ושברי כתרי כהונה ומלכות שעל גביהם מעידים כי מושכי שלשלת יוחסין מתקופות המלכים בישראל נמלטו פה. בית־חיים זה משך אליו עיני היסטוריונים כאנסקי וי. שיפר הי״ד.

הקהילה היהודית בלודמיר נחשבה במאה ה־16 לאחת הקהילות המפוארות שנכללו לועד ארבע הארצות. בידי רבה האחרון של לודמיר, הרב הקדוש מורגנשטרן הי״ד, היה שמור העתק מתקנון לקהילות ישראל, שפרנסי לודמיר הציעו לועד ארבע הארצות.

בתרבותה של לודמיר נכרו אותות התחום בין מזרח ומערב אירופה. ובתור כזו שימשה נקודת מפגש של שפות ותרבויות שונות: רוסית, אוקריינית, פולנית, ואוסטרית־גרמנית. אכן רחוקה היתה מאות בשנים ממרכזי תורה והשכלה עברית מקורית, שיהדות פולין וליטא הצטיינה בהם.

ב.

לפריחה תרבותית־לאומית בריאה הגיעה לודמיר בעשרות השנים האחרונות תחת שלטון פולין.

אחרי מלחמת העולם הראשונה מנתה לודמיר למעלה מחצי האוכלוסיה הכללית.

בית־ספר עברי בלודמיר בשנת 1916—17.

ההסתדרות הציונית על פלגיה ושכבותיה השונים, רכזה בתוכה רובו של הישוב ונשאה על שכמה בגאון ובמסירות טהורה את עול החיים הציבוריים במקום, עיקר כוחותיה הקדישה, כמובן, לחינוך עברי והגשמה חלוצית, כך שהסניף „תרבות" על מוסדות החינוך שלו, היווה הזרוע וחוט שדרה של ההסתדרות הציונית. למעלה מ־400 ילד וילדה קיבלו את חינוכם המלא מגיל 4 עד גיל 14 בגן־ילדים ובבית־הספר היסודי של „תרבות".

מקום נכבד הוקצה בתכנית למלאכה ולחקלאות. ע"י בית הספר היה משק ילדים רב ענפים: גן ירק, עצי פרי, חממה לגידול תולעי משי ושפניה אנגורית (לצמרה ולא לבשר טריפה, חלילה). ילדים נתמחו גם בסריקת הצמר וטוויתו. כל זה התנהל ע"י חברת ילדים מאורגנת יפה, שחלקה את הרווחים עם הקה"קל שוה בשוה. קופת החברה נוצלה בעיקר לאירגון טיולים ומחנות קיץ.

ביה"ס הוציא תשעה מחזורי סיום, שהם בערך 360 בוגרים. רבם נקלטו בהכשרה, אכן רק מעוט בלתי ניכר הצליח להידחק בסדקים צרים של שער העליה המנדטורי והגיע למחוז החזון. אייכם נטעי נאמנים שלנו?

אכן לא סגי בהא. גולת הכותרת של ההסתדרות הציונית ותרבות בלודמיר היה ביה"ס החקלאי, שנוסד במאמצים רבים בשנת 1935 בחווה שכורה הסמוכה לעיר, בית ספר זה נתקים עד נשימתו הלאומית האחרונה של הישוב העברי בכיבוש הסוביטי.

החינוך החקלאי בפולניה עמד על רמה גבוהה מאוד והדרישות הפורמליות לגבי בי"ס חקלאי ממשלתי היו כה מרבות, שלא יכולנו לעמוד בהם לעולם. אכן בציבור המתקדם הפולני נמצאו יחידי סגולה שהבינו את מרת נפשו של הנוער היהודי, המנודה על כרחו ממקורות הפרודוקטיביזציה שלהם, וברצון סייעו בידינו להשיג רשיון להקמת בי"ס חקלאי בזעיר אנפין: ראשון ויחידי ברחבי יהודי פולין. מיד התחילו נוהרים תלמידים מכל קצוי פולין והמוסד חרג ממסגרת מקומית ועבר לרשות מרכז „תרבות" בשיתוף עם מרכז ועד־היתומים בורשה. המוסד התרחב, השתכלל ושיגשג משנה לשנה, מצבו הבטחוני ומגמתו החלוצית־עברית היה איתן עד הכיבוש הסוביטי באוקטובר 1939. מאז נותקו הקשרים בינינו לבין המוסד.

רק פעם אחת עוד הבהב שביב אור, בקע רגע את האפלה ודעך.

כותב הטורים הללו נסה לתומו להשפיע על העומדים בראש ההשכלה לעם בלודמיר בימי הסוביטים שיאיטו את המעבר מעברית לשפה אחרת במוסדות החינוך שהיו ברשת ה„תרבות". תחילה השתומם קומיסר ההשכלה, פדגוג מפורסם שבא מקיוב, לשמוע שהלשון העברית תובעת לעצמה זכויות של שפת־אם ברחוב היהודי. באוניברסיטאות ברוסיה, הוא אמר, נזכרת הלשון העברית כלשון תפילה עתיקה של כוהנים ורבנים חשוכים.

הצלחתי למשכהו לביקור בביה"ס החקלאי. אותה שעה חרשו וזרעו בשדות, והבחורים שלנו פנו אפילו לבהמות־העבודה בלשון עברית. הסכים הקומיסאר לקיים גם בביה"ס היסודי תכנית־פשרה זמנית שתהא עברית בחלקה עד שיואר הענין בחלונות הגבוהים.

יעקב ילין

יסוד בית הספר „תרבות"

בשנת 1925, כאשר בירושלים נפתחה האוניברסיטה העברית, החליט הועד של ההסתדרות הציונית בלודמיר לפתוח במפעלים תרבותיים בעירנו. נבחר ועד „תרבות": היושב ראש — מיכאל ברקנר, סגן יושב ראש — יעקב ילין, חברי הועד — מ. שינבוים, חיים קופמן, חיים קלינמינץ, אברהם אינגבר, פנחס שיינקסטל, יהושע קליינר, חיים פריל, זאב אפלדמן.

בית ספר „תרבות" נפתח עם 33 ילדים. היו בו 3 כתות, נפתחו גם שני גני ילדים. המנהל ושני מורים הוזמנו מהמרכז בוארשה.

המצב של בית הספר היה קשה מאוד. היה לו גרעון מתמיד של 400 זהובים לחודש.

למען קיומו של בית הספר היה הועד מעביר פעולות שונות: מגביות, נשפים, וגם היה אוסף תרומות, כדי לכסות חלק מהגרעון.

בית הספר התפתח יפה, וקנה לו שם ברמת־הלימודים, ובחינוך־הילדים.

בשנים האחרונות היה בית הספר מקבל תמיכה והקצבה גם מהעיריה. בשנת 1934 הגיע בית ספרנו ל־500 תלמיד, וגם הוחלט על יסוד של בית ספר לחקלאות.

מה טובו אהליך יעקב, משכנותיך ישראל

י. סניצקי, חיפה

בית הספר החקלאי „תרבות"

1) הקדמה

בין שתי מלחמות העולם נעשו על ידי התנועה הציונית בפולניה הרבה נסיונות למשוך את הנוער היהודי לעבודה פרודוקטיבית, ובראש וראשונה לחקלאות כדי להכשירו לקליטה ולהשתרשות בחקלאות על כל צורותיה בעלייתו ארצה.

היו הרבה נקודות הכשרה חקלאיות אשר התארגנו על ידי תנועת הנוער החלוצית במשקים חקלאיים פרטיים (לרוב יהודיים) ובמשקי חברת י. ק. א. הרציניים שבהם כגון גרוכוב ע"י ורשה, (צ'נסטוכוב), צ'נסטוניב (משק י.ק.א) ואחרים הגיעו להתפתחות יפה.

היו גם נסיונות לקשור את ההכשרה החקלאית עם לימודים תיאורטיים בחקלאות כמו למשל בירוזולימקה ע"י וילנה בשנת 3 — 1932, ובהלנובוק ע"י לודז בשנת 4 — 1933.

נסיונות אלו לא האריכו ימים מאחר ומאחוריהם לא עמד גוף צבורי־חנוכי מנוסה.

2. מטרה

בית הספר העמיד לו בתור מטרה — הכשרת הנוער היהודי לחיי חקלאות וליצור טפוס חדש של צעיר יהודי — חקלאי תרבותי בעל הכרה ציונית אשר יעסוק במקצועו מתוך ידיעה מעשית ותיאורטית. הכונה כמובן היתה להכשיר את הנוער לחיי חקלאות בא"י ולתת לו את כל הנתונים הדרושים להשתרש בעבודתו העתידה בחקלאות ולקדום הרמה החקלאית בארץ.

3. גורמים שיסדו את בית הספר

לאחר שמרכז „תרבות" שבראשו עמד אז מר רוזנהק לקח את היזמה לידיו, נוסד בלודמיר בשנת 1936 בית הספר החקלאי הראשון בפולניה אשר נקראה „בית הספר חקלאי — דו שנתי „תרבות" בלודמיר".

חלק פעיל בהקמת בית הספר והתפתחותו יש לזקוף לזכותם של אנשי לודמיר — ציונים נלהבים ומסורים אשר לא חסכו מזמנם, כוחם והונם למפעל חלוצי זה.

יש כאן להזכיר במיוחד את שמות הפעילים העיקריים, אשר היוו את ועד בית־הספר. ואלו הם:

אוקון יוסף — מנהל בית הספר העממי „תרבות" — בלודמיר (כעת בארץ)

בובס	א. גלר
ד. בוקסר	ליברס
ד"ר בירמן	קופרוסר
ד"ר בבצוק	שיינקסטל

כן יש להדגיש שגורם חשוב ביסודו ובהצלחתו של בית הספר היוה צוות המורים שלא חסך מאמצים והשקיע הרבה מרץ, יזמה ועבודה חלוצית בהנהלת בית הספר וקדומו.

4. תכנית הלמודים

בהתאם למטרה שבית הספר העמיד לו ובהתאם לגיל התלמידים שהתקבלו לביה"ס (לפחות בוגרי בי"ס עממיים), עובדה תוכנית למודים בעבודה מעשית לפי העקרונות כדלקמן:

א) יום העבודה כלל למודים תיאורטיים ועבודה מעשית במשק החקלאי של בית הספר. העבודה המעשית התנהלה לפני הצהריים והלימודים התיאורטיים התקיימו אחרי הצהריים.

ב) בתור עקרון היתה מקובלת התאמה בין העבודות המעשיות והלמודים התיאורטיים. כל עבודה שהתנהלה במשק, היתה מלוה הסבר בשעת השעור המקצועי.

ג) תלמידי בית־הספר היו מאורגנים בעבודתם ב־4 קבוצות בהתאם לענפי המשק השונים כמפורט מטה: חקלאות, גננות, גדול בעלי חי וסדרנות (עבודות חצר ופנימיה). בראש כל קבוצה עמד אחראי שנקרא „ראש קבוצה" ובראש כל האחראיים של הקבוצות עמד תורן של כל המשק.

ד) הקבוצות הנ"ל התחלפו אחת לשבוע או לשבועיים בהתאם לעבודות העונתיות. עם סיום העבודה העונתית היתה כל קבוצה באסיפה כללית של תלמידים מוסרת את העבודה לקבוצה הבאה ותוך כדי כך התנהל וכוח ונמתחה ביקורת על הנעשה במשק במשך תקופת כהונתה של הקבוצה העוזבת.

ה) תכנית הלימודים כללה למודים מקצועיים, כלליים ולמודי יהדות.

הלימודים המקצועיים כללו:
חקלאות כללית (פלחה), גננות, מטעים, גדול בעלי חי וכוורנות.

הלימודים הכלליים כללו:
חשבון, כימיה, פיסיקה, היסטוריה, גיאוגרפיה פולנית וכו' במסגרת בית ספר תיכוני.

לימודי יהדות כללו:
עברית, תנ"ך וידיעת הארץ.

התכנית היתה מאושרת על ידי הקורטוריום הממשלתי הפולני ותלמידי בית הספר נהנו מהזכויות המקובלות לגבי תלמידי בתי הספר הממשלתיים.

5. המשק החקלאי

המשק החקלאי השתרע על שטח של כ־50 מורגים שהם כ־250 דונם. ונמצא בכפר „אנוסין" הסמוך כ־4 ק"מ מהעיר לודמיר. האדמה היתה שייכת לקצין פולני בשם קוסקובסקי שחכר אותה לבית הספר. אדמת בית הספר הצטיינה בפוריותה. הודות לטיבה המשובח (רובה אדמה שחורה).

המשק כלל את הענפים כדלקמן: אדמה פלחה כ־190 דונם, מטעים וגן ירק כ־50 דונם וחצר כ־10 דונם שבה היו מבנים אשר שמשו לבניני פנימיה לתלמידים, חדרי למוד מטבח, חדר אוכל, מגורים למורים וגם בניני משק: רפת, אורווה, לול, שפניה, גורן מתבן, מרתף לשמורים ועוד מבנים דומים, ודיר כבשים.

הפלחה עובדה לפי מחזור זרעים כדלקמן:

1. תפוחי אדמה וסלק בהמות על זבל אורגני.
2. שעורה וחטה קיציים
3. תלתן ובקיה.
4. שפון
5. שבולת שועל.

בית הספר החקלאי האזורי של תרבות בלודמיר.

גן הירק כלל בין היתר גדולי נוי וגם חממות. הוקצבו גם חלקות אינדווידואליות לתלמידים ששמשו כשדה נסיונות.

המשק החקלאי היוה גורם חשוב באזון תקציב ביה"ס היות והיבולים בכל ענפי המשק היו גבוהים והצטיינו בטיבם. הודות לעובדה זאת, רכש לו בית הספר עמדה והערכה מצד המשקים הנוצריים השכנים שבסביבה.

6. פנימיה

כל תלמידי בית הספר גרו בפנימיה, רק תלמידי לודמיר היו חוזרים כל יום הביתה.

שכר הלימוד כלל גם את החזקת התלמידים בפנימיה ולתלמידים מחוסרי אמצעים ניתנו גם הנחות, או שהם שוחררו בכלל מתשלום.

שכר הלימוד היווה למעשה את הגורם העקרי בתקציב בית הספר.

בפנימיה שרר משטר של שרות עצמי במטרה להרגיל את התלמידים לסדר ולנקיון.

7. המורים

סגל המורים היה מורכב מבעלי מקצוע (מהנדסים ומורים כלליים).

מנהל בית הספר מיום הוסדו ועד לחסולו היה מהנדס חקלאי נחום סניצקי — מורה לחקלאות מטעים וגידול בעלי־חי.

המורים: מהנדס טנן יוסף — מורה לגננות ולצמחי נוי.
מהנדס רחל ליברמן — מורה לגננות ולצמחי נוי.
מהנדס קופיץ — מדריך חקלאי
מהנדס קגן — מדריך חקלאי
ז'נקה סניצקי — מדריכה לכוורנות.
הוברמן — למודים כלליים, יהדות ומחנך
לאופר — למודים כלליים, יהדות ומחנך
לנדסברג — למודים כלליים.

8. התלמידים

תלמידי בית הספר הגיעו מערים ועיירות שונות ומשכבות שונות (בני הורים אמידים ועניים), שהרוב מביניהם היו בני סוחרים ובעלי מקצועות חופשיים. לתלמידים אלו לא היה כל קשר לחקלאות ויש להדגיש שהשפעת בית הספר נתנה תוצאות מפליאות. כמעט כל התלמידים נקלטו בעבודה ובלימודים כעבור תקופה קצרה ביותר, התקשרו קשרים הדרקים לעבודה חקלאית והקימו חברת נוער חלוצית.

בית הספר התחסל עם פרוץ המלחמה ורק המחזור הראשון הספיק לסיים את לימודיו. מספר התלמידים בכל מחזור באופן ממוצע היה כ־35 איש. המספר הכולל של התלמידים שבקר בבית הספר הגיע ללמעלה מ־100 איש.

לדאבוננו רק חלק קטן מבין תלמידי בית ספר זה ובוגריו נשאר בחיים וזכה לעלות ארצה.

רק מעטים הם שנצלו מידי הרוצחים ונמצאים כעת בארץ

י. באַביצקי

לאַנדווירטשאַפטלעכע קורסן פון „תרבות"

(אויסצוג פון ארטיקל „די יידישע לאַנדווירטשאַפט אין וואָלין", פון אינזש. י. באַביצקי, וועלכער איז דערשינען אין די „ייוואָ"־שריפטן „די יידישע עקאָנאָמיק", נומ. 6—8, אָקטאָבער—דעצעמבער 1937.)

דער דאָזיקער לערנאַנשטאַלט איז געעפנט געוואָרן דעם 15־טן יוני 1936. די איניציאַטאָרן האָבן זיך געשטעלט אַ ציל אויסצובילדן זעלבשטענדיקע לאַנדווירטן און אינסטרוקטאָרן פאַר מיטל־גרויס ווירטשאַפטן. זיי גיבן זיך אָפּ אָבער אַ דין וחשבון, אַז דעם דאָזיקן ציל איז שווער צו דערגרייכן במשך פון די אָנגעמערקטע 2 יאָר, ווייל די שילער זענען ניט קיין זין פון לאַנדווירטן. נאָך די צוויי יאָר ווערן פאַרויסגעזען נאָך 2 יאָר צום געהעריקן פאַרפולקומען זיך אין פאַך. אין דער שול ווערן אָנגענומען ווי שילער אַבסאָלווענטן פון פאָלקס־שול, וועלכע קענען העברעאיש, ווייל אַלע לימודים ווערן געלערנט אין העברעאיש. זי איז אויך די רעד־שפּראַך פון דער שול. די פּראָגראַם פון שול טראָגט אַ פּראַקטישן כאַראַקטער. זי זעט פאָרויס אַז די טעאָרעטישע לימודים זאָלן אין דער ערשטער ריי אויפקלערן די טאָג־טעגלעכע אַרבעט אין דער שול ווירטשאַפט.

די פּראָגראַם טיילט דאָס יאָר אין 4 צייט־אָפּשניטן:

1) 7.1—11.1 — צוגרייט־פּעריאָד. אַרבעט אַ גאַנצן טאָג. 3 שעה וועכנטלעך — טעאָרעטישע אויפקלערונגען וועגן דער אַרבעט.

2) 11.1—12.22 — אינטענסיווע פּראַקטישע אַרבעט. 12 שעה וועכנטלעך — טעאָרעטישע לימודים.

3) 12.22—4.1 — ווייניק פּראַקטישע אַרבעט. 25 שעה וועכנטלעך — טעאָרעטישע לימודים.

4) 4.1—7.1 — אינטענסיווע אַרבעט. 13 שעה וועכנטלעך — טעאָרעטישע לימודים. אויסער דעם פאַך ווערן נאָך געלערנט: תנ"ך, העברעאיש, פויליש, יידישע־און פוילישע געשיכטע, מאַטעמאַטיק, געאָגראַפיע — ווי אַ המשך פון דער פאָלקס־שול.

אַלע שילער ווערן געטיילט אין 4 גרופּעס 1) „האָדאָוואַניע"־גרופּע; 2) לאַנדווירטשאַפטלעכע גרופּע; 3) גערטנער גרופּע און 4) אָרדנונגס גרופּע.

די שול פאַרמאָגט אַן אייגענע ווירטשאַפט, וועלכע געפינט זיך 4 ק"מ פון לודמיר, אין אַניסין. דער אָביעקט איז געדונגען (אויף 6 יאָר). ער באַשטייט פון 50 מאָרג פעלד (דערפון אַקער־ערד 44 מג. גאָרטן — 3; לאָנקע — 1 מ"ג, הויף מיט געביידעס—2 מ"ג). די ערד איז אַ גוטע (טיילווייז שוואַרץ־ערד, טיילווייז — ליימיק זאַמדיקע). די פעלדער געפינען זיך אין איין שטיק, אין פאָרם פון אַ פּירעק, און אין מיטן שטייען דער שול־בנין און די ווירטשאַפטלעכע בנינים. די שול איז באַזאָרגט מיט אַ לפי ערך רייכן לעבעדיקן און טויטן אינווענטאַר (4 פערד, 4 קי, 10 שעפּסן, 34 עופות־הינער, אינדיקעס, פּערליטשקעס. 10 אנגארא) קראָליקעס, 50 טויבן א.א., אַ שנייד־מאַשין, אַ פערד־גראַביאַרקע, אַ דרעש־מאַשין, אַ מאַנעזש, קולטיוואַטאָר, 1 צווייי־שניידיקער אַקעראייזן, 3 איינשניידיקע, 4 בראָנעס, אַ פּלאַנעט, פאַרניק, שטעשקאַרנע, האַנט־מכשירים א.א.וו.).

הלל אוקון — בוגר ביה"ס החקלאי בלודמיר
ח' קב' בית זרע

ואולי מעולם לא השכמתי עם שחר לגן,
ואולי לא היו הדברים מעולם...

בית הספר החקלאי בלודמיר

(זכרונות)

מבעד לערפל השכחה מתגלה עולם רחוק, שרטט וסער בתשוקת הקיום ונשם בלי ליאות את אויר החיים והתקוה. בית־ספר חקלאי לילדי ישראל בלודמיר העירה שבווהלין. אנו בוגרי בית־הספר „תרבות" בלודמיר היינו מראשוני התלמידים בבית־הספר החקלאי. אני נזכר היום בעבודתי הראשונה בחקלאות: איסוף תות־גינה. התחלה צנועה למדי. ובכל זוית — משהו מריח האדמה והטבע דבק בנחירינו. יום תמים הלכנו כפופים בין שיחי התות הנמוכים כשהדלי מתמלא בעצלתיים והגב מבקש להזקף ולפוש. בשובנו מן העבודה היה כל אחד מביא את פרי עמלו, מי בסיפוק ובקורטוב של גאוה ומי ברגש אכזבה. בין המצטיינים בעבודה זו היה יוסלה גולדשטיין הקטן והזריז. קטן קומה וצנום היה, אך זריז ומלא חיים, ובעיקר בעל כשרונות וידיעה עמוקה בספרות העברית ובתולדות ישראל.

אלו היו צעדים ראשונים, עברו שבועות וירחים והמוסד גדל והתרחב. צעירים התקבצו מכל קצות המדינה וגם חבר

המורים גדל והסתעף. באו צעירים צמאי דעת ובלבם הכמיהה לטבע ולחקלאות, לחיי אכרים בא״י. והיו גם אחרים, בני נוער הזהב שנטשו את רחובות הקריה וחיי ההוללות שלה, וקיוו למצוא כאן את תיקונם.

לא קלה היתה עבודת המחנכים. מאבק יום יומי עם קשיים לא יתוארו. חוסר אמצעים כספיים, קשיים בהתאמת חבר המורים, קיום המשק ופיתוחו, ומעל לכול — הדרכת התלמידים וחינוכם לקראת חיי עבודה בחקלאות. כאן הורגשה ידו התקיפה של המהנדס סניצקי שידע להשליט סדר ומשמעת ולעקור ללא רחם את שרידי הבטלנות.

לעת ערב מחפשים היינו פינה שקטה וחמה שתפיג במקצת את עצמת הגעגועים לבית אבא — אמא.

זכורים לי ערבי שבתות שבילינו יחדיו בשירה, כשכולנו בפינה אפלולית שבחדר האוכל ובינינו באומל המורה הצעיר וגבה הקומה. שיר הרועה הידוע מן הפולקלור היהודי היה אהוב עליו במיוחד ואנו היינו מקשיבים לשירתו בנשימה עצורה.

„עס איז געווען אַמאָל איין פּאַסטעכל, פּאַסטעכל,

איז אים פאַרלוירן געגאַנגען זיין איינציק שעפעלע״...

לעתים מצטרפת אלינו גם ג׳אנקה, אשתו של המהנדס, שהשפיעה רוך ועדינות בנשיותה הצנועה. דומה שגם נפשו החתומה של ממט, הספקן המתבודד, חניך בית־היתומים נפת־חה קמעה והוא מצטרף לשירה. ממט הנער הפיקח ומלא המרץ אשר לא נכנע לקשי גורלו ופילס לו בעקשנות את דרכו בחיים, שיצא ברבות הימים להכשרה בביאליסטוק ובלבו תקות העליה .....

איך נקפד פתיל חייו הקשים בטרם ראה אור תקוותו המתגשמת!

אנו הלודמיראים חוזרים היינו יום יום עם תום העבודה והלימודים לבתינו שבעיר. היינו עדיין פוסחים על שתי הסעי־פים — כביכול מתרוצצים בין שני עולמות: בין מרחבי השדה־וסמטאות העיירה הצרות.

אנשי הפנימיה היו מקנטרים אותנו: „העירוניים״ באים, „העירוניים״ נוסעים.... אך לא פעם היה אחד מהם מביע את קנאתו כשתקפוהו הגעגועים הביתה. ואילו בימי החורף הקשים היינו יושבים מכורבלים ורועדים בתוך עגלת השלג, ולפנינו כברת דרך ארוכה ומיגעת. לא היה זה מראה מעורר קנאה כלל וכלל. לרוב היתה זו דרך מלאת מכשולים ותקלות. לא פעם הושלכנו מתוך העגלה המתהפכת לתוך הבוץ הסמיך. ולעתים היינו זוכים בדרכנו „לקבלת פנים״ חמה מידי אכרי הסביבה, שארבו לנו בצידי הדרך.

אך כל אלה היו פכים קטנים, שלא העיבו על ההווי המיוחד שצמח ונתהוה שם.

זכורים לי ימי ששי בשבוע, כשהיינו מתחלקים שוה בשוה ב„פלעצלעך״ החמים שנאפו לכבוד השבת, ואף מי שלא היה מצויד במאכל מסורתי זה, קיבל את חלקו ביד רחבה.

היה משהו מן ההרגשה העתיקה של „עונג־שבת״ באכילה משותפת זו בתוך העגלה המתנהלת בעצלתיים. דומה שאף מילקו העגלון היה שותף לאוירת ערב שבת זו, כשהיה נוגס מן הלחמניה החמה. כך נסענו יום יום צפופים ודחוקים בתוך העגלה. כשחוטים נסתרים של רעות נרקמים בין איש לרעהו.

לא ראינו, לא יכולנו לראות את התהום הנפערת לרגלינו — התהום שבלעה ברבות הימים את הרבים, והותירה לפליטה רק אודים מוצלים בודדים.

עוד מחזה אחד מעולם נעורינו הרחוק וההרוס עולה בזכרוני: הקציר היה בעיצומו, העגלה מביאה אלומות אלומות של חיטה אל הגדיש, שכולנו עסוקים היינו בהקמתו. בימי הקציר היתה העבודה נעשית במתיחות ובשקידה כשבלב מקנן החשש, שמא לא נספיק לסיים את המלאכה, והגשם יבוא להרוס את פרי עמלנו.

ואכן — הסערה לא אחרה לבוא. ענן טעון עופרת כיסה את פני השמים וכעבור רגעים ספורים ניתך גשם סוחף. עוד מעט והתבואה כולה תרד לטמיון. כולנו יצאנו בריצה אל הגדיש. החל מאבק נואש עם הסערה. האלומות הכבדות תלויות על הכתף כשהיד לופתת בחזקה את החבל המאגד, והרגלים צועדות בעקשנות קדימה. הכוחות אוזלים לאט לאט, והמטרה עדיין רחוקה. בהיותי קרוב לבית נשמטה מידי אלומה אחת. לא היה בכוחי להרימה, והגעתי לגורן עם אלומה אחת בלבד. השניה נאספה על ידי אחד החברים המבוגרים שבא לעזרתי. הסתכלתי סביבי, הנה כאן כל התלמידים והמורים איש לא נעדר. רטובים ורועדים מקור ונושמים בכבדות. אפשר היה לשמוע את הלמות הלבבות ונסירת הנשימה שנתקצרה. אך עיני כולנו קורנות היו באור הנצחון:

החיטה ניצלה. פרי עמלנו נאסף הגורנה. יד הטבע האכז־רית לא יכלה להשמידו. בחוץ השתוללה הסופה, ברקים פלחו את השמים שתי וערב. הרקיע חישב כאילו להתנפץ לרסיסים, אך בלבנו היתה הרגשת הבטחון והשלוה.

אכן היתה זו שמחת שוא, בטחון ושלוה על פי התהום. סערה איומה ואכזרית פי כמה הלכה ונתרגשה בחיק העתיד. לא איתני הטבע הולידוה, ידם השטנית של אנשים — פריצי חיות חוללוה.

אחינו וידידינו, המורים, התלמידים והבוגרים, כולם ניספו בסערה. רק פליטים מעטים, אודים מוצלים שנותרו בחיים שומרים בזכרונם את העבר, את לודמיר העיירה היהודית שבפולין, ואת בית־הספר החקלאי שנבנה בעמלם ומסירותם של יהודים טובים וציונים נאמנים.

עס איז געווען אמאל א פאסטעכל, פאסטעכל

בינה טבק

בית ספר למלאכה „אורט"

תנועה כבירה לפרודוקטיביזציה של שכבות רחבות של העם היהודי לא פסחה על העיר הקטנה שלנו לודמיר.

עד כמה שידוע לי כבר בסוף מלחמת העולם הראשונה נוסד סניף של „אורט" בלודמיר שבראשו עמד העסקן הידוע מיכאל ברקנר. „אורט" עבד אז בתנאים קשים וקיים שתי מחלקות: תפירה לבנות ונגרות. הענף של נגרות לא הצליח, ולמרות שהיו כבר מכונות ומכשירים העבירו אותם למקום אחר.

בית ספר לתפירה לעומת זאת התקיים כל הזמן ועבר זמנים של עליה ושפל. הכל כמובן היה תלוי במצב הכלכלי של היהודים והיחס של השלטון המקומי.

אחרי מאמצים גדולים שבהם השתתפתי גם אני הצליחו לקבל רשיון לפתיחת בית ספר מקצועי לתפירה ב־1937. ואז התחילה התקופה של פריחת המוסד בלודמיר. בבית ספר זה למדו קרוב ל־80 בנות שאחדות מהן נמצאות עכשיו בארץ. גדלו גם ההוצאות של בית־הספר. וכאן, יש להזכיר במיוחד את מסירותה של העסקנית הלודמיראית, הגברת ליברסון סבינה. היא אירגנה נשפים, אספה תרומות מעשירי העיר ולא פסחה על כל אפשרות לעזור לבית הספר. בין העובדים של אורט היו גם אנשי לודמיר. ביניהם יש להזכיר את המזכיר של בית הספר ישראל שפיגל, את המורות לתפירה סוניה שטרן וחנה ריידר, שהיו עצמן בוגרות של בית־ספר זה. לייב

בי"ס אורט בשנת 1932

יושבים מימין לשמאל: נתן שטרן ——— ——— ישראל שרייר, יצחק בובים, מיכאל ברקרנר, קילבורד, סנדלשטיין ——— פינקלשטיין
עומדים בשורה הראשונה: מימין — יצחק שטרן ומשמאל — שפיגל.

היתה לי האפשרות לעקוב אחרי התפתחותו של מוסד זה בשנים החל מ־1935 ועד פרוץ מלחמת העולם השניה. המוסד עד לתקופה זו נאבק קשות על קיומו. השלטון המקומי הפולני לא ראה בעין יפה בית ספר לנוער יהודי שלא היה נמצא בפקוחו. בית הספר עמד לפני סגירה, היה צורך בצעדים נמרצים בכדי להציל את המצב. ואז מארגנת גברת ליברסון סבינה ועד רחב של עסקני העיר. בועד המוסד מופיעים אנשים מכל השכבות והם: יושב ראש ליברסון סבינה, ישראל שרייר, יצחק שטרן, צבי יוסמן, יחיאל לרנר, יעקב ברד, ביכמכר, מיכאל ברקנר ואחרים.

קליגר מורה לזימרה ארגן מקהלה ועזר לארגן הצגות בבית ספר שהיתה להן הצלחה גדולה בעיר. הבנות קבלו הכשרה לא בלבד מקצועית, אלא גם השכלה כללית.

ב־1939 בפרוץ מלחמת העולם השניה, כאשר העיר עברה לידי הרוסים, נסגר בית־הספר וגם חברת „אורט". המכונות, הריהוט של בית הספר עבר לבתי־מלאכה ממשלתיים והבנות עברו לבתי ספר כלליים.

בתור מנהלת בית הספר אני רוצה לציין את העובדה, כי הבנות אשר למדו בבית הספר הצטיינו בעבודתן ובלימודיהן, קשה להשלים עם כך שהנוער הזה אינו קיים עוד.

מאיר שץ

לודמיר - תנועותיה, מוסדותיה ואנשיה

עקבות עתיקי ימים שרדו על גבי מספר מצבות בבית־העלמין היהודי שבלודמיר — עדות לתקופה שאיננה עוד.

במלחמת העולם הראשונה, כשביקר הסופר אנסקי בלודמיר, התעניין מאוד בתולדות העיר העתיקה ובפרט בבית־העלמין.

בתום מלחמת העולם הראשונה, כשלודמיר נכבשה ע"י הפולנים, ונשארה בשטח פולניה, החלו יהודי לודמיר אט אט לקומם את הריסות העיר ולשוב למסלול חיים רגילים.

קשים היו החיים, מחסור ועוני בכל. יהודי לודמיר, אשר עיקר פרנסתם התבססה על מסחר ומלאכה, התרוששו מאוד בתקופת המלחמה ונשארו ללא מקורות פרנסה ומחיה. הוקם

חינוכם הראשוני של ילדי לודמיר ניתן ברובו ב„חדר", ואחר כך בבתי־הספר העממיים. בפרק זמן זה הורגשה בלודמיר פעולה צבורית־לאומית ערה, קמו עסקנים ועסקניות, גדל נוער תוסס, הוקמה והתחזקה ההסתדרות הציונית, הופיעו תנועות נוער וה„חלוץ"; מגמת כולם היתה ארץ ישראל.

המצב הכלכלי השתפר. חלק מהאוכלוסיה היהודית התבסס על עבודה ומלאכה, אך חלק הארי על מסחר וחנוונות. החיים בלודמיר היהודית היו שקטים. כל אחד חי לפי יכולתו ואפשרותו, מבלי השג גבול רעהו. יהודים כשרים, יראי־שמים, בעלי מסורת ושומרי־מצוות. בכל שררה אחוה ורעות ונכונות להחיש עזרה לנצרך.

שורה ראשונה יושבים מימין: בני קרפ, פסיה בוים, קהת קליגר, יעקב קורנפלד, שושנה אינגבר, שינטוף זוסיה.
עומדים: יוסף סקולר, יעקב בודנשטיין, בינה כהן, בלומה כהן, חנה פינקלשטיין, ברגמן, משה בביודה, שמואל שץ.

ועד ציבורי, אשר בראשו עמד יצחק בובעס, ובמסירות גדולה הוקמו מטבחים צבוריים מוסדות־צדקה וכו', והוגשה העזרה הדרושה לנזקקים. תוך עשר שנים לערך התגברה לודמיר על מצוקתה ומכשוליה, ותפסה שוב מקום נכבד בחיי יהודי פולין.

פרנסי העיר שנבחרו, שרתו את העיר ביושרם, במעשיהם הטובים, בדאגתם לזולת, במסירותם לקרן התורה ולחנוך־הילדים.

הווי יהודי לודמיר היה מסורתי ונתון להשפעת החסידות, לכל כת חסידים היה „שטיבל" משלה ורבי משלה.

יחד עם שפור המצב הכלכלי, התעוררו לתחייה חיי־הרוח של יהודי לודמיר, היהודים הדתיים דאגו לחנוך ילדיהם ברוח הדת והתורה.

הקימו „תלמוד־תורה" וישיבה בהנהלת מלמדים ורבנים, ובמרוצת־הימים התגאו אנשי לודמיר ב־„אברכי־המשי", אשר ישבו יומם ולילה צמודים לגמרא והדי־פלפוליהם נשמעו ברחבי בית־הכנסת הגדול, אשר בו שוכנו באגף מיוחד.

יהודי לודמיר באו על ספוקם בראותם חלק מבניהם עוסקים בתורה וממשיכים בשלשלת־היוחסין של אבותיהם ואבות אבותיהם כדיינים, שוחטים וכו'.

הועד של מפלגת הציונים הכלליים בלודמיר.

יושבים מימין: קליינר יהושע, ד"ר בבצ'וק, רוכברגר, דוד בוקסר, משה שיינבוים, רפאל בירמן, חיים קופמן.
עומדים מימין: מוניש לונסבוים, ליבר ליברס, אברהם אינגבר, לייבל גרושקה.

בית הספר התיכון העברי

כן מצאו יהודי לודמיר לנכון להקים בית־ספר תיכון, נוסף לבית־הספר התיכון הממלכתי הפולני, אשר הקשה בקבלת תלמידים יהודיים. לא קל היה הדבר. אנשי לודמיר מעולם לא הצטיינו במיוחד בעשירותם, (מלבד חלק בלתי ניכר, ובראשו: ר' וולף יוחנזון ור' ישראל שולמן, בעלי תחנות־קמח ויערות). היה קשה מאד להקים מוסד כזה ללא עזרה מהחוץ או מהממשלה.

הושקעו מאמצים רבים. התארגנה ועדה. הוזמן ד"ר סטרר מגליציה כמנהל הגימנסיה, ולפי המלצתו הוזמנו מורים אשר נגשו לעבודתם במרץ רב.

בחרדת קודש ובאחריות הטילה על עצמה הועדה את עומס תקציב בית־הספר. מעטים נרשמו בהתחלה. כותב־טורים אלה, אשר נמנה בין התלמידים הראשונים, יצא לא פעם בחברת רעיו־לכתה, לייב אינגבר וחיים וילנצ'יק, להשפיע על הורי־חבריהם שגם הם ירשמו את ילדיהם לגימנסיה היהודית, ולבסוף קם הדבר ונהיה.

אט אט הבינו יהודי לודמיר, אשר תמיד דאגו לערכי הרוח ולחינוך ילדיהם, הכרח שליחת ילדיהם לגימנסיה החדשה, אשר אמנם יסודה היה פולני, ושפת־ההוראה היתה פולנית — אך בתכנית הלימודים הוקדשו שעות ללימוד התנ"ך והשפה העברית בהדרכת המורה רב הכשרון מנדל ליפסקר. במרוצת הזמן הוציאה הגימנסיה מתוכה מחזורים של בוגרים, וחלק ניכר מהם המשיך בלימודיו באוניברסיטאות בפולין. אחדים מהם, שרידי החורבן, עוסקים היום בהוראה, ברפואה ובמשפט בישראל ומחוצה לה.

כך החלה לקום השכבה האינטליגנטית מקרב הנוער. אלה שלא השיגה ידם להמשיך בלימודיהם, אחר גמר בית־הספר, למדו מלאכה, חלק הצטרף לעסקי הוריהם, מי בסחר תבואה (אשר היה מרוכז בידי סוחרים יהודיים), בסחר עצים, בחנוונות, בפקידות וכו'.

התנועה הציונית

תנועת התחיה הלאומית תפסה מקום בולט בחיים הצבוריים בלודמיר. ההסתדרות הציונית והספריה הלאומית נמצאו בקומה השלישית אשר בבנין ברחוב פארנא. הרחוב המרכזי בעיר. שם התרכזו ממיטב הנוער היהודי שבלודמיר, החל מהאינטלגנציה הלומדת ועד השכבה העובדת. נערים ונערות, אשר בדמם הצעיר, הסואן והרועש הסעירו את לבות ותיקי הציונים בעיר.

ממקום מרכזי זה בקעו קולם של מנהיגי התנועה הציונית בעיר. הנה עומד **דוד באקסער**, המנהיג הרוחני של התנועה, ולפניו קהל נערים ומבוגרים, והוא מספר ומרצה על תולדות העם וארץ ישראל. לא עייף האדם, המרצה בחסד עליון, לעמוד שעות ולספר על תולדות עמנו, על מלחמות, נצחונות ומפלות, ובעיקר על חזון הרצל, הגשמת הציונות, והחיים החדשים בארץ־ישראל.

הנה אברהם אינגבר, מתלהב ומלהיב, והנה רפאל בירמן, שכולו קודש לפעולות ציוניות, קופרוסר, לב, זוסמן, זינגר, ברגמן, שיינקסטל. הנה ייבדלו לחיים ארוכים, משה שיינבוים הכובש לבבות בקולו החזק והבטוח. יעקב ילין, מרדכי אַפטר, ברוך הניג, ועוד, ועוד. אנשים אשר במשך שנים רבות הקדישו רוב זמנם ומרצם למען התחיה הלאומית והדרכת הנוער הציוני.

תקופה זוהרת. תנועות הנוער כגון: השומר הצעיר, הנוער הציוני, החלוץ, ביתר וכו' מגבירות שורותיהן ופעולותיהן למפעלים הציוניים. בהקרבה ובהתלהבות מתמסר הנוער למפעל הקרנות הלאומיות. תורמים ומתרימים. אין כמעט בית ללא קופסה של ה ק.ק.ל. ואין בית בעיר שהרעיון הציוני לא יחדור לתוכו. ובמועדוני הנוער יושבים מדריכים ומרביצים תורה. לומדים עברית, מנהלים שיחות, שרים שירי ארץ־ישראל, שומעים הרצאות מפי חברי ועד ההסתדרות הציונית במקום ומשליחים ציוניים נציגי המרכז. ואחר ההרצאות ויכוחים, ויכוחים ללא סוף.

כה התפשט הרעיון הציוני בלודמיר היהודית. כה לחמו בעקשנות בעזרת השקל הציוני, למען סיעותיהם — לקונגרסים הציוניים, לבחירת ועדות, שליחים לועידות, למועצות וכו'.

היו עוד אגודות שמאליות כגון: הקומוניסטים והבונד עם שמעיה ארליך בראשו. וזכור הראשון במאי, שהיו חברי האגודות הנ"ל מתכנסים במחתרת עם הדגל האדום, והמשטרה היתה מפזרתם במכות ובמאסרים. כן זכורים המשפטים של חלק מטובי־הבנים בלודמיר, שהשתייכו לתנועה הקומוניסטית, ובגאוה הגנו על רעיונם, ודינם יצא לשנות מאסר ארוכות.

הווי מיוחד ובהתעוררות מיוחדת במינה למען המפעל הציוני היו ה„בזורים" למען ק.ק.ל. לייבוש זוסמן חבר הועד הציוני ונשי ויצו, הגברות שרה שינקסטל, פרומה צוקרמן, פרידה ליכטנשטין, ושפרינצה ליברזון (דמות רבת רושם ופעילה במוסדות צבוריים) ורבות אחרות, היו מארגנים, מדי שנה בשנה בשמונת ימי חג־הפסח — שוק, ובו מיני סחורות שנאספו בהתנדבות, וההכנסות היו קודש לק.ק.ל. נוסף למטרה החמרית, היו הבזורים מגבירים את הרוח הלאומית הציונית

בקרב תושבי־העיר. לבושים בגדי־חג, היו תושבי העיר מנער ועד זקן, נוהרים ל„בזר" וקונים מכל הבא ליד ותורמים בכך להפרחת השממה בארץ־ישראל.

האוירה היתה ישראלית. הנשפים והמסיבות שנערכו בכל ערב ברחבי אולמי ה„בזר" יצאו להם מוניטין בכל הסבי־בה, ורב היה הרושם שהשאירו.

החינוך העברי

ככל שגברה הרוח הציונית בעיר, כן גברה הדרישה ללמוד ולהפיץ את השפה העברית. אחר התלבטויות ומאמצים הוקם בית הספר „תרבות" בהנהלתו של מר זייצ׳יק. במרוצת הזמן הפך בית־ספר זה למקור הפצת השפה העברית בעיר. לא אחת התענגו יהודי לודמיר בשמעם את ילדיהם בחזרם מבית־הספר, רבים ומשתובבים בעברית, ובוגרי בית־הספר, אשר השתייכו לתנועות נוער ציוניות, היו ממשיכים ומלמדים את השפה לחברי תנועתם.

גם גן־ילדים, בהנהלתה המנוסה של הגננת החננית צפורה זילברמן, הניח יסוד ללמוד השפה.

היו גם בתי אב לא מעטים שהשפה העברית היתה שגורה בפיהם, וחנוך ילדיהם נשמר ברוח זו, נוסף להשכלה שקבלו בבתי הספר היסודיים והתיכוניים.

אבי, ר׳ זישא שץ הי"ד, אדם משכיל, מופלג בתורה ויודע ספר, היה בזמנו חותם קבוע של העתון העברי „הצפירה" והיה נוהג בלילות שבת ובשבת אחה"צ לקרא לפנינו מאמרים בעברית ואחר כך היה פותח עמנו, הילדים בויכוח על טהרת השפה העברית. כך בלו עתותיהם רבים מבתי האב בלודמיר.

(לאמיתו של הדבר, חיב אני לזקוף את הצעדים הראשו־נים שלי ושל צעירים אחרים מבני עירי בלמוד שפת עבר, לזכותו של המורה יעקב רפה).

והמעשה שהיה כך היה:

בימי מלחמת־העולם הראשונה, כשכולנו שכבנו על הרצפה, מסוגרים בבית וצמודים איש לרעהו מפחד, ובחוץ התנהל קרב מר בין הפולנים והבולשיביקים, שמענו פתאום נקישות בדלת. אחוזי חיל ומבוהלים נשארנו תקועים למקומו־תינו מבלי להוציא אף הגה או רשרוש. פתאום התגברו הנקי־שות והדפיקות בדלת והתלוו בקריאות עזרה — „הצילו יהודים בני רחמנים, הצילו יהודי וכשם שליל יום־כפור הלילה, הצילו אותי והניחוני להכנס".

קודם חשבנו, אפשר וזו פרובוקציה, ומי יודע מיהו, המסתתר מאחורי הדלת, ומה עלול לקרות באם נפתח. אולם, אחר שנמשכו התחנונים, לא עמד לאבי ז"ל כוחו ופתח את

קב׳ החלוץ בשנת 1925 בלודמיר.

יושבים מימין: בינה כהן, שלמה ינטיס, מניה גורביץ, ברוך גורביץ, טניה גולדשטרן, נייטל, צוקרמן.
עומדים מימין: וולף קולטון, לייבל כץ, משה זינגר, יעקב זיפר, שלמה איגר, נטע ברץ, נייטל, משה בביודה;
ש. קרישטל.

ביקור יצחק גרינבוים בלודמיר.

יושבים מימין: רפאל בירמן, ד"ר בבצ'וק, יצחק בוביס, גב' שטרסברג, יצחק גרינבוים, גב' אסתר שיינבוים, משה זינגר, משה שיינבוים, מיכאל ברקנר, ח. פרל, ברקוביץ.
עומדים מימין: מרדכי קופרשטיין, משה צוקרמן, קרלנבוים, אהרן ברגמן, האַן, יושע מורגנשטרן, פישמן, לייבל ברקוביץ, רייז, חיים קופמן.
יושבים למטה: זאב וינר, יחיאל בירמן, יעקב ברנשטיין, ישראל גולדשטרן, ניוניק קוקל.

הדלת. לפנינו נתגלה בחור צנום וכחוש לבוש קרועים, אדם בעל קלסתר פנים של משכיל וכולו אומר רושם טוב. אחר שהאכלנוהו והשקינו אותו, התברר, שהבולשיביקים הוציאו אותו בכוח מעיירתו והכריחוהו ללחום לצדם, וכך הגיע ללודמיר. אך היות ואין בכוחו יותר להסחב אחריהם ומשנמ־צא, שמורה לעברית הוא, קפץ אבי ז"ל על מציאה רבה זו.

בתום המלחמה, נשאר כמה שנים בעירנו והתפרנס בכבוד מנתינת שעורים לעברית. והקים גם חוג דוברי־עברית.

התנועה החלוצית

הנה כך קם דור צעיר אשר נרתם בעול הציונות והתחיה הלאומית.

מבין הנוער החלוצי התארגנו קבוצות לעליה לארץ־ישראל. אף כי בזמנו לא היה מקובל ללמוד מלאכה, החלו בני טובים ללמוד נגרות, בנאות וכו' והתחילה העליה לארץ ישראל.

מאז ואילך, בכל שנות התקופה האחרונה, שלטה בעיר רוח לאומית, ציונית ועברית, ומנהיגי ההסתדרות הציונית בעיר תפסו מקום נכבד בכל המוסדות הציבוריים כגון: העיריה, הקהילה, בנקים, „אורט", „טאז", בית־היתומים, בית־חולים, לינת־הצדק וכו'.

תנועות הנוער הציוניות הסתעפו, נשלחו שליחים לועי־דות, כנוסים, מושבות־מנהלים, מושבות קיץ וכו', מקום שם נקנתה תורה והורבצה לבני המקום. ומחזון להגשמה. נוער יצא לנקודות ההכשרה בכל רחבי פולין, הוקמו נקודות הכשרה בסביבות העיר ובתוכה והחלה עליה חלוצית המונית לארץ ישראל. אנשי הכשרות אלו פזורים היום בקבוצים ובכל רחבי הארץ.

הפגנות לאומיות

שמורים עדיין בזכרוני החגיגות וההפגנות הלאומיות אשר הקיפו את כל שכבות העיר, ונערכו בזמן קבלת פניהם של שליחים ציוניים מהמרכז מוארשה. זכור כיצד קבלנו את מורנו ורבנו יצחק גרינבוים, בקבלת פני מלך, בקור מיודענו הרצפלד, בקורה של הזמרת ברכה צפירה, נרדי ועוד ועוד. שליחים אלו — ביקוריהם הפכו לימי חג והפגנה ליהודי המקום.

זכורה ההפגנה הרבתית, אשר לודמיר טרם ראתה כמותה בתולדותיה, כשהגיעו הידיעות על המאורעות בארץ ישראל בשנת 1929. באלפיהם התקבצו בני העיר ברחבי בית־הכנסת הגדול ובדמעות שליש שמעו את הנאומים וההספדים לזכר חללי המאורעות. השתתפו בנאומי האבל באי־כוח כל השכבות, החל מרב העיר — ועד בא־כוח תנועות הנוער.

זכורים ימי שמחה וגיל, כאשר יהודי לודמיר לבשו בגדי חג, סגרו בהקדם את חנויותיהם, והלכו משפחות מש־פחות לקבל את פני ילדיהם בשובם מטיול לג־בעומר, שנהפך לחג לאומי. בגאוה יהודית עקבו אחר תהלוכת הפאר של מאות בני נוער אשר צעדו בתלבושתם הצופית האחידה, והדגלים הלאומיים מתנופפים מעל ראשיהם. לא עין אחת זלגה דמעת גיל, ולא אחד ברך שהחיינו בראותו בזאת אות לגאולה.

הצגות, מקהלות

זכורות ההצגות המצויינות אשר הציגו תנועות הנוער הציוניות בימי ט״ו בשבט, פורים, חנוכה וכו׳. לכל תנועה היתה להקה משלה, והן הראו את כוחן האמנותי בהופעות בימתיות, מקום שם היו תושבי־המקום נוהרים בהמוניהם על מנת לראותן והיו נהנים מהתמונות, מהדקלומים, מהשירים ומהריקודים הארצי־ישראליים.

לציון מיוחד ראויות היו המקהלות שהודרכו בידו המוסיקלית והאמנותית של המלחין לייב קליגר, בנו של חזן בית הכנסת־הגדול ר׳ דוד. לייב קליגר אשר ירש מאביו את תורת המוסיקה והנגינה המשיך להשתלם והקים בחוזרו ללודמיר דור של מוסיקאים, וביחוד מנגני־כנור, והפליא בעריכת קונצרטים המושמעים ע״י תלמידיו, ובארגון מקהלות מקרב תנועות הנוער אשר השתלבו בתכנית הצגותיהן.

היו עוד בחורים בעלי הכשרה מוסיקלית גבוהה, כמו יעקב ברד שנגן בתזמורת הפילהרמונית בוארשה, וואָווקע לאַקס, כנר מצויין שנגן בראי־נוע והשכיל תמיד להתאים את המנגינות לתוכנה של ההצגה.

כן יצויין ברל מאַנדיר אשר בכשרונו המוסיקלי השכיל להחדיר ולהפיץ את הנגינה והשירה בקרב הנוער.

צבור אחר היה בלודמיר, צבור לגמרי לא מבוטל, אשר תפס מקום נכבד בחייה הרוחניים הדתיים.

אלה היו יהודי ה„שטיבלעך״, כגון: טריסק, קרלין, ליובוויטש, סטפן, בלודווקר ועוד, אשר תורה וצדקה עמדו ברומו של עולמם. יומם ולילה היה קול התורה בוקע ועולה מה„שטיבלעך״ הנ״ל, „חברת משניות״, חברת ש״ס וכו׳. החסידים היו מוצאים את ספוקם, אחר יום עבודה, כל אחד ב„שטיבעל״ שלו. כל כת חסידים היתה לה רבי משלה, והרב היה נוהג לבקר את חסידיו אחת לשנה.

החסידים:

זכורני קבלת הפנים הנלהבת, שחסידי טריסק היו עורכים לרבי שלהם מצאצאי רבני טריסק. הרבי בראש השולחן ומסביבו החסידים.

בהמונים ישבו ועמדו חסידי טריסק ואחרים, פעורי־פה ושומעים תורה מהרבי. ובעל תפילה הידוע בקולו הערב והנעים מהשטיבעל דטריסק, ר׳ דוד שרייבער, היה מנעים למסובים בזמרותיו. ובעצם ההתלהבות היו החסידים מסתערים לאחר מכן על „השיריים״ או מסתערים לתת „שלום״ לרבי. תמונה זו חוזרה ונשנתה בכל שטיבלעך האחרים.

גם הציונים נמנו על השטיבלעך האלה למרות שבמועדון הציוני היו מסדרים מניינים בחגים, ובעיקר בימים הנוראים, ובעלי תפילה כגון: אהרון וגנפלד ויעקב גורנער היו עוברים לפני התבה ומנעימים זמירות. אך הרוב השתייך לשטיבלעך הנ״ל, ולקח חלק פעיל בפעולותיהם הדתיות והצבוריות.

ואבוי לחסידי השטיבל שנסו לקפח את זכויותיהם של הציונים. הנה למשל בשטיבל דטריסק היה שולחן מיוחד אשר היה מיושב בציונים, והחסידים היו קוראים להם „דער גויאישער טיש״ (השולחן הגויי״), הציונים שבשטיבל לחמו תמיד בעקשנות על זכותם, כגון: עליה לתורה, „מי שברך״ למנהיג ציוני וכו׳. ונאבקו לא פעם ובהצלחה להעברת מפעלים שונים למען הקרנות הלאומיות וכדומה. כך בדיוק היה גם בכל השטיבלעך האחרים.

החסידים היו מנהלים ביושרם במסירותם ובנאמנותם לתורה, את חייהם עתירי־הרות. כיסם היה תמיד פתוח לצדקה, היו מרבים לתת „ימים״ לבחורי־ישיבה, בלילות שבת היו נוהגים להזמין לביתם אורח לשבת.

הרב מורגנשטרן מצד שמאל, ומר ל. גולדשטרן מצד ימין מלוים את הרבי שבא לבקר בלודמיר.

בתי־הכנסת

בית המדרש הגדול, שמלבד מתפלליו הקבועים (וביניהם הפלדשר טבק, שהיה מקובל ואהוב מאוד בעיר), היה מיועד לכל הקהל, לעוברי־אורח וסתם יהודים מכל הסוגים והשכבות.

בית־הכנסת הגדול בלודמיר נבנה בסגנון עתיק יומין. רחב ידים היה. (אגדה מספרת, כי בסוף המאה ה־18, כשכיהן בלודמיר תוספות יום־טוב בתור רב, החל לפתע קהל מתנגדיו לרדוף אותו ולמרמר את חייו. ביום בהיר אחד, יצא הרב למרכז העיר, וקלל את העיר בשרפות ומגפות ועזבה. כעבור זמן פרצה דליקה בבית הכנסת וכולו נשרף. במרוצת־הימים נבנה מחדש. בתחילה קומה אחת, ולאחר שנים הוסיפו בו עוד שתי קומות.)

בית־הכנסת הגדול שימש מקום מרכזי לתפילות ולחגי־גות דתיות פומביות. כחזן ראשי כיהן בו שנים רבות החזן ר' דוד קליגר. איש תלמיד־חכם ויודע נגן, אשר הצליח להקים דור של משוררים.

זכורים הקונצרטים שערך בניצוחו של בנו הבכור לייב בימי חנוכה ופורים. בתכנית הושמעו גם שירים עממיים

הקואופרטיב הראשון בלודמיר.

יושבים מימין: מאיר שינטופ, שואל בוים, חיים בונם — אפלצויג, —, מיכאל ברקנר, אברהם בריק, משה מנדל בוקסנבוים, מאיר אהרן ליבין, דוד בוקסר.
בין העומדים: הסבל משה (דריקופ), יחיאל שפירא, מנדל בביודה.

בליווי תזמורת, ועד היום נחרת בזכרוני הקונצרט בו הופיע אחד ממקהלתו ביכמאכער כסוליסט והפליא בשוררו את השיר „אלי, אלי, למה עזבתני?" בליווי המקהלה והתזמורת של מאטקע כלי־זמר. השיר והקונצרט הדהד בלב והשאיר רושם רב בקהל.

חגיגות פומביות בבית־הכנסת הגדול

בית הכנסת הגדול שימש גם לחגיגות פומביות.

ביום כ' בתמוז, יום פטירתו של דר' הרצל ז"ל, היו הציונים עורכים מלבד האזכרות במועדון הציוני ובמועדוני תנועות הנוער, גם אזכרה רבת עם לכל תושבי־העיר, ומנהי־גים ציוניים היו משמיעים דבריהם, והחזן בלווי המקהלה קראו את תפילות „יזכור".

את יום השניים בנובמבר, יום הצהרת בלפור, רצתה ההסתדרות הציונית המקומית להפוך לא רק לחג ציוני, אלא לחג לאומי כלל־יהודי, עמדה והכריזה על ביטול מלאכה, הונפו דגלים לאומיים, ותושבי־העיר כונסו לבית־הכנסת הגדול. שם, נוסף לתפילה בציבור הקשיבו היהודים בהמוניהם לדברי מנהיגים ציוניים תושבי־המקום, ולפרקים גם לדברי מנהיגים ידועי־שם, אשר הוזמנו לכך מהמרכז מוארשה.

ביום 3 במאי, יום שיחרורה של פולין, היו מופיעים תושבי־העיר בבית־הכנסת הגדול לבושים בגדי־חג, ובהשתת־פות באי־כוח הצבא והשלטון הפולני המקומי היו עורכים תפילה, ולאחר מכן היו מקשיבים לדברי הרב ר' דוד מור־גנשטרן, אשר הרצה מעניני דיומא.

בעלי המלאכה ותנועת העבודה

צבור נוסף בלודמיר, אף הוא לא מבוטל, היה מורכב מחייטים, סנדלרים, עגלונים וסבלים ובעלי מלאכה אחרים, אשר אמנם לא הצטיינו בהשכלתם ובתורתם, אך יהודים כשרים היו, יראי־שמים, שומרי מסורת ומצוות. לבם לב יהודי חם היה, ואף הם היו מוכנים להקריב נפשם על כבוד היהדות. פינה ועולם משלהם היה להם. אחר יום עבודה קשה, היו מתקבצים באגפים הקיצוניים, אשר בבית הכנסת הגדול, או בבית־המדרש הגדול והיו באים על ספוקם בתפלת מנחה ומעריב בצבור, ואחר כך היו מבלים עת רבה באמירת תהילים.

יצויין זכרם של שני שואבי מים בלודמיר. יאסלעש ומניס, אשר בפשטותם וביושרם רכשו את לב הקהל. בחתונות ילדיהם השתתפו תושבי העיר בנדוניה ומתנות.

והנה חלה תמורה גדולה, כעין מהפכה בחיי הנוער בלודמיר. העליה לארץ ישראל, הידיעות וההדים שהגיעו משם על צורת־החיים החדשה, חיי עמל — היתה להם השפעה. רובו של נוער־הזהב, הולכי־הבטל ו„מסובבי המקל", החלו

לחוש שלא זו הדרך להיות נתמכים ע"י הוריהם ולצפות לנדוניה.

הכרת ערכה של עבודה, אשר במשך תקופה ארוכה היתה מהם והלאה חדרה לשורותיהם. החלו לומדים מקצועות כגון: פנקסנות, רוקחות, חשמלאות וכו'. אט, אט עמד הדור הצעיר ברשות עצמו. חלק מנוער זה הצטרף לשורות תנועות הנוער החלוציות, ובחלקו אף עלה לארץ ישראל, אולם חלקו המשיך בחיוו הקלים.

יסופר כאן במיוחד על האיש רב הפעלים, אשר בכשרונו הארגוני הרב תרם חלק גדול להרמת קרנה של העבודה ולימוד המקצוע בעיר — מיכאל בערקנער. מיסדו ומנהלו של הבנק העממי („בנק לודובי"). איש רב כשרון. תומך נלהב בכל מוסד ומפעל קונסטרוקטיבי. קומתו זקופה, פניו בעלי הארשת התרבותית ורבת הרושם. זקנו מחודד, לבושו קפוד ועיניו הפקחיות חודרות לכל פינה ופינה בכל שטחי החיים בלודמיר. ברכה רבה ראה בהקימו בין יתר המוסדות את המוסד „אורט", מקום שם למדו מקצוע, טובי הבנים, ובעיקר בנות (אשר עד אז היה להן לזרא כל משלח־יד). הבנות למדו בהשגחת ובהדרכת מורים מקצועיים, ותפסו אחר כך מקום נכבד במ־לאכת התפירה המודרנית בעיר.

כציוני ראה מיכאל בערקנער במוסד הנ"ל כעין הכשרה לחיים בארץ ישראל ואמנם חלק מהם עלו והמשיכו במקצועם בארץ.

החיים התרבותיים

בלודמיר היו שני בתי־קולנוע, אשר רוב מבק־ריהם היו יהודים. מדי פעם התארחו בעיר גדולי האמנים בפולין ולהקותיהם.

הופיעו שני עתונים יהודיים (שבועונים). אחד מטעם ההסתדרות הציונית, ואחד בלתי מפלגתי בשם „אונזער לעבן" („חיינו").

מבין הספריות, נוסף לספריה הגדולה שע"י ההסתד־רות הציונית בלטה במיוחד, הספריה ע"ש שלום־עליכם.

ספריה זו רכזה סביבה חוגים מכל שכבות העיר. הקנתה והפיצה הרבה תורה, דעת וספרות לנוער ולבוגר כאחד. בראש הספריה עמדו צעירים, אשר כל זמנם ומרצם היה קודש לספריה, שגדלה והתפתחה מדי שנה ושנה, והעשירה את מדפיה במאות ספרים של גדולי הסופרים בעולם. המסיבות, הנשפים וה„קסטל־אוונטן" (ערבי שאלות ותשובות), עמדו תמיד על רמה תרבותית גבוהה ומשכו משתתפים בהמונים מכל הזרמים.

תצוין הלהקה הדרמתית של חובבים, אשר במרוצת הזמן נהפכה לתיאטרון של ממש. הלהקה הוקמה ליד הספריה. ברמתה האמנותית קנתה לה הלהקה שם בעיר. להצגותיה בלודמיר ובסביבתה היו נוהרים המונים.

מרבית הצלחתה יש לזקוף לזכותו של איסק שטרן. אדם עממי, מעורב בין הבריות, נואם בחסד עליון. כחבר ועד הקהלה היה לוחם אמיץ למען ענייניהם של השכבות העניות ובעלי מלאכה, אשר ראו בו את נציגם.

וגם בשטח התיאטרון, אמן גדול היה. בצעירותו השתתף בלהקתה הידועה של אסתר רחל קמינסקה. בכל נימי נפשו וכשרונו האמנותי התמסר להדרכת הלהקה ומצא תמיד את ספוקו המלא בהצלחת ההצגות, ולא פעם השתתף גם הוא בתפקידים הראשיים.

ביזמתם של חברי ועד הספריה, הוזמנו לא פעם במאים ידועי־שם בכרכי פולניה, אשר הרימו את קרנה התרבותית והאמנותית של הלהקה.

אחד לאחד מצטרפים הזכרונות מעורבים בדמעות ויגון קודר. אוי, יהודי לודמיר אייכם? איכה נתייתמנו ובדד נשארנו.

גם אתם שתיתם את מנת התרעלה מידי הנאצים הארורים. שתיתם עד תמה. תמה קהילת לודמיר. נהרסה עד היסוד ונמחקה.

תל אביב כ"ה שבט תשי"ז
25.1.1957

שפרה ובוני בירמן

„הצופים", „השומר הלאומי", „הנוער הציוני"

ארגון תנועת נוער:

בשנת 1922 הופיע בעירנו החבר לוסיה חודורוב ממרכז הצופים בקובל ונסה להקים בעיר ארגון צופים.

בראש הצופים בלודמיר עמדו החברים אמבינדר, אורון וינר, וילנצוק עטל פדר, ישראל שריער, ריוס פנחס, יצחק כהן ועוד. פגישות הצופים נערכו בבית ספרו של מר בוביס. הצופים חולקו לקבוצות וגדודים והתאספו לפעולות רגילות מדי שבוע. אולם הפולנים, שלא רצו, שנוער יהודי יהיה מאורגן, לא העלימו עין מפגישות אלה, וביום שבת אחד הקיפה המשטרה הפולנית את בית הספר ואסרה כמה מהחברים שלנו ובראשם את חודורוב, ופיזרה את יתר הצופים. וכך נתפורר הארגון.

אולם הנוער לא נכנע. אחרי זמן קצר התחילו שנית באר־גון תנועות נוער בעיר, והפעם אחדות. נוסף לארגון הצופים שהוקם מחדש, ארגנו את „השומר הצעיר".

בראש ארגון זה עמדו החברים גולדשטין, זישה וינר, יחיאל בירמן, זליג כץ, יהושע ברקנר ועוד.

כעבור כמה שנים,בשנת 1925, הוקמה תנועת נוער נוספת בשם „השומר הלאומי". אותה הקים החבר גולדשטין ממרכז הציונים הכלליים בורשה. הוא אסף את נוער־העיר שלא היה

הנהגת השומר הלאומי בלודמיר

יושבים מימין: מאיר בודנר, בוני בירמן, נפתלי גורבץ.
עומדים מימין: אהרן גורבץ, אברהם אלתר, מאיר שץ, י. גרינברג.

עדיין מאורגן, ונוער זה בחר להנהלה את החברים: בודנר מאיר, גורבץ נפתלי, שץ מאיר, בירמן בוני, אמפר שרה, ריוס שפרה, קולטון לובה, אַדש גיטמול, סנדר רויטנשטן, ועוד.

כשהודקו הקשרים בין „הנוער הציוני — השומר הלאומי" ובין הסתדרות הציונים הכלליים הוקם ועד שהעביר את החלטת ההסתדרות אל הנוער, כחברי הועד נמנו: אינגבר אברהם, מוניש לויסבוים, רפאל בירמן, קלינר ישעיהו, ברגמן אהרון ועוד. ביחד עם ועד זה עבדנו תכנית פעולה לנוער.

נוער השומר הלאומי ניהל שיחות על נושאים שונים לפי תכנית ההדרכה מהמרכז בורשה, יצא לטיולים בדרך כלל בימי המסורת היהודית (ט"ו בשבט, ל"ג בעומר, וכו') ועברו צופיות. אף עזרו לתלמידים הנחשלים בלימודיהם.

השומר הלאומי עזר בפעולות הקרנות בקרב הישוב היהודי, כמו קרן קימת, קרן היסוד, ובעזרתו אף הוכפלו התרומות. כמו כן לקח הנוער תפקיד פעיל במערכת בחירות שונות: לעירית לודמיר, לסיים, לועד הקהילה, וכו'. כך פעלנו עד שנת 1927. בשנה זו נתבקשה הנהלת השומר הלאו־מי על ידי מרכז „השומר הלאומי" לשלוח אנשים למושבת־מנהלים בכדי להכשירם להדרכה.

קבלנו את ההצעה בשמחה ושלחנו שלושה שליחים: גורבץ נפתלי, שץ מאיר ובירמן בוני.

בסוף אותה השנה בא ללודמיר חבר שמואל אמפר מארץ ישראל לבקור, והרצה לפנינו על הכשרה ועליה. דבר זה פתח לפנינו אופקים חדשים שעד אז, אם כי שמענו רבות עליהם הרי לא בבהירות רבה.

בשנת 1928 נגשה הנהלת השומר הלאומי, שבינתים שנתה את שם ארגון הנוער „לנוער הציוני" ע"י הציונים הכלליים, לארגן חברים לתנועה בסביבות העיר לודמיר. הצלחנו לארגן חברים רבים וגם מספר המשתתפים במושבות הקיץ בשנה ההיא היה רב יותר.

בכל דרכנו בהדרכה נתקלנו בקשיים מרובים: 1) ראשית הוכרחנו לעמוד נגד ההורים שלא הרשו לילדיהם ללכת לאסי־פות הגדולים. ההורים אז, לא הבינו את לבו של הילד. הם תבעו ממנו שילמד כל היום ולא חשבו כלל שלילד נחוץ משחק, שיחה או טיול. 2) ההנהלה הוכרחה לדאוג לאלה מבין חברי הנוער שהיו מחוסרי אמצעים, כלומר לספק להם מזון ולעתים גם לבוש. 3) הנוער הציוני לא קבל רשיון לקיומו מהממשלה

„קן" השומר הלאומי, 1927

הפולנית ולכן לא פעם הפריעה המשטרה בפעולותינו. 4) תקציבו של הארגון היה מצומצם: הוא התקיים על דמי חבר בלבד.

למרות כל הקשיים, אירגנו קורסים ללמוד השפה העברית בעזרתו של החבר רפאל בירמן, ולא פעם קבלנו מכתב הצ־טיינות בעבור עבודתנו המסורה מההנהלה בורשה.

בשנת 1930 החילונו כבר לשוחח על הכשרה ועליה לארץ ישראל. ואז קבלנו הוראה מההנהלה הראשית לארגן הכשרת נוער, באם יתכן אז הכשרה חקלאית. אחרי מאמצים רבים הצלחנו לארגן הכשרה, שעבדה בהתחלה כחוטבי עצים ואחר עברנו למשק חקלאי במהלך 10 קל"מ מהעיר, שהיה שייך לאיכר פולני. כעבור כמה חדשים נשלחה אלינו להכשרה קבוצת 30 חברים מוארשה. בראש הקבוצה עמד חבר אהרון בליך ז"ל (שנפטר בשנת 1955 בארה"ב ונקבר בישראל במשק שער הגולן, מקום מושבו של אחיו ומשפחתו).

„הנוער הציוני" לקח חלק פעיל בכל המוסדות בעיר כמו: בית היתומים, „טאז", אורט, תרבות וכו'.

בית היתומים: כבכל עיר כן גם אצלנו נשארו יתומים רבים אחרי המלחמה, ואז ארגנו אצלנו את בית־היתומים.

„טאז": תפקידו של ארגון זה היה השגחה על בריאותם של מחוסרי האמצעים, בעיקר ילדים. ה„טאז" שלח את ילדי העניים בקיץ להבראה, והגיש להם שם עזרה רפואית.

אורט: תפקידו של בית־ספר זה היה לימוד מקצוע לילדים שלא היה ביכלתם ללמוד בגימנסיה.

הנהלת הנוער הציוני שלחה נציג לכל אחד מארגונים אלה. הנציגים לקחו חלק פעיל בעבודה היום יומית שלהם.

בשנת 1932 שלחנו חבר ראשון לארץ ישראל, את חבר משה בקר, הנמצא כיום בקיבוץ אושה. בנובמבר שנה זו קבלתי אף אני תעודת עליה ממרכז התנועה ועליתי לארץ ישראל יחד עם אשתי שפרה. התיישבנו בכפר תבור, ולאחר שנה עברנו לתל אביב.

יששכר שטרן / יחיאל בירמן, שער הגולן

מתולדות „השומר הצעיר"

תולדותיה של תנועת „השומר הצעיר" בלודמיר, הן תולדות הנוער בעירנו מאז ראשית שנות העשרים, בשאיפתו לצאת מהמסגרת הצרה של ההווי היהודי המסורתי, ובחפשו אחרי דרך למרחבי חיים חדשים.

ה„בראשית" נעוצה בתקופת השחר של ההתעוררות הלאומית והחברתית, אשר קמה בעירנו בשלהי מלחמת העולם הראשונה.

בעקבות ההרס הכלכלי והחברתי שנגרם ליישוב היהודי ע"י המלחמה ומשטרי־הכבוש השונים שהתחלפו בתקופה קצרה שלאחריה, הוקמו בעזרת הג'וינט כמה מוסדות פילנ־טרופיים, למען הגשת סעד סוציאלי וכלכלי לנזקקים הרבים.

והנה מקרב עסקני המוסדות הנ"ל יצאה היוזמה לייסוד בתי הספר העבריים הראשונים, שהופעתם ברחוב היהודי היתה כעין מהפכה חברתית וחינוכית, בהשוואה למוסדות הלימוד הקיימים בעלי המשטר והחינוך המסורתי („חדר", תלמוד־תורה). בין המנהלים והעסקנים של בתי הספר העב־ריים והחדר המתוקן, יש לציין את שמותיהם של אשר גלר, משה קורנפלד, יהושע קליינר, מנדל ליפסקר, שוסטר, בריק ועוד.

בכתלי בית הספר העברי הופיעו הניצנים הראשונים של הכרה לאומית. קבוצות נוער מתלמידי בית־הספר התחילו בפעולות תרבותיות שונות, כגון: הקמת ספריה, הצגות תל־מידים וכו'. במרוצת הזמן התלכדו הקבוצות הבודדות והת־רכזו בחוג מאורגן שנודע בשם „הדור הצעיר". בערך באותו זמן נעשה נסיון ע"י אליעזר (ליוסא) חודורוב מקובל, להקים בעירנו תנועת צופים בעלת גוון לאומי, אולם מפאת התנגדות השלטונות הפולניים, נפסקה הפעולה הזאת תוך זמן קצר. סמוך לזה החל לפעול גם החלוץ הכללי, שהצליח לארגן בקרב הנוער הבוגר קבוצת הכשרה, וחלק מחבריה אף הגיע ארצה בעליה הרביעית. עם המשבר שפקד את העליה הרביעית, חלה הפסקה בפעולות החלוץ בעירנו.

באותה תקופה והנה רוח אחרת היתה, גם בקרב הנוער הלומד בביה"ס התיכון הרוסי שבהנהלת מציאשווילי. המאור־עות של התקופה (המהפכה הרוסית, הצהרת בלפור ושחרור העם הפולני) היה בהם כדי לזרוע זרע ההתעוררות אף בחלק זה של הנוער היהודי בעירנו — והנה קמו מספר חברים, תלמידי בית הספר הנ"ל, והחלו מחפשים מסגרת לדרך פעולה עצמית, כדוגמת הפעולה שהתנהלה במקומות אחרים בקרב הנוער המאורגן. לראשונה התארגנה הקבוצה הנ"ל (יהושע ברקנר, זישע וינר, קהת גולדשטין, זליג כץ ויחיאל בירמן) כחוג לשתלמות עצמית (לימוד עברית, יודאיקה, תורת החב־רה והשאלה הלאומית) וכן עסקו בספורט ובצופיות. פגישות החוג התקיימו פעם או פעמיים בשבוע בגנם של משפחת ברקנר ברחוב קוליובה, ובימים הגשומים או בחורף — במח־סנים או בחדרי המשרד של הבית הנ"ל. בהמשך הזמן הת־לכדו מסביב לקבוצה זו חברים נוספים מתלמידי בתי־הספר התיכוניים והחוג מנה יותר מ־20 חבר. בינתיים התקדם החוג וצעד את צעדיו הראשונים בפעולה בקרב הנוער. המ־גמה הראשונה היתה להילחם בגילויי ההתבוללות בקרב הנו־ער הלומד, באמצעות פעולה חינוכית לאומית.

בעקבות התרחבותו וגידולו, התחלק החוג לקבוצות לי־מודיות וחינוכיות, שהודרכו ורוכזו ע"י חברי הקבוצה עצמם. השתנה גם הרכב הקבוצות, מבחינת הגיל ומבחינה חברותית.

מיסדיו של החוג היו כאמור כולם חברים בכתה למודית אחת, אולם עם גידולו, נוספו אליו בני גילים שונים ורמה השכלתית שונה. משינויים מהותיים אלה, נבעו בעיות של חינוך, הדרכה וארגון, שחברי הקבוצה לבדם לא יכלו לפתור אותן, ללא עזרה של ארגון תנועתי מרכזי. תוך כדי בירורים חינוכיים ורעיוניים מצאנו בהסתדרות „השומר הצעיר" העו־למית את התנועה התואמת למאוויינו.

עם השתלבותנו בתנועת השומר הצעיר, בשנת 1924, חל מפנה מכריע בפעולות הקן. הגיע חומר הדרכה, באו ביקורים של ההנהגה הראשית ונקשרו קשרים עם קני הת־נועה בסביבה. עם שינוי המסגרת, בא גם גבוש התוכן החינוכי ובעקבות זה נוצר שינוי המסגרת, החברתי השומרי, שהיה אופייני לתנועה כולה. אורגנו שכבות חינוכיות לפי הגילים (כפירים, צופים, קשישים) והפעולה התנהלה לפי תוכנית מוגדרת ומסודרת מראש.

הופעת השומרים, צעידתם הזקופה, תלבושתם הצופית הפשוטה על סמלם ודגליהם הצופיים, שירתם העברית הארצ־ישראלית, עשתה רושם מלבב בקרב הנוער ומשכה רבים לשורות הקן.

ההתפתחות שחלה בתנועת „השומר הצעיר" בתקופה ההיא, לא עברה בלי תגובה מצד חוגים שונים. הוכרז איסור מטעם מנהלי בתי־הספר על חברות בתנועתנו. ההורים אף הם לא ראו בעין יפה את ההתעוררות שקמה בין הנוער והתנגדו לה, כל זה בנוסף לקונספירציה בה אנוסים היינו לפעול, בשל חוסר אישור מטעם השלטונות, נתן את אותותיו בעבודתנו. היו לנו קשיים לא מעטים, אולם על אף כל זה — ואולי דוקא משום כך — הורגש בקרב הציבור היהודי הצעיר, הדופק הער של תנועת נוער צופית, לאומית, תוססת ופעילה.

נוסף לפעולה החינוכית והחברותית הענפה שהתנהלה במסגרת הגדודים והקבוצות, אורגנו ע"י הנהלת הקן ומד־ריכיו מפעלים משותפים, שהקיפו את הקן כלו. התקיימו טיולים צופיים, תחרויות ספורטיביות, משפטים ספרותיים — וביחוד התפרסמו בקרב הנוער והציבור במקום הנשפים והחגיגות שנערכו ע"י הקן בימי מועד וזכרון לאומיים. הקן השתתף בפעולות השונות של המוסדות הלאומיים והחברותיים בעיר כגון: קרן קימת, תרבות „טאז", „אורט" וכד'.

השפעת התנועה חרגה ממסגרת מועדון של הקן וחדרה לכתלי בתי־הספר התיכוניים והעממיים.

ייסוד ספריה עברית בגימנסיה של סטרר, ארגון מקהלה עברית, טיפוח יחס רציני ללימוד השפה העברית, כל אלה היו פעולות יזומות של חברי „השומר הצעיר", תלמידי בתי הספר הנ"ל. ונזכור גם את הנשפים החגיגיים שנערכו ביוזמת חברי התנועה לכבוד פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים, ואשר שימשו התחלה לחגיגות לאומיות משותפות של תלמידי ביה"ס התיכון.

היו גם מפעלים שחרגו ממסגרת הקן בלודמיר והקיפו מספר קנים באיזור. היו אלה מושבות־קיץ, פגישות וגם ועידות של מחוז והלין כולו. בהמשך הזמן הוטל עלינו לארגן מושבות קיץ משותפות למחוז שכלל: את קני השומר הצעיר מסוקול,

קבוצת בוגרים ומדריכים של השומר הצעיר שנת 1929.

יושבים מימין: יוסף הירשפלד, יעקב ציפל, לאה בוקסנבוים, ר. זוננשיין, חיים חזנולד, ברל פטרושקה, זאב וינר.
עומדים מימין: בת־שבע וידר — חזנולד, בן ציון ברגמן, יששכר שטרן, אברהם בלום, יחיאל בירמן, יוסף פלדאקר, מאיר הירשהורן, אברהם שטין, טובה קובלסקי — וינר, בן־ציון ונדר.

קן השומר הצעיר בלודמיר.

הרובשוב, לודמיר, קובל והעיירות הסמוכות (ואף מקן לוצק נשלחו חניכים למושבות קיץ שלנו). המפעלים המשותפים הללו בוצעו בהצלחה והיוו גורם מעודד להרחבת פעולות התנועה במחוז. הקימונו קנים בעיירות הסמוכות (אוסטילוג, לוקץ, פוריצק.)

בעקבות הבירורים התנועתיים שהתנהלו ברחבי התנועה על דרך ההמשך של „השומר הצעיר" (קשישים), התחלנו בהרחבת מסגרת הקן, ע"י קבלת נוער עובד. הנהלת הקן לקחה על עצמה את התפקיד לעזור לחבריה בלימוד מקצוע פרודוקטיבי והכשרה לחיי־עבודה. החברים העובדים לקחו חבל בפעולות האגודות המקצועיות בעיר. אורגנה הכשרה מקומית (מנסרה יוחינזון), אשר בהמשך הזמן התאחדה עם ההכשרות המחוזיות והגליליות. תוך כדי הכשרתם, השתלבו החברים לקראת העליה הקרובה. בקבוצי־העליה הארציים, שהוקמו באותו זמן.

עשרות חברים מהקן עלו ארצה, חלק מהם המשיך בהגשמה בקיבוצים. ואף אלה שלא מצאו את מקומם בקיבוץ המשיכו וממשיכים להיות נאמנים לרעיון התנועה וערכיה הציוניים החלוציים.

רבים שנשארו שם יחד עם המוני היהודים, לא זכו להגיע אלינו ולהגשים חלומם וחזונם שנרקמו במשך שנים רבות של חינוך והכשרה. זכרם יישאר אתנו לעד!

בצלאל רוזנבוים, בני עטרות — וילהלמה

לזכר קן „הנוער הציוני" בלודמיר

דומה כאילו אתמול היה הדבר ולנגד עיני עומדים נערים ונערות תוססים, שחיים את חייהם למען העתיד, נערי חמד, צעירים, עליזים, ותוססים במיטב עלומיהם. באו לקן בהיותם בני עשר ומעלה, מבתים שהורים רבים התנגדו לתנועה הציו־נית בכללה.

זוכר אני באיזה התלהבות עבדנו למען ק.ק.ל. בהתחרו־יות באיסוף־כספים זכה הקן שלנו בפרס, וקיבל את דגל ק.ק.ל. כמו כן השתתפנו בכל פעולה ציונית שהתנהלה בעירנו.

עשינו הכל למען הגברת כוחו של הישוב בארץ. עסקנו בפעולות חינוך מתמידות לאהבת הזולת, לעזרת־אחים, להקנית השפה העברית, ובעיקר לכוננות לקראת חיים חלוציים בארץ־ישראל. השתתפנו במושבות קיץ להכרת הטבע, ולבסוף מספר רב מחברי הקן יצאו להכשרה, בכל רחבי פולין.

עבודה קשה, קדחת, רעב בארץ ופרעות ערבים לא הפחידו אותנו ומבחינה פסיכולוגית היה הנוער מוכן לכל. וחתרנו בדרכים שונות לחופי הארץ, מי בעליה לגלית, ומי בעליה ב'.

עוזר ליברס

ב י ת " ר

הסתדרות הנוער ע"ש יוסף טרומפלדור (בית"ר) בלוד־מיר נוסדה בשנת 1927, ע"י קבוצת צעירים שעזבו את „השומר הלאומי".

במשך כל 13 שנות קיומה של התנועה, לא היתה דרכה סוגה בשושנים. בשנתיים הראשונות נתקלו מייסדיה בקשיים רבים כגון: כספים, ארגוניים, חנוכיים ועוד. יש לציין, שהנוער שזרם לבית"ר היה מהשכבות העממיות ביותר. לכן מובנים קשיים בראשית צעדיה של התנועה.

בשנת 1928 הצטרף לבית"ר העסקן הציוני ד"ר משה בבצוק וקבל עליו את הנהגת התנועה. הודות לו צעדה התנועה צעד גדול קדימה. בשנת 1930 עוזבים את בית"ר כמה חברים, עם יוסף גולדברג בראש, ומייסדים את תנועת הנוער „מסדה"

קן בית"ר לודמיר קבלו את הכשרתם: בקלוסוב, דרוהוסק, רוקיטנו ובמקומות אחרים. בפלוגות הכשרה אלה, קבלו חלוצי בית"ר את הכשרתם לא רק ב„חטיבת עצים" כי אם גם בשטח הרעיוני והתרבותי. גם בלודמיר נוסדה בשנת 1932 פלוגה, שבה קבלו את הכשרתם ביתרים מערים הסמוכות ללודמיר. בקן עצמו, שבראש מחלקת התרבות שלו בשנים הראשונות עמד דב שרגא, התנהלה פעולה תרבותית ענפה מאוד. הוצאו לאור עתוני־נוער בשפות עברית, אידיש ופולנית, שהופצו בין הנוער הלומד בהצלחה רבה. ראשוני הביתרים עולים ארצה. הדבר מביא לידי התעוררות בין כל חברי־הקן.

עיכוב מה בהתפתחות התנועה חל בשנת 1934. תנועת בית"ר היתה חלק של התנועה הרביזיוניסטית. זאב ז'בוטינס־

קבוצת בית"ר

שגם היא היתה חלק מהתנועה הלאומית (רביזיוניסטים). הד"ר בבצוק, שתוארו היה מפקד קן בית"ר, עמד בראש התנועה במשך כל 13 שנות קיומה של בית"ר בלודמיר.

כאמור, על ידי הצטרפותו של ד"ר בבצוק התגברה התנועה על המשבר, שפקד אותה בשנתיים הראשונות, אבל המפנה הרדיקאלי בא רק בשנת 1931, כאשר הוזרם דם חדש לתנועה על ידי הצטרפותם של עשרות צעירים, שבאו מבתים מסורתיים, גומרי בתי־ספר עבריים, אשר אחרי זמן קצר היוו את סגל המדריכים. התנועה גדלה מיום ליום ומספר חבריה הגיע עד למאתים.

תפקיד התנועה היה בראש ובראשונה להכשיר את הנוער העברי לעלות ארצה. לצורך זה, נוסדו פלוגות־הכשרה. חברי

קי, שהיה נשיא הסתדרות הצה"ר היה גם ראש בית"ר העולמי. בסוף שנת 1934 הורעו היחסים בין הצה"ר וההסתדרות הציונית העולמית. הצה"ר עזב לגמרי את ההסתדרות הציונית וייסד הסתדרות ציונית חדשה בשם הצ"ח. כתוצאה מזה שללה הסוכנות את המספר הזעום של הסרטיפיקטים, שהיה ניתן לבית"ר. חברי בית"ר ששהו כבר משנה עד שנתיים בהכשרה אוכזבו קשות על ידי צעד זה. מצב זה החליש לכתחילה את התפתחות התנועה. ההתאוששות לא בוששה לבא. הנהגת התנועה עברה לידי הצעירים, אשר התגברו בינתיים והוכשרו לעמוד בראש התנר עה. עזיבת הרביזיוניסטים ובית"ר את ההסתדרות הציונית, הביאה לשנוי רדיקאלי בפעולות בית"ר. אם בהתחלה הושם

הדגש על פלוגות־ההכשרה בתור אמצעי לעליה (לפי דרישת הסוכנות היו כל פלוגות־ההכשרה מכל תנועות־הנוער הציו־ניות, רשומות במשרדי העליה שבכל ארץ, ומזמן לזמן היו נערכים מיפקדים לשם קביעת מיספר בעלי־ההכשרה). הרי אחרי עזיבת ההסתדרות הציונית, פורקו פלוגות־ההכשרה (שב־לאו הכי לא התייחסה אליהם התנועה בחיוב מלא. תנועת בית״ר העולמית החלה לחפש דרכים לעליה באופן „בלתי ליגלי", שהתפתחה בסוף שנות השלושים בממדים גדולים מאוד. אחרי פרוק פלוגות־ההכשרה לא זנחה בית״ר כמובן את הכשרתם של חבריה. אך התנועה התחילה להכשיר את חבריה לתפקידים לגמרי אחרים. ההכשרה ההגנתית עלתה על הפרק. אורגנו קורסים ביודעים ובלא יודעים של השלטונות הפולניים. בקורסים אלה השתתפו גם חברי בית״ר מלודמיר. הראשון שהשתתף בקורס כזה היה אברהם אמפר, שבשנת 1934 גמר קורס מדריכים להכשרה הגנתית, תחת הנהלתו של קפיטן ירמיהו הלפרין, חבר המפקדה העליונה של בית״ר העולמית (שנקרא „שלטון בית״ר"). אחרי חוזרו מקורס זה הועמד אברהם אמפר בראש הנהגת התנועה והביא לידי שינוי יסודי בפעולות התנועה. דר׳ בבצוק המשיך אמנם בכהונתו בתור מפקד־הקן אך לא בצורה פעילה כמו קודם וכל האחריות של הנהגת התנועה עברה לידי סגנו וחברי־המפקדה. אברהם אמפר לא הצטמצם בשטח הצה״ר של קן בית״ר לודמיר. הודות למרצו ופעולתו השק־דנית, התחיל להתבלט בתנועה הארצית ומילא תפקידים רבים מחוץ לקן בית״ר לודמיר.

כפי שציינתי בהתחלה,תפקידה של התנועה היה להכשיר את חבריה לעליה. את הכשרתם הרב־גוונית קיבלו, אבל האפשרויות לעליה היו מצומצמים מאד. עד שנת 1934 היתה בית״ר מקבלת סרטיפיקטים מהסוכנות לפי מפתח בין־מפלגתי. מובן שהאחוז שבית״ר קבלה לא סיפק את התנועה, שאלפי חבריה גמרו את הכשרתם וחיכו בקוצר רוח לעליה. בקן בית״ר לודמיר, היו כארבעים איש גומרי־הכשרה מאושרים על ידי הסוכנות. מהם זכו לקבל סרטיפיקטים רק שמונה עד עשרה איש. משנת 1934 עד שנת 1936, כמעט שלא היתה לגמרי עליה מבית״ר. בשנת 1936, התחילה העליה הבלתי ליגלית, מלודמיר עלו באמצעות העליה הביתרית הבלתי ליגלית כחמישים איש, ומחציתם שאינם חברי בית״ר. בשנת־יים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, פעלה בית״ר בלודמיר בשני שטחים עיקריים: העליה והכנת קאדרים לאצ״ל בארץ. כל ביתרי שהצליח לגייס שש מאות עד שבע מאות זלוטים, יכול היה לעלות. אבל לצערנו הגדול רובם של חברי ביתר היו דלי אמצעים, והתנועה לא יכלה לעזור לכולם. ורק בגלל זה נשארו רבים תקועים בגולה וסופם ידוע.

הכנת הקאדרים עבור אצ״ל בארץ, התנהלה בעיקר באמצעות התאים המחתרתיים, שלא כל חברי בית״ר השתייכו עליהם. בלודמיר היו כמה תאים בני ששה עד שמונה חברים כל תא. ערב פרוץ המלחמה עמד בראש התאים והדרכתם שק משה, יוצא קורס אצ״ל בגולה. בלודמיר היה גם המחסן האזו־רי של נשק ששמש להדרכה. המחסנאי היה הביתרי פסח וגמן. אחרי כניסת הרוסים, הטמין פ. וגמן את הנשק במחסן־סתר, בקרבת מקום עבודתו. קבוצת ביתרים שיצאה את הגיטו רצתה להגיע למחסן, אבל זקיף גרמני שעמד בקרבת המקום מנע את הפעולה. קבוצה זו מצאה את מותה ביערות. (הקורא ודאי ימצא בספר זה פרטים יותר רחבים על פרשה זו מפרי עטם של שרידי הגיטו.)

הסתדרות הנוער בית״ר היתה הענף החזק ביותר של התנועה הלאומית (רביזיוניסטים). בלודמיר היה קיים סניף של התנועה שבראשה עמדו בשנים האחרונות שמואל הרליך ומרדכי טורצניק. שמואל הרליך שהיה יושב־ראש התנועה

קן בית״ר

במקום, היה גם חבר המועצה העירונית, חבר ועד הקהילה היהודית ויושב־ראש הסוחרים הזעירים בלודמיר. מרדכי טורצניק היה המארגן של כל פעולות התנועה הרביזיוניסטית במקום וראשה בפועל. בית״ר קבלה עזרה מצד התנועה הרביזיוניסטית במקום. ערב פרוץ המלחמה עמד בראש הנהגת בית״ר יוסף פילטש. צעיר מוכשר זה, שרק התחיל לצעוד את צעדיו הראשונים בתור עסקן צבורי ומחנך של נוער, היה מלא תוכניות כרימון. אבל הגורל רצה אחרת. במקום לבצע את תכניותיו היה נאלץ להיות המפקד האחרון של בית״ר בלודמיר, הוא נשאר עם פקודיו בגיטו במקום שבו מצא את מותו.

בספטמבר שנת 1939 נכנס הצבא האדום ללודמיר. החיים החברתיים פסקו. חייהם של יהודי לודמיר ובעיקר של הנוער הציוני התקדרו מיום ליום. קפאון השתרר בחיים הציבוריים, ובקפאון הזה ללא הפשרה, נקפאה גם בית״ר לודמיר לעולמים.

אברהם פרל

הגימנסיה היהודית בעירנו

היתה בעירנו גם גימנסיה ממשלתית, פולנית, אך כמובן מספר היהודים שלמדו שם היה קטן, הן מסיבת „נומרוס קלאוזוס", והן מסיבה זו שלא כל יהודי שיכול היה ללמוד שם, רצה ללכת יחד עם הנוצרים. במקרים רבים תלמידים יהודים שרצו לקנות תורה, וידם של הוריהם לא השיגה די בכדי לשלוח אותם לגימנסיה היהודית, הם בעצמם מצאו להם מקור פרנסה, על פי רוב בנתינת שעורים לתלמידי כיתות נמוכות יותר.

שנת יסוד הגימנסיה היהודית שלנו היתה בערך 1923/4. היא שכנה בבית ז. לישנר מול הגן העירוני. שמה המלא היה „גימנסיה פרטית לבנים ולבנות בהנהלתו של הד״ר מרק סטרר עם פולנית כשפת הוראה". היא היתה מוכרת ע״י המפקח המחוזי לחינוך בלוצק, וכל אחד מבוגריה יכול היה להתקבל לכל אוניברסיטה שהיא.

הגמנסיה שלנו שימשה גם כמקום־תורה לערים רבות במחוז, כי מעטות מאוד היו הערים, שם היו קיימות גימנסיות מהסוג שלנו. בערים אחדות שם היתה גימנסיה „תרבות". רובן היו בלתי מוכרות; ומעיר קובל, הרובישוב ועוד, באו אלינו תלמידים לכתה השמינית בכדי לזכות בתעודת־בגרות, לאחר שהיו בידיהם תעודת גמר מגימנסיה „תרבות", ללא־זכויות.

אופי הגימנסיה היהודית בלודמיר

נדרשה מאתנו משמעת חמורה, יותר מאשר ברוב בתי־הספר בפולין. כי הד״ר סטרר דאג לבל תאבד הגימנסיה את זכויותיה שהשיגה. והנה כמה מחוקיה: על כל תלמיד ללבוש תמיד תלבושת אחידה בצבע חום, הן בבית־הספר והן מחוץ לכתלי בית־הספר, על התלמיד להצדיע ברחוב בפני המנהל והמורים, בהסרת הכובע מהראש. אסור לחבוש את הכובע בחדרי־הלימודים, מפני כבוד התמונות של נשיא־המדינה והמרשל פילסודסקי, שתלויות היו על כתלי החדרים. רק בשעת השעור לדת מותר היה לתלמידים לחבוש את הכובע. אסור לתלמיד להימצא לאחר שעה 8 בערב מחוץ למקום־מגוריו. אסור להשתייך לשום תנועה, אפילו ציונית, וכו׳.

המנהל דאג למלוי החוקים בקפדנות יתרה. שפת ההוראה היתה כאמור פולנית. משפות זרות למדנו אנגלית, לטינית ו ע ב ר י ת. יתר המקצועות כבכל בתי הספר.

המורים היו יהודים מתבוללים מגליציה, מחוץ למורה לעברית. במקרים יוצאים מהכלל, כשלא השיג איזה מורה יהודי למקצועות, כגון: זמרה, עבודת־יד או התעמלות, נתקבל גם מורה נוצרי. היה מקרה ששנה אחת או שנתיים לימד בכיתה השמינית שלנו — המורה לפולנית מהגמנסיה הממשלתית, שקבלוהו מחמת שהוא שלט יפה מאוד במקצועו. הלה דאג כדי להדריך את התלמידים לקראת בתינות־הבגרות, והיה לו מושג מהן פחות או יותר השאלות בהן נבחנים המועמדים לבגרות.

מחוץ לחופשת הקיץ הארוכה המקובלת, היינו חפשיים מלימודים בכל מועדי וחגי ישראל.

אישיותו של דר׳ סטרר.

מנהלה של הגימנסיה היה דר׳ מרק סטרר. אדם בגיל 40, בעל הופעה רפרזנטטיבית, עורך־דין לפי מקצועו. הכשרתו במקצוע הפרקליטות עזרה לו הרבה בניהול תפקידו. הוא התגורר תמיד עם אשתו וילדו, בבנין בית־הספר. הוא שימש כמורה באופן קבוע לפחות במקצוע אחד, לפעמים גם ליותר בכתות אחדות ומילא את מקומו כמעט של כל מורה שנעדר ימים אחדים או שבועות אחדים מחמת מחלה, במידה שרק הזמן איפשר לו זאת. הוא ידע היטב פולנית, אנגלית, לטינית. ולא פעם לימד היסטוריה וחשבון בכתות הנמוכות.

הדר׳ סטרר נבחר פעמים אחדות למועצת־העיר והגן על זכויותינו. בסוף 1929 החליט לעזוב את העיר.

הגימנסיה המשיכה להתקיים כמקודם. המנהל העתיק את דירתו לדובנה והתחיל להתעסק במקצועו הקודם — כעורך־דין. הוא המשיך להתענין בגימנסיה והיה מבקר לפחות פעם בשנה. תושב העיר דובנו, שעלה ארצה אחרי המלחמה, סיפר לי שבנו נמצא באחד הקבוצים בארץ.

עוד שנה לפני עזבו של הדר׳ סטרר הוא העתיק את מקום־משכנה של הגימנסיה לבנין עם מגרש גדול למשחקים (של משפחת בובס).

המנהל שהדר׳ סטרר הביא במקומו ב־1929, היה מתתיהו פרשליסר.

טפוסים של מורים

מהמורים הותיקים זכורים לי מספר שמות. המורה אלכסנדר — לחשבון, מורה לפולנית — דר׳ אנה מילשטין; לטבע ולגיאוגרפיה — רגינה שלייפר, לוסטהויז, נחום פלד, פרוכט יהושע, להיסטוריה — גרובשטין, הלפרין שאשתו היתה גם מורה לפולנית. כל אלה לימדו רובם רק שנה אחת. ב־1929 עם חילוף המנהל באו גם מורים חדשים שהתמידו שנים רבות יותר. היו אלה: דר׳ רגינה לאופר להיסטוריה, דר׳ א. זימן — לאנגלית; ארנסטינה הורביץ — לטינית, חיה סוקל — חשבון ופיסיקה; טבע וגיאוגרפיה — בריסטיגר, פולנית — הלנה פאלק.

אולם זכור היטב המורה לעברית ר. מנדל ליפסקר. הוא היה אדם ומורה מסור בלב ונפש לאידיאל ההוראה והעובדה שהיה מורה לעברית הטילה עליו משנה אחריות, כי לקח על עצמו גם תפקיד של מחנך ליהדות ולציונות. הוא היה מארגן הצגות, בהן השתתפו התלמידים בחגי ישראל על פי רוב בחנוכה ובפורים, והיה לא רק הבמאי אלא בעבודה השחורה לקח חלק שוה עם התלמידים בהתקנת הבמה ובסידור האולם. זכורני הצגות שהיו מציגים שלוש פעמים: ערב אחד לתלמידים, ערב שני להורים ובשלישי לכל דיכפין.

מר מנדל ליפסקר לא רק הטיף אלא הגשים בעצמו את אשר אמר לאחרים בהרגישו את האחריות שמחייבת אותו להיות נאמן במלואו לייעודו כמורה ולמחנך יהודים בנכר.

רצה הגורל שלא יזכה לראות ולקצור את פרי עמלו שנקטף מאתנו בדמי ימיו 1931־1930. היתה זו אבידה גדולה לא רק בשביל תלמידי הגימנסה ולתלמידיו הפרטיים, כי אם לכל תושבי העיר היהודים.

מחליפו היה המורה מר י. היילפרין אשר המשיך בדרכיו, אך כנראה שבמרוצת הזמן ועם החלפת המנהלים לא מצא אוזן קשבת בין כל המורים והמנהל מ. פרשליסר, שרובם היו מתבוללים גליצאיים. וידוע ידעתי את נפשו כי רבות סבל בעמדו יחידי על משמרת הדת והמסורת היהודית.

זכורני כי לפני עלייתי ארצה באתי להפרד ממנו, והוא אמר לי „גם אני עולה ארצה!". ובאמת זמן קצר אחר כך נפגשנו בארץ.

זוכר אני גם את המורה לחשבון זאב (וילהלם) קורן. אדם בעל תכונות אדמיניסטרטיביות ובקיא במקצועו זה.

עוד דבר זכור לי שלפי החוק הממשלתי, היו תלמידי ה־6 וה־7 חייבים להקדיש שעות אחדות כל שבוע לאחר גמר למודיהם — להכשרה צבאית — שכללה תרגילי סדר ושדה. אמון טוב בקליעה וכו. בתום שנתיים היו צריכים לצאת לשבועיים למחנה להתאמן בתרגילי קרב. לאחר סיום זה קבלו התלמידים תעודה המשחררת אותם מתקופת הטירונות בהקראם בגיל 21 לשרות חובה.

שנות הלימוד בגמנסיה היהודית של דר׳ סטרר היו קשות אבל מעניינות ומלאות תוכן.

זכרונות אלה לא משו מזכרוני ואני מקוה שלא ימושו מאת כל אלה שיזכרו בהם, כי הם שייכים ללודמיר והם חלק בלתי נפרד מחיי יהדות לודמיר הקדושה, שמסרה את נפשה על קדושתה.

יעקב בן־יהודה (בבוידה) גבעתיים, ישראל

הבנק העממי בלודמיר

אם יבוא פעם היסטוריון לכתוב את קורות העיר והאם בישראל **לודמיר** לא יוכל להעלים עין מהמוסד הכספי המפואר ששמו היה **בנק עממי**, אגודה שתופית בע"מ, בלודמיר בלע"ז: **„בנק לודובי"**.

אך לא רק בעירנו היה הבנק הנ"ל מוסד לתפארת, כי אם פנינה יקרה בין מאות הבנקים השתופיים שהיו מאורגנים ב„ברית הפקוח לאגודות השתופיות היהודיות בפולין" ושמרכזו היה בורשה ברח׳ רימרסקה 6. בראש המרכז הנ"ל עמדו מנהלו־הקואופרטור הידוע אלכסנדר ברקנהיים, יורשו הדר׳ פרנס עם צוות מפקחים־מדריכים ידועים כדר׳ שלמן, מיכלסון ויבל"א הדר׳ שושקס.

מר ברקנהיים ומר מיכלסון, שהשתתפו בחגיגות הנחת אבן היסוד של בנין הבנק, שבחו את חברי הנהלת־הבנק, אשר הודות למסירותם, נקיון־כפיהם ועבודתם המסורה שלא על מנת לקבל פרס הביאו את הבנק להישגיו המפוארים.

ראוי לציין את התקופה של „רוזווי" — ROZWÓJ הידוע לשמצה עם ססמתו „סבוי דו סבגו", שהשתדל על ידי תעמולה פטריוטית כביכול לנשל מפרנסתה את היהדות הפולנית, שהיתה כצנינים בעיני האנטישמיים הפולניים.

בתקופה הזאת ובתנאים דאז היווה המוסד הכספי תמיכה נכרת לסוחר ולבעל המלאכה הזעיר, שיוכלו לעמוד במלחמת הקיום הקשה שלהם.

אבל לא רק מוסד כספי היה הבנק אלא גם מוסד חברתי בעל ערך חינוכי לחיים דמוקרטיים, אשר האסיפות השנתיות הכלליות של כ־800 חבריו הוו מאורע בל ישכח שהתקיים בדרך כלל באולם הגדול ביותר בעיר ושנמשך כרגיל כשלושה לילות, והיווה כעין פרלמנט כלכלי יהודי רב־משתתפים בהנהלתו המוצלחת של יו"ר האסיפות השנתיות מר משה שינבוים היושב אתנו בארץ.

יש לציין שתפקידו לא היה קל בהתחשב באופוזיציה המאורגנת והחזקה אשר הונהגה בכשרון רב על ידי האישים הדינמיים כגון: שטרן יצחק, ראש ארגון בעלי המלאכה בעיר, וליברס אברהם, הנואם העממי בעל המרץ והלשון השנונה, עסקן אגוד הסוחרים הזעירים, זלמן וסר עורך השבועון המקומי באידיש ומראשי „הסיעה הדמוקרטית" בעיר והיושב אתנו היום בארץ.

ערכו החברתי של הבנק היה לא רק באסיפותיו היות ובנינו שימש כמקום מפגש של עסקנים אשר בין אם באו

איש התמים שימס צבי שנבחר לסגן ראש העיר, ולסוחר־הבדים המצליח פנחס שיינקסטל.

בראש המועצה עמד מר דוד בוקסר הציוני הותיק והנואם העממי אשר בהשפעת נאומיו הצטרפו רבים לתנועה הציונית על מוסדותיה השונים ואשר נאומו הציוני והחוצב להבות אש נגד הנוגש הנאצי נשא ברגעי חייו האחרונים והטיח בפני מרצחיו את יום הנקם שיבוא.

הבנק היה תומך קבוע במפעלים הציוניים בעיר ומדי שנה בשנה הפריש מרווחיו סכומים נכרים לקק"ל ולקרן היסוד

הבנק העממי בלודמיר

יושבים מימין: ד"ר דרוליץ', לב צבי (הרשל), אלכסנדר ברקנהיים, מיכאל ברקנר, מיכלזון (מבקר מטעם ברית הפיקוח), שיינגפטל פנחס, הרשל שיימס, פייגנבוים חיים הרש.
עומדים מימין: ליבר ליברס, ברוך אייזן, — — דובריש, ראובן בוכמיר, גולדברג בנימין, בביודה יעקב, קוריס יעקב, יוסף אורמכר, — אחיו של יוסמן, ינטיס אפרים, שושן דוד, שינקסטל סוניה, דוד בובים, יוסמן.

לשם עסקה או סתם לשם מפגש, החליפו ביניהם דעות בענינים פוליטיים וחברתיים. הבנק שמש להם כעין מועדון לוכוחים.

את התפתחותו של הבנק יש לזקוף בראש וראשונה לזכותו של מנהל הועד, איש רב הפעלים ושופע המרץ, אשר השתתף בהקמת וניהול רוב המוסדות בעיר, כגון „אורט", „טאז" ואחרים והיה הרוח החיה בהם, הלא הוא מיכאל ברקנר, עסקן בעל שעור קומה ונקי כפיים, וגם ליתר שני חברי הועד ששמשו בתפקידם במשך שנים רצופות, מהם

וכן לתנועות נוער ותרבות וגם מימן את עליתם של עולים מעוטי־יכולת.

ברם את התפתחותו של הבנק יש לזקוף לא רק להנהלתו המוצלחת כי אם גם לצוות עובדיו המסור אשר בראשו עמד מנהלו בפועל מר גולדברג בנימין.

אם לסכם את הסקירה הקצרה הזאת הרי אפשר לציין שהמוסד, למרות אופיו הכלכלי המובהק, שימש תפקיד חשוב בשטחים שונים של חייה הצבוריים של לודמיר היהודית רכש הערצה גם בין האוכלוסיה הלא־יהודית בעיר.

ליפא מנדלסון

בתי־הכנסיות וחיי הדת

בית הכנסת הגדול בלודמיר

במרכז העיר עמד בית הכנסת הגדול, שהיה בו מקום לכמה אלפים, אחר שהיו עוברים את הפרוזדור, היו יורדים כמה מדרגות ונכנסים לבית הכנסת פנימה. סוג הבניה וצורתה הזכירו את בתי־הכנסת הקדומים. הבימה עמדה באמצע בית־הכנסת מול ארון הקודש העשוי קישוטים נהדרים. אל הארון עלו במדרגות. בסוף המדרגות למעלה היה מקום מרווח שהכיל למעלה ממנין אנשים. המקום הזה היה מוקף גדר עשויה ברזל בצורה יפה.

משענת ברזל באותה צורה של המעקה היתה ליד המדר־גות, אליה נשענו נערי המקהלה הקטנים שעמדו על המדרגות.

היקף עמודי בית הכנסת היה ארבעה מטר כל אחד. בתוך העמוד שעל יד הבמה משמאל היה נתון ארון; שמה הכניסו ונעלו את כל תשמישי־הקדושה, כמו „הכתרים" היפים, ידיות, שופרות, מגלות, מפות לכסוי תיבת־העמוד של „שליח הציבור", וכן מפית לכסוי שולחן־הבמה ויתר השולחנות, עליהן קראו במועדים וחגים בספרי־תורה.

גם אל הבימה הובילו מדרגות משני הצדדים. הבימה היתה מוקפת מעקה של עץ יפה; עליה עמד שולחן עץ. עליו היה מונח תמיד כר של עור ופטיש עץ בהם השתמשו להשתיק את הצבור ולהודיע לו שהחזן מתחיל להתפלל.

חזני בית־הכנסת הגדול

בבית הכנסת התפללו חזנים מפורסמים.

שימש כחזן ר' דוד קליגר בליווי מקהלה, שהיה מנצח עליה. הוא היה תלמיד חכם. ציבור המתפללים נהנה הנאה רבה מתפילותיו.

אחריו שימש כחזן ר' ברוך מלוצק, אדם צעיר, קולו היה חזק ונעים; הוא התפלל לבד, בלי מקהלה.

אחריו נתקבל חזן ידוע ר' מאיר דינער. הוא האריך בכהונתו יותר מקודמו שכיהן שנתיים. ר' מאיר דינער התפלל עם מקהלה בת 16 איש, והוא לבדו היה המנצח על המקהלה. אחרי כמה שנים נתקבל כחזן בעיר רישה בגליציה.

אחריו נתקבל החזן ר' שמואל מלוצק, אם כי קולו לא היה ערב וגם חלש, הרי נחשב היה ר' שמואל לאחד ממנצחי־המקהלות הטובים, והקהל נהנה מהמקהלה שהוא אימן אותה ונצח עליה. בין משוררי מקהלתו השתתפו בתור טינור ר' משה בן פייבל בראדער, מחסידי בלודאווקע. בתפ־קיד של באס — טוביה לייבישעס נכד רודסקי, בעל חנות מכלת. בתפקיד של אלט — פרויקה בן יעקב גינסברג, בעל קיוסק ברחוב פארנע. בקולו החזק והערב הנעים לקהל המתפללים — ולסתם שומעים. אמו ושתי אחיו עזריאל ואהרון נמצאים בארץ.

ר' שמואל החזן היה האחרון ונספה בשנת 1942 ביחד עם הקהילה קהילת לודמיר.

בית־הכנסת הגדול מבחוץ, נבנה בשנת תקס"ב (1801).

ה מ ת פ ל ל י ם :

בבית הכנסת הגדול התפללו אנשים שלא היו שייכים לחסידים. אולם בשבת מברכין ובשבת ראש חודש, במועדים של שלוש רגלים, וכן לסליחות, היו באים לבית הכנסת הגדול גם מתפללי ה„חסידים־שטיבלעך", אחרי גמר התפילות שם, בכדי ליהנות מ„זמירותיהם של החזן והמקהלה.

בית המדרש הגדול

במרחק של כמה עשרות מטרים מבית־הכנסת עמד בית־המדרש הגדול של לודמיר. בתוך בנין־עץ גדול, שהכיל בצד הימין של הפרוזדור בית־מדרש שני, קטן ממנו. ולכן היו קוראים את בית־המדרש שמצד ימין: בית־המדרש הקטן, וזה שמצד שמאל — בית־המדרש הגדול. הנכנסים נתקלו בבימה גדולה מוקפת מעקה של עץ, שעמדה מול ארון־הקודש.

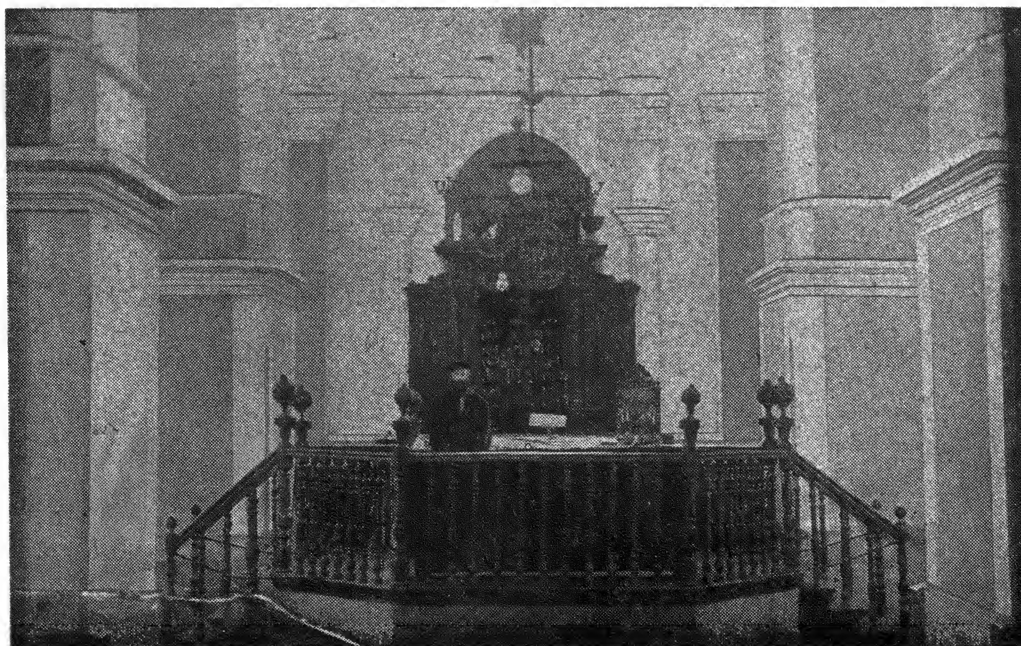
סדר היום בבית המדרש התחיל בהשכמה.

יהודים בעלי־תורה ויודעי־ספר, וכן יהודים פשוטים: הקצבים, מוכרי־בגדים, חייטים וסנדלרים וכדומה, היו משכימים קום להתפלל תפילה בציבור. אלה היו יהודים קדושים וטהורים שהיו מסורים לתורת ישראל ולעם ישראל בכל לבם. הם היו כרגיל אנשי מנין השכמת הבקר. כשגמרו אלה את תפילתם, הגיעו ראשוני מנין שני, ואחריהם מנין שלישי ורביעי, וכך עד חצות היום.

כן באו לבית־המדרש סוחרים מכובדים, חסידים ואנשי־מעשה לתפילת מנחה ומעריב. והיו גם יהודים שבין תפילה ותפילה האזינו לסיפורי־מעשיות על מלחמות בימי קדם, או מקשיבים לדרשנים ולמגידים עוברי־אורח, שידעו לרכוש את לב השומעים באגדות, במשלים יפים, ובדברי־מוסר. המגידים והדרשנים היו באים לעתים קרובות. הזמן המתאים ביותר לדברי הדרשן, היה בין מנחה למעריב.

ואם המגיד היה באמת נאה דורש, היו יהודים יגעים ועמלים נוהרים אליו מכל קצות־העיר, לשמוע את דבריו. בימינו הופיעו מגידים שונים, מהם כאלה שהיו נאלצים לעמוד לא על הבימה, כי אם על המדרגות של ארון־הקודש להיות נראים בפני כל השומעים.

זוכר אני מגיד מסוג אחר. זה היה תלמיד חכם ומגיד מוצלח. הוא ידע יפה את המקצוע שלו וכשהיה מספר, למשל, על אריה שהלך ביער, סיפור שאפשר היה לספר במשך שני רגעים, היה הוא מספרו במשך חצי שעה. ודווקא בשעה שעצביו של הקהל היו מתוחים ביותר והוא השתוקק לדעת את ההמשך, היה מטה את אזנו, כאילו היה שומע משהו, והיה אומר: „מה שואלים? אם המגיד ידרוש גם מחר? נראה! לפי ההכנסה שתהיה היום. — מובן שאף אחד מן הקהל לא שאל אותו לשום דבר, אלא הוא הבין, שדווקא בשעה שהקהל מעונין ביותר לדעת את ההמשך, כדאי להזכיר לו שבגמר הדרשה יש

בית־הכנסת הגדול מבפנים

גמרו אלה את תפילתם ונתמלא בית־המדרש בחורים ויהודים שלא היו עסוקים אחרי הצהרים בעסקיהם, וקבעו להם זמן של לימוד בבית־המדרש. אולם יותר מאוחר היה מתמלא בית־המדרש יהודים שבאים לתפילת־מנחה. יהודים שרוב השבוע הם נמצאים בדרכים, בנסיעתם מכפר לכפר ומעיר לעיר, אל השווקים והירידים עם סחורות, אולם אך נשאר להם יום פנוי, מיד הם נחפזים לבית־המדרש לשמוע דברי תורה.

למלא את הקערה העומדת ליד דלת היציאה. וכבר נמצאו נדבנים שדאגו לכך.

עם גמר תפילת מעריב התחיל בית המדרש להתרוקן; אולם חלק מהיהודים היו נשארים ומתיישבים סביב שולחנות ארוכים. ליד השולחנות הקשיבו לשיעור של עין יעקב שאחד מתלמידי החכמים התנדב לתת שם ערב ערב. רבות בשנים התפלל שם החזן ר׳ מלך בעל קול אדיר וחזק שידע להנעים בזמירותיו בהופיעו בכל חגיגה שהתקיימה בבתי

התושבים של לודמיר, כמו ברית־מילה, תנאים, חתונה, או שלום זכר (לפי הנוהג להתאסף בבית־היולדת בליל־שבת לפני ברית־המילה). גם אם היו חגיגות רבות בערב אחד, כפי שקרה תכופות, היה משתדל לא להפלות בין התושבים. כעשיר כעני, והיה מופיע ומכבד את התושבים ובעלי־החגיגה בשיר ובפזמון, „בגוט שבת" וב„מזל טוב".

בניו נמצאים בארץ.

ישיבה

יהודי לודמיר, שהיתה עיר ואם בישראל, היו רובם ככולם דבקים בדת ובמסורת. ביחסים בין אדם לחברו שררו אחווה ורעות. מימים קדמונים היתה קימת בלודמיר ישיבה בת 3 חדרים. התקבלו תלמידים אך ורק כאלה שכבר שמעו שעורים בתלמוד לפחות שנתיים. לפני בואם לישיבה כבר היה להם מושג מסויים בלימוד הגמרא.

בשנת 1908 התקבלתי אני הח"מ לישיבה לחדר א'. למחרת למדתי כבר בחדר ב'. את שמות שני המלמדים (אשר אצל אחד למדתי יום אחד, ושנה וחצי למדתי אצל השני) אודה ואבוש שאיני זוכרם, לבטח. דומני ששמו של האחד היה ר' משה, ושם השני ר' יצחק, הוא היה מליטא. שניהם היו בעלי הסברה טובה. והדרת פניהם העידה שתלמידי חכמים היו אלה.

ראש הישיבה אשר השמיע את השעורים בחדר ב' היה ר' מנחם מנדל קוסטרומצקי. ראש הישיבה היה מתגורר עם משפחתו, בת 3 בנים ובת אחת, בבנין־הישיבה. הוא היה למדן מופלג, חריף ובקי בתורה ובדעת, חסיד נלהב לשושלת ר' אהרון מקרלין ז"ל. עיניו התכולות הפיקו אהבה ושלוה נפשית. ויחד עם זה הטיל על התלמידים אימה ופחד. את פניו עטר זקן צהבהב־כהה ששיבה זרקה בו. לבוש היה מעיל ארוך אפור־כהה שהתאים לגופו, ונעול היה מגפיים מבריקים בחורף ובקיץ כאחד. התלמידים שלמדו אצלו רכשו להם דרך לימוד מסויימת בים התלמוד וידיעה מספקת, והיה ביכלתם אחרי כן להמשיך לבדם ללמוד, בלי עזרה של מישהו.

להתקבל לישיבה לא היה מן הדברים הקלים והקטנים. קודם כל הצטרכו לעבור בחינה בגמרא אצל ראש הישיבה, שרוצה היה לעמוד על מידת ידיעותיו של הנבחן ותפיסתו.

זכורני שבשעת הבחינה שלי, כשהגענו לשאלה בגמרא: אם כן מאי לפיכך? אז שאלני ראש הישיבה בלשונו הליטאית: וואָס ארט דזשיר, אז דער לפיכך איז דאָ? פירוש שאלתו: „מה איכפת לך כי הלפיכך ישנו"? על השאלה הזאת הוא חזר כמה פעמים, עד אשר אמרתי לו, שלי לא איכפת, רק משום מה הגמרא חושבת זה למיותר. אחר תשובתי זאת סגר את הגמרא.

בימים אחרי החגים (פסח וסוכות), עד ראש החודש אייר — אחרי חג הפסח, ועד ראש חודש חשון — אחרי חג הסוכות, היו יושבים בישיבה שני אנשים אשר עליהם הוטלה עבודת קבלת התלמידים אשר כמעט כולם היו מהערים ומהכפרים שמסביב ללודמיר כמו קרילעוו, אוסטילע, קיסעלין, לוקאַטש, ליביוונע, מאַציעוו, זאַיטשיץ ועוד.

אחד מהשנים היה ר' משה מנדל גולדברג, יהודי תלמיד חכם, פיקח ועשיר, חסיד לשושלת בלז. על כל הדברים הנ"ל העידו פניו ואופן דיבורו. הוא היה בעל חנות וטחנת קמח. את הקמח נתן לחנוונים בהקפה, אולם אף פעם לא הוסיף לתת קמח בטרם סולק חובו הקודם. לא על נקלה השיגו הבחורים מידי מר משה מנדל אישור שנתקבלו לישיבה בצורת פתק עם גושפנקא וחתימת ידו. הוא היה נושא ונותן עם כל תלמיד על סכום כסף שהביא אתו מן הבית לשלם דמי כניסה. הוא מר משה מנדל היה סוחט מכל תלמיד עד הפרוטה האחרונה כמעט בטרם שהושיט לו את פתק ההתקבלות. מנהג היה אצלו להשאיר את התלמידים ליום או יומים אחרי שהשמיע להם את המלים: לא, לא נקבל אותך, אין לך די כסף.

כאבם וצערם של תלמידים אלה היה גדול. הרי הם חשבו שבאמת לא יתקבלו ולא ידעו לאן ולמי לפנות ובכלל מה לעשות. לעומת זאת היתה גדולה השמחה לאין שיעור אצל התלמיד שהשיג את פתק־האישור שנתקבל.

השני ששיתף פעולה עם משה מנדל בעבודת קבלת התלמידים היה אשר חיים באדנסקי ז"ל. יהודי תלמיד חכם, איש יקר, עדין נפש וטוב לב, שתמיד השתדל למנוע את המשא והמתן עם התלמידים, אך ללא הצלחה. בתור עשיר לקח לו משה מנדל מקום בראש, ובעבודתו זו בישיבה ובכלל בחיים לא היה מושפע מן הזולת

היו אוכלים „ימים"...

תלמידי הישיבה בלודמיר, שכמעט כולם באו מן החוץ, כמו כל תלמידי הישיבות בפולין ובליטא בשנים ההן — קרוב לפני חמישים שנה — היו אוכלים ימים, דהיינו: לכל בחור ישיבה היו שבעה בעלי־בתים לשבעת ימי השבוע. אצל כל אחד מהם היה אוכל יום קבוע אחד בשבוע.

חנוונים שלא קבלו תלמידים ב„ימי השוק" מחמת היותם בימים ההם בחנות מהבוקר עד הערב, לא סרבו לקבלם לשאר הימים. ואלה שלרגל מסחרם היו מאחרים את בואם הביתה בערב, היו נותנים לבחור כסף במקום ארוחה, וכסף זה היה מספיק לו לארוחת הערב והיה נשאר לו גם עודף.

הרבה בתים היו מחפשים בחור לשבת. בדרך כלל לא היה בית שיסרב מלתת יום אכילה לתלמידי ישיבה, והיו נוהגים לקבל את בחור־הישיבה ולתת לו את מזונו בסבר פנים יפות.

חזנים און חזנות אין לודמיר

(געזאמלט דורך משה באַביודע)

אין רוסלאַנד—פוילן האָבן אוקריינע און וואָלין פאַר־נומען אַ גרויס אָרט אין דער יידיש חזנישער וועלט. דער באַוווסטער פאָלקס־זינגער און פאָלקלאָר־זאַמלער אויף דעם געביט, מנחם קיפניס באַצייכנט וואָלין אַלס „וויגעלע פון יידישער נגינה". פאַרשטייט זיך, אַז יעדע דערשיינונג אויף דעם געביט האָט געהאַט אין לודמיר אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג.

אין די יאָרן 1901—1905 איז דער ערשטער בעל־תפילה־חזן, וועלכער האָט געדאַוונט אויף שכירות און אָנגעפירט מיט משוררים, געווען אברהם חזן. ער איז געווען אַ קאָצקער חסיד און געדאַוונט אין גרויסן בית־המדרש, ווו די קאָצקער חסידים האָבן דעמאָלסט געדאַוונט.

ביים פאַרענדיקן דאָס בויען פון דער גרויסער שול איז געקומען דאַוונען אויף שכירות פסח חזן, וועלכער איז פריער געווען אַ משורר ביים באַרימטן חזן אין רוסלאַנד „ירוחם הקטן". פסח חזן איז פאַקטיש געווען דער ערשטער שול־חזן פון דער גרויסער שול און אָנגעפירט מיט אַ כאָר. צוליב אַ גער, ער באַזיצט אַ שיינע שטימע און ווערט אויסגעוויילט אַלס שול־חזן. נאָכן שטודירן נאָטן ביים מוזיק־לערער בונים זינגער, אַנגאַזשירט ער אַ שול־כאָר.

אויך אין די חסידים־שטיבלעך איז אַלע יאָרן געווען אַ קאָנקורענץ צווישן די ליבהאָבער־חזנים (די אַזוי גערופע־נע בעלי־תפילות), איבער דער שיינקייט פון שטימע און נוסח התפילה.

יעדע חסידים־שטיבל האָט געהאַט אַ בעל־תפילה, וועל־כער האָט געדאַוונט לויטן סקאַרבאַוון וואָלינער נוסח, אָבער על פי רוב לויטן נוסח פון זיין רבין. אויב אין אַ שטיבל־קלויז זענען געווען עטלעכע בעלי־תפילות, האָט איינער גע־דאַוונט שחרית און דער צווייטער מוסף. די שטאַרקערע קאַנ־דידאַטן האָט מען געהאַלטן אין רעזערוו צו די ימים־נוראים און ימים־טובים.

עס איז כדאי צו פאַרצייכענען אייניקע אינטערעסאַנטע באַזוכן פון וועלט באַרימטע חזנים.

פנים בית הכנסת של חסידי זלטופול אשר נקרא גם „גורן שטיבל" שם התפללה הבתולה מלודמיר. מצד ימין: ר' איצי מיכל מילר עם קבוצת תלמידים.

אינצידענט האָט ער פאַרלאָזט די שטעלע און אַוועק קיין ראַטנע, בכדי צו זיין דאָרט אַ חזן. אין דער דאַמאָלסדיקער גרויסער ניט־פאַרענדיקטער שול־געבידע האָט מען באַדאַרפט באַזיצן אַ שטאַרקע שטימע, ווייל דער סופיט פון שול איז נאָך ניט געווען פאַרענדיקט, און די אַקוסטיק איז געווען זייער אַ שלעכטע.

נאָך דעם איז געווען שווער צו געפינען און צו קלייבן אַ חזן. עס קומט פון לוצק אויף אַ פּראָבע דער חזן דוד קלי־

ערב פורים, לערך אין די יאָרן 1906—1908 קומט אויף אַן אומגעריכטן באַזוך דער שפּעטערדיקער וועלט־באַרימטער חזן פינטשוק מיט אַ כאָר. ביים באַזוך פון פינטשוקן איז כדאי צו דערציילן דעם כאַראַקטעריסטישן פאַל: פייוויש רויטטאַ־טשער, וועלכער האָט געהאַט אַ קאָלאָניאַלן־געשעפט, איז גע־ווען אַ משורר ביי אברהם חזן, און זיינע קונדן זענען געווען רוסישע אָפיצירן. ער האָט וועגן דעם באַזוך באַקאַנט געמאַכט זיינע קונדן און פינטשוק איז גלייך איינגעלאַדן געוואָרן אויף

אַן אָוונט־קאָנצערט אין רוסישן אָפיצירן־קלוב, וועלכער האָט זיך געפונען אין הויז פון קראַיעווסקי, קעגנאיבער דער שפּעטערדיקער יידישער פאָלקס־קיך (אין דער צייט פון דער עסטרייכישער אינוואַזיע). אין יענע יאָרן איז בכלל געווען אַ טראַדיציע ביי אַלע אָפיצירן און קריסטן צו באַזוכן אין די ימים נוראים די גרויסע שול און הערן דעם חזן מיטן כאָר.

אין די יאָרן 1908—1912 איז געקומען אויף אַ באַזוך צו זיינע חסידים וועלכע האָבן געדאַוונט אין גאָרן־שטיבל, דער טשערנאָבאַלער רבי. מיט אים איז מיטגעפאָרן זיין הייסער חסיד, דער דעמאָלסט שוין באַרימטער און פענאָמענאַלער וועלט־חזן יאָסעלע ראָזנבלאַט. ער האָט געדאַוונט אַ שבת אין גאָרן־שטיבל און האָט איבערגעלאָזט אין לודמיר אַ שטאַרקן איינדרוק.

אין די ווייטערדיקע יאָרן האָבן פאַרשידענע וואַנדערנדיקע און דורכפאָרנדיקע חזנים און בעלי־תפילות געגעבן זייערע קאָנצערטן, על פי רוב אין דער גרויסער שול. נאָכן טויט פון שול־חזן דוד קליגער האָבן פאַרשידענע חזנים קאַנדידירט אויפן פּלאַץ פון חזן. דער קאַנדידאַט וואָס האָט פּאַקטיש לענגער אָנגעהאַלטן איז געווען דער חזן מאיר דינער, ער האָט אויך געדאַוונט מיט אַ כאָר. פאַר דער צייט פון חזן דינער איז כדאי צו פאַרצייכענען די צוויי באַזוכן פון דעם באַרימטן חזן גרשון סיראָטע, ווי אויך די קאָנצערטן פון חזן שערשעווסקי.

דער כאָר פון חזן דוד קליגער איז אַ לענגערע צייט אָנגעפירט געוואָרן דורכן עלטערן זון לייב קליגער. שפּעטער האָט אָנגעפירט מיט דעם שול־כאָר דער משורר בערל מאַנדיר.

עס איז אויך כדאי צו פאַרצייכענען אַז מיטן באַזוך פון בלאַדאָווקער רבין ביי זיינע חסידים, איז מיטגעקומען אַ שיינער בעל־תפילה מיטן נאָמען מלך־חזן. ער האָט זיך באַזעצט אין לודמיר אויף שטענדיק און געדאַוונט אין גרויסן בית־המדרש אויף שכירות. יום־טובים און ימים־נוראים האָט ער געדאַוונט מיט אַ כאָר.

משה באַביודע

יידיש טעאַטער אין לודמיר

נאָכן יאָר 1905 איז געווען צו פאַרצייכענען אַ שטאַרקע אַנטוויקלונג פון יידישן טעאַטער־וועזן אין רוסלאַנד־פּוילן. עס זענען אָבער קיין גרעסערע אָפּקלאַנגען דערפון קיין וואָלין נישט דערגאַנגען, אַזוי אַז וועלכע עס איז קינסטלערישע יידישע אויפפירונג, חוץ דעם פילם „יציאת מצרים", איז כמעט ניט צו פאַרצייכענען אין לודמיר ביזן וועלט־קריג פון 1914.

כ'וועל מיך באַמיען צו געבן אַ געשיכטלעכע פאַרצייכענונג לויטן לויף פון די יאָרן, פון די אַלע אויפפירונגען און פאַרשטעלונגען, וועלכע זענען אויפגעפירט געוואָרן דורך פאַרשידענע אָרטיקע כוחות און גרופּן, אָנהויבנדיק פון לערן־אַנשטאַלטן ביז אָרגאַניזאַציאָנעלע קונסט־גרופּן. אונדז אינטערעסירט בעיקר די אויפפירונגען פון אָרטיקע כוחות, ווייל כמעט אַלע פאַרשטעלונגען, וועלכע זענען געשפּילט געוואָרן דורך יידישע טעאַטער־טרופּן, זענען אויך אויפגעפירט געוואָרן אין לודמיר. צווישן די באַרימטע טעאַטער־טרופּן, וואָס האָבן באַזוכט אין לודמיר איז כדאי צו פאַרצייכענען דעם לענגערן באַזוך פון דעם באַרימטן טעאַטער מיט אסתר רחל קאַמינסקי, די „מאַמע פון יידישן טעאַטער" בראש.

די פאַרשטעלונגען זענען פאָרגעקומען אין די יאָרן פון וועלט־קריג 1916—1917, (ווען לודמיר איז געווען אָקופּירט דורך די עסטרייכישע מיליטערישע כוחות) אין זאַל פון דער יידישער „פאָלקס־קיך". די געביידע פון דער פאָלקס־קיך האָט זיך געפונען אין אַ זייטיק געסל אויף אוסטילער וועג.

אין די דאָזיקע יאָרן פון 1916—1917 איז כדאי צו פאַרצייכענען די העברעאישע קינדער־פאַרשטעלונג פון די דאַמאָלסט שוין עקזיסטירנדיקע צוויי העברעישע פאָלקס־שולן. איין שולע וועלכע האָט זיך געפונען אויפן באַרג, ניט ווייט פון טייך, פאַראַלעל צו אָסטילער וועג אין דער געביידע פון אַ גלח. די שולע האָט אויפגעפירט אונטער דער לייטונג פון לערער מענדל ליפסקער פיל העברעאישע קינדער־פאַרשטעלונגען. צווישן זיי איז כדאי צו דערמאָנען „חנה ושבעת בניה", „דוד וגלית" א. א.

אין דעם זאַל פון פאָלקס־קיך זענען פיל פאַרשטעלונגען אויפגעפירט געוואָרן אין יענע יאָרן, אויך אין דער נייער געביידע פון קינאָ־טעאַטער, וועלכע איז אויסגעבויט געוואָרן דורך דער עסטרייכישער אָקופּאַנטן־מאַכט.

זיגמונד טורקאָוו, דער איידעם פון אסתר רחל קאַמינסקאַ שרייבט אין זיין בוך „זכרונות פון אַ שטורמישער צייט", אַז וולאַדימיר אָדער לודמיר — ווי זי האָט זיך גערופן ביי יידן, איז צו יענער צייט געווען אַ וויכטיקער האַנדלס־צענטער און אַ לעבעדיקער יידישער ישוב. אויך דאָ זענען די זעלבע אינסטיטוציעס, פאַרטייען, קלובן ווי אין אַנדערע שטעט — וואָס מיר האָבן באַזוכט, און פאַרשטייט זיך אַ דראַמקרייז, אָנגעפירט פון ענערגישן איסאַק שטערן. דער דאָזיקער דראַמקרייז האָט אונדז שטאַרק צוגעהאָלפן אויף דער בינע און ביי דער אַדמיניסטראַציע. און היות מיר האָבן במשך פון דעם חודש כמעט יעדן אָוונט געשפּילט, איז די דאָזיקע מיטהילף געווען ביז גאָר נויטיק און נוצלעך. בילעטן אין טעאַטער פלעגן

ווערן אויספּאַרקויפט מיט וואָכן פאָרויס, און מען פלעגט צאָלן טאָפּלטע פרייזן אויף צו באַקומען אַן אָרט... אין אַ געוויסן שבת האָט זיך געווענדעט צו אונז אַ יידישער גוט־באַזיצער פון לעבן לודמיר, וואָס האָט ניט געקענט באַקומען אַ בילעט אין דער ערשטער ריי, און אונז פאָרגעלייגט צו באַצאָלן פאַר אַ גאַנצע פאָרשטעלונג, מיר זאָלן ביינאַכט נאָכ־אַמאָל שפּילן ספּעציעל פאַר אים. מיר האָבן דעם פאָרשלאַג פאַרשטייט זיך אָפּגעוואָרפן, הגם אונזערע חברים האָבן גע־האַלטן אַז מ׳דאַרף שפּילן, ווייל אַזאַ סומע געלט גייט ניט צופוס.

דער חודש איז אין לודמיר פאַרביי מיט כסדרדיקע באַנ־קעטן און אויפנאַמעס, און איך האָב מיך געחידושט פון וואַנעט נעמט זיך אין מלחמה־צייט אין אַזאַ פאַרוואָרפענער שטאָט אַזוי פיל שאַמפּאַניער. צו אונזער אָפּפאָרן האָט מען אונז מיטגעגעבן אין וואַגאָן איינִיקע קעסטלעך שאַמפּאַניער...״

שוין אין די יאָרן 1917—1918 איז כדאי צו פאַרצייכענען די ערשטע אַנטוויקלונג פון די ליבהאָבער־אַקטאָרן, אונטער דער אויפפירונג און רעזשי פון בן־עיר, פאָטאָגראַף איסאַק

פארוואלטונג פון געזעלשאַפט „קולטורא״, 1910—1912

שטערן, וועלכער האָט אָנגעהויבן זיינע ערשטע אויפפירונ־גען מיט איינִיקע מעלאָדראַמען, ווי „טאַטע, מאַמעס צרות״, „צו שפּעט״ א. א., באַזיצנדיק אָבער אַ גוט אַנטוויקלטן ליטע־ראַריש־טעאַטראַלן חוש — איז גלייך איבערגעגאַנגען צו ערנסטע אויפפירונגען פון יעקב גאָרדין־רעפּערטואַר. פון זיי איז צו פאַרצייכענען „די שבועה״ א. א., „דער אינטעליגענט״ פון דוד פּינסקי, „גנבים״ פון פ. בימקא. די לעצטע צוויי פּיעסן זענען ווידער אויפגעפירט געוואָרן מיט איינִיקע יאָר שפּעטער.

די געזעלשאַפט און ביבליאָטעק א. נ. „שלום עליכם״ פירט אויף ווינטער 1926 „אַגענטן״ פון שלום עליכם. אויך אונזער וועטעראַן יצחק שטערן איז שטאַרק טעטיק אין יענע יאָרן און פירט אויף ערנסטע פּיעסן מיט דער הילף פון פאַר־שיידענע געזעלשאַפטן, ווי „דער אייביקער וואַנדערער״ פון א. מ. דימאָוו, „אונזער גלויבן״ און „גאָט פון נקמה״ פון שלום אש. „טוביה דער מילכיקער״, „דאָס גרויסע געווינס״ פון שלום עליכם, ווי אויך פיל איינאַקטערס, צווישן זיי „אין צווייען אַ זעקס־און־זעכציק״ און „מזל־טוב״ פון שלום עליכם, אויך פּרצעס אַן איינאַקטער.

פּסח 1927 פירט אויף שטערן מיט דער געזעלשאַפט „שלום עליכם״ „הערצעלע מיוחס״ פון משה ריכטער.

אין די זעלבע יאָרן זענען אונטער דער רעזשי פון שטערן אויפגעפירט געוואָרן פיל שיינע קינדער־פאָרשטע־לונגען, מיט דער הילף פון פאַרשיידענע געזעלשאַפטן ווי „בית־יתומים״, קינדער־היים פון „צישאָ״ א. א.

אין די יאָרן 1930—32 ווערן אויפגעפירט דורך אָרטיקע די פּיעסן „דוכוס״ פון אַלטער קאַציזנע, „דער אוצר״ פון שלום עליכם, „קדוש השם״ פון שלום אש, „די ברויט מיל״ פון דוד בערגעלסאָן, די „זיבן געהאָנגענע״ פון ל. אַנדרעיעוו.

דורך יוגנטלעכע אָרגאַניזאַציעס זענען אויפגעפירט געוואָרן: „צעזייט און צעשפּרייט״ פון שלום עליכם, „דער פרעמדער״ פון יעקב גאָרדין, „שולמית״ און „בר־כוכבא״ פון אַ. גאָלד־פאַדען.

אין די יאָרן 1940—1941 אונטער דער באָלשעוויסטישער מאַכט זענען נאָך געהערט געוואָרן די צוויי לעצטע טענער פון יידיש טעאַטער אין לודמיר. די אָרטיקע כוחות האָבן אויפגעפירט „דאָס גרויסע געווינס״ פון שלום עליכם און די שפּיאָנאַזש־פּיעסע „דער אורטייל״ פון סאָפיא לעווענטינאַ.

לודמיר בזכרונות

הרב אפרים פישל ממט

לודמיר של מעלה

במדינת פולין על ערכיה וכרכיה, נחשבת לודמיר לעיר קטנה, אולם בעולם היהודי הכירוה כעיר היסטורית, אחת מערי ועד ארבע ארצות. בעולם החסידי עשית לך שם עם „הבתולה מלודמיר", הבתולה האדמו"ר — שערכה שולחנות והשמיעה דברי תורה כאחד הצדיקים הגדולים, ואמרו עליה שהיתה גלגול מאיזו נשמה גדולה, שנגזר עליה לתקן את אשר עיוותה בגלגולה הראשון בגוף אשה בתולה זו.

בעולם הלומדים וגאוני־ישראל ידעו עליך לודמיר, שאצ־לך שכן כבוד בעל תוספות יום טוב, ושבעלי הבתים בזמנו, לא חסו על כבודו וגרשוהו מהעיר. בערב שבת הפליט מפיו קללה נמרצת שנתקיימה בעיר לדורות, שלא יהיה רב בלודמיר, ואמנם מאז בלודמיר כהנו רק דיינים ולא רבנים. הכוונה לרב ראשי, וכאלו לא היו בלודמיר (רק רב מטעם הממשלה). הוא קלל את בני דורו, ואמנם על בית הקברות הישן נבנתה תחנת החשמל העירונית, ובבית הכנסת הגדול הראו לי תמיד את הפנה בתקרה. בית הכנסת אף פעם לא החזיק מעמד, על אף תקוניו המרובים. ותמיד פינה זו נשארה ערומה, בחינת כלי שבור.

בבית הקברות הישן הראו תמיד את האוהל הנמוך של ר' אהרון הגדול מקרלין, שנקרא בפי כל משיח בן יוסף, ובימי ילדותי שלא ידעתי להבחין בין משיח בן דוד ומשיח בן יוסף, לא יכולתי להבין איך זה מת משיח ונקבר בבית הקברות בלודמיר, ואנחנו מחכים לו בכל יום שיבוא...

עיר מולדתי! בן חמש עשרה עזבתי אותך ונדדתי בישיבות ליטא, ומהם שאבתי תורה. מדי פעם שהייתי מבקר בך, היה נדמה שזאת העיר לא נשתנתה במאומה. אותם היהודים טובי הלב, השוקדים בבתי התפילה השטיבלך החסי־דיים. הנה אני יורד מרחוב סינקייביץ, והרי לך שטיבל אחרי שטיבל. פה עתה עומד על יד הסטפינר שטיבל על נכבדיו ולומדיו, ועוד כמה צעדים והנה עתה על יד הטריסקר שטיבל עם חוג לומדיו הצעירים, ביניהם הייתי גם אני הקטן. אתה ממשיך לעבור את הסמטאות הקטנות, והנה כמעט מול השוק העירוני לירקות, הקוזמירר שטיבל. זהו הגזע מחסידי טשרנו־ביל עם אדמו"רם הרבי מקלץ. עוד כמה בתים, צריפונים קטנים ואתה נמצא בקרלינר שטיבל, אלו הם חסידי סטולין, מזיגה של פולסיה וואלין, ואם אינך מתעצל ונכנס בין שורות האטליזים־הצריפונים עם ריח הבשר הנודף מכל עמוד עץ שעל יד אטליז, והנה אתה נמצא בשטיבל של חסידי קוצק. במורד השני של רחוב סינקייביץ שוב לפניך שני שטיבלך. השטיבל של הרבי מלודמיר ר' פנחס'ל והלאה קצת השטיבל של חסידי רדזין. בא נא אתי עוד קצת במרכז העיר כמעט על יד הבירז'ה, והנה לך השטיבל של חסידי זלאטופול, או כמו שנקרא בפי אנשי לודמיר גארן־שטיבל מפאת היותו בקומה שניה. ובלכתך בכיון בית העלמין, החוצה את מרכז העיר, והנה אתה נמצא בשטיבל של חסידי ליובאוויטש והמשך קצת פנימה — והנה בנין התלמוד תורה „בית בובס", ושמה גם השטיבל של חסידי בלז.

ובזה גמרת יליד עירי! והרי הקלייזלאך הבנויים על יד בית הכנסת הגדול, בית התפילה של החייטים, של הסנדל־רים, של בעלי עגלות, וממול בית־המדרש הגדול והקטן הנמצא בצריף גדול המתחלק לשני חלקים. ברחוב המוביל אותך ללוצק — בית מדרש של ישראל שולמן וברחוב המוביל לקובל — בית המדרש של וולף יוחנזון ובית תפילה של מושב הזקנים העומד ממש על בית הקברות, ובית התפילה של „המזרחי" ובאחרונה של ה„אגודה".

נחרבת לודמיר, ותהי שוממה מאין יושב, כשאר ערי פולין היהודית. אולם ממרחקים הנני רואה אותך, כעין בית־תפילה גדול, בו באים יום יום אנשים, נשים וטף להתפלל ולשפוך את שיחם לפני מלכו של עולם. רואה אני אותך עם יקירי לודמיר, והנה עליתם כולכם בלהבת אש קודש מגוונת בכל צבעי החסידות למרומי שמים, בארבעה הבורות העמוקים שבדרך העולה לאוסטילה קבורת הדרך ותפארתך, עוללים ויונקים, זקנים וחכמים, יראי ה' ומשבחי שמו. עד כאן גם בימים שנחת ושקטת ידוע ידענו כי בין זאבים הננו יושבים, אלו האוקראינים הארורים, שהיו מתכנסים בירידים על מגרש חיים־שמחה שעל יד הטריסקר שטיבל, זוללים את הדבר אחר, ומסתכלים דרך החלונות הפתוחים על החסידים המתפל־לים לבושי טלית ועטורי תפילין, ידענו והרגשנו כי על הר־געש אנו יושבים, ובבוא מועד יתעוררו בני עשיו ויחבלו פצעי מוות בישראל, אולם חיינו באמונתנו וחשבנו את קץ הפלאות. קויים בנו: „ויקו לרוחה והנה אנחה"...

אברהם בן מנשה פעט

אַ קלײנער הספּד

לודמיר: די שטאָט מיט עטלעכע און צוואַנציק חסידים־שטיבלעך און וויפל בתי־מדרשים. די גרויסע שול מיט אירע קליינע שולכלעך, אַ פישער־שולכל, אַ שניידער־שולכל, אַ טרעגער־שולכל. אָט די האָרעפּאַשנע יידן, וועלכע האָבן אפשר קיין ברויט צו זאַט נישט געגעסן, מיט וואָס פאַר אַ ליבשאַפט זיי פלעגן זיך צונויפקומען! זייער ברידערלעכקייט, זייער מסירת־נפש איינער פאַר דעם אַנדערן! די צדקה־קאַסעס! ווער געדענקט נישט די לודמירער גבאי׳טעס, וועלכע האָבן אליין נישט געהאַט גענוג האָלץ ביי זיך די שטוב אָנצוואָרעמען, און זיי האָבן אַ סך פאַמיליעס אויסגעהאַלטן בלא־יודעים. נישט בלויז אויף ברויט האָבן זיי געזאָרגט, נאָר אויך דער אָרעמאַן זאָל האָבן חלות אויף שבת. ווער געדענקט נישט די זעק מיט חלות, וואָס זיי פלעגן שלעפּן אויף זיך, אַזוי אַז די מענער האָבן זיך שוין אין זיי מתקנא געווען און האָבן אויפגעשטעלט די באַוווסטע חברת־לחם.

אָבער די דאָזיקע פרומע גבאי׳טעס האָבן נישט געקענט רוען, מען דאַרף טאָן מצוות. מען דאַרף זאָרגן פאַרן אָרימאַן, אַז זיין קינד זאָל האָבן אַ קיכל אויף שבת; האָבן זיי זיך אַרויסגעלאָזן מיט קעסלען און געגאַנגען אין די הייזער זאַמלען קיכלעך פאַרן אָרעמען קינד אויף שבת.

צי זאָל איך באַשרייבן אָט דעם לודמירער יידן מיטן ווייסן באָרד, וואָס איז די גאַנצע וואָך געזעסן ביי דער קאָפּיטע, און שבת פרימאָרגן ארויף אין גאָרן־שטיבל ביים עמוד און זיך געשטעלט מיט גרויס פרומקייט זאָגן תהילים מיטן טראַדיציאָנעלן ניגון. צי זאָל מען באַשרייבן דעם אויסגעמאָגערטן טרעגער, וועלכער איז אַ גאַנצן טאָג אויסגעפרוירן געוואָרן אין מאַרק, שטייענדיק אויסגעקוקט אויפן דעם וואָס וועט אים רופן איבערטראָגן אַ זאַק מעל אויף די פּלייצעס, אָדער אַ פּאַס הערינג איבערקוילערן. און פאַרנאַכט, ווען ער איז אַריין אין גרויסן בית־מדרש, מיט וואָס פאַר אַ הנאה איז ער צום עמוד צוגעגאַנגען און מיט אַ האַרציקער זיסער מעלאָדיע מנחה געדאַוונט. אין דעם מאָמענט ווער איז זיין גלייכן געווען!? און ער האָט נישט געמאַכט קיין חשבונות מיטן רבונו של עולם וויפל פרנסה ער האָט היינט אים געגעבן, און צי ער האָט געהאַט געלט דער ווייב אויף וועטשערע צו געבן.

אַ קלאַפּ אין שטענדער מיט דעם אשרי יושבי ביתך, האָט אַלץ פאַרגעסן געמאַכט.

אפילו די יידן, וועלכע זענען קיין לומדים ניט געווען, האָבן געוווסט „שובבים" צו פאַסטן; אָדער יענער מילער, וועלכער האָט זיך פאַרנומען מיט אויוונס צו פאַרריכטן, האָט און ראש חודש ניט געאַרבעט.

ווער קען דען באַשרייבן די גרויסקייט פון דער זלאַטאָ־פּאָליער, דאָס אַזוי גערופענע גאָרן־שטיבל, ווו ביי איין טיש זענען געזעסן בחורים, וועלכע זענען אַ גאַנצן טאָג געווען באַשעפטיקט ביי פאַרשיידענע אַרבעטן, און ווען זיי ווערן פריי, זיצן זיי פאַרטיפט ביי דער גמרא; און ווו ביים צווייטן טיש זיצן יידן־לומדים, ביים דריטן טיש, זיצן נישט קיין לומדים, נאָר איינער לערנט פאַר זיי אַ פרק משניות. דאָרט ביים אויוון זיצן סתם יידן פאַרטיפט אין שיחות־חולין, אָבער מיט דרך־ארץ בכדי ניט צו שטערן די לערנערס. דאָרט אין עזרת־נשים שטייט אַ גרופּע טרעגער און טיילן זיך מיטן פדיון פון טאָג, ביי דער שיין פון אַ ליכט, ווייל מ׳טאָר ניט אויס־נוצן קיין הקדש־געלט. און דאָרט אין אַ ווינקעלע, כמעט נישט צו מערקן אים, זיצט דער קליינער ייד, אָבער דער גרויסער עניו; ער וויל ניט מען זאָל זען ווי ער לערנט. אָט דער ייד האָט זיך אפילו פאַר אַ ייִנגל אויפגעשטעלט.

ווער פון אונז געדענקט נישט די שיינע און גרויס פאַר־צווייגטע „תפארת בחורים"־חברה. מיט זייערע אידעלע אָנ־פירער; בחורים לומדים, פון וועלכע איינער האָט געקראָגן אַ מתנה פון וואַרשעווער טאָגבלאַט פאַר זיין גוטן פלפּול איבער סוגיה פון חנוכה, און דער וואָס האָט אין באַנק גע־אַרבעט און דעם גרעסטן טייל פון זיין פאַרדינסט האָט ער אויף תורה־אַנשטאַלטן צעטיילט. די אָוונטן זענען איינגע־טיילט געווען אויף פאַרשיידענע שיעורים: אַ גרופּע בחורים זענען געזעסן ביי אַ גמרא, נאָך אַ גרופּע ביי משניות, און אויך ביי חומש מיטן אורח־חיים. די דאָזיקע געזעלשאַפט איז טאַקע גרויס געווען, ווייל זי איז געווען אומפּאַרטייאיש, און אירע מיטגלידער זענען געווען פון אַלע פּאַרטייען. ווי גרויס איז דער צער, ווען מען דערמאָנט זיך, אַז דאָס אַלץ איז שוין נישטאָ! — — —

יהושע מלצר (הכפר הירוק)

לזכרון - לדורות הבאים

לודמיר — עיר הולדתי, נוף ילדותי, נוף רחב־ידים ועתיר־גון, מני יערות גנוינה, ועד שפך הנהר לוגה, מאפיקי הנהר, בואכה בדרך לוצק, ועד יער כפר ורבה, מולדת אמי מלכה ז״ל. הכפר בו היתה אחר כך הכשרה חלוצית, בדרך המלך העולה לעיר קובל — בכל מרחבי הנוף האלה שוטטתי: בסירות על פני מי הלוגה השקטים, ברכיבה על פני שדות, וברגל ביערות האורן האלון והלבנה באספי פטריות וגרגירי יער אדומים ושחורים.

ב„הררי" עירי, — גבעות הגיר הצחור שמעל הנהר —, ראיתי אני, את דמות דיוקנם של הרי ארץ־ישראל, ובמימי הלוגה — את הירדן המלא על גדותיו...

כי לראייה כפולה חונכתי מאז פקחתי את עיני לראות העולם, לאחת — שהיא מציאותית, לא פעם עויינת, אבל תמיד ממשית; ולשניה — מופשטת, נכספת, משיחית...

ומי היו מחנכי? לא אטעה, אם אומר אחי בני לודמיר היהודים על כל שכבותיהם ומעמדותיהם בחיוב שבהם, ול־הבדיל הגויים, ההגונים ולרוב מאוד בלתי־הגונים בשלילה שבם ובשנאתם לאדם.

עתה עולים לנגד עיני טיפוסים שונים, אשר התרשמתי מהם בימי ילדותי הרכים. הנה הסבל ר' משה „חפשתני", שהיה מסובב בלכתו את ראשו מדי פעם בפעם ומסתכל לאחוריו כאילו רצה להיווכח אם אין קוראים לו לעבודה. לכתף משא, והחבל תמיד תלוי ונסרח לו מעל כתפו, וידו מחזקת בו, כמו חיל ברובהו — תמיד מוכן!

ר' משה השתתף במלחמת יפן וחזר בריא ושלם (רק את ראשו היה מסובב לצדדים לפתע, ומכאן הכינוי: „חיפשתני"?) משה זה לא ירא היה מפני חילים וקאצאַפים שהשתכרו בימות החגא שלהם, וביום הראשון לשבוע, כאשר השכורים היו יוצאים לרחוב היהודי, כטוב לבם בוודקה, לצחק... היה ר' משה מן הראשונים לגדור להם את דרכם ולעמוד בפרץ! בקול שאגה היה מקהיל את חבריו הסבלים, העגלונים מחצר בית הכנסת הגדול, ואליהם חיש נלוו הקצבים (עם נועז היה!) הפחחים, הפרוונים, הכובענים ויתר בעלי המלאכה... וכמה עלז לבי בשבתי עם דודה רעי, בן ר' מינקל הפחח, על מרומי גג ביתנו ושנינו מתפעלים מן „המלחמה" שר' משה מפקד עליה: תן לו בפרצוף! הרכב לו את הארגז על הראש! שים את החבית עליו! הכה בו „יבשות"! ועד אשר הופיעו הגורדובואים — השוטרים כבר התגוללו השכורים בשלוליות, ונשותיהם עומ־דות עליהם ומיללות.

עם ערב היינו, הילדים, מתכנסים בשטיבל של אבא. „ליו־באַביטשער שטיבל" של אנשי חב"ד. כאשר גדלתי מלאתי יראה וכבוד לרבים מאנשי חב"ד אלו, מלתא זוטרתא: חב"ד! חכמה בינה ודעת! ואמנם היה זה השטיבל, אשר מנה את טובי העיר, מלמדניה ומחכמיה, מהאינטליגנציה הציונית ומחסידי „עמך", שידעו לעיין במשניות ובדף גמרא. שם התפללו בתי־אב הבר־דחים, הילינים, הבוקסרים, הגלרים, רב שמואל אינגבר, איש — התפעלות ודבקות חסידית, אשר היה רוקד עם הנוער בשמחת תורה עד כלות הנפש... ביזמתו הוא — נבנה השטיבל מחדש בימי המלחמה העולמית הראשונה.

לשם היו באים בני־העם „החברותא הציונית" מהמשמרת הצעירה ובראשם אברהם הציוני, אשר הנהיג להפריש לקהק"ל אחוז מכל מכירת „עליות".

שם היו במוספי־שבת ובימים הנוראים עובר לפני התבה רב אלתר שמש, שאת ניגוניו הנני זוכר עד היום ושבגלל „שב־רון־לבו" בתפילה התרוצצתי, לאחר שנים, בהיותי בקנדה, מבית כנסת אחד למשנהו, ביום הכפורים, וחפשתי אחרי בעל תפילה, בעל־נוסח עם „שברון הלב"... ולא מצאתי... וחברי יעקב זיפר, הסופר והמורה שאלני, אחרי מה אתה מחפש? אמרתי: אחרי שברון־לבו של רב אלתר...

והנה אני יושב בפינת השטיבל בין־השמשות ומקשיב עם כל הנערים לסיפוריו של רב ברוך הישיש. הוא ר' ברוך נוסע לרבי, ובשובו מקשיבים אליו כל נכבדי השטיבל. עד היום עולים ואורים בי סיפוריו של ר' ברוך על הבעש"ט ועל הרב הקדוש, על שבתו של ר' שניאור זלמן הקדוש בבית הסוהר ופגישתו עם הצאר. ומה נפלאו סיפוריו על „הלודמירר מויד" — הבתולה מלודמיר, שהניחה תפילין והתעטפה בטלית והיא היתה גלגולו של צדיק גדול... והצביע לכוון השטיבל שלה, הגאָרן־שטיבל, שהיה קיים עד אז בלב העיר „בקומה שניה". ומה פחד הלב ורחב בספרו על הכנסיה הנוצרית שצלצלה בפעמוניה בשעת לוויה של צדיק שנפטר, ולפתע בהגיע הלוויה לקרבת הכנסיה, התרומם הצדיק המת מן „המיטה", מיטת־המת, וקלל את הכנסיה: „שקץ תשקצנו, תעב תתעבנו, כי חרם הוא" והצדיק שכב ונרדם. באותו הרגע פצתה האדמה את פיה ותבלע את הכנסיה על פעמוניה... רק בור נשאר ונמלא מים וירוקת כסתה את פני המים, שלא יראו הצלמים שמתחת למים, והמיב אינם כלים וחסרים עד היום...

ומלמדי? מה אהבתיכם! הנה ר' אברהם, בנו ועוזרו של ר' חיים מוטל המלמד הצדיק — נושאני ביום חורף על כתפו החדרה... צובט את לחיי כאשר אני גומר לקרוא לפניו פרשת „ויקרא"...

השבת יהיה „סיום" שלך — הוא מודיעני, וישתו לחיים בשטיבל לאחר התפילה!

ואני עובר ל„חומש־מלמד" לרבי בן־ציון. לבן־ציון יש שם־כינוי מיוחד. „ר' בן־ציון שיכור ולא מיין" ור' בן־ציון זה ע"ה היה אמן בחסד עליון. נלהב ומלהיב. בלילות החורף לפני לכתנו הביתה היה קורא לפנינו מן היוסיפון והמדרשים וממחיז לפנינו ומראה לנו בעליל איך גור־אריה יהודה ניגש ליוסף הצדיק המשנה למלך לדרוש את השבת בנימין הקטן. והנה סמרו לו שערותיו ליהודה כחניתות. אך אפרים הקטן, בנו של יוסף, טופס על שכמו של הגבור יהודה — וזה האחרון

מתכופף מעצמת הכאב ואומר בלבו (בלחש) „אכן מזרע אבינו יעקב הוא — אם כה הפליא במכתו"...

ורבי בן־ציון באמת נראה כ„שיכור". נוהג בדרמתיות ועירנות, כשל נער צעיר ועד היום הנני זוכרו יושב או עומד (הכל לפי התפקיד!) ולא אגזים אם אומר, שעד היום לא זכיתי לראות שחקן טוב ממנו.

לאחר שנים גדלתי והייתי לחלוץ. הלכתי לפני עלייתי ארצה לקחת ברכת־פרידה ממלמדי האהוב עלי, בן־ציון שכור. מצאתיו בחוץ על יד חדרו של בית־המדרש לחייטים. ושמח רב בן־ציון לבואי, ואמר לי: „התכופף ואברכך!" ואני העלם הגבוה לבוש־מדים וחובש כובע של גימנזיסט פולני עומד שחוח ומרכין את ראשי באמצע הרחוב לפני הרבי בן־ציון, והכל מסתכלים בנו בתמהון ומשתדלים לדעת לפשר הדבר.

פארנע גאס — הרחוב הראשי בלודמיר

והוא בנחת שם את ידיו על ראשי ומברכני: „ישימך אלהים כאפרים וכמנשה, ויהי רצון ואדמתנו הקדושה תכפר על כל חטאתיך".

אנשים ונשים וכל ילדי החדר סבבונו, סקרנים לדעת, מהו הדבר המופלא הזה? מה לרבי בנציון ול„שגץ" הלז? „לא שגץ הוא, הוא תלמיד, בנו של רב אהרון ורבאי (על שם הכפר ורבא שסבי, אבי אמי, רב שמואל הוניק ע"ה ישב בו). והנה בא תלמידי זה להפרד ממני לפני עליתו לארצנו הקדו־שה"... בכה רב בנציון. האם בכה מרוב נחת ששבע מתלמידו? ואולי מרוב כיסופים גם הוא לארצנו הקדושה?

ואיה רבי, ר' ישראל סרק, מלמד הגמרא בישיבה של לודמיר? והוא עודנו אברך, וזקן בלונדי קצר עוטה את פניו היפים. מה יפית, רב ישראל, בעמדך על יד „העמוד" וקולך מתנגן כקולו של כנור?

כל זה היה עד פרוץ המלחמה העולמית הראשונה. ומני אז עברתי גלגולים שונים: בראשונה שלחוני לבית ספר עברי מודרני ציוני? ומוריו: צעירי־הדור ומטובי בני עיר־נו: המשפחה ליפסקר, יהושע קלינר, יצחק שוסטר, סלובובסקי והקצין היהודי מלבוב, מהצבא האוסטרי, צימרמן — כולם מחנכים בחסד ולמסירותם לא היה גבול. אהבו אותנו בלב ונפש. גדלנו וטפחנו לאור חזון הנביאים...

ואבי היה מדבר בשבחם אחרי כל ביקור וביקור בביה"ס והיה שולח בידי, במעטפה סגורה, משכורת כפולה, לכל חג וחג, מלבד דמי חנוכה ומשלוח מנות לפורים. ואני למדתי מאבי להעריץ את מורי העברים בכל חום ותום לבבי.

ואיו מורי, יצחק שוסטר, זה המורה אשר למדנו כבר אז את „ההברה הספרדית" כהכנה לארץ — והוא עלה ולא נאחז ... נאבק כאן שנים וחזר... אז טענו במחלקת החינוך שחסר־תעודות הוא וגילו כבר מעבר ל־35... והחל מורי שוסטר, מורה דגול היה, ל„בשל" דבק־נגרים בבור (מעין תנור בא־דמה) בעיר גנים, כיום רמת־גן, ועשה מאמצים על־אנושיים ליהפך לפרולטריון, ולא עלה בידו לארגן „בית מלאכה" לדבק־נגרים, בלי „עצמות", בלי הון, וללא רצון מצד הנגרים להש־תמש בדבק מתוצרת פרימיטיבית של עיר־גנים... התאכזב מורי שוסטר וירד... ואיו עתה? ועוד רבים כאלה ירדו נעקרו ואינם — — —

ואיה חברי למאות רבות מבית הספר העברי? רק עש־רות הצליחו להגיע ארצה — נשתמרו אצלי תמונות מבית הספר העברי של שנת 1915—1916, ועיני תרות בפרצופים ומלבד עשרות בודדות אינני יודע מה אירע להם, כלומר: יודע אני שלא דרכה רגלם על אדמת הארץ מחוז תקותם.

הנה תמונה של אגודת „הדור הצעיר" — עשרים ושמונה אנחנו, 21 נערים ושבע נערות, שנמנו עם המיסדרים הרא־שונים, אחריהם באו מאות. ואפילו מתוך העשרים ושמונה רק שנים נשארנו לפליטה בארץ. ולאן נעלמו כל אלה אשר למדו בגמנסיה הרוסית? ואף מן הקבוצה הלודמירית שלמדה בשנות 1920—1923 בקובל, שוב רק שנים בארץ, אני ושפרבר, הצעיר אז בחבורה, שניצל מן השואה והגיע ארצה עם תום מלחמת העולם השניה. השנים — והיכן גרושקו הפקח ומכלה שמוקלר בעל ההומור? לוינזון איש הרצינות והרצון? אליהו כץ הגאון במתמתיקה? שלשת האחים ברקנר, „האינז׳ינרים"? ועוד, ועוד, האמנם אינם?

ומה עם מאות בני הנוער וילדים שהשתייכו לתנועות? ילדי „עמך", אשר היו אחר כך לחלוצים ולפועלים חרוצים? על אחד מילדי „עמך" אדברה, לא ירוח לי מזה. אולם מזכרת אני רוצה שתשאר וציון שמו, ויהיה הוא בשבילי כחיל אלמוני, אשר אליו אביא ביום הזכרון את זר־הפרחים.

והוא דודי בן הפחח ר' יאנקל בר' איטשה, פחח בן פחח מדורות. דודי לא ביקר בבית ספר מודרני, רק בבגרו למד קרוא וכתוב, כי דודי עזר להוריו משחר ילדותו להביא טרף הביתה! ודודי יפה תואר היה, ומוכשר לכל, הוא אשר לימדני ליצור „קשתות וחרבות" לל"ג בעומר, מסכות לפורים, ולשיר שירי פורים, לקטוף קני־סוף, ירק לשבועות, וסכך לסוכות. הוא אשר לימדני לשחות בנהר ולהילחם בשקצים כאשר הללו הגיחו לפתע ורצו להטביע את בגדינו או לשלחם עם זרם הנהר. כאשר גדל היה למסגר־חשמלאי ופחח מצוין. הלך לעבוד בצבא פולין, ובשנת עלייתי ארצה ב־1923, הגיע הביתה לחופשה, והוא הדור בלבושו בדרגת סמל, ונוצה גדולה בכובעו, גבוה וחמוד, וחרב ארוכה על ירכו כאחד ההוסארים בארץ פולין. דודי בא לבקרני וכמה שמחתי לראותו בהידורו! איכה דודי שלי? וכל בתי־הפחחים, דודיק? ובני דודיק? ואחיותיך?

מכולם הגיעו כשני אודים מוצלים מאש, שתי בנותיו של עזריאל הלפרין, חתן חיים יעקעליס, והיתר? הברצים, המורגנשטרנים, בני שפירא, ועוד רבים שלא ידעתים בשמות המשפחה? הנה אחד מהאלמונים רב שמואל שהיה בא לפוש ביום קיץ אל גננו ולשוחח עם אבא, והיה בוחן אותי דרך אגב בידיעות העבריות. פעם שאלני למקורה של מלה קשה, עניתי לו, שמלה זו מצאתי אצל ביאליק — התחייך רב שמואל ואמר: לא, בני, ביאליק איננו מקור, המקור הוא התנ"ך, המשנה, התלמוד. אמנם ביאליק הוא המשורר (כך בפירוש אמר: דער משורר), אבל גם ביאליק יונק מן המקורות. אבל אין דבר, הוסיף ואמר, הארץ שאתה עולה אליה, תכפר על עוונך זה, כי הארץ מכפרת על כל הדר בה. כי כן אמר רב אליעזר: „כל הדר בארץ ישראל שרור בלא עשן" שנאמר (ישעיהו ל"ג — כד): „העם היושב בה נשא עון". ועוד נאמר: „כל המהלך ארבע אמות בארץ ישראל מובטח לו שהוא בן עולם הבא!". כמה אהבה וחיוב היו בדברי רב שמואל — בכל אימרה משלו באה לידי ביטוי תפיסת־חיים יהודית.

אולם היו גם שאננים! ואחד מהם, בבואו להיפרד ממני שאלני: „ומה החפזון? האם שמעת את שופרו של משיח? מובן שאין עתה השעה לפולמוס — פסק הפולמוס, כי אין עם מי להתפלמס. — אך אבי ידע שיש להחפז! וגם אני הקטן חשתי שהזמן קצר. באשר עם גויים גרנו, והגוי „המהוגן" ביותר שאלני לא פעם בתמימות מעושה: לאן זה יהודי מוביל את בקרו לרעות? הלשדות פלשתינה? היש שדות שם לזשי־דים (אז היו לנו הרבה פרות והייתי רועה בשדות זרים).

וחברי הנוצרים בגימנסיה הפולנית בקובל היו „מעודדים" אותי בשעת האמונים הצבאיים ביריות למטרה (את התלמידים הבוגרים היו מאמנים בנשק — אמון צבאי), ובשעת התכוננותי לטווח היו לוחשים לי: „הוזיאש (יהושע), ירה ישר! לפלש־תינה! ומענין בדבר, שאף פעם לא נבוכותי, לאחר הקליעה עניתי: „אסע בקרוב, לאחר הקורס ביריות".

ונסעתי ב 1923 עם משפחת אחותי בתיה מריל אל אחינו יהודה שהיה כבר בארץ מ־1921. והנה אני מסתכל בתמונה של „הקולוניה" הלודמירית שהצטלמה ביפו ב־1924 כמדומני, מתי מספר היינו אז וציפינו לעלית אלפים — — —

וביום ההזכרה לקדושי לודמיר מצאתי אמנם רבים, אולי מאות, אבל הרבבות שהיו בעורף לא יבואו עוד, המאות האלה מעידות על החורבן הגדול.

ראיתי את המאות כיתומים ושרידים מהעבר הגדול והעשיר, עבר של נוער רציני ועשיר הרוח, נוער שלא זלזל במסורת אבות וחתר לקריאת עתיד גואל.

לודמיר — פרשו מלשון „לאדן מיר" — מתדיינים אנו", ומי לא יזכור את ההתדינות והויכוחים הסוערים במשפטים הספרותיים בין יעקב זיפר וד. בוקסר ומיכאל ברטנר? או את הויכוחים הפוליטיים בין „על המשמר" ו„עת לבנות", ו„צעירי־ציון"? ואת השיחות התוססות של חברי „הדרור" ביאלופולסקי ז"ל, בנדרסקי ז"ל, בנקובר יבדל לחיים ועוד ועוד? לא בנקל עשו מפלגות נפשות חדשות בלודמיר, אך מי שרכש לו חסידים ותלמידים, הרי ידע שאלה הם נאמניו עד הסוף.

לודמיר זו אשר מנתה למעלה מאלף שנות תרבות ופעילות יהודית, האם הכל זה נגוז תם ונשלם?

אהבתיך לודמיר בשל עברך הגדול על אגדותיך וקברות הקדושים, רבבות הקדושים שנספו ע"י חלאת האדם הנאצי וכל הגרורים שלו, וזכור נזכור ברטט את אחינו ואחיותינו הטהורים — ולא נשכח את מעשי השטנים עד סוף כל הדורות.

שלמה שוחט, רוחמה.

לודמיר עיירתנו

דרך חייהם של יהודי לודמיר היתה מסכת חיי־יצירה מופלאים של גבורה חרישית, ושל יצר חיים חזק, ויחד עם זאת עמוסים תלאות, צרות ומתח נפשי מתמיד.

אחרי המלחמה העולמית הראשונה התעוררה ההכרה של התנועה הציונית, החלה רכישת ספרים עבריים. באה ההתקשרות עם הקרן הקימת, החלו במכירת השקל. „הדיסקוסיות" (הוויכוחים) באולם ההסתדרות הציונית ברחוב פרנה, מי לא זוכר אותם?

עד שעה מאוחרת ישבו והתווכחו לפני כל קונגרס ציוני. לודמיר היהודית היתה ערה, תוססת, מדי שנה נערך בזר. לודמיר שלנו הרי הצטינה בתרומות גדולות לקרן הקימת לישראל. ההסתדרות הציונית הקימה בית ספר „תרבות" בעל רמה גבוהה כתחליף לחדר המסורתי. קשה היה בלודמיר לקיים בית ספר „תרבות". התגלו קשיים רבים ביותר, ורק במאמצים רבים קיימנו את בית הספר.

האנשים היו לוחמים למען הרעיון הנשגב. זוכר אני מספר יהודים מלודמיר, אשר תרמו הרבה ממרצם ומזמנם והפכו למרכז החיים בעיר. גם הגשימו את הרעיון שחלמו ופעלו ועלו ארצה, וממשיכים בבנין הארץ עד היום. ביניהם מר ילין, זוכר אני היטב את העליה של ראשוני חלוצינו: יוסף גירשפלד, קיקי בירמן, הירשנהורן, חיים חזנולד.

אזכור איך ליווינו אותם לתחנת הרכבת. מה רבה היתה התכונה, הערות!

לא עבר זמן רב ולודמיר שלנו הפכה מרכז של חלוצים.

זכורים לי הקשיים של ראשוני העולים בטרם עלייתם.

בלודמיר קם בזמנו הבונד. החיים הפוליטיים היו ערים והתנהלו ויכוחים רבים.

הנהלת החיים הציבוריים עוברת לידינו וחברים מתחילים לצאת למקומות הכשרה.

כבוד לזכרם של הורינו היקרים. לעולם יישארו חרותים בלבותינו ובזכרוננו אלה שזכו להשתתף בקרבות במארבים ובפעולות חבלה בעד הדם היהודי שנשפך.

לעולם לא נשכח את זכרם של אלה שהקריבו את חייהם במאבק ההיסטורי.

ט. טבת תשט"ו.

ב. זינגער

על נהרות לודמיר

(דער ניט־יידישער און דער יידישער טייך)

אַ בסל זכרונות פון 45—40 יאָר צוריק וועגן לודמירער טייכן און זומפּן.

קיין שילדערונג וועגן לודמיר קען נישט זיין גאַנץ אָן דער שילדערונג וועגן די לודמירער טייכן.

אַ ריזיקער זומפּ האָט צעטיילט דעם ישוב ביים געסל פון תלמוד תורה און בית־מרחץ ביז די באַן. דער שטח איז געווען פּוסט און נישט באַזעצט. אַ שמאָל בריקל פון אַ פּאָר לרוב צעבראָכענע שאָקלדיקע ברעטער — דאָס איז געווען דער וועג צום באַן, חוץ דעם שאָסיי מיט זיינע ציינער־שטיינער. דער זומפּ איז געווען טיף, גרויס, שטאַרק באַוואָקסן פון כל מיני געוויקסן. אין הייסע זומער־טעג פלעגט זיך אַלץ באַדעקן מיט אַ שטאַרקן נעפּל און די מוזיק־קוואַקעריי פון די זשאַבעס פלעגט דערגיין ביז האַלב לודמיר.

דער לודמירער טייך, איז אויסער לודמיר לגמרי נישט געווען באַוווּסט, און אפילו נישט אַלע לודמירער האָבן געוווּסט, ווי ער הייסט. מען פלעגט אים רופן לויט דער געגנט אין וועלכער ער געפינט זיך.

דער טייך איז דורכגעגאַנגען די גאַנצע שטאָט און געזען זיך ביזן אַריינפאַלן אין בוג. אָבער דאָס איז געווען אין צוויי באַזונדערע עקן שטאָט. יעדער האָט געהאַט זיין ראָל און באַדייטונג. זייער אַ שיינער און זאָגאַר טיפער טייך. פעלדער און בוימער זענען אַרום אים געלעגן אין אַ ריזיקן טאָל, וואָס איז געווען פיל מיט לאָנקעס. דער גאַנצער שטח האָט אָנגעהערט צו דער פּראַוואָסלאַוונע קירכע.

לודמיר איז געווען שטאַרק אָפּהענגיק פון דעם טייך. ווען עס פלעגן קאַליע ווערן די ברונעמער, (דאָס פלעגט אָפט געשען) פלעגן די וואַסער־פירערס שעפּן וואַסער פון טייך ביז מען פלעגט פאַרריכטן די ברונעמער, און דאָס האָט גענעמען פיל צייט.

ווינטער פלעגט מען האַקן אייז, בכדי צוגרייטן אים פאַר דעם גאַנצן זומער. די בעסטע משפחות פלעגן וואַשן זומער וועש אין טייך. און חסידים פלעגן גיין צו תשליך נאָר צום טייך, ווייל די וואַסערן זענען געווען טיפע, און יעדער איינער האָט געוואָלט אָפּשאָקלען זיינע זינד במצולות ים.

ווי געזאָגט, האָבן די שטחים אָנגעהערט צום קלויסטער, גייענדיק צום טייך האָט מען געדאַרפט אַריבערגיין אַ פּלויט. פלעגן די שקצים יעדן יאָר, צו תשליך, אים באַשמירן מיט צואה, און וואַרפן שטיינער פון קלויסטער־מויער, כאָטש דער בעל־הבית איז געווען אַ גלח, אַ באַרימטער ליבער

אַלטער מענטש, גערשטינסקי, דעפּוטאַט פון רוסישער דומע, שפּעטער פּוילישער סענאַטאָר. די שיקאַנעס פלעגן די שקצים מאַכן אָן זיין וויסן.

שווער זיך פאַרשטעלן לודמיר און נישט באַצייכענען דעם ווערט פון דעם טייך. און לעבן דעם טייך — דער ריזי־קער טאָל מיט די לאָנקעס פון וועלכע עס פלעגט זיך טראָגן דער ריח פון דעם היי. אין דער צייט פון היי־שניט, פלעגט זיך אין דער נאַכט, ווייט טיף אין די לודמירער גאַסן, הערן דאָס געזאַנג פון די אוקריינישע פּויערים. יידישע קינדער האָבן דערפון דעם טעם נישט געפילט, אַזאַ פיין געזאַנג מיט געפיל — דורך די היידעמאַצקע אייניקלעך, און שפּעטערדיקע פּאַטערס פון די היטלעריסטישע כוליגאַנעס...

ואחרון אחרון, ספק טייך, ספק זומפּ, דער באַרימטער לודמירער סמאָטש. אַ קליין שמאָל טייכל, ס׳רוב יאָר — אַ זומפּיקע בלאָטע, אין די רעגנס באַקומט ער אַ שטיקל טייך־צורה. דער סמאָטש אין געווען באַוווסט ביי אַלט און יונג, און איבערהויפּט ביי יונג; פּונקט ווי וואָלגאַ־מאָסקווע, וואַרשע־ווויסלע. אַזוי סמאטש־לודמיר. ביי די קינדער ממש באַליבט. ראשית כל איז ער געגאַנגען דורך כמעט אַלע יידישע גאָסן. קינדער פלעגן זיך פריי פּלוסקען אין אים, נישט מורא האָבנ־דיק פאַר שקצים, און אויך פאַרן דערטרונקען ווערן. ס׳איז געווען כמעט במקום אַ קינדער־גאָרטן. מוטערס זענען געווען אָן דאַגות.

ראש־השנה פלעגן אַ סך זיך באַגנוגענען מיט דעם טייכל צו תשליך. דאָס טייכל איז באמת געווען אַ „מאַסאָווע", באַ־דינט שוואַכע, קליינע און ניט יחסנות׳דיקע מענטשען; אפילו מיט זיינע זשאַבע־קוואַקעריי פאַרנאַכט, האָט ער ניט געהאַט זיך וואָס צו שעמען לגבי די גרעסערע זומפּן. די קליינע קינדער פלעגן אין אים געפינען אַ סך קליינע פישעלעך, וואָס עס האָט עדות געזאָגט, אַז דאָס איז אַ שטראָמיקער טייך.

דער סמאָטש האָט געדינט אַלס טייך און אַלס אַ בלאָטע. אין ריינעם יידישן באַזיץ — אין דער צייט ווען דער זומפּ און דער טייך זענען געווען מחוץ פון דער יידישער טערי־טאָריע. ווען דער אייז פלעגט אָפּגיין, פלעגט זיך אויך אונזער סמאָטש זיך אויפכאַפּן און פאַרפלייצן, ווי ער וואָלט פאָדערן צו זיך מער דרך־ארץ, ווייזנדיק וואָס ער קען אויפטאָן.

אַלע פלעגן ממש הנאה האָבן פון אונזער סמאָטש, און אַז מיר, אַלס קינדער, האָבן געזען אין אַ צייטונג, אַז אין וואַרשע איז דאָ אַ גאַס אויפן נאָמען פון סמאָטש (סמאָטשאַ), איז די שמחה ביי אונז געווען פול.

דערמאָנט מען לודמיר — דערמאָנען זיך אויך די לוד־מירער טייכן.

חוה איגר־מטלון

קטעי זכרונות מימי ילדותי בלודמיר

אבי היה אחד מחסידי רוזין שכללה מאות איש בעירה. על יד בית הכנסת של חסידי רוזין גר רבי לוי יצחק זוקר, שביתו היה פתוח לכל אחד ואחד. ביחוד בחגים היו מתאספות שמה כל נשי חסידי רוזין והיו מספרות כל מיני מעשיות ונסים ונפלאות מהרבי. אני זוכרת כשהייתי קטנה תמיד נמצאתי שמה ובהתפעלות שמעתי לסיפוריהן וכל מלה היתה אצלי קודש קדשים.

זכור לי ליל־חורף. השלג ירד וכיסה את האדמה והכל היה לבן מסביב. הקור היה חזק מאוד. הלכתי בשליחות אמי לבית־הכנסת לקרוא את אבי הביתה באופן דחוף. כש־הגעתי לבית הכנסת הגיעו לאזני נגוני גמרא ומשניות. פתחתי לאט את הדלת ונכנסתי. חרדת קודש שררה שמה מהחסידים שלמדו תורה בצוותא. על יד השולחנות הארוכים ישבו משה מנדל בוקסנבוים, שמחה וינטרוב, חיים הערש פיגנבוים, יעקב איגר, אבי ועוד. עד עכשיו כשאני נזכרת בתמונה זו, אופפים אותי געגועים עזים לחסידים, לאחינו ואחיותינו הקדושים והטובים שנשחטו ונשרפו באופן טראגי ואכזרי.

בלודמיר היתה תנועה ציונית גדולה. כמעט בכל בית למדו עברית וידעו עברית. כשהיה בא מי שהוא מארץ ישראל, היו מקבלים אותו בשמחה וחדוה. מהמשפחות שהיו מאכסנים את האורחים היו משפחת בירמן, רוטנשטין, הורביץ.

פעם בא ללודמיר ד"ר קורנגרין לאסוף תרומות. לא היה אחד שלא תרם תרומות כסף ותכשיטים. נשים הסירו טבעות מאצבעותיהן, שרשרות מצואריהן, ותרמו בגיל את תרומתן, בתקוה שיוכלו פעם לעלות ולהשתקע בארץ הקודש. בין התור־מים היו החסידים האדוקים, שהיו ציונים נלהבים וחובבי־ציון.

ק. דאַווידזאָן

דער איינגעזונקענער קלויסטער

(לודמירער פאלקס־לעגענדע)

אַמאָל, מיט אַ סך יאָרן צוריק, האָבן די יידן פון לוד־מיר געהאַט אויסצושטיין פיל צרות און בושה, ווען ס׳האָט זיך אין שטאָט געמאַכט אַ לוויה.

די חרפה און די יסורים זענען באַשטאַנען אין דעם, וואָס אויפן וועג, וועלכער פירט צום בית הקברות איז גע־שטאַנען פון כמה יאָרן אַן אַלטער קלויסטער. ווען מ׳פלעגט

אַדורכטראָגן אַ מת, פלעגן די גרויסע קלויסטער־גלאָקן אָנהויבן הילכיק צו קלינגען. די משרתים פלעגן אַרויסלויפן און אָנהויבן אָפּחוזקן און אָפּלאַכן פון דער לוויה, און אויך נאָכוואַרפן שטיינער דער עדה יידן מלווים.

קיין אַנדער זייטיקער וועג צום בית־הקברות איז נישט געווען. האָט מען טאַקע געליטן גרויסע יסורים און מ׳האָט זיך גאָרניט געקענט קיין עצה געבן.

האָט מען זיך פאַרקלאָגט פאַר דעם דאַמאָלטיקן פּריסטאַוו, אים אָנגעוויזן אויפן שרעקלעכן בזיון־המת און אויף דער גרויסער אכזריות׳דיקער עוולה, וואָס ווערט באַגאַנגען קעגן די יידן.

האָט דער פּריסטאַוו, ווי געוויינלעך, נאָך אַ גרעסערער השתדלות מצד די בני־העיר, צוגעזאָגט, אַז אַזוינס וועט מער זיך ניט איבערחזרן.

איז דאָס אָבער געווען נאָר אַ פּוסטע הבטחה, און ווען ס׳האָט זיך געמאַכט, אַז מען האָט דורכגעטראָגן אַ מת — האָט מען ווידער, ווי שטענדיק, אָנגעהויבן צו קלינגען מיט די גלעקער, און ווידער נאָכגעוואָרפן שטיינער.

האָבן יידן קיין אַנדער ברירה נישט געהאַט און באַשלאָסן, אַז בייטאָג זאָל מען קיין לוויה נישט מאַכן, ווייל ביינאַכט וועלן דאָך די קלויסטער־שומרים שלאָפן, און וועלן נישט זען, אַז מ׳טראָגט דורך אַ מת.

האָט מען אויך אויסגעפּרוווט דאָס מיטל. האָט מען זיך ביינאַכט, אין דער פינצטער, ממש אַדורכגעגנבעט, שאַשטיל, פאַרביי דעם קלויסטער. איז דאָס אָבער אויך ניט אָפּט געלונגען און ס׳פלעגט זיך אָפּשפּילן די זעלביקע מבוזה׳דיקע אָרגיע, ווי כסדר.

אין יענער צייט, האָט אין לודמיר געוווינט אַ גרויסער צדיק, אַ גוטער ייד און אַ ירא־שמים. (דאָס זאָל זיין ר׳ שלמה קאַרלינער, „משיח בן יוסף״, וועלכער ליגט אויפן לודמירער בית־עולם).

איז מען תמיד געווען פאַרזאַמלט ביים דאָזיקן גרויסן צדיק, געזאָגט במנין תהלים, געפּראַוועט תעניתים, געטיילט נדבות לעניים — אפשר וועט זיך שוין דער רבונו של עולם פאָרט מרחם זיין, צוזען די גרויסע בושה און אַריינשיקן אַ גוטע דעה צו די גלאָקן־קלינגער, זיי זאָלן אָפּשטעלן זייערע מעשי־תעתועים, און דאָס שטעטל וועט ענדלעך אַרויסגעהאָלפן ווערן פון דער אוברחמנות׳דיקער צרה און גרויסן בזיון, וואָס ווערט אָפּגעטאָן כלפּי זיי, די אומבאַהאָלפענע און שוואַכע עדה יידן.

און אַזוי איז אַוועק אַ שטיק צייט.

פּלוצעם איז דער גרויסער שטעטלשער צדיק, דער שוין אין טיפן עלטער תלמיד־חכם, נסתלק געוואָרן.

האָבן יידן אָנגעהויבן צו זאָרגן, אויף אַלעמען האָט זיך פאַרשפּרייט אַ מרה־שחורה און אַן אימה:

— וואָס טוט מען?

אַ טויט־שריק איז אויף אַלעמען באַפאַלן, וויסנדיק וואָס ס׳וועט זיך ר״ל אָפּטאָן ביי דער לוויה, און דעם בזיון, וואָס דעם דאָזיקן צדיק וועט צוגעטיילט ווערן.

יידן האָבן ניט גערוט.

מיט פאַרבראָכענע הענט, מיט פאַרוויינטע פּנימער און אין גאַנצן צעטומלטע איז מען אַוועק צום פּריסטאַוו.

האָט מען מיט טרערן אין די אויגן געבעטן דעם פּריסטאַוו, ער זאָל באַפעלן מ׳זאָל כאָטש איצט, ביי דער לוויה פון צדיק, נישט קלינגען מיט די גלעקער און נישט נאָכוואַרפן מיט שטיינער.

יידן האָבן פאַרציטערטע אויפגעוויזן ווי שרעקלעך גרויס די שאַנד איז פאַרן מת, און בפרט פאַר אַזאַ גרויסן און חשובן נפטר.

דער האַרט־האַרציקער גוי, דער פּריסטאַוו, איז צום ערשט קאַלט און טויב געווען צו דער בקשה פון די „שמורציקע זשידעס״, אָבער אַז מען איז פאַר אים געפאַלן צו די פיס, געקושט זיינע טריט, און לסוף צוגעזאָגט גאָר אַ גרויסע און שיינע מתנה — האָט ער פאַרזיכערט, אַז די לוויה מעג פאָרקומען, און אַז ס׳וועט שוין מער גאָרנישט געשען...

תיכף ומיד זענען די יידן אַוועק צו דער לוויה.

איז זיך דאָס גאַנצע שטעטל יידן צונויפגעקומען אָפּצוגעבן דעם לעצטן כבוד דעם גרויסן צדיק, און די לוויה מיטן גרויסן פאַרזאַמלטן עולם האָט זיך אָנגעהויבן.

ווען מ׳איז אַרויפגעקומען מיטן נפטר אויפן בית־הקברות־וועג, און די נושאי־המיטה האָבן זיך דערנענטערט צום קלויסטער, — האָבן זיך באַלד אַלע גלעקער צעקלונגען, און דווקא נאָך רוישיקער און הילכיקער, ווי תמיד.

די גאַנצע עדה יידן האָבן אויפגעציטערט פון פחד, און זענען געבליבן שטיין ווי פאַרגליווערטע.

אַלע מיטאַמאָל האָבן פאַרלאָרן דעם לשון, און קיינער האָט צום צווייטן קיין איינציק וואָרט, נישט געקענט ברענגען פאַר די ליפּן.

און — ווי די יידן שטייען אַזוי, און ווייסן ניט וואָס צו טאָן, האָבן זיי פּלוצעם דערזען:

דער נפטר זעצט זיך האַסטיק אויף דער מיטה, און ווענדנדיק זיך צו דעם קלינגנדיקן קלויסטער, שרייט ער אויס מיט ממש אַ שאגת־ארי קול:

— „פון היינט אָן זאָל ווערן פון דיר אַ באַרג ערד!״.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

דער גרויסער קלויסטער איז פון יענעם טאָג אָן, אָנגעהויבן איינצוזינקען און אין דריי טעג אַרום איז קיין שום זכר פון אים נישט געבליבן.

אויף דעם זעלביקן אָרט געפינט זיך נאָך ביז היינטיקן טאָג אַ בערגל באַוואָקסן מיט ווילדע גראָזן, אויף וועלכן עס שטייט צום אָנדענק פון איינגעזונקענעם קלויסטער.

מרים פרשניצקי, (בודנסקי)

מען ברענט שמות

כ׳וויל דאָ פּרווון דערמאָנען אָן אייגנאַרטיקן מנהג, וועלכער איז אָפּגעריכט געוואָרן אין לודמיר בערך אין יאָר 1927—1928, וועלכער שפּיגלט אָפּ די ספּעציפישע מנהגים פון אונזערע עלטערן ז״ל.

ווי מיר געדענקען זענען ביים אַריינגאַנג אין דער גרויסער שול געשטאַנען צוויי גרויסע הילצערנע קאַסטנס, וווּ אַהין מען פלעגט ברענגען אָפּמאָל בלעטער (שמות) פון ספרי־קודש. איבערהויפּט פאַר אַ יום־טוב, ווי למשל ערב פּסח, ווען ביים רייניקן די הייזער פלעגט מען אַזעלכע שמות געפינען, פלעגט מען זיי ברענגען, ווי דער מנהג איז „לגניזה״. אַזוי האָבן זיך אין די צוויי קאַסטנס גע־זאַמלט שמות ווי מען האָט געזאָגט, הונדערטער יאָרן.

דאָס איז געווען אין די נאָכמיטאָג־שעהן אין אַ שיינעם זומערדיקן טאָג אין לודמיר. אין צוזאַמענהאַנג מיטן רוף פון ועד הקהילה און ראַבינאַט, האָבן זיך אַרום דער שול צונויפגעזאַמלט הונדערטער יידן, אָנגעטאָן אין בגדי חג, ווי צו אויפנעמען אַ ספּעציעלן יום־טוב. ביי די טויערן פון שול האָבן געשפּילט די לודמירער כלי־זמר פריילעכע מאַרשן און ניגונים. פון אַלע עקן שטאָט האָבן געשטראָמט מענטשן צו דער דאָזיקער פייערונג.

צו דער באַשטימטער צייט האָבן יונגע בחורים אָנגע־פּאַקט אַ גרויסע צאָל זעק מיט שמות, ביז די קאַסטנס זענען ליידיק געוואָרן. די דאָזיקע זעק זענען אַרויפגעלעגט גע־וואָרן אויף אַ גרעסערער צאָל וועגענער, וועלכע זענען געשטאַנען אַנטקעגן פאַרנע־גאַס, און עס האָט זיך פאַר־מירט אַ פריילעכער צוג, וועלכער איז געווען אַ יחיד במינו, איינמאָל אין משך פון דורות אין לודמיר. אָט אַזוי האָט

אויסגעזען דער סדר: פאָרויס, בראש פון צוג האָבן מאַר־שירט דער אָרקעסטער, נאָך זיי האָט זיך געצויגן די וועג־נער. אויף דער לעצטן וואָגן איז געזעסן אַ יונגער בחור נעבן אַן אָפענעם זאַק און אין די הענט געהאַלטן די צוויי לוחות הברית אויסגעהאַקט אין אַ גרויסן פאָרעם; בעת דער צוג האָט גערירט, ביים דורכמאַרש דורך פאַרשיידענע גאַסן האָבן מענער און פרויען אַרויסלויפנדיק פון די היי־זער אַרויסגעבראַכט איינציקע בלעטער (שמות) און אַריינ־געלעגט אין דעם אָפענעם זאַק. נאָכהער האָבן מאַרשירט די רבנים פון לודמיר און רבנים פון דער סביבה, וועלכע זענען ספּעציעל געקומען, די פני העיר, נכבדי העיר, און נאָכהער אַ ריזיקער עולם יידן פון אַלע ריכטונגען און גרופּירונגען, וועלכע האָבן פייערלעך און תמימות׳דיק מאַרשירט צו דער ריכטונג פון בית־הקברות, כדי צו מקיים זיין די מצווה פון גניזת דפים פון ספרי קודש.

אויפן בית־הקברות איז רעזערווירט געוואָרן אַ ספּע־ציעלער פּלאַץ, ווו עס איז אויסגעאַרבעט געוואָרן אַ גרויסע 4־עקיקע גרוב, באַדעקט מיט בעטאָן, ווו מען האָט מקבר געווען די שמות. אַרום דעם דאָזיקן פּלאַץ האָבן זיך פאַר־זאַמלט המונים באַגלייטער. ביי דער געלעגנהייט האָבן די רבנים פון לודמיר, באַזונדערס דער ביאַליסטאָקער רב, הרב גראָסמאַן געהאַלטן פייערדיקע רעדעס, ווו זיי האָבן מבליט געווען דעם ערך פון לימוד התורה, און זיי האָבן מתפּלל געווען, אַז די אותיות פון די דאָזיקע דפים, וואָס אונזערע עלטערן האָבן איבער זיי פאַרגאָסן טרערן, זאָלן אין אונז אויפלעבן און אונז רופן צו ממשיך זיין דעם וועג פון אונזערע עלטערן. דער דאָזיקער טכס האָט אויף אַלעמען איבערגעלאָזט אַן אומגעהויערן רושם.

ב. זינגר

הפנדרים הלודמיראים

מתוך חרדה לזכרם של אלו ששמותיהם אינם נזכרים באסיפות ובאזכרות, היות ובגלל מעמדם הסוציאלי לא היו בין הבולטים בעירנו, רצינו להקדיש מאמר זה. סקירה זו מקיפה תקופה קצרה בשנים, אבל רבת־ערך מבחינה היסטו־רית; לודמיר לפני קץ השלטון הצארי, כבוש האוסטרים, התחלת משטר פולני.

והנה לודמיר לפני המלחמה הראשונה. עיירה שקטה, יערות ונהרות מסביב לה, אוכלוסיה לא יהודית כפרית עצומה מסביב לה, אבל תושביה רובם ככולם יהודים, חוץ מפקידי המוסדות הנוצריים אשר בקצה העיר. היות ובלודמיר חנה תמיד חיל־מצב גדול, לכן היה מורגש חזק מאוד גם החלק הלא־יהודי שבו. המסחר והמלאכה היו רק בידי היהודים. שום מפעל תעשיה לא היה; כמה טחנות קמח, והיתר בתי מלאכה זעירים שהעסיקו שוליות בודדים, ומקור קיומם בעיקר על הנוצרים שבסביבה, כל שנת בצורת או איזה שהוא פגע מפגעי הטבע בחקלאות, פגעו תיכף בקיום הישוב שלנו.

„לינת הצדק" ו„מושב־זקנים"

ההבדלים המעמדיים לא היו כל כך גדולים בלודמיר היהודית. לא היו בה עשירים בעלי שם ארצי, אולי רק כמה יחידים; והישוב רוב רובו היה בינוני, ואפילו למטה מבינוני.

מסיבה לא ברורה לי, לא היו בלודמיר שבזכרוני למדנים בעלי שם ולא מוסדות תורה מפורסמים. ומי שרצה כי בניו ישתלמו בתורה שלח אותם לכל מיני מקומות. וגם בנדבנים בעלי־שם לא הצטיינה לודמיר. אולם לודמיר הצטיינה באופיה המיוחד, בצניעות, בנדיבות ובנדבנות של הכלל. התקיימו בלודמיר הרבה מוסדות עזרה וסעד, כגון „לינת הצדק", „חסד של אמת", „הכנסת כלה", בית חולים, „מתן בסתר", וכל מיני מוסדות ויועצים לשם מצוות עשה שהזמן גרמם, כגון „קמח דפסח" או „דמי פורים" ועוד.

שום מוסדות ארציים, תרבותיים או פוליטיים לא נתקיימו אז. דומני המוסד היחידי מבחינת ארצית היה הרבי והחסידים שלו. הרבה בתי כנסת היו, והרבה חסידים שהשתייכו לרבי וביניהם היה קשר ארצי, פגישות וביקורים הדדים. מתכנו של הרבי שאבו החסידים את השראתם הרוחנית. וברור כי גם כאן היה צורך בתרומות למרכזו של הרבי, ומה שנתנו נתנו בעין יפה. יש להדגיש כי כל הנדבנות הזאת ניתנה מצד האוכלוסיה היהודית ללא כל כפיה ולחץ ובתנאי־קיום די קשים, ועל ידי משפחות מטופלות בהרבה ילדים. באיזה בית לא היה „יום" של בן ישיבה, ואורח לשבת?

וכל זה היה מנת חלקם אך ורק של השכבות הבינוניות ומטה. אנשים כמעט ללא שום פרסום מיוחד, ללא פרטנסיה לזה. רוב רובו של הציבור היה חסידי, שהשתייך לשטיבל שלו. כאן מצא היהודי הרגיל לזה את תכנו הציבורי והתרבותי, וקשריו עם קונו. וככה גדלו גם את בניהם.

יוצאי דופן היו ה„פנדרים" הלודמיראים. אלו היו הסבלים והעגלונים וכל שאר נחותי הדרגא, שהביטו בדרך ארץ מובן להם על כל אלה שדברנו קודם. וזה היה מובן להם כל אלו נוסף על כל הנדבנות והנדיבות שרשמתי לזכות הכלל. נוסף לזה ידעו הפנדרים לעמוד ולשמור על כבוד כלל ישראל בכל הזדמנות. לרבי לא השתייכו, זה היה למעלה מהשגתם, אבל העריצו כל רבי, בו בזמן שחסידים של רבי אחד היו נוהגים לזלזל ברבי אחר. היו להם בתי תפילה לחוד, של קצבים, חייטים, סבלים ועוד.

זוכרני בהתחלת השלטון הפולני עמד לבא הרבי מבלז. ברור כי ההכנות היו גדולות, אפילו מצד השלטון התייחסו כאלו בכבוד. אז הודיע אחד מבעלי הכרכרות (היחידה עם חישוקים מגומי) וברור גם מן התקיפים שבהם, כי רק

בכרכרתו יובילו את הרבי. ברור כי כרכרה זו שימשה כל השנה למטרות ונסיעות לאו דוקא מהצנועות ביותר. אבל זה היה רצונו ושבתות לפני זה החליט כאלו בחיטוי ובהפסקת עבודה. ובבוא היום והרבי בא. שיחרר את הסוס ונרתם בעצמו. ככה הבינו יחס לרבי.

או, בפרוץ המלחמה הראשונה נסענו בעגלה לקובל. ילד הייתי. עגלה מלאה נוסעים. כולם נרדמים לאט, לאט. העגלון יושב לו, מזמזם לו נגונים מימים נוראים (איפה יכל לבטא יכלתו?). והנה מצליף בשוטו לאחד הסוסים וטוען: מילא אתה המן הרשע, אותך אני מכיר טוב מכל השנה, רשע היית, ורשע תהיה, ומצליף לו, אבל מה נעשה ממך מרדכי הצדיק? לסוס השני דבר ככה. ברור כילד נזדעזעתי מזה. מה זה? סוס בשם מרדכי. אבל כעבור שנים הבינותי כי הסוסים שותפים הם לו בכל, ויקרים הם לו לא פחות מבני ביתו. ככה הבין הפנדרה את הרע והטוב.

שום ארגון מקצועי לא היה להם, אבל אף פעם לא קיפח אחד תחומי השני, כמו שהיה מקובל בין החנוונים. כנראה עמד המוסר אצלם על רמה יותר גבוהה מאשר אצל החנוונים, הסוחרים וה„נכבדים". בנקרוטים ופליטות ושמיטות חסכונות של עובדות־בית לא היו בחוגים שלהם אך רק ב„חוגים הגבוהים".

ומי לא זוכר את תקופת הפליטים מגליציה בעירנו בימי הכיבוש הרוסי. הרבה מאות באו, אנשים נשים וטף. מי טיפל בהם? ללא כל הכנות? עמך! וכך הכל. ללא כל עזרה מבחוץ (באיחור זמן, דומני, נתקבל משהו על ידי הסופר אנ־סקי).

בימי כיבוש האוסטרים, אמנם רווח לנו ליהודים, אבל התחיל סבל של קיום ללא נשוא, גברו הדלות והעוני. התחבורה הבין־עירונית נפסקה. היה צורך בפרוטקציה מיוחדת, והעשירים ידעו יפה לנצל את זה ולקבל כל מיני קונצסיות לכל מיני מצרכים. ובמקום להקל על הנצרכים הגדילו ע״י המונופול סבל הכלל.

אז קמו תנועות של צעירים, ששאפו במה שהוא להקל על המצב, ויסדו מטבח עממי. בשלו ארוחות חמות וחלקו בין הנצרכים הרבים, ולקיומו אספו נדבות, סדרו הצגות

די עלטסטע מצבה אויפן לודמירער בית־עולם

(דרך אגב! זו היתה אחת ההתחלות לפעולה תרבותית בימי הכיבוש). המוסד הזה קבל אפילו הכרתו של המושל הצבאי ובמדת מה גם תמך בו.

קמו תנועות נוער שונות, רובן ככולן ציוניות, לשם איסוף כספים ומגביות. ממי באו חבריהן? אך ורק מההמונים.

זוכרני יפה את מאות הנוצרים הצעירים שהיו באים בימי הסתיו לעמוד במבחן הצבא בימי הצאר. וכמקובל שום חוק לא אסר עליהם הפקרות. הם היו מסתובבים שכורים והיו מתנפלים לשדוד ולהכות באין מפריע מצד השלטון. וכל החנוונים ידעו רק אמצעי אחד: לסגור את החנויות ולברוח הביתה. ומי שנפגע — סבל.

מי יצא חוצץ נגדם תיכף ומיד?

העגלונים, הסבלים, הקצבים וכל שאר „נחותי הדרגא"

„מושב־זקנים" בלודמיר.

ידעו להגן על הכלל, ורק הם מכל האוכלוסיה היהודית שידעו להגן.

ועם התחלת המשטר הפולני, היה כל יהודי נתון לחסדי הפקידות ואנשי השלטון הפולני, כל אחד מהם חדור היה שנאת ישראל, ולא פעם עשו ללבות הסתה נגד יהודים. אפילו אז, כשכל הארגונים והאגודות התקיימו כבר בעירנו, גם אז עם כל התנפלות של הפולנים היו הרחובות מתרוקנים מיהודים.

אבל גם אז ה„פנדרים" שלנו יצאו נגד הפורעים ועשו מלאכה יפה למען כבוד כולנו.

מצאתי לנחוץ לציין את כל זה בכדי להיזהר מסילוף האמת ההיסטורית, אף באזכרה אחת לא שמעתי כי יזכר שמם של המוני העם, „נחותי הדרגא"; לא שמעתי כי ייזכר מפעלם להגנת כבוד ישראל מפני הצוררים. אל יקופח שמם וזכרם! לשם כך נתכוונתי במאמרי זה.

א. קוריס

מדמויותיה של לודמיר היהודית

בחשבי על העיר לודמיר ועברה, עולים בזכרוני כמה מה־אישים ומהמפעלים המחזירים אותי לתקופת הנוער, עת פעלנו למען ציון בלודמיר, חלמנו ושאפנו לעליה ולחיים לאומיים חדשים ומתוקנים במולדת הנכספת.

לנגד עיני קמים מאורעות ומעשים, עסקנים מצניעי לכת ועושי מעשים טובים, שמהראוי לייחד עליהם את הדיבור:

א) בלודמיר היו הרבה בתי כנסיות שהיו מתמלאים מתפללים בכל ימות החול, ומה גם בימי שבת ומועד. ואולם תושבי הרחוב פילסודסקי (מקודם קובלסקי) היו צריכים לכתת רגליהם מרחק גדול לפי הערך עד בית הכנסת שלהם.

בימות החום ולכש"כ בימות השלגים היתה הליכה ארוכה זו גורמת לטרחת הציבור. והנה נתעורר יהודי אחד מתושבי הרחוב הזה ושמו זאב (וועווי) גבאי ונדב תרומת קודש, שטח אדמה של חצרו שעליו הוקם בית מדרש. ככה באה הרווחה ליהודי הרחוב הזה והרחובות הסמוכים. ואכן היא קבל שכר מצווה בהאי עלמא, כי כאשר בית הכנסת הוקם על תלו, נקרא בשם „בית מדרש של ר' זאב גבאי".

באותו בית המדרש היו קיימות חבורות־תרבות, שקבעו עתים ללימוד משניות, גמרא, וכו'. ביניהם מתמידים שישבו ועסקו בתלמוד תורה כל הימים, לרבות הלילות, ומזמן לזמן היו עורכים חגיגות סיום.

לימים נוסדה בבית המדרש זה גם קופה לגמילות־חס־דים, שתחילתה מצער ואח"כ הלכה וגדלה, גם בשטח ההכנסות (המתפללים היו תורמים מדי שבוע בשבוע), וגם בשטח מתן ההלוואות, שכן הרבה יהודים ברובם סוחרי ה„ירידים" היו מקבלים הלוואות לקנית סחורה לפני ה„יריד" ומחזירים אחרי היריד, ובינתים עשו מסחר והרוויחו למחייתם.

כותב הטורים האלה שהוטל עליו לנהל את החשבונות של הגמ"ח ראה בעיניו כמה רבה היתה העזרה הזאת לנז־קקים לה.

ב) קנאת עסקנים תרבה יוזמה.

לא ארכו הימים ובית המדרש של ר' זאב גבאי נתמלא אף הוא מתפללים קבועים ולקראת „הימים הנוראים" היה צר מהכיל גם את המתפללים החדשים שהיו נוהרים שמה.

והנה נתעורר ר' זאב יוחנזון, בעל טחנת קמח ומנסריה ברחוב סמוך, ומסר את אחד הצריפים של המנסריה שלו לשם בית תפילה. ע"י זה הוקל בהרבה לצבור, ואנשי סביבתו נשאוהו על כפים. ר' יוחנזון זה נתברך לא רק בעושר, כי אם גם בברכת התורה, היה למדן מופלג ונדיב־לב ועליו היו הבריות אומרים, שתורה וגדולה במקום אחד נזדמנו.

ג) ייזכר לטוב גם ר' ברה'לה המלמד, שב„חדר" שלו למדתי גם אני. לפני עליתי ארצה באתי לבית הכנסת להיפרד מיהודי הרחוב שלי. כולם כמובן נתנו לי יד לשלום אגב ברכת הדרך, ברם המלמד ר' ברה'לה התבייש משום מה להיפרד ממני בפרהסיה, לעיני כל ישראל. הגיעו אליו אז שמועות, שבחורי ארץ ישראל אינם מדקדקים במצוות, וחשש שמא אני שהכיר אותי בתור בן למשפחה דתית, אלך גם כן בדרך כל בני הארץ... למרות ידיעתו שסבא שלי, ר' יהושע ז"ל נתן את הסכמתו לנסיעתי, היה לו בכל זאת קשה לתת יד ולצרף ברכת פיו.

ואולם מאידך גיסא, הרי בעולה לארץ־הקודש עסקינן, והרי גם ייתכן שאוירא דארץ־ישראל תשפיע עליו דוקא לטובה, ואיככה זה יעמוד מרחוק? הוא ר' ברה'לה, המרביץ תורה לילדי ישראל ומתפלל בכוונת הלב פעמים ביום, „המחזיר שכינתו לציון"? ולכן השכיל לעשות: חיכה עד שגמרתי להיפרד מכל המתפללים, ובצאתי מביה"כ יצא גם הוא, כאילו ללוותני קצת. אגב הליכה שוחח אתי בדברי תורה, וכשנתרחקנו מעין רואים ונשארנו לבדנו — אז עמד מלכת, הושיט לי את ידו ובעינים דומעות אמר לי כדברים האלה: אחרי שזכית לעלות לארץ הקודש, יהי רצון שזו תהיה עליית הגוף ועליית הנפש גם יחד. אנא, הבטיחה נא לי שבבואך לארץ, תשים רגליך במיוחד אל הכותל המערבי, ותעלה שם את זכרוני ותתפלל בעדי ובעד אשתי ובני.

ברגע זה עלה ונתעלה גם הוא בעיני. ראה ראיתי שמאמין הוא בנקודה היהודית שבי, לא רק שלא אהיה בין פורקי עול, כי אם למעלה מזה, ראה אותי כשר וישר להיות המליץ בינו ובין הכותל המערבי...

אישים ודמויות

משה צינוביץ

רבני לודמיר וגדוליה

הרב יצחק ר' בצלאל'ש (בן רבי בצלאל)

הרב הנ"ל הוא הרב הלודמיראי הראשון הידוע לנו, ואשר שמו נשתמר אצלנו הודות תשובותיו בהלכה הנמצאות בספרי בני־דורו. ר' יצחק ר' בצלאלש היה אב"ד ור"מ בלודמיר עוד בזמן הגאונים הראשונים שבאו להרביץ תורה בין יהודי פולין, ווהלין וליטא. הוא חיבר הגהות על הש"ס ועל הרא"ש ועל המרדכי („כלילת יופי", חלק א).

הוא היה בן זמנם של הגאון רבי שלום שכנא (רבו של הרמ"א), שהיה תלמידו של הגאון הראשון בפולין — רבי יעקב פולק, והיה אב"ד ור"מ בלובלין, ועם הגאון רבי קלמן מווירמייזא, שהיה אב"ד ור"מ בלבוב.

ר' יצחק מופיע כרב ור"ם לודמיר לערך בשנת ש"ז (1547),* ואולם האריך ימים אחריהם עד לשנת ש"ל (1570) בערך**.

כאשר רבי שלמה לוריה (המהרש"ל) בא להחזיק ישיבה באוסטראה (לפני שנת ש"י בערך) (1550) והוא עוד אז צעיר לימים ביחס להרב הלודמיראי, נהג כבוד ברב זה, ושלח לו את פסקיו להסכים עליהם. ונמצאת הסכמתו של ר' יצחק ר' בצלאלש בתשובות המהרש"ל הנ"ל סימן אין במילים אלה: „יפה כיוון וכתב. נאום יצחק ב"ר בצלאל ז"ל הגר בוולאדימור".

לאחר זמן קצר, יצאה בשנת שי"א (1551) פקודה מאת זיגיסמונד אוגוסט, מלך פולין, שנתנה לקהילות ישראל בפולין את הזכות החפשית של מנוי רבנים ודיינים. למנהיגים אלו ניתן יפוי־כח לשפוט „על פי תורת משה", להחרים את הממרים ולהטיל עליהם עונשים. זכות זו ניתנה לפולין קטן (קראקא, לובלין) ורוסיה האדומה (לבוב), ליטא וגם לווהלין בתוכם.

צו זה נתן דחיפה לארגון אבטונומיה של החברה היהודית, שהיתה בנויה על בסיס דתי, ועל סמך זה נוסד והתפתח ארגון קהילות היהודים בפולין, בצורת ועד „ארבע ארצות", שארץ ווהלין היתה חטיבה מיוחדת במסגרת הארגון הארצי הכללי הזה.

ארץ ווהלין היתה מחולקת לארבע קהילות ראשיות: לאדמור, אוסטראה, קרמניץ ולוצק. לרבני קהילות ראשיות אלו היתה סמכות משפטית רשמית, ובשים לב לחשיבותו של השפוט הרבני, פרחו בכל רחבי פולין ישיבות גדולות לפיתוח השיפוט הרבני.

גם בלודמיר כקהילה ראשית התקיימה אז ישיבה גדולה על ידי המרא־דאתרא שלה, רבי יצחק ברבי בצלאלש הנ"ל*.

ר' יצחק הלודמיראי נהיה למפורסם ברחבי פולין. הוא נזכר בכבוד גדול בתשובות הרמ"א (רבי משה איסרליש בקראקא), המתארו בתואר „הגאון מו"ה, יצחק צלאל יצ"ו אשר הוא בלאדמור". חרדו לדבריו ונתנו כבוד לשמו תלמודיים מפורסמים אחרים, כגון רבי יוסף כ"ץ בעל „שארית יוסף" (גיסו של הרמ"א), וכן ר' נתן שפירא בעל „מבוא שערים". רב שני זה מציין את ר' יצחק ברבי בצלאל (בשו"ת ב"ח החדשות. סימן ע"ה) בדברי שבח אלו: „ועוד ראיתי בכתב יד של החכם והשלם מופת הדור, יצחק בן בצלאל נר"ו... ומצורף לזה לרווחא דמילתא שהגאון החכם השלם מהר"ר יצחק נר"ו התיר ג"כ לעלמא (בענין היתר־עגונה), וראוי לומר עליו „כבר הורה זקן", ומה נמלצו דברי פי חכם ודבריו מיוסדים על אבני פז והדין דין אמת וצדק".

כן כותב עליו בהערצה גדולה רבי יצחק הכהן שפירא שהיה חותנו של המהר"ם בלובלין (ראה בספר „נתיבות השלום" למהר"ל מפרג), ואותו הדבר מובא הוא בשו"ת ב"ח הנ"ל (סימן ע') לבן דורו הגאון רבי יואל יפה סורקיש, ושם הוא נמצא חתום: נאום יצחק בן בצלאל ז"ל, הגר בוולאדימור".

---

* דבר זה אנו למדים משו"ת „שארית יוסף" (סימן י"ז) בקשר למשפט בענין השגת גבול של שכירות יין־שרף מהשר. ענין זה מובא גם בשו"ת מהרש"ל (סימן ל"ה). דבר זה אירע במדינת ליטא (ולפי שו"ת מהרש"ל בשנת ש"ז). הרב הלודמיראי רבי יצחק מתואר שם בתור גאון.

** לפי דברי הרב דמביצר וכן לפי אנציקלופדיה של גדולי ישראל, כרך IV, בעריכת ד"ר י. מרגלית — נפטר בשנת של"ו, 1576.

* בין תלמידי ישיבה זו יש לציין את הרב המפורסם, רבי יהודה בן עובדיה איילנבורג, שבא באופן מיוחד מגלילות המערב ללמוד בישיבת לודמיר. הוא היה רב בקהילות שונות וכפי הנראה גם בבריסק־דליטא. עבר אחר־כך להיות רב בניקאלשפורג, הקהילה הראשית במורביה ונפטר שם בשנת שע"ח בגיל ס"ח (1618). בספרו „מנחת יהודה" מביא הרב הנ"ל הרבה דברי תורה ששמע מפי מורו ורבו ר' יצחק בצלאלש (ראה: כרמולי „בית ועד לחכמים" — „איזראעליט", 1867).

החכם ר' דוד גנז בספרו „צמח דוד" (ובדומה לו גם ר' יחיאל היילפרין ב„ספר הדורות" שלו) כותב בקשר לדורו של המהר"ל: ...„ובימיו הרביצו תורה בישראל בארץ פולין ורוסיא גדולי עולם, ר' יצחק בר בצלאל ר"י (ראש ישיבה) בולדימיר, וזמנו בערך משנת ש' עד ש"ל (1540—1570), פחות או יותר.

חתניו של ר' יצחק ר' בצלאלש (הרב ר' אברהם פולאק ור' שמואל הלוי)

לרבי יצחק ר' בצלאלש היו שני חתנים גדולי תורה מובהקים.

אחד מהם היה הרב ר' אברהם פולאק שהתייחס לגאון רבי יעקב פולאק (הראשון) הידוע לנו כגאון הראשון בפולין, וכחלוץ ראשון להחדרת לימוד־התורה בנפות מדינה זו, שנהיתה למקום מקלט ליהודי אשכנז והמדינות הסמוכות. הוא היה נמנה בין העשרה הראשונים של גדולי־הרבנים בפולין, אשר הסכימו על הדפסת הפרוש „מתנות כהונה", על מדרש רבה לר' יואל הכהן משברשין. הוא נזכר גם בשו"ת ב"ח (סימן ד'). מתייחסים אחריו אישים ידועים בעולם הרבנות והיהדות, וביניהם בני משפחת פינס המפורסמת שבארץ ליטא ורוסיא־הלבנה.

חתנו השני של ר' יצחק ר' בצלאלש היה הרב החסיד הקצין והנדיב ר' שמואל הלוי שהיה מנכבדי קהילת לודמיר, וכתוב עליו שהיה אצלו תורה וגדולה במקום אחד.

נכדיו של ר' יצחק ר' בצלאלש (ר' יצחק הלוי ור' דוד (הט"ז)

הנכבד הלודמיראי הזה ר' שמואל זכה לשני בנים מפורסמים, הלא הם הרב ר' יצחק הלוי ורבי דוד בעל ה„טורי זהב", שהעשירו את הספרות התלמודית הרבנית בחיבוריהם הדגולים.

ביחוד מפורסם רבי דוד שנולד לאביו הנ"ל בשנת שמ"ז (1587) ונחשב כעמוד ההוראה בישראל והוסיף דפים מזהירים לספרות התלמודית־הרבנית. (על תולדות חייו של איש דגול זה אנו נותנים הערכה תמציתית מיוחדת בפני עצמה). הננו מציינים כעת רק את זה שגאון זה מתכבד בעטרת תפארת זקנו ר' יצחק בר' בצלאלש, הרב הלודמיראי, הראשון הידוע לנו, ומביא מפסקיו בארבעה מקומות שבחיבורו „טורי זהב" הנ"ל (אורח־חיים — סימן קנ"ג; יורה דעה — סימן קי"ג; אבן־העזר — סימן קכ"ט, וחושן־משפט — סימן ג').

חידושי ר' יצחק בר' בצלאלש מובאים גם ב„חידושי" נכדו השני, רבי יצחק הלוי (שנקרא על שמו) וכן ב„תפארת שמואל" להרב המפורסם רבי אהרון שמואל קיידנובר, ובספר „שני לוחות הברית" (של"ה) להרב המפורסם והמקובל הידוע רבי ישעיה הלוי הורוויץ.

בקשר לרבי יצחק בר' בצלאלש יש לציין עוד דבר מה: רגיל היה רב לודמיראי ראשון זה (וכן בעל ה„משאבת בנימין") לכתוב את שם העיר הזאת כאשר נקראה בעצם לראשונה ולאַדימיר, אולם אחר כך נתפשט המבטא הפולני „לודמיר" LODMIR, וכבר השתמש בשם זה הרמ"א — שוכן קראקא — בירת פולין. אך בקשר לכתיבת גיטין היו כותבים שם עד היום האחרון כפי הנוסח הישן „וולדמירא מתא דיתבא על נהר סמאטשי וכו'" (ראה ספר „טיב גיטין" ו„שער אפרים").

ר' יצחק ברבי שמואל הלוי (נכדו של ר' בצלאלש)

רבי יצחק נולד כבר אחרי פטירת זקנו ר' יצחק ב"ר בצלאלש. התחתן כפי הנראה בלבוב, היות ואנו רואים אותו שם בשס"ט, 1609, כאישיות בולטת בעיר זו. המהר"ם מלובלין שהיה אז אב"ד לבוב, וכן בעל הסמ"ע הוקירו וכבדו והסכים להכניס פיוטו „שיר גאולה" (שנכתב לזכר פתיחת בית־הכנסת הלבובאי, אחרי שהיה בהסגר מחמת גזרת הכומרים), במסגרת התפילה לאמור פיוט זה בכל שבת של אחרי פורים (תאריך ביטול הגזירה). כמשפט פיוטי הקדמונים הנאמרים במסגרת „התפילה בבתי־הכנסת".

הוא נהיה אחר־כך לרב בחאלם, ובשנת שפ"ז (1627) הנו פעיל בתור ר"מ (ראש מתיבתא) בפוזנה, בירת פולין רבתא.

אחיו של ר' יצחק, רבי דוד הלוי, בעל הט"ז שהיה צעיר ממנו בשנים קבל תורה ממנו ושאל ממנו בעניני הלכה כעבדא קמי מריה.

דרך לימודו של רבי יצחק הלוי הוא בפשטנות. גדולי הרבנים בזמנו פנו אליו בשאלותיהם. הוא מיקל בהיתרי עגונה, וכמו כן בחסרון כיס, הפסד מרובה וצורך שעה.

בחייו זכה לפרסם רק את חבורו „שיח יצחק"; על דקדוק לשון הקודש שהופיע בדפוס עברי בבאזל — שפ"ז ובפרג — שפ"ח, בהסכמת „בעל התוספות יום טוב". בחבורו זה משולבים גם עניני קבלה, ובאים בו לידי ביטוי: חיבתו הגדולה לעברית, התמצאותו בה ובדקדוקה, במובן זה היה רבי יצחק הלוי אחד מיחידי הרבנים בזמנו שעסקו בעניני הלשון העברית. בקשר לידיעותיו בשטח זה יש לציין כי רבי יצחק הלוי חיבר גם ספר „ברית הלוי" על אודות המלים המורכבות והמסופקות שבתנ"ך. אולם חיבור זה אבד ברבות הימים, כמו שאבדו לנו חבוריו היקרים על פירוש רש"י שעל התורה, ספר דרשותיו וחידושיו התלמודיים „באר עשק" ו„באר רחובות".

זמן פטירתו לא ידוע לנו, כפי הנראה היתה קהילת פוזנה תחנת חייו האחרונה.

זמן רב לאחר פטירתו ראו אור הדפוס שני חיבוריו של ר' יצחק הלוי דלקמן: תשובותיו בהלכה ובהוראה בשם „שו"ת מהר"ל הלוי" (ויביט שבגרמניה, בשנת תצ"ז (1737), וכן חידושיו על מסכתות בשם „חידושי מהר"י הלוי".

הרב אפרים נפתלי ברבי יוסף יונה

בימים ההם היה תופס ישיבה בלודמיר הרב אפרים ברבי יוסף יונה.

דורשי רשימות יודעים למסור לנו שאבותיו הקודמים של ר' יצחק אפרים הלודמיראי היו מהראשונים להפצת לימוד התורה בפולין אחרי תקופת הגאון רבי יעקב פולאק. השתלשלות הדברים בנידון הוא כזה:

ראש בית האב של משפחה רבנית זו — הוא הרב הפוסק המפורסם רבי יונה בעל „איסור והיתר הארוך" (נדפס בפורארה שבאיטליה שט"ו ( ), הכולל ששים שערים בדינים השייכים לשולחן־ערוך יורה־דעה והלכות הגעלת כלים ופקוח־נפש בשבת ויום הכפורים. בנו של רב־פוסק זה היה ר' קלונימוס קלמן, שהיה אבי ר' יונה אב"ד אוסטרה ומדינת רוסיא־הקטנה. רבי יונה היה בעל־פלוגתא של הגאון רבי שלום שכנא מלובלין. חכמי דורו

הוקירוהו וכבדוהו. הוא נפטר בשנת ה' אלפים ש' (1550).

לרבי יונה זה היה בן בשם ר' קלונימוס קלמן, שהיה גר בקראקא. איש זה היה ידוע כצדיק ומתנהג לפי דעות המקובלים. נפטר שם בשנת של"ח (1578).

לאותה משפחה השתייך רבי אפרים נפתלי ר"מ בלודמיר (לפי הספרים „העובדים ובני יונה" לכרמולי ו„ענף עץ עבות" לש. ז. כהנא, קראקא, תרס"ג.

פרטים מפורטים על תולדות חייו של הר"מ הלודמיראי הזה לא נשתמרו לנו. ידוע לנו רק זה, שלפני לודמיר היה ראש־ישיבה בבריסק־דליטא*.

ר' אפרים נפתלי נפטר כ"ה תמוז שפ"ב (1622) בלודמיר וזה נוסח מצבתו על קברו: „פה נטמן צנצנת המן, רועה באמן, פרנס הדור, פרי עץ הדר, התקין עצמו בפרוזדור, צבי ישראל והדרו, לא נמצא חכם ונבון כמוהו בדורו, גם במעלות ובמידות היה פארו בתורה ובמצוות נכסף מלוא חפניים מהם אסף ויגוע ויאסף מוה"ר אפרים נפתלי בר יוסף (יונה) ז"ל תנצב"ה („ענף עץ אבות" הנ"ל).

ר' אפרים הלודמיראי הזה זכה לבן מפורסם, שהיה אחד הגאונים הידועים ברחבי פולין, הלא הוא ר' יעקב אב"ד בריסק דליטא ולובלין שהעמיד תלמידים הרבה, אשר כמה מהם היו אח"כ לעמודי התורה בפולין ומחוצה לה. אמרו עליו: „מיעקב (פולאק) עד יעקב (זה) לא קם כיעקב בארץ פולניה".

רבי יעקב היה כאמור לעיל רב בבריסק־דליטא בשנת ש"ץ (1630) ואחר־כך בלובלין, עיר „ארבע הארצות", ושם נפטר בשנת ת"ד (1644).

בנו היה הגאון המפורסם, יחיד בדורו, בחכמתו ובתורתו, רבי אברהם יהושע העשיל, הידוע בעולם הרבנים בשם „ר'ר' העשיל", שהחזיר את עטרת התורה ליושנה אחרי גזרות ת"ח—ת"ט ותט"ז—תי"ז בפולין. הוא מילא את מקום אביו ברבנות (בלובלין ואח"כ בקראקא)

הרב רבי משה („המטה משה").

סמוך לאותו זמן פחות או יותר אנו רואים כראש־ישיבה בלודמיר את הרב רבי משה בעל „המטה משה". רב זה היה חתן הנדיב ר' שמואל (הלוי ?) מוולאדימיר. כותב הוא בנדון זה בהקדמתו לספרו הנ"ל: „והביאוני פה וולאדימיר עיר ואם בישראל בית חמי נדיב וינעץ נשיא פנים לראש ישראל כמר שמואל". רבי משה החזיק ישיבה של תלמידים בוולאדימיר כמו לפני כן בקהילת בעלזא „שהקיפוהו תלמידים רבים מקשיבים בקולו לשמוע דבר ה'". הוא בעצמו מספר לנו (בהקדמתו שם), כי שימש בתורה „את הרב הגדול מאור בגולה תפארת גאון ישראל מוהר"ר שלמה לוריא אשר העמיד תלמידים לאלפים ולרבבות והיה מאוכלי שלחנו וראה ודקדק מנהגיו ודיניו".

מלודמיר עובר רבי משה לקהילת פרעמישלא, ששם הוא ממלא תפקידו של אב"ד ור"מ. שנ"א (1591) הוא מדפיס את ספרו „מטה משה" הנ"ל בקראקא, שהשלימו עוד בשנת שמ"ה. חיבורו זה מכיל אוסף של ברכות ותפילות, עבודה וגמילות ויש בו הרבה ענינים

* רב אב"ד בעיר זו היה בימים ההם חותנו הרב יעקב בן משה הלוי, חתן מהר"ם מפדובה. אביו־זקנו של השר והקצין רבי שאול ואהל מבריסק דליטא, שעליו מספרת האגדה הידועה, שהוא מלך יום אחד בפולין.

הקשורים במנהגים, ומשקפים דרך אגב את ההווי היהודי שבפולין במחציתה השניה של המאה השש־עשרה.

מפרעמישלא עובר רבי משה להיות רב ואב"ד בליובמלא שבווהלין ומשם לקהילת אפטא בגליל קראקא, ושם נפטר לפני שנת שס"ו (1606). הוא גם חבר ספר שני „הואיל משה" (פראג שע"ב) המכיל דרשות ופשטים על התורה ועל רש"י וקצת דרשות ופשטים על מאמרי חז"ל.

ר' משה השתתף באסיפת רבני ארבע ארצות בשנת שס"ג (1603) שהתקיימה ביארוסלב, שמטרתה היתה „לפקח על עסקי הדפסת הספרים החדשים אשר מקרוב באו". בין המופיעים באסיפה זו היו הגאונים: יהושע בן אלכסנדר וואלק, בעל הסמ"ע, המהרש"א, בנימין אהרן בר אברהם סולניק, מחבר „שו"ת משאת בנימין" ועוד.

הרב ר' מענדל ר' אביגדורש

שמו האמיתי היה רבי מנחם בן יצחק, ונקרא ר' מענדל ר' אביגדורש — על שם חותנו. ר' אביגדור היה ידוע גם בשם ר' ישעיה מנחם (כי היה ידוע חולי והוסיפו לו את השם „ישעיה"). שם זה מופיע על חבורו „בואורים כבדו ה'", שיצא לאור אחרי פטירתו. בשו"ת ב"ח (סימן ע"ו) נזכר בשם ר' מענדל ר' אביגדורש וב"קונטרס לסמע" הוא מוזכר בשם ר' מענדיל.

רב זה היה רב־אב"ד בלודמיר בערך בשנת ש"ן (1590). לא נשתמרו לנו פרטים מפורטים על תולדות חייו, אולם ידועים לנו הפרטים דלקמן אודותיו:

הוא היה מחברו של הנוסח הקבוע להיתר עיסקא בשטרי הלוואות (נגד איסור רבית), שנתקבל בעולם ההוראה בבחינת הלכה־למעשה. רבי יהושע הכהן וואלק בעל הסמ"ע, שבעצמו היה רב בלודמיר מציין במפורש שהדבר זה „הנהיג מו"ר מענדיל בהיותו אב"ד בק"ק לאדמיר" (מובא בספר „נחלת שבעה" לר' שמואל הלוי). ידוע לנו גם כן שלפני לודמיר היה ר' מענדיל דנן רב בשברשין. מביאו בתור כזה ר' ישכר ברמן בן נפתלי הכהן, איש שברשין, בחבורו הידוע „מתנות כהונה", על המדרש־רבה (ויקרא־רבה־ס"ב).

בשנת שמ"ז (1587) חתום ר' מענדל ר' אביגדורש בין שלושים הרבנים המפורסמים שבפולין, שהתאספו אז ביריד גראמניץ בלובלין — עיר ארבע ארצות — והוציאו איסור על קניית רבנות בכסף... בין הרבנים אלה אנו מוצאים גאונים ידועים כגון: ר' מרדכי יפה בעל „הלבושים", המהרש"א, מהר"ם מלובלין, ר' ישעיה הורוויץ־בעל השל"ה, רבי אפרים לונטשיץ בעל „הכלי יקר", בעל הסמ"ע נ"ל ועוד.

ביריד יארוסלב בשנ"ז (1597) חודש שוב האיסור הנ"ל. ר' מענדל ר' אביגדורש מופיע עוד פעם על איסור זה, והוא כבר אז רב בקראקא (במקומו של המהר"ם מלובלין, שהלך משם ללובלין).

בתור רב מקראקא נותן ר' מענדל דנן את הסכמתו לספר „לוח הדקדוק" (קראקא שנ"ח) יחד עם שני גאונים אחרים, רבי מרדכי יפה „הלבוש" והמהר"ל מפראג; והיו לו הרבה תלמידים בקראקא, ביניהם: הרב המקובל ר' אליהו לואנץ (בעל שם) מוורמייזא שבארץ אשכנז. (לפי הקדמתו לספר הזוהר (כתב יד) שם הוא מכנה אותו בשם ר' מנחם מענדל ר' אביגדור"ש).

ר' מענדל ר' אביגדורש נפטר בשנת שנ"ט 1559 ובשנת שס"ה (1605) הוציא לאור בנו ר' משה את חבורו „בואורים כבדו ה'".

יש עוד לציין כי בשנת שנ״א (1591) היה ר׳ מענדל ר׳ אביגדורש במושב המליאה של ועד ארבע ארצות אשר התכנס ביארוסלב. כפי שאנו רואים את זה בשו״ת הב״ח (סימן ע״ז) להרב ר׳ יואל סורקיס.

ראה על הרב הזה: „עיר הצדק״, „כלילת יופי״ ת״א, „לוחות זכרון״; „פנקס ועד ארבע ארצות״ ועוד.

ר׳ יהושע בן אלכסנדר הכהן וואלק

אחרי שרבי ישעיה מנחם — המכונה ר׳ מענדל ר׳ אביגדורש יצא מלודמיר לקראקא בשנת שנ״ה בערך, ממלא את מקומו ברבנות לודמיר הגאון הידוע ר׳ יהושע בן אלכסנדר הכהן וואלק (או פאלק) — בעל הסמ״ע. דבר זה אנו לומדים מתקנותיו בשנת שס״ז (1607) במעמד רבני ג׳ ארצות בלובלין, בו הוא מזכיר בעצמו „עד אשר הביאני ה״ להיות אב״ד בק״ק לאדמיר (מובא בספר „נחלת שבעה״ לרבי שמואל בן דוד הלוי הנ״ל).

תולדות חייו של גאון זה שלודמיר היהודית זכתה שהוא יהיה רבה זמן־מה הן כאלה:

הוא היה בן אחותו של הקצין ר׳ ישראל איסרל מקראקא (אבי הרמ״א), למד בצעירותו אצל הרמ״א בקראקא, עיר מולדתו, וכן אצל המהרש״ל. היה זמן מה רב בלודמיר.

אולם חזר ללבוב ששם התגורר על יד חותנו הגביר העצום ר׳ ישראל ב״ר יוסף, שהיה גם פרנס ותפס שם ישיבה גדולה ששמעה הלך למרחקים. זמן־מה היה פעיל בעסקנות צבורית ודתית, אולם ברבות הימים פרש מזה וישקיע את עצמו בלימודיו בישיבתו המפורסמת. בקשר לזה יש לציין מה שהוא כתב בעצמו על כך: „זכיתי להנהיג הקהילות ולתפוס ישיבה בשער בת רבים... ובראותי רב התלאות המוטלות על רב מנהיג תקהלה — ושמע ה״ תפלתי — ונתן בלב חמי הקצין הנדיב ראש ומנהיג היה בק״ק לבוב ואגפיא. נודע בשערים שמו הר׳ ישראל בר יוסף ז״ל — — — ונתן לי בית של אבנים ונתבודדתי עם תלמידים משכימים ומעריבים״ (הקדמתו לספר „מאורת עינים״).

בקשר לעסקנותו הצבורית הדתית יש לציין כי בשנת שמ״ז היה מראשי החותמים על האיסור לקנות רבנים בכסף. בשנת שס״ג (1603) השתתף באסיפת רבני ג׳ ארצות עם רבנים מפורסמים בקשר לפיקוח על עיסקי הדפסת ספרים חדשים אשר מקרוב באו. בשנת שס״ז (1607) ישב בראש באסיפת רבני ג׳ ארצות ביריד בה נתקנו על ידו התקנות הידועות בעיניני מאכלות אסורות, שעטנז, וביחוד בענין איסור רבית, שתיקן את זה ב„הסכמת רבותיו ורעיו שנתוועדו ביריד גראמניץ״.

רבי יהושע בן אלכסנדר הכהן התפרסם כאחד הגאונים בדורו — דור מהר״ם יפה, מהר״ם מלובלין, המהרש״א, רבי בנימין אהרון בעל „משאבת בנימין״, רבי שלמה אפרים איש לונטשיץ ואחרים. הוא חיבר חיבורים על כל מקצועות התורה, פילוסופיה ותכונה, אולם כל כתביו אלה נשרפו בשרפות שהיו בלבוב אחרי פטירתו, ורק תשובות בודדות ממנו בהלכה מפוזרות באסופי תשובות גאוני בתראי. שו״ת הב״ח הישנות והחדשות וש״ת „משאת בנימין״.

שנים מרובות אחרי פטירתו נדפס ממנו קונטרס אזהרות או קונטרס התקנות על איסורי מאכלות אסורות, שעטנז, וביחוד בדיני ריבית (דפוס זולצבאך תנ״ז ובעוד הוצאות מאוחרות). תקנות אלו „איזן ותיקן (הסמ״ע) בהקבץ יחד ראשי־ישיבות בג׳ ארצות, והם קיימו וקיבלו עליהם לשמור ולעשות ולקיים את כל הדברים האלה הנקובים בקונטרס הל״ז״. גט אחד שסידר בשנת שע״א (1611) עורר ויכוח גדול בין רבני הדור. מהר״ם יפה — בעל „הלבושים״ ומהר״ם מלובלין פסלוהו, אולם רוב גאוני הדור ביחוד רבי יואל סירקיש — (הב״ח) דחו טענות משיגים אלה ועמדו לימינו של הסמ״ע שהוא צודק בענין זה.

גולת הכותרת של גאון זה הוא פירושו הגדול לשלחן ערוך של מרן רבי יוסף קארו, שהופיע בדור החולף, הודות פירושו זה, המשלים את השלחן ערוך כפוסק, בהביאו גם את המקורות לכך מספרי הטור הקודמים, השתרש השולחן ערוך גם בקרב העדה האשכנזית (בצרוף המפ״ה של הרמ״א) כספר פוסק בעל סמכות עליונה.

פירושו הגדול של ר׳ יהושע ואלק מכיל ארבע חלקים על השלחן ערוך. ג׳ חלקים הראשונים נקראים בשם כולל „בית ישראל״ והחלק הרביעי ספר „מאורת עינים״. ג׳ החלקים הראשונים הם: פרישה, דרישה, ביאורים. חלק א׳ מכיל ביאור מספיק לטור על ידי הבאת דברים ממקור ראשון. ב׳: מביא הוא הוכחות לאמיתות הפירוש, ויחד עם זה מפלפל הוא עם ה„בית יוסף״ (שעל הטור) במקומות שנטה מפירושו הוא. ג׳: היא בצורת הגהות ל„דרכי משה״ של הרמ״א — ומביא הוא פסקי דינים שנתחדשו לאחר חיבורם של הטור ו„בית־יוסף״ מתוך ספרות שו״ת הרחבה שנכתבה בדורות האחרונים. החלק הרביעי, והוא חשוב ביותר, כולל ביאור רחב ל„שולחן ערוך״ עצמו. מגיה את השולחן ערוך וביחוד הגהות הרמ״א ומבארו בהרחבה יתרה. לפעמים הוא מתנגד ל„שולחן ערוך״ והוא מבסס את דעתו בטעמים ונימוקים משלו. דרכו של הרמ״א לפשר בין רבי יוסף קארו בעל ה„שולחן ערוך״ וה„בית־יוסף״ ורבי משה איסרליש (בהגהותיו והוספותיו על השלחן ערוך), במקומות שהם נראים כחולקים זה את זה.

את ג׳ החלקים הראשונים הנ״ל גמר המחבר על כל ארבעת הטורים („אורח חיים״, „יורה־דעה״, „אבן־עזר״ ו„חושן־משפט״). אולם החלק הרביעי „ספר מאורת עינים״ הידוע בשם „סמע״ — ושבזה הנציח את שמו בספרות התלמודית הרבנית — גמר רק על ה„חושן משפט״ בלבד, כי בינתיים שבק חיים לכל חי בשנת שע״ד (1614).

(ראה עליו במחקרו של רב צעיר ל„תולדות השלחן ערוך והתפשטותו״ שהופיע בשעתו ב„שילוח״ כרך ז׳ טבת־תמוז תרנ״ט, וכן ב„תולדות חכמי ישראל״ לדר׳ מ. מרגליות, חלק שני).

אשתו איידלס היתה למדנית. מתוארת היא כאשה אשר נשאה לבה בחכמה. נשארה הרבה שנים באלמנותה. עלתה אחר־כך לארץ ישראל ונפטרה: מתלמידיו יש לציין את הגאון רבי יהושע בן־יוסף בעל „מגיני שלמה״ ושו״ת „פני יהושע״, את רבי אברהם שרנצל הכהן רפופורט בעל „איתן האזרח״, ומפורסמים אחרים.

הרב יהודה לייב ברבי חנוך אלטשול

אביו ר׳ הענאך (הנוך) הראשון למשפחת אלטשולר המפוארת היה מרבני העיר פראג ומגדוליה בתורה והיה ידוע גם בשם ירושלמי. מסורת משפחתית ידעה לספר שהם מאנשי ירושלים בדורות קודמים ונדדו מפני הצרות ובאו לפראג. הם הביאו עמם אבני בתי־כנסת נחרבות מירושלים ומזה נבנה בית־הכנסת הישן בפראג (אלטשול).

מבניו של ר׳ הענאך הנ״ל היו ר׳ יהודה לייב הענאכס־אלטשול ורבי משה הענאך־ירושלמי.

ר׳ יהודה לייב הענאך (הנוך) הלך לפולין ולמד תורה מפי רבי יצחק בצלאלש בלודמיר ורבי שלמה לוריה באוסטראה. הוא נהיה לרב בלודמיר ובסוף ימיו לרב אב״ד בפוזנה ונפטר שם בשנת ש״פ.

ר׳ יהודה לייב הנוך הנ״ל היה מגאוני דורו. מובא בספרי אחרים וכן „מסכים" הוא על ספרי מחברים מפורסמים יחד עם גאוני פולין אחרים שבזמנו. בהסכמותיו חותם הוא: יהודה בן ר׳ חנוך, יהודה בן חנוך אלטשול, ר׳ יהודה לייב הענאכס אלטשול. הוא חיבר הרבה שו״ת ושארי חידושים. הוא נתן הסכמתו על ביאורי סמ״ג בשס״ה, „מקור חכמה", „טל אורות" „שיח יצחק" ועוד.

בשנת שע״ב (1611־1612?) היה הרב יהודה לייב רב בלודמיר. נזכר הוא בשו״ת ב״ח הישנות (סימן ע׳). כרב בלודמיר מתאריך הנ״ל. תשובתו היא על דבר מארדוש בן המילדת מלאדמיר ועל הגביית־עדות ששלח הרב ר׳ (יהודה) לייב הנ״ל מי״ח בכסלו שע״ב (1611) בקשר להיתר־עגונה (אשתו של הנ״ל) וחותמים על כך שלשת דייני לודמיר, ר׳ שמואל הנקרא זיינוויל אשכנזי, ר׳ צבי הירש בהר״ש מרגליות ור׳ מאיר בר נתן שליט״א.

הרב הלודמיראי הזה עמד בשו״ת עם גאוני דורו ביניהם עם רבי יואל סירקיש — הב״ח (ראה גם שו״ת הב״ח סימן פ״י) וכן עם הגאון מהר״ל מפראג שהכירו כפי הנראה מפראג עיר מולדתו (ראה „חינוך בית יהודה", סימנים עד״י, ע״ה).

באחת מתשובותיו (שם סימן כ׳) משיב הרב הלודמיראי הזה הלכה למעשה בענין כזה המאפיין את הוויי היהודי שבווהלין שבימים ההם, לפני שלש מאות וחמישים שנה בערך. נשאל הוא בהיותו רב בלודמיר על אודות איסור השחיטה ב„תשעת הימים", מר״ח אב עד אחרי התענית (תשעה באב), אם מותר לשחוט ולמכור ביום „יריד" שחל בשבוע זה? תשובתו הייתה: כי השחיטה בדרך משא־ומתן כמו מנהגיו בארץ הזאת שרוב מחייתן בזה, ולפיכך מותר הוא לשחוט ב„תשעת הימים" בכגון זה.

פרטים מפורטים מתולדות חייו של ר׳ יהודה לייב זה לא נשתמרו אצלנו.

לעומת זה ידועים לנו כמה פרטים על תולדות יוצאי חלציו. בנו ר׳ וולף אלטשולר היה גם כן גדול בתורה, היה רב בכמה קהילות בפולין ונפטר כפי הנראה קודם שנת ת״ח (1648). הוא חיבר את הספרים דלקמן: „משנת חסידים" הכולל עניני מוסר ומדות, „עמוד אש" — על דיני נידה וטבילה, „אש להאיר" — לדיני שחיטה ובדיקה. אחת מתשובותיו נמצאת בספר „חינוך בית יהודה" (סימן פ״ג).

ר׳ יהודה לייב זכה לכך שמאחד מחתניו תצא שושלת רבנית ידועה של דורות אחדים שנדדו (חזרה) לגרמניה, השתקעו שמה והרביצו שם תורה בקהלות מסויימות. כוונתי כאן לרבנים המפורסמים דלקמן:

כאחד מחתניו של הרב הלודמיראי הנ״ל רואים בהרב ר׳ אברהם דיין בפוזנה, הלא היא הקהילה הראשית של פולין־רבתא. בנו ר׳ חנוך מציין אותו כחסיד, עניו ודיין מצוין.

ר׳ חנוך זה נולד בערך ש״ס־ש״ע (1600־1610), הצטיין כדרשן מצוין בפוזנה עיר מולדתו, ואחר־כך נהיה לרב־אב״ד בקילת גניזנא שבאזור פולין־רבתא הנ״ל. הוא היה חתן הרב יצחק אייזיק למשפחת גינזבורג המפוארת, שחלק ממנה עבר לפולין ולליטא בתקופת „מלחמת שלושים שנה" שבגרמניה. ר׳ חנוך התפרסם גם־כן כגדול בתורה. בשבתו בגניזנה נדפס חבורו „וכוח יוסף והשבטים" (אמשטרדם ת״י—1650) וזהו רק מעין דוגמה לספריו האחרים שהיו צריכים להופיע במשך הזמן. בשנות תט״ז—תי״ז (1656—1657) כשהתחוללו פרעות ושמדות על יהודי פולין־גדול מגייסות הצורר ההטמן הפולני טשארנאצקי, בהאשימו את יהודי מחוז זה כאילו הם היו לצדם של השוואדים שפלשו לפני־כן בעיירות פולין־גדול, נחרבה גם קהילת גניזנה לזמן מסויים.

רבי חנוך נאלץ לקחת את מקל הנדודים בידו ולצאת כפליט למערב אירופה, שוהה זמן מה בפראג עירת מולדת בית אבי אמו, מגיע לגרמניה ובשנת תי״ט (1659) הוא נהיה לרב באייטינגן שבגרמניה הדרומית.

ר׳ חנוך היה אחד המקוננים על גזירות ת״ח—ת״ט ובהיותו עוד רב בגניזנה הוציא לאור את ספרו „נחלת יעקב" ובסופו קינות על גזירות הריגת יהודי „גליל אוקריינא, וואלין, חעלם והקהילות הסמוכות ועל המדינות ליטא ופולין־קטן", כפי הנראה נתקבלו קינות אלו לאמרן ביום הצום, עשרים בסיון, במסגרת „הסליחות" לזכר הגזירות האיומות ההן.

בנו של הרב ר׳ חנוך זה, היה הרב יהודה לייב, שהיה רב בפפערשא (שנייטאל) והמדינה. הוא נחשב בין גדולי רבני גרמניה הדרומית שבימים ההם ומשיבי־ההוראה לרבנים שבסביבתו. את תורתו קבל מאת הגאון רבי אהרון שמואל קיידנובר, בעל „תפארת שמואל" בעת היות הרב הנ״ל זמן־מה רב אב״ד ור״מ בקהילת פראנקפורט דמיין המפוארת. בנו של ר׳ יהודה לייב זה היה הרב חנוך (השני) שישב על כסא הרבנות בשנייטאך, ובסוף ימיו גר כאיש פרטי בפראנקפורט דמיין.

רבי חנוך זה הדפיס בשנת תס״ח את שני הספרים „ראשית בכורים" על דרוש ו„חינוך בית יהודה" — שמכיל שו״ת בעניני הלכה. בספר הראשון נקבצו דרשותיו של הרבי יהודה לייב ברבי חנוך „אבי המו״ל". בספר השני נקבצו והוכנסו תשובות מרבי יהודה לייב הנ״ל, וכן מרבי יהודה לייב ר׳ הניכס אלטשול, הר׳ הלודמיראי, ומחכמי דורו שבימיו כגון המהר״ל מפראג, רבי ישעיה הלוי הורוויץ בעל השל״ה, ר׳ מנכליס מפוזנה, ומדורות מאוחרים, ביניהם מר׳ משולם זלמן מורליש אב״ד אלטונה — המבורג ויוונדסבק (אה״ו). לתשובות אלה יש גם ערך נעלה להוויי היהודי הפנימי שבאותם הימים. בהקדמה לספר זה מציין המו״ל־המדפיס את גדלות ר׳ לייב ר׳ הניכש, הרב הלודמיראי „שהיה גדול ליהודים ורצוי לרוב אחיו גאונים גדולים במדינת פולין והיה תלמיד מובהק של הגאון מהרש״ל ומה״ר ר׳ יצחק בצלאלש".

הרב ר׳ משה ר׳ מענדילש

הוא היה רב בלודמיר בשנת שע״ט (1619). דבר זה אנו למדים מדברי הרב בנימין אהרון סולניק מגדולי לבוב, הכותב אליו בשנת הנ״ל בעניני הלכה רבנית, את הדברים האלה:

לק״ק ולאדמיר, אל הרב הגדול תפארת הרבנים, צבי החכמים, מזה בן מזה, הוא אהובי מחותני הגאון מו״ר משה נר״ו בן הגאון החסיד מהר״ר מנחם מענדל ז״ל (בספרו של הנ״ל „משאת בנימין"). רבי בנימין אהרון סולניק מוסיף עוד על הרב הלודמיראי הזה, דברי שבח דלקמן: „והנה ידעתי שכל זה רז לא אניס ליה למר ונהירין ליה שבילי התלמוד והפוסקים כאחד מכל הגדולים שבדורנו". לפי מקור זה ניתן גם להיאמר שרבי משה ר׳ מענדילש דנן, הוא בנו של הרב הלודמיראי

הקודם, הרב ישעיה מנחם בר יצחק הנ"ל המכונה ר' מענדל ר' אביגדורש".

שרבי משה ר' מענדילש היה ממפורסמי הרבנים בדורו, יכולים אנו ללמוד גם מזה כי בשנת שע"ד (1614) נותן הוא את הסכמתו על הספר הדגול „ספר מאורת עינים" (הסמ"ע) שמחברו היה הגאון ר' יהושע.

ורבי משה זה חותם את עצמו על הסכמתו זו: „משה בן ישעיה מנחם ז"ל, הנקרא ר' משה ר' מענדלש". בין המסכימים האחרים מופיעים שני הגאונים האחרים רבי ישעיה הלוי הורוויץ — השל"ה, ורבי שלמה אפרים איש לונטשיץ בעל „הכלי יקר" ו„עוללות אפרים" (שני רבנים אלה פעלו אז בפראג, מקום הדפסת הספר).

ר' משה מענדליש לא נשאר בלודמיר. בשנת שפ"ב (1622) אנו רואים אותו בתור רב ור"ם בפראג, בתור ממלא מקומו של הרב בעל השל"ה, שעלה אז לארץ ישראל. בשנת שפ"ג מתה עליו שמה אשתו הרבנית שרה. מפראג הוא חוזר לפולין וזכה להיות רב בקהילת קראקא המעוטרה, בו בזמן, שכרב שני וכריש־מתיבתא במקום, פעל אז גם הגאון רבי יואל יפה סורקיש בעל „הבית החדש" (ב"ח). בקשר לרבנותו בקראקא (שנת שצ"ה 1635) יש לציין מהמובא עליו בספר „שערי ציון" לרבי דוד טבלי: „בעת היותי בקראקא היו הגאונים האב"ד מו"ה יואל ומוה"ר משה ר' מענדליש ציוו על השמשים להכריז בכל בתי הכנסת „שתיקה יפה בשעת התפילה". יחד עם זה מציין המחבר הנ"ל את ר' משה מענדלש כחסיד עניו ופה קדוש. באחת מתשובותיו המובאות בספר „חינוך בית יהודה" (פראנקפורט דמיין תס"ח) מתואר הוא שם בתואר „הגאון המפורסם".

בשנת שצ"ט (1639) מופיע ר' משה מענדלש באסיפת רבני ועד ארבע ארצות — בלובלין יחד עם הגאונים ר' יום טוב ליפמן הלר (שהיה אז אב"ד בלודמיר), רבי מאיר בן אברהם ז"ק אב"ד לבוב (חוץ לעיר) ורבי יהושע בן יוסף אב"ד לבוב (תוך העיר). אולם סמוך לאותו זמן אנו מוצאים אותו כבר בתור רב בפוזנה ושם נפטר. סיבת עזיבתו את קראקא ובואו לפוזנה — היותר קטנה ממנה — מוסברת בזה שבקראקא מילאו אז תפקידי רבני העיר שני רבנים ביחד, בו בזמן שבפוזנה היה הוא המרא־דאתרא היחידי במקום.

חותנו של ר' משה מענדלש היה רבי שלמה בן משולם שחיבר הוספות לספר „יריעת שלמה" (דפוס פראנקפורט דאדר, ת"ץ, 1690) והיא אוסף דרשות בערכין ובסדר אלפא־ביתא.

ר' מאיר ברבי יוסף

בתור רב בלודמיר בתקופה ההיא אנו רואים הרב ר' מאיר ברבי יוסף. הוא היה לפני לודמיר רב באוסטראה, ואח"כ רב לובלין ולבוב, ושם נפטר בשנת שצ"ח (1638).

הספידו אחד מגדולי לבוב שבימים ההם רבי אברהם הכהן שרנצל־רפופורט והספד זה הוא מביא בספרו „איתן אזרח". נוסח מצבתו העתיק רבי שלמה בובר בספרו „אנשי־שם" המכיל תולדות רבני גדולי וחכמי לבוב. נוסח מצבתו אומרת עליו: „מאיר כהילל בן שחר, איך אפל בא כשמש בצהרים, נפלה עטרת ישראל, איש חי רב פעלים מקבציאל, הגאון הגדול מוה"ר מאיר במוה"ר יוסף".

על גדלותו התלמודית של הרב הלודמיראי הזה יש לציין, כי בו בזמנו שהוא היה אב"ד באוסטראה, שימש שם כראש ישיבה הגאון והמקובל הידוע ר' ישעיה הלוי הורוויץ, בעל השל"ה, ושמאוס־טראה נתקבל בתור אב"ד ור"ם בקהילת פראנקפורט דמיין המעטירה שבמדינת גרמניה.

ר' מאיר מלודמיר

בספר „ילקוט חדש" (לובלין ת"ח) להרב ישראל אב"ד ור"ם בעלזיץ וראב"ד לובלין, נמצא הספד על הג' מהר"ר מאיר מלודמיר ז"ל, שהיה אב"ד בק' בריסק ונפטר קודם ראש השנה שצ"ט (1638) „ועשיתי הספד בחענצין שנת ת' (1640)".

ר' נחום

ידוע לנו גם־כן שסמוך לתקופה ההיא היה רב אחר בלודמיר בשם ר' נחום.

בתו ביילה היתה מזיווג שני אשת הרב מאיר וואהל מבריסק דליטא ואביו היה השר הקצין ר' שאול וואהל מבריסק דליטא. מזיווג ראשון, היה ר' מאיר וואהל חתנו של הקצין פנחס הורוויץ מקראקא. שהיה גיסו של הרמ"א (לפי „גדולת שאול" לצבי הירש עדלמן). ביילה זו נפטרה בשנת שצ"ט בלודמיר (1632).

ר' יום־טוב ליפמן הלר („תוספות יום טוב")

בשנים שצ"ד—ת"ב (1634—1642), פעל בתור רב אב"ד לודמיר הגאון הידוע רבי יום טוב ליפמן בעל המחבר „תוספות יום טוב" על המשניות ועוד חבורים. הוא בא ללודמיר מנימירוב אשר בפודוליה שם כהן בתור רב משצ"ב (1632) והלאה. על גאון זה הננו מביאים הערכת תולדותיו תמצית מדויקת, אולם הננו מביאים כאן פרטים אחדים בדבר רבנות גאון זה בלודמיר.

בקשר לפעולתו בלודמיר, הננו רואים שהוא הרים כבוד רבנות זו להיות הקהלה הראשונה כמעט בכל רחבי ווהלין. גאון זה מוסר לנו בספרו האוטוביאוגרפי הידוע „מגילת איבה" כי ארבע קהילות ראשיות היו אז בווהלין: לודמיר, אוסטראה קרעמעניץ ולוצק. כן הוא מביא שם, כי בנו ר' אברהם היה תופס ישיבה בק"ק סקליא בגליל לודמיר, וחתנו ר' יעקב יוסף היה תופס ישיבה בק"ק טוריסק, גם כן בגליל לודמיר.

רבי יום טוב ליפמן הלר מופיע בתור רב הקהילה הראשית לודמיר באסיפות ועד ארבע ארצות המתקיימות בשנים שצ"ו (1636), שצ"ט (1639), ת' (1640), ת"א (1641), ת"ב (1642).

רבי יום טוב ליפמן הלר בהיותו רב לודמיר, יזם את חידוש התקנה ע"ד איסור קניית רבנות בכסף. הוא ראה תקנה זו כהכרחית מאוד בתקופה ההיא. חידוש תקנה זה התקיים בשנת ת" (1640) בירידי יארוסלב.

בקשר לזה יש להביא דברי עדות עצמו בספרו האוטו־ביאוגרפי „מגילת איבה", בו הוא כותב דברים אלה:

„עוד זאת נתעוררתי ונסעתי ליריד יארוסלב בשנה ההיא (ת") בקבוץ הרבה ראשי־ישיבות וגם מנהיגי וקציני ד' ארצות פולין גדול וקטן ורוסיה ווהלין. והוכרז כרוזא קרו בחיל גדול כל החרמות אשר מאז יותר משלשים גאוני ארץ נ"ע חתומים. עם הרבה הוספות שהוספנו בכל בתי־כנסיות שביארוסלב. גם בבית־הכנסת הנקרא בהכנ"ס ד' המדינות גם שמה התרמנו בכל אופן המועיל".

רבי יום־טוב ליפמן כנאה דורש ונאה מקיים, שמר על תוקפה של תקנה זאת בקהילות גלילי לאדמיר, ולא אישר בשום אופן משרת רבנות קנויה בכסף. כמו שהוא עצמו מציין דבר זה בספרו הנ"ל:

„ואני בעניי בק"ק לודמיר עם המנהיגים וראשיים שבגליל ההוא עשינו גדר על כל דברי הראשונים, ועוד הוספנו עליהם,

כי הראשונים היו עלו המקבלים מכות. אבל אני והמנהיגים האלה הוספנו גזירות וחרמות על המקובלים" (כוונתו לנותנים).

דבר זה הסב לו לרבי יום טוב ליפמן הלר צרות מרובות עד שנאלץ היה לעזוב בגלל זה רבנות לודמיר לפי צוו מגבוה מהרשות. כותב הוא בנדון זה:

„ומפני זה גרמתי לי שונאי חנם ואויבי שקר לשוא ולתוהו, עד שעשו לי שיטנה רבה. עם כל זה לא נסגתי אחור בעזה״ת, ובהתוועדות בק״ק ווישניץ בגליל לוצק, כשנתועדו יחד ראשי הארבע קהלות קדושות שבנפת ווהלין הלא המה: לאדמיר, אוסטראהא, קרעמעניץ ולוצק. גם שם נתעוררנו ביום ח״ אדר כלנו ראשי ישיבות של ד׳ קהלות עם ראשי מדינות של משולחים כנהוג, וחדשנו הגזרות והחרמות, וגם החרמנו בכא״ה בתוך קהל ועדה באספה גדולה".

בשנת ת״א (1641) נידונה שוב פעם לפי הצעתו של רבי יום טוב ליפמן הלר, שאלת קניית הרבנות בכסף. הועד אישר וקיים את תקנותיו הקודמות האוסרות את הדבר בכל תוקף (מגילת איבה הנ״ל).

(ראה על כל זה הפנקס ועד ארבע ארצות לישראל היילפרין).

בשנת ת״ב כשנסיך־המחוז עבר דרך עיר לודמיר, הגישו לפניו קובלנא נגד רבי יום טוב ליפמן, והוא ציווה עליו לעזוב את העיר, אולם בהשתדלות גדולי הנכבדים בעיר־המלוכה הושב על כנו. אולם היה צר לו כבר המקום שמה, ובהזדמנות מתאימה עוזב הוא את לודמיר (ת״ד—1644). וזכה להיות אחר־כך אב״ד בקראקא (ובמשך הזמן גם ריש־מתיבתא שם) ונפטר בקראקא בשנת תי״ד (1654) בגיל 75 שנה.

ר׳ יחזקאל בר׳ משה יעקב

אחרי תוספות יום טוב אנו רואים בתור אב״ד בלודמיר את הרב יחזקאל ברבי משה יעקב. אין לנו כל פרטים עליו, אולם הוא מגדולי הרבנים בזמנו. ראיה: בשנת ת״ו, י״ז חשון (1645) נותן רב לודמיראי זה את הסכמתו על שולחן ערוך יורה־דעה (הדפסה ראשונה לגאון רבי שבתי הכהן) יחד עם גאונים מפורסמים אחרים, יח׳ במספרם, ביניהם בעל התוספות יום־טוב מקראקא, ר׳ השיל ר״ם לובלין, בעל מגיני שלמה, הר״ם בקראקא ואחרים.

הרב ר׳ דוד הלוי בעל הט״ז — יליד לודמיר.

הרב רבי דוד הלוי נולד בשנת ש״ן־שנ״ה (1595—1590) בלודמיר. בהיותו עוד צעיר לימים כבר ראו בו כי עתיד הוא להאיר עולם ישראל בתורתו. הוא קבל תורה מאחיו הגדול ר׳ יצחק הלוי, וכן אצל הגאון ר׳ השיל שהיה מפורסם כחריף ומפולפל כביר. עם גודל שקדנותו ועוצם שכלו הנפלא נעשה רב דוד הלודמיראי לאחד האריות שבחבורת הלמדנים הצעירים. פרסומו הגדול הגיע עד לידי כך שהגאון ר׳ ישראל סירקיש בעל הב״ח לוקח אותו להיות לו לחתנו ואצל חותנו הגדול משתלם הוא בתורתו, לומד לפניו בשקידה רבה ומשמשו בהוראה. באותו זמן עודנו מחזיק ענוה לעצמו ומריץ כל שאלותיו וספיקותיו לפני אחיו הגדול רבי יצחק הלוי הנ״ל, בבחינת תלמיד לפני רבו. הוא נפרד אחר כך מבית חמיו, קובע בית־מדרשו לתורה בקראקא המעטירה, עומד בחילופי מכתבים עם חותנו הגאון, ושואל את חוות דעתו על תשובותיו שהוא משיב כבר לאחרים, וחותנו מרן בעל הב״ח הסכים עמו תמיד להלכה ולמעשה.

הוא נהיה לרב בעירה קטנה פאטליטשה, ובראותו שצר לו המקום לשבת שם, היה זמן מה תופס תורה בקהלת אוסטראה, הקהלה הראשית הראשונה שבגליל ווהלין ארץ מולדתו. התפרסם שם כגאון מפורסם וביחד חרדו לקראתו גאונים ידועים ורבנים מפורסמים קשישים אחרי שהדפיס בשנת ת״ו (1646) בדפוס לובלין את חיבורו הידוע „טורי זהב„ על שולחן ערוך, יורה דעה, בהסכמת גאוני פולין. מפאת גזירות ת״ח—ת״ט שנחרבו כמעט כל קהלות ווהלין ודרום מזרח־פולין ובתוכן גם קהלת אוסטראה, בורח רבי דוד הלוי מעיר ההריגה הזאת. היה זמן מה בלובלין, נודד הלאה מחוץ לפולין, מגיע למורביה, מקום שם התיישבו בינתיים פליטי רבני פולין. בשוך סערת המלחמות בפולין חוזר הוא לארץ מולדתו בשנת תי״ד (1654) ונתקבל לאב״ד ור״ם בקהלת לבוב המעטירה. שם בלבוב נתגדל כבודו לשבת על התורה ועל העובדה. נהיה לאחד המיוחד מבין גאוני פולין ומראשי הועד באסיפות גאוני ארבע ארצות, ותיקן תקנות וזכה לשיבה טובה ולבני־בנים שכמה מהם היו רבנים מפורסמים ותופסי ישיבות גדולות.

בסוף ימיו כאשר נשמע בפולין על משיח השקר שבתי־צבי, החליטה יהדות פולניה בהסכמת רבי דוד הלוי לשלוח שליחים אל הש״צ לתהות על קנקנו ולהביא ידיעות מהימנות על טיבו של איש זה. נבחרו שני בניו של רבי דוד הלוי, הרב ישעיה, רב קומרנו, ובנו־חורגו רבי אריה לייב בר שמואל מחבר שו״ת „שאגת אריה וקול שחל". הם באו אל ש״צ אשר היה כלוא בעת ההיא במבצר אבידוס והוא שלח בידם אגרת שלומים אל הט״ז, וכתונת משי נתן להם להלבישה את ר׳ דוד כסגולה לרפואה בכדי לחזק את בריאותו הרופפת של הגאון הישיש הזה שהיה אז בן שמונים.

הרבי דוד הלוי נפטר בלבוב בשנת תכ״ד (1664). על מצבתו כתוב: „העיר לאדמיר הרה וילדה, העיר קראקא גדלה שעשועיה. אוי נא לה אמרה לבוב, כי אבדה כלי חמדתה", ומתואר הוא שם בתואר „הגאון הגדול מאור הגולה... באור תורתו האיר לדור דורים, על כך השולחן ערוך וארבעה טורים, הן בעודנו בחיים כבר זכה כי נפסקה כמותו הלכה, הוראתו שלמה זכה וערוכה".

רבי דוד הלוי העמיד מאות תלמידים שנהיו לרבנים מפורסמים. מהמפורסמים שבהם יש לציין באופן מיוחד את הרבנים החשובים דלקמן:

א. רבי שמואל ברבי דוד הלוי אב״ד בהאמבורג בגרמניה הדרומית בעל המחבר של ספר הרבני החשוב „נחלת שבעה".

ב. רבי ישראל ברבי שמואל מטרנופול אב״ד ור״ם בלודמיר ולויצק.

ג. ר׳ מנחם מנדל בן צבי הערש אב״ד זמיגרוד, ווענגרוב — מחבר הספר „צנצנת מנחם", על אגדות הש״ס.

ד. רב אריה לייב בן הרב שמואל צבי הערש אב״ד פינטשוב, בן הב״ח ז״ל, והוא בן־חורגו של רבנו הט״ז, כי לעת זקנתו של הט״ז מתה עליו רבקה אשתו הרבנית, בת הגאון בעל הב״ח, ולקח לו לאשה את גיסתו אשת גיסו הרב שמואל צבי הערש הנ״ל. רבי אריה לייב היה אב״ד ור״מ בקהלות מפוארות בליטא ובפולין. היה רב בסווירזש ובסטופנץ, זאמושץ, טקטין, וקראקא. ובסוף מת בבריסק דליטא ושם מנוחתו כבוד.

רבי דוד הלוי הנציח את שמו בפרושו המפורסם „טורי זהב" על ארבעת חלקי שולחן־ערוך „אורח חיים"; „אבן העזר"; „חושן משפט" ו„יורה דעה" של מרן רבי יוסף קארו. פירושיו ל„אורח חיים" נכבד הוא מאוד ומקובל בעולם ההוראה. אף על פי שהוא נדפס לאחר פטירתו (האמבורג תנ"ב 1642). חיבורו זה נדפס יחד עם הטקסט (הפנים) של ה„שולחן־ערוך". ובצירוף פירושו של הגאון רבי אברהם אבלי גומבינר, בסיועם של ראשי ומנהיגי ארבע ארצות. פירושו זה בשם „מגן דוד" והשני בשם „מגן אברהם" נקראים ביחד „מגיני ארץ". לפירושו זה של בעל הט"ז על ה„אורח חיים" יש מתכונת הפירוש לשולחן־ערוך, כי הוא נתחבר על כל הסימנים ומבאר את כל הסעיפים. כמה מחברים מפורסמים כתבו הערות והגהות לו, ביניהם רבי יוסף ברבי מאיר בעל „פרי מגדים", שביאר את כל המקומות הקשים.

הפירוש ל„אבן־העזר" כמו ל„חושן משפט" נדפס כעבור תשעים שנה לפטירתו של המחבר (זאלקווא תק"ד). הוא כתב פירושו זה בשתי מהדורות. זו שבידינו שנדפסה היא המהדורה הראשונה. אולם היתה לו לרבי שמואל הלוי בעל „בית־שמואל" על שולחן־ערוך אבן העזר (פיורדה תנ"ד) מהדורה שניה והשתמש בה לצורך חיבורו הנ"ל.

פירושו של הט"ז על שולחן־ערוך חושן משפט, חובר ממנו בזמן אחד עם פירושו ליורה דעת, אולם לא זכה לראות את אור הדפוס רק שנים מרובות אחרי פטירת המחבר (האמבורג תנ"ב) על ידי הגאון רבי צבי אשכנזי, בעל „החכם צבי" (רק עד סוף סימן רמ"ו) עם הרבה הגהות לחידושים ממנו בצירוף חידושים מהרב שמואל קיידנובר (בעל „ברכת הזבח" ו„תפארת שמואל"), וקצת חידושים להרב יונה תאומים אב"ד מיץ בעל המחבר ספר „קקיון דיונה". חבורו שלם על כל החושן משפט נדפס בברלין שנת תקכ"ו.

אולם מכיוון שנדפס בכרך מיוחד שלא סביב השלחן ערוך לא קנה מקומו בין עולם הרבנים והלומדים כחבוריו על אורח חיים ויורה דעה, והעדיפו במקום זה ללמוד את הספר מאורת עינים (סמ"ע) שעל החושן משפט. ובאמת הטורי זהב (הט"ז) על „חושן משפט" הוא לא פירוש ישר ל„שלחן־ערוך", כי אם ברובו חדושי פלפולים צדדיים בדברי הטור ובתלמוד ומפירושיו, ומאריך מאוד בסברות וחידושים, שאין בהם שייכות ישרה לנושא הענין שבשולחן־ערוך, אלא הם ענינים החשובים כשהם לעצמם.

הפירוש המעולה מכל חלקי הט"ז, הוא פירושו ל„יורה דעה". „שולחן־ערוך" שעל ידו קנה לו רבי דוד הלוי שם עולם בספרות־ההוראה הרבנית לכל הדורות. חבורו זה נתפשט בעולם הרבנות וקיבל כוחו בהוראה, ומבלעדי לימוד בו לא יעיז בן־ישיבה לקבל סמיכה לרבנות. פירוש זה נדפס פעמים רבות בצירוף פירוש הש"ך („שפתי כהן" לגאון רבי שבתי הכהן מווילנה ואב"ד הלישוי) ובשם „אשלי רברב" נדפסו שניהם (וילמסדורף תל"ז). וככה היו צמודים אחד לשני בכל ההוצאות הבאות של ה„שולחן ערוך יורה דעה".

בספרו זה מביא בעל הט"ז את פסקי הרש"ל „לבוש" דרישה של הסמ"ע ודעותיהם, משווה אותם עם פסקי השולחן־ערוך, ומתוך כולם הוא מוציא את ההלכה הפסוקה ומסקנת ההוראה, עד שכל הלכה והלכה יוצאת מתחוורת וברורה. את הרש"ל הוא מעמיד בשורה הראשונה, ועל הרוב הוא מכריע את ההלכה על פיו, אולם במקומות שהרמ"א סובר אחרת־נוטה הוא לצד הרמ"א. הוא חולק לפעמים על בעל ה„לבוש", ואף על הב"ח מורו וחתנו. כל ההלכה שבשולחן־ערוך הוא מראה מקורה בפוסקים ראשונים, או ב„בית יוסף" ו„דרכי משה" להרמ"א, כשהוא מוצא סתירות בין השולחן־ערוך ושני ספרים אלה, הוא משתדל להשוותם ול„תרצם", כשהוא אינו מוצא ישוב נכון, הוא מבטל את דבריהם מפני פסק השולחן ערוך, שהוא בעיניו פוסק אחרון בעניני ההלכה וההוראה.

מהט"ז נשארו עוד הרבה שו"ת וספרים שנשארו בכתובים. רק איזה תשובות ממנו שבאו בדפוס בשו"ת ב"ח החשובות, שו"ת גאוני בתראי, ושו"ת „פני יהושע" לגאון רבי יהושע בן יוסף. כן נדפס ממנו (במאוחר) ספר „דברי דוד" — לבאר דברי רש"י ז"ל על התורה.

מר מנדל ביבר מחבר הספר „מזכרת לגדולי אוסטראה" מצא בכתב־יד סליחות שחיבר הט"ז לכ' סיון (וכו סיון) והוציאם לאור עם הוראות ממנו בספר „ילקוט מנחם".

בקשר לגדלותו של הט"ז לדורות הבאים, יש לציין את דברי השבח עליו מהגאון רבי יעקב יהושע פאלק, בעל „פני יהושע" (על מסכתות ש"ס) בדברים דלקמן: „הלכה כמותו ברוב המקומות, ולאורו אנו הולכים, שהוא גדול שבאחרונים, שאין למעלה הימנו"...

הרב הלודמיראי הזה חותם בהסכמתו זו: „יחזקאל בן הגאון משה יעקב".

ידוע לנו רק זה שבנו ר' אהרון יעקב היה בימי חורפו אב"ד לודמיר. אולם זה היה כבר בשנת תכ"ט (1669), ותקופת רבנות זו שייכת כבר לחלק השני של רשימתנו על רבני וגדולי לודמיר המתחילה מאחורי גזירות ת"ח, תאריך המהווה נקודת מפנה בדברי ימי קהילה וותיקה זו.

יש עוד לציין כי ערב גזירות ת"ח באחת האסיפות של ועד הארצות, באסיפת בעלזיטץ (ת"ג—1643) נזכר שם האלוף כמהר"ר לייב מק"ק־לאדמיר (ראה „פנקס ועד ארבע ארצות", עמוד 69, לישראל היילפרין הנ"ל).

סמוך לאותו זמן אנו רואים בלודמיר שני מחברים תורניים אלה:

רבי יעקב קאפיל מרגליות „מעיר וולאדימיר" שחבר ספר „קול יעקב" ורבי אברהם בן שמואל אשכנזי, מחבר „צער בת רבים", המכיל פרטים על גזירות ת"ח וספר „סם החיים" המכיל פתגמי מוסר בחרוזים.

הראשון רבי יעקב קאפיל מרגליות המתואר כ„הרב הכולל" מספר לנו בהקדמת ספרו הנ"ל, שהיה אחד מן השבויים מגזירות ת"ח ומספר לנו בנידון זה כדברים האלה".

„...ובפרט כי הטו אותי קורות הזמן בזמן הגזירה הרעה הבאה עלינו על ארץ פולניה... ואני בתוך הגולה ששבו אותי ואת בני ובתי והוליכו אותנו בגולה בכבלות של ברזל, ענו בכבל רגלי, והתעו אותי... אל ארץ אחרת... והא־ל נתן אותי לרחמים לפני אנשי סגולה, הם אנשי שם טוב אשר בארץ רחמנים בני רחמנים הק"ק קושטאנטינה (קושטא). ופדו אותי. ישליו אהלם, יהי שלום בחילם חיים עד העולם..."

ובסוף הספר הקטן הזה נמצאה גם קינה שסידר המחבר על חכמי פולאניה.

הלודמיראי השני, רבי אברהם בן שמואל אשכנזי היה מוכר סימני מרקחת „בעיר לודמיר" פלך וואלין. הוא היה מגולי פולין שבגזירת ת"ח ובוולאדימיר היה מושבו, וחיבר ספר"ל „צער בת רבים" על גזירת פולניה. והוא בעצמו ברח לוויניציאה שבאיטליה, ובא לראש הרבנים דשם רבי משה זכות לבקש הסכמתו והגהתו לספר"ל זה, אבל מסיבות הזמן לא יצא לאור חבור זה, וגם לא ידוע לנו מה היה סופו של המחבר הלודמיראי הזה.

אולם הכתב־יד הזה נשתמר כל הזמן במוזיאון הבריטי בלונדון, והדפיסו בשנת תרמ"ח (1888) החוקר החכם ח"י

גורלאנד ב„אוצר ספרות ישראל" במסגרת רשימותיו לקורות הגזירות בישראל בצירוף הגהות תיקונים והערות נספחים ע"י ח"י גורלאנד הנ"ל.

הספר"ל „סם חיים" נדפס בפראג בשנת ש"ן (1550) ונמצא כל הזמן בספרית בודליאנה (אוקספורט) ומרוב יקרתו כמעט שאינו ידוע ברבים. חכם ח"י גורלאנד הנ"ל מצא לנכון להדפיס מחדש מדברי ההקדשה של המחבר הזה הכתובה בעברית וביידיש, והמגלה לפנינו דרך־אגב את היידיש הווהלי־נית הלודמיראית שבימים ההם: דברי היידיש של הלודמיראי הזה הם כאלה:

„סאָ איז דאָס ספר גינאַנד, עס איז קומן אויס ווייטן לאנד. איך האט ערער גימאכט איין זליגר האנד, הר"ר אברהם אשכנזי אפיטקר איז ער גינאנד, ער שיקט עס דעם עולם ווי איין פריינד, דען עס ווייסט ווי זיך איטלכער זאל היטן, ווי זינד און שאנד, אך ווי דער מענש רעכט וואל זאל זיין אין ג־טס דינסט בעקאנד, דרום לאזט עד ניט אויז איהר האנד, דערדורך ווערט איהר קומען אין דאס הייליק לאנד".

על ההרג רב בין יהודי לודמיר בשנת ת"ח מוצאים אנו בספר „צוק העתים" לרבי מאיר בן שמואל משברשן את הדברים המעטים האלה: „בק"ק לויצק ובק"ק לאדמיר העיקו אשר לא המיר, כאשר תעיק העגלה העמיר".

רבני לודמיר אחרי גזירות ת"ח

אחרי גזירות ת"ח–ת"ט (1649—1648) מתאוששת קהילת לודמיר מהפורענויות שעברו על קהילה זו בתקופת־השואה ההיא. ואנו רואים את לודמיר פעילה מחדש בשדה הציבוריות היהודית בפולין. היא מתפרסמת שוב פעם בחוגי הקהלות והרבנות בפולין ובווהלין על ידי רבניה המפורסמים, עסקניה הקהלתיים ופרנסיה המפורסמים המשתתפים בועד ארבע ארצות הכללי של יהודי פולין. מבחינה זו מאפילה היא אפילו על קהילת אוסטראה, הקהילה הראשית הראשונה של יהודי ווהלין. ודוקא פרנסי לודמיר (ולא פרנסי אוסטראה) משתתפים באסיפות המליאה של ועד אוטונומי מרכזי זה

כבר בשנת תכ"ו (1666) מופיע לדומיראי אחד, ר' אברהם ברבי שלמה, כסופר הראשי של היהודים היושבים במלכות פולין, ואחר כך גם כ„נאמן בית ישראל" בארבע ארצות. הוא ממלא תפקידים הנ"ל באסיפות הועד הנ"ל, בת"ל (1670), תל"ב (1672), תל"ח (1678), תמ"ב (1682), ותמ"ד (1684) ומתאר גם בתואר „האלוף המרומה התורני". (ראה פנקס ועד ארבע ארצות לי. היילפרין).

הרב שמואל אליעזר בן אפרים נפתלי — הוא היה רב — אב"ד בלודמיר בשנה תחט"ו (1655). בפנקס גרודנה, קהילה ראשית במדינת ליטא, מופיע חתימת ידו מועד לובלין מהתאריך הנ"ל. פרטים על רב לודמיראי זה לא נשתמרו אצלנו לגמרי (ראה „דעת קדושים" עליו).

הרב נחמן בן שלמה נפתלי היה רב־אב"ד בלודמיר בשנת תכ"ד (1664). בשנה ההיא נותן רב זה את הסכמתו כרב בלודמיר בועד לובלין לספר „עמודיה שבעה" — לרב בצלאל בן שלמה מקוברין, והוא חתום כשני, אחר הגאון רבי דוד הלוי — בעל „הטורי זהב". בין המסכימים האחרים נמצא גם הרב המפורסם, רבי משה בן יצחק מקראקא — רב אב"ד לובלין וחתנו של המרש"א. זה מראה על גדולתו של הרב הלודמיראי הזה בעיני רבני דורו המובהקים.

ר' נחמן בן שלמה נתקבל אחר כך לרב־אב"ד בקהילת ווילנא המפוארת. בשנת תל"ג בהיותו רב אב"ד ווילנה הוא נותן את הסכמתו. בהתוועדות ועד מדינת ליטא בסלצי, לספר „שערי שמים" ליחיאל מיכל ברבי אריה סגל מקאליש. בין המסכימים האחרים מופיעים רבני הקהילות הראשיות דליטא, רבי מרדכי בן בנימין וואלף מבריסק־דליטא, רבי משה בן ישראל יעקב מפינסק ורבי נחמן הנ"ל מווילנה. בשנת תל"ד (1674) נותן רבי נחמן את הסכמתו לספר „מגדל דוד" להרב דוד לידא אב"ד אמסטרדם וקהילות אחרות.

בספר „בית לחם יהודה" כותב מחברו (יו"ד סימן רס"ה): „שמעתי כשהייתי בעיר ואם בישראל ק"ק ווילנא, הורה הגאון ר' נחמן, בספר „לב אריה" על התורה מובאים דברי תורה מהרב הגדול בדורו" — הזה. (פרטים עליו ב„עיר ווילנא" להלל נח מגיד־שטיינשניידר).

הרב אהרון יעקב

בשנת תכ"ט (1669) היה רב אב"ד לודמיר הרב אהרון יעקב. בהסכמתו של רב זה לספר „אור החיים" לר' חיים בוכנר מקראקא, בתאריך הנ"ל חתום רב זה בשמו ובשם אביו: „הרב הגדול יחזקאלי". פרטים על תולדות חייו לא נשתמרו, ואולי הרב יחזקאל, אביו של הרב אהרון יעקב הזה, הוא זה שהיה רבה הקודם של לודמיר בשנת ת"ו (1646)? (ראה במאמרנו הקודם). ידוע לנו רק זה שר' אהרון יעקב היה חתנו של הגאון רב' מנדל קרוכמל אב"ד ניקאלשפורד ובעל „הצמח צדק". (לפי „כתבי הגאונים").

הרב ישראל בן שמואל מטרנופול

הרב הנ"ל שימש כרב אב"ד בלודמיר בערך בשנים ת"ל־תל"ז (1670־1677). תולדות חייו של רב הלודמיראי הזה לא ידועות לנו. נשתמרו אצלנו עליו רק הפרטים המעטים דלקמן:

הוא היה מטרנופול, היות הוא מציין בחתימותיו שם עיר זו. לפני לודמיר היה אב"ד בפינסק, שהיתה קהילה ראשית בליטא. בשנת תכ"ז (1667) מופיע הוא כרבה של קהילת פינסק, באסיפת ועד מדינת ליטא שהתקיימה בעירה חומסק (גליל בריסק דליטא). בשנת ת"ל (1670) היה כבר רב זה אב"ד בלודמיר. היות שבתואר רב פינסק מופיע באסיפת ועד מדינת ליטא שבשנה ההיא (בסלצי), רב פינסקאי אחר, רב נפתלי הערץ בן ר' יצחק אייזיק גינצבורג. הרב ישראל בן שמואל מטרנופול משתתף באסיפות ועד ארבע ארצות של מדינת פולין דלקמן: בשנת תל"ג (1673) בפינטשוב וחותם הוא עצמו שם: „הצעיר באלפי ישראל בן אבי אהובי מוהר"ר שמואל זלה"ה מטרנופול חונה בק"ק לאדמיר יצו".

בשנת תל"ז רואים אנו אותו באסיפת הועד ביארוסלב ובשנת תל"ח בלובלין. האסיפה זו בתל"ח בבירור סיכסוך ועד ארבע ארצות של מדינת פולין עם אלופי קציני ומנהיגי מדינת ליטא (בפעם שניה) — בחר ועד ארבע ארצות בשני רבנים משלו כטוענים נגד הצד השני, אנשי ליטא, בדין-תורה שהייתה צריכה להתקיים בין שני צדדים אלה. שני הנבחרים האלה היו: הרב בלובלין והרב ישראל (בן שמואל מטרנופול) מלודמיר. באותה שנה נבחר רבי ישראל בן שמואל להיות רב בלוצקא, שאף היא היתה קהילה ראשית בווהלין, והוא העדיף אותה על לודמיר.

בשנת ת"ם (1680) באסיפת הועד ביארוסלב משתתף ר' ישראל בתור רב אב"ד לוצקא, ואותו הדבר באסיפות הבאות של ועד זה בתמ"א בלענטשנא (מחוז לובלין) ובתמ"ג.

הרב ישראל בן שמואל נתן הסכמותיו בועדים הנ"ל לספרי המחברים האלה: בשנת תל"ג על הספרים „דבר שמואל" (דרושים על התורה, אמשטרדם תל"ה), לדרשן שמואל זיינוויל בן חנוך מלובלין על „לב אריה" לר' יהודה לייב בן יהושע האשקי אב"ד בוסקי ועל „עולת התמיד" (על שולחן־ערוך אורח חיים לר' שמואל בן יוסף, אמשטרדם תמ"א). בשנת תל"ז וכן בתל"ח נותן הוא את הסכמתו על הדפסת התנ"ך בתרגום יהודי־אשכנזי (על ידי יוסף אטיאש מאמשטרדם), והוא בא חתום ראשון מבין הרבנים להדפסת ספר תנ"ך זה שתועלתו מרובה הוא לאין ערך „לבנות ציון, נשים צדקניות ושאננות שיבינו בלשון רכה (הכונה לשפת יידיש) ויועיל גם לזאטוטי בני ישראל אשר לא למדו ספר ולשון כשרים". בין רבני הקהילות הראשיות האחרות שנתנו הסכמתם להדפסת התנ"ך ביידיש, היו רבני לובלין, פוזנן, לבוב ואוסטראה שבווהלין. בשנת ת"ם מסכים רבי ישראל בן שמואל על הספר „קנה חכמה" לדרשן ר' יהודה לייב בן יוסף פוחוביצר מפינסק, ובשנת תמ"ג על החיבור „מגיני זהב" לר' יואל בן דוד משברישין, נכד הט"ז, המגן על כבוד זקנו הגאון ומשיב על השגות הש"ך (הט"ז) בספרו „נקודת הכסף".

יש עוד לציין כי הרב ישראל בן שמואל מטרנופול היה תלמידו ובן דודו של הגאון רבי דוד הלוי בעל הט"ז הנ"ל, והוא גם גיסו של הרב ר' יוסף יאסקי אב"ד לבוב חוץ לעיר וגליל מינסק (בליטא), ובסוף ימיו רב בשתי הקהילות הראשיות קובלה ודובנה שבווהלין. כפי הנראה היה רב זה איש אמיד. הוא נדב נדבה הגונה להדפסת ספר „אבן העזר" בקראקא. כן, אנו רואים איך שיהודי אחד מלודמיר היה חייב לו בשנת 1671 — 1200 זהובים (ראה פנקס ועד ארבע ארצות הנ"ל עמוד 126).

ר' אברהם אבלי חריף — ר"ם בלודמיר

באותו הזמן שימש כראש ישיבה בלודמיר הרב ר' אברהם אבלי חריף, ר"ם לודמיראי זה נתן את הסכמתו לספר „לב אריה" הנ"ל בשנת תל"ג (1673) יחד עם אב"ד דמתא לודמיר ר' ישראל בן שמואל מטרנופול. רבי אברהם אבלי חתום בהסכמתו זו בשם אברהם בהרב בנימין בונם ומציין הוא „קהילת וולאדימירא" כעיר מלאה חכמים וסופרים.

נשתמרו לנו פרטים אחדים לתולדות ר' אברהם אבלי הר"ם הלודמיראי הזה:

הוא היה בנו של הגאון רבי בונם בן הגאון רבי מאיר (מהר"ם) למשפחת ז"ק (זרע קודש), שהיה תלמידו של המהר"ם מלובלין והתייחס גם למשפחת הקדושים מגזע „הראש". היה לו לרבי אברהם אבלי בן בשם ר' יעקב, שהיה גר בלודמיר, והיה חתן ר' גרשון הכהן רפופורט אב"ד בעלזא. בנו של ר' יעקב הלודמיראי הזה, היה ר' ישראל אב"ד לוקאטש שבווהלין (חתן ר' אהרן אב"ד טרעמבאוולי וזלוציב שבגליציה) מחבר ספר „הלכה אדם מישראל" (זלקוב תצ"ט). בספר זה מובאים חדושי תורה מאבי אביו ר' אברהם אבלי חריף על שיטת „תגרי לוד". ויצאו מיוצאי־חלציו של ר' אברהם אבלי ונכדו ר' ישראל הנ"ל מספר רבנים מפורסמים בווהלין וגאליציה המזרחית. יש עוד לציין כי ר' אברהם אבלי היה באחרית ימיו רב־אב"ד בקהלת הורבישוב.

הרב ר' אשר ברבי יצחק רב־אב"ד בלודמיר

בשנת תל"ז בסוף חודש אלול (1677) אנו מוצאים כבר אב"ד אחר בלודמיר במקום הרב הקודם, ר' ישראל בן שמואל מטרנופול. זה היה ר' אשר בן הקצין הקדוש הר' יצחק הי"ד (ה' ינקום דמו) מחענטשין (גליל פולין קטן־קראקא). דבר זה ידוע לנו לרגל השתתפות רב זה באסיפת רבני ועד ארבע ארצות בתל"ז ביארוסלאב, ושם הוא חותם: „חונה לע"ע בק"ק לאדמיר". באסיפה זו הופא נותן הסכמתו לספר „עולת התמיד" (על שולחן ערוך אורח חיים, אמשטרדם תנ"א) לר' שמואל בן יוסף.

מרב לודמיראי זה ידועים לנו רק שני הפרטים דלקמן: לפני לודמיר היה רב־אב"ד בשברשין. בשנת תל"ג השתתף כרב הקהילה זו באסיפת ועד ארבע ארצות שבפינטשוב. הוא היה רק זמן קצר רב־אב"ד בלודמיר, סמוך לאותו זמן (אחרי תל"ז) נתקבל לאב"ד בבעלזא וכרב קהילה זו הוא משתתף במספר אסיפות של רבני ועד ארבע ארצות, ומסכים הוא שם על ספרי מחברים שונים.

רב אשר זה היה מגדולי דורו: על כך מעידה העובדה שבבאלזא היה לפניו רב־אב"ד ר' נחמן הכהן רפופורט, ואחריו ר' זכריה מענדל ברבי אריה לייב הגבוה מקראקא, בעל „הבאר־היטב". שני רבנים אלו היו ממצויני הרבנים בדור ההוא.

הקצין הפרנס ר' אריה יהודה מלאדמיר — כנציג קהילת לבוב בועד ארבע ארצות.

באותו הזמן אנו רואים איש מפורסם בלבוב, שהיה יליד לודמיר, ומופיע הרבה פעמים באסיפות ועד ארבע ארצות כפרנס לבוב המפוארה בוועד מרכזי זה, והמציין תמיד את עירת מולדתו לודמיר. כוונתנו כאן לאריה יהודה בה"ר משה זלה"ה מלאדמיר, הדר בלבוב בחו"ל (חוץ־לעיר, הכוונה לפרוור עיר לבוב).

חתימת הפרנס הלבובאי הזה באסיפת ועד ארבע ארצות מופיעה בשנת תל"ז (1677) ביערוסלב, בו פונים רבני ועד ארבע ארצות ופרנסיה לראשי קהילת אמשטרדם ושני רבניה ר' יצחק אבוהב (ספרדי) ור' מאיר שטרן (אשכנזי) לסדר מגבית כספית בקהילתם למטרת פדיון שבויים מבין יהודי פודוליה, אשר נפלו עקב מצוקת הזמן בשבי טורקיה־קושטה, וליהודי פולין אין האמצעים הכספיים לפדותם לבדם.

ר' אריה יהודה מלאדמיר נותן גם את הסכמתו — בימי התוועדות הועד — לספרי מחברים שונים, ביניהם על הירושלמי לסדר זרעים עם פירוש הרב אליהו מפולדה; למדרש־רבה הוצאת הרב נפתלי הירש בן שמשון עם פירושו הקצר לכך „נפתלי אילה שלוחה". בשנת תנ"ג (1693) הוא מסכים לספרים „תולדות יעקב" (לא הופיע בדפוס) ו„בית יעקב" לר' יעקב ברבי שמואל אב"ד ווענגרובי. עצם הבאת הסכמת ר' אריה יהודה הלודמיראי לספר זה, מעיד על כך שבפולין נחשב בחוגי הרבנים והמחברים התלמודיים כמופלג בתורה. כי הרי בין המסכימים האחרים לספר זה מוצאים אנו את שני הרבנים הגאונים האלה: ר' נפתלי הכהן אב"ד פוזנן, ר' מרדכי זיסקינד ברבי משה האב"ד לובלין והגליל. כן נותן הוא את הסכמתו לחבור הידוע „בית הלל"! על שולחן ערוך אבן־העזר ומורה דעה להרב המפורסם רבי הלל ברבי נפתלי הרץ (בשנת תנ"א בועד יארוסלב), שהוא אב"ד זאלקווא, קיידאן שבליטא ואלטונה־המבורג־וונדסבק (ספר זה נרפס בדיהנפורט בשנת תנ"א, 1691).

יש לציין כי באסיפת ועד ארבע ארצות בשנת תמ"א (1681) בלעשנא מופיע ר' אריה יהודה לייב בהר"ר משה מלאדמיר, הדר בלבוב, יחד עם האב"ד הלודמיראי הקודם ר' ישראל בן ר' שמואל מטרנופול הנ"ל. באסיפת ועד זה הוחלט בענין הסכסוך של ועד ארבע ארצות וועד מדינת ליטא בקשר להוצאות כספיות לשתדלנות בענינים כלליים של יהודי פולין וליטא, וחלקם של יהודי ליטא בהוצאות אלה. בין הרבנים שהחליטו על כך היו גם הרבנים נציגי קהילות ראשיות — רבי נפתלי הירש בן בנימין וואלף,מבריסק־דליטא, ר' משה בן אברהם מ„גזע צבי" — מגרודנה.

ר' שלמה בובר בספרו „אנשי שם" רוצה אפילו לזהות את ר' אריה יהודה הלודמיראי הזה עם ר' לייב חסיד לבית מייזליש שהיה אב"ד לבוב (חוץ־לעיר) ופראמישלא. אולם לפי „פנקס ועד ארבע ארצות" לישראל היילפרין אין לכך הוכחה ממשית.

הרב יקותיאל ברבי יהושע אהרון

הרב יקותיאל היה אב"ד לודמיר בשנים תל"ח־ת"ס (1678־1700). מתולדות חייו ידועים לנו הפרטים המעטים דלקמן:

אביו היה הרב הגדול מוה"ר יהושע אהרון — מנכבדי קהילת לובלין המפוארת. לפני לודמיר היה רב יקותיא אב"ד בחעלם. כבר אז היה מהרבנים המפורסמים בדורו. כרב קהילה ראשית השתתף באסיפות רבני ועד ארבע ארצות. נותן הסכמתו לספרי מחברים תורניים בעת התוועדות הועד הנ"ל. המחברים התורניים החשיבו הסכמותיו, עטרוהו בראש חבוריהם ומתואר הרב המסכים הזה בתואר „גאון".

בשנת תל"א (1671) מסכים ר' יקותיאל בתור רב חעלם על הספר „לב אריה" (על התורה, וילמנסדורף תל"ד) להרב יהודה לייב בן יהושע האשרי. בשנת תל"ב (1671) אנו רואים אותו בתור משתתף בועד קודש של רבני ארבע ארצות שהתקיים ביערוסלב בתל"ג (1673). בהתוועדות רבני הועד הזה בפינטשוב, ובשנת תל"ח (1678) בהתוועדות קודש שבלובלין.

בשנת 1678 מעדיף הוא כבר רבנות לודמיר על זו שבחעלם, ובאסיפת הועד הנ"ל בלובלין נותן ר' יקותיאל את הסכמתו לספר „אדרת אליהו" (המכיל דרשות כסדר תורה לאליהו בר' קלונימוס מלובלין (פראנקפורט דאדר תנ"ד), וחותם הוא את עצמו בתור „חונה פה ק"ק העלמא והוא לעת־עתה בק"ק לאדמיר".

בשנת תמ"ז (1687) השתתף ר' יקותיאל בתור רבה של לודמיר בהתוועדות הקודש ביארוסלב. נותן הוא שם את הסכמתו על ספר „מים חיים" לר' חיים סגל, וחותם הוא:.. נאום הצעיר יקותיאל, בן לאבי אהובי הרב הגדול מו"ה יהושע אהרון זלה"ה, חונה בק"ק לאדמיר יע"ה ואגפיה".

בשנת תמ"ח (1688) משתתף הוא בתור „חונה בק"ק לאדמיר ואגפיה" — באסיפת ועד ארבע ארצות ביארוסלב. הוא נותן שם הסכמתו על הספרים:
„תולדות יצחק" להדרשן ר' יצחק בן אברהם אברלש כ"ץ (דרושות על התורה. פראנקפורט דאדר, תנ"א); „כתונת יוסף" (דרושות לובלין, תנ"א) להדרשן הדיין ר' יוסף בן משה מפרע־מישלא, ול„כבוד חכמים" על אגדות ירושלמי.

בשנת תנ"ו (1696) משתתף הרב הלודמיראי הזה ביריד יארוסלב וחותם הוא השם „אליעזר יקותיאל חונה בק"ק לאדמיר והגליל" (השם אליעזר הוסיפו לו כנראה מסיבת מחלה).

בשנת ת"ס (1700) היא הופעתו האחרונה באסיפת ועד ארבע ארצות הידועה לנו. הוא השתתף באסיפה זו יחד עם רבי שאול ה„חונה בגליל קראקאו", ורבי נפתלי הכהן „חונה בפוזנן הגליל". (ראה על השתתפותיו אלו בספר "פנקס ועד ארבע ארצות" לישראל היילפרין).

הרב יקותיאל הרב הלודמיראי, מובא בקונטרס „אוצרות חיים" שבסוף ספר שו"ת"מים חיים", לר' חיים הכהן רפופורט אב"ד. לפי דברי הרב יוסף לונשתיין הוא היה אחיו של הרב יקותיאל הלודמיראי הזה — ר' יעקב מחעלם, המובא בהגהות בנו לספר „מנחת כהן" (פיורדא תק"א) לר' שבתי הכהן מסימיאטיץ.

הרב ר' יקותיאל היה יהודי עשיר. בפנקס מדינת ליטא נזכר שמו משנת תל"ט (1679) בקשר לזה שועד מדינת ליטא היה חייב לו כסף.

הערה: בספר „יזכור־בוך" לקהילת חעלם נזכר הרב יקותיאל במאמרו של י. מילנר על רבני חעלם, כרב העיר זו, אולם כפי שידוע לנו נתקבל רב זה אחרי חעלם להיות אב"ד לודמיר, ושימש שם בתור רב יותר מעשרים ושתיים שנה.

ר' אפרים פישל מלודמיר ושלושת בניו המפורסמים

באותה התקופה פעל בלודמיר הרב הקצין ר' אפרים פישל שהיה פרנס ועד ארבע ארצות. שנים מרובות השתתף כל פעם באסיפות הועד והיה מראשי המדברים של יהדות פולין אשר בימים ההם. הוא היה מאצילי היחוס, ומתיחסים אליו אישים ידועים של יהדות פולין בשטח רבנות־למדנות, נגידות ושתדלנות.

אביו של ר' אפרים פישל היה הגאון רבי אריה לייב הגבוה — אב"ד קראקא, ואחיו של ר' אפרים פישל היה הגאון רבי זכריה מענדל רב בעלזא מחבר „באר היטב" על יורה־דעה חושן משפט ואבן־העזר.

ר' אפרים פישל כאמור לעיל היה תושב לודמיר. בשנת תמ"ד (1684) בהיותו באסיפת ועד ארבע ארצות נותן הוא את הסכמתו להדפסת הספר „עין יעקב". בשנת תפ"א (1721) עוד היה ר' אפרים פישל בחיים, כפי שידוע לנו על כך מדברי בנו ר' דוד טעביל.

רבי דוד טעבל היה גם כן תושב לודמיר ופרנס ועד ארבע ארצות, משתתף הוא באסיפת הועד בשנת תפ"א (1721) הנ"ל ונותן הוא את הסכמתו לחיבור „דמשק אליעזר" (יעסניץ) תפ"ג (1723), — להרב אליעזר בן יהודה אב"ד פינטשוב. בהסכמה זו חתום הוא בשם: „דוד הוא הקטן טעביל מלודמיר בהרב הנגיד ר' אפרים פישל".

בנו השני של ר' אפרים פישל — רבי שמואל — שהיה אב"ד בקרמניץ שבווהלין ותפס עמדה חשובה בעולם הרבנות. ככה למשל יודעים אנו שבענין המחלוקת הגדולה בין הרב שרגא פייבל תאומים וקהילת רבנותו פרעמישלא, והרב הזה מצדיק דבריו בחוברתו „תקע שופר" (בשנת תע"ה—1718), הרי בין הרבנים העומדים לצדו מופיע גם רבי שמואל האב"ד בקרמניץ.

הבן השלישי של רבי אפרים פישל היה הרב ר' יעקב, שהיה אב"ד לודמיר.

הרבי יעקב אב"ד לודמיר — לרבי יעקב אב"ד לודמיראי זה, בנו של הקצין הפרנס ר' אפרים פישל הנ"ל נשארה לנו רק

תעודה אחת המציינת את רבנותו בלודמיר. תעודה זו משנת תע״ג (1713) היא בעצם הסכמתו על הספר „ברית שלום" (דרושים) של שאר־בשרו רבי פנחס אב״ד וולאדאוו. (פפד״מ תע״ח) מ„יומא דשוקא" של אסיפת ועד ארבע ארצות ביערוסלב. הוא חותם עצמו על הסכמתו זו כדלקמן: „ונאום שב של המחבר הרב יעקב בהרב הנגיד מוהר״ר אפרים פישל נר׳ הח״ו בק״ק לאדמיר והגיל יצו".

מהמסכימים האחרים לחבור זה מופיעים הרבנים המפורסמים: ר׳ מאיר רב אפטא, אח״כ אב״ד לובלין, ר׳ מנחם מענדל בן משה אב״ד קרוטושין, ר׳ יהושע ברבי שמואל סג״ל מקראקא שהיה אחר כך אב״ד טשרנוביצי וסימיאטיאשי ו„נאמן בית ישראל דארבע ארצות" ועוד.

לפי הסכמתו הזאת של הרב ר׳ יעקב הלודמיראי יודעים אנו שאביו ר׳ אפרים פישל עוד היה בחיים בשנת תע״ג (ראה פנקס ועד ארבע ארצות „לישראל היילפרין עמוד 267).

יש עוד לציין כי הרב ר׳ יעקב היה חתנו של הרב המפורסם ר׳ ישראל קצנלנבוגן אב״ד פינטשוב.

הרב רבי שאול ברבי יעקב — אב״ד לודמיר

הרב ר׳ שאול היה מקודם אב״ד בקהילת ברסטצקו שבווהלין. בשנת תפ״א (1721) מסכים הוא כרב קהילה זו על ספר „עטרת צבי" (המכיל ביאור לחו״מ, יעסניץ תפ״ב), לר׳ צבי הירש בן עזריאל מווילנה. מבין המסכימים האחרים יש לציין את שני הרבנים המפורסמים, רבי צבי הירש חריף, אב״ד הלברשטדט ורבי אליעזר רוקח, אב״ד ברודי ואמשטרדם.

אחרי פטירת אביו — ר׳ יעקב, נהיה ר׳ שאול לרב אב״ד בקהילת לודמיר. בשנת תק״ב (1742) משתתף ר׳ שאול בהתוועדות רבני ופרנסי וועד ארבע ארצות בטישוביץ וניתן הוא שם הסכמתו לספר „מרי צבי".

ר׳ שאול מילא תפקיד „נאמן" של מדינת ווהלין בועד ארבע ארצות ותפקיד זה מילא כל ימי פעילותיו בועד מרכזי זה של יהדות פולין. בשנת תקי״א (1751) משתתף הוא באסיפת הועד שהתקיימה בקאסנאטין (קונסטנטין) יחד עם הגאון הידוע רבי שלמה מחעלמא, בעל המחבר ספר „מרכבת המשנה", וחותם הוא שם בשם „הקטן שאול בהמנוח הרב המאה״ג המפורסם מוהר״י יעקב זצלה״ה חונה בק״ק לאדמיר והגליל". הוא נותן שם את הסכמתו על הדפסת ש״ס אמשטרדם שיצא לאור על ידי האחים יוסף ויעקב פרופס והאחים אהרון ווייגוויל בן ר׳ משה סג״ל מצרנובצה (גליל הקטן).

בשנת תק״ב מסכים רבי שאול באסיפת הועד בקאסנאטין על הספר „בית אברהם" (ברלין תק״ג) להרב המפורסם רבי אברהם הכהן אב״ד טארלה (מחוז לובלין). מבין הרבנים המפורסמים האחרים שהסכימו לחיבור זה יש לציין את הרב המפורסם ר׳ נתן אב״ד דוברומיל, בנו של הגאון רבי יעקב יהושע פאלק — בעל „הפני יהושע".

ההסטוריון הידוע שמעון דובנוב מזכיר את הרב הלודמיראי רבי שאול בשבועון היהודי הרוסי „ווסחוד" (בשנת 1894, חוברת אוקטובר). הוא נזכר גם בפנקס אוסטראה משנת תקכ״ה (1765) בהיותו עוד אז בחיים

מבניו של ר׳ שאול הרב הלודמיראי, יש לציין את ר׳ פנחס ור׳ אפרים זלמן. ר׳ פנחס בעצמו היה מנכבדי קהילת לידמיר. לעת זקנתו התיישב באוסטראה על יד בנו ר׳ אריה יהודה לייב ונהיה מאלופי וגבאי החברה־קדישא דשם. בנו השני של ר׳ פנחס מלודמיר היה הרב של קהילת טולטשין שבפודוליה.

הר׳ אפרים זלמן היה אב״ד ברסטצקה ואחר כך אב״ד קהילת דובנה. הוא היה חתנו של הרב ישראל (חריף), אב״ד זאסלאב ואסטראה.

אחיו של ר׳ שאול הרב הלודמיראי (בנו של ר׳ יעקב הנ״ל) היה ר׳ שלמה זלמן אב״ד בביאלי (הסמוכה לבריסק־דליטא) התנו של הגאון רבי שמחה הכהן רפופורט אב״ד לובלין. רבי שלמה זלמן זה היה אביו של הרב צבי הירש אב״ד בקהילת לוקאטש שבווהלין, מחבר ספר „חמדת צבי", שבנו ר׳ אריה לייב היה אביו של הגאון רבי שמחה נתן עלינברג מו״צ ראשי בלבוב (אחרי בעל „בישועות יעקב").

ר׳ אליהו בן יעקב מלודמיר — בפיורדה

סמוך לאותו זמן, רואים אנו נדבן ומיוחס לודמיראי אחד בשם ר׳ אליהו בן יעקב, שמסיבות הזמן ותהפוכות המצב ירד עליו הגלגל: הוא עוזב את מקום מגוריו הקודם לודמיר, מגיע לקהילות ישראל שבגרמניה, ומוצא לו מקום מפלט בקהילת פיורדה, הידועה שבבווריה הגרמנית.

לודמיראי זה היה נכד ר׳ מנחם מנדל מרגליות אב״ד פרעמישלא, התייחס גם לגאונים ר׳ מאיר אב״ד לבוב ולר׳ שמשון בוכנר אב״ד אוסטראה, וצבי הירש אב״ד קרוטושין.

בשנת ת״ק (1740) מדפיס הוא בדפוס פיורדה את הספר „מנחת כהן" לר׳ שבתי הכהן מסימיטיטש, המכיל לקוטי חידושי תורה מרבנים מפורסמים וביחוד מאלו של הגאון החריף ר׳ אברהם ברודא, אב״ד פראג, מיץ ופראנקפורט דמיין.

מענינת היא הקדמתו של המו״ל הלודמיראי הזה המכילה כמה רמזים על מצבו האישי בקשר לעקירתו מלודמיר ובואו לפיורדה שבאשכנז. כותב הוא בנדון לזה בסגנון רבני מליצי — לפי נוסח הימים ההם — את הדברים דלקמן: „גודל הרפתקאות, יגון על יגוני ושבר על שברי, ויהי לשון צרה יצאה ללהב — הבערה בק״ק שלנו, ותיקד עד שאולה (כפי הנראה היתה אז שריפה גדולה בלודמיר), נזר הקודש, תפארתה במלונה — במקשה נותרה, והוצרכנו לכתת רגלנו לחפש דרכנו ושבילנו, הלוך ילך ובכה, זה בוכה וזה בוכה, ואני בתוך הגולה, בבכי וקול יללה צרה ואל צרה נוגשת, צרת הבת, והנושה בא לקחת, וחשקה נפשי להתחבר עם קדושים..."

הרב יהושע השיל אב״ד לודמיר

הרב הזה היה כפי הנראה רב אב״ד לודמיר אחרי הרב ר׳ שאול ברבי יעקב.

הוא היה גם אב״ד בקרסניברוד (הסמוכה ללובלין) ושברשין. בתור רב־אב״ד שברשין נתן רב זה „יהושע השיל הכהן" את הסכמתו משנת תקר״ה לספר המפורסם „סדר הדורות" להגאון רבי יחיאל היילפרין, אב״ד מינסק — יחד עם רבנים מפורסמים אחרים. ביניהם גיסו של ר׳ יהושע השיל — הגאון רבי שלמה בעל „מרכבת המשנה" על הרמב״ם.

אביו של ר׳ יהושע השיל דנן היה רבי אברהם הכהן, אב״ד זאמושץ, בעל „בית אברהם" שהזכרנוהו לפני כן. ר׳ יהושע השיל מובא בשו״ת „תפארת צבי" כמה פעמים לגאון רבי צבי הירש זמושט אב״ד אחו ושארי קהילות.

כפי שנראה היה מגדולי דורו, היה מועמד לרבנות לובלין הנכבדה אחרי פטירתו של הגאון רבי עזריאל הורוויץ.

מ. צינוביץ

הרב יצחק אייזיק הלוי גרוסמן - רב ציוני

בן למשפחה תורנית בביאליסטוק. קיבל חינוך תלמודי מובהק בישיבה המקומית שבעיר מולדתו הנ"ל ובישיבות ליטא המפורסמות. המשיך בלימודיו התלמודיים גם לאחר התחתנותו עם בת חרשתן מביאליסטוק. היה ידוע כאחד מלמדני משמרת הצעירה שבביאליסטוק התורנית. התענין בחינוך הדתי והתורני שבעיר. היה בין גבאי ובוחני תלמידי הכתות הגבוהות ובני הישיבה העירונית שבעיר זו. היה גם מראשי הועד של ה„קבוץ" התלמודי הגבוה שנוסד בשלהי המלחמה העולמית הראשונה.

אחרי מלחמת העולם הנ"ל נתמנה לרב בלודמיר שבוהלין ואחרי־כך לרב אב"ד בגראיובה, שעל כסא רבנותה ישבו לפניו הרבנים המפורסמים ר' אליהו אהרון מילייקובסקי (אח"כ רב ראשי בקראקוב), ר' משה אביגדור עמיאל (אח"כ רב באנטוורפן ורב ראשי של תל־אביב), ור' בנימין אליהו רמיגולסקי.

הרב י. א. הלוי גרוסמן היה ציוני ומזרחי נאמן. בהיותו עוד רב בלודמיר החסידית ניהל בריש־גלי תעמולה לטובת שתי הקרנות הציוניות, קרן קיימת לישראל וקרן היסוד, ועשה רבות להכשרת חלוצים דתיים ועלייתם ארצה.

עוד בשנת תרפ"ה בהיותו רב בלודמיר הצטרף לכרוז של רבנים מפורסמים בפולין, ליטא ושארי ארצות להשתתף ולתרום לקרן היסוד.

בשנת תרפ"ו מופיע שמו של הרב י. א. גרוסמן מלודמיר בין קבוצת הרבנים הפונים לעם ישראל לתמוך בקרן החלוץ המזרחי.

בשנת תרצ"ה בהיותו רב אב"ד בגרייובה מופיעה חתימתו בקול־קורא של קבוצת רבני פולין לטובת השתתפות במגביות למען קרן־הקיימת לישראל ועל גודל החובה לתמוך בה באופן מיוחד, בשים לב להיווסד על־ידה „מחלקת החרדים". בקול־קורא זה מודגש באופן מיוחד דבר ייסוד מחלקה זו המוקדשת כולה לגאולת האדמה מידי זרים למען התיישבות יהודים חרדים.

בשנת תרצ"ז נתמנה לרב אב"ד בקהילת בנדין.

הרב גרוסמן נספה בסוף שנות השואה. הוא הובל לתאי־הגאזים באושויץ עם הקבוצה האחרונה של יהודי בנדין וסוסנוביצי ב־15 בינואר 1944. שם יצאה נשמתו בקדושה ובטהרה.

חנה רחל ווערבערמכער

(די לודמירער מויד)

ביי אַ געוויסן ר' מאָניש ווערבערמאַכער פון לודמיר איז אין יאָר 1815 געבוירן געוואָרן אַ מיידל, וואָס האָט געהייסן חנה רחל. נאָך אַלס קינד האָט זי געלערנט חומש, און זיך אויסגעלערנט שרייבן העברעיש. שפעטער איז זי קלאָר געוואָרן אין אגדות פון תלמוד און מדרש און אין אַ סך מוסר ספרים. זי האָט געדאַווענט ווי אַ מאַנסביל, דריי מאָל אין טאָג, מיט אַזאַ התלהבות, אַז מען האָט זיך נישט געקענט אָפוואונדערן פון איר. די אויסערגעוויינלעכע מעלות פון דער מיידל האָבן געבראַכט דערצו, אַז ווי זי איז אַ ביסל עלטער געוואָרן, האָט מען איר אָנגעהויבן רעדן שידוכים. אינגיכן איז חנה רחל פאַרקנס'ט געוואָרן מיט אַ בחור פון דער זעלבער שטאָט. די דאָזיקע געשעעניש האָט אַרויסגערופן אַן איבערקערעניש אין איר גייסטיקן לעבן. קענענדיק איר חתן נאָך פון די קינדערשע יאָרן, האָט זי אים געליבט מיטן גאַנצן ברען פון איר פייערדיקער נשמה. זי האָט געשטרעבט אים זען ביחידות, אָבער לויט די דעמאָלסדיקע מנהגים, איז דאָס געווען שטרענג פאַרבאָטן. פון גרויס בענקשאַפט איז חנה רחל קראַנק געוואָרן. אין יענער צייט איז געשטאָרבן איר מוטער. חנה רחל האָט אָנגעהויבן זיך דערווייטערן פון מענטשן, און לעבן איינזאַם. נאָר פון צייט צו צייט פלעגט זי גיין אויף איר מוטערס קבר און דאָרטן אויסוויינען איר ביטער האַרץ.

מען דערציילט, אַז איינמאָל, ווען חנה רחל איז געזעסן אויף איר מוטערס קבר, איז אויף איר אָנגעפאַלן אַ שלאָף. ווען זי האָט זיך אויפגעכאַפט איז שוין געווען נאַכט. זי האָט זיך שטאַרק דערשראָקן און אָנגעהויבן צו לויפן דורך דעם אַלטן בית־עלמין, ווו עס זענען געלעגן די גרעסטע צדיקים פון די לעצטע דורות. אויפן וועג איז זי אַרויפגעפאַלן אויף איינעם פון די הייליקע קברים. זי האָט אָנגעהויבן שרייען און איז געפאַלן אין חלשות. דער וועכטער, ווען ער האָט דערהערט דעם געשריי, איז צו איר צוגעלאָפן, און ווען זי איז געקומען צו זיך, האָט ער זי אָפגעפירט אַהיים.

עטלעכע וואָכן איז זי געווען קראַנק, און די דאָקטוירים האָבן זיך פון איר מיאש געווען. איינמאָל האָט זי גערופן צו זיך איר פאָטער און זי האָט צו אים געזאָגט:

— „נאָר וואָס בין איך געווען אין הימל. ביי אַ זיצונג פון בית־דין של מעלה, און מען האָט מיר געגעבן אַ נייע הויכע נשמה".

אין עטלעכע טעג אַרום איז זי געזונט געוואָרן. פון דאַן אָן האָט זי אָנגעטאָן אַ טלית־קטן. געדאַוונט אין טלית ותפילין (רש"יס און רבינו תמ'ס). זי האָט אָפּגעשיקט דעם חתן די תנאים, און האָט באַשלאָסן קיינמאָל ניט חתונה האָבן.

דערווייל איז ר' מאָניש געשטאָרבן, און האָט איר איי־בערגעלאָזן אַ גרויסע ירושה. זי האָט אויסגעבויט אַ בית מדרש, אונטערן נאָמען, דאָס גאָרין־שטיבל, מיט אַ באַזונדער צימער, ווו זי האָט געדאַוונט און געלערנט.

מיט דער לודמירער מויד האָט געקלונגען די גאַנצע געגנט. פון די אַרומיקע שטעט און דערפער פלעגן קומען צו איר מענער און פרויען, ווי אויך לומדים און רבנים, ווי צו אַ הייליקער זי זאָל זיי בענטשן. זי פלעגט זיצן אין אין צימער ביי אָפענע טירן, און אַלע פלעגן שטייען אין בית מדרש און הערן אירע דרשות. אַרום איר האָט זיך געשאַפן אַ גרופּע חסידים, וועלכע מען האָט גערופן: „די חסידים פון דער לודמירער מויד".

צדיקים פון יענער צייט זענען געקומען אָנקוקן די דאָזיקע וווּנדער־פרוי. מען האָט געפּרווט איר איינ־רעדן, אַז זי זאָל בייטן איר לעבנס־אַרט און חתונה האָבן. זי האָט אָבער נישט געוואָלט הערן וועגן דעם. אין אַ צייט אַרום האָט דער באַוווּסטער צדיק ר' מאָטעלע טשערנאָבי־לער גענומען איינטענה'נען מיט איר וועגן דעם, אַז זי זאָל חתונה האָבן. זי האָט נאָכגעגעבן און חתונה געהאַט מיט אַ רב. נאָר זי האָט זיך באַלד גע'גט. אין אַ צייט אַרום איז זי אַוועקגעפאָרן קיין ארץ ישראל און דאָ איז זי גע־שטאָרבן.

אין לודמיר האָט מען דערציילט די געשיכטע פון דער לודמי־רער מויד אין פאַרשידענע נוסחאות. נאָר אַזוי האָט דערציילט יאָסעלע דרייער, ווען אנסקי איז געווען אין אונזער שטאָט. און אנסקי האָט שטאַרק מקפיד געווען מען זאָל שרייבן וואָרט ביי וואָרט אַזוי, ווי ער האָט עס דערציילט.

א לודמירער

מרדכי ביבר

העלמה מלודמיר

(די לודמירער מויד)

...מתוך השיחות שנמסרו מפה לאוזן על־ידי יחידי־סגולה מזקני הדור הקודם במדינת ווהלין. מצטיירת דמותה של העלמה מלודמיר בקווים כדלקמן: באמצע המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט חי בלודמיר יהודי, בעל־בית אמיד, למדן וירא־שמים, ושמו רב מוניש וורברמכר. אשתו מסוג נשי החיל, פיקחת ונבונה, צופיה הליכות ביתה ומרבה צדקה וגמילות חסדים, עם כל העושר והשפע שירד על הבית הזה היה גם צל של ענן פרוש עליו: האשה עקרה היתה, וכבר עברו עשר שנים לנשואיה ובעלה הלמדן כבר ניסה אליה דברים בדבר גט־פטורין. אשה כשרה, דין התורה — דינה הוא וחייבת לקבלו, אולם באמתלאות שונות היא דוחה מיום ליום קיומו ובאחרונה היא מבקשת שיסכים למעשה נסיון אחרון, ואולי ממנו תבוא עזרתה:

לא רחוק מקיוב שוכנת העירה הקטנה טשרנוביל, ובה מושב צדיק גדול ובעל־מופת, כוחו עמו גם לפקוד עקרות בברכת־פיו. היא רוצה שבעלה יסע אליו ויקח ממנו את ברכתו. רבי מוניש, מקטני אמונה בצדיקי דורו, לא נענה לבקשת אשתו, אולם נאות לכך, שהיא עצמה תסע. האשה הגיעה לטשרנוביל, התנפלה לרגלי הצדיק בתנותה לפניו את מרי לבה, ובקשה ממנו את ברכתו לפרי־בטן. הצדיק — הוא רבי מוטלה מצרנוביל[1] — דיבר אליה טובות, עודד אותה והבטיח לה, כי למועד כעת חיה, והיא חובקת בת. ואמנם, לתקופת השנה נולדה לרבי מוניש בת, ונקרא שמה חנה רחל. הילדה הפליאה כל רואיה במראה פניה, שהוד מלכות היה נסוך עליהם. וכאשר גדלה, כן רבו סגולות נפשה ותכונותיה. אביה ואמה שקדו על חינוכה, הילדה למדה על־נקלה את הקריאה מסידור וגם בספרי התפילה והתחינות של הנשים באידיש, והתמסרה לתפילה ולקריאה. אדיר חפצה היה להבין בספרים הכתובים בלשון הקודש, וגם דבר זה השיגה בכוח התמדתה ורצונה הרב. בעזרת התרגומים באידיש, אשר בשולי סידור־התפילה וכתבי־הקודש — היא גם למדה את שפת המקור. מכאן ואלך היתה מרבה בקריאה ועיון בתנ"ך, אגדה ומדרש, ספרי מוסר ויראים. זהירה בתפילה שלוש פעמים ביום, בנטילת ידים ובברכת־המזון וביתר מוסר ישראל — מעשה גבר. והיא עודה רכה וטרם הגיעה לשנתה השתים־עשרה.

בחריפות שכלה הבינה גם בהוויות חולין. בית אביה, איש־העסקים, היה משמש כעין בית־ועד לאנשי־עסק בבני־ברית ושאינם בני־ברית, ולעתים רחוקות היו מזדמנים בו גם אנשים מארצות־חוץ. היא נמשכה לעולם הזה, והקשיבה ברוב עניין לשיחות ולמשא־ומתן בעניינים שונים, הדברים נקלטו בה, הפרו את מחשבתה עד שהתחילה להתערב בשיחות אלה ולהביע את דעתה בעניינים הנדונים. היא הפתיעה את הכל בתפיסתה המדוייקת של הדברים, בהגיונה וכשרון הניתוח שלה, והגיעו דברים לידי כך, שסוחרים ואנשי־מעשה ותיקים

1) ר' מוטלה מצ'רנוביל הר' מרדכי (תק"ל—תצ"ז), בנו של ר' נחום מצ'רנוביל, מתלמידי הבעש"ט ומחבר הספר „מאור עינים", חידושי תורה על דרך החסידות.

היו מתייעצים בנערה הרכה בעניינים שונים, נוהגים לפי דבריה ורואים הצלחה במעשיהם.

בשעות הפנאי, בעיקר בערבים, רגיל היה אביה לשבת ליד השולחן, וחנה־רחל הצעירה נמשכה לנעימת קולו בלימוד הגמרא. שעות תמימות היתה יושבת מרותקת לפינתה, מאזינה לניגוני זמרתו של אביה בתלמודו, מבחינה במעלות ובמורדות. ב„תמיהות" וב„ניחותות", ובכל ישותה נסחפה גם היא לתוך ה„שקלא וטריא" ודומה, גם היא שוחה כאביה בים התלמוד וצוללת בתוכו. עד מהרה היא מסגלת לה את שפת התלמוד וסגנונו. אביה, מגודל חיבתו אליה, משתפה להנאתה בלימודיו ונדהם לרוחב בינתה ולחריפות שכלה בחידושיה בסוגיות הקשות בתלמוד ונושאי־כליו. אולם חנה־רחל אינה נמשכת ביותר לצד ההלכה והשקלא וטריא שבתלמוד והיא בוחרת לה בעיקר את צד האגדה, שבה היא מגלה ענין רב ומפליאה את אביה בגילויי הכוונות הצפונות באגדות התלמוד.

התפתחות הנערה העידה בעין, כי היא חזיון שלא כדרך הטבע. ההורים, פחד ורחב לבם למראה הגילויים החדשים בה, שהולכים ורבים מיום ליום, והיו נבוכים למראה עיניהם, ולא ידעו מה מנהג ינהגו בה.

פעם אחת נכנסה הביתה, והדהימה את אמה בדבריה, כי היא מרגישה בריח נבלה עולה מן הבית. כשנערך השולחן הוגש האוכל, הודיעה כי לא תיטול את ידיה עד שלא תסולק הנבלה מן הבית. קם אביה ואמר: אם חנה־רחל עומדת על כך שנבלה בבית — כדבריה כן הוא. שלח את אשתו לקצב שתחקור אותו בעניין הבשר שמכר היום. הלכה וחקרה, ונתגלה כי הקצב הוחלף לו שור כשר בשור שנטרף. קם רעש בעיר, רצים מטעם בית־הדין יצאו בהולים להודיע על המכשלה, לזרוק את הבשר, להטריף את כלי החרס ולהגעיל את כלי־המתכת שהבשר נתבשל בהם. וחנה־רחל נתפרסמה לנערה יראת־השם, שבזכותה נמנעה תקלה מן העיר.

הוריה נהגו בה רוב זהירות, נענו לכל בקשותיה, ייחדו לה חדר והיא עסקה בלמודי התורה, משנה, אגדה וספרי־מוסר. היתה ממעטת להיראות בין הבריות וכל הליכותיה לבית־הכנסת — לתפילה שחרית וערבית, כן היתה רגילה לצאת לטיול מאחורי העיר על שפת האגם, מקום מרבד־דשא וצל עצי אורן וברוש. שם היתה מטיילת יום יום, כשעה לפני השקיעה, לשם התבודדות והתיחדות עם קונה, ומשיבה את נפשה בזיו העולם ההדור והנאה.

פעם אחת, לעת ערב, עמדה על שפת האגם, נשענת על גזע אילן, הנשקף ממימי האגם, והבחינה בדמות הניצבת למולה. נשאה עיניה ולפניה נער עדין ורך ויפה־עינים והוא פותח ואומר לה, כי שמע עליה ועל קדושתה ולבו נמשך אליה ואחת בקשתו להציץ לעיניה. אמר — ונעלם. לבה של חנה־רחל זע בקרבה לדברי הנער; האשה שבה נתעוררה והיתה בה רוח חדשה. התמסרה ביתר עוז לתפילה, ונפשה המלאה געגועי־אהבה השתפכה בקולות זמרה ודבקות עד למדרגה של התפשטות הגשמיות. בפרק־זמן זה נתפרסם שמה בעיר ובסביבה הקרובה. אישים רמי מעלה, רבנים, פרנסים, מנהיגים, רצו להשתדך בה, אבל היא דחתה את כולם. להוריה לא גילתה דבר הפגישה ההיא. והם גם מאנו להתערב בזה, כי ידעו שחנה־רחל שלהם תיטיב בעצמה את דרכה; אבל בסתר דוה לבם.

רייזל לימוניק אשת ר' איצי דוף
זקנה מופלגת שזכרה את הבתולה מלודמיר

ונפש הנערה הרכה — הכיסופים לנאצל ולנשגב נתמזגו בה עם געגועי מאויים לגבר, והיא בקשה ושאפה להתעלות הנצרפת בכור האמונה ויסורי האהבה.

היתה בה יד הגורל — אמה, הנפש הקרובה אליה ביותר, השומרת צעדיה והיחידה שהבינה לרוחה, נלקחה ממנה אחרי מחלה קשה. הנערה לא מצאה תנחומים. יתמות ובדידות העיקו על נפשה. לשוא ניסה אביה להפיג יגונה. היא היתה מרבה לבקר על קבר אמה ופניה חוורו ודלו מיום ליום. התחיל אביה מדבר עמה בענייני נשואים, ולגודל שמחתו ענה לדבריו הד בלבה. ואולם בנסותו להציע שידוך לפניה, היא מגלה את סודה; היא בעצמה כבר בחרה לה בן־זוג. הלא הוא בחור פלוני, מפשוטי־עם. האב נדהם, אבל ידע כי אין להניא את בתו מחפצה והסכים בעל כרחו.

עד מהרה נתארשה חנה־רחל לאותו עלם שנתגלה לפניה בסביבת האגם מאחורי העיר. אירושים אלה התמיהו את בני העיר וסביבתה, שבה כבר נתפשט פירסומה למדי. והיא, אהבתה לבחיר־לבה, התלקחה בקרבה ביתר עוז, ובאין באפשרותה, כמנהג הימים ההם, להתראות עמו — יצקה את יגון געגועיה בתפילה והגות בספרי־ קודש. והיתה משתטחת שעות ארוכות על קבר אמה, בהאמינה, כי אמה מאזינה לתחינותיה ומבינה לרוחה כבימי חייה. בשובה מבית־הקברות היתה רוח אחרת עמה, כאילו משא כבד נגול מעליה והיתה לה הרווחה. באחד הימים הרבתה בתחינותיה על קבר אמה, ומרוב בכי ויללה עיפה נפשה ושקעה בתרדמה. וכאשר הקיצה כבר ירד הלילה. בשוב אליה רוחה וראתה את עצמה בבית־הקברות, תקפתה אימה גדולה, עמדה על רגליה והחלה לרוץ בחשכה בין המצבות, זועקת בקול פחדים. ברוצה נתקלה באחת המצבות, נפלה והתעלפה ונשארה שוכבת בעלפונה, עד שאנשים עוברי־דרך, ששמעו את קול צעקותיה, הצליחו למצוא אותה. באפס הכרה הובאה לבית אביה, וכל מאמצי הרופאים להשיב אליה את הכרתה לא הועילו. שבועות מספר שכבה על מטתה חולה ועיניה עצומות. אביה הביא רופאים מומחים

ובעלי־שם מערי הבירה, אולם גם הם לא מצאו לה תרופה. ר׳ מוניש אף השתטח על קבר אשתו לבקש רחמים על בתו, וכשלא הועיל, נסע אל הצדיק מצ׳רנוביל, ואמר לעצמו: מי שנתן לאשתו את ברכתו ללידת הבת — יתננה גם להחלמתה. הוא בא לפני הצדיק ר׳ מוטלה, והצדיק ענה לו: שוב הביתה, בתך תבריא ועוד נכונו לך ממנה רוב נחת ורוב צער.

לאחר שוב ר׳ מוניש לביתו, נתחוללו שינויים כבירים לטובה במצבה של בתו החולה, עד בוא היום שפקחה את עיניה וקראה לאביה. בחרדת־שמחה מיהר אליה אביה, והיא מלטפתו ומבקשת ממנו כי ישב לידה על מיטתה וישמע דבריה:

היא עמדה בפני בית־דין של מעלה, שנועד לפסוק דינה אם לחיים ואם למות. עדי סניגוריה העלו בפני בית־הדין את כל צדקותיה וישרת־לבה, שקיימה מצוות השם ונהגה לפנים משורת הדין. ואילו מקטרגיה אמרו עליה, שמנהגה שלא כפי שטבעו חכמים, שהיא מקיימת מצוות שנשים פטורות מהן, והטילה על עצמה עול תלמוד־תורה ועבודת ה׳ כדרך גברים, ולפי שאהבתה אהבת אשה ויצרה יצר אשה, נמצאת כמחללת כבוד התורה. לא יכול בית־דין לפסוק דינו ועלה לפניו במוסכם, כי דינה יהא מסור לצדיק ר׳ מוטלה מצ׳רנוביל; הוא הוריד את נשמתה לעולם הזה, והוא יפסוק את פסק־דינה. שאלו לו לרבי מוטלה, ואמר כדרך הכתוב: נקרא לנערה ונשאל את פיה, כלומר: יהא דינה, אם לחיים או למות, מסור בידיה. אמרה חנה־רחל כלשון הכתוב: „לא אמות כי אחיה ואספר מעשה יה״! ואף הוסיפה ואמרה, כי רצונה להעמיק בתלמוד תורה, בחקר אלוה ובגילוי סודות היצירה, אולם לפי שהיא יודעת כי לבה לב אשה, ועל כן לא ניתן לה לנשמתה שתתעלה ותזדכך, הריהי מבקשת נשמה חדשה, בת מדרגה גבוהה שכוחה להתעלות בגודל צמאונה לדבר ה׳. ותסיח את דעתה מהבלי העולם הזה. בקשתה נתקבלה ונשמתה נתעלתה.

שמע אביה סיפורה ולא ידע: ישמח או יאנח. יצאו כמה ימים, חנה־רחל החלימה וירדה מעל מיטתה. עתה חדלה לנהוג מנהגי אשה ואחזה דרך הגברים. החלה להתעטף בטלית ולהניח תפילין. אביה, בעגום עליו נפשו לדרכיה החדשות, ניסה להניא אותה מדרכה זו, אך חנה־רחל הסבירה לו, כי אמנם נשמתה החדשה מלובשת גוף אשה — אבל במדרגתה היא יכולה להשיג בתורה ובתפילה מהשכמת הבוקר עד חצות היום, כשהיא עטופה בטלית ומעוטרת בתפילין, ואחר־כך עד שעה מאוחרת בלילה.

התעצב אביה על דרכה, ופעם אחת ההין לשאול אותה מה מחשבתה בענין נשואין. חנה־רחל היתה כמתאמצת להחיות בזכרונה דבר נשכח ומלמלה בשפתיה: נשואין — אמרת, אני מחזיקה לך טובה שהזכרת לי ענין זה, צריך להחזיר לארוסי את התנאים. שמע ר׳ מוניש דבריה, שמח בהם, כסבור היה שבתו עמדה על טעותה והכירה שאותו שידוך אינו לפי כבודה והוא הסכים לבטלו. אולם כשהבטיח לה שידוך הגון יותר, העמידתו בתו על טעותו, והודיעתו שהיא מבטלת אירוסיה משום שלא תנשא לעולם, כי כל חייה קודש להשם ולתורתו, בו ביום החזירה חנה־רחל את התנאים לארוסה (נשמר גם נוסח מכתבה אליו).

המכתב שאינו אלא ריקונסטרוקציה משוערת, נדפס בספרו של צ. ל. מקלר „פון רבינס הויף״ ניו־יורק 1931 (כרך א. עמ. 235—236) וכך לשונו:

„איך שיק אפ די תנאים, אבער זאל עס ניט הייסן, אז איך

האב חרטה אויפן שידוך. אז עפעס האב איך געפונען אין דיר א פסול, אדער וועלכן עס איז חסרון. איך טו עס נאר דערפאר, וואס איך האב זיך אין גאנצן פארנומען אויף א נייעם דרך. פון הימל האט מען מיר אנגעצייגט אויף א נייעם דרך. איך וויל מער ניט זיין ווי אלע פרויען, וואס האבן חתונה און באגנוגענען זיך מיט די מצוות וואס נאר פרויען האבן. איך וויל מקיים זיין די גאנצע תורה. דאס זעלביקע ווי די מענער. פאר דעם האט מיר גאט ברוך הוא א נייע נשמה געגעבען און איך וויל די נשמה ניט פארשוועכן, איר ניט דערנידעריגען מיט דעם וואס איך זאל ווערן ווי אלע פרויען״ (אני מחזירה אליך את התנאים, אך לא יפורש, כאילו אני מתחרטת על השידוך, או כי מצאתי בך שמץ פסול או חיסרון כל שהוא. אני עושה זאת רק משום כך, שלקחתי עצמי לגמרי לדרך חדשה. הראו לי מן השמים על דרך חדשה; איני רוצה עוד להיות ככל הנשים הנישאות ומסתפקות במצוות שהן לנשים בלבד. רצוני לקיים כל התורה, הכל כמו הגברים. על כך נתן לי השם יתברך נשמה חדשה ואיני רוצה לחלל את הנשמה ולא להשפילה על ידי שאהיה ככל הנשים״).

ראה ר׳ מוניש כי לא יוכל לה, חדל לדבר עמה על „תכלית״. נראה כי האמין, שמעשיה ודרכה הם לה גזרה מן השמים. ודאי היה בוחר לבתו חיי דרך ארץ בדומה לכל הנשים. שעל כך נסע לצ׳רנוביל והתייצב לפני ר׳ מוטלה הצדיק, ומפיו הוא שמע כי לעת עתה אין לצפות לשינויים בדרכי בתו. שכן היא מחפשת את דרכה היא, בעבודת הבורא: וכשם שהיא עצמה עלתה על דרכה, כך צריכה היא עצמה להחליט לשנותה. כל עוד היא כפי שהיא עתה — יש להניח לה.

וחנה־רחל קנתה לה שם של „בתולה קדושה״ וגם בית דירתה נחשב מקום קדוש. היא עצמה מגבירה התבודדותה, עוסקת בתורה ויראה בעבודת השם. ואביה שרוי בצער, השם הטוב והכבוד הרב, שהיה לנחלת בתו, לא יכלו לרפא את שבר לבו. לא באלה ראה את חלקו וחלק בתו בחיי העולם הזה. הוא הלך ודעך, לא ארכו הימים ונפל למיטה, אשר לא ירד מעליה. חנה־רחל נהגה אבלות, אמרה קדיש, רצתה אפילו לעבור לפני התיבה, אולם חפצה לא ניתן לה.

יחידה להוריה נחלה את כל הונם. בכסף ירושתה הקימה בית כנסת מפואר ובו נבנה חדר מיוחד בשבילה, שם ישבה כל הימים ועסקה בתורה ובתפילה.* שמה התחיל מתפרסם במרחקים, אנשים למאות נהרו ללודמיר, לראות בפלא. תחילה לא נתנה להתקרב אליה, היתה סגורה בחדרה ולא נראתה מחוצה לו. אולם דוחק ההמונים גבר והלך, אלה בקשו את ברכתה ואלה צמאו למוצא פיה בדברי תורה. ועתה לא התרצתה ולא הרשתה את הכניסה לחדרה, האזינה למבקשים, המתדפקים על דלת חדרה, כשהיא עומדת ליד הדלת מבפנים ונותנת את ברכותיה. וכן נהגה בכל אלה שצמאו לדבריה. אנשים ערכו שולחנות בבית הכנסת והיא קרעה אשנב קטן בחדרה. אמרה „תורה״ והביאה את שומעיה להתפעלות נלהבת, היה קולה נשמע ופניה לא נראו.

חסידיה הלכו ורבו. היא נעשתה רבנית ממש, וגם רבנים וצדיקים נהו אחריה. חסידיה התחילו מפיצים סיפורי אגדות

* בית כנסת זה היה קיים עד הזמן האחרון, והיה מקום תפילה לחסידי זלאטופול.

עליה כמרפאת חולים ומגרשת דיבוקים. היא עצמה נודעה בשם „הבתולה הקדושה" (די הייליקע בתולה) וחסידיה — בשם „חסידי הבתולה מלודמיר" (די לודמירער מויד׳ס חסידים).

הצלחתה של הבתולה מלודמיר בעולם החסידות הלכה וגדלה. מספר חסידיה, שנהרו לחצרה, עלה לאלפים. דבר זה עורר סערה בחצרות הצדיקים, וגרם למלחמה בין חסידיה לבין חסידי שאר צדיקים.

היו שהפריחו שמועה, כי דיבוק נכנס בבתולה והוא המדבר מתוכה, שמועות אלו הגבירו את סערת הרוחות בין החסידים לבין מתנגדיה, והדברים הגיעו למריבות ותגרות־ידים.

הדבר הגיע לחצר הצדיק מצ׳רנוביל. ורבי מוטלה אמר להכנס בעבי הקורה — יצא ללודמיר, בא לפני הבתולה, והוא שידע בשיחתו להכניעה. נראה, כי הראה לה על הסכנות הכרוכות בדרכה זו, שאינה ניתנת להשגתו של השכל האנושי הפשוט. היא טענה שהיא רשאית לנהוג לפי גזר דינה שיצא מלפני בית־דין של מעלה. רבי מוטלה הודה בצדקת טענתה, אולם השיב לה, כי ההתעלות למדרגה גבוהה אינה צריכה דרכים חדשות, שאין האדם קרוא אליהן. אין אדם רשאי להמית בקרבו את מאוויו ותשוקותיו, עליו להרגיש תאוות, לדעת מה זה כעס ומה זה גאווה, אלא שהוא חייב לא לכעוס ושלא להתגאות, כלומר, עליו לעשות מלחמה ביצרים הרעים ולדעת ללכת בדרך הישרה. את — אמר לה — הכחדת בך טבע האשה והיית במחשבה ובמעשה כגבר — מוטב לך שתהיי אשה, ותחיי חיי אשה, ותהיי בצדקתך ובהתנהגותך מופת לנשים אחרות, שתלמדנה מדרכיך, מה שאין כן עכשיו. אילו שאר הנשים למדו מדרכך זו, היתה באה חס ושלום, כליה לעולם, שהיה נפסק זרעו.

כשסיים הצדיק דבריו נשמעה יללה מעבר לדלת — הבתולה מלודמיר הודיעה לו, לצדיק מצ׳רנוביל, כי היא מודה בטעותה, הדלת נפתחה וחנה־רחל נתגלתה בפנים חוורים ועינים אדומות מבכי —.

היא נסתה אחר־כך לחיות חיי נשואין, ואף נישאה לאחד הרבנים. אולם מרוב קדושתה התיירא להיות עמה בכפיפה אחת. אחר־כך נישאה לאיש אחר, אולם נפשה היתה שבורה ורצוצה והאושר רחק ממנה. לפי השמועות עלתה בסוף ימיה לארץ־ישראל ומצאה מנוחה באדמתה.

על ימי ישיבתה בארץ־ישראל נמסר מפי הד״ר ש.א. הורודצקי סיפור־אגדה, כי באחד הימים נזדמנה עם זקן אחד מאנשי הקבלה המעשית ואמרו שניהם לדחוק את הקץ על ידי צרופים והשבעות. לשם כך היה עליהם להתבודד באחת המערות אשר בסביבת ירושלים. הם סימנו את המערה והודיעו את השעה, שם קבעו איש שלישי „לשמור", למנוע איסור ה„יחוד". אחרי כל ה„הכנות" והיחודים, הקדימה הלודמיראית לבוא למקום המיועד. נכנסה למערה וחכתה לזקן. אולם עבר זמן רב והזקן לא בא. היא הוסיפה לחכות עד־בוש. הסתלקה מן המערה ושבה הביתה.

ומעשה שהיה כך היה: שעה שהזקן ביקש לילך למערה, בא אליו איש שיבה, הדור פנים. הזקן האיר לו פנים ונהג בו מדת הכנסת אורחים כראוי. בינתים שכח הזקן כל אותו ענין חשוב אשר לפניו. האגדה מסיימת את סיפורה, שאיש־השיבה — הוא אליהו הנביא, אשר נשלח מן השמים להפר את הדבר אשר יזמו שניהם לעשות, כי עדיין לא איכשר דרא.

(מרדכי ביבר. „רשומות" מאסף לדברי זכרונות לאתנוגרפיה ופולקלור בישראל. „דביר" תל־אביב תש״ו. 1946. עמ׳ 69 — 75).

קהת קליגער

די לודמירער מויד דאַווענט

צום הילצערנעם גאַניק פון גאָרנשטיבל קלעטערט דער אָוונט.
א גרויע בעלמע פארציט זיך אויף די מאנדל־שויבן ראָזע,
אין איר טונקל־זיידענעם קלייד — א פאַרנאַכטיקע בעריאָזע —
וויגט זיך פרום די „לודמירער מויד", מנחה דאוונט.

פארן גאָלד־געשטיקטן פרוכת׳ל שטיל און ביחידות,
דבקעט בין־השמשות׳דיק די הייליקע חנה־רחל,
אין איר התלהבות זינגט זי קדושה פון כביכול,
אויף די ווענט גייען אויף די געשטאלטן פון אירע חסידים.

אויף א פאַרמוח׳ט ספר קושן זיך צוויי בלויע טויבן,
אין וואַכיקן רויש, וואָס שפארט ארויף דורך די שויבן,
גלעקלט א קינדיש געלעכטער, ווי גלעקלעך פון סאַמעט.

חנה־רחל וויגט זיך שמונה עשרה׳דיק, אירע אויגן
פייכטן. פון ספר זענען די טויבן אוועקגעפלויגן,
באר איר האַרץ — געוויין פון אַ נישט־געוועזענער מאמע.

26.10.47

קהת קליגער

מאַטיקל וואַסער־טרעגער

מאָטיקל — אַ שם דבר:

און אַזוי האָט מען אים טאַקע אומעטום אַזוי גערופן ביי אונז אין שטעטל.

כאָטש ניט אַזוי שטאַרק באַיאָרטער, נאָר אַ שיבה איז אויף אים אַזוי פיל אַרויסגעשפּרונגען ווי אויף אַ זיבעציק יאָריקן זקן. פון זיינע רויטע, אַ ביסל קרום צעוואָקסענע בארשטברעמען, קוקן אַפיר אַ פּאָר גרויסע שטאַרקע אויגן, וואָס ווייזן אָפּטמאָל אַרויס אַ יונג־פונק, ווי זיי וואָלטן וועלן עדות זאָגן אויף זיין נישט שטאַרקער עלטער. די אויסגעבויגענע גאָמבע מיטן רונדיק־קאָלירטן בערדל, וואָס איז תמיד כמעט נאַס און קלעפּיק, דערמאָנט אָן אַן אַלט צענויפגעצויגענער גאָמקע. אַ געבויגענער, אַ געבראָכענער ביז צו דער ערד ווי שטענדיק, אָט־אָט פאַלט ער אַוועק אין מיטן גיין אונטער דער אומגעהוירער לאַסט פון זיין שווערער משא. אַליין שוין פון כמה יאָרן אַ וואַסער־טרעגער, און זיין צווייט ווייבל „אסתר די שוואַרצע ליטוואַטשקע" העלפט אויך אים צו צייטנווייז צו זיין ערלעכער און בכבודיקער פרנסה.

אַז ס'קומט דער דאָנערשטיק, ווערט ביי זיי פאַרדרייט די יוצרות.

ער, מאָטיקל, פּוצט זיך אַ ביסל צו, צעקעמט זיין געדיכט בערדל, רייניקט אָפּ דעם שטויב, וואָס ליגט ממש צאָלנווייז פון אַ גאַנצער וואָך אויף זיינע צוויי שווערע משונה'דיקע שטיוול, פאַרלאַטעט דעם אַרבל אָדער אַ הויז, און שפּאַנט זיך ברחבות'דיק אין מאַרק „איינקויפן דעם שבת". זיין ווייבל, מהאי־טעמא, גיט אים איבער די דאָזיקע אַרבעט, ווייל ער, מאָטיקל, איז נאָך פון קליינערהייט, אַ זייער געראָטענער „מומחה" איינצוקויפן. און — ס'מאַכט זיך טאַקע גאַנץ אָפט, אַז ער ברענגט צעטראָגן פון מאַרק גאָר „גרויסע" מציאות, וואָס ער האָט איינגעהאַנדלט ביי די אָנגעפּאָרענע דאָרפישע פּויערטעס. באַלד נאָך זיין אַוועקגיין, נעמט זי, זיין ווייבל אסתר, אין פאַרטוך אַריין עטלעכע דאַרע שטיקלעך ברויט, וואָס איז פאַרבליבן פון דער וואָך, שפּאַנט זיך איין אין די עמערס און צעטראָגט די מאָלן־וואַסער, אירע און זיינע בעלי־בתים.

מאָטיקל, אַז ער דערלעבט שבת, איז ער זיך גאָר מחיה. אַ באַזונדער ליבשאַפט פילט ער צו אים, און ווער שמועסט, אַז גאָט העלפט אים נאָך אַ „גוטע וואָך" דערצו — איז ביי אים דעמאָלט גאָר קיין גרעסערע פרייד נישטאָ.

— אוי דער שבת, דער שבת! ער פאַרלענגערט מיר מיינע יאָרן! — אַזוי האָט ער ליב שטענדיק צו זאָגן צו זיין ווייבל פרייטיק־צו־נאַכט נאָכן עסן, ווען ער זיצט זיך גאַנץ ברייטלעך ביים טיש, קייענדיק די איבערגעבליבענע ביינער, און טאַקע אינדערפרי. גייענדיק דאַוונען, זעט מען אים אין גאַנצן אַן אָפּגעוואַשענעם פון דער וואָכעדיקייט, טראָגט אַ פאַרלאַטעטן קורצלעכן כאַלאַט, פון אונטער וועלכן ס'קוקן אַפיר אַ פּאָר אָפּגעריבענע הויזן מיט ווייסע פּאַסיקלעך. אויפן קאָפּ אַן'איבערגעניצעוועט היטל, אַראָפּגערוקט אַ ביסל צום שטערן צו, ווי זיין שטייגער איז, אַרויסשטאַרצנדיק די נאַקעטע פּאַטילניצע מיט די אָפּגעשוירענע שוין גרוילעכע האָר, און די פּאָר הויכע איבער־די־קניענדיקע שטיוול, ווי אויסגעווייקטע אין זשעגאַכץ, וואָס בלאַסקען ממש ווי לאַקיר, גיבן אויך צו אַ מין עונג שבת'דיקייט צו זיין גאַנצן גאַרניטור.

אַהיימקומענדיק פון בית־המדרש ברייט אָפּגעבנדיק דעם גוט־שבת, אונטערברומענדיק זיך אַ שטיקל זמרל, וואַשט ער זיך, זאָגט געלאַסן „שאו ידיכם", און זעצט זיך צום טיש. ביים עסן, האָט ער ליב צו דערציילן די פאַרשידענע נייעסן וואָס ער האָט געהערט ביים דאַוונען, פאַרשידענע מעשיות, וואָס זענען שטאַרק נושא־חן ביי זיין ווייבל אין די אויגן. זיין ווייבל מיט איר שטאַרקן ליטווישן דיאַלעקט, האָט אים ליב אָפּצופרעגן שאלות, און ער, מאָטיקל, ווערט גאָר נתפעל פון זיין ווייבס קלוגע איינפאַלן און שפּיצלעך.

— „איי איז דאָס אַ קאָפּ, אַ צלם קאָפּ"! —

קלערט ער ביי זיך אין האַרצן, און אגב־אורחא טוט אים שטאַרק הנאה פון זיין אשת־חיל, וואָס מ'קען זי נישט פאַרגלייכן צו אַ וועלכער עס איז אידענע.

אַז ס'קומט צו זמירות ווערט מאָטיקל גאָר לעבעדיק און מלא־שמחה'דיך ווישט ער זיך אַרום, טרייסלט זיך אָפּ און אונטערשפּאַרנדיק זיך מיט דער רעכטער האַנט, הויבט ער אָן מיט זיין דיקער באַסאָווער שטימע צו זינגען, ווי נישט ווילנדיק קיינמאָל ענדיקן.

ס'ווייזט זיך אים אויס, אַז וואָס מער ער וועט זינגען, אַלץ מער שבת וועט זיין, אַלץ מערער רו וועט ער האָבן... אָבער זיין ווייבל גיט אים אַלע מאָל אָנצוהערן, אַז ער דאַרף נאָך בענטשן און זיך צולייגן אַ ביסל. מיינט זי דווקא ניט זיין טובה, ווי אירע: כדי, אַז ווען מאָטיקל וועט שלאָפן, וועט זי זיך קענען אַרויסכאַפּן צו די שכנים אירע און פאַרפירן „לייטישע שמועסן", וועלכע זי האָט אַזוי ליב, ווי זיך אַליין...

אַז מאָטיקל ענדיקט ס'בענטשן, איז שוין אויסגעבעט ס'בעט, וואַרפט אַראָפּ ס'אויבערשטע אָנטון פון זיך, ציט אויס אַ לאַנגן געניץ צוואַרפנדיק צום ווייבל זיינעם:

— הערסט אסתרקע! צו מנחה זאָלסטו מיך אויפוועקן!

און זי, צושאָקלענדיק הבטחה'דיק מיטן קאָפּ. ענטפערט באַלד, ווי נישט ווילנדיק פאַרפירן קיין איבעריקן שמועס:

— יע, יע מאָטעניו!

און מאָטיקל איז שוין אַן'אויסגעצויגענער אויפן ווייכן געלעגער, ווערנדיק זאָרגלאָז באַלד איינגעדרעמלט, נישט האָבנדיק אין זינען, אַז אויף מאָרגן, זונטיק באַגינען, וואַרטן שוין אויף אים זיינע צוויי שווערע הילצערנע עמערס...

משה באביודע

פראדל און לעמל

(פון דער סעריע: לודמירער טיפן)

ביידע נידעריקע, כמעט ווי פון איין וווקס. זייער קבצנישקייט איז גלייך געווען צו דערקענען פון ערשטן בליק. קיין קינדער האָבן זיי ניט געהאַט. ער אַ געלער, דאָס פנים כמעט רויט. אַ שיטער ווייס־געל בערדל, אויגן ברייט בלויע, אונטן שטאַרק רויטלעך. אַ דין לייכט שמייכל, קוים צו דערקענען איז געווען צעגאָסן איבער זיין נאַאיוו פנים. אָנגעטאָן אין אַן אַלטע שוואַרצע קאַפּאָטע, וועלכע האָט שטאַרק געגלאַנצט פון שמוץ און אַלטקייט. אויף די פיס האַלב שטעקשיך האַלבע שיך — אונטערגעשניטענע. ביים גיין האָט ער כמעט ווי ניט באַרירט די ערד, פאַרטאָן מיט זיך ווי אַ ניסתר — און געשוויגן, ווי ער האָט קיינעם פאַר זיך ניט געזען. שעפּטשעט עפּעס אין זיך, ווי געמורמלט אַ תפילה. יאָרן פלעגט ער זיך געפינען אין פּאָליש־קעלער, אין הויף פון רבין, רב פנחסל. די אַרומיקע שכנים און דורכגייער האָבן פון געוווינהייט כמעט ווייניק אים באַמערקט, און זעלטן ווער פלעגט אים פאַרטשעפּען. צוגעוואָרפן אים אַ קליינע נדבה אָדער אַ שטיקל ברויט. ער האָט ניט געענטפערט, אַ ביסל געשמייכלט, און ווייטער געבליבן שטיין ווי זיין שטייגער און געשוויגן, שטאַרק פאַרטראַכט אין דער טיפער פאַר אים אומבאַשטימטער ווייטקייט.

שוין באַלד אַ האַלבער טאָג פאַרביי. ענדלעך באַווייזט זיך די פרנסה־געבערין, פראַדל. שלעפּט זיך לאַנגזאם, שוין אַ מידע, אין די אַלטע שמוציקע קליידער. אין אירע אויגן איז נאָך דאָ אַ יונגער גלאַנץ, דאָס פנים האָט אַן אויסזען ווי פון די מיטעלע יאָרן, אָבער באַדעקט מיט טיפע ברייטע קנייטשן, ווי נאָר וואָס זיך אויסגעוויינט. שוין אַ סך גאַסן דורכגעשפּאַצירט, ביים גיין כסדר גערעדט ווי צו זיך —, ניט צו אַלעמען, בלויז צו איינצלנע זיך געווענדעט און דרייסט געבעטן: גיט עפּעס, גאָט וועט אייך העלפן. און מיט איר וויינענדיקער שטים ווייטער געווונטשן: איר זאָלט האָבן און האָבן... געבן און געבן... די לעצטע ווערטער אייניקע מאָל איבערגעחזרט, אַ ביסל שטילער און קירצער: האָבן און האָבן, געבן און געבן. ווי די וועלט וואָלט פון אייביק אַזוי באַשטאַנען פון געבערס און נעמערס. סוף סוף זיך אריינגעשאַרט אין פּאָליש צו לעמלען, אַ מידע, אַרויסגעשלעפּט פון אונטערן קלייד עפּעס וואָס צום עסן, אים געגעבן, ער האָט שטום איר באַטראַכט, און געשוויגן. און זי האָט ווידער מיט איר וויינענדיקער שטים, ווי ניט צו קיינעם — סתם אין דער וועלט אַריין ווייטער געווונטשן: האָבן און האָבן... געבן און געבן...

נשף פרידה לד״ר איזרעאליט ורעיתו לעליתם ארצה

יושבים: דב פישל, —, ד״ר דרליטש, ד״ר יזרעאליט, גב׳ יזרעאליט, דוד בוקסר, יעקב ילין, ליבר ליברס, אברהם ליברס.
עומדים: ליכטנשטיין, נחמן גלר, גב׳ דרליטש שפרה, שמואל הערליך, רחצי זינגר, נחמן גרין, גב׳ רבקה ילין, יצחק זינגר, אברהם אינגבר.
שוכבים: —, שמחה וקשל.

הועד הציוני בלודמיר נפרד מהחלוץ הראשון
דער ציוניסטישער קאמיטעט געזעגנט זיך מיטן ערשטן חלוץ
אלקנה בן־חור (ינטיס)

לנסיעתו לארץ־ישראל • ביום 18.4.1923 • צו זיין אפפאר קיין ארץ ישראל

אטלאס יצחק
שלמה ינטיס
אלקנה בן־חור (ינטיס)
משה זיגער
שאפיר לייב
בנימין זינגער
יצחק אטלאס

משה זינגער
אלקנה בן־חור (ינטיס)
הורביץ לוי
גרושקא ל.
קרמר
טייערשטין י. ל.
קויפמן

זיפער יעקב
— —
קרעלענבוים אברהם
אלקנה בן־חור (ינטיס)
יצחק אטלאס
רבקה ינטיס
פאפילעס שרה
— —
לייב לערער
מינדל קאנאט

ועד הקהילה בלודמיר, 1935

מימין: ישראל קרוליק, רפאל בירמן, יעקב קולטון, ישראל שרייר, יצחק בוביס, הרב דוד מורגנשטרן, נפתלי גרוסמן, בן־ציון כהן, לייביש צוקרמן.

מועצת העיר בלודמיר

הנהלת הסניף „טאז" בלודמיר

הועד לטיפול ביתומים עם חניכיהם במושבת קיץ, 1929

בתקופת השואה

קהת—קלוגער

פון בוך:

„די וועלט פארבעט מיך שטארבן!.."

* * *

די וועלט פאַרבעט מיך שטאַרבן

די וועלט האָט מיך פאַרבעטן אויף אַ גלעזל אַבלות,
די וועלט האָט מיך פאַרבעטן צו אַ בלוטיקער סעודה,
די וועלט האָט מיך פאַרבעטן צו שטאַרבן.
בין איך געקומען, געטרונקען פון גלעזל אַבלות,
בין איך געקומען, מוכן ומזומן צו מיתה.
און כדי דאָס געטראַנק זאָל זיין זיס צו מיין גומען,
כדי דאָס מאַלצייט זאָל ווויל מיר באַקומען,
כדי דאָס שטאַרבן זאָל זיין מיר ניחא, —
האָבן קלעזמער געדימפּלט טויטע ניגונים ביי אָפענע קברים,
האָבן ווינטן געטאַנצט מיט שטריק אויף תליות,
האָבן בויגנס געגראָבן, ווי שטאָלענע רידלען, —
איי, מאַמעלעך, ווי זיי האָבן געשפּילט, די רויטע חלפים,
איי, ווי זיי האָבן געצויגן ניגונים פון מיליאָניקע טויטן,
ווען ס׳האָבן געהאַנגענע נעכט זיך געוויגט אונטער הימלען,
ווען ס׳האָבן זיך יאָרן מיט שמייכל דעם אייגענעם קבר געגראָבן
און איך, מאַמעלעך מיינע, ווי כ׳האָב עס געטרונקען,
ווי כ׳האָב ביזן דנאָ אויסגעטרונקען דאָס גלעזעלע בלוט,
דאָס ביטערע גלעזל גאַל מיט אַבלות
און מיין האַרץ איז פאַרלאָפן מיט ניגונים פון מיליאָניקע טויטן,
מיין בלוט האָט געשיכורט מיט ווידוי־געיאָמער,
מיין גוף האָט געצאַפּלט,
מיין גוף האָט געפיבערט,
מיין גוף האָט געגוססט
און איז נישט געשטאָרבן.

מיין גוף האָט געגוססט, געצאַפּלט,
מיין גוף האָט געפיבערט און איז נישט געשטאָרבן.
כ׳האָב געעפנט די אויגן,
געזען רואינען און חורבות,
כ׳האָב געזען געשטאָרבענע נעכט
מיט דערוואָרגענע העלדזער,
פאַרשניטענע קעפּ נאָך מיט אָפענע אויגן,
שרויטיקע ווינטן, געגורטע מיט שווערדן,

* * *

קהת קליגער געבוירן אין לודמיר. אַ זון פון באקאנטן שול־חזן דוד קליגער ע״ה. האָט אין זיין פריעסטער יוגנט ארויסגעוויזן זיין שרייבערישן טאַלאַנט — אפּדרוקנדיק אין דער ארטיקער וואָכן־בלאַט זיינע ערשטע שאפונגען אין ליד און פראזע. זייענדיק טעטיק אלס ביבליאטעקער אין דער געז. „שלום־עליכם" — האט ער גלייכצייטיק פארגעזעצט זיין פערזענלעכע און באשיידענע טאלענטירטע שאפונג. אין די יארן 32—1030 טרעט ער אריין אין דער ליטעראַרישער משפחה מיטן פארעפנטלעכן זיינע רייפערע שאפונגען אין דער ווארשעווער ליטעראַרישער וואכן־שריפט „ליטעראַרישע בלעטער" אונטער דער רעדאקציע פון נחמן מייזל. ער עמיגרירט קיין ארגענטינע און ווערט אַ מיטארבעטער אין דער דארטיקער אידישער פרעסע. אין יאר 1941 דערשיינט זיין 1־טער בוך, א. נ. „ג ע ז א נ ג א ו י ף ד ע ר ע ר ד", לידער און באלאדען. זיין שעפערישער כוח וואקסט און פאר־ברייטערט זיך — און די פרוכט פון זיין טאלאנט דערשיינט אין א רייע געדרוקטע ביכער אין די יארן 58—1943, צווישן זיי איז בעזונדערס כדאי צו באצייכנען דאס בוך לידער און באלאדעס א. נ. "די וועלט פארבעט מיך שטארבן" — וואס איז געווידמעט דער גרויליכער טראגעדיע פון די לודמירער קדושים, און ברענגט צום אוסדרוק דעם טיפן ווי געשריי און די ליידן פון אונזער דור. סאיז כדאי צו באצייכנען, אז נאך זיין באזוך אין ישראל — האט ק. קליגער פארעפנט־לעכט אין בוענאס איירעס אין יאר 1956 אַ בוך לידער א.נ. „פייזאשן פון ישראל".

* * *

וואָס טאַנצן אויף דעכער, אויףביימער,
אויף גופים, אויף גלידער,
אויף דערוואָרגענע העלדזער,
אויף טויטע קעפּ נאָך מיט אָפענע אויגן.

— ווער איז דאָ,
ווער איז דאָ אין רויטן חלל פון בלוטיקע ריחות,
ווער איז דאָ,
ווער איז דאָ אונטער געצונדענע הימלען
אין בראַנדיקן גליען,
ווער איז דאָ אונטער חורבות פון אַש און פון פייער? —
אַזוי האָב איך געפרעגט און געשריגן,
אַזוי האָב איך געבלוטיקט,
אַזוי בין איך געגאַנגען,
אַזוי האָב איך געבלאָנקעט דורך צעאַשטע טעג און מעת־לעתן
איבער גלאָווניעס פון לעבנס און היימען,
דורך פאַרלאָשענע וועלטן, —
נאָר אין גרויל פון געשריי מיינס ענטפערט נישט קיינער,
בלויז ווינטן שפּילן טויטע ניגונים
איבער פאַרשניטענע וואַרעמע העלדזער.

— ווער איז דאָ,
ווער איז דאָ אונטער גלאָווניעס פון פייער,
ווער איז דאָ,

מזוועות הנאצים

עס האט זיך אנגעהויבן מיט שפּאָט און שניידן פּאות, און עס האט זיך פאַרענדיקט מיט... פולשטענדיקן אומקום.

א ייד זאָגט „קדיש" נאָך די ערשטע יידישע הרוגים אומגעבראכטע דורך די נאצישע מער־דער אויף פּאַרנע גאס אין לודמיר.

ווער איז דאָ אונטער הימלען אין רויטן געטונקען? —
נאָר אין אימה פון געשריי מיינס ענטפערט נישט קיינער,
בלויז שרויטיקע ווינטן נאָך טאַנצן אויף צעשאָסענע שלייפן,
בלויז ווינטן רימפּלען די גסיסה־ניגונים
איבער טויטע קעפּ מיט אָפענע אויגן.

— ווער איז דאָ,
ווער איז פאַרבליבן נאָכן גלעזל אַבלות,
ווער איז דאָ,
ווער איז פאַרבליבן נאָך בלוטיקער סעודה? —
און איך וויקל מיין גוף איין
אין אַ שטיק הימל — אַ צעריסן פּרוכת,
איך ניורע מיין קאָפּ איין

אין די צעפליקטע שאָטנס פון תליות,
איך ברעך מיינע פינגער
אויף בערגלעך מיט אָפענע קברים:
— אָ, וועלט, דו, וועלט,
רויט־חלפישער תליון,
אָ, וועלט, דו, וועלט,
שווערד־געגורטער מערדער, —
דו האָסט מיך פאַרבעטן צו בלוטיקער סעודה —
בין איך געקומען, געגעסן פון דיין מאַלצייט;
דו האָסט מיך פאַרבעטן צו שטאַרבן —
בין איך געקומען מוכן ומזומן צו מיתה;
געזאָגט האָב איך ווידוי,
מיין גוף האָט געצאַפּלט,
געפיבערט, געגוססט,
נאָר איך בין נישט געשטאָרבן;
דו האָסט מיך געפירט און געפירט
דורך זיבן טויערן פון יסורים און אומקום,
דו האָסט מיך געפירט דורך מיליאָניקע טויטן,
נאָר איך בין נישט געשטאָרבן.

און אַז איך בין נישט געשטאָרבן,
וויל איך אַ תיקון אויף ערדישן לעבן;
אַז איך בין נישט געשטאָרבן,
וויל איך דערלייזונג אויף ערדישן קיום,
וויל איך דערלייזונג פון גרויל און פון שוידער,
וויל איך דערלייזונג פון:
סגילה, פון שריפה,
פון הרג, פון חנק.
וויל איך די בליאיקע ערד, די רואיקע ימען,
וויל איך דעם בלויען רוים, די פרידלעכע הימלען,
וויל איך די ליכטיקע זון אויף מיין קאָפּ, מיינע אַקסלען,
וויל איך דעם צעזונגענעם טאָג
אין מיין בלוט, מיינע גלידער;
וויל איך די גרינע גוטסקייט פון בערג,
די שלווה פון טאָלן,
וויל איך די היימישע זעטיקע טישן,
די ווייניקע פרייד,
דעם טאַנציקן אָטעם פון טעג און מעת־לעתן;
וויל איך די ברכה פון פעלדער,
די שפע פון זאַנג און פון קאָרן,
וויל איך די שפּייכלערס,
די קלוניעס,
די שייערס,
די מינעס,
די אוצרות פון גאָלד און פון זילבער;
וויל איך די האָפנס,
פאַבריקן,
די דערפער,
די שטעט,
די שטחים,
די גבולן, —
וויל איך די רונדיקע וועלט פון אַלע פיר זייטן,
וויל איך דעם אוניווערס דעם גאַנצן.
אָ, וועלט, דו, וועלט,
רויט־אויגיקער חלף,
אָ, וועלט, דו, וועלט,
ווינט־צעהוידעטע תליה, —
דו האָסט מיך פאַרבעטן צו בלוטיקער סעודה —
בין איך געקומען, געגעסן פון דיין טויטן מאַלצייט;
דו האָסט מיך פאַרבעטן צו שטאַרבן —
בין איך געקומען, געגעסן פון דיין טויטן מאַלצייט;
דו האָסט מיך פאַרבעטן צו שטאַרבן —
בין איך געקומען מוכן ומזומן צו מיתה;
געזאָגט האָב איך ווידוי,
מיין גוף האָט געצאַפּלט,
געפיבערט, געגוססט,
נאָר איך בין אויף צו להכעיס דיר נישט געשטאָרבן.

און אַז איך בין נישט געשטאָרבן,
וויל איך קנס,
פּסק,
דין־תורה,
וויל איך חשבון,
סך־הכל,
סילוק, —
ווייל מיין לייב איז נאָך פאַרפּייניקט
מיט גרויל און מיט שוידער,
ווייל מיין בלוט איז נאָך פאַרשיכורט
מיט ווידוי־געיאָמער,
ווייל מיין האַרץ איז נאָך פאַרלאָפן
מיט ניגונים פון מיליאָנקע טויטן.

אָ, וועלט, דו, וועלט,
רויט־חלפישער מערדער,
אָ, וועלט, דו, וועלט,
ווינט־צעוויגטער תליון, —
דו וועסט געבן,
מיר גיבן די רונדיקע וועלט פון אַלע פיר זייטן,
דו וועסט געבן,
מיר געבן דעם אוניווערס דעם גאַנצן,
דו וועסט געבן,
מיר גיבן — סילוק, סך־הכל, חשבון!..

די שחיטה אין פיטידין

די האַרבסטיקע ביימער האָבן געזען און געשוויגן,
די אלולדיקע הימלען האָבן צו גאָט נישט געשריגן.

— האַרבסטיקע ביימער, פאַרוואָס האָט איר געשוויגן?
— אלולדיקע הימלען, פאַרוואָס האָט איר נישט געשריגן? —

מיין יידיש שטעטל, מיינע צוואַנציק טויזנט יידן,
האָט מען יוד־טית אלול געקוילעט אין דערפל פיטידין.

אַ בראָך צו אייך, ביימער, פונעם דערפל פיטידין.
אַ בראָך צו אייך, הימלען, איבערן דערפל פיטידין.

פון זויגלינג ביז קינדער, פון פרוען ביז זקנים
האָט דער חלף געחלפט ביז איינער, ביז איינעם;

האָט דער חלף געחלפט, האָט דאָס מעסער געשניטן,
די כלה, דעם חתן, דעם רב, דעם מחותן.

פון הויפט־גאַס ביזן שיל־הויף, פון אָרעם ביז רייכן,
האָט דער חלף געחלפט, ווי גלייכער מיט גלייכן.

מיינע צוואַנציק טויזנט יידן, — וויפל ס'איז געבליבן?
ס'איז קיינער נישט געבליבן, קיינער נישט געבליבן.

און די האַרבסטיקע ביימער האָבן געזען און געשוויגן,
די אלולדיקע הימלען האָבן צו גאָט נישט געשריגן.

דערציילט מיר כאָטש, הימלען, דערציילט מיר, ביימער,
פון פיטידינער שחיטה־טאָג, אַז ווינד איז און ווי מיר!

איך קען עס, דאָס דערפל, די כאַטקעס — ביז איינער,
מיט די זשעדנע שליאַכן, מיט די פיסנע פליינער;

איך קען עס, דאָס דערפל, דאָס וואָלינער פיטידין,
יעדן בידנעם פויער פון די מערק און יאַרידן;

איך קען יעדע קלוניע, יעדן קלאַנג פון דער קאָסע
אין זוניקער וועסנע, אין כמאַרעס פון אָסיען, —

אָ, דערציילט מיר, הימלען, דערציילט מיר, ביימער,
פון פיטידינער שחיטה־טאָג, אַז ווינד איז און ווי מיר!

דער רב יעקב־דוד, דער גרייז־גרויער איש־תמים,
האָט ער טאַקע געשמייכלט פאַר יציאת־נשמה?

אַז הינדע די גבאיטע, אין איר שבתדיקן טיכל,
האָט מקבל געווען באהבה די ברוינע רציחה?

אָ, דערציילט מיר, הימלען, דערציילט מיר, ביימער,
פון פיטידינער שחיטה־טאָג, אַז ווינד איז און ווי מיר!

האָט טאַקע די שיל־חזנטע, פעסיע־גיטל — מיין מאַמע,
מיט מיין שוועסטער — איר בת־יחידה צוזאַמען, —

געטאַנצט קעגן קיילער, געטאַנצט און געזונגען:
קדוש, קדוש — און דריי מאָל אונטערגעשפרונגען?

אַז יצחק־שלמה שוחט האָט געמאַכט די ברכה,
בעת דעם רשעס חלף האָט זיין האַלדז געשאַכטן?

אַז דער פרומער וואַסערטרעגער — דער שטומער סראַליע,
האָט זיך צעשריגן אין גסיסה: גאָט וועט באַצאָלן?

אַז דאָס געוויין פון ר' נחומציעס קינד — אַ יאָר זיבן,
איז ווי אַ דערשטיקטער „שמע ישראל" אין חלל פאַרבליבן?

אַ בראָך צו אייך, ביימער, איר פאַרבלוטיקטע עדות,
פאַרוואָס האָט איר געשוויגן ביי דער פיטידינער עקדה? —

כ'וועל עס אין פנקס פון מיין האַרץ מיט בלוט פאַרשרייבן,
ס'זאָל אויף דורות און דורות לזכרון פאַרבלייבן,

אַז בעת מיין יידיש שטעטל — די צוואַנציק טויזנט יידן,
האָט מען יוד־טית אלול געקוילעט אין דערפל פיטידין, —

האָבן די ביימער אויף דער ערד נישט געוויינט, נישט געשריגן
און כביכול אַליין האָט אין די הימלען געשוויגן.

שמייע גייט צו דער תליה

דער טאָג זופט אויס דעם לעצטן בעכער יידיש בלוט פון שקיעה,
שמייע וויגט זיך, אין רויטן גלי, קיין זימנע צו דער תליה.

די בעריאָזקעס אַנטלויפן פון שליאַך, די פויערשע כאַטעס
שמייעס אויגן — בלויער בראַנד, שמייע גייט צו דער תליה.
קניען,
דאָס קאַפּליע־צלמל פלאַקערט, די שייבלעך גאָליק גליען,
שמייעס קודלע — אַ בלאָנדע שריפה, שמייע גייט צו דער תליה.

אין די פויסטן טראָגט ער פלאַם, קיין צוק נישט מיט דער וויע,
ווי לעקערט, ווי באָטווין — שפּאַנט שמייע צו דער תליה.

אויף זיינע ליפּן צאָרנט קללה, זיינע בלוטן האַסיק בריען,
ווי זיינע הייליקע אָבות — גייט שמייע צו דער תליה.

אונטערן אַשיקן שטויב פון געטאָ ער זעט אַ גרעזל בליען,
פיבערט שמייע: אַ ווייסע בעריאָזע וועט וואַקסן פון מיין תליה.

איבער קורץ־פאַרקרייצטער נאַכט וועט העלער קאַיאָר שאַריען
צאַפּלט שמייע: כ'בין דער לעצטער ייד, וואָס גייט צו דער
תליה.

פון דער ערד וועט שפּראָצן פעלקער־פרייד, ווי קווייטן פון
איין זריעה,
שמייעס גלידער הללויהן צום טויט, צו דער תליה.

—„אַדיע, טייערע טאַטע־מאַמע, ס'איז איצט אַ גרויסע זכיה,
ווי אַ שטאָלצער ייד און מענטש צו שטאַרבן אויף דער תליה.

אַשיק גרויט דער קאַלטער הימל, ווי אַ פאַרסמאַליעטע יריעה,
שמייעס האַלדז אין פאַרשלייפטן שלייף שטייפט אויף דער תליה.

זיין גוף — אַ פאַן, אַ פאַן אין ווינט, זיינע רויטע קודלעס פליען,
— עם ישראל חי! — זינגט שמייע פון דער תליה.

1947

אַ בריוועלע צו גאָט

כ'שרייב דיר אַ בריוועלע אַזאַ,
מיין האַר,
און דו מעגסט, ווי האַרב,
מיך שטראָפן דערפאַר:
דו האָסט מיך דורך איינער
אַ גרויליקער נאַכט
פאַר אַ קיילעכיקן יתום געמאַכט —
יתגדל.

דו האָסט מיין היים
ביזן זרוב צעשטערט,
פון מיין הויז איז געבליבן
אַ בערגל ערד.
האָסט מיר צוגענומען אַלץ,
נאָר נישט מיין צער,
איצט בין איך עלנט,
ווי דו, מיין האַר —
יתגדל.

איך בלאָנקע דורך חורבות,
אויף הפקר־באַראַט
אין אַ טויטער וועלט,
אָן רחמים, מיין גאָט;
נאָ דיר מיין נשמה
פאַר אַ פענעצל פרייד,
ווילסטו מיין גוף,
איז ער אויכעט גרייט —
יתגדל.

כ'שרייב דיר אַ בריוועלע אַזאַ,
מיין האַר,
און דו מעגסט, ווי בייז,
מיך שטראָפן דערפאַר:
האָב איך נישט מער,
אויף דיין זינדיקער ערד
ווי אַ קללה, אַ זיפץ, אַ טרער —
יתגדל.

מיין שוועסטערלס אַש

ברענג, מיר, ווינט, מיין שוועסטערלס אַש,
כ'וויל עס אין מיין האַרץ באַגראָבן;
זוך עס גוט, ס'איז אויסגעמישט —
מיטן אַש פון זיידעס און באָבעס.
כ'וויל, ווי אַ קמיע, היטן דאָס אַש,
העט, ביזן סוף פון מיין לעבן.
שפעטער, דעם האַר פון דער וועלט,
כ'וועל עס אַ מתנה איבערגעבן.
כ'וועל אים זאָגן: האַר, אַ זכר לחורבן
פון דיין פאָלק כ'ברענג דיר צו טראָגן;
זעץ דיך, האַר, מיטן אַש אויפן קאָפּ,
זעץ דיך איכה זאָגן.
כ'בעט דיך, ווינט, מיין שוועסטערלס אַש,
ברענג עס פון איבער די ימען;
זוך עס גוט, ס'איז אויסגעמישט —
מיטן אַש פון טאַטעס און מאַמעס.

לודמירער אידן גייען צום טויט

(פראַגמענט פון דער פאעמע: „די שחיטה אין דער גרויסער טורמע")

פון קהת קליגער

די מאַכיקע שלעסל־געסלעך קאַרטשען זיך איין פון אימה, זיי ווילן אנטלויפן, אוועק פון דער פאַרשאָלטענער ערד דאָ: ווי צעשטאָכענע קינדער וואַלגערן זיך די ראַגיקע ביימלעך, ס'צאַפּלען אַף זיי נאָך צעשניטענע וואונדן פון שווערדן.

זיין בלויע קודלע האָט דער פרימאָרגן קיין צייט ניט צו קעמען, ר'איז אַרויס דורך די טורמע־קראַטן מיט נאַכט אַף די וויעס, — אין בלוט אין אַריין אים דער אידן־מאַרד, די שוצלאָזע לעמער, וואָס שטייען פאַרגרוילטע צום חלף, צו שטריק און צו תליה.

אַף די אַלטע צעקרישלטע ווענט שטאַרבט נאָך לעצט־נאַכטיקער אָטעם, ווי אַף יענער זייט קראַטן אַ גוף — אויס־געביייניקט, געשרומפּן: די ערשטע זון־טראָפּנס טריפן מיט זשאווער פון שטעכיקע דראָטן, וואָס הענגען, ווי בראַנדיקע אָדער, אין רויש פון געשפּאַרנטן קלימפּער.

ווי בלוטיקער וואַנזין ברענט די ידיעה אין צעפלאַמטע געהירן, דאָס שווייגן אין פול מיט ליאַרעם, פון אַלעמענס גופים שרייט עס: — אָט וועט מען שוין שלעפן, אָט וועט מען שוין ווידעראמאָל פירן צום בליי און צום שטריק און צום גרוב און צום שייטער!

און ווען וועט מען דאָ פירן און וועמען וועט מען עס שלעפן, סיידן די צעטריקנטע סקעלעטן, סיידן די ביינער, די שאַרבנס, סיידן די גופים, וואָס שוואַרצן שוין טעג דאָ מיט בליי אויסגעשטעפטע, זיי זאָלן פאַרן קאָט וועסטעהיידע נאַכאַמאָל שטאַרבן.

וואוהין וועט מען פירן? — פּיטידין האָט גענוג געזופּן, פּיטידין האָט גענוג שוין גענערט זיך מיט בלוט און מיט מאַרך און מיט ביינער.

אַ שייטער צינדט אונטער דאָס האַרץ פון די לודמירער אידן און מאַמעס בייסן אַריין זייער שרעק אין די עופּהלעך קליינע.

אַ בלינדער איד, א זקן, זאָגט באַצייטנס שוין וידוי, דאָס מעסער צום אייגענעם גאָרגל טראָגט שוין א צווייטער:
— אויב שטאַרבן, איז לאָמיר אליין זיך צעשעכטן דאָ, ברידער, און זאָל כאָטש דער קוילער ניט זען אונדזער פּיין, אונדזער ווייטיק.

נאָר ס׳כיכיקעט דאָס רויטע קול זיינס פון קאַט וועסטערהיידע, ס׳גפּעפּעלט אים דער יאָמער, די לעבעדיקע אידן־לויהס. זיין בלוטיקן נאָגל אַלץ טיפער גראָבט אַריין מיט פרייד ער אין האַרץ פון די אידן — בהלה׳דיק און פּאַרטייעט.

אָ, פּיטידין, וואָס אין דיין זינד, אָדער וואָס איז דיין זכיה, דו זאָלסט דיינע אידישע שכנים פאַרוויגן אין צעגראָבענע קברים? פּיטידין, ווער האָט דיינע ביימער געהאַקט און געטעסעט אַף תליהס, ס׳זאָל אַף דיר ברענען די שאַנד און די קללה אַף יאָרן; —

אָ, פּיטידין זע, ווי ס׳שטאַרבן די טריט פון קינדער און זקנים אַפן שליאַך צו דיין צעריסענעם שויס — די נעכטיקע ווייצנ־פעלדער, — פאַרוואָס האָסטו דיין ערד ניט פאַרזייט מיט פעלדזן און שטיינער, פאַרוואָס האָסטו דיין ערד ניט צעפּלאַמט אין געצונדענע וועלדער?

זע, אָט אין זי, די טויט־פּראָצעסיע, לויהס פון קינדער און זקנים, הימל — וואָס בלויסטו, הימל, נעם צעפּליק דיר אַף שטיקער! און אויב ס׳איז א גאָט דאָ — זאָל ער שטאַרבן מיט זיי איניינעם, איידער ס׳וועט זיך די ערד דא א וויג טון מיט קולות דערשטיקטע.

און די בלאָנדע אוקריינישע כלבים נאָך היטן דעם טויער פונדרויסן, די קרומקרייציקע ציין נאָך שיפּען מיט סאַמיקער שנאה צעקאַכטע, — כאַ־כא, צו וואָס היט מען ס׳טויער? אז אידן דאָ גויסן, אַז עופּהלעך, ווי מיר, ליגן אין בלוט שוין צעשאָכטן.

יאָ, נאָך היטן דעם טורמע טויער די ברוין־בלאָנדע כלבים און ס׳קלינגען די ביינער פון גופים, ווי מתים־ביינער שוין הוילע, — ווער וועט זיך דערשלעפּן צום קבר פון פּיטידינער ראָוועס, ווער וועט עס דערלעבן דעם גנאָדיקן טויט פונעם קיילער? —

דער טורמע־טויער, אָט וועט ער, דער טויער — דער איינציקער עדות —

גרילציק א קרעכץ טון אַף די מאַסיווע בּרייט־שטאַביקע ריגלען און דאָס שטאַליק, דאָס געפּאַנצערטע קול פון קאַט וועסטערהיידע, וועט זיין לעצטן מאָרד־באַפעל מיטן אידישן בלוט דאַ פאַרזיגלען.

19.1.1948

„יאָסעלע דרייער" רעדט צו גאָט

יאָסעלע דרייער זיצט אין דער פאַרהויבּבענער גרינער קאַפּאָטע אין זוניקין פּאָדוויר פון קאַרלינער צעבויגענעם קלויזל, אַף אַ סאָסנע־ברעט מיט סאָק נאָך פון וואַלד און רויזן, אַ קינדערשן „פּה נטמן" דליבעט ער אויס מיט אַ דלאָטע.

— „אַי־אַי, קליינע יידעלעך, נעבעך, שטאַרבן אויס פון סוכאָטע", און ער קוויקט זיין טרויער מיט אַ טיפּן שמעק־טאַבעק; די ניינציקיאָריקע באָרד שמעקט מיט בראָנפן, „חצות", „מעבר־יבוק", נאָר ער אַליין, יאָסעלע — אַ בערגל ליים שוין, אַ שאָטן.

די דלאָטע צופּט רוגזעדיק דאָס ווייסע פלייש פון ברעטל, אַף יאָסלען הוידעט זיך אַזש דאָס פאַרפּעדערטע קאַשקעטל, — נאָר פּסוקים תהילים אַף זיינע ליפּן א טרער אין די אויגן:
— „טאַטעניו, פאַרזיי ניט מער הינטער די בית־עלמין־פּלויטן דאָס שוואַרצע בליעכץ; פאַרמייד זיי, די יונגע טויטן, פון דיינע יידעלעך, וואָס האָבן דער מאַמעס מילך נאָך רעכט ניט געזויגן."

דאָס הייליקע דערפל

אין פּיטידין, אין נעכטיקן דערפל וואָלינער —
שלוה׳דיקע בלויעניש, פלעמלדיקע קאַניצלעך, פאַרדרימלטע כוטאָרן. בלאַנקצאָניקע סערפּעס מיט זוניקע ווײַן פאַרכלינעט, מאָכיקע סטאָדאָלעס, קלוניעס מיט סנאָפּעס קאָרן.

אין פּיטידין, אין נעכטיקן דערפל וואָלינער —
א קו פאַרקוקט אַף ראָזיקער שקיעה אין אָזיערע־שפּיגל. אין סאָסניאַק פאַרגייען סאָלאָווייען אין סלאַווישער נגינה, דורך זאַנגיקן שטעגל א באָרוועס שיקסל מיט א ליימען קריגיל.

אין פּיטידין, אין נעכטיקן דערפל וואָלינער —
א פלאַקסן פּאַסטעכל, א טשערעטן פייפל, צעפּאַרעטע לאָנקעס. א באַנאַכטיק קאָסטערל, א קנאַקנדיקס, מלא דיצה, מלא רינה, אַף לבנה׳קער פּאַסטעווינע טאַנצט א פאַרבענקטע האַרמאָנקע. האַרמאָנקע.

אין פּיטידין, אין נעכטיקן דערפל וואָלינער —
א בלויפּראַנדזיקער סערוועט — דער הימל — איבערן ווייס־בליטיקן ניסן. פּאַזע שטויביקן שליאַך א קאַפּליצע מיט גילדענער פּאָוועטינע, יויזלען א קניעדיקע פּויערטע, קושט די געקרייציקטע פיס אים.

אין פּיטידין, אין היינטיקן דערפל וואָלינער —
מיט שאַרבנס, מיט ביינער בליען די פעלדער אַצינדער. אַף די נידעריקע זאַנגען, וואָס האָבן קיין כח ניט צו גרינען, וויגן זיך בלאָנדע קעפּלעך פון טויטע לודמירער קינדער.

אין פּיטידין, אין היינטיקן דערפל וואָלינער —
יעדער אויפגעגאַנגען גרעזל א גליד איז, יעדער וואָרצל — א קנאָכן. פון קאָרנבלימלעך זעצט די רויט־געדיכטע קלעפּיקע פּינע פון א לעבעדיק האַרץ — דורכגעשטאָכן.

אין פּיטידין, אין היינטיקן דערפל וואָלינער —
פון א צווייג קרומט אראָפּ אין ווײ א צעדרייטער אבר. אַף ווערסטן ציט זיך גנוינע, ריליוועץ, כאַפּאַליטש, קילשט־שינע, — מיין שטעטלשער ברודער־קבר.

אין פּיטידין, אין היינטיקן דערפל וואָלינער —
די ערד וויל מערנישט ערד זיין, די ערד וויל ווערן הימל! — מיט אש אַפן קאָפּ וואָגלט ארום די טרויעריקע שכינה אין געצאַפּל, אין געכאָרכל פון דערוואָרגענע שטימען.

אין פּיטידין, אין היינטיקן דערפל וואָלינער —
הענגט די זון — אַן אָפענער פּינקס, די קאָכיקע אותיות זידן; ס׳טריפט פון זיי אין וואַרימע סטרומיקלעך דינע דאָס הייליקע בלוט פון צוואַנציק טויזנט לודמירער אידן.

12.10.1947

יוסף אוקון

בלהבות השקיעה

ה„סמוטש", נחל חורג־מרופש של ה„לוגה" ובן אונו העלוב של ה„בוג", ההדור בנהרות פולין, שימש תחום טבעי בין פרבר „קילשציזנה" הותיק ובין לודמיר החדשה כביכול, שגם בה זרקה שיבה של בת אלף שנה, עברך. קילשציזנה היתה כולה יהודית. לא נמצא בה אף ערל אחד. אפילו הגוי של שבת בא אליה מעבר לסמוטש. בתיה — בתי עץ קטנים, צפופים, שאין סימן רחוב ושביל ביניהם, ושגגותיהם משופעים ועשויים רעפי־עץ נושנים בעלי אזוב ירוק ושב.

גרי קילשציזנה: בעלי־עגלה, סבלים, מנקי־ארובות ואשפתות וסתם פושטי־יד ובעלי־זרוע גרומים ומכותפים — פרו ורבו בנחת תוך מאורותיהם האפליליות ושלחו עיני זעם אל לודמיר הבורגנית שמעבר לסמוטש.

ויש שהוא נעצר ופולט אנחה, שאינה לכבוד שבת:

„על גג זה, רואה את ברײנה, נפל אבי־סבי ז"ל הלום רעם, וסבי ר' קלמן ז"ל עכב את הקבורה עד שסיים הוא לקרות את הגג, שכן קבלה בידנו שגג פעור באמצע, שדים מיללים בו בלילות, רחמנא לצלן!"

הבנים של ברל נתחנכו כבר בבית־ספר „תרבות" על אף עקיצותיהם של אנשי ה„גרר־שטיבל".

כלו כל הקצין, טען כנגדם ברל. הגגות החדשים פשטו צורתם היהודית, ואפילו ה„שטיבל" שלנו מחופה פח אדום, מעשה עשו. נסתיימה פרשת הרעפנים בלודמיר!...

ואכן, ברוך, בנו, ראשית אונו של ברל נתבגר ב„החלוץ", הוכשר ועלה ארצה. בן־זקוניו, בנימין, אחד התלמידים המצ־

נציגם הקבוע של הקילשציזנאים במוסדות הציבוריים של לודמיר היה ברל הרעפן, יהודי פשוט ותמים, פועל צדק, שעיניו הכחולות תקועות בתכלת השמים, ופיו־תהלים. גגות העץ של קילשציזנה היו ערש ילדותם של אביו ואבי־אביו מדורי דורות, והם היו גם שורש נשמתו של ברל ותוכן חייו. בשבתות היה נוהג ברל לערוך טיול־סקר עם ברײנה אשתו ברווחים הצרים שבין הבתים ומעלה בקול מעונג תולדות כל בית וגג:

„גג זה קרה סבי ז"ל רעפיו אלון־עד, מסמריו: ראש קמור, שפוד עגלגל ועבה שאינו מחליד לעולם, אין כמותם בזמננו, דור הקטור והמכונה; הבתים של עכשיו. — אה, קורי עכביש!"

טיינים שבבי"ס „תרבות" חבוש כפת־תכלת ועליה רקום „למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקוט" נבחר בשנה האחרונה, שנת תרצ"ט, לראש ועדת התלמידים של קרן הקימת לישראל בביה"ס. הוא התמסר לקרן הזאת בלב ובנפש. גילה יזמה והתמדה במפעלים השונים, למעלה מגילו, עד שביה"ס זכה לקבל אותה שנה את הדגל הארצי של קהק"ל.

הדגל נמסר לביה"ס בפומבי, בטקס חגיגי. לפני שבועת האמונים לדגל נשא בנימין את דברו בשם ועדת קהק"ל שב־ראשותו, ואמר בין השאר:

— „ארץ ישראל הלא יקרה לנו מתמיד, אכן בשנים האחרונות, בשנות „המאורעות" יקרה היא שבעים ושבעה, וכל יהודי חייב לראות את עצמו כחייל של ארץ ישראל.

הלילה אמנם חלמתי והנה אני עומד על המשמר בטירת־צבי הנצורה. פתאם פלח חץ מן המארב את חזי. כאב לי מאוד, אבל לא בכיתי; טבלתי אצבע בדם לבבי הפצוע ורשמתי על הסלע: „הארץ שלנו היא" —

באולם נעצרה הנשימה. כאלף זוגות עינים נוצצות ננעצו בכפה הכחולה ובדגל. פתאום זנק ברל הרעפן ממקומו ונהם כארי:

— בריינה, אנו עולים ארצה!

נשתלבו זרועות ויצאו במחול סוער: אנו עולים ארצה, בשירה ובזמרה!

ימים ראשונים של ספטמבר 1639. פולניה אחוזה להבות־מלחמה מארבע רוחותיה. גם לודמיר, המרוחקת כשש מאות קילומטר מהגבול הגרמני, הורעשה בלי הרף מהבוקר עד ערב, ויושביה מבקשים מפלט בכפרים, בשדות וביערות.

יום שני של ראש השנה ת"ש. נחשול פליטי יהודים נעצר בעירה הסמוכה איזדיטשיץ לעשות חשבון קונם. עם הנץ החמה נתמלא בית הכנסת מפה לפה לתפילה חטופה בנשימה עצורה. תקיעה ראשונה פרצה את מחסום הדמעות וגלי־בכי החרישו יבבת השופר. נשבר לבו של הרב הישיש בקרבו ושאג כארי: רבונו של עולם, מה עוללת לנו?! — ונתעלף. טיסת אוירוני־משחית של האויב החרישה אזנים והמסה כל לב. — כבר, החלו? פרצה זעקה איומה וקהל עטופי הטליתות נפוץ בגנים שאוזדיטשיץ נתברכה בהם. כל עץ מצל הפך אכסניה לסחופים רבוצים על האדמה; אין מעיז להרים ראש. כשוך טרטור האוירונים, נזדקפו ראשים בהינומה של טליתות ותקיעת שופר חרישית בקעה שוב מבין האילנות ועלתה לשמים עמוסה טרוניות מלבבות שוממים.

רק הילילה שימש מחסה בטוח מהפצצת אויר, ועם שקיעת החמה נעורו החיים בבתים וברחובות; גולים נתלכדו מחדש ויצאו לנדודיהם מי בעגלה ומי ברגל בכיוון לגבול רומניה, שנחשבה עוד אז ארץ ניטרלית. פתאום מופיע לנגד עיני ברל הרעפן ומצביע על עגלה קטנה רתומה לסוסון דווי וסגוף — המורה רוצה לנסוע אתנו? — שואל הוא אותי, ומראה באצבעו על בני ביתו המכונסים בעגלה. הוא ממשמש בחיקו ומוציא מפתחי הכתונת צרור עטוף בפוזמקה של בריי־נה — כאן „דרישה" שקבלתי מברל שלי. הלא תזכרהו? תל־מידך היה — עיני בריינה נתחלחלו: מורה, כמה הדרך מכאן עד הגבול? — כשלש מאות קילומטר — בשביל פגר כזה, מחוה ברל על הסוסון, ארוכה מדי הדרך, אבל אין ברירה, חובה להתקדם. השיירה זזה, שלום!

הנשארים, ובתוכם גם כותב הטורים עם בני ביתו, ליוו את היוצאים במבטי ברכה עד היעלמם במורד הגבעה היעורה.

אחרי מספר ימי־בעותים עברה הרינה במחנה: רובנה נכבשה על ידי הצבא האדום ומחוז לודמיר נכלל בשטח הכבוש הרוסי.

כעבור שעה קלה הופיע ראש המשטרה ובידו פקודה של שר המחוז: למסור את השלטון בשלום! לסייע בידי התו־שבים לחזור לבתיהם!

גלגלי החיים הציבוריים והתרבותיים פעלו בדייקנות רבה תחת שלטון שנתמנה מגבוה. האזרחים חזרו לעיסוקם והשתדלו להסתגל למסלול הקומוניסטי.

כעבור שלושה חדשים הוכרז על בחירות לשלטון עצמאי, שבכנפיו להביא את האושר המקווה, כביכול — אחוד מוחלט עם ס.ס.ס.ר.

קבוצת הבוגרים והמדריכים של „השומר הצעיר"

יושבים מימין: יוסף הירשפלד, יעקב ציפל, לאה בוקסנבוים, זונשיין, חיים חזנולד, דוד פטרושקה, זאב וינר.
עומדים מימין: בת־שבע חזנולד (וידר), ברגמן, ישכר שטרן, יחיאל בירמן, יוסף פלדאקר, מאיר הירשהורן, אברהם שטיין, טובה וינר (קובלסקי), בן ציון ונדר.

כל רחוב וסימטה, כל גדר דחויה, כל גוזוטרה ודלפק הפכו לבמות תעמולה לחיילים, פועלים, אמנים, פקידים, רופאים ומורים, טף וזקן מריעים ומבשרים על בוא הישועה הגדולה. אזורי־הבחירות נקבעו ברובם בבתי־הספר, וגם ביה״ס „תרבות״ לשעבר, שכותב הטורים שימש בו עוד כמנהל, זכה לרכז אזור קילשציזנה.

המנצחים על הבחירות ברובע זה היו שני חיילים שראו פעם במו עיניהם את „אבא״ סטאלין. הם החרימו בביה״ס חדר, שנשתקעו בו לעונת הבחירות. אחד מהם היה עצבני ונוח להתרגשות, מתלהב בנאומיו עד כדי עוויות, מחבב ונושק ילדים לעיני כל. פעם חטף והוציא מכיס מכנסיו כפה כחולה, שמה בראש עפרון ומסובבה ברתחנות קודחת. עיני חשכו. הכרתיה: „למען ציון לא אחשה, ולמען ירושלים לא אשקוט״ זוהי...

בגמר האסיפה התאוששתי ובחיוך מעושה שבהבלגה שאלתיו: מנין לו זו?

הוא חכך במצחו, החרוש קמטים, כמגרש גירויי מצפון קשים וסנן בשנים הדוקות:

— שטויות! מצאתיה בדרך רובנה — לוצק, ותוך כך הוא שואל:

— שמא יודע אתה מה רקום עליה ובאיזו שפה?

— בבקשה — עניתי, והתחלתי לתרגם ולהסביר לו דבר דבר על אפניו.

הוא השתלהב כגפרית בוערת:

ציון, ציון — קונטררבולוציה! — מעך את הכפה, זרקה לארץ וחמתו שככה. ניכר היה בו, שנתכוון לטהר בזה את מצפונו מעוון קשה שהעיק על לבו.

לאחר שנתרכך קצת בקשתי ממנו את הכיפה לזכרון. הוא לא התנגד ולא גילה יחס חשדני כלפי. לקחתי את הכיפה והלכתי הביתה, ושמתיה בארון הספרים שלי.

לא עברו ימים מועטים ונמלטתי, בהשאירי את הבית על מטלטליו וארון־הספרים עם הכיפה בתוכו נעולים במנעול, ולעולמים לא אראה עוד אותם.

אכן הכפה נתקעה עמוק־עמוק בלבבי ואותיותיה צועקים אלי מלהבות השקיעה:

בנימינקים וישראלקים שלנו, היכן אתם?

גניה שטערן

אין די ערשטע טעג פון דער וועלט-מלחמה

(אַ קאַפּיטל זכרונות)

לודמיר, סעפּטעמבער 1939. אונזער קליין געסל, לעבן גרינעם מאַרק האָט זיך געענדערט: ליידיק כמעט פון מענטשן. ליידיק פון גרינס און פּרוכטן, אַלץ איז געווען ווי אויסגע־שטאָרבן. נאָר, ווו נישט ווו, אין די ווינקעלעך און פאַרקריי־צונגען פון די גאַסן, ביים מאַגיסטראַט און לוצקער גאַס, האָבן זיך געזען יידישע היטער, וועלכע זענען געשטאַנען אויף דער וואַך אין צייט פון אַ אַלאַרם, בכדי נישט לאָזן די מענטשן זיך אַרומדרייען אין די גאַסן. מען האָט זיי געמוזט דערקענען, ווייל חוץ זייערע קאָלירטע פאַסן אויף די אַרבל, האָבן זיי געטראָגן גאַז־מאַסקעס אויף די פּנימער. ווען די נאַכט איז געקומען האָט מען געמוזט פאַרהענגען די פענצטער מיט שוואַרצן, און ביי אַ קליינעם קאַניצל פון נאַפט־לאָמפּ ליגן אויף דער פאָדלאָגע און צוהערן זיך צו דער שרעקנדיקער נאַכט־שטילקייט, וועלכע האָט זיך געצויגן ווי אַ יאָר.

אין די גרויזאַמע טעג איז מיין שוועסטער גיטל שווער קראַנק געוואָרן, און מען האָט זי געגומען אין שפּיטאָל אויף קאָוולער גאַס. דאָס איז געווען ביי אונז די צייט פון מלחמה־צושטאַנד, ווייל דאָס דייטשע מיליטער האָט געטראָטן פון דער צווייטער זייט „בוג״, און פיל יידן האָבן אָנגעהויבן צו לויפן צו אונז, זיך ראַטעווען. האָבן זיך אָנגעפילט גלייך די בתי־מדרשים.

אויף די אָנגעוואָרפענע פעקלעך זענען האַלב געלעגן, האַלב געזעסן פאַרווייניטע פרויען מיט קינדער, נישט דער־עסענע און נישט דערשלאָפענע. אין צייט פון אַן אַלאַרם האָבן זיך אַלע שכנים צוזאַמענגעלאָפן אין דעם שטיבל, ווייל דאָס איז געווען געמויערט, וועט דאָך קיין באָמבע נישט צוקומען.

קינדער האָבן געוויינט פאַר מורא און פרומע יידן האָבן געבעטן מיט תפילה, זיי זאָלן ניצול ווערן פון שונא און האָבן דאָס לעבן געשענקט.

אין איינעם אַ פאַרמיטאָג האָבן מיר דערהערט די ערש־טע שטאַרקע באָמבאַרדירונג, וואָס האָט געטראָפן די באַן־סטאַציע און די שראַפּנעלן פון דער אויפרייסונג זענען גע־פלויגן ביז אונזערע הייזער. דעם טאָג איז מען בכלל אין גאַס ניט אַרויס, בלויז די נאָענטערע שכנים האָבן זיך גע־שושקעט, אַז ס'זענען פאַראַן זייער פיל פאַרוואונדעטע און אויך טויטע.

דעם זעלבן אָוונט, הערן מיר, ווי צו אונזער שטוב פאָרט צו אַ וואָגן און מיין קראַנקע שוועסטער גיטל ז״ל ליגט אַ האַלב טויטע. מען האָט איר צוריקגעשיקט פון שפּיטאָל. אין וועלכן עס זענען שוין פאַראַן ביז הונדערט פאַרוואונדע־טע פון היינטיקער באָמבאַרדירונג. מיר ווילן איר ראַטעווען, און דאָקטוירים האָבן מורא צו גיין צו קאָנסיליומס; האָט מען איר צוגעשריבן שפּריצן, האָט אַ קראַנקן־שוועסטער מורא געהאַט אין גאַס צו גיין.

אין די מאָרגן־שעהן פלעגן מיר זען, ווי אַרום אין די געסלעך, לויפן מענער מיט פעקלעך בעטגעוואַנד, און פרויען

מיט קינדער אויף די הענד; זיי לויפן מיט די לעצטע ביסל האָב און גוטס, אין די דערפער און פעלדער, ווייטער פון די באָמבעס. מיר זענען כמעט אַליין געבליבן אין אונזער געסל. כ׳געדענק ווי אויך אונזער מומע יוכבד ז״ל פלעגט יעדן פרימאָרגן איינפּאַקן די זאַכן און ווענדן זיך צום טאַטן: קום שלום, לאָמיר אויך אַנטלויפן! אָבער זיין ענטפער איז געווען „ניין, איך לויף נישט אין ערגעץ, אויב דער וואָס איז אין הימל וועט מיר וועלן אָפּהיטן, וועט ער מיר אויך דאָ היטן״...

און ווי אַזוי האָבן מיר טאַקע געקענט לויפן מיט אַזאַ קראַנקער? בשעת אַן אַלאַרם פלעגן מיר זי אויף די הענט איבערטראָגן אין בלאַצאווקער שטיבל אויף דער פּאָדלאָגע. כ׳געדענק ווען די דזוואָניצע, די קאַטעדראַלע לעבן אונז, האָט געברענט פון אויפגעריסענע באָמבעס, און גלייכצייטיק האָבן אויך געברענט אַ גאַנצע ריי הייזער, ווו די איינוווינער זענען פון זיי אַנטלאָפן. דעמאָלסט זענען מיר געווען אין אַ גרויסער סכנה.

אַ חוץ די פליענדיקע שונאים איז אונז יעדן טאָג צוגעקומען היימישע שונאים, ד. ה. די אוקריינער, וועלכע האָבן געוואָלט אויסראָטן דאָס ביסל יידן, איבערגעבליבענע אין שטאָט. די פּוילישע הויכע באַאַמטע האָבן נאָך קורץ אין אָנהויב מלחמה פאַרלאָזן לודמיר, און די שטאָט איז געבליבן אָן אויפזיכט. אין איינעם אַ פרימאָרגן איז אַנטלאָפן די גאַנצע אָנפירערשאַפט פון דער גרויסער טורמע, וואָס האָט זיך געפונען לעבן אונז, אונטערן באַרג. די טויערן פון טורמע האָבן זיך געעפנט און די אַלע פאַרברעכער מיט געווער אין די הענט זענען אַרויס אין שטאָט כלומרשט „היטן די אָרדענונג״.

אין די גאַסן זענען געהאָנגען פּלאַקאַטן וועגן אַ צייטווייליקער שטאָט־פאַרוואַלטונג, אין שפּיץ פון וועלכער ס׳איז געשטאַנען אַ באַקאַנטער אוקריינישער דאָקטאָר, אַ גרויסער אַנטיסעמיט.

ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן היימישע רדיפות אויף יידן. אויף וואָדאָפּוינער גאַס און אוסטילער, האָט מען אַרויסגענומען די יידן שיסן, און די הייזער האָט מען אונטערגעצונדן. דורכגיין אין גאַס איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסער סכנה.

איך האָב אָבער קיין צייט ניט געהאַט מורא צו האָבן. דער געזונט־צושטאַנד פון מיין שוועסטער האָט זיך פאַרערגערט. איך בין אויך געבליבן די איינציקע פלעגערין פון דער משפחה. ס׳זענען שוין געווען אירע געציילטע שעהן. כ׳האָב אָבער נישט געגלויבט, און ווי נישט אַ נאָרמאַלע בין איך געלאָפן איבער די ליידיקע גאַסן אין אַפּטייק נאָך איינשפּריצונגען. כ׳האָב נאָך מיין שוועסטער געוואָלט ראַטעווען. עטלעכע מעטער פון מיר זענען געפאַלן קוילן. ווען איך בין קוים אַ פאַרסאָפּעטע אַריין צו דער קראַנקן־שוועסטער איר רופן צו מאַכן אַן איינשפּריץ, האָט זי מיט פאַרוווּנדערונג געפרעגט. „יעצט״? ס׳איז דאָך פאַרבאָטן צו גיין אין גאַס, כ׳וועל קומען שפּעטער, ווען ס׳וועט זיך באַרואיקן״.

אָבער אויך איך האָב שוין פאַרשפּעטיקט. נאָך דעם זעלבן טאָג, פאַרנאַכט, בשעת דער לוויה פון מיין שוועסטער האָט מען געברענגט צום בית־עולם קרבנות, וועלכע מ׳האָט געשאָסן אין מיטן העלן טאָג לעבן דער קינאָ אויף פאַרנע־גאַס.

די נאַכט איז געווען פאַר אונזער משפחה אַ שרעקלעכע. מיר זענען געלעגן ביי אונזערע זאַמאָשטשער קרובים ז״ל אויף דער ערד און מיט צעבראָכענע הערצער זיך צוגעהערט צו דער שטילקייט. אין האַלבער נאַכט האָט זיך דערהערט דאָס רוישן פון טאַנקן, און פון שווערן מאַשין־געווער, געשרייען און געפילדער פון מענטשן. עס האָט זיך געדוכט, אַז די שונאים זענען חס וחלילה אַריין אין שטאָט. גלייך מיטן בלויען פאַרטאָג זענען מיר מיט פאַרקלעמטע הערצער אַרויס אין טאָג־שיין הערן אַ וואָרט פון עמעצן. מיט צופרידנהייט האָבן מיר דערזען, אַז דאָס איז די רוסישע אַרמיי.

מען האָט געשמועסט צווישן זיך, אַז דער וועג איז געווען אַ שווערער און אַ לאַנגער, ווייל די בריקן פון לוצק זענען צעשעדיקט געוואָרן, און דערווייל זענען געפאַלן אומזיסטע קרבנות.

סוף דעצעמבער 1939 בין איך אַרויסגעפאָרן פון לודמיר קיין לעמבערג, און פון דאָרט — אין טיפן רוסלאַנד.

(עינת 4.6.1955).

קבוצת קשישים „מסדה״

המצב בלודמיר עם התחלת הכיבוש הסובייטי בשנת 1939 וגורל בית־הספר ,,תרבות״

מתוך מכתב פרטי ממנהל בית־הספר הנ״ל שהופיע ב,,העולם״ 1940 (№40).

לודמיר — מרחק 14 ק״מ מהגבול הגרמני — נקודה צבאית חשובה שבחבל אוקריינה. על עצובם הראשון של החיים החדשים במקום הזה השפיעו הרבה הגורמים דלקמן:

כל העיר נחרשה מנהרות. מהתקפות האויב נהרגו 31 יהודים, 64 נוצרים ובהם 52 חיילים. נפצעו 16 יהודים, 24 נוצרים, 5 בתים נהרסו. התושבים ברחו לשדות, ליערות ולכפרים. העיר נתרוקנה. בשבוע האחרון שהוא השלישי למלחמה, נשענת החזית בפרברי העיר. לגיונות תותחים פולניים לחמו בחרף־נפש נגד התקפת האווירונים והטנקים של השונא. העיר נידונה שתשקע במלחמה ותפול סוף־סוף בידי הנאצים. פתאום בקעה השמש — ההצלה. נפוצו שמועות שהגרמנים נסוגים מפני חיל־הרוסים. הבשורה נמסרה טלפונית לכל נקודות שבמחוז, לאמור לפליטים שיכולים לשוב העירה. לשבחם של השלטונות הפולניים ייאמר שלמרות מנוסת־הבהלה שהקיפה אותם, השתדלו בכל־זאת לארגן ולזיין משטרה זמנית של מתנדבים, ועל הדרכים העמידו משמר גדול כנגד כנופיות שודדים, שהתכוננו לנצל על פי דרכם את המעבר שבין המלכויות. פליטי העיר שבו בשלום ובסדר גמור.

אולם ברגע האחרון, עם פרפורי־הגסיסה האחרונים של השלטון תסס ארס האנטישמיות בלב מאיור אחד, וירה ביהודי תמים שטייל ברחוב לרוח־היום בלווית אשתו ובנו. רצח זה שימש כאות, ובאותו הלילה נהרגו בבתים על־ידי המשטרה וחיילים — 3 יהודים, ו־150 יהודים, עם מספר כזה של אוקריינים, הובלו לגרדום לקסרקטין.

הדבר נודע למחנות הצבא האדום שעמדו במרחק של 20 ק״מ מהעיר. וישלחו במהירות בזק חייל רב ותפסו את העיר, ואת האסורים שיחררו. נקל לשער את השמחה שהקיפה את העיר. מקצה השמאל ועד קצה הימין יצאו לקבל את פני הצבא האדום בדגלים ופרחים וקריאות „יחיו הגואלים״!

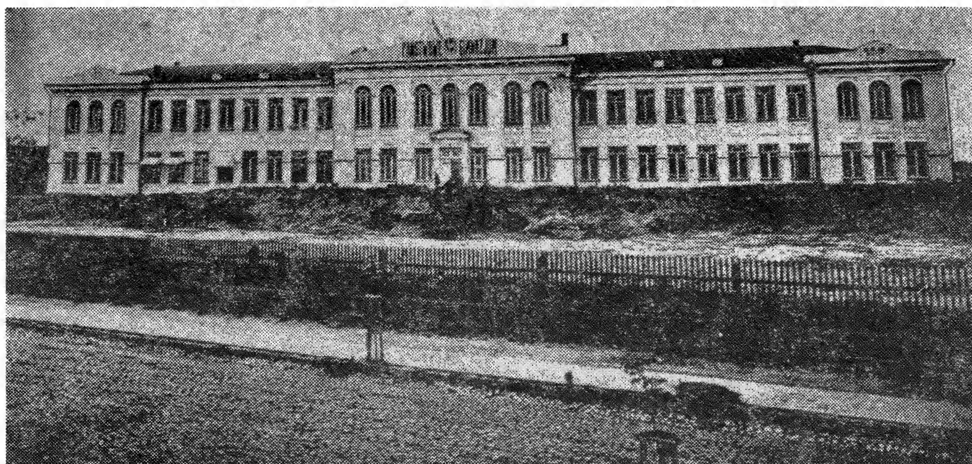
מצב זה גרם שישתלט ביום הראשון אמון גמור בכובשים ולתושבים נדמה היה, כי באותו רגע נסתמו תהומות־עד שבין ימין ושמאל, ובשכם אחד ולב אחד עבדו כולם עם המשטר החדש להביא את העיר אל חזותה הקודמת.

האמון ההדדי ועבודת־הגומלין עם השלטון החדש גברו עוד יותר, תחת הלמות נחשול הפליטים שבא משטחי הכיבוש הגרמני. 22.000 פליטי־חרב יהודים ופולנים יחד חנו על העיר בדרכים ובכבישים. שמים וארץ חרדו לקול זעקת הילדים ושוועת־היאוש של הזקנים. העירה שחה תחת המשא הזה. הצבא מסר לרשות העיר את כל אמצעי־התחבורה. מעגלות ועד טנקים עסקו במשך שני ימים בהובלת פליטים. אולם דירות מניין תמצאנה, ואוכל מי יספק? העיר עצמה מונה 36.000 תושבים. על זה באו חדשים: 22.000 פליטים, 20.000 צבא־אדום, ושבויים השבים ממערכות המלחמה לאין מספר. טבעי היה ששואת־חתף זו מחתה את ההבדלים בין שלי לשלך ובחלקו גם בין קודש לחול. מחסנים, בתי־כנסיות ומסגדים נפתחו לרווחה לשיכון הפליטים, ולא הבחינו אז בין יהודי ונוצרי. ומובן שהישוב היהודי נענה בחמימות יתרה למפעל הפליטים, והשלטונות העריכו את זה.

למראה האסון הנאצי המתפשט מעבר הגבול, והיחס האנושי, הנערץ מעבר מזה, אין כל פלא שנשכחו דעות קדומות. נדמה היה שכאן מצאו את פתרונן כל הבעיות והאידיאות של שויון לאומי וסוציאלי. מצב כעין זה נוצר בכל הנקודות הדומות ללודמיר מבחינה איסטראטגית והשתלשלות המאורעות, כמו לבוב, בריסק, ביאליסטוק, לוצק, וכדומה. וכמוכי־סנוורים נראו להם מעכשיו כמיותרות כל ההסתדרויות הפוליטיות והחברות הציבוריות לרבות גם הקהילות שבינתיים נתחסלו ונסגרו מאליהן, עוד טרם נגעה בהן יד הגזירה. כל המוסדות עברו לרשות הממשלה. וברוב המקומות ביערו הוועדות ושרפו בידים את הגניזות שנצטברו במשך שנים רבות. מבלי השאיר אף זכר בשביל ההיסטוריה בעתיד...

ענייני החינוך התחילו להיות נחתכים אך ורק על־ידי הלשכה הפוליטית והקומסומול. ארגוני חוגים, וועדי הורים, ואפילו עתון־קיר מחלקתי, זקוקים להסכמת הלישכה הפוליטית והקומסומול בשורה הראשונה. כך נהוג גם ברוסיה הסובייטית עצמה. המוסדות מתבקרים תכופות על ידי כל הגורמים הללו. הפיקוח חמור מאוד ו„צבת בצבת״ עשויה. אחריות המועצה הפידגוגית עם המנהל בראש רבה מאד. רקע לימוד והחינוך מצטמצם בידיעת המשטר השתפני והכרת האישים החשובים שב ס.ס.ס.ר.. מעריכים אמנם תרבות לאומית ושומרים על אבטונומיה תרבותית כביכול; אולם בתי־מחסה ומוסדות־ החינוך עם פנימיה על ידם, כגון בית־יתומים או בית־ספר החקלאי אצלנו, מבוללים בהם יהודים ונוצרים יחד, בנימוק של חיסכון, כי מוסדות כאלה אין הממשלה יכולה לכלכל בשביל כל מיעוט לאומי לחוד. ואשר ללשון משליטים לאט לאט במוסדות „אוניברסליים״ כאלו את הלשון ה„אוניברסלית״ של ס.ס.ס.ר., דהיינו את הלשון הרוסית. כך נפתרה שם על־נקלה שאלת הלשון והחינוך בכל בתי־הספר, פרט לאלה של „תרבות״, שניתן להכריע כאן בין יידיש ועברית.

בנידון זה נקח שוב את לודמיר כדוגמה קלאסית, בזכותו של נחשול הפליטים הראשון שבא מווארשה נשארו בלודמיר נציגי מרכז „תרבות״, החברים עם בני ביתם. הם באו ערומים ויחיפים כנסים מפני הדליקה ולשונות אש מדביקין אותן.

הגמנסיה הממשלתית בלודמיר

אור ליום ב׳ רגענו קצת וערכנו התיעצות ראשונה. סיכמנו את המצב בתנועתנו לפי הידיעות שנקלטו ממקורות ראשונים ויצא לנו:

א) הבנינים של „תרבות" במקומות נשארו על תלם. נגרמו רק נזקים קשים פה ושם.

ב) הסניפים התפוררו ואין לנו עוד כל משען בצבור.

ג) מחנה המורים נמצא בפזור ועל־יד כל בית־ספר נשארו לכל היותר המנהל והשומר.

ד) כל הרזרוות של כספי המרכז נשארו בפ.ק.א. בווארשה, ולא להציל אף משהו לדרך, ואין איפוא בידנו שום אמצעים כספיים.

החלטנו איפוא לחדש את הפעולה בהתאם לתנאים דלקמן:

א) אנו מודיעים לשלטונות על קיומה של חברה, מטרתה ויסודות הארגון שלה וזכות קיומה בעבר; ומוסרים על דבר רשת האולפנא שלנו ומהותה האידיאולוגית מבחינה לאומית וסוציאלית, אשר לחברה אם אין לה קיום בס.ס.ס.ר., אנו נכונים לבטלה; את האולפנא נתאים לתכנית הכללית של ס.ס.ס.ר. בכל המובנים, אלא ששפת הלימוד נבקש שתישאר עברית, בשפה זו נתחנכו רבבות ילדים ונוער ובה הם מדברים. ב) אנו שואפים להתקשר עם מרכזי ההשכלה הסובייטית על־ידי נציגות מיוחדת, שתופיע בשמנו ותשתדל להרחיב את חוק האבטונומיה התרבותית של היהודים גם על לשון העברית. במקום שצריכה להיות ברירה בין יידיש ועברית, יכריעו ההורים בעצמם. ג) החלטנו לא לחכות לפקודה מיוחדת, שתופיע בוודאי בקרוב, ואנו פותחים כבר את בתי־הספר שלנו ומנהלים בהם את הלימודים כרגיל, כאילו לא חל בהם שום הפסק והם נמשכים כתיקונם מראשית שנת הלימודים, גם משתדלים אנו להתקשר עם יתר הנקודות שבסביבה באמצעות רץ מיוחד. ד) מחליטים לפתוח בהקדם האפשרי את המוסדות בלודמיר (גן־ילדים, בית־ספר עממי ובית־ספר חקלאי), ועד שוב המורים שהוחזקו במוסדותיהם מאשתקד, ימלאו את מקומם מורים פליטים שבעיר. (הד"ר ב"א ואשתו ומר ש. מקבלים על עצמם להורות חינם). ה) נאמני חברינו שבעיר נתבעים ליצור קרן־משפחתית בנדבות והלוואות להוצאות שוטפות. חילקנו בינינו את התפקידים והחלטנו להפגש בכל יום.

התייעצות זו התקיימה מחוץ־לעיר, בצל מרפסת חבויה בין אילנות שולכי סתיו ויצאנו ממנה מאוששים ודרוכים איש־איש לעבודתו ולתפקידו. אולם נאמני חברינו הכזיבונו. עתה היינו בעיניהם כחגבים שירדו מעל דפי עתיקות־בלה ורחוקה מהמציאות. הם גם לא רצו לברכנו בשלום. הם סוטים מעלינו כיראים לעמוד במחיצה אחת אתנו. אין איפוא מקור לאמצעים. והסעיפים ב. וחלק מג. שבהחלטותינו נופלים.

אף על פי כן העזנו בלחש, מפה לאוזן, את ה„צאן קדשים" שלנו וחידשנו את העבודה בגן ובבית־הספר העממי. אשר לבית־הספר החקלאי, נמסרה החווה באופן זמני למוצב צבאי ופתיחתו נדחתה. אבל מועצת המהנדסים שבו מביעה את נכונותה להכיר בבעלותה של „תרבות" ובסמכותם של נציגי המרכז כמקודם.

כותב הטורים האלה התייצב לפני הקומיסר הזמני להשכ־לה (מורה אוקריני מקומי). הוא התענין מאוד ביסודותיה האידיאולוגים והארגוניים של „תרבות", שאל לתולדות האולפ־נא שלנו, לגודל הרשת ולמקום החינוך שבה. פירשתי לפניו הכל באופן כנה וגלוי. לבסוף הביע את שביעת רצונו בזה שהזדרזנו לתת לילדים קורת בית־ספר ורצה את יזמתנו. את הסניף עם הועד שבראשו דרש לפזר, את לימוד הדת גזר להוציא מהתכנית, ובמקום „ירושלים" האתמולית שבחינוך לתת את „מוסקבה" דהאידנא, ואשר ללשון אין לו נגד זה שתשאר ההוראה בעברית.

יאמרו: אין מביאים ראיה מגוי תמים, אבל גם דברי הקומונאים היהודים שבעיר לא גילו סימני איבה־עוקרת ללשון העברית. ואחרי בירור דברים מקיף אתם הודו גם הם, שהמעבר צריך להיות מודרג ואטי. על־כל פנים לא למחוק בבת אחת את כל העברית בבית־הספר. בינתיים נפתחו כבר כמעט כל בתי־הספר שבעיר, רק אחדים נשארו תפוסים על־ידי הפליטים. ואנחנו הצלנו בשביל בית־הספר והגן רק בנין מצומצם אחד. וכל היתר מסרנו לפליטים. והנה קבלנו בפעם הראשונה בחיינו משכורת החודש מקופת הממשלה יחד עם כל המורים שבסביבה.

כל המכיר במקצת את סבלות המורה הפרטי מקודם, יענה בברכה „אמן" על ברכת „המבדיל" במובן החמרי שנשא

המורה הזה אותה שעה. אנחנו הערכנו יפה את המצב, ידענו כי צפויים לנו נסיונות מרים בקרב מחננו גופא. ולכן נתנו דעתנו לבחור מבין הפליטים במורים קנאים בעלי חוט־שדרה תרבותי מוצק. ובזה הצלחנו מאוד.

הלימודים מתנהלים בעברית. הילדים נוהרים אלינו בהמונים, בלווית הוריהם ובלעדיהם, עד שמספרם עבר כבר את המאה הששית ב"ה והעברית מצלצלת בפיהם כשירת הפגנה עילאה ללא כל הפרעה. כשנזכה לכתוב בעתיד בארצנו המשוחררת את הרפתקאות התנועה בזמן הזה כדאים הם המרדכי־לים והשלמה־לים האלה שלנו, שיוסיפו לזכותם פרשת „יתרו" ארוכה וקדושה. דיבורם העברי בבית־הספר, ברחוב, בבית, קומם את כפית ההורים והתחילו הורים באים ללשכה, למרות השלט העברי שעליה. הפעוטות האלו ישמשו מסד וטפחות לדרישותינו הבאות להכיר בעברית בתור שפת־אם ולהעניק לה זכויות מיעוטים כמו ליידיש.

וכשנתמנו כבר קומיסארים קבועים להשכלה והם פידאגוגים רוסים טהורים, עלה בידינו לשכנע אותם בתוקף העובדות, כי בשביל רבבות ילדים משמשת העברית שפת־אם. (הקומיסארים הודו שפגשו ברחוב ילדים מדברים עברית והצלצול המזרחי הזה אף הקסים אותם). מתחילה טענו שהעברית היא רק לשון עתיקה מוקדשת לעניני דת, ואינה ענין לשימוש המוני בחיי יום־יום. על זה אמרנו להם: כי בית־הספר חקלאי יוכיח שכולו מופנה לחיים ולטבע, וקדושתו הוא־רגב עפר וזיעת אפיים, זה הוא כולו עברי.

סופו של דבר היה שהוסכמה ועובדה בינינו תכנית פשרה שנמסרה בכתב למזכירות האינספקטור. השגנו איפה „תעודת כשרות" רשמית לעברית. תעודה זו עלולה לשמש בעתיד מצע למשא־ומתן יותר רחב עם המרכזים במינסק ובקיוב על דבר הרחבת המסגרת. בינתיים נתחדשה התחבורה וביום אחד בהיר התכנסו ובאו כמעט כל המורים הקבועים, שלשה עשר איש. אחרי החלק המשפחתי־לבבי שלפגישה ראשונה זו, נמסר להם דו"ח מהנעשה כאן ואת אשר השגנו בשטח העברית. החברים מצדם מסרו על דבר המצב בנקודות השונות שעברו בדרך כמו ביאליסטוק, פינסק, רובנה, סרנה, קובל, לוצק, ושגם שם היו פרפורים קלים לשעה ואולם אחר־כך נסתם הגולל על העברית ועל החינוך הלאומי בכל שטח של הכיבוש הסוביטי, ולכן אין הם מאמינים בנצחונותיו המדומים פה ומציעים מתוך כאב לב לוותר מיד על פרי־הנצחון, בעוד מועד, כי חוששים הם, שאחר־כך יתנקם ההישג הזה בגופנו.

ובמקום להודות למורים הזמניים על עבודתם ומסירותם עד הנה, דורשים הם לנתק את הקשרים אתם; ואל אלה שעמדו לפנים בראש התנועה צריך להתנכר לגמרי... אין הם רוצים שגם להוועד אתם ולהשתתף עמהם בישיבה — מחמת זראה...

המסקנה היתה: החבר ש. נעלם ונתגלה אחר־כך בווילנה. הד"ר ב"א ואשתו ועוד חבר פליט אחד נשארו לעבוד ולא נגרם חלילה על ידם שום נזק לאיש. אדרבה השלטונות הכירו מיד בערכו הפידגוגי של הד"ר וכיבדוהו מאוד. הודות לו התעלה בית־הספר ונחשב למופתי, אחרי כל השברים שנשבר. אף חבר אחד מהמורים הוותיקים לא קופח בתנאי עבודתו, והעבודה התנהלה באופן נורמלי עד ה־15 בנובמבר, לפי התכנית המוסכמת. נמצא אמנם בריון סנבלטי אחד בקרב המורים, שלא נכנע לדרישות תכנית המינימום הזאת, והוא הוכרח לעזוב את המוסד.

מצד התוכן והצורה נעשה איפה בית־הספר כסובייטי לכל דבר, אך עם קורטוב של עברית. אך ביום 15 לנובמבר הוזמנתי פתאום ללשכת הקומיסאר, והוא הציע לי לעבור ליידיש ולבטל לגמרי את לימוד העברית, שכן זוהי משאלת הקורטוריום ברובנה. לנוכח צו זה דרשתי אני לערוך פרטי־כל, שבית הספר היה עברי, ובגזירת השלטונות הוא עובר כעת ליידיש. אך הקומיסאר סירב לעשות כך, באמרו כי אין זו גזירה רק משאלה בלבד. יחד עם זה מסר לי באותו מעמד פקודה לעבור לשיטת ה„חומש", ולעבוד בבית־הספר בשבת. כאן מצאתי מקום אפוליטי להתגדר בו והתפטרתי מההנהלה. הודעתי בכתב שאינני אתיאיסטון, וברוח זו לא אוכל לנהל את בית־הספר. הקומיסאר הודה לי באופן נימוסי מאוד על עבודתי עדכה והעבירוני לבית־ספר ממשלתי אחר.

בזה נסתיימה פרשת המלחמה על גחלת לוחשת אחת ברמץ החורבן התרבותי בשטח הכיבוש הסוביטי.

לבסוף אציין רק, שאילו הרגשתי משען כל שהוא במועצה הפידגוגית או בציבור העברי לא הייתי נכנע כל־כך מהר. אמנם מורים אחדים גילו בחשאי התמרמרות רבה ונאמנות קדושה לאידיאלים של מסורת אבות, והם ראויים לעמוד בשורה אחת עם גבורי האנוסים שבתולדות עמנו, אבל אלה היו רק שבלים בודדות. הרוב לא עמד במבחן.

נוראים היו יסורי הילדים. עקשנותם ומריים יכולים לשמש חומר לאיפופייה נהדרת. והיה כי ישאלוני אם נשאר עוד שורש או יונק חי בדשן התבערה הלאומית בפולין — ועניתי: — הן! רבבות חניכינו מחממים בלבותיהם את זרע התרבות העברית. במסתרים חוגגים הם את חגינו הלאומיים, בינם לבין עצמם משתדלים הם לדבר עברית. הם התארגנו בקבוצות ולומדים תנ"ך, אגדה והיסטוריה בהחבא. הם יצרו להם כתב הירוגליפי מיוחד, שהוא כתב הנשמה שלהם. בכתב זה הם משרטטים וחורטים על כל קיר ועל כל לוח את „התקוה", „תחזקנה" וכו'.

לפני עזבי את מקומי נפרדתי בחשאי משניים מתלמידי ובדמעות על עיניהם שאלוני: היש עוד תקוה שבית־הספר ישוב לעברית? הוכרחתי לגמגם ולאמור להם שאמסור שאלתם זו לציבור העברי.

אני מקיים כאן הבטחה זו, ומי יתן ותמצא התשובה המתאימה.

לקוח מן השבועון העברי „העולם" מ־20 יוני 1940, יום ה' י"ד סיון ת"ש גליון מ. שנת העשרים ותשע (ל"ד ליסודו). מהמאמר „הרפתקאות של העברית בשטח הכבוש הסוביטי" הקטע הדן במצב ובגורל בית־הספר העברי „תרבות" בלודמיר בתקופה ההיא, הוצא מתוך מכתב פרטי שפורסם בשבועון הנ"ל.

הביא לדפוס מ. צינוביץ.

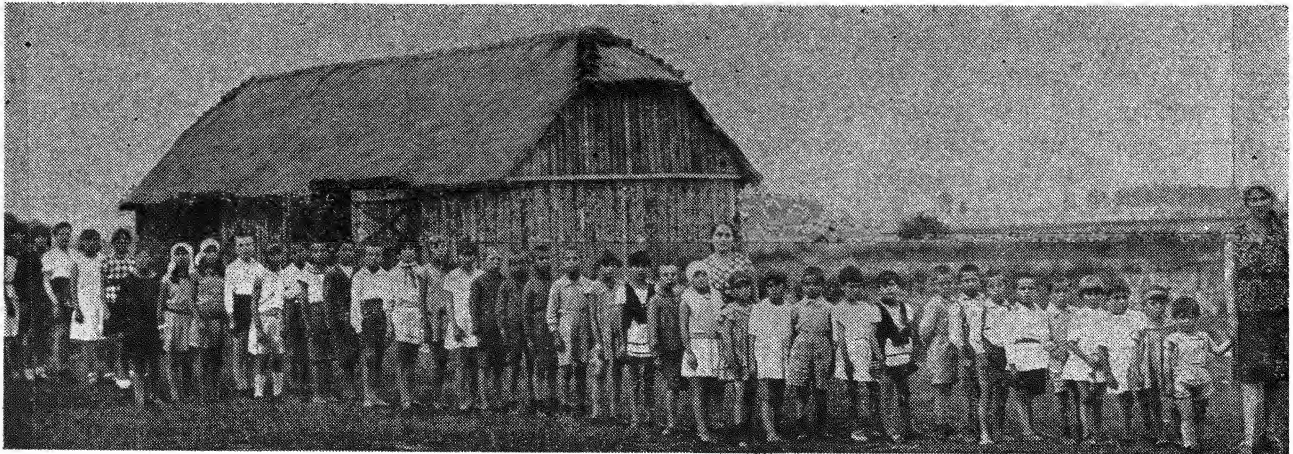
עקזעקוטיוו און אראנדזשמענט קאמיטע אין אמעריקע

קבוצת חברות של ארגון ויצ״ו לגב׳ רבקה ילין לעליתה ארצה במאי 1935

יושבות: בושיפר, גיטל קוליש, שרה שיינקסטל —— בתיה לעוו, שבע זוסמן, ברגמן.
עומדות: קליינמינץ, ויינטרויב, רבקה ילין, פולה שטרן, געלי שטרן, רוזה ואסר, סבינה ליברזון, מנדלזון,
שורה 3: אהרן ברגמן, לייביש זוסמן, גולדה פריל, הירש לעוו.

על ילדי לודמיר שאין מנחם להם

הילדים במושבת הקיץ מטעם ועד־היתומים, 1930, עם המדריכה רחל ויסגרטן.

משה מרגלית

יומן היגון

ליל־יגונים ירד על אירופה. הושמדו מיליונים אנשים, נחרבו אוצרות־תרבות שנבנו ונאגרו במשך דורות. אירופה כוסתה בגיטאות ומחנות־השמדה. מאות קהילות יהודיות הושמדו על תושביהן ורכושן. גם הנשארים נתמלאו יאוש. אך הנה הגיע הנצחון באל־עלאמין וסטלינגרד. התפשטות הברבריזם נבלמה. הסערה החלה לשכות. במאמצים עצומים, במיליוני קרבנות שהעולם טרם יידע כמוהן, הושג הנצחון על אויב האנושות — הפאשיזם.

בקומץ דפים אלו, שהם קטעים מיומן, שנכתב בתקופת־השואה־והפורענות, מגולל אך חלק מיצער מסבלותי ומסבלותיהם של יהודי־לודמיר, שנרדפו, נדרסו, נענו, ניגשו, הועבדו והומתו ע"י הנאצים. — —

כותב הדפים הללו.

מלחמת פולין — גרמניה

יום שישי 1 בספטמבר 1939. הבוקר פלשו הנאצים לפולניה. הידיעה המעציבה, פשטה חיש בכל העיר וחדרה לרחובותיה וסמטותיה המרוחקים ביותר. בהלה השתלטה בקרב האוכלוסיה. החלו בהכנת מלאי־מזון. חנויות התרוקנו בהרף־עין ומחירי המיצרכים האמירו.

הממשלה הכריזה על גיוס כללי. ברחובות נחפרות חפירות. הוצאה פקודה להאפיל את האור הבוקע מהחלונות בערבים. גם ברחובות שוררת אפלה גמורה.

שבת, 2 בספטמבר. הידיעות המגיעות מהחזית אינן מעודדות. הצבא הפולני המורכב בעיקר מחיל רגלים ופרשים, אינו מסוגל לעמוד מול הטנקים והמסר־שמיטים הגרמניים. הגרמנים החלו את התקפתם ב־47 דיויזיות של חיל־רגלים ו־9 דיויזיות של חיל־שריון, והם מתקדמים במהירות בשטח פולניה. הפולנים, שהיו בטוחים בכוחם הצבאי אך לפני ימים מספר, עומדים עתה חסרי־אונים מול הגלים העכורים של חיל־השריון הנאצי. גם העזרה שהובטחה להם מאנגליה וצרפת בוששת לבוא וספק אם תבוא. עוד אתמול עשו המטוסים שמות ברוב עריה הגדולות של פולניה, וביניהן

בוארשה, בזרעם בהלה ופחד. חיל־האויר הפולני לא יכול לעמוד נגדם.

בשעות לפני הצהרים הגיע מטוס גרמני גם ללודמיר, הוא טס בגובה רב. אות האזעקה, שפילח את האויר, הטיל מבוכה בין התושבים. שיירת סוסים, שנלקחו מאיכרי הסביבה, על אף העבודה הדחופה בשדות, והובלו ע״י חיילים פולניים לקסרקטיני — הצבא, מצאו מקלט, בזמן האזעקה, ברחובנו. בגן עצי־הפרי של לוצ׳אנסקי.

שלושה מטוסים פולניים יצאו לקראת המטוס הנאצי, לאחר שטס כשעה בשמי לודמיר, אולם לא עלה בידם להפילו והוא הסתלק לכיוון מזרח.

יום ראשון, 3 בספטמבר. העתונות הפולנית מודיעה בגאווה, בכותרות רעשניות, על הפצצת ברלין שבוצעה ע״י חיל־האויר הפולני, אך הצלחה זו נראית כנחמה בעלמא. גם כניסתן של צרפת ואנגליה למלחמה עם גרמניה — אינה משנה את המצב. לאורך כל החזית בת למעלה מאלף הק״מ, נוחל הצבא הפולני מפלה אחר מפלה. לרגל ההפצצות הבלתי פוסקות על וארשה ברחה הממשלה הפולנית לרומניה. המרגלים הגרמניים שורצים בכל הערים והכפרים, ומחבלים באשר ניתן להם. שמועות ופקודות סותרות מופצות בין התושבים, בלי שידע איש את מקורן. אפילו ציודו הדל של הצבא הפולני נחבל ע״י סוכני הנאצים הפעילים בכל יחידות הצבא.

הטור האכזרי, שמבצעת האויריה הגרמנית באוכלוסיה האזרחית, זורע בהלה ומביא לבריחה המונית מחלקיה המערביים של פולניה. הכבישים עמוסים שיירות פליטים. שונים כלי־הרכב בכבישים הנעים מזרחה: מכוניות־משא, טנדרים, מוניות בנות מודלים שונים, מכוניות־מסחר עם שלט־פרסום מבתי־החרושת השונים שבמערב־פולין, כולם עמוסים חפצים ואנשים. הכול בורחים כאילו אש גדולה פרצה, וכלו כל הסיכויים להשתלט עליה ומצילים רק את שניתן להציל מלשונות־האש, שמיד יאחזו בכל הבית ויעשו בו כלה.

המכוניות מוסוות בצורות הסוואה למיניהן: בוץ, רשתות וענפי־עצים ירוקים, אלה המוסיפים נוף מיוחד לדרכי פולין המובילים מזרחה העוברים גם דרך לודמיר. מרבית הפליטים העוברים דרך העיר נעצרים ברחובנו. כאן, לאורך כל הכביש המוביל ללוצק, מזדקרים עצי־ענק רבי־שנים, המסווים את התנועה. יש שיורדים כאן להתרחץ מאבק הדרך, ולהצטייד במזון. בעיקר שוקדים להצטייד בבנזין אחד המיצרכים היקרים ביותר, שנעלם כליל עם פרוץ המלחמה. מאות כלי־רכב שותקו מבלי אפשרות להמשיך בדרכם, בהעדר הנוזל היקר הזה ונעזבו ע״י בעליהן ככלי אין חפץ בו.

יום ראשון — 10 בספטמבר. הצבא הפולני התפורר כולו. הדיויזיה הגרמנית העשירית והדיויזיה השלישית השלימו את כיתורה של וארשה. הגרמנים נתקלו כאן בהתנגדות בלתי־צפויה שאורגנה ע״י המוני תושביה של עיר־הבירה הפולנית. החזית מתקרבת לוולודימיר. החל מהבוקר מסתובבים בשמי־העיר מטוסי־הציד הנאציים בחפשם טרף. מדי פעם בפעם בוקעת קול נעימתה של צפירת־האזעקה הבאה להזכיר לתושבים שאוירוני־האויב בשמי־העיר. השעה שלש אחר הצהרים. אני יושב ומשחק עם חברי על מרפסת שכנינו.

מכאן ניתן בקלות לעקוב אחרי תנועת אוירוני־האויב המבצעים להטי־אויר שונים בגובה לא רב, בלי שום פחד. לפי רעש האוירונים ניתן בקלות להבדיל בין אוירון פולני וגרמני. לעומת הטיסה השקטה של האוירונים הפולניים (עד כמה שבכלל נמצאים עוד) יש לאוירון הגרמני צליל מיוחד, כאילו הפעיל אות־אזעקה למען הזכיר להמוני האדם נטולי־הגנה על המות וההרס שהוא מביא בתוכו.

בהעדר הגנה אנטי־אוירית בעיר, מסתובבים האוירונים הגרמניים בלי שום פחד, כאילו נמצאו מעל לשטח גרמני. הנשק „האנטי־אוירי״ היחידי הוא — הרובה. כמה חיילים פולניים שבאו להסתתר בחצרנו, מנסים לכוון את רוביהם ללהקות המטוסים הדומים ללהקות צפרים ענקיות. אולם בהתקרב המטוסים, מיד יצמידו לגופם את רוביהם ומסתתרים, לבל יגלום טייסי־האויב.

התפוצצות איומה. בבהלה אנו רצים להסתתר תחת עצי־הדובדבנים ובין שיחי־הפטל. מהעיר נראה מסך של עשן שחור ואפור המצעיף את מקום ההפצצה ומתאבק ועולה השמימה. האוירונים מסתובבים מעל גגות־הבתים באין מפריע. מדי פעם בפעם יורים ממכונות־היריה למכוניות צבאיות הדוהרות על פני הכביש עם רדת־הערב.

נודע לנו, שהפצצות נפלו ברחוב הלוצקאי, ע״י ביתם שם הואזרס והמגדלס. בית אחד נהרס כולו. סנדלר שהתגורר באותו בית והתעסק באותו זמן במלאכתו, נהרג במקום. פצצות אחרות פגעו בפרשת־הדרכים באותו מקום, וכמה עשרות אנשים נהרגו ונפצעו. אוטו צבאי עמוס ארגזי־תחמושת שנסע לחזית, נפגע גם הוא. מחמת השרפה שפרצה באוטו, החלו להתפוצץ ארגזי־התחמושת, בגרמם עוד כמה הרוגים ופצועים. מאחר שהפצצות נפלו בסביבה המיושבת כולה ע״י יהודים היו רוב ההרוגים יהודים, וכעשרים וחמישה איש נקברו כולם בקבר־אחים. אלו הקרבנות הראשונים שנפלו מהגרמנים. הצבא הטיל איסור להכנס העירה, ורק בשעת־הלילה הוסר האיסור, וניתן ללכת העירה להודיע מי ומי בין ההרוגים והפצועים.

יום שני — 11 בספטמבר. במשך הלילה לא פשטנו את בגדינו. כל רגע היינו מוכנים לקפוץ הגנה עם הישמע רעש־מטוסים.

עם עלות־השחר — אני, ושתי אחיותי מצטיידים במזון, ועוזבים את העיר. הערפל שעטף את פני כל השדות ורחובות־העיר, מנע מאוירוני־האויב חופש תנועה. אך עם התגברות קרני־השמש והתפזרות הערפל, החלו מטוסי־האויב לזמזם מעל ראשינו ולזעוק כחיות־טרף הרודפים אחר טרפם, כמה פעמים נאלצנו להיצמד לאדמה ולשכב בכל מיני תעלות שבשולי הכביש, כשמעל ראשנו טסים האוירונים ויורים צרורות־כדורים.

במשך כל היום היינו בכפר הסמוך — זימנה אצל המשפחה היהודית היחידה המתגוררת שם. עם רדת הלילה אנו חוזרים הביתה.

יום רביעי 13 בספטמבר. בעזבנו הבוקר את העיר, הגענו לכפר סילץ המשתרע כ־12 ק״מ דרום־מזרחה מהעיר. רוב תושבי־הכפר מתפרנסים כאן מדייג. לאורך של מאות מטרים משתרעים אגמים מרובי־דגים. כאן מהכפר סיל מתחיל גם

לזרום הנהר לוג, העובר בדרומה של העיר ושמימיו נזרמים לבוג. מפאת המלחמה מבוטלים רוב תושבי־הכפר מעבודתם ויושבים בבתיהם הכפריים באפס מעשה. חצרות, חורשות ושדות־הכפר הומים מצבא. חפירת תעלות מתנהלת כאן במלוא הקדחתנות. במקומות רבים נחפרו תעלות אנטי־טנקיים והוקמו בריקדות מעצים, ממכונות הפוכות ומעגלות שנסחבו מהאכרים, אחרי שסוסיהם נלקחו מהם זה מזמן. גשרי־העץ המרובים המובילים מהכפר העירה נהרסו, ורק נשאר מעבר בשבלי הולכי־רגל. גם המעבר היחידי שנשאר גם הוא, עלול כל רגע להעלות באש עם הינתן הפקודה. כל זה מהווה את הנשק, המיועד לעצור את הצבא הגרמני, חיל־השריון וחיל־האויר. בראותינו את ריכוז הצבא שבכפר חזרנו בערב הביתה.

יום חמישי, 14 בספטמבר. היום ראש־השנה. עוד הערב אפתה אמי לכבוד החג. אך כלום אפשר להכיר שראש־השנה היום, בשעה שהנאצים עומדים כבר בשולו השמאלי של הבוג, הדי התפוצציות פגזים מהחזית נשמעים מפעם לפעם.

נפילת לודמיר ליד הגרמנים הוא ענין רק של יום או יומיים. רבים מהבחורים עוזבים את העיר ובורחים לגבול הסובייטי. בוקר באו אלינו שני בני דוד מנדל ויוסף. כאן מצטרף אליהם אחי חיים, ושלושתם עוזבים את העיר. תחבורה — זה מזמן שאינה קיימת, והאמצעי היחיד והבטוח לברוח מהעיר הוא — ברגל... חיים לוקח אתו את האופניים המשמשים להובלת תרמילי־המזון שהצטיידו בהם. לדרך עם עזבם את הבית מיד נשמעת אזעקה. האוירונים מסתובבים בלי־הרף. לפני הצהרים שוב הפצצה. הפעם מקום ההפצצה היא תחנת הרכבת והמסילה. אך הפצצות לא פגעו במטרה. רכבת העושה את דרכה לסוקל מופצצת. הפצצות נופלות כמה מאות מטרים מאתנו משני עברי המסילה. זמזום הכדורים ממכונות־היריה מצמידנו לאדמה. קצין פולני בא במרוצה ומשתטח ביחד אתנו, בחפשו מחסה בין שיחי הפטל. אחרי כמה דקות (לנו נדמה שז נמשך שעות) אוירונים מסתלקים.

הקצין הפולני התיידד אתנו ומספר שבא כרגע מהחזית באופנוע. בכביש אוסטלוג—וולודימיר גילוהו אוירוני־הציד הנאציים שהחלו לירות בו. כדור פלח את שרוול מעילו. הקצין התפך ונשכב ללא תנוע. אוירון שזנק אליו ועבר מעל ראשו חשבו להרוג ועזבוהו לנפשו. ורק הודות לתחבולה זו ניצל ממות. הקצין סיפר שהנאצים העומדים מעבר לבוג עלולים כל רגע לעברו, מבלי שייתקלו בהתנגדות רצינית, ורק נס שיתרחש עלול לעצרם (אם הבוג יעלה על גדותיו...). אך הבוג ממשיך להזרים את מימיו השלווים לויסלה ושום נס לא התרחש. —

יום שישי 15 בספטמבר. מתקרב הקרב על וולודימיר. החלטנו ללכת לדודתי חיה, להסתתר מפני הפגזים, העלולים להתפוצץ ברחובות העיר בעוד כשעה שעתיים. שם — בנין מוצק, שעובי־קירותיו הוא למעלה מחצי מטר: חלונותיו ודלתותיו מוגנים ע״י תריסי־ברזל בעובי של כמה מילימטר; המרתף הענקי — נמצא בעומק של שלושה מטר מתחת הבנין, ויכול לעמוד לא רק נגד פגזים אלא גם נגד הפצצות. כל היתרונות הללו דחקונו לעזוב את ביתנו ולעבור לתקופת־הקרבות אליה. אבי ואחי מ. נשארים בבית למען שמור על החפצים והרהיטים שלא יושדדו. אמי סאסיע, חנלה ואני דודה פרל ובעלה המתגוררים בשכנות מצטיידים במזון הולכים לדודתי חיה.

רחובות העיר עודם נתונים בערפל סמיך. מעטים האנשים המסתובבים ברחובות. פה ושם מסתובבים חיילים בלי סדר ומשטר. משני צדי גשר־העץ שמעל הנחל העובר במרכז העיר, חופרים חיילים פולניים תעלה עמוקה לרוחבו של כל הכביש. תעלה זו צריכה להוות מחסום בפני הטנקים הגרמניים שינסו להתקדם ברחובות־העיר. במקומות אחרים מוקמים מיתרסים. למראית עין נדמה שהצבא הפולני מתכונן כאן לקרב־רחובות. אך למעשה, כל התכונה היא רק להאריך את הזמן, לאפשר לקצינים הפולניים לברוח מפני רודפיהם הגר־מנים. בכל מורגש שעוד זמן קצר ותתחולל סערה איומה.

בביתה של חיה נמצאים כל אנשי־המשפחה עוד מאמש. צביה עם בנה חיימקה, ברוך עם אשתו. בש ובנו. יוסף ק. אשתו ובתו, ורבים אחרים מבני־המשפחה.

ביחד אנו כמה עשרות איש. הצפיפות היא גדולה.

בשעת הצהרים מתחילה הפגזה. הבית רועד כולו מהת־פוצציות אדירות הפולחות את האויר. כולנו מצטופפים בחדר האוכל שהוא החדר האמצעי, ומכל צדדיו מגינים חדרים אחרים. עם רדת הלילה, ההפגזה מתגברת, האפילה שהשתרעה בחדר מגבירה את הפחד. מאן־דהוא מתפלל בלחש ובכוונה עמוקה.

רעש־ההתפוצצות מגיע רק בקושי לאזניו של דודי ברש, שהתחרש בתקופה האחרונה מחמת זיקנה. הוא לועג לפחד שתקף את כולנו. ובראותו דרך סדקי התריסים המוגפים שה־לילה ירד, החל להתרומם באיטיות, נוער את אבק־הרצפה שנצמד לבגדיו, לובש את הקפוטה. לאחר שניסה ללחוץ על כפתור־החשמל שלא פעל, פשפש בחושך, ומצא קופסת־גפרורים, והעלה אור, הוריד את מנורת־הנפט מעל הארון והדליקה. מנורת־הנפט האירה בן־רגע את החדר הגדול באורה הקלוש, ודחקה את האפלה לתוך פינותיו. כל אחד מאתנו הרגיש הקלה. ברש עוד לא הסתפק בזאת, והחל לדרוש מחיה שתדליק נרות־שבת. חיה בפחדה להרים את גופה הכבד והמסורבל, החלה להטיח בו גידופים, ולבסוף נאלץ הוא בעצמו להדליק נרות, ונעמד להתפלל. באותו הזמן, שעה שזה עומד ומעלה פילולים, מתגברת ההפגזה. אך מה לו ולכל ההפגזה בשעה שלאזניו ההפגזה אינה מגיעה. עם גמר התפילה הסב בעצמו לשולחן באמרו „שלום עליכם״, והחל לקדש על היין, כשלפתע הורעד הבית כולו. נשמע צלצול זגוגיות החלון מהחדר הסמוך. רסיס מפגז שהתפוצץ בחצר, נפץ את דלת־הברזל, ונתקע בתנור חדר־השינה. ברש כאילו התעורר משינה באמרו בקול שלו „אכן באמת יורים״ ומיד נצמד ביחד אתנו לרצפת הבטון.

יום שבת 16 בספטמבר. במשך הלילה לא עצמנו עין. עכשיו עם זריחת־החמה השתרר שקט. בקיר הדרומי של הבית נראו סימני פגיעה של עשרות כדורים ורסיסי־פגזים. עשן שחור עוד התאבך מגג הקתדרה. אחרי הלילה האין־סופי — יצאנו לשאוף אויר צח. ואחר, עיפים מהלילה, נשכבנו לישון. בשעות הצהרים בהתעוררי משנתי, שרר שקט, נפוצו שמועות מבלי שאיש ידע מקורן. יש שטענו, שהגרמנים הוכו שוק על ירך על ידי הצבא הפולני, שלמעשה נעלם כמעט

מהעיר. אחרים טענו, על הסכם שביתת־נשק לעשרים וארבע שעות. שום איש לא ידע את הנכון.

יום ראשון 17 בספטמבר. **בעיר שוררת ערבוביה.** שום שלטון וחוק. בכמה מקומות נפרצו חנויות ונופצו חלונות ראוה ע"י כל מיני שודדים. בשעות לפני הצהרים בא אבי לבקרנו. במשך כל יום שישי בילה בחפירות שנחפרו בחצר, ביחד עם חיילים פולניים. במשך כל הלילה עמדו מוכנים לקבל את פני הגרמנים. בשבת עם שחר, נסו בבהלה בטענם שהגרמנים באים.

בשעות אחרי־הצהרים חזרו אחי חיים, ובני דודי מנדל ויוסף. שמחנו כלנו. חיים סיפר שהספיקו לברוח עד רובנה, וכאן נודעה להם הלילה הידיעה המשמחת, ששודרה ברדיו־מוסקוה ע"י מולוטוב. „...לרגל המצב שנתהוה בפולין כתוצאה מהמלחמה הפולנית־גרמנית, ומחמת זה שממשלת פולין נעלמה והפסיקה למעשה להתקיים — נעזבו העמים בפולין לגורלם. משום כך רואה הממשלה הסובייטית לחובה קדושה להושיט עזרה לאחיה האוקראינים והלבן־רוסים המתגוררים בפולין, ולקחתם תחת חסותה. לאור כל זה נתנה הממשלה הסווייטית פקודה לצבא האדום לעבור את גבול פולין—רוסיה, ולשחרר את אוקראינה המערבית ולבן רוסיה..."

כולנו שמחנו לידיעה זו: ללודמיר לא יכנסו הנאצים. שוב נהיה חפשים. שוב נוכל ללמוד, לעבוד ולהיות אנשים חפשים. לא במקרה נמנע הצבא הגרמני מלהכנס העירה עת הצבא הפולני ברח, ועזבה. לחינם שמחו הלאומנים הפולנים. שמחים ומצפים לבואו של הצבא האדום התפזרנו איש איש לביתו.

בבית התגלה לנו עוד טפח מההכנות־לקרב שנעשו ע"י הצבא פולני, שהשתקע בחפירות המרובות שבגנים ובחצרות ברחובנו. החיילים החלו להבטיח לעצמם אפשרות להסתלקות מהירה, מבלי שהגרמנים יוכלו להשיגם. לצורך זה החלו להקים מיתרסים מחפצים שסחבו בחצרות, על אף התנגדותם של התושבים. נילקח כל מה שניתן רק להזיז ממקומו. עגלות, עגלות־חורף, עצים. גם על רהיטים לא פסחו. לאחר שדודתי פרל ובעלה הלכו אתנו לחיה, פרצו החיילים לדירתה, בשברם את מנעול־הדלת, והחלו להוציא את הרהיטים. לא עזרה התנגדות אבי, שהחל להתנגד. טענתם אחת: מלחמה, ויש להתגונן בכל האמצעים הנראים כמועילים.

החיילים החלו להוציא את המיטות, וכלו בארון הבגדים והשולחן. כל זה הוצא לכביש וסודרה בריקדה. העצים שהכינונו במשך חדשי־הקיץ לקראת החורף, נלקחו גם הם, למען תת אפשרות בריחה לצבא. אתמול עוד פחדו לסלק את כל „הנשק האנטי־טאנקי" הזה. היום בהגיע הבשורה על הצבא האדום הבא ללודמיר, החילונו לסלק את המיתרסים ולטהר את הכביש. נקל לתאר מה היתה צורתם של הרהיטים, אחרי הפכם בידי החיילים לכלי נשק. מעכשיו יוכלו לשמש רק למטרה אחת־כעצים להסקה בתנור.

יום שלישי, 19 בספטמבר. **אתמול עם ערב,** טסו שמונה אוירונים סובייטיים מעל לודמיר כשמתחת לכנפיהם נוצצים הכוכבים האדומים. האוירונים הטילו עלונים כתובים בפולנית ואוקראינית, המודיעים לאוכלוסיה על הצבא האדום הבא לשחררנו. בינתים שולטת הפקרות. אמנם פועלים תפסו נשק והחלו לפרק את נשקם של הקצינים הפולניים, שחושבים עדיין להשתלט על העיר. בכמה מקומות הונף הדגל האדום. מתקיימות התנגשויות בין שרידי הקצונה הפולנית והפועלים שהספיקו להזדיין.

בקרן הרחוב זימנה—לוצק, כמאה מטר מביתנו, עומד משמר של פועלים מזוינים כשסרטים אדומים ענודים על שרווליהם. הם עוצרים אוטו עם כמה קצינים הרוצים להתחמק ולברוח מהעיר עם נשקם ונשקם פורק. חיילים פולניים עוס־קים בממכר חפצים צבאיים כגון נעלים, מגפיים וכו', שרידי־הלבוש של הצבא שהתמוטט.

ממעטים להסתובב ברחובות. החנויות סגורות. אכרים מהכפרים שבאו עם שקים על שכמיהם, בתקוה שיוכלו לשדוד את החנויות, בנצלם את העדרו של שלטון, נתאכזבו מרה, בהיתקלם באש, שנפתחה אליהם במבואות העיר ע"י פועלים מזוינים ששמרו על הרכוש והסדר.

יום חמישי, 21 בספטמבר. **עם עלות־השחר העיר אותנו** רעש מנועי הטנקים והזחלים, התותחים ומכונות־משא וכל מיני כלי־רכב אחרים, שטרטרו בלי־הפסק במשך כל הלילה על הכביש המוביל העירה, ראשון יוצא אבי לחצר, ומתפרץ מיד בשמחה הביתה, ומכריז „הסובייטים בעיר!" מיד אני זונק החוצה לראות את מראיהם של החיילים הסובייטים שבאו ממרחקים. בחצר נתקלתי בכמה חיילים שעמדו ושוחחו בידידות עם השכנים, ובראותם ילדים מיד קבלום בשמחה רבה.

על הכביש לוצק—לודמיר, ממשיך לזרום בלי־הפסק הצבא הסובייטי. נעות שיירות־שיירות של משוריינים ענקים ענודי פרחים אדומים, שהוטלו עליהם ע"י תושבים מתגוררים במבואות־העיר. אבני־הכביש נהפכים תחת לחץ זחלי הטנקים לפרורים פרורים. מובלים תותחים ענקים ובינוניים, מכל הגדלים, בעלי קנים ארוכים ודקים, ואחרים בעלי קנים רחבים שבן־אדם יוכל בקלות להכנס לתוכו.

הולכים חיילים. פלוגה אחרי פלוגה, מאובקים מאבק־הדרך, ומכובעיהם נוצצים הכוכבים האדומים בעלי חמש־קצוות. ובטבורם מתנוסס פטיש וחרמש. הם צועדים כתף אל כתף, יד ליד, רגל לרגל, מבלי ראות קץ וגבול. כוח כביר שאין שום התנגדות לפניו. מה שונים הם במראיהם מאותם החיילים שצעדו אך לפני שבועיים עם מגפיהם המבריקות, כשמעל כובעיהם המרובעים מתנוסס הנשר הלבן, וסוסיהם המצוחצחים המבריקים והערמוניים והטילו את פחדם על התושבים, בעברם דרך רחובות העיר. אותו צבא מגונדר התפורר בן־רגע.

תושבי־העיר שהתאספו ברחובות קבלו את פני הצבא בשמחה רבה. עוד אמש היו תושבי לודמיר נתונים לפחד מפני הלאומנים הפולניים, שהתכוננו לערוך הלילה טבח ביהודי לודמיר, ובהגיע הידיעה למפקדת הצבא הסובייטי, נתן פקודה להיכנס לעיר. ואכן עוד אמש, בשעה 9.30, הגיע הצבא הסובייטי ללודמיר ובזה סיכל את מזימות הריאקציה הפולנית לבצע את זממה. ועכשו אותם „הגיבורים" מאתמול מובלים בשבי ע"י חיילים סובייטיים.

אחרי שלושה שבועות של פחד, שעבר על תושבי העיר, יוכלו הלילה, זו הפעם הראשונה, לעלות בשלוה על משכ־

בותיהם כאנשים חפשיים ומשוחררים. ונטולי־פחד מפני המטוסים שאך תמול שלשום השתוללו באין־מפריע. יהודי לודמיר ניצלו מהשעבוד הנאצי ויוכלו ליהנות זו הפעם הראשונה בתולדותיהם, מחופש בלתי־מוגבל שלא ידעו כמוהו עד הנה.

שוב מלחמה

יום ראשון, 22 ביוני 1941. אחרי 21 חדשי שלווה, בנייה והתפתחות, שלודמיר זכתה בהם, שוב ירדה עליה חרב־המלחמה. הפעם היא באה במפתיע כרעם ביום בהיר. השעה 4.00 לפנות־בוקר. אנו מתעוררים לקול התפוצצויות אדירות המרעידות את הבית.

אם כן שוב מלחמה ?! קשה להאמין. עוד אמש התנהלו החיים כסדרם. בוודאי אלו תמרונים של הצבא האדום. אנו מתלבשים ורצים החוצה. קול אזעקה פולח את האויר. עמודי־עשן אפורים מתאבכים ממקומות שונים בעיר. הבהלה גדולה. הנאצים הפרו את הסכם־השלום שנחתם באוגוסט 1939 בינם לבין ברית־המועצות והתנפלו עליה במפתיע, מבלי להכריז מלחמה. המפציצים הנאציים טסים בלי הרף מזרחה להפציץ את עריה הגדולות של ברית־המועצות, ובאותו זמן החלו הנאצים להתקיף לאורך כל הגבול הסובייטי־גרמני, החל מים־הקרח בצפון עד לים השחור שבדרום, כשלרשותם צבא עצום, שרוכז לכל אורכו של הגבול עם ברית־המועצות. מערבה מלודמיר, בשולו המערבי של הבוג, כ־12 ק"מ מלודמיר בלבד, רוכז החלק העיקרי של הצבא הנאצי. ותפקידו — לכבוש את שדות־התבואה של אוקראינה. עם שחר הצליחו הנאצים לעבור את הבוג מבלי ששומרי־הגבול הסובייטים הספיקו לעמוד על המתרחש, והם מתקדמים לעבר לודמיר.

התקדמות הצבא הנאצי הטילה במבוכה לא רק את האוכלוסיה — אלא, גם את אותם החיילים המעטים שהיו בעיר. החיילים הסובייטיים הנמצאים בעיר מתחילים לחפור חפירות, בחלקו המזרחי של העיר ומתכוננים להגן עליה עד כמה שיהיה ביכולתם.

כבר בשעה הראשונה של המלחמה ישנם פצועים. הנה מעבירים את שכננו וחברו של אחי חיים, מנחם ק. שנפצע לפני כחצי שעה, ונמצא עם פרוץ־ההתקפה בקסרקטין שברחוב ההוסצילוקר. כרגע מובלים אותו לעורף — לבית־החולים. באוטו־משא הוא יושב בין כמה חיילים שרובם פצועים קל. מנחם נפצע מרסיס ועכשיו נתון ראשו בתחבושת.

אביו ושני אחיו באים להפרד ממנו. גם חיים בין הנפרדים. מי יודע, באם יתראו עוד פעם.

בבית אין פרוסת לחם. חיים ואבי רצים העירה להשיג לחם. אחרי כשעה חוזר חיים. הצליח להשיג רק כיכר לחם אחד.

כל אחד מטכס עצה: מה לעשות? הלעזוב את לודמיר או להשאר בה? על הכביש המוביל דרך רחובינו ללוצק — מזרחה דוהרות במהירות מכונות־משא גדושות נשים וילדים, ובעיקר משפחות קציני וחיילי הצבא־האדום, שהתגוררו במשך החדשים האחרונים בלודמיר.

חיים מחליט לעזוב את לודמיר אחרי שחבריו לעבודה באים אלינו הביתה להפציר בו שיצטרף אליהם. הורי מתנגדים מפחד האוירונים, המפציצים את שיירות המכוניות הבורחות. חיים נעתר להפצרות הורי ומחליט בינתים להישאר. חבריו לעבודה נפרדים ובורחים עם האוטו העומד לרשותם.

שיירה של טנקים סובייטיים הגיעה העירה מכיוון לוצק. כאן על ידינו הם נעמדים בשולי הכביש לבל יחסמו לתנועה הגודלת מרגע לרגע. הטנקיסטים יוצאים מהטנקים ומסתדרים בשורה תחת ענפי־העצים הגבוהים של השדרה. בטוחים מפני מטוסי הציד הגרמניים שטרטורם לא נפסק לרגע, נואם מפקדם קצרות. לפקודתו הם מתפזרים, קופצים חיש לטנקים, סוגרים את ראשי צריחים, ונכנסים ברעש לעיר עטופה כולה בלהבות אש ועשן, למען הגן עליה.

כמה מהשכנים המתגוררים בסמיכות לביתנו מחליטים לשלוח את נשיהם וילדיהם מהעיר, בגין ההפגזות וההפצצות. הגברים יישארו לשמור על הבתים והרכוש. התאספו כ־15 נשים וילדים שהחליטו ללכת מזרחה לאחד הכפרים. אני הולך עם אמי ושתי אחיותי. כל אחד מאתנו עמוס בסל או תרמיל־גב. כאן נמצאים בגדים, כלי־רחצה, מגבת ומזון. מי יודע בעוד כמה ימים נוכל לחזור העירה? ומתי תשכך הסערה?

עוד כמה ק"מ לוונו קולות־הנפץ של הפגזים המתפוצצים בעיר. כביש לודמיר—לוצק עמוס וגדוש מאות ואלפים פליטים הבורחים, מי ברגל, ומי באוטו־משא, או בכלי־רכב אחרים, התפוסים עד אפס־מקום. כל הדרך אנו מלווים ע"י היונקרים והמסרשמידים הנאציים, היורים ממכונות־יריה על נשים וילדים המשרכים את דרכם בשולי־הכביש, בתעלות, ובשדות־התבואה משני צידי־הכביש.

רוב מכונות־המשא מלווים ע"י חיילים עם מכונות־יריה אנטי־מטוסיים, הפותחים באש בכל אוירון המנסה לזנוק עליהם. הנה רצה אשה ולצדיה שני ילדים. ילד כבן־10 פצוע, בגדיו קרועים ומלוכלכים. תחבושתו ספוגה בדם. וילד שני כבן־6—7 הנסחב אחרי אמו בהחזיקו בשמלתה. האשה מרימה מדי פעם בפעם את ידה ומתחננת בפני עשרות המכונות הגדושות הבורחות מזרחה למען ירחמו עליה, ויאספוה עם שני ילדיה. אך אין מרחם. הכל רץ בבהלה. קצין סובייטי שראה את המחזה הזה, בנסעו במכונה העירה, נעצר לרגע. שלף את אקדחו וירה כמה יריות לעבר מכונית דוהרת. הנהג מרוב בלבול איבד את השליטה על ההגה ונסחב בהרף־עין לתעלה שבשולי־הכביש. כאן נעצר בניגוד לרצונו, מבלי להתהפך. עשרות אנשים היטו שכם והעלוהו בחזרה לכביש, באספו את האם האומללה ושני בניה.

בשעות הצהרים אנו מגיעים לכפר, המשתרע עשרה ק"מ מזרחה ללודמיר. כאן אנו מתיישבים לנוח ולסעוד את לבנו, ואחר ממשיכים בדרכנו הבלתי־ידועה. אנו יורדים מהכביש הראשי ופונים דרך השדות, דרום־מזרחה מהעיר, מפחד המפציצים היורים לסירוגין עלינו. בשעות המאוחרות אחרי־הצהרים, עייפים מהדרך הארוכה, אנו מגיעים לכפר חמילובקה 25 ק"מ דרום־מזרחה מהעיר. כאן מתגוררת משפחה יהודית מוכרה. ואנו נשארים אצלם לנוח וללון, במטרה, מחר עם עלות־השחר להמשיך בדרכנו הבלתי ידועה גם לנו.

יום שני, 23 ביוני. במשך כל שעות־הלילה רעדו בתי־הכפר מיריות וזמזום מטוסים. שמי־הכפר הוארו ע״י עשרות רקטות שהוטלו ע״י האוירונים. בעזרת הלאומנים האוקראינים, שעמדו בקשר עם הנאצים, הוטלו הלילה ע״י הגרמנים עשרות צנחנים ליער הסמוך המשתרע בשולי־הכפר. מהיער, הנמשך עד לכביש הראשי לוצק—ולודימיר. החלו הנאצים להפריע לתנועה שהתנהלה, במטרתם לנתק כל עזרה העלולה להישלח ללודמיר המותקפת. הצנחנים החלו לפתוח באש על כל מכונה שנסתה לעבור בכביש, מבלי הפלות בין צבא או אזרחים.

עם שחר הופצו שמועות ע״י אכרי הכפר, שבסביבה נמציאם עשרות גרמנים. אחדים אף ראום ונהלו שיחות אתם. כלו כל סיכויינו להמשיך להגיע לכביש הראשי, הנמצא עדיין בידי הצבא־הסובייטי. הדרך לכביש הראשי כרוכה בסכנה להיתקל בצנחנים הגרמניים; להמשיך דרך השדות ולפלס לנו שבילים חדשים, גם בזה סכנה גדולה. החלטנו להישאר ולחכות.

בשעה 9.00 בבוקר באו כמאה חיילים סובייטיים ממשמר־הגבולות מלווים בכלבים והחלו לטהר את הכפר והעיר מהצנחנים. רק מעטים מהם נתפסו. אחד נתפס בהיותו לבוש בתור קצין סובייטי בידעו לדבר רוסית על בוריה. רובם לא נתפסו ונשארו מסתתרים ביער.

מדי שעה בשעה נשמעו בבירור התותחים הבאים מכיוון סוקל Sokal שנכבשה כבר ע״י הנאצים. להקות, להקות של מטוסים, עוברות מדי פעם בפעם מול הכפר מזרחה, בנושאן בתוכן הרס, חורבן והשמדה לערים ולתושבים השלווים שבאוקראינה ורוסיה.

הגיוס שהוכרז בכפר לא מצא הד רחב בקרב האוקראינים הלאומנים שנמנעו בכלל מלהתייצב. גם אלו שהתייצבו שולחו הביתה מפאת חוסר־אפשרות להובילם למחנה־צבא. יושב־ראש הכפר החל לשרוף את כל הניירות והמסמכים שברשותו. השגת מזון בשבילנו כרוכה בקשיים עצומים. הצנחנים שהוטלו הלילה איימו על תושבי־הכפר לבל יעזרו לקומוניסטים ויהודים. נאלצנו להסתפק במלאי מזוננו הדל שהיה ברשותנו.

בשעות אחרי־הצהרים עוזב אותנו מהנדס סובייטי, שהתגורר למעלה משנה אצל אחד משכננו. מכל אחד הוא נפרד בנשיקות כשמעיניו זולגות דמעות. כולנו בכינו בהיפרדו מאתנו. דומני כאילו מלווים אנו אחד מהיקרים ביותר לנו. המהנדס מתחנן לפנינו שנצטרף אליו מאחר שלרשותו עומד אוטו־משא ריק, ובנזין ברשותו לשלושים ק״מ, ושם יוכל בודאי שוב להשיג בנזין, העיקר לברוח מפה. אך איש אינו מוכן לסכן את חייו או להיפרד מביתו.

יחידות מהצבא הסובייטי החלו לברוח מהכפר בצעקם שהגרמנים באים. דרומה מהכפר ניתן היטב להבחין בקבוצה מזויינת של גרמנים המתקרבים לכפרנו המשתרע על גבעה. שלושה שומרי־גבול סובייטיים גוררים אחריהם מכונת־יריה „מקסים". לא הרחק מהבית שבו אנו צמודים לאדמה, הם נשכבים ופותחים באש על שרשרת הנאצים המתקרבת לכפר. כולנו צמודים לאדמה והבית הכפרי רועד כולו, מהכדורים השורקים מעל ראשנו ומהתפוצצויות הפגזים. הנאצים לא יכולים להתגבר עליהם. שלושה חיילים סובייטיים מול שלושים גרמנים, הצמודים לאדמה, ומנסים מדי פעם לקום ולהתקרב למכונת־היריה, המטיחה בהם צרורות־כדורים.

מי יודע כמה זמן היה מתנהל הקרב הבלתי־שוה, לולא השתתקות פתאומית של מכונת־היריה. דרך סדקי קירות־העץ של הבית, נראה בבירור הנעשה, שלושת החיילים הסובייטיים גוררים אחריהם את ה„מקסים" ונעלמים בים עצי־הליבנה שביער. מה אילצם לברוח? האזלו הכדורים או תקלה אחרת? במרחק של כמה עשרות מטרים מעבר השני של הבית, נראו 30 גרמנים כשבידיהם האוטומטים ולחגורותיהם צמודים רימונים, מתקדמים במפוזר בעקבות שלושת החיילים שנעלמו. הנה הם עוברים ע״י ביתנו, שבו אנו שוכבים עדיין צמודים לארץ. דלת שנפתחה לרווחה מאפשרת להם להציץ פנימה ולהיווכח, שאין שום חיילים, ואפילו גברים המסתתרים בבית. מכאן ממשיכים לבית הסמוך, הנמצא בין עצי־דובדבנים מרובים, ושימש רק לפני שעות ספורות בתור בית המועצה הכפרית. כרגע נהפך הבית וחצרו למקום־משכן לקלגסים הנאציים. על התורן הועלה הדגל הנאצי, למען שמש אות לאוירונים הנאצים שחגו מעל, שהכפר נכבש ואין להפציצו. עם כניסת הגרמנים השתרר שקט בכפר. אך כל זה ארך כשעה. עם רדת הלילה נסוגה קבוצת הגרמנים. שוב נראו בכפר חיילים סובייטיים ושוב יריות.

האיכרים הביאו ידיעות שבכביש ראשי נראית תנועת הצבא הסובייטי, ויש לשער שהסובייטים נסוגים מלודמיר. עם רדת הלילה נותקו כל הידיעות והשמועות. פחדנו לצאת מהבתים. אור לא הועלה, ובחושך נשכבנו על רצפת החימר, למען לנוח מהעייפות שהשתלטה עלינו במשך היום. אך היריות וההתפוצצויות ורעש־המטוסים גזלו מאתנו, במשך כל הלילה, את השינה והמנוחה.

יום שלישי, 24 ביוני. אפלולית אפורה עוד עוטפת את הכפר. ילדה באה מהכפר הסמוך מרוחק רק 4 ק״מ מאתנו, בבשרה על השקט השורר שם. אמש היו הגרמנים, אך במשך הלילה — נסוגו. מפחד הצפוי לנו בשעות הבאות החלטנו לעבור לכפר הסמוך. הילדה בהכירה בסביבה כל שביל וחצר הבטיחה להובילנו דרך שדות ולקצר בהרבה את הדרך הרגילה. שמונה איש יצאנו לדרך, בינינו שלושה ילדים וחמש נשים. היתר החליטו להישאר ולא לזוז. אך עזבנו את הכפר ונכנסנו לשדות־התבואה החלו להישמע התפוצצויות אדירות. מאות פגזים החלו להתפוצץ מסביבנו. הכל נעטף במעטה של אש ועשן. באויר זמזמו עשרות מטוסים. אך דוקא הם, לא הטילו עלינו שוב פחד מפאת הערפל הכבד שנח על פני השטח ומנע מהם כל אפשרות לראות הנעשה מתחתם. האדמה הזדעזעה ורעדה. פה ושם עפו גושי־אדמה. רצנו בכל כוחנו בכדי למצוא מקלט בטוח ולצאת משטח־ההפצצה. עמודי טלפון נעקרו ממקומותיהם או נשברו, וחוטיהם הופלו לארץ קרועים ומנותקים. תותח אנטי־אוירי שעמד בשולי דרך העפר, עזוב מבעליו, ולועו מופנה כלפי מעלה, שימש מטרה ישירה לפגז שהפכו בן רגע לגל גרוטאות. תוך התבואה אנו מפלסים לנו דרך.

בשדות־התבואה אנו נתקלים בסיירים סובייטיים. לכתחילה היטלנו עליהם פחד. בשמעם קבוצת אנשים מתקרבת

ישר אליהם חשדונו לגרמנים, אך בראותם אותנו פג פחדם, ורוביהם הדרוכים הורדו. מהם נודע לנו שיחידות שריון סובייטיות החלו בהתקפת־נגד הבוקר במטרה לעכב את הכוחות הנאצים העיקריים, הפורצים ומתקדמים בלי הרף.

נכנסנו לבנין תחנת־הטרקטורים שעמדה פה. בנין ארוך, בנוי אבן־בטון־וברזל, עמד כולו חרוך מהאש שהשתוללה כאן. עשרות טרקטורים רסוקים ושרופים שעודם לוהטים מחום, עד בלי אפשרות התקרבות אליהם. במקומות שונים בחצר, המשתרע לפני הבנין, עדיין נראות להבות־אש. כל זה מעיד על המלחמה האיומה שהשתוללה כאן לפני שעה קצרה. מלחמה בין החיים והמוות. ונצחון־המות. קירות הבנין רועדים מהתפוצצויות. אנו צמודים לקירות העבים ומפחדים להשתטח על רצפת הבטון, שמא לא נספיק למלט את נפשנו בהתמוטט הבנין. פגז פגע בחלק של קיר, קרע ממנו חתך, ורק זרועות ברזל נשארו תלויים בחלל. עשרות כדורים ופגזים ממשיכים להתפוצץ בסמוך לקירות.

אנו שוב בורחים לתבואה וממשיכים את דרכנו בדרך־לא־דרך.

בהתקרבנו לכפר נשתתקה ההפגזה. בסביבה השתררה דומיה. בכפר אנו משתכנים בביתו של איכר יהודי המוכר לנו. בהתווסף עוד שמונה נפשות למשפחה הכפרית הגדולה והמתגוררת רק בחדר קטן עם רצפת חימר גדלה הצפיפות עד בלי אפשרות לעבור בחדר. כל מאמצינו להצטופף ככל האפשר למען תפוס פחות מקום בבית הקטנטן הזה עלו בתוהו. בשעות הבקר המאוחרות נמוג הערפל. שלושה גרמנים מזויינים באוטומטים החלו להסתובב בחצרות־הכפר בסרקם את השדות, למען גלות חיילים סובייטיים.

בבעיטה בדלת הם פורצים פנימה. האוטומטים ישר אלינו. ובראותם חדר מלא יהודים מתחילים בחיפושים באורוה ובערמות־השחת שליד הבית בצועקם: „כל כך הרבה יהודים, את כולכם נשמיד אם נתפוס כאן חייל רוסי מסתתר". אחרי כשעה הם מסתלקים, לאחר שנפתח עליהם באש מאחד־השדות שבכפר, ע"י חיילים סובייטיים שהסתתרו והצליחו אחד מהם לפצוע.

בשעות הצהרים — שוב חיילים סובייטיים בכפר. מי בלי חולצה ומי בלי נעליים, אחרים מלובשים בבגדים שהם ספק אזרחים ספק צבאיים. חיילים מבקשים בגדים אזרחיים בתקוה אולי יצליחו בהם להתחמק מעיני הגרמנים.

אחדים בורחים מזויינים, ואחרים לאחר שזרקו את רוביהם לשדות־התבואה בתקוה שכך ייקל להם להתחמק. הכל רץ מזרחה דרך שדות ויערות ושבילים נסתרים. חלק מנסה להגיע לעורף ושוב להתלכד ולהילחם באויב. אחרים מנסים להגיע למשפחותיהם המתגוררות בסביבה בנסותם להתחמק מהמלחמה.

בשעות אחרי הצהרים שוב נפתחה הפגזה על הכפר. בתי הכפר החלו לרעוד מההתפוצצויות האדירות. פה ושם פורצות שריפות. בבית הסמוך, מעברו השני של דרך־העפר, פגע פגז וכהרף־עין נתלקח הבית ועשן סמיך ולשונות־אש לפתוהו מכל צדדיו.

קירות־הבית העשויים מלוחות־עץ נכברו ככברה מהכדורים, שמלאו את חלל־החדר. עזבנו את הבית ויצאנו לחפש מחסה בשדה הפתוח בשכבנו בתעלה. הלילה ירד על הכפר.

אך ההפגזה לא נפסקה. השמים כוסו במעטה אודם מרוב השריפות. כדורי־זרחן פלחו את האפילה וכיוונו את היריות. הסוסים והבהמות רצו בשדות מבוהלים ומטורפים עזובים מבעליהם.

איכרים החלו לעזוב את הכפר ולעבור למקום ביצות ואדמת־כבל. גם האיכר שאצלו השתקענו, רתם היום את צמד סוסיו והחל להעמיס על עגלתו רהיטים, בגדים, שמיכות, וסתם חפצים. אחרי העגלה נקשרו הפרות, ואחריהם הלכנו כל המתאכלסים בביתו. העגלה פלסה לנו דרך בין שבלי־התבואה כשמעל ראשנו שורקים הכדורים. מאוחר בלילה הגענו לשטח ביצות ואדמות־כבל. כאן הצטופפו עשרות עגלות עמוסות חפצים של איכרי הכפרים הסמוכים שעזבו את בתיהם ובאו לכאן למלט את נפשותיהם. אדמות־הכבל השתרעו על שטח של קילומטרים. כאן שרר שקט, רק באופק המזרחי נראה הכל עטוף בלהבות, וממרחק רק הגיעו הדי יריות. אחרים החלו לגלות את פרצופיהם האנטישמיים בהשתדלם להרחיקנו מפה. ואמנם נאלצנו להסתלק מפה ולחפש מחסה בסמוך לחווה חקלאית שהיו בה חיילים סובייטיים. החיילים, כעשרים איש, היו מזויינים ולפי דבריהם נותקו כל דרכי הנסיגה. במשך כל הלילה בילינו ביחד אתם, כשאנו מספרים להם את כל התלאות אשר עברו עלינו, ועל האנטישמיות השוררת כאן בין האיכרים. חלק מהחיילים רצה להכניסנו לביתו של איכר למען נוכל לנוח במשך הלילה. אך העדפנו להשאר ביחד אתם. החיילים סיפרו לנו שלפי כל הסימנים יש לקוות שהגרמנים יגיעו כאן עם שחר, ומאחר שנותקו וכלו כל הסיכויים להימלט, ייאלצו למסור את עצמם לשבי. קצין סובייטי ששוחח אתנו יעץ לנו, מיד עם־שחר להסתלק בחזרה לכפר, ולא לחכות פה עד כניסתם של הגרמנים.

לשאלתנו היצליחו הגרמנים להתקדם מבלי שיעצרום ולכבוש במהירות שטחים? הוא ענה בבת־צחוק ובבטחה — „המלחמה עם הנאצים תהיה קשה ומרה. עלולה להימשך שנים. הנאצים עלולים גם להגיע עד מוסקבה ואפילו לכבוש אותה. אך בסופו אנו ננצח. וגם המקום הזה ישוחרר ועל אותה חווה שוב יתנוסס הדגל האדום".

עייף מהטלטולים המרובים נרדמתי על האדמה הרטובה, ורק קוי־השחר הראשונים העירוני. אנו נפרדים מהחיילים המזויינים וחוזרים הכפרה.

יום רביעי, 25 ביוני. **עם עלות־השחר כשהערפל הכבד עוד מחתל את שדות־התבואה אנו חוזרים הכפרה. לאורך כל הדרך אנו פוגשים בעשרות חיילים רוסיים מהם עוד מזויינים ומהם שפרקו את נשקם. בכמה מקומות עדיין שוכבים בחפירות חיילים רוסיים.**

בשמחה אנו נכנסים הביתה. מאחר שבטוחים היינו, שגם בית זה נשרף, תיכף אנו נשכבים לנוח; אני שוקע מיד בתרדמה עמוקה.

בשעות לפני הצהרים אמי מעוררתני. מיד נודעת לי הידיעה המשמחת. אנו חוזרים הביתה ללודמיר. ואכן, כולם עמדו מוכנים לדרך. אמי הספיקה בינתים להצטייד בחמאה וככר לחם. הלחם ניתן להשיג רק בקושי רב, מאחר שרוב האיכרים פחדו שהגרמנים עם כניסתם יגזלו מהם את כל התבואה.

בכפר שרר שקט. הנאצים עדין לא התפשטו ברחובות־הכפר ורק כמה מכונות־משא נאציות שעברו דרך הכפר, הזכירו לכולם על המשטר השולט.

על אף השתלטות הנאצים, נראו עדיין חיילים סובייטיים בודדים רועדים מפחד, בחפשם אפשרויות להמלט מזרחה דרך שבילים נסתרים מעין־האויב. נפרדנו מהאכר שאצלו השתקענו במשך יומים כשאנו מבטיחים לבוא לבקרם אך בתנאים אחרים מאלו.

יצאנו מהכפר ומיד נודע לנו על התנועה הצבאית הבלתי פוסקת שעל הכביש הראשי לודמיר—לוצק. יעצו לנו לחפש שבילים צדדים להגיע העירה. החילונו לפלס לנו דרך בין חורשות, שדות ושבילים למען הימנע מהיתקל בצבא הנאצי.

אחרי כשעה אנו מגיעים לכפר שעזבנוהו אתמול עם שחר. הכפר הומה כולו מחיל האספקה הנאצי. מאות עגלות רתומות לסוסים ממלאים את כל חצרות הכפר.

רוכבי־אופנוע צבאיים רצים הנה והנה. כל תושבי הכפר נעלמו. רוב הבתים שרופים. הבתים הבודדים שנשארו לפליטה והאש לא כלתם, נפרצו ונהרסו ברובם ע״י הקלגסים המרובים השורצים.

אנו חוצים את מרכז הכפר הריק מתושביו ונעלמים שוב בתבואה. מעל ראשנו חגים אוירונים גרמנים בגובה של כמה מטרים בלבד בתורם את השדות, למען גלות חיילים רוסיים המסתתרים בהם. אחרי כשעתיים הליכה, אנו מגיעים לכביש הראשי לודמיר—לוצק. עוד ממרחק של קילומטרים הגיע לאוזננו רעש המנועים, טרטור הטנקים, וצעקות הנאצים באים מכביש. אך מה נדהמנו בראותנו את החיל העצום הזה שכסה את כל רוחב־הכביש אפילו בתעלות שבשולי־הכביש נמשכו שורות של חיל רגלי הצועדים מזרחה.

אנו מפלסים דרך העירה בין טורי הטנקים והתותחים, ובין מכונות־המשא גדושי־הצבא. ממרחק רב, עדיין מגיעים קולות עמומים של התפוצציות. מדי פעם בפעם נעצרת התנועה מפני עומס כלי־הרכב המרובים. מדי פעם בפעם אנו נאלצים לעבור מצד כביש אל משנהו. מאחר שגם השדות תפוסים ע״י צבא החונה עם כלי־רכבו בכל שטח פנוי, לכל אורכו של הכביש.

עדין עומדים עזובים עשרות תותחים, מכונות־ירייה, וארגזי־תחמושת שנעזבו ע״י הצבא האדום שנסוג. באחד המקומות, בשולי הכביש עומד תותח ענקי ממונע, ולועו מופנה לכוון לודמיר עזוב לנפשו. מולו בשולו הימני של הכביש, ע״י היער המתמשך פה, עומדים שלושה טנקים שרו־פים. על אחד משלדיהם הפלדיים, בחלקו הקדמי מונחת גופה חרוכה. לא הרחק משלשת הטנקים השרופים עומדות עגלות צבאיות עמוסות ארגזי־תחמושת עזובות מבעליהן. בתעלות מתגלגלים ערמות רובים, כובעי־פלדה, מסכות־גז, המונים של כדורים ופגזים.

לאורך כל הכביש משני עבריו בשולי־השדות מתנוססים עשרות צלבים, מעליהם כובעי פלדה נאציים, ומתחתיהם ערמות עפר תחוחים. הצלבים מתנוססים בקבוצות של חמישה, שמונה ועשרה, כל צלב מסמל נאצי הרוג. הנך הולך וסופר את הקברים המרובים ולבך שמח על אלו הגרמנים שמצאו את מותם בשדותיה של אוקראינה. על קברים אחדים מונחים זרי־פרחים. הקברים מגודרים. אלו הם קצינים הרוגים שמצאו את מותם במשך יום אתמול והלילה. אלו רק קרבנות ראשו־נים שהנאצים שלמו בנסותם להשליט כאן את שלטונם החדש. כל זה בא להעיד על קרב עז שהתחולל פה. קרב בלתי־ שוה בין קומץ חיילים סובייטיים שעמדו בגבורה נגד כוחות עצומים בחיל וברכב. בין מאות מכונות ההשמדה וההרס שבהם מתקדמים הגרמנים מזרחה נראים טרקטורים סובייטיים מטיפוס „סטלינץ״. רק לפני ימים מספר שמשו למען הוצא לחם מהאדמה.

הגרמנים העוברים במכונותיהם לועגים למראה קבוצות נשים וילדים שברחו מהעיר מחמת החרב הנאצית, ובכל זאת לא הצליחו להימלט. תמונות כאלו — כבישים עמוסים פליטים, — ראו כבר הנאצים למאות. האם לא ראו את אותה התמונה בדרכיה של פולין, הולנד, בלגיה, צרפת וארצות הבלקן? עכשיו רואים הם שוב אותה תמונה בדרכיה של ברית־המועצות המתמשכים לאורך אלפי קילומטרים. איש לא שואל אותנו לאן פנינו מועדות? מי אנו? כולנו עמוסים תרמילים וסלים, יחפים. הנשים עוטפות את ראשיהן במטפחות. בגדינו ופנינו מאובקים. קשה לגרמנים להכיר: היהודים אנו — או איכרים מהסביבה.

לא הרחק מפסי־הרכבת המובילים ללבוב והחוצים את כביש לוצק—וולודימיר, סודר ע״י הגרמנים שדה־תעופה רחב־ידים.

אנו עוברים במרחק עשרות מטרים ממנו. עשרות אוי־רונים חונים כאן. במרכז שדה־התעופה הוקמו כמה אוהלים. על אחד מהם מתנוסס סמל הצלב־האדום. נראה שבית־חולים בו. לאהלים מתמשכים לאורך עשרות עשרות מטרים ערמות ארגזי־פצצות מכל הגדלים ותחמושת. עשרות נאצים — אנשי ס.ס., במדיהם החומים עסוקים מסביב לאוירונים.

עשרות אוירונים ממריאים מכאן מצויידים במלאי־פצצות למען הטילם בדרכים המלאים פליטים, אוירונים אחרים נוח־תים אחר שהריקו את מטענם, ובאים להצטייד בחומר־דלק ומטעני־השמדה חדשים.

מכאן נשארו עוד כשלושה ק״מ העירה. אנו מתיישבים קמעה לפוש, ואחר ממשיכים בדרכנו כשאנו מרחיבים את צעדנו למען הגיע ככל המוקדם הביתה. ברחובנו שררה דממה. כולם מכונסים בבתיהם. במשך כל הדרך לא פגשנו באיש להיוודע מהמתרחש בעיר. כשלבותנו פועמים בחזקה אנו נכנסים הביתה. אך מה נדהמנו בעברנו את סף הדלת. מיד עטו עלינו נוצות מהכרים והכסתות וכיסונו במעטה לבן כאילו ירדו עלינו בחטף פיתותי־שלג. בחדר־האוכל מתגול־לות על הרצפה תמונות שבורות. דלתות ארון־הבגדים מורדות. כמה כרים קרועים. נדהמנו לפשר הדבר. אבי ואחי שישבו בחצר מיד באו במרוצה בשמחה רבה. זה מזמן דאגו לשלומנו. מיד החל חיים לספר לנו כל מה שהתרחש במשך ימי העדרנו מהבית.

ביום שני עם שחר החלו הגרמנים בהפצצה חזקה על העיר, בעיקר על האיזורים המאוכלסים תושבים יהודיים. מאות אנשים נהרגו כתוצאה מהפצצה ברברית זו. רחובות שלמים נימחו מעל פני האדמה. כל הבתים ע״י בית־הסוהר והשוק־הירוק נשרפו עדי־עפר. גם מרחובותיה המרכזיים של

לודמיר נשרף חלק הגון. כן נודע לנו על ביתו של ברוך איז'ק שנהרס עד היסוד מפצצה. כן נהרסו ברחוב הרכבת בתים אחדים. מחסן־תחמושת של הצבא פוצץ, וארגזי־התחמושת המשיכו עוד עכשיו להתפוצץ.

עם הערב פרצו הכוחות הנאצים בחסות חיל־האוויר לעיר, בעקבות הכוחות של הצבא־הסובייטי הנסוג מזרחה. הגרמנים הגיעו עד הצטלבות־הדרכים שברחוב הלוצקאי אחרי גני עצי־הפרי של לוצינסקי. הלאה הם פחדו לקראת הלילה להתקדם.

הם החלו מיד להראות את נחת זרועם ברחובות המערביים של העיר. הם הוציאו עשרות יהודים ושמום ללעג ולקלס וכמה מהם אף רצחו בטענה שפתחו אליהם באש.

כאן ברחובנו שרר שקט. במשך כל הלילה לא ניסו הגרמנים להיפזר בין החצרות, ורק מתותחיהם שלחו פגזים מזרחה.

למחרת, ביום שלישי בבוקר החלו שוב במסעם. שיירות הצבא הגרמני עברו דרך רחובנו בלי הפסק. כולם ישבו בבתיהם מבלי לצאת לחצר. בשעות הצהרים, נעצרה שיירה צבאית לאורך כל הרחוב. הנאצים החלו מיד להתפזר בחצרות ולבצע מעשה־שוד בבתים. רוב הגברים מהחצר ישבו באותו רגע בביתנו מאחר שהוא בית אמצעי — בין שורת בתים, ופחותה הסכנה, שכדורים יחדרו בו. אבי יצא באותו רגע לשאוב מים, בהשאירו בחדר־האוכל 4 גברים, את חיים ועוד שלשה שכנים. לפתע נשמעה דפיקה בדלת המטבח. אחי נגש לדלת ופתחה לרוחה. מולו ניצב קצין גרמני עם אקדח שלוף בידו. מיד התפרץ פנימה ובצעדים מהירים נגש לסף חדר־האוכל. רגע נשתהה בדלת. העביר מבט על שלשת הגברים המסובים מסביב לשולחן ועל התמונות המרובות התלויות על קירות החדר, כשלפתע נתקל מבטו בשתי תמונות עגולות, מוזהבות עשויות גבס, התלויות מול הכניסה לחדר־האוכל. אלו היו דיוקניהם של הסופרים שלום־עליכם וי. ל. פרץ.

מיד נתרתח כולו מחימה, החל לדפוק במגפיו המסומרים ברצפה, כשפיו מעלה מרוב חימה קצף לבן, ובהראותו באצבע לעבר תמונתו של פרץ החל לצווח בכל כחו „מה, לנין תלוי פה אצלכם ?!"

לשוא ניסו להסבירו שאין זה לנין, הקצין החל מיד להשתולל בצווחו „לנין ! אני אראה לכם בולשויקים !".

כד־חרס גדול מלא חלב חמוץ, שעמד בטבור־השולחן והיווה את כל רכושנו הדל במזונות, מאחר שלחם לא השיגו לקנות, — הוטח כהרף־עין לעבר התמונה התלויה על הקיר. הכד, בפגעו בתמונה התנפץ לרסיסים, והחלב החמוץ החל דולף מהקיר על הספה שעמדה בפינה ועל הרצפה. התמונה נסדקה לשנים. חלקה התחתון נפל בין הספה והקיר, ובפגעו ברצפה, התרסק לחתיכות־אבן קטנטנות, שהתערבבו בין רסיסי הכד והחלב החמוץ. חלקו השני של תמונת פרץ נשאר תלוי, בהתנועעו אנה ואנה כמטוטלת. הנאצי בראותו שעדיין חלק מהתמונה נשאר תלוי על הקיר, זנק לעבר הספה קפץ עליה, ובמשיכה אחת הורידו, בזרקו לעבר האנשים שעמדו מבוהלים מסביב לשולחן. „להציג את הספסורטים !" צעק לעבר האנשים באיימו באקדחו. חיש הוציאו מכיסיהם כל הנוכחים את תעודותיהם. אצל אחד מהנוכחים השגיח בפנקס צבאי. מיד נתן לו סטירת־לחי מצלצלת בהוציאו מידיו את הפספורט ביחד עם יתר תעודותיו.

באותו רגע הגיע אבי בסחבו דלי־מים. אבי שעדיין לא עמד על המתרחש בחדר, נכנס למטבח, העמיד את הדלי ובשמעו רעש ניגש להציץ מה מתרחש. בראות אבי את הקצין המשתולל ניסה לסגת ולהסתלק. הנאצי נתן בו מיד את עיניו ובראותו יהודי בעל־זקן החל לצרוח לעבר אבי Jude Komm hier ! (יהודי גש הנה !). אבי בראותו את כולם מחזיקים בתעודותיהם, שלף גם הוא מכיסו את הפספורט וניסה להציגו לפני הקצין. הנאצי תפס את הפספורט ומבלי הסתכל בו קרעו לקרעים, תפס את אבי בזקנו ונענו הנה ושוב, ולבסוף דחפו לעבר השולחן ועזבו לנפשו.

מחדר־האוכל פרץ לחדר־השינה, פרץ את דלתות ארון־הבגדים, חטט בכל המגרות ובראותו מאחורי הארון דלת המציצה אליו, נתן פקודה להזיז את ארון־הבגדים למען יוכל לראות את הנעשה מאחורי הדלת. דלת זו הובילה לחלקו השני של הבית שבו התגוררו בזמן האחרון שני קצינים סובייטיים, שהיו אך לעתים רחוקות מבקרים בדירתם. באין מפתח לפתחה, נפרצה הדלת בחזקה, והנאצי פרץ לעברו השני של הבית בקוותו לגלות דבר „מסתורי". אך משהתאכזב במצאו חדרים ריקים, שנעזבו לפני יומים ע"י הדיירים, מיד מיהר להסתלק.

אחרי המעשה הזה פחדו לסדר את הבית מאחר שעלולים להופיע אחרים ושוב להשתולל. חיכו עד לבואנו. מיד הוחל בתיקון המיטות שנשברו. נאספו שברי־ הזכוכית והגבס. כל התמונות שעל הקירות הורדו. נשטפו הרצפות ושוב הוחזר הכל למקומו. המיטות עמדו במקומותיהם מחוזקים בלוחות־עץ. הקירות נשארו ערטילאים בהוריד מהם את התמונות הרבות. ורק בפינה אחת על הקיר הימני נשאר כתם מבריק, זכר לחלב החמוץ שהוטח לקיר.

הלילה שירד כינס את כולנו בבית. הדלת נסגרה ובחושך מבלי העלות אור נשכבנו על מיטותנו.

טרטור המנועים, רעש הטנקים וצעקות הנאצים שחדרו לחדר מהכביש הסמוך הטיל בנו פחד.

לילה ראשון תחת שלטון הנאצים.

עוד הבקר בילינו שעות עם חיילים סובייטיים והלילה — שלטונו של לילה־לאין־קץ. כמה זמן נצטרך להיאנק תחת מגפיהם המסומרים של קלגסי־היטלר ? הנזכה עוד לחופש ? ואולי היו הבוקר — שעות־החופש האחרונות שלנו ? — — —

תחת שלטון הגרמנים

יום חמישי, 26 ביוני — 1941. קרני השמש הקיציות חדרו לחדר והעירונו. במשך הימים האחרונים סבור הייתי שגם הטבע השתנה : השמש חדלה לזרוח. הכל נעצר מהתפתח ונגרר במערכות־המלחמה. אך קרני־השמש שנפלו על פני הוכיחוני שהם־כלפני שבוע שבועיים. העצים עומדים עטופים בגוון ירוק, מתקרבת תקופת הבשלת־הדובדבנים, אחרי כן יבואו השזיפים, התפוחים והאגסים. מאומה לא השתנה. הכל כאשתקד. הטבע היא אולי הדבר היחידי שיד הנאצים לא יכולה לשלוט בם.

הרעב שהציקני המריצני להתלבש. שרידי־המזון שבבית כלו. להשיג מצרכי־מזון מן הנמנע. הדבר היחיד שישנו בשפע הוא חלב ומוצריו. אצל י.ב. במרתף נמצאים תפוחי־אדמה. התכונן באביב לזרעם בשדותיו זה חדשים בהיותו מתגורר בכפר ביסקויצה לא בררם, ומונחים הם כאבן שאין לה הופכין, ורקב שולט בהם, עכשו הגיע שעתם. בודאי היו נרקבים מבלי שייזכרו בהם. אני וחיים ירדנו למרתף, ולאורו של נר־דולק החילונו לבררם. רובם מתפוררים ביד, והנותרים, שהרקב לא הצליח לתת בהם את אותותיו, הוצאו. סל ענקי המשמש לאריזת־דובדבנים הלך והתמלא בתפוחי־אדמה. הרקובים נזרקו הצדה, והניתנים למאכל נזרקו לסל. כמה עשרות קילוגרמים תפוחי־אדמה ניצלו מרקבון, ולנו יביאו תועלת מרובה בספקם לנו מאכל במשך השבוע.

המאורעות האחרונים במשך השבוע הטילו אותותיהם על אבי. מיום שהגרמני התקלס בו הוא נתון בפחד תמידי. כל דבר שבבית נראה לו כמסוכן וכעלול להביא אסון, אם ייכנס גרמני.

חיים החל לשרוף את כל ספרי־החשבונות המרובים ממקום עבודתו. ערמות עתונים סובייטיים ויהודיים הוטלו לאש. החילונו להעביר בקורת על ערמת הספרים המונחת על הכוננית בחדר־השינה. ספרי־קריאה מהספריה, שהיו פסולים בידי הגרמנים, לוח סובייטי מהשנה, רוב ספרי שהייתי צריך להשתמש בהם בעוד חדשיים בכיתה השישית עם התחלת שנת־הלימודים החדשה, ביניהם גם ספר לימוד בגרמנית למתחילים מהוצאה סובייטית, כל זה נדון לשרפה. במשך כחצי שעה נשארה מערמת הספרים הגדולה שעל הכוננית — ערמת אפר גדולה. בין המעטים שנשארו: ספרו של אדם מיצקביץ „פאן־טדאוש" ספר זואולוגיה בפולנית, שיחון אנגלי־עברי־פולני, ספרי פיסיקה וכימיה, כמה ספורים וכן ספרי קריאה בעברית, רובם משוללים תמונות או באורים העלולים „לסכן" את בטחונו של הרייך השלישי.

שלושה אוירונים סובייטיים בקרו בשעות בין־הערבים והטילו פצצות על גשר־הרכבת. הפצצות נפלו לנהר ובשדה מבלי לגרום נזק לגשר. אוירון גרמני שנתקל בהם נכנס אתם בקרב.

אנו עומדים מאחורי הבית ועוקבים אחרי קרב־אויר המתנהל מזרחה של העיר. לעומת זריזותו של האוירון הגרמני ולהטוטיו באויר, נראים האוירונים הסובייטיים כבדי־תנועה, מבלי שום נסיון קרבי. האוירון הגרמני פגע בזנבו של אחד האוירונים הסובייטיים. שניים הנותרים בורחים. המטוס הנאצי רודף אחריהם. האוירון הנפגע טס עוד כמה דקות, ואחר החל לרדת. להבת־אש זונקת מזנבו בבת־אחת כשחרטומו נופל במהירות בשדה כלפי־מטה. כולו נעטף מיד להבות־אש ואחרי כמה דקות נשאר מהטייס ומטוסו גל גרוטאות.

יום שני, 30 ביוני — 1941 : שבוע מיום כניסת הנאצים ללודמיר. במשך שבוע זה הספיקו הגרמנים לשנות את מראיה של העיר ולהחזירה במאות שנים אחורנית. רחובות שלמים שהיו מאכלסים יהודים נמחקו ע"י ההפצצות מעל פני האדמה. רחובות־העיר נשמו מבני אדם, הממעיטים להסתובב ברחובות. נעלמו מרחובותיה המרכזיים של העיר המטיילים ההולכים לקולנוע, למועדונים ולבתי־תרבות. הכל מכונס בפחד בביתו. ידם הזידונית של קלגסי־היטלר מוכרת בכל.

גברים יושבים בבתים ומפחדים לצאת הרחובה ובעיקר בשעות־הבקר. מאחר שהנאצים ממשיכים מדי בוקר בוקר, לתפוס גברים לעבודות שונות בעיר. מובן שבעד העבודה אין שום תשלום. יהודים אינם זקוקים לתשלום.

מאושר זה החוזר הביתה ויכול עוד להתהלך. העבודה העיקרית היא פינויי ההריסות והוצאת קרבנות ההפצצה. יום יום נמצאים עשרות הרוגים שכוסו תחת מפולת הבניינים הרבים בעת ההפצצה ע"י הנאצים. משפחות שלמות נקברו חיים מבלי השאר מהם שריד לפליטה. רבים לא ניתנים לזהות, מאחר שרק קטעי אברים נשארו מהם. אלו, נערמים על עגלות המובילות אותן לבית־הקברות.

כל המקורות על הנעשה בחזית נסתמו. הגרמנים לקחו מכולם, מיהודים ונוצרים, מבלי יוצא מהכלל את מקלטי־הרדיו (הדבר היחידי שלא עשו בו הפליה גזעית...) הידיעות היחידות המגיעות לקהל, הן ממקורות נאציים.

הנאצים בטוחים בנצחונם. שידורי־נצחון מספרים על התקדמותם הבלתי פוסקת של הנאצים, ועל הבטחות ה„פירר" שבמשך ארבעים יום יתהלכו הנאצים ברחובותיה של מוסקבה, והמלחמה עם ברית המועצות תיגמר.

בעיר מארגנים הנאצים משטרה — אוקראינית מהאלמנטים המפוקפקים ביותר. בנסותם לסחוב לצידם את הלאומנים האוקראינים, הם מבטיחים להם — אוקראינה „עצמאית". נקל לתאר איך יכולה להיראות אוקראינה זו תחת חסותם. כל אויבי המשטר הסובייטי, פשיסטים ופושעים־לשעבר, מוצאים את מקומם במשטרה המוקמת בכדי להשליט את „הסדר החדש".

בעיר נפתחו כמה חנויות, ע"י תחנת־הקמח של שולמן, ע"י הגשר מול הקולנוע, ובעוד מקומות ספורים. המצרך היחידי הנמכר ע"י הגרמנים הוא לחם. תורים ארוכים המתפתלים לאורך עשרות מטרים מוסיפים נוף חדש לרחובות העיר. ההפליה מורגשת על כל שעל. תור מיוחד ליהודים ותור מיוחד לפולנים ואוקראינים. החשובים ביותר בעיני הגרמנים הם תושבים ממוצא אוקראיני. אחריהם בני לאומים אחרים, ולבסוף יהודים הנחשבים לבזויים ומושפלים ביותר. בצדו הימני של החנות מתפתל התור לנוצרים ; בצד שמאל התור ליהודים. הנאצים מקפידים על הסדר לבל יתקרבו ויתערבבו. אחרי כל עשרת ככרי־לחם הניתנים לנוצרים — נותנים לתור היהודי ככר לחם אחד. אם פורצת תגרה, מיד נסגר האשנב שע"י התור היהודי, והחלוקה נפסקת. הגרמנים מופיעים ומשליטים „סדר", בחלקם מכות על ימין ושמאל במקלות שבידיהם.

נשים וילדים מבלים כאן את רוב שעות־היום עד שבקושי רב משיגים לבסוף את ככר הלחם, אחרי מכות ודחיפות שקבלו מכל צד. ככר לחם העולה בתור שלושה רובל נמכר ב„שוק שחור", בעשרות רובל. ורק ידם של עשירים משיגה לקנותם, והמוני דלת־העם מופקרים לשלטון הרעב הנותן בהם את אותותיו.

יום שישי, 4 ביולי 1941. מצב היהודים הולך ורע מיום ליום. הנאצים תופסים יהודים לעבודות המכוערות ביותר.

משתוללים ולועגים להם. מרביצים בהם מכות־רצח. עושים מהם מטרות לקליעה. היציאה לרחוב היא ממש סכנה ליהו־דים בעלי־זקנים, הם המוכרים ביותר ע״י הנאצים בתור יהודים.

השבוע נתפס מנהל הגן של לוצינסקי—מזור, ממוצא אוקראיני. זה שנים מגדל לו זקן בגלל צלקת שעל סנטרו. הגרמנים בעברם לחזית נעצרו רגע לפוש, ובראותם אותו יוצא משער גן עצי־הפרי, עטו עליו, והחלו להתעלל בו ולמשכו בזקנו. מ. רק בקושי הצליח להוכיח להם שאינו יהודי, ורק בגלל צלקת שעל סנטרו הוא מגדל את הזקן. אך בינתיים תלשו הנאצים את מחצית זקנו ועכשו נאלץ הוא לגלח את זקנו.

למען השג ככר לחם בתור, נאלצים לצאת מהבית עוד בשעות הלילה. עת הנאצים מפזרים את התורים, מתחילות קטטות ומריבות, וכל שכוח במותניו — הוא המצליח לעמוד בין הראשונים.

עם רדת הלילה אנו נשכבים לישון. בשעה שלוש לפנות בוקר, אני אמי ושתי אחיותי יוצאים לעמוד בתור. עד שעה 8—9 אנו מחכים רק לפתיחת־החנויות, ואחר כך יש לעבור שבעה מדורי־גיהינום עד שמצליחים להשיג את ככר־הלחם, לעתים תכופות, עם פיזור התור ע״י הגרמנים, אנו חוזרים ריקם, או נאלצים לעמוד עד שעות־הערב. הגברים יושבים בבתים, והנשים והילדים נעשו המפרנסים והמכל־כלים. אכן זמנים חדשים הגיעו, וסדר נאצי חדש.

מדי יום ביומו אנו מוכרים חפצים שונים מהבית. תמו־רתם אנו קונים לחם המהווה את האוכל היחידי. השכנה ת. אוקראינית ממוצאה, והיא אחת העובדות בחנות ע״י שולמן, מביאה לנו כמעט יום־יום ככר לחם, מבלי לבקש שום דמי־טרחה, ורק הכסף ששלמה בעדו מוחזר לה.

ברחובנו עדיין לא באו הגרמנים לתפוס יהודים בגלל המרחק הרב המבדיל ממרכז־העיר, ובגין הערבוביה של לאומים שונים המתגוררים כאן. יש וגרמנים בודדים עוברים בין הבתים, אך ורק למען קנות כדבריהם חזיר, ביצים, חמאה וחלב ומטעמים דומים בחשבם שכאן מתגוררים איכ־רים. היחידים החונים כאן הם הגרמנים הנוסעים לחזית, ושוהים כאן לפעמים שעות, ולעתים, רק דקות ספורות. המחסן הבנוי לפני הכניסה לביתנו, מהווה הסואה מצויינת. רוב „המבקרים" בחצר נמנעים מלבקר בביתנו. השבוע נכנס במקרה גרמני בגין שדלת־המחסן היתה פתוחה ובה־ציצו פנימה ראה שישנה כניסה לבית־מגורים. הגרמני נכנס והתיישב במטבח, וכך בילה ע״י השלחן כמה שעות מבלי הסתלק. אבי ישב מצד אחד של השולחן. מולו ישב הוא הגרמני. ומסביבו עומדים יתר בני־הבית בהקשיבם לדבריו השוטפים בלי־הפסק, החל מהיטלר והמלחמה — וגמור ביהודים.

השבוע ביקרנו בחלקת־השדה הזרועה תפוחי־אדמה. במשך השבועיים שלא ביקרנום, התפתחו תפוחי־האדמה להפליא. רוב השתילים עומדים כבר בפריחה.

על שטח עצום שלא עובד השנה נחפרו עשרות חפירות ע״י הצבא הרוסי עם פרוץ המלחמה. לא הרחק מחלקת־השדה שלנו מתנוסס תל המעיד על חיילים סובייטיים שנק־ברו פה ע״י חבריהם. לפי ארבעת הלוחות התקועים, יש לשער שנקברו פה 4 חיילים הרוגים. שום שמות לא נכתבו על לוחות־העץ. ההרוגים נשארו אלמונים. סוס הרוג שהיה מונח לא הרחק מחלקתנו והפיץ ריח פגרים, קברנוהו בעזרת כמה תושבים ששדותיהם סמוכים לשלנו. בין החפירות המרובות מתגוללים ערמות פגזים וכדורים. תותח אנטי־אוירי ששני גלגליו הורדו, ספק ע״י התושבים, ספק ע״י הנאצים, עומד עזוב ומשמש כלי־משחק בידי ילדי הרחוב.

יום שבת, 5 ביולי. הנאצים תפסו אתמול בעזרת המש־טרה האוקראינית כ־150 יהודים והכניסום לבית הסוהר. רובם נתפסו ברחובות בחשבם שנלקחים לעבודה. איש מהם לא ניסה להתחמק. נראה שגם השוטרים לא ידעו לשם איזו מטרה הם חוטפים את האנשים הללו. הגברים התרגלו כבר לחטיפות כאלו, שנעשו דבר שבשגרא. בשעה שהנאצים זקוקים לפועלים הם יוצאים לרחוב, ולפעמים נכנסים גם בבתים, ותופסים מי שנופל לידיהם. בערב נשלחים האנשים הביתה. הפעם לא היה כתמול שלשום. האנשים לא הוחזרו לקראת הלילה לבתיהם. פשטה שמועה שהגסטפו עורך ביקור בלודמיר, והוא העומד בראש הפעולה הזו, והיהודים שנתפסו על ידיו יישלחו לעבודה, למקומות בלתי ידועים, לא הרחק מהחזית.

עם רדת הלילה לא שוחררו הגברים, והחלה דאגה בלב קרוביהם. עשרות אנשים החלו אמש להתרכז ע״י שער בית־הסוהר ובידיהם חבילות בגדים ומזון, למען יוכלו למסור אותם לידי קרוביהם, בשעה שהגרמנים יוציאום מבית־הסוהר, ויובילום לרכבת.

האנשים הללו בילו במשך כל הלילה לאורך כל הרחוב המוביל לבית־הסוהר. אך לשוא. שערי בית־הכלא לא נפתחו. במשך כל הלילה נשמעו יריות וצעקות מכיוון בית־הסוהר.

עם שחר יצאו משער בית־הכלא רק כמה שוטרים אוק־ראיניים וגרמנים, בהפיצם שמועות כאילו האנשים הוצאו הלילה דרך שער שני, הקיים לפי דבריהם מצדו הדרומי של בית־הכלא והובילום לעבודה בעיר אחרת. רובם התפזרו לבתיהם, אחדים נשארו לחכות בתקוה שיובילו את הנתפסים ויוכלו להפרד מהם.

על אף שכולם ידעו, שאין שער דרומי בבית הכלא, מאמינים עדיין רבים שהאנשים הובלו לעבודה. אך איש אינו יכול לפתור את השאלה: למה לא ראום? — —

יום ראשון, 6 ביולי. הבוקר עברה קבוצת ס.ס. רוכבי אופניים לחזית. לאחד מהם נשברו האופניים והחל לחפש זוג אופניים בין תושבי הרחוב. בהתחלה החל לעבור מבית לבית, מבלי דעת מי הם המתגוררים בבתים. נראה שאחד מהתושבים הראה לעבר שני הבתים הראשונים שברחוב — לעבר ביתנו ובית ד., שבשני הבתים האלו ישנם אופנים. הגרמני התפרץ ישר לביתנו בעברו את סף המטבח החל לצעוק כמטורף לעבר חיים שמצאו מוסב לשלחן: „יהודי תן את אופנייך!". חיים ענה לו בשקט שאין בביתנו שום אופניים, והוא רשאי לחפש כרצונו. סטירת־לחי שהוטחה ע״י איש הס.ס. באה במקום דיבורים. מיד החל לחפש בחדרים ואחר כך פקד להביא סולם למען יוכל לעלות לגג ולחפש. את האופניים שהיו מוסתרים מתחת לערמת־עצים שבעלית־הגג לא מצא, וירד ריקם. מכאן התפרץ ביתר כעס

לשכנה ד. בהיכנסו ראה תלוי על קיר הפרוזדור הגה מאופניים. בביטחה מלאה החל להשתולל בתקוה, שמיד ימסר לידו זוג האופניים, אך בראותו שגם כאן הוא משתולל לחינם, הוריד כמה מכות לבעלה בלקחו את החלק שמצא והסתלק.

חיים בראותו את הנאצי מסתלק מיד לקח את אופניו. פרקם לחלקים, והסתירם בין החציר המונח ברפת השכנה.

יום חמישי, 31 ביולי. היום פקדה שוב הגסטפו את לודמיר. שוב נתפסו כמאתיים גברים ע״י השוטרים האוקראיניים. הפעם לא פסחו אפילו על אנשי ה„יודן־ראט". האנשים הובלו לבית־הסוהר. ושוב נעלמו כלפני חודש מבלי שידעו היכן עקבותיהם. מלאכת החטיפה הוקלה הפעם לאוקראינים ולגרמנים מאחר שהאוכלוסיה היהודית המבוגרת נצטוותה לענוד על שרוול־בגד, סרט לבן עם מגן־דוד כחול. והפעם לא נזקקו לגרום אי־נעימויות לאוכלוסיה שאינה ממוצא יהודי.

יום שישי, 15 באוגוסט. גזרה רודפת גזרה. דיכוי האוכלוסיה היהודית גובר מיום ליום, בלבשו מדי פעם בפעם צורות יותר ויותר חמורות.

כרטיסי המזון שהונהגו החודש מאפשרים ליהודי לקבל קילוגרם אחד לחם לשבוע. המנה ניתנה בבת־אחת והנך זקוק לחלקה למען תספק לך לשבעה ימי השבוע. אנו מקבלים לשבוע 7 קילוגרם לחם, המתחלקים לשבעה נפשות ומדי יום ביום יוצא על חלקו של איש מאתנו — 143 גרם לחם. כמות די „גדולה" למען לא לגווע ברעב.

הסרט הלבן עם רקמת מגן־דוד כחול על שרוול הבגד, אינו מתאים יותר לאפנה הנאצית של אוגוסט שנת 1941. על כן גזרו גזירה חדשה: „כל יהודי החל מגיל 16 שנה ומעלה חייב לשאת שני טלאים צהובים בצורת עיגול, שגודל הדיאמטר שלו 9־סנטימטר; טלאי אחד יש לשאת על החזה הימני והשני על הגב. העובר על הפקודה צפוי לקנס של עשרת אלפים רובל." הפעם יש לציין שהנאצים הצליחו במטרתם. יהודי מוכר מעכשיו ממרחק רב.

אנשי „היודן־ראט" והגסטפו מקפידים בביצוע פקודות אלו. רוב אנשי ה„יודן־ראט" הם אנשי העולם־התחתון, פושעים וספסרים, החושבים להציל את חייהם ולצבור כספם על חשבון דיכוי המוני־היהודים ובשרותם הנאמן לגסטפו. בידי ה„יודן־ראט" רשימה של כל האוכלוסיה היהודית. יום יום הם שולחים יהודים למקומות עבודה שונים אצל הנאצים. אנשי ה„יודן־ראט" גובים כספים, אוספים זהב, שעונים וחפצים אחרים בעלי־ערך, ומוסרים מדי פעם בפעם מתנות לידי הגרמנים, בנהלם אתם מדיניות של התפייסות ומשא־ומתן על חשבון כל היהודים.

יום שישי, 29 באוגוסט 1941. הבוקר בשעה 9, באה במרוצה ש. שחזרה מהעיר, ועוד מרחוק החלה לצעוק לעברנו בקול, שהגסטפו בעיר וחוטפים גברים. במו עיניה ראתה 4 שוטרים הבאים לרחובנו. חיש מהר התפזרנו איש איש לביתו להודיע לאביו ואחיו המבוגרים. בזנקי הביתה מצאתי את חיים ומוטיל, מיד מסרתי על הידיעה ששמעתי. אבי יצא עוד עם שחר מהבית ולא ידענו את מקום הימצאו. חיים ומוטיל מיד זנקו לגן הנמצא ע״י הבית להסתתר בין שיחי־הפטל ושיחי השעועית המטפסת. בו ברגע החלו כבר ארבעת השוטרים הבלתי מזויינים לערוך חיפושים בקצהו המזרחי של הרחוב בידעם שע״י זה ינתקו את כל דרכי־הבריחה לשדות המרובים הנמצאים בסביבה, ששם שלטונם מוגבל. ולערוך סריקות בין השדות מרוחקים המשתרעים קילומטרים לא יספיקו גם מאות שוטרים. אך הגיעו לרחוב ומיד תפסו יהודי זקן קרוב לגיל שבעים שלא הספיק להסתתר. השני נתפס שוננו לייב, שעדיין לא הספיקה להגיע לאוזניו הידיעה על בוא הגסטפו העירה. בחשבו שנשלח לעבודה לשעות ספורות, ולבל ידאגו בביתו לשלומו, בקש מילד שימסור בביתו לאשתו ובנותיו, שנתפס לעבודה ויחזור רק בשעות אחרי־הצהרים.

עם הגיע הידיעה לאשתו ובנותיו, מיד החלו לרוץ אחר השוטרים. אך אביהם היה כבר בבית־הסהר, וכל התקוות להצילו מידיהם נגוזו.

שני שוטרים הגיעו לחצר והחלו לעבור מבית לבית בשאלם היכן גברים, ובחפשם גברים מסתתרים בכל החדרים, בפינות ובמטות.

בגמר החיפושים בבתים, החלו מיד לערוך חיפושים בגנים, שני השוטרים נכנסו בין שיחי־הפטל להמשיך בחיפושיהם. כל הנשים והילדים שבחצר יצאו מבתיהם וכלנו עוקבים בחרדה אחר חיפושיהם, ביודענו שכאן מסתתרים כמה גברים, אך נכנסו לגן והחלו בחיפושיהם המדוקדקים בין השיחים, מיד גילה אחד השוטרים את חיים. השוטר בהיותו בלתי מזויין תפשו בשרוול מעילו לבל ימלט, בהובילו מהגן והחל לקרא לעזרה את חברו. בינתיים גילה גם חברו שני יהודים את בעליהן של השכנות. שתיהן פרצו בבכי והחלו לרוץ לעבר בעליהן שנתפסו בהיותם מבוהלים וחיוורים כסיד. השוטר בראותו שחברו מוביל שני יהודים הפנה מבטו לעבר חברו שהתקרב אליו בסחבו את שני היהודים האחרים.

באותה שניה קרה דבר בלתי צפוי שהפתיע את כולנו. חיים בנצלו את אותו רגע שהשוטר הפנה את מבטו, נתן לו כהרף עין בעיטה בבטנו. בעקב מגפו הימיני. השוטר איבד את שווי־משקלו והתמתח לכל אורכו על הארץ. בזריזות מפליאה, זינק חיים מעבר גדר־הגן, ונעמד מאחורי דלת בית־שימוש הפתוחה לרווחה. חברו שהחזיק בשני היהודים האחרים, ובהיותו גם הוא בלתי מזויין, עמד אין־אונים לעזור לחברו שעוד שכב על הארץ מתפתל מכאבים, בפחדו להשאיר את שני קרבנותיו, שהחזיקם בידו לבל ימלטו.

השוטר הספיק בינתיים להתאושש. התרומם כולו בוער מחימה והחל לרדוף אחר אחי. השוטר זנק מעבר לגדר אך כאן נעלמו עקבותיו של אחי. השוטר פחד להמשיך ביחידות בחיפושיו בין השיחים וחדל לקרוא לעזרה. גם חברו הסתלק עם שני קרבנותיו שהובילם לבית הסוהר. כמה צעדים מהם צעדו נשותיהם שינצל ורוס שהלכו וקוננו בבכי על מר גורלן. רק לפני שלשה חדשים ערב פרוץ המלחמה התחתנו. עם פרוץ המלחמה נהרג אחיהם הצעיר בהובילו את הרכבת בקו לודמיר—קובל. ועכשיו אביהם ובעליהם.

עם הסתלקות השוטרים הכנסנו את חיים למרתף בבית ד. המשמש להחזקת תפוחי־אדמה בחודשי החורף. עכשיו הפכוהו למקלט מפני הנאצים. מקום הכניסה הוסווה ע״י ארון־כלים שהעמידוהו על מקום הפשפש שהתמצא בזוית המטבח.

אך הספיק חיים לרדת למרתף, ואנו מזיזים למקומו את ארון־הכלים, והשוטר שהלך לקרוא לעזרה, חזר עם עוד ארבעה שוטרים מזויינים שהחלו בסריקה קפדנית בין השיחים ושתילים. ואחר כך במחסנים ורפתות. אך לשוא כל עמלם. לא גילו איש. עם רדת הלילה חזר אבי, כל היום דאגנו לשלומו. חשבנו שתפסוהו, אך התברר שהיה בשדה, מבלי שאוכל יבוא לפיו במשך כל היום.

שבת, 30 באוגוסט. במשך יום אתמול נתפסו 300 יהו־דים. זו פעם ראשונה שנתפסו גם כמה נשים בגלל התנגדיתן לתפיסת בעליהן.

האנשים שנתפסו הובלו לבית־הסוהר כשבלב כולם התקוה, שהלילה או הבוקר יוציאום מכאן ויובילום לרכבת, למען הישלח לעבודה הרחק מלודמיר. עשרות אנשים בילו במשך הלילה לאורך כל הרחוב, המוביל לשער בית־הסוהר, בתקוה למסור לקרוביהם חבילות־בגדים ומזון, ולראותם אולי בפעם האחרונה בחייהם. אך לשוא. את האנשים לא הוציאו משער בית־הסוהר. וגורלם בלתי ידוע כגורל חבריהם שנת־פסו בפעמיים הקודמות. האנשים שחיכו לשוא התפזרו עם בוקר איש־איש לביתו כשבלב כולם מכרסמת השאלה: היכן נעלמו מאות האנשים שנתפסו זה שלוש פעמים? אך אין איש שיפענח את תעלומת הדבר.

יום חמישי, 25 בספטמבר 1941. מדי יום ביומו נרצחים יהודים ע״י פלוגות הס.ס. שהגיעו העירה ותחת פיקודם מטעינים היהודים על הרכבת פצצות וארגזי־התחמושת לחזית. מטעני־השמדה אלו רוכזו בעשרות אלפי ארגזים עם כניסת הגרמנים ללודמיר, ע״י פסי הרכבת החוצים את הכביש המוביל מלודמיר ללוצק. על שטח שדות של אלפי מטרים, בצדו השמאלי של הכביש, פורקו ממכונות־משא ענקיות ארגזים עם פצצות מכל הגדלים, פגזים ומוקשים. כרגע, בהתרחק החזית מאות קילומטרים מזרחה, מועברים ארגזי־ההרס במכונות משא לתחנת־הרכבת, וכאן מועמסים הם לקרונות המובילים מזרחה. מאות יהודים עובדים כאן תחת פיקודם של אנשי הס.ס.

אכזריותם לעובדים עוברת כל גבול. בנפול אחד העובדים תחת כובד המשא של ארגזי־התחמושת והפצצות, בני מאות הקילוגרמים, מיד יזנקו אליו כמה מאנשי הס.ס. ומטיחים בו מכות־מות בקתי־רוביהם. רבים נקברים חיים בקבר שחפרו במו ידיהם, כשחבריהם לעבודה נאלצים לכסותם. שלושה יהודים נרצחו לא הרחק מאתנו, על ידי מחסני התחמושת שבשדות.

פחד הס.ס. נפל על כל גבר, ולרוב מבלים ימים שלמים במרתפים ובמקומות־סתר אחרים. רחובנו חדל זה מזמן להיות מקום בטוח מפני כל הפורענות שירדו על יהודי לודמיר. מאז החטיפה האחרונה של הגסטפו נהפכו הנאצים ואנשי הס.ס. ל„אורחים״ קבועים בחפשם כוחות עבודה יהודיים. שוב אינם באים לקנות ביצים וחמאה. הפעם רק דרישה אחת בפיהם — „יודן!״

הגברים אינם נשארים לשבת בבתיהם. יוצאים לשדות. אבי ואחי יוצאים בוקר בוקר לעבוד בחלקת תפוחי־האדמה. הם מוציאים אותם מהאדמה, ואני סוחבם הביתה כעשרות קילוגרמים על גבי, ומביא להם אוכל וידיעות על הנעשה בעיר. עם רדת הלילה אני בא וקוראם, וכל אחד מאתנו עמוס על גבו שק תפוחי־אדמה, איש איש לפי יכולתו וכוחו. הגרמנים לא החרימו את חלקת־השדה שקבלנוה מידי השל־טון הסובייטי, ורק חלק מהיבול נצטרך למסור לשלטונות הגרמניים.

יום שבת, 27 בספטמבר 1941. השתוללות אנשי הס.ס. באוכלוסיה היהודית גוברת, והגיעה לממדים שטרם ידענו כמותה. אנשי ה„יודן־ראט״ שוב לא מצליחים לקנות את לבבות אדוניהם במתנות ותשלומים. שוב לא נזקקים אנשי הס.ס. לבגדים ושעונים, ורצונם, רק אחד — דם יהודי. הרי לא לחינם הם שרים בעוברם ברחובות העיר:

Wen das Jüdische Blut auf dem Messer spritzt/
dan freuen vir sich und vir lachen...

אנשי הס.ס. אינם מסתפקים יותר בסוכניהם בקרב האוכ־לוסיה היהודית והחלו גם בם ללעוג ולקלס. שוב אינם מסתפקים יותר בפועלים שה„יודן־ראט״ מספקם מדי בוקר בוקר.

במשך הימים האחרונים תפסו אנשי הס.ס. גברים לעבודה, וללילה עצרום בבית־הסוהר, מבלי לשחררם הביתה כמנ־הגם תמיד.

הבוקר הגיעו אנשי הס.ס. לערוך חיפושים גם ברחובנו. אבי ומוטיל נכנסו להסתתר במחסן־העצים עוד עם עלות השחר. חיים בהיותו לועג תמיד לפחדם, שכב עוד במטתו בקראו בעתון אוקראיני נאצי את ידיעותיהם מהחזית שנכתבו ע״י אנשי גבלס.

לפתע השגחנו דרך חלון המטבח — אנשי הס.ס. מסתו־בבים בחצר. חיים קפץ ממיטתו בלבשו את מכנסיו ואת מגפיו בלבד, מבלי להספיק לקחת את מעילו, מאחר שאנשי הס.ס. מתקרבים לבית דרך בריחה לא נשארה, ולכן החליט לנצל את העדר ידיעתם של הנאצים היכן מתגוררים כאן יהודים והיכן בני לאומים אחרים, ויצא לחצר בלי מעילו המסומן בטלאים הצהובים. החליט ללכת מולם, בצעדים בטוחים והעתון האוקראיני נאצי פרוש בידיו.

אנשי הס.ס. בראותם את הבא לקראתם עמדו כמבולבלים בלי לדעת ברורות מי הוא המתגורר בדלת זו. ובראותם שחיים צועד לעבר בית־השימוש שבחצר נתנוהו לעבור מבלי לעצרו. חיים המשיך בהליכתו מבלי להפנות את ראשו והמשיך להסתכל בעתון.

בהכנס אנשי הס.ס. לבית, ניצל אחי את אותו רגע, והספיק להיכנס לרפת הסמוכה ולהסתתר בה, בין ערמות הקש המוטלים כאן בשפע והתופסים כמעט את הרפת כולה.

אנשי הס.ס. בהכנסם לבית, ובראותם שכאן מתגוררים יהודים, החלו בחיפושים מדוקדקים, דופקים בקירות וברצפה בקתות־רוביהם. אינם פוסחים גם על התנור בחפשם מסביבו פתח נסתר. לפי חיפושיהם המדוקדקים נראה שאינם כלל

„ירוקים" במלאכתם. ורבות הצליחו להתמחות במקצועם מעבר לבוג. בגמרם את החיפושים בבתים, החלו בחיפושים מדוקדקים במחסנים ורפתות. בראותם שחיים אינו יותר בבית־שימוש, מיד הבינו שרומו והחלו בגילויי עקבותיו, חטטו ברפת הסמוכה והחלו לדקור בפגיוניהם בקש המרובה, אך לשוא.

במחסן העצים גילו מיד את אבי ואחי מוטיל. בראותם יהודי בעל זקן החלו מיד לגררו החוצה בהטיחם מכות בפניו ובראשו. מוטיל בראותו שמרביצים לאבי שאלם: למה מרביצים לחינם באיש זקן. מיד החלו לסחבו בידיו ורגליו ליד קיר המטבח. וכאן החלו להראות את נחת זרועותיהם. כמה אנשים התנפלו עליו בהרביצם בקת רוביהם ובמגפיהם המסומרות, כשאינם פוסקים מלגדף: "Verfluchter Jude! Du Schewein du!" (יהודי ארור! חזיר שכמותך!). לקול צעקותיו של מוטיל החלו להתאסף כל דיירי החצר, יהודים, פולנים ואוקראינים כאחד. כולם החלו מתחננים לפני אנשי הס.ס. לבל יהרגוהו, ובראות השכנים שמוטיל התעלף, החלו צעקות מכל עבר: „הבו מים!"

לקול צעקות הקהל הרב שהתאסף, החלו הגרמנים להחליף ביניהם משפטים בצרפתית לבל נבין, ובפנותם לעבר הקהל בהפסיקם להרביץ במוטיל, צעקו: הביאו מים! אמי קפצה במהירות למטבח בסחבה דלי מים ומגבת. אנשי הס.ס. תפסו את דלי־המים מידי אמי ושפכוהו על מוטיל, ששכב מתעלף, וכולו מגואל בדם הזב מפניו וראשו. נתנו לגשת ולהרימו. אמי קשרה את ראשו במגבת רטובה ומיד החלו כמה אנשי הס.ס. להובילם דרך השדות, לעבר תחנת־הרכבת. בהסתלקם, ספרה השכנה הנוצרית, שבהיותם בביתה, התפאר אחד בפניה, שברובהו ירה כבר בששים ושתים!!! יהודים. בהישמע הדברים הללו, רצנו לראות מה יעשו בהם, והיכן יובילום. ע"י תחנת הרכבת, צרפום ליתר היהודים העובדים כאן, תחת השגחתם, בהטענת פצצות לקרונות הרכבת. עם גמר העבודה, הובלו תחת משמר כבד של אנשי ס.ס. לבית הכנסת המרכזי (שיל), שהוקף על ידם למען לא יצליחו לברוח. וניתן להביא להם אוכל. עם גמר האכילה הובלו לבית הסוהר.

יום ראשון, 28 בספטמבר 1941. משעות הבוקר עמדתי עם סאסיע על יד שער בית־הסוהר בתקוה שיוציאום לעבודה עוד בשעות הבקר, אך מאחר שיום ראשון היום, והנאצים שומרי מצוות אלהים הם, הוצאו האנשים לעבודה רק בשעה 11, מבלי שינתן להגיש להם אוכל לפני שהובילום לעבודת־הפרך.

לאבי נגזז הזקן וכובעו הלך לאבוד. בין המובלים לעבודה גם יהודי בן תשעים שאינו מסוגל כבר ללכת ברגליו, ושני יהודים משני צדדיו משמשים לו משענת, כשאנשי הס.ס. דוחפים בו ברוביהם, למען לא יפגר אחר השיירה המובלה לעבודה.

היחס לאנשים בעבודה אינו משתנה. אותם הצעקות, הגידופים והמכות, כתמול שלשום. בשעה 2 בצהרים נפסקת העבודה. האנשים מסתדרים בשורות ותחת משמר אנשי הס.ס. מובלים בחזרה דרך כל רחוב קוליובה, משני צדי המדרכות מלוים עשרות נשים וילדים את הוריהם, אחיהם וקרוביהם. למען לא „תשעמם" ההליכה, פוקדים אנשי הס.ס. להולכים בשורה, לפתוח בשירה. בקתות־רוביהם הם מקפידים לבל יתחמק איש מלשיר. היהודי הזקן, שבנותיו, נכדיו וניניו מלוים אותו, בשולי המדרכה, נופל מדי פעם בפעם. אנשי הס.ס. מכריחים לאנשים שבשורה להקימו ולסחבו, ולבסוף לקול בכי הקהל משחררים אותו.

האנשים שוב מובלים לבית הכנסת למען תת אפשרות להביא להם אוכל. כאן הם מתיישבים על הספסלים המרובים. האנשים אחרי גמרם לאכול, מובלים שוב לבית־הסהר, מבלי שהנאצים יסכימו לפי בקשת ה„יודן־ראט" להחליפם באנשים אחרים.

יום שני, 29 בספטמבר 1941. הבקר בעמדי עם סאסיע ע"י תחנת הרכבת נגשו אלינו 2 גרמנים הנראים בגיל שלושים וחמש. לכתחילה נעצרו גם הם להסתכל בהתעללות אנשי־ה.סס. ביהודים, ולבסוף נתקרבו אלינו, והחלו לשוחח אתנו בידידות. קטע משיחתם די להבהיר את הלך רוחם ומחשבותיהם של שני החיילים הגרמנים שהיטלר לא הצליח לטמטמם.

הגרמנים: מי יש לכם שם? בעל?

סאסיע: — לא, אב ואח.

בראותנו, שאין הם דומים בכלל בדבוריהם לכל הגרמנים שהספקנו להכיר עד היום, החילונו לבקשם אולי יוכלו לגשת ולשחרר את אבי, היות והינו יהודי זקן, והעבודה הזאת היא למעלה מכוחותיו. הגרמנים מספרים לנו את כל אכזריותם של אנשי־הס.ס. ובטוחים שהיטלר יפסיד את המלחמה, וסוף כל סוף, יצליחו כל העמים להשתחרר משלטונו של היטלר, וביניהם גם הגרמנים. בין היתר הם אומרים לנו בהסתכלם בכעס לעבר אנשי־הס.ס.: „איננו יכולים לעשות מאומה. אלו הם אנשי היטלר. אנשים טפשים, אך נובילם עוד בידים קשורות. כרגע עוד עלינו לשתוק!"

עוד אמש טיפלה סאסיע בענין שחרורו של אבי. מה„יודן־ראט" הבטיחו לה להחליפו. הבוקר, ביחד עם עוד אנשים זקנים, באנשים אחרים שיישלחו לגרמנים. רק אחרי מאמצים רבים הסכימו הגרמנים להחליף את האנשים הזקנים בצעירים, ואלו נשלחו לבתיהם.

אבי שפחד לחזור הביתה שמא יתפסוהו שוב בדרך, נשאר אצל דודתי ק. שמתגוררת במרכז־העיר, ובביתה גם מקום שאפשר בו להסתתר.

עם שעות־הצהרים החלו אנשי־ס.ס. ושוטרים לערוך בכל העיר חיפושים מדוקדקים אחר גברים. הנתפסים הוכנסו ישר לבית־הסוהר. בעיר התפשטה שמועה ששוב פקדה הגסטפו את לודמיר. אנשי־הס.ס. שערכו חיפושים ברחובינו עמלו לשוא לגלות יהודי. חיים הסתתר במשך כל היום במרתף של שכנינו, ועל אף שאנשי הס.ס. דפקו ברצפות למען גלות מרתפים, לא הצליחו לגלותו.

החיפושים נמשכו עד שעות הערב המאוחרות. האנשים שעבדו במשך היום בהטענת הפצצות ברכבת, לא הובלו היום לבית הכנסת למען תת אפשרות להביא להם אוכל. תחת משמר כבד הובלו ישר לבית־הסהר. הכל העיד על דבר בלתי רגיל העומד להתרחש. במשך היום נתפסו קרוב לאלף גברים, ובית הסוהר התמלא עד אפס מקום. פשטו שמועות שעם שחר יובלו האנשים לרכבת, ומשם יובילום לעבודה למקומות מרוחקים ובלתי־ידועים.

יום שלישי, 30 ספטמבר 1941. היום ערב יום כיפור. עם עלות השחר הלכה סאסיע ואמי לבית־הסוהר להיוודע על גורלם של הנתפסים, שעומדים הבוקר להובילם מלודמיר. על יד שער בית־הסוהר הצטופפו עשרות אנשים, שציפו גם הם לקרוביהם העומדים להובלה לכיוון בלתי־ידוע.

הנאצים לא התנהגו כתמול־שלשום. הוציאו את האנשים תיכף בשעות הבוקר המוקדמות לעבודה. האנשים עמדו שעה שעתים מבלי לראות איש. החלה הדאגה לקרוביהם בבית־הסוהר. אולי כגורל האחרים שהוכנסו לכאן?

רק בשעה 9 נראו האנשים כשהם מובלים ע״י אנשי־הס.ס. רבים ניסו למסור להם חבילות מזון ובגדים, בחשבם ששוב לא יראום. אך האנשים לא אבו לקחת שום חבילות באומרם שמובלים הם אך לעבודה כתמול שלשום. מפי האנשים נודע שהתרחש הלילה דבר איום בין כתלי בית־הסוהר, אך להיודע בפרוטרוט לא ניתן, מאחר שהלכו תחת משמר אנשי־הס.ס. בין המובלים נעדרו מאות אנשים מהנתפסים. אך הנשים ניסו להתנחם, שעדיין נשארו בבית־הסוהר מפני שאין צורך באנשים מרובים לעבודה. בין המובלים נראה גם מוטיל שהצליחו למסור לו אוכל.

בשעות הערב שוחררו האנשים. לא היה גבול לשמחת אמי בראותה את מוטיל. אבי עוד לא חזר הביתה ונשאר עוד להסתתר אצל דודתי ק. חיים „התגורר״ עדיין במרתף, ואני עומד אתו בקשר מתמיד ובא מדי פעם לבקרו.

מוטיל חזר הביתה ובגדיו מלוכלכים ומכותמים בדם. כל גופו מרוסק ופצוע מהמכות המרובות שקבל מידי הגרמנים. כל גופו נהפך לפסים כחולים, סמנים ממכות השוטרים שהצליפו על גופו. השכבנוהו במטה מבלי שיכול לקום. שבועות ייאלץ לשכב במטתו עד שגופו יתרפא.

מפי האנשים שבילו במשך הלילה בבית־הסוהר, נודעה הפרשה האיומה שעברה במשך הלילה על הנתפסים. מדברי מוטיל שסיפר לנו על שנעשה הלילה, עברה רעדה ורטט בלב כולנו. אנו יושבים מסביב למטתו ומוטיל מספר. „אתמול עם גמר העבודה לא הובילונו לבית־הכנסת למען לתת לנו לאכול כמנהגם מתמול שלשום. תחת משמר כבד שלא היתה כדוגמתו הובילונו אנשי הס.ס. ישר לבית־הסוהר והכניסונו לתאים כתמול שלשום. מספר האנשים שבתא הלך וגדל עד שלא נשאר גם מקום היכן להעמיד כף הרגל. מנינו כ־70 איש בתא. מפי האנשים החדשים שהוכנסו לתאינו נודע לנו על החטיפות שהגסטפו מבצעת בעיר, ושמחר נישלח מלודמיר, כשם שהובילו את האנשים שנחטפו בשלושת הפעמים הקודמים.

בשעה 12 בלילה נכנסו לתאינו מאנשי הס.ס. ומשטרה. בהאירם בפנס־כיס החלו להוציא מתוכנו כמה עשרות אנשים לחצר. ביניהם הייתי גם אני. איש מאתנו לא תיאר לעצמו מה שעומדים לעשות בנו. הוצאנו לחצר בית־הסוהר, כאן היו עוד מאות אנשים שהוצאו מתאים אחרים. אנשי המשטרה וס.ס. סדרונו בקבוצות ובשורות. אנשי המשטרה וס.ס. הסתדרו בשתי שורות, ואנו נאלצנו לרוץ ביניהם, כשהם מטיחים בנו מכות במקלות. אחר החלו להשתולל בנו בקתות־רוביהם. אותי ועוד מספר אנשים מהקהל לקחו לסחיבת ההרוגים והפצועים בכדי לזרקם לבורות מוכנים. כולי מלוכלך מדם הנרצחים נאלצתי לסחבם לבור — ביחד עם עוד בן־אדם, שסודרנו זוגות זוגות. כל הרוג או פצוע נסחב בידיו וברגליו ונזרק לבור. רבים עדיין חיו או אפילו היו רק פצועים קל. בהתחננם לפני הגרמנים לבל יזרקום לבור. רבים אף בקשו למסור דרישת שלום אחרונה לנשיהם וילדיהם. האנשים נרצחו בגרזנים ומקלות מרבים קוטעו אברים אברים, ורבים נדקרו בפגיונות.

לבסוף הגיע גם תורנו, העמידונו בשורה עם עוד מספר אנשים מדי פעם נרצח אחד מהשורה הנני השלוש עשרה בתור. העשירי... החמישי... השלישי... מתקרבים רגעי האחרונים, עוד רגע, ויכו הרוצחים בגרזניהם על גופי. החילותי להתפלל...

פתאום הופיע הגביטסקומיסאר שפקד על כל השחיטה ופנה לאנשי הס.ס. שעמדו בשרוולים מקופלים ובידיהם גרזנים, פגיונות ומקלות כקצב בפני הפרה השחוטה. בראותם את הגביטסקומיסאר התמתחו הרוצחים כיאה בפני מפקד טבחים.

הגיביטסקומיסאר שאלם? כמה רצחתם? איש ס.ס. ענה בשוון נפש: מאתים וחמישים איש. הגביטסקומיסאר עשה תנועה בידו והוצא מפיו ספק־פקודה ספק אמירה סתם: די!

השחיטה נפסקה. האנשים הוחזרו לתאיהם. אך עד עלות השחר עדיין לא היינו בטוחים בחיינו. עד שסוף סוף הוציאונו מבין כתלי בית־הסוהר והובילונו לעבודה.

כך נרצחו במשך שעות ספורות הלילה, — 250 יהודים. היום הזה נקרא בפי תושביה היהודיים של לודמיר „יום הדמים״ (דער בלוטיקער מאנטיק).

עם שחרור האנשים שנשארו בחיים, התגלה הסוד שאפף את תעלומת האנשים משלושת החטיפות הקודמות. נתגלה לכולם שמאות האנשים שנחטפו מדי פעם בפעם, נרצחו כאותם היהודים שנרצחו הלילה.

יום שבת 1 בנובמבר 1941. מיום הדמים שהתחולל בליל ה־30.9 — שורר שקט ביחס לאוכלוסיה היהודית בעיר. הרציחות אינן חוזרות לעת עתה. אך מי יודע מה יוליד המחר? ברור לכולנו שמצב היהודים ילך ויורע מדי שבוע בשבוע.

הכספים המרובים והזהב, הנמסרים מדי פעם בפעם ע״י ה„יודן ראט״ ליד אנשי הצמרת הנאצית בעיר, דוחים רק לזמן־מיצער את ימי הדמים ההולכים ובאים.

בינתיים שולח ה„יודן־ראט״ קבוצות שונות של אנשים למקומות שונים לעבודה ובעיקר בקסרקטיני הצבא הגרמני. רבים מבעלי־המקצועות הצליחו להסתדר בעצמם בעבודות שונות. מובן שאינם עובדים בעד שכר. היהודים שמחים כשניתן להם לעבוד מבלי שיתעללו בהם.

שוטרים אוקראינים מבצעים התנפלויות־שוד על בתי־יהודים ובעיקר ברחובותיה המרוחקים של העיר. השוד מבוצע אמנם בניגוד לשלטונות הגרמנים אך הם מעלימים עין. השוטרים נכנסים לבתים בשעות הערב המוקדמות ושודדים כל הבא לידם.

הרעב מראה את אותותיו הראשונים בקרב האוכלוסיה היהודית. רבים מכרו כבר חפציהם ואף את בגדיהם האחרונים,

למען יוכלו לקנות פרוסת לחם לילדיהם הרעבים והגוועים מרעב. כעת הם נשארו בחוסר כל.

תפוחי־האדמה שהורדנו מחלקת־השדה משמשים לנו כמזון עיקרי. ומהווים תחליף ללחם העולה במחירים אגדתיים ממש.

לקראת החורף ייאלצו רבים לשבת בקור מפאת חוסר חומרי־הסקה. היהודים מופקרים מצד אחד לרעב וקור — ומצד שני לרצח, שוד, ופחד תמידי.

סוף המלחמה עדיין אינו נראה באופק. בכרוזים שהנאצים תלו, הם מודיעים, שבעוד ימים ספורים יצעדו ברחובות מוסקבה. (אמנם רק לפני שבוע טענו שכבשו כבר את מוסקבה).

בכרוזים נקראת האוכלוסיה האוקראינית לליכוד והתגייסות למשטרה ולהגשת עזרה מכסימלית ל„משליטי השלטון החדש באירופה" לשם חיסול שרידי השלטון של הזידו — קומונה. הצבא הגרמני אינו פוגש עוד שום התנגדות לכל אורך החזית. ורק כנופיות בודדות המסתתרות ביערות הן המנהלות עוד את המלחמה המתקרבת לקיצה...

אלפים שבויים סובייטיים מובלים ע"י הנאצים. רובם נרצחים מבלי התחשב בחוקים הבינלאומיים. הנותרים־בחיים מורעבים עד זוועה. השבויים נהפכים ע"י הנאצים לבהמות־אדם. הם מזינים את עצמם בעשבי־השדות בזמן עבודתם.

השבוע הועברו דרך לודמיר עשרות מכונות עם שבויים שנשבו באיזור חרקוב. במשך הימים שנמצאים בשבי הצליחו הנאצים לשלול מהם את צלם־האדם. לפצועים לא ניתן שום ריפוי מינימאלי. הפצועים קשה הושמדו מיד עם נפלם לשבי.

על אף הודעות הנאצים על סיום המלחמה בחזית הרוסית — גרמנית הם ממשיכים להעביר לחזית תגבורת מבלי הפסק. נראה שעדיין לא פג כוחה של מכונת ההשמדה הנאצית ואין גם לצפות לקץ קרוב.

בין היהודים רבים מאמינים עדיין בנס שיתרחש ושגרמניה הנאצית תתמוטט. רבים המקווים שבוקר אחד נקום. והגרמנים יטילו את נשקם ויברחו מהעיר. אך הסיכויים קלושים וספק אם נזכה ליום הזה.

יום חמישי, 1 בינואר 1942. שנה חדשה. הרחובות עטורים במעטה לבן של שלג. העצים במערומיהם עטופים עיטורי־כפור. רוחות־סערה קרים מגיחים מהשדות ודופקים בגגות הפח ומנענעים את ענפי־העצים. זה שנים שרבים אינם זוכרים קור כזה כהשתא.

לעומת הנוצרים ההולכים מלובשים בבגדי־חג לכנסיה ושבבתיהם אורה ושמחה — נתונים היהודים בבתיהם לשלטון הרעב, הכפור והפחד. מי יודע מה צפוי ליהודים בשנת 1942 ? מפי כולם רק תפילה אחת רק לחיות !

רעב, קור, נתגבר אליהם. אך הנוכל להתגבר על המוות האורב ליהודי בכל פינה ובכל קרן־רחוב. מה מסוגלת להביא השנה החדשה ?.. גיטו ?.. פוגרומים ?.: ומי יודע מה עלולים להמציא עוד גאוני המחשבה הנאצית.

עדיין לא מסתמנת שום נקודת אור. — — —

יום שבת, 7 בפברואר 1942. שמועות זה מזמן על הקמת גיטו ליהודי לודמיר. השלטונות הנאציים החלו כבר בקביעת השטח בו מותר יהיה להתגורר ליהודים. איזור־הגיטו יקיף את רוב רחובותיה המרכזיים של לודמיר המאוכלסים ע"י יהודים. השטח הולך ומוקף גדר תיל דוקרני בגובה של שנים וחצי מטר. הגרמנים מתכוננים לחסלנו בגוויעה איטית. היהודים המתגוררים בחלקי העיר שיהיו מחוץ לתחום־הגיטו, ייאלצו לעזוב את מקומות־מגוריהם, ולעבור למקומות חדשים — לשטח־הגיטו.

מפחד השמועות המגיעות, על התנהגות הגרמנים בשעת גירוש־היהודים לגיטו בהינתן להם רק שעתיים למען העביר את חפציהם לשטח־המגורים החדש, החלו כבר רבים מהיהודים להעביר את חפציהם — לשטח הגיטו.

אנו נהיה בין אלו שנצטרך לעבור לשטח־הגיטו. מדי יום ביום אנו משתדלים להעביר חפצים, לשטח־הגיטו ובעיקר צרכי־מזון. נתגורר אצל ק. אחות אבי. נקל לתאר באיזו צפיפות נצטרך להתגורר ברגע שבחדר אחד נהיה תשעה איש.

כל קשר עם האוכלוסיה הנוצרית תנותק. נהיה מנותקים מכל מקורות־אספקה. יש אפילו אנשים הרואים בגיטו תועלת ליהודים, בטענם שניתוק היחסים בין האוכלוסיה היהודית והנוצרית — הרי זה צעד להפסקת הרדיפות האנטישמיות מצד האלמנטים האפלים והפשיסטיים. רבים רואים בגיטו שלב ראשון לחיסול היהודים הגמור של יהודי־לודמיר.

יום שבת, 28 בפברואר 1942. במשך יום אתמול נקראו 250 יהודים ע"י הגסטפו' להישלח לעבודת־כפייה לקיוב. הגסטפו אינה נזקקת יותר לצוד את הגברים לשם השמדתם. יכולה היא לסמוך על ס־כניהם, אנשי ה„יודן־ראט", שימלאו את רצון אדוניהם בנאמנות.

במשך יום אתמול הודיעו אנשי ה„יודן־ראט" ל־250 גברים צעירים, שעליהם הבקר להתייצב על יד הארבטסאמט היהודי בכדי להישלח לעבודת־כפייה. למתחמק צפוי עונש־מות. באם לא יתייצב יוצא להורג אחד מבני משפחתו.

במשך כל היום דאגנו לחיים. ידענו שגם הוא יכול להיות בין אלו הנשלחים למות בטוח. עד רדת הלילה חיים לא הצליח להיוודע, האם גם הוא ברשימה הזאת, והיינו כבר בטוחים שפסחו עליו.

מאוחר בלילה אך עלינו על מיטותינו נשמעה דפיקה בדלת. לא במהרה פתחנו. פחדנו שמא הדופק בדלת הוא שודד, המצפה רק שיפתחו לו, ואז יבואו לעזרתו עוד כמה שוטרים אוקראיניים וישדדו מה שנמצא בבית. רק שלשום פרצו שודדים לבית שכננו. הם אמנם נתאכזבו מרה במצאם רק עוני וסבל. אך לא בחלו גם בשדידת האורלוגין הישן שהיה תלוי על הקיר, ובשדידת הכרים והכסתות, רכושם היחידי שנשאר להם עוד.

חיש נודע לנו שהדופק הוא איש ה„יודן־ראט". הדלת נפתחה והועלה אור. סוכן ה„יודן־ראט" הוציא פקודה כתובה בגרמנית וחתומה ע"י הגביטסקומיסר. בפקודה כתוב „הנך מצווה להתיצב ב־1 במרץ 1942 בשעה 6 על יד הארבייטסאמט למען הישלח לעבודת־כפייה לקיוב. בעד אי התיצבות הנך צפוי לפסק דין מות מיד, ובאם תיעלם, צפוי העונש לאחד

מבני משפחתך". מיד קמה בהלה בבית. העובדה המצערת שחיים לא יהיה יותר בבית ולא נראהו, שברה את רוח כולנו. פרצתי בבכי לשמע הידיעה שעלי להפרד מחיים שכה אהבתיו וכה דאגנו במשך כל הזמן לבל יתפסוהו. פעם נתפס — והצליח לברוח; עכשיו ייאלץ לבד להתייצב. אין שום ספק שהאנשים הללו יוצאו להורג, ורק תחת מסווה שילוח לקיוב, רוצים אנשי הגסטפו לבצע הפעם את זממם.

אבי מיעץ לחיים לא להתייצב ולהתחבאות. אך חיים דוחה בתוקף את ההצעה ואינו מוכן שאחר יוצא להורג במקומו, ומה גם שהתיצבותו לידי הגרמנים אין פירושה עדיין מוות בטוח. אולי יובילום באמת לעבודה. יהיה יותר קרוב לחזית, ושם אולי יוכל לברוח, ויתכן גם לפעמים לעבור את קו־החזית ולהינצל.

במשך כל הלילה לא עצמנו עין. עם שחר הלכו אבי, חיים וסאסע ל„יודן־ראט" למען נסות אולי יצליחו להמיר את הפקודה. אך כל עמלם היה לשוא. השמות אושרו ע"י השלטונות הנאצים ואין להחליפם. גם כסף שהצענו כתמורה לא הועיל.

בצהרים חזרנו חיים ואבי הבאנו ככרות־לחם. חיים השיג כמה קילוגרמים שומן, כל זה הוכנס לתרמיל־גב שמולא עד אפס מקום ממצרכי מזון. במכנסיו נתפרו חמש מאות מרקים גרמניים. איש איש מאתנו השתדל לעזור לו כפי מידת יכלתו. מחר לא נראה אותו יותר, וספק אם בכלל נזכה לראותו.

יום ראשון, 1 במרץ 1942. **עוד אמש נפרד חיים מחבריו ומכריו.** הבקר הוא עוזב אותנו. אבי וסאסיע ילווהו עד מקום־הרכוז, שמשם יועברו לתחנת־הרכבת. אנו נפרדים ממנו בבית.

חיים לבוש מכנסי־חורף ומתניה, נעול במגפים וכובע לבד לראשו. בחוץ אך החל לדמדם השחר וכולנו קמנו להיפרד מחיים. מעיני אמי זולגות דמעות, אני נגש להיפרד. למראית עין איני בוכה, אך על לבי מעיק כאב איום, הרגשה נוראה מחלחלת בכל גופי... חיים מוסר לנו הוראות אחרונות מה והיכן למכור חפצים למען נוכל לקנות מצרכי־מזון ולהעבירם לגיטו. ולבסוף פרידה אחרונה, נשיקות ובכי. עוד הרחק מלווים מבטינו את חיים כשתרמיל־הגב על שכמו עד שהוא נעלם מעינינו. אני פורש לזווית מוחה את הדמעות, מוציא פינקסי ורושם „ב־1 במרץ שנת 1942 נרצח חיים". בשבילי זה הינו אך, באם ירצחוהו מחר או מחרתיים. יודע אני דבר אחד: שוב לא אראהו כל ימי חיי.

נזכר אני שרק לפני חדשים מספר, שעה שהגרמנים עמדו בשערי מוסקבה ואף התפארו שיכבשו את העיר, אמר: איני יודע אם אזכה לאותו יום בו תוכרע גרמניה הנאצית ע"י הצבא הסובייטי, אך אם יישאר אחד מאתנו בחיים, יזכיר את דברי". כן! כזה היה חיים, האמין במפלת הגרמנים גם ברגע הקשה ביותר.

אבי וסאסיע חזרו מהעיר בהלכם ללוות את חיים. אבא חזר מדוכא. הזיקנה קפצה אליו במשך היומים האחרונים. פניו נפלו, וקמטים מרובים נוספו בהם. בהיכנסו הביתה אחרי רגע של שתיקה פנה לכולנו — „נו, יקרים, היום שיכלנו את חיים. רק שלשום הוצאתי אתו את תפוחי־האדמה מהמרתף, למען העבירם לגיטו, והיום נצטרך להמשיך את העבודה בלעדיו. כך הוא הגורל..."

תפוחי־האדמה הפזורים בחצר הם היבול שהורדנו מחלקת־השדה. לקראת החורף חפרנום בבור על יד הבית. כיסינו עליהם בקש וזבל, למען לא יקפאו. עכשיו, עם התקרב מועד העברתם לגיטו, פתחנו את הבור, העברנום הביתה, ומכאן נעבירם לדודתי חיה, ונשים אותם במרתפה הענקי. לקיחתו של חיים ירדה עלינו במפתיע. במשך היומים האחרונים נשתכחו תפוחי־האדמה כאלה לגמרי מאתנו, וכה מונחים היו בערמה בטבור־החצר. עכשיו אנו אוספים את תפוחי־האדמה לשקים, ומפעם לפעם נעבירם העירה לדודתי. לא ידוע עדיין מהו התאריך הסופי של הקמת הגיטו. אך נראה שזוהי שאלה של שבועות מספר, ועל כן יש למהר ולהעבירם לשטח־הגיטו.

יום שני, 2 במרץ 1942. **אמש לא העלינו אור.** בילינו את שעות הערב באפלה. בכל מקום שפנינו הרגשנו בהיעדרו של חיים. דומני שאיני זוכר תוגה כזאת שירדה עלינו במשך כל זמן המלחמה.

איני יודע איך יקבל איש ידיעה אחרי שהוביל בר־מינן לקבורה, ובאים ומבשרים לו שהמת קם לתחיה. בוודאי לא יאמין בדבר. גם אנו לא האמנו לבשורה שהביאה לנו הבוקר ש. שהאנשים שנשלחו אתמול בבוקר, הוחזרו ע"י הגרמנים. בהתחלה לא האמנו לשמע אזנינו. אך עד מהרה נוכחנו לדעת שדבר החזרת האנשים היא עובדה.

דרך השדות נראה חיים צועד כולו עייף. כולנו רצנו לקבל את פניו. שמחה בלתי משוערת תקפה את כולנו. האפלה נדחקה בין רגע ובמקומה נתמלא הבית אור גדול. חיים ספר לנו את כל קורות נסיעתם במשך יום אתמול.

כל המאתים וחמישים איש הוכנסו לשני קרונות־משא, בצפיפות בלתי מתוארת, האנשים נסגרו מבלי לאפשר להם לצאת. בקרון לא היה מקום לא רק לשבת אלא גם לעמוד. בגלל הצפיפות לא בא במשך כל יום אתמול אוכל לפיהם, מבלי לנענע ביד או רגל הובלו עד קובלו. הקרנות נדחקו למסילה צדדית. כה עמדו במשך יום שלם. איש לא פתח את הקרונות, לא הביא להם אפילו טיפת מים. ספק רב, באם היו צריכים להמשיך כך עוד יומים, היו נשארים בחיים. הבוקר חלו לפתע לובילם בחזר לודמיר. לפי השמועות שהגיעו לאזניהם, הופצצו פסי־הרכבת ע"י פרטיזנים שפעלו בסביבות קובל, ואילצו את הגרמנים להחזיר האנשים כשהם עדיין בחיים. אכן זה המקרה היחידי שהגסטפו תיקח אנשים ותחזירם. יש לשער שהנאצים פחדו שפרטיזנים עלולים להתנפל על הרכבת, באם תמשיך בדרכה, והאנשים שישוחררו עלולים להצטרף אליהם, ובזה לחזק את כוחם.

יום רביעי, 1 באפריל 1942. **היום ערב פסח.** החדרים ריקים, הכל הועבר לשטח הגיטו. אנו ישנים על הרצפה. רק השולחן, כמה כסאות וספה, הם הרהיטים היחידים בבית. היום העברנו לגיטו גם כל כלי־החמץ שלא נשתמש בהם במשך שמונה ימי פסח. אנו היהודים נראים בימים אלו, כשם שנראו יהודי מצרים לפני שלושת אלפים שנה. אך במקום לחופש — אנו עומדים להיות מגורשים, לאפלה גדולה שטרם ראינו כמותה. אמי בהדיחה את כלי הפסח שהורדו מהגג

מקוננת בבכי. מי יודע אם תזכה להשתמש בהם עוד בשנה הבאה. דומה לה שזו השנה האחרונה שנשתמש בהם.

ליל הסדר. הכל ערוך על השלחן בצורה חגיגית. אמי הדליקה את הנרות. על השולחן מונחים המצות שאפינום בפחד. והצלחת עם החרוסת. כרפס זרוע ושאר ירקות. את מקום היין ממלא משקה עשוי מתפוחי־עץ מיובשים. לכל אנשי המשפחה עומדים מוכנים הכוסות, במרכז השולחן כוסו הגדול של אליהו הנביא.

אבי שחזר מבית־הכנסת הצליח בקושי לאספנו מסביב לשלחן — האומנם יש עוד לשבת ולערוך „סדר" שעה שמתחוללת פורענות כזו לגבינו. הרי אנו כה מושפלים ומורדפים, פי כמה מיהודי־מצרים. לא „שמחנו" על המצות.

„בואו ונערוך את הסדר האחרון בבית זה... מי יודע היכן נהיה בשנה הבאה... מי יודע אם נחיה כולנו ונוכל לשבת מסביב לשולחן" — אמר אבי, בקול־תחנונים, כשדמעות חונקות את קולו.

מיד מתפייסים אנו, ומתיישבים מסביב לשולחן. איש איש במקומו. תוגה מכסה את פנינו ודמעות ניגרות מעינינו.

בגורלי נופל לשאול את ארבעת הקושיות כמדי שנה בשנה אך התחלתי ב„מה נשתנה הלילה הזה"... ובכי איום פרץ מגרוני, לא אמשיך. מוטיל קם וממשיך במקומי.

אבי ומוטיל קוראים באגדה. אמי נזכרה באותו רגע בר. היכן היא? השלום לה? ומי יודע אם היא בריאה? הרי קראנו בעתונים, לפני פרוץ המלחמה עם הגרמנים, שהם הפציצו את חיפה ותל־אביב. אמי מוציאה כוס שמיני ומוזגת אותו, דומה לה שגם ר. יושבת כאן אתנו. אחרי כן מוציאה היא מכתב ממקום סתר שהחביאתו, לוקחת בידיה את אותו דף ניר המקומט, מקרבה אותו לאור הנרות הדולקים, מישרה אותו בזהירות וקוראת בו בלחש. דומה שהיא מתפללת. דמעות נגררות מעיניה ומרטיבות את דף הנייר. בודאי כבר קוראת בו בפעם המאה או מאתיים ובכל זאת, נדמה שרק פתחה אותו בפעם הראשונה.

„אני לא אזכה כבר לראותה. ידעתי עוד בהיפרדנו, עת שנסעה" — אומרת אמי, ומקפלת בזהירות את דף הניר ומכניסה אותו למעטפה הקרועה.

הדמעות מנעו מאתנו לקיים את „מצוות סעודת פסח". גמרנו את „הסדר" ובדממה עצובה הלכנו לישון. אחלנו זה לזה לכות לשנה הבאה.

יום שני, 13 באפריל 1942. אנו עוברים היום לגיטו. סופית עוזבים את הבית שבו התגוררנו למעלה מ־10 שנים. שכן אוקראיני מעביר בעגלתו את חפצינו האחרונים, שהשארנום עד היום בבית, מבלי להעבירם לגיטו. לפני צאתנו מהבית יש לשטוף את הרצפות ולדאוג לבל יישאר שום לכלוך, כן יש לדאוג לשלמות החלונות והדלתות. עוד היום אחרי הצהרים, ייכנסו דיירים חדשים המצפים זה מזמן לרגע הסתלקותנו מהבית הזה. עוד לפני צאתנו באו לקחת את מפתח הדלת. יש והציעו לנו להשאיר את הדברים ולא לסחבם לגיטו בטענה שבמילא יהרגונו והחפצים לא יביאו לנו שום תועלת.

אני הולך אחרי העגלה המובילה את שארית־רכושנו לגיטו. דומני שהולך אני אחר לוויה. ואולי נכונים דברי אחדים — „אנו הולכים לקראת דרכנו האחרונה".

יום שני, 1 במאי 1942. זה כשבועיים שאנו מתגוררים בשטח־הגיטו. עד היום איש עוד לא הקפיד על כניסתנו וצאתנו משטח הגיטו. היום בשעה 11 נסגר הגיטו באופן מוחלט. מהיום יהודי הנתפס מחוץ־לגיטו ללא רשיון צפוי לעונש מוות. יציאה תינתן רק לעובדים מחוץ לשטח הגיטו. הליכתם תהיה מאורגנת, ואסור יהיה להם להימצא ברחובות, שדרכם אינם צריכים לעבור למקום־עבודתם או לגיטו.

קרוב לעשרים אלף יהודים נסגרו תחת גדר תיל דוקרני בגובה של שנים וחצי מטר. 11 חוטי־תיל דוקרניים מתוחים על העמודים הגבוהים המסובבים את שטח־הגיטו. משמר קבוע של שני שוטרים מזויינים נעמד על יד שער־הגיטו המזרחי והמערבי. אנו מתגוררים כמה מטרים מהשער המזרחי ומכאן ניתן לי בקלות לעקוב אחר התנועה שעל יד השער. השער השלישי של הגיטו מוביל ישר לבית־הסוהר, בנין בית־הסוהר נמצא כבר מחוץ לשטח־הגיטו.

סיירים מסיירים ביום ובלילה מסביב לגדר־הגיטו בשמרם לבל יוכל איש להסתנן מחוץ־לתחום למען השיג מצרכי־מזון.

על שער־הגיטו הפונה לצד ה„ארי" ניתלה שלט גדול ואותיות ענק גרמניות מכריזות:

Achtung! Flecktyphus. Eintritt in ghetto verboten!

נראה שבהזהרה זו מתכוונים הנאצים להטיל פחד על התושבים בני לאומים שונים המתגוררים מחוץ לתחום־הגיטו למען יפחדו לבוא במגע עם האוכלוסיה היהודית בגין הפצת מחלות מידבקות השוררות כאילו בגיטו.

כמה משונה אנו נראים מהיום. מעבר לגדר במרחק של כמה צעדים ממני מטיילים להם אנשים חפשים. ילדים משחקים להם. רשאים ללכת כאוות־נפשם, רק כמה צעדים ממני מעבר־לגדר נהנים האנשים מקרני שמש־האביב, מהעצים שהתעוררו מתרדמת־החורף הארוכה, מהאדמה שמתכסה בפרחי־האביב ומשירת הצפרים החוזרות מהארצות החמות.

שם מעבר לגדר מורגשת התעוררות מתרדמת־החורף — כאן בשטח־הגיטו מורגשת הצפיפות, הדכאון, והרגשת ההשפלה עדי עפר.

יום שבת, 25 ביולי 1942. החודש השלישי בגיטו. זה שלשה חדשים שיהודי לודמיר נתונים להשתוללות רעב ומחלות. גם אלו שהכינו מלאי של מצרכי־מזון הספיקו במשך שלשת החדשים לגמרו. הנאצים הפסיקו לספק לגיטו גם את המנות הזעומות שהיו מספקים עד עתה. נראה שהחליטו שנוכל לחיות גם בלי שמונים!! גרם לחם ליום. מקור האספקה היחידי של מצרכי־מזון לגיטו הם — מאות הפועלים היוצאים מדי יום ביום לעבודות שונות. בחזרם מצליחים להגניב בתרמיליהם, או מתחת לבגדיהם, מצרכי־מזון שונים על אף הבדיקות הקפדניות הנערכות ע"י השער. אחדים מסכנים את חייהם, בצאתם דרך גדר התיל לשטח ה„ארי"; שם מצליחים הם להחליף חפצים שונים בלחם.

חיים עובד זה כחודש, ביחד עם עוד 150 יהודים, בחפירת אדמת־כבל להסקה. מדי יום שני בשבוע, השקם בבוקר, הם יוצאים לעבודתם הכפרה, במרחק של עשרה ק״מ. במשך כל השבוע אינם יכולים לחזור, ורק בשבת לפנות־ערב הק־בוצה מוחזרת הביתה.

שבת אחרי הצהרים. כל השבוע אני יוצא מעבר־לגיטו לפגוש את חיים למען הגניב את המצרכים שהצליח לקנותם בכפר. לחם קמח תפוחי־אדמה — כל זה יש להגניב דרך חוטי־התיל. עשרה קילומטר סוחבים על הגב את כל המיצ־רכים האלה למען הביאם לגיטו, לפעמים גם יקרה שבדרך עורכים חיפושים, וכל כמויות־המזון הזעומות, שהצליחו להשיגם במשך כל השבוע, הולכים לאיבוד. ואז ניסתם לנו מקור־האספקה האחרון.

שקי תפוחי־האדמה, שקי הקמח והגריסים שהכינונו לפני לכתנו נאכלו במשך שלושת החדשים. למען לא נגווע ברעב אנו נאלצים לקנות ככרות־לחם במחירים אגדתיים ממש. אנשים שגם כספם תם — מתים מרעב. הסבל הוא בלתי מתואר.

ידיעות המסתננות לגיטו מערים אחרות מוסרות על פוגרומים והשמדה של האוכלוסיה היהודית. אך אנשי ה־„יודן־ראט״ מרגיעים את היהודים בלודמיר בהסתמכם על הבטחות שניתנו להם ע״י אנשי השלטון הנאצי הטוענים שי־הודי־לודמיר עובדים בסדר ושום סכנה לא נשקפת לחייהם.

בבתים מסדרים מקלטים בכדי להסתתר בהם בשעת הצורך. כל אחד מאתנו היושב בגיטו יודע את הצפוי לו ושאין לסמוך על הבטחות התליינים הגרמנים.

יום שני, 10 באוגוסט 1942. חיים אינו עובד יותר מחוץ־לגיטו. רוב היהודים שעבדו עד התחלת החודש, מחוץ לשטחי־הגיטו, פוטרו מעבודתם. הגרמנים מניחים דרך לוד־מיר כבל תת־קרקעי הצריך לשמש לגרמנים בתור קו־טלפון. למען הקשות על הפרטיזנים את ניתוקו, הוא מוכנס בעומק של 120 סנטימטר. בעבודה זו מועסקים כאלף יהודים.

הנאצים המפקחים על ביצוע העבודה מתאכזרים בפוע־לים בצורה איומה. העבודה היא מפרכת והאנשים נופלים תחת כובד־העבודה והרעב.

שמועות מופצות בגיטו שעם גמר הנחת הכבל יושמדו היהודים כפי שקרה מעבר לבוג, כשהנאצים לא היו יותר זקוקים לעבודת היהודים.

יום ראשון, 16 באוגוסט 1942. קנינו בעד כסף עשרים וחמישה ק״ג חיטה אצל שכננו לשעבר ח. המתגורר ברחוב הלוצקאי מול הסיבוב לכפר זימנה. עלי להעבירם לגיטו. בחרנו ביום ראשון כהיום הנוח ביותר להעבירם. השוטרים ממעטים להסתובב ברחובות. התושבים הנוצריים ממשיכים לישון ואינם קמים עם עלות השחר כיום יום.

הגיטו עוד עטוף בשלוות הלילה. חיים מעיר אותי ומלוה עד לגדר הגיטו. המשמר הגרמני העומד על יד שער־הגיטו מסתובב מתוך שממון הנה והנה. אנו נכנסים לסמטה צדדית המובילה לגדר־הגיטו המתפתלת כאן בין גנים וחצרות. מה נראים משונים פה כל החיים. חצי מטר מבדיל רק בין חצר יהודית שתושביה נתונים בצפיפות איומה. נפוחי־רעב, ילדים זועקים לפת־לחם או גועים מבלי שהוריהם יוכלו להושיעם — צעד מעבר לאותה גדר ארורה, משתרעת חצר שניה שתושביה אנשים חופשיים, אינם נתונים בבעתה תמי־דית, רשאים להתהלך כרצונם.

הגרמנים ביודעם שכאן המקום הנוח ביותר להסתנן מחוץ לגיטו, מקפידים כאן במיוחד. חוטי־התייל מחוזקים ומרושתים. משמר־משטרה נע מסתובב בלי הרף, בעברם כל כמה דקות דרך אותו מקום. על כן יש להקפיד לבל יתפסוני ולנצל את אותו הזמן הנמשך רק דקות ספורות עד שאנשי המשטרה יפנו בחזרה.

רגע אנו מקשיבים באם לא נשמעים עקבות המשמר המתקרב. בכל הסביבה הושלך הס. דממת־הלילה עדיין שוררת פה. חיים מרחיב בשתי ידיו את החלל שבין חוטי התיל המגיע רק עד 20 סנטימטר בין חוט אחד למשנהו. אני מעביר בזריזות את גופו ונעלם בין שיחי הגן שמעבר־לגיטו.

אחר דקות ספורות אני מתהלך כבר ברחוב הלוצקאי. כבר הרבה פעמים יצא לי להיות מעברו השני של אותו גדר־תיל דוקרני. אך תמיד לא הרחקתי לכת. הפעם עלי לעשות דרך ארוכה. להיות באותו רחוב שבו התגוררנו מיום היוולדי, שבו מתגוררים עדיין חברי שהנאצים הפרידו בינינו. בחצר התגוררנו, במשותף שחקנו, ובצוותא התחלקנו בחודשי החורף המושלגים, והתרחצנו ודגנו דגים בכל חדשי־הקיץ החמים בנהר המתפתל ברחובנו לכל אורכו.

העיר עדיין עטופה בתרדמת־הלילה. האנשים טרם הספיקו לקום משנתם. רק אנשים בודדים נראים שזה אך קמו או חוזרים מעבודת־לילה כשהם ממהרים איש איש לדרכו.

הפחד שהיה בצאתי מהגיטו פג במהרה, ובמקומו, נוסף בי רגש של חופש ובטחון. טחנות־הקמח של בלום ווילמן לשעבר עומדים בשממונם. בחצרות הרחבות שלפניהן שוררת דומיה. לשעבר היו כאן מגיעים מדי יום ביום מאות אכרים מכל הכפרים הסמוכים לטחון את גרעיניהם לקמח.

אני עובר ע״י הבית שבו התגוררנו רק לפני חדשים מספר. עכשו רוב הבתים שנעזבו ע״י היהודים, מאוכלסים ע״י משפחות נוצריות שהועברו מיד עם סילוק היהודים לגיטו.

ממול משתרע גן עצי־הפרי, שעציו ופירותיו העומדים בהבשלתם מפיצים ריח נעים למרחקים. כמה צח כאן האויר. ח. חיכה לבואי. מיד הכניסני לאחד ממחסניו, לקח את השק שביד, מלאו בגרעינים ובהעמידו על המשקל פנה אלי: „הריני שוקל לך רק שתים־עשרה וחצי קילוגרם חיטה למען לא יקשה לך בדרך. חזור מיד בשנית ותקבל את המחצית השניה״.

בצעדים מהירים אני חוזר לגיטו. למען לא לבזבז זמן מיותר איני נעמד לנוח ובהקשות המשא על גבי הנני מעבירו בהליכה מכתף לכתף.

חיים מסתובב בגיטו על יד הגדר ובראותני מתקרב מראה בידיו להתקרב אליו. בזריזות אני מעביר את החיטה דרך הגדר ומקבל מידו שק ריק וחוזר בשנית.

שוב אצל ח. הוא שוקלני את שתים־עשרה וחצי הקילו־גרמים הנותרים. אני חוזר בשמחה עם המטען לגיטו. לפחות לשבועים יספיק כבר לחם בבית.

בחזרי נראית כבר התעוררות בחצרות. התושבים קמו משנתם.

מאחת החצרות קוראים בשמי. אני מפנה את ראשי. הקורא הוא חברי שהתגוררנו בחצר משותפת. כרגע עומד לבוש בבגד חג ומשחק בפתח ביתו בכלבלב שחרחר. אני מראה לו ביד שאין זמן להעצר. עלי לחזור לגיטו.

שוטרים וגרמנים העוברים אינם שמים לב אלי. אין הם שמים לב לאותו ילד ההולך ברחוב ושק על גבו.

שוב על יד גדר הגיטו. חיים המחכה לי באי סבלנות ובדאגה חוטף מידי את השק ועוזר לי להכנס לגיטו. כמה נראים כאן עצובים החיים!

מאחר שזה ימים שלחם לא בא לפינו, הרי מיד הננו מתחילים לטחנו, בטחנה שלנו טחנת יד המסוגלת לטחון במשך יום כ־15 קילוגרם תבואה. ברצוננו אנו הופכים אותה לקמח או לגריסים. כל טחנת־קמח הפרימיטיבית מורכבת משתי חתיכות פח עגולות ומלאות חורים. עיגול פח אחד מצומד לספסל, עליו מתלבש עגול שני שקטרו גדול מהראשון רק בכמה מילימטר. בחלל שבין פח למשנהו נשפכים הגר־עינים. ובידיות היוצאות מהפח העליון מסובבים הלוך ושוב. הגרעינים נשחקים בין שני הפחים ונקרעים לחלקקם קטנטנים ונעירים כך נהפכים הגרעינים ספק קמח־עבה ספק גריסים.

כמה מאושרים אנו שעוד הערב תאפה אמי לנו ונוכל לסעוד את לבנו אחרי שכמה ימים נעדרה פרוסת לחם מהבית.

יום שישי, 27 באוגוסט 1942. עבודת הכבל הושלמה כל הפועלים פוטרו מעבודתם. הבודדים עבדו מחוץ לתחום הגיטו סולקו מעבודותיהם. רוב הפועלים עסוקים השבוע בפיעטידן. יום יום יוצאים לעבוד מאות פועלים כל העבודה המבוצעת שם מתרכזת בחפירת שלושת בורות ענקיים. הגרמנים טוענים שעומדים להקים במקום הזה שדה־תעופה, והבורות ישמשו למחסני בנזין תת־קרקעיים.

הפחד בגיטו גובר מיום ליום. השמועות על חיסול־הגיטו מתגברות. בעיקר הטילו מבוכה הבורות הנחפרים בפיעטידן. יש האומרים שהבורות ישמשו לקבירת אלפי אנשים. הכנת מקלטים מתנהלת במלוא־הקדחתנות. איש איש מכין לו מקום להסתתר בהגיע הרגע הדרוש.

יום שני, 30 באוגוסט 1942. חדירת הבורות הפיעדטדין מתנהלת במלוא הקדחתנות. המפקחים על ביצוע־העבודה מזרזים בפועלים במלוא כוחם. הגביטס־קומיסאַר טוען שיש לגמור את העבודה בזמן הקצר ביותר. היום נלקחו לעבודה למעלה מאלף יהודים למען גמור את שדה התעופה המסתורי, המעורר חששות רבים בלבבות היהודים

היהודים החקלאיים מהכפרים הסמוכים שהתגוררו במשך הזמן בכפרים הסמוכים, הובאו גם הם תחת משמר משטרה לגיטו. החל מהבוקר מגיעות מכונות־משא גדושי שוטרים אוקראינים מזויינים ברובים. מכונות־משא מובילות ארגזי תחמושת.

בשער־הגיטו הוגברה השמירה. לשוטרים צורפו גם גרמנים. כל רשיונות־היציאה מחוץ לגיטו בוטלו ואין איש עוזב את הגיטו.

הפועלים שחפרו היום בפיעטידין במרחק של שבעה קילומטר מערבה מלודמיר הוחזרו לגיטו תחת משמר מזוין וכל כלי־החפירה נלקחו מהם.

כל העובדות הללו מטילים במבוכה את כל תושבי הגיטו ומחזקים את ההשערה שהנאצים עומדים לערוך טבח ביהודי לודמיר. האנשים בגיטו רצים מבוהלים לחפש מקלטים בכדי להסתתר בהם. בביתנו החליטו לישון הלילה בעלית־הגג. אצלנו כמעט ואין שום מקלט ראוי לשמו. אמנם בעלית־הגג סודר קיר כפול ובבית נחפר מזמן מרתף קטן, אבל רק אנשים בודדים יכולים להסתתר בהם, בה בשעה שבחצר דודתי ק. מתגוררים למעלה מעשרים וחמש נפשות.

הרבה אנשים החליטו לעבור לגיטו של בעלי־המקצועות הקיים בחלקו הדרום־מערבי של מרכז־העיר בהיותם בטוחים ששם לא יפגעו בהם הנאצים.

חיים שבא הביתה סיפר שביקר כרגע אצל ידידו וחברו לעבודה מלפני המלחמה. ובביתם מתכוננים לשכון הלילה במקלט. גם הוא הוזמן לבוא הלילה למקלטו. אני מפציר בחיים שיקחני אתו. בהתחלה הוא מתעקש שאשאר בבית ולבסוף נעתר לבקשתי ומסכים לקחת אותי בתנאי שלא יצטרך להר־בילני במשך הלילה הביתה באם יתחשק לי.

בגלל הפחד, שעלול לפרוץ פוגרום, אמי החליטה להש־תמש בכמות הקמח האחרונה שבבית לאפיית לחם. בינתים עיסה את הקמח בהוסיפה כמות גדולה של סיבים. אבא הכין עצים. מחר בבקר יבעירו את התנור ויאפו את הלחם. מאחר שהתכוננו ללכת למשך הערב והלילה מהבית אמי אופה על המחבת פיתה, וחיים מחלק אותה בינינו לשני חצאיים.

נעלי שנקרעו זה מזמן הוחלפו בזוג נעלים חדשות של חיים שהחזקנום למכירה ברגע שנזדקק לכסף. כרגע באין לי שום נעלים נתנו לי לנעול אותם. דומני שמספיק רק נעל אחת לזוג רגלי. כה גדולות הן.

אנו שמים את מחצית הפיתה בכיסי מעילנו ויוצאים מהבית. בצאתנו מהחצר אנו פוגשים את חנלה וסאסיע, הבאות מדודתי חייה, הן מספרות שבבית הדודה חייה התאספה כל המשפחה, מנדל ואשתו, יוסף עם צביה וחימ׳ל, פרץ ובעלה; היחידי שמאן לבוא הוא ברוך עם אשתו וילדיו, בבטחו בזה, שמתגורר בגיטו של בעלי־המקצועות, חייה מורידה את כל כלי־המיטה למרתף, וכל אנשי הבית יישנו בו הלילה. למרתף סודרה כניסה מוסווית דרך ארון־כלים הנמצא בתוך אחד הקירות העבים במטבח האפל למחצה. חנלה וסאסיע מספרות לנו, שגם הן ילונו הלילה אצל חייה, ומבקשות גם מאתנו להצטרף אליהם. חיים דוחה את הבקשה באמרו שהומזן כבר ע״י ידידו לידרמן.

חיים מחזיקני בידו וסוחבני דרך חצרות וגדרות, אנו מגיעים לביתו של ל. המתגורר בחצר מול האַרבטסאמט. חלונותיו הדרומיים של ביתו פונים ישר לבית־הסוהר, שבינו לבין ביתו משתרע מגרש רחב ידים עם תלי תלים של ערמות אפר, אבנים וכל מיני כלי־בית שרופים, שרידים אחרונים מאותם הבתים היהודיים המרובים שהיו מגובבים ממש אחד על משנהו ונאכלו כולם באש־ההפצצה הנאצית עם פרוץ התקפתם על לודמיר. את דיירי־ביתו של ל. פגשנו מבוהלים. אחדים התכוננו ללכת לחפש מקלט אצל ידידיהם. אחדים הסכימו להישאר במקלטם. איש איש ועמדתו. לכל אחד נדמה שמקלט חברו בטוח ממקלטו. אחדים עזבו את ביתם, לעומת אחרים שבאו להסתתר אצלם. ל. ואשתו גם הם בין המתכר־נים ללכת למכיריהם במלאם שני סלים עם חפצים שונים

הם יוצאים מהבית. לפי בקשתם אנו מצטרפים אליהם. בחוץ מתחיל כבר להחשיך. אנו מגיעים למקומנו החדש כשהאפלה התחילה כבר לכסות את רחובות־הגיטו. לאורו הקלוש של גפרור שהודלק ע״י חיים אנו עולים על המדרגות הנמצאות בפרוזדור והמובילות לקומה ב׳. (הבית נמצא בקרן הרחוב בכניסה לבית הספר „תרבות״. ממולו נמצא לשעבר בנין בית המרקחת „נובה אפטיקה״) שזה מזמן נהרס ע״י הנאצים, למען יוכלו בקלות לפנות שמאלה, במכוניות־המשא הענקיות, בעלות כמה קרונות, המביאות בלי הרף הספקה לחזית.

אנו נכנסים לאחד החדרים שבו אנו פוגשים כעשרים איש, כמה תינוקות המתיפחים מבלי שיוכלו להרגיעם. המקלט הוא למעשה חלק מהחדר. הוא הובדל ממנו אך בקיר הדומה לכל יתר הקירות שבחדר. מאחורי ארון ישן נמצא פתח־הכניסה. די להזיז את הארון, ומיד יתגלה הפתח המוביל לאותו חדר מסתורי ואפל הנקרא „מקלט״.

חיים בראותו את מבנה המקלט והתינוקות, החליט לחזור לביתו של ל. גם אשתו עם שני ילדיה אינם מסכימים להישאר, אולם בעלה (חברו של חיים) התעקש ואינו מוכן עכשיו בלילה לחזור, אך הבטיח בבוקר לחזור לביתו.

אשתו של ל. עם שני ילדיה, חיים ואני חוזרים. בגיטו שוררת אפילה. רוב האנשים יושבים במקלטים. רק פה ושם נראים עדיין אנשים בודדים הרצים ממקום למקום כעכברים שניצודו במלכודת.

אשתו של ל. מובילה אותנו למקלט הנמצא באולם הכניסה בביתה, והמשמש ספק בתור מחסן־עצים ספק בתור מטבח משותף לדיירי כל הבית. גם כאן המקלט הוא קיר כפול. הכניסה היא דרך ארון העומד ע״י אחד הקירות, אך מסודר ברוב אמנות. לו גם יוזז הארון לא יובדל במאומה אותו חלק של קיר מכל יתר חלקיו. בארון עומדים לשם הסוואה כמה בקבוקים ריקים, כלי־חרס שבורים וכלי־בית אחרים שהוצאו מכלל שמוש. לאורך הקיר עומדים עוד כמה ארונות וערמות עצים וקרשים.

בהכנסנו למקלט שהוא ארוך וצר. אנו פוגשים בו כעשרה אנשים. מיד שואלים על המתרחש בגיטו ולשמועות ששמענו איש איש מהם הוא בדעה שבאם יפרוץ פוגרום הוא יתחיל הלילה. באם נצליח לעבור את הלילה בשלום הרי בבוקר יכול לחזור איש איש לביתו מבלי שום סכנה.

בגין החפצים המרובים הנמצאים במקלט, וביניהם רהיטים שונים ושקים, הצפיפות היא גדולה עד מבלי אפשרות לשכב לישון ואנו מבלים את כל שעות הלילה בישיבה וחרדה לקראת השעות הבאות.

יום שלישי, 1 בספטמבר 1942. נדמה היה לנו הלילה כה ארוך שאין לו גבול. ישבתי וספרתי את השניות והדקות עד שסוף סוף זכיתי לראות את קוי האור הראשונים המפציעים דרך סדקי קירות־הקרשים של המקלט. בשקט פתחנו את פשפש־המקלט ולאחר שנוכחנו ששקט שורר ומאומה לא התרחש במשך הלילה, החלטנו לצאת מהמקלט.

יצאתי מהמקלט עייף ורצוץ; עפעפי עיני נעצמות מרוב עייפות שלא ניתן לי לישון במשך כל שעות הלילה; אך שמח שהנני חוזר הביתה לשכב ולישון. דומני באם אגיע הביתה אישן יממה שלמה מבלי התעורר — כה עז רצוני לישון.

כולנו יוצאים ומתפזרים. כמה אנשים וביניהם אני ואחי נכנסים לחדרה של גברת ל. שהספיקה בינתיים להשכיב את שני ילדיה לישון, ובעצמה הזמינה את כולנו לכוס־תה חם. בינתיים מגלגלים שיחה. דרך חלונות החדר הפונים לעבר בית הסוהר נראים 6 שוטרים מזויינים המסתובבים לאורך גדר־הגיטו. זה מעורר חשד בלב אנשים אחדים. גברת ל. מרגיעה אותנו שזה בודאי משמר בית הסוהר.

אני מבקש מחיים שנלך הביתה למען אוכל לשכב לישון. אך בראותי את חיים ממאן לוותר על השיחה המתגלגלת מסביב לשולחן, אמרתי לו שהנני הולך לבדי.

יצאתי לרחוב כשפני מועדות ישר הביתה. בחוץ התחיל אך לא מזמן להאיר השחר. ע״י הארבייטסאמט הסגור נתקלתי בקבוצת פועלים שהיו היחידים בכל הרחוב ששררה בו דממת־מות.

רוח בוקר קלילה ריעננה אותי. עפותי פגה במקצת. החילותי להרחיב את צעדי למען הגיע ככל האפשר יותר מהר הביתה. בדרך אני נתקל בחברי לספסל־הלימודים שכינוהו בכיתתנו „אוציקי״. פגשתיו עומד בשולי־המדרכה כולו רועד מקור. חברי נשאר רק עם אביו, לאחר שאמו מתה לפני חדשים מספר ואחיו, ואחיו נתפס ע״י הגסטפו. כרגע אביו חולה ורתוק למטתו. באין להם מקום היכן להסתתר נשארו הלילה בביתם. אך קם משנתו יצא הרחובה לעמוד על המתרחש.

זה כחודש לא נפגשנו בגין מצב היאוש והדכאון ששרר בגיטו ולא היו משום כך נתונים יותר למשחקים ושיחות, ואיש איש היה עסוק בדאגותיו וטרדותיו. בהפגשנו, מיד החילונו לגלגל שיחה.

חברי שאלני הנכון שהגיטו מוקף מאמש בשעה 10 בלילה? ובכן אנו מחליטים ללכת ולבדוק, הנכונה השמועה שהגיטו מוקף או לא. השאלה הראשונה הצפה בראשנו: לאן נפנה? אנו יורדים לרחוב קוליובה, דרך בית־הכנסת הגדול שבו נמצאות כמה משפחות כפריות שהוכנסו לגיטו ע״י הנאצים בימים האחרונים, ובאין להם שיכון, מתגוררות הן בבית־הכנסת.

בהגיענו לגדר הגיטו ראינו לכל אורך הגבול עומדים שוטרים מזויינים במרחק של כמה עשרות מטרים איש מחברו. אם כן, סימן שהגיטו מוקף. אנו מחליטים לגשת לשער המערבי של הגיטו לראות באם יינתן לפועלים לצאת דרך השער לעבודתם. אנו מגיעים שוב לאַרבטס־אמט. אותה קבוצת־אנשים עדיין עומדת על יד הדלתות הסגורות ומצפה לבואם של אנשי ה„יודן־ראט״ בכדי לצאת לעבודה. אנו ממשיכים בדרכנו. בינינו לבין השער מבדילים רק כמאה מטר. לפתע אנו משגיחים, בקבוצות שוטרים אוקראינים מזויינים ומלווים גרמנים המתקרבים לשער. רגע אנו נעצרים לראות מה מעשיהם. אך הגיעו לשער ומיד מתחלקים לשתי קבוצות במהירות מפליאה. אחת פונה לעבר הבתים שמצד ימין של הרחוב והשניה לצד שמאל. הם פותחים באש מרוביהם לעבר קבוצת האנשים העומדים ע״י האַרבטס־אמט. האנשים מתחילים לרוץ ולהתפזר. כהרף עין גם אנו מתחילים

לרוץ כשכדורי המשטרה הנאצית שורקים מסביבנו. אני פונה מאחורי בית למען מצוא מחסה מפני הכדורים. רגע אני מהרהר, היכן לרוץ? חברי נעלם מיד, נשארתי לבד. כמה עשרות מטרים ממני נשמעים צעקות השוטרים ובכי יהודים. אני רץ בכל כח ומתפרץ לבית שבו השארתי לפני כחצי־שעה את חיים. בעמדי על סף הדלת ובראותי כולם יושבים מסביב לשולחן מבלי עוד לעמוד על הנעשה במרחק של כמה עשרות מטרים מהם, אני צועק בכל כוחי — „הצילו את נפשותיכם! ברחוב פוגרום!" —

הדי־היריות נשמעו כבר בבירור ולא היה צורך במילים נוספות. מיד קמה בהלה. הכל התנהל במהירות כה מסחררת שלא הספקתי לעמוד על המתרחש בבית. כסאות התהפכו, אנשים צעקו. מאן דהו סוחבני בידו. אחרי שניות אחדות מצאתי את עצמי במקלט וחיים עומד לידי. מסביבנו נמצאים עוד כמה עשרות אנשים, ביניהם אשה עם תינוקת על זרועה. במקום מנין האנשים שהיינו הלילה במקלט התאספו עכשיו עם פרוץ הפוגרום כשלושים איש. הצפיפות איומה. התינוק שעל זרועות אמות מתחיל להתייפח. דרך סדקי קירות־הקרשים של המקלט מגיעים קולות הצעקות של המשטרה והז'נדרמריה הנאצית. נשמעות צעקות האנשים שנתפסו, התחננויות הנשים, בכי־הילדים ויריות למען הבהיל וזרז את האנשים בדרכם האחרונה.

נשמעה כבר התפרצות המשטרה לבית שבו אנו מתחבאים. הם דופקים בקירות וברצפה למען גלות מקלטים. נראה שלאזנם הגיע בכי התינוקת. אנשים מציעים לאם להחניק את ילדה למען לא תמיט אסון על כולנו. האם מנסה לסתום בידה את פי התינוקת אך כל מאמציה להשתיקו עולים בתוהו. האנשים רוצים להוציאו מידה ולהחניקו, באם לא תסכים בעצמה להמיתו. לבסוף מסכימה לצאת מהמקלט ולהניחו בבית ובעצמה תחזור למקלט. בזהירות מנסים לפתוח את פשפש־המקלט למען תת לה לצאת עם תינוקה מבלי שהגרמנים ישגיחו מהיכן יצאה. אך באותו רגע מוקף כבר הבית כולו מבפנים ומבחוץ ע"י שוטרים וגרמנים המתחילים להרוס את קירות המחסן למען גלות מהיכן מגיע קול־הבכי.

הנאצים יורים למקלטנו. בגרזנים דופקים בקירות למען פרוץ פנימה, באיימם עלינו שנצא — אחרת יהרגו את כלנו. איש מאתנו אינו זז ממקומו, כולנו רואים שאנו אבודים. עוד רגע ויהרסו את הקיר ויגלונו. האנשים נבהלים ומתחילים לבכות. הנה נופלים כבר הקרשים הראשונים מהקיר שנפרץ ע"י השוטרים בגרזניהם שבידיהם. לעיניהם מתגלים כל אנשי המקלט המצטופפים בפחד וחרדה.

מיד מתחילים לקרוא לחבריהם בצעקה „נאַשלי!!" (גילינום). הקיר נפרץ כולו. קרני־השמש הראשונות פרצו בפתאומיות פנימה בדחפם את האפלה ששררה פה רק לפני שניות ספורות. כולם פורצים בבכי וצווחות. האמהות תופסות את ילדיהן. הגברים קוראים לנשותיהם. קולות ובכי האנשים מתערבבים עם צעקות ויריות הגרמנים והשוטרים הצועקים: Jude heraus! (יהודי צא!).

שוטרים פורצים פנימה ומתחילים להכות ברוביהם באנשים ונשים למען זרזם לצאת. כמה אנשים מתייאשים ויוצאים בו ברגע, בהתחננם מהשוטרים לבל ירביצו בהם. אחדים עדיין מחפשים למען הצל את נפשותיהם. חיים נראה מבוהל לגמרי בהתחילו לרוץ בחפשו מקום להסתתר. אני תופסו בידי שיקחני, אך מיד צועק לעברי: „אל פחד, ילדים לא הורגים!".

רוב האנשים כבר יצאו מהמקלט. השוטרים סוחבים את האנשים האחרונים בפתחם כל הזמן באש למען הבהילם. בראותי את חיים מנסה להתחבאות בין ארון שבור ובין הקיר בסחבו בידו אחת משתי ילדותיו של ל. כהרף עין אני מחקה את מעשיו בחפשי מקום להסתתר. בראותי שעל יד הקיר שנפרץ עומד ראי גדול והיוצר כעין זוית, אני נשכב בו על גבי כשפני למעלה למען אוכל לראות את הנעשה, ועל אף זה שידעתי שאין זה מקום למען הסתתר בו ואין זה אלא להרחיק את המוות לעוד שניות ספורות, הריני נאחז בזה כטובע בקש. אני מכנס את רגלי ומכווץ את גופי למען אתפוס ככל האפשר פחות מקום, ומסתכל לכל תנועותיהם של השוטרים והגרמנים.

השוטרים שהספיקו בינתיים להוציא את כל האנשים, החלו לסחוב את חיים בהרביצם בו ובצעקם לעברו: „נו זיד וילאַז"!" השוטרים תופסים בילדה, שחיים החזיקה בידו, ובתנופה אחת זורקים אותה לעבר האנשים העומדים עדיין על יד המקלט ומתיפחים בקולי קולות, כשמסביבם, מעגל שוטרים וגרמנים.

חיים בראותו שאין שום תקוה להינצל מתרומם ממקומו, פושט את מותניתו וזורקה לארץ למען הקל על עצמו, ובשקט יוצא לעבר קבוצת אנשים כשהשוטרים דוחפים בו ברוביהם.

ארבעה שוטרים מזויינים ברובים נכנסים למקלט הפרוץ. מלובשים במעילים צבאיים חורפיים של הצבא הסובייטי, על שרווליהם סימני המשטרה, לראשם כובעי־קיץ צבאיים שחבשום בצבא־האדום, אך במקום הכוכבים האדומים שהתנוססו פעם מתנוסס כרגע על כובעיהם משולש צהוב־לבן, סמל הפשיזם האוקראיני.

מיד מתחילים לנענע ברוביהם וברגליהם בצעקם: „צא! צא מהר! אנו יורים!". מתחילים לזרזני שאקום. אני מסתכל בעיניים פקוחות ישר לפרצופיהם העומדים ארבעתם לרגלי. עצרתי את נשימתי. איני זז עם אברי. שאלה חולפת במוחי: לקום או לא? כח פנימי והפחד הצפוי לי דוחפים אותי לשכב. מוטב יהרגוני פה מללכת אתם. פחדתי רק מפני מכות שיטיחו בי, והחלטתי באם יחלו להרביץ בי אקום ואלך אתם. בראותם שאיני זז לקול צעקותיהם ואיומיהם החלו לזרוק על גופי לוחות משברי־הארון. אחד מבין השוטרים מושיט את רובהו מולי ויורה. הכדור שורט בבשר אצבעי שבידי השמאלית שהחזקתיה על בטני ונתקע ברצפה. הרגשתי בידי כווית־אש. דם החל לזרום וללכלך את מעילי. שני אוקראינים החלו לצווח לעבר קבוצת השוטרים והנאצים העומדים ליד מקום הפריצה: „כאן שוכב ילד הרוג!", ולעבר הגרמנים בגרמנית משובשת: „ילד מת! מת!". אך סבבו את פניהם ממני. מיד אני עוצר באצבעי העבה את דמי בלוחצי בכל כוחי במקום שנשרטתי ע"י הכדור. ארבעת השוטרים משעינים את רוביהם בקיר שעל ידי ומתחילים לחפש בין החפצים המרובים שנתערבבו פה. אני איני מפסיק להוריד את עיני מהם,

העומדים רק סנטימטרים ספורים מגופי, ועוקב אחר מעשיהם ותנועותיהם בפחד שעוד ינסו לסחבני.

בין הדברים המרובים שהתגוללו במקלט החלו למצוא בד לחליפות, זוגות־נעלים ועורות לסוליות. שק אפונה מעורר את חשדם בחשבם שטמונים בו דברי־ערך. בדרכם על רגלי הפכוהו כולו ישר על גופי. זרם של אפונה כיסה את פני וגופי והתדרדר במהירות לצדדי, שהתהוה כהרף־עין ערבוביה של אפונה, לוחות־עץ וסתם חפצים.

השוטרים בעוזרם אחד למשנהו כורכים מסביב לגופם חתיכות־בד, אחד מכניס במכנסיו טבלת עור לסוליות, בכורכו מסביב לגופו. נראה שנאסר עליהם שדידת החפצים היהודיים, למען יגיעו בשלמותם לידי הגרמנים.

גרמני בא בצעקה לקראתם, למען יבואו במהירות. השוטרים מתבלבלים חיש ומתחילים לכפתר את מעיליהם, לחגור את חגורותיהם, ורצים במהירות לחצר שמשם באה קריאת הגרמני. שוטר שברוב בלבול השאיר את רובהו נשען ע״י קיר המקלט החל לצווח בחוץ: „היכן רובי!?! היכן רובי!?!״ שני שוטרים פרצו מיד בחזרה ולקחו את הרובה שהשאירוהו. בצאתם מהמקלט אומר איש לחברו: „עוד נבוא אחר הצהרים ונוכל למצוא כאן דברים מרובים ולקחת את הנעלים״. מיד עוברת רעדה בגופי: אם כן יש להזהר, ולא לשנות את מצב־גופי, לבל יכירו בשום שינוי. עם הסתלקותם מהמקלט נשתרר שקט לדקות ספורות. מיד שוב הגיעו צעקות מהחצרות הסמוכות בסחבם יהודים לקראת המות.

בסמרטוט אני מתחיל לקשור את ידי שנשרטה מהכדור, למען עצור את הדם. הלוחות המרובים והחפצים השונים שנזרקו על גופי מקשים עלי ואני מתחיל להשתחרר מכבדם בדאגי לבל ישונה המראה הכללי שמסביבי ומצב גופי.

ספטמבר 1942: שיחות גרמנים העירוני. זוג ז׳נדרמים מאוקדחים עמדו לא הרחק ממני ומשוחחים ביניהם. משיחתם אני קולט משפטים מקוטעים וביניהם את המלה Heute Samstag. מיד עם הסתלקותם אני מתחיל לנסח את קטעי שיחתם למען לקבוע איזה יום היום. אט אט אני מתחיל לספור בגרמנית את כל ימי השבוע ונזכר שפירושו של Samstag הוא בלי כל ספק שבת.

אך שאלה מנקרת במוחי. האם שבת היום? הרי בלתי אפשרי שכה מהר עברו חמישה ימים? ולמה אני שוכב פה בזמן שאיני כבר יכול להניע אף חלק מגופי? למה אני נמצא בבית? מה מתרחש פה?

מיד אני נזכר היכן אני. איך הגעתי להנה. במוחי אני מתחיל להעביר כבסרט נע כל מה שהתרחש אתי. עם הסתלקות השוטרית ביום שלישי בבוקר, אחר שהוציאו את כל האנשים והשאירוני בתור הרוג, נרדמתי מרוב עייפות. התעוררתי כשהשמש שקעה כבר, בפקחי את עיני ראיתי את האפלולית השוררת במקלט, ולאור־קוי השמש השוקעת החודרים דרך הקיר הפרוץ שעל ידי — נראו במקלט גופים משונים המוטלים בערבוביה ועוררו בי פחד מות. משום מה חשבתי עד היום את הגופים המשונים האלה לגופות אנשים שנהרגו בהחזיקם את זרועותיהם המאובנות כלפי מעלה. אז בהתעוררותי ובראותי הגופים המשונים עצמתי מיד את עיני ופחדתי לפקחם לבל אתקל באותם המתים המדומים. כמה זמן כה שכבתי בפחד מבלי התרומם והרדם איני זוכר. אך אחרי זמן קצר שוב נרדמתי התעוררתי... שוב נרדמתי... התעוררתי... כרגע ברור לי שהגופים המשונים הללו היו — הכסאות ההפוכים בערבוביה.

חייתי עד היום מבלי דעת את מספר הימים, ראשי היה עלי כסחרחר. רק פעם בלילה בהתעוררי מבלי לדעת מה השעה, והרעב הציקני עד מוות, נזכרתי שחיים זרק את מעילו על ידי, ובאחד מכיסיו טמונה חצי פיתה שלקחה מהבית (את שלי עוד אכלתי ביום שלישי בבוקר בראותי שאין פוגרום). מבלי לקום הושטתי את ידי והתחלתי למשש ולחפש מסביבי את מעילי ולבסוף, מצאתיו. מיד שמתי את ידי בכיסיו וגילתי את חצי הפיתה. כמה ימים עברו עלי עד אז לא אדע. מאז שוב לא בא אוכל לפי. בתנאים נורמאליים בוודאי הייתי זה מזמן גווע מרעב, אך עכשיו בהיותי נתון במשך הימים הללו בפחד ושינה, לא הרגשתי כה ברעב שהציק לי.

פעם בהתעוררי בלילה שמעתי מעבר לקיר רשרוש חזק. משום מה נפל בראשי שאין זה אחר אלא חיים שהצליח לברוח ובא לראותנו בידעו שאני „הרוג״. הרי שמע את השוטרים בצועקם עלי שהנני הרוג. אני קורא בלחש בשמו: חיים!... בוא! אני חי!.. זה אני... אל תפחד לגשת!.. אך מה התאכזבתי בראותי שאין זה אלא חתול המטפס עלי.

עכשיו ראשי כסחרחר. הרעב מציק לי, ועוד יותר הצמאון. חמישה ימים לא באה לפי טיפת מים. שפתי כה יבשות שאיני יכול לפתחן.

הצמאון והרעב מתגברים על כל הפחד. איני דואג למאומה, רק למים, מוכן אני כרגע שיתפסוני, אך בתנאי שיתנו לי מים. דומני: דלי שלם לא יספקני. אני מנסה לקום אך נופל. אין בי כוח ללכת. לאן אלך? עלולים לתפסני. אולם רק דבר אחד מנקר במוחי מים! מים!...

שעות־הצהרים. בגיטו שוררת דומיה. אני יוצא למדרכה שעל יד הארבטסאַמט. איש אינו נראה לכל אורך הרחוב. אני מתחיל ללכת בהקימי רעש הנשמע למרחקים בגין נעלי הגדולות והכבדות.

האויר הצח ועצם התנועה החזירו לגופי את קלות תנועתי שאבדתיה במשך חמשת הימים, בהיותי מכונס בפינה הארורה הזו. שכרוני פג ומוחי נצטלל. נדחו מלבי — היאוש שתקפני לפני רגעים אחדים, וההשלמה עם הגורל האכזרי — המות.

הרצון הטבעי לחיות חזר אלי. שוב לא הייתי מוכן להשלים עם הגורל. את מקום היאוש הקודם תפס בלבי הרצון העז לחיות ורק לחיות.

כהרף עין נתגלה לעיני כל מראה הגיטו בעצם השתוללותם של הרוצחים. דלתות וחלונות הבתים פרוצים. על המדרכות, בחצרות ובבתים מתגוללים בגדים, רהיטים, כלי־בית וצעצועי־ילדים.

בעליהם של אותם החפצים אינם עוד בין החיים. אך חפציהם עדיין מתגוללים. רוב החפצים בעלי־הערך נעלמו. החפצים המתגוללים עדיין לא הספיקו עד כה לשדדם. הנה מתגוללת באמצע המדרכה בובה מעוכה. נראה שזה כמה פעמים דרכו ברגליהם השודדים בעוברם לחפש אחר אותה

ילדה שרק לפני ימים ספורים עדיין שיחקה בה. הילדה לעולם לא תחזור. אך אותה בובה עדין מתגוללת פה ומחכה שיבואו וירימוה, יתקנו את פצעיה ושוב ישחקו בה ילדים.

את חלל האויר ממלאות נוצות מהכרים והכסתות שנקרעו בידי הרוצחים, בחפשם בהם זהב וכסף. לא נראים יותר אלפי היהודים הנמקים ברעב. לא נראים יותר הילדים הממלאים את החצרות ועל אף העדר פרוסת לחם מפיהם, אינם חדלים מלצחוק.

הפחד ששלט בי במשך הימים האחרונים נמוג. נעשיתי אדיש למות; שוב לא הפחידני, כאילו לא אלי יתכוונו, לא אותי מחפשים.

אני שם את פעמי לעבר באר־המים שעל יד בית־הספר „תרבות" למען אוכל שם לרוות את צמאוני. לשאוב מהבאר דלי־מים ולשתות, לשתות כאות־נפשי, ואחר אמשיך בדרכי דרך חצרות וגנים לביתי, לראות האם נשאר איש בחיים. ממילא אין לי מקום היכן להתחבא, בבית ישנו לחם, שאמי אפתה ערב פרוץ הפוגרום, ובמטבח עומדת חבית מלאה מים. למקומי שוב לא אחזור. הרי באחד הימים יבואו אולי הגרמנים לקברני. וכי ישאירו לזמן רב הרוגים להתגולל בבתים למען יפיצו מחלות וריחות רעים, העלולים לפגוע גם בהם? כה הנני הולך בלי שום פחד ובאדישות וחושב. הולך אני כאילו הייתי הולך עכשיו לבית־הספר. כן, לאותו בנין העומד עכשיו בשממונו עם חלונותיו המנופצים ודלתותיו הפרוצות ונהפך בגיטו לבית־חולים.

הרי חמש שנים ביליתי באותו בנין...

את מחשבותי הפסיקו צעדי שוטר.

עיני נתקלו בגבו של השוטר הצועד באמצע הכביש, לכוון בית הכנסת הגדול. מיד נסגתי במהירות בחזרה. בהיוכחי שאינו רודף אחרי החילותי לחפש מים ומזון בבתים הפרוצים והריקים מאנשים, שנרצחו לפני ימים ספורים. החילותי לעבור מבית לבית ומחדר לחדר, בחפשי אחר מים ומזון. כל מאמצי להשתיק ולהנמיך את הדי צעדי עלו בתוהו. דומני באם התחבאו עוד יהודים באחד מהבתים הללו ובשמעם את צעדי עבר רטט בגופם בחשבם שעוד רגע „והגרמני" המחפש בארונות־המטבח יגלה את מקום מחבואם.

בעשרות בתים שעברתי לא גיליתי טיפת מים, אם משום שהגרמנים שפכום במטרה למנוע אפשרות שתהיה מהאנשים המתחבאים כאן; או משום שהאנשים שנשארו בחיים ומתחבאים היו כאן טרם שבאתי, ולקחום.

באחד הארונות שפתחתיו מצאתי „אוצר" שלם. שתי עגבניות אדומות, חמישה ביצים, צנצנת־דבש, ושני בקבוקים מלאים. מבלי לחשוב תפשתים בשתי ידי חלצתי את הפקק והחילותי לגמוא למען רווה צמאוני. אך הספקתי לבלוע גמיאה אחת ונעמדתי מיד על טעותי, הבקבוקים היו ממולאים בנפט זך. שדמה במראהו למים. החילותי להרגיש את עצמי ברע. התעורר בי רצון עז להקיא. ראשי החל להסתובב. מיד אכלתי במהירות את שתי העגבניות. מחמשת הביצים רק אחת הספקתי לשתות היתר נפלו מידי מרוב־חולשה, ונשברו.

בהמשיכי בחיפושי מצאתי באחד הבתים שקיק עם חתיכות לחם־יבש, מיד שמתיו בכיסי, ולבסוף גיליתי באחד הבתים אחרי חיפושים של שעות חבית שכשליש בה ממולא מים. טעמם המר והפגול לא עכבני מלשתות עד כדי כוחי בי. אך הרמתי את עיני, ודרך החלונות הפונים לעבר בית־הסוהר נראתה קבוצת שוטרים העומדת לא הרחק מחלונות־החדר שבו אני נמצא. מיד התכופפתי ונשכבתי על הרצפה. בזחילה על יד הקיר החילותי להסתלק מהחדר וברחתי לפינתי שעזבתיה לפני שעות אחדות.

אחרי ימים מרובים של שינה שוב לא יכולתי להרדם, והייתי נתון כולי למחשבות משונות. שאלות שונות נקרו במוחי. היכן אתחבא בימים הקרובים, למה לא נפגשתי באף יהודי? הייתכן, שלא נשאר יותר אף יהודי?...

השמש מתחילה כבר לשקוע, נשמעים צעדים שקטים ונפחדים. נשמע רשרוש בין העצים והארונות שמעבר לקיר. עצרתי את נשימתי. חלפו אך דקות ספורות ונשמעו שוב אותם הצעדים ההולכים ומתרחקים. לפי ההליכה השקטה והזהירות ניכר שאין זה גרמני או שוטר. ובודאי זה יהודי המחפש מזון כמוני. מיד יצאתי ממקומי והחילותי לחפש בין הקרשים והנה נתלתה לעיני חבית־עץ מלאה מלפפונים כבושים. מיד ידעתי שכאן מבקר יהודי היודע על מקום הימצאם של המלפפונים.

את הראי הענקי העומד לידי — סובבתיו מול הפתח ועתה נשקפה בו כל החצר. מעתה אראה כל איש העובר בחצר, ובקלות אוכל להבדיל — הלנו הוא או לצרינו.

יום ראשון, 6 בספטמבר 1942: התקוה שהיתה בי שהיום יחדל הפוגרום נגוזה עוד הבקר. צעקות: „עמוד!" העירוני משנתי. כחמישה מטר ממני רודפים אחר בחורה שוטר וגרמני, אחרי דקה נשמעת קולה של הבחורה המתחננת שיעזבוה. הגרמני מצד אחד, והשוטר מצד שני — סוחבים אותה, היא מתעקשת מללכת. השוטר יורה בה מאקדחו. נשמעת יריה, ומיד אחריה נפילתה של הבחורה, וגניחת „אוי", נשמעת חליפת מילים בין השוטר והגרמני. הגרמני לשוטר — „למה ירית בה?" — „הרי ראית שמוכנה היתה ללכת." השוטר מנסה לטעון שרצתה לברוח. ולבסוף שניהם עוזבים את גופה ומסתלקים. בשעות הצהרים אני יוצא שוב לחפש מים. ללחם שוב לא השתוקקתי מאחר שגיליתי במקלט בין החפצים לחם שלם. החבאתיו, חילקתי אותו לשבעה חלקים למען יספיק לי לשבעה ימים. חלק מהלחם שמתי בכיסי למען יהיה תמיד אתי באם אתפס ואצטרך לשבת ימים ספורים בבית־הסוהר עד להורג.

אך נכנסתי למחסן־הבית שבו נמצא מקלט, והנה קול יהודי הקורא לי מעלית־הגג, השואלני לשם משפחתי, ומזהירני לבל אסתובב משום שהגרמנים עלולים לתפסני כל רגע.

נשכבתי במקומי. מיד השגחתי ביהודי הבא לקחת מהמלפפונים הכבושים, יצאתי אליו בראותי בידו בקבוק־מים. החילותי לבקש שיתנני לגימה. לבסוף הסכים לתת לי לשתות מהבקבוק, תמורת פרוסת לחם שנתתי לו.

בשעות הלילה המוקדמות בא אלי היהודי שפגשתיו היום בשעות הצהרים, בקראו לי מעלית־הבית. מאחר שלא טעם לחם זה חמישה ימים נתתי לו מלחמי ומלפפונים כבושים

שהיו לי בשפע. שנינו עלינו לישון לעלית־הגג. היכן להסתתר אין כאן, ודיו רק שיעלו לעלית־הגג שיתפסונו.

היהודי סיפר לי את כל קורותיו במשך הימים האחרונים. שמו יוסף סמולר והתגורר בקילשצינה, מאחורי בית־הכנסת הגדול. עם פרוץ הפוגרומים באין לו מקום היכן להסתתר, נשאר עם אשתו וילדיו בביתו. הנאצים הוציאום מהבית והובילום לשער המערבי של הגיטו. לכאן הובלו עוד מאות יהודים כמוהו שהיו הקרבנות הראשונים שנפלו בפוגרום.

לאורך המדרכות, עמדו היהודים תחת משמר של משטרה וגרמנים. כשהובאו לכאן נותק מאשתו וילדיו, אותו הובילו למדרכה שבו מסודרים הגברים, את אשתו והילדים הובילו למדרכה שבה מסודרות הנשים.

שיירות מכונות־משא התמלאו מדי פעם בפעם באנשים והובילום לפיעטידין, כאן הוריקו במהירות את מטענם וחזרו לגיטו למען הוביל שיירות חדשות של נשים וגברים לדרכם האחרונה.

בהגיע האנשים לפיטידין לאותם הבורות שאך אמש עוד חפרום נצטוו האנשים להתפשט, להיכנס לבור ולשכב, כשפניהם למטה. לא חסרו גם צעקות ומכות למען בלבל את האנשים ולמען זרזם לבצע את כל פקודות־הרוצחים. שם נורו ע״י הגרמנים ממכונות־יריה. אמהות נצטוו לפשוט את ילדיהן ולשכב עם התינוקות בזרועותיהם. ילדים שאבדו את הוריהם בעת הבהלה — הוזרקו חיים לבור או נקרעו לחתיכות.

רק במשך היום הראשון של הפוגרום נרצחו תשעת אלפים איש.

היהודי שפגשתיו הצליח לברוח בהצטרכו לעלות למכונית־המשא למען יובילוהו לשחיטה. מאז מתחבא בעלית־הגג מבלי שמזון יבוא לפיו. לאחר שראה את השתוללות הנאצים ואכזריותם פחד במשך כל הימים לרדת מהעליה למען חפש מזון.

יום שני, 7 בספטמבר 1942 : **היום בצהרים הוחרדנו ע״י קריאות : „עמדו״. נשמעה ריצה פתאומית של יהודי הבורח מפני המשטרה הרודפת אחריו. שני שוטרים מזויינים רודפים אחר יהודי נבהל, הבורח ועולה לעלית־הגג, דרך הסולם העומד על יד פתח העליה. השוטרים שעמדו במרחק של מטרים אחדים ממנו, המשיכו מיד לטפס דרך הסולם לעליה למען תפוס את היהודי, מבלי שיישאר לנו זמן לחשוב מה לעשות והיכן להסתתר.**

ברחנו איש איש לפינות שונות בעליה. לא ארכה שניה והשוטר נמצא כבר בעליה, ותפס ביהודי שרדפוהו, מבלי שהוא יספיק להסתתר. די היה רק שהיהודי יספיק להסתתר מעיניהם לרגע באחד הפינות האפלוליות למען יגלו אותנו.

מאחר שהשוטר בא מהרחוב המלא אור לעליה האפלולית סונוורו עיניו ולא השגיח בנו. השוטר מוריד את היהודי מהעליה ומוביל אותו לבית־הסוהר.

במשך כל היום פחדנו כבר לרדת מהעליה למען חפש מזון.

יום רביעי, 9 בספטמבר 1942 : **אנו נמצאים בצוותא. הזמן אינו מטיל כה פחד עלינו. יש עם מי לשוחח ולשכוח לרגעים את המתרחש.**

הרעב מכריחנו לרדת לחפש מזון שעדיין אפשר למצאו בבתים. באחד הבתים אנו מוצאים סיר עם אטריות מבושלות שבושלו עוד לפני ה„פוגרום״, תקופה של עשרה ימים. מיד התנפלנו עליהם, כזאבים על טרפם, ומבלי להסתכל על טעמם וריחם אכלנום עד מבלי השאיר מהם שריד.

יום חמישי, 10 בספטמבר 1942 : **במשך כל שעות הלילה התפתלתי מכאבי־בטן, לא עצמתי עין לרגע, התגלגלתי בכל העליה מכאבים ובכיתי.**

עם דמדומי השחר הראשונים נשמעו הדי־יריות המגיעים מהרחובות הסמוכים. רקיטות האירו את העיר. נבהלנו, פחד תקף אותנו. ברגע הראשון נדמה היה לנו שהגרמנים עומדים לשרוף את הגיטו למען לאלץ את היהודים המסתתרים לצאת ממחבויהם. אך עד מהרה נשמע רעש־אוירונים, מיד התברר לנו המתרחש. שני אוירונים זרים עברו בשמי־לודמיר והגרמנים פתחו עליהם באש. אחר רבע שעה משתררת שוב דומיה.

אך בא היום ומיד אנו יורדים לחפש אוכל. אין לנו לא פרוסת־לחם ולא טיפת־מים. גם הבתים כבר ריקים מכל שיירי־מזון. החלטנו שיש להתחיל לבשל.

באחד הבתים, גליתי בתנור קומקום מלא מים. במטבח מצאתי מתגלגל שקיק עם אטריות. שוב אין כבר דאגה. נבשלם ונאכל. כמו כן גיליתי פרימוס ובקבוק נפט מיד אני ניגש למלאכה, מנסה להפעיל ולהדליק את הפרימוס, אך כל מאמצי הם לשוא. מעודי לא התעסקתי בכלי כגון זה. גם ס. ניסה לטפל בו, ולבסוף החליט שגם הוא לא התעסק בחייו בכלי זה.

את מקום הפרימוס תופסת מנורת־נפט. בהכניסנו אותה לפח עשוי חורים קטנים ומעל לשלהבת הקטנה אנו מעמידים סיר עם אטריות למען יתבשלו. אחר כמה שעות הספיקו המים להיחמם בלבד אך לא לרתוח. האטריות נתרככו בעמדם זמן כה רב במים יהיה לנו יותר קל לאכלם.

יום שישי, 11 בספטמבר 1942 : **היום ערב ראש־השנה. שכני הביא לו מאחד הבתים „מחזור״ ומתכונן הלילה להתפלל. שוב אין לי דאגות בגין מזון. כבר בשעות הבוקר העמדנו על מנורת־הנפט סיר עם אטריות ומים. עד שעות הצהרים יתרככו ויטעמו לאכילה.**

הנני עוקב בעלית־הגג אחר האנשים המובלים לבית הסוהר. רעף שהיזזתי מהגג, פתח לפני אשנב לעבר שער בית־הסוהר, ודרכו ניתן בקלות לעקוב אחר המתרחש בכל הסביבה.

במשך היום נראו קבוצות קבוצות של אנשים מובלות ע״י הגרמנים ושוטרים לבית־הסוהר. עם התמעט מספר היהודים הנתפסים מדי יום ביום שוב אינם מובלים יותר לפיטידין אלא מוצאים להורג בחצר בית־הסוהר.

בשעת אחר־הצהרים נכנסה לבית־הסוהר קבוצה של כמה עשרות שוטרים בליווי גרמנים, מיד הגיעו לאזנינו יריות, צעקות וגניחות מכיוון בית־הסוהר. נשמעו בברור צעקות האנשים המוצאים להורג.

לאחר כשעה נראתה קבוצת השוטרים עוזבת את בית הסוהר בשירה. כמה דקות אחריהם נראו שתי מכונות־משא יוצאות מבית־הסוהר. המכונות היו מלאות בגדי־האנשים שהוצאו כרגע להורג .

יום שבת, 12 בספטמבר 1942 : יום ראשון של ראש־השנה, ס. עומד ומתפלל. אני משגיח על מנורת־הנפט המחממת את סיר־האטריות בעמדי מוכן כל רגע, לכבות את האש ולהעלים את כל „המטבח״.

ארוחת הבקר אחרונה. שוב אנו נשארים בלי מזון. המים אזלו, האטריות נגמרו. שוב אני יורד לערוך חיפושים אחר מזון, הפעם יש להאריך בחיפושים בבתים. רובם התרוקנו כבר מכל שריד של מזון.

אחר חיפושים מרובים אחר מזון, לא הצלחתי למצוא דבר. ברחובות שלמים ועשרות בתים שעברתים לא גיליתי טיפת־מים ופירור־לחם. ריקם אני חוזר לעלית־הגג.

הגרמנים עורכים חיפושים מדוקדקים בבתים לפי איזורים — איזורים, למען גלות את שארית היהודים המסתתרים עדיין במחבואים ומקלטים. יש לצפות שיגיעו מחר או מחרתיים גם לבנין שבוא אנו נמצאים. אך יעלו לעליה ומיד יגלונו. יש מיד להסתלק מהמקום הזה. אך היכן ללכת? היכן נעבור להסתתר? ס. מספר לי שהשאיר בביתו שבעה ככרות לחם מסותרים בתנור. גם מים יש בשפע על יד ביתו הנמצא בקילשצינה. אמנם מקום להסתתר אין בביתו, אבל שם בין עשרות הסימטאות והבתים הצפופים נקל יהיה להעלם. אנו מחליטים מחר בשעות־הצהרים לעזוב את מקומנו הישן ולעבור לחלק אחר של הגיטו.

יום ראשון, 13 בספטמבר 1942 : אמש טיפטף גשם קל, רק דקות בודדות ירדו טפות־הגשם מבלי שנספיק להעמיד תחת המרזב דלי למען אסוף את מי־הגשם.

הבוקר אנו משיגים מים מהאזוב הגדל על הגג. רעפי־הגג, העשויים מלוחות־עץ שנרקב במשך שנים מכוסים כולו איזוב. אמש עם רדת טפות־הגשם ספגו רטיבות מרובה. אנו מזיזים את הרעפים ומורידים מהם את האזוב הלח, סוחטים לסיר את הרטיבות ממנו ומקבלים מים ירוקים ומעופשים. באין לנו מים אחרים הם משמשים לנו לרוות את צמאוננו.

שעות־הצהרים. אנו עוזבים את עלית־הגג. בחרנו במיוחד ללכת ביום למען נוכל לעקוב אחר כל דמות ולהשגיח לבל ניתקל במשמרות הנעות במקומות שונים בגיטו.

הדרך כרוכה בסכנה מרובה. כל צעד בלתי זהיר עלול למסרנו לידי הגרמנים. אני צועד הראשון. עלי לסייר ולבדוק, באם לא נראה שוטר או גרמני, בהליכה כפופה וזחילה אנו מתקדמים מטר אחר מטר.

אחר שעות של נדידה, והיתקלות במשמר־המשטרה, בריחה בין בתים ובילוי שעה במרתף אפל, אנו מגיעים לביתו של שותפי־לדרך ס. כבכל יתר הבתים כן גם בביתו ניכרת יד־הרוצחים.

החלונות פרוצים. המיטות שבורות. המגרות מהשלחן והארון הוצאו וחפציהם פוזרו בכל הבית. דלתות־התנור פתוחות ככרות־הלחם אינן. ס. מצא בביתו שקיק קמח. אני יוצא להביא מים מהנחל העובר דרך כל הגיטו. ברוב חדשי הקיץ השמש מייבשו ורק מי־הביוב הנשפכים בו, משמשים לו מקור וזרימה של זרם מים חלוש ורפה.

המים בנחל הם כה אפסיים עד שאין לשאבם בדלי. את הדלי יש למלאות בפחית קטנה ושטוחה שרק בה ניתן לשאוב מהמים המרופשים. אך אני עולה מהנחל כשבידי דלי עם מים, הנה נשמעת צעקה הבאה מרחוב קוליובה — סטוי! סטוי! (עמוד), אני מפנה את ראשי. כמה עשרות מטרים ממני מעבר לגדר־הגיטו שברחוב המוביל לתחנת הרכבת נוסעת לה עגלה מלאה שוטרים מזויינים. בעלותי מגדות הנחל הם השגיחו בי. העגלה נעצרה, כמה שוטרים קפצו מהעגלה לגדר הגיטו ברובים דרוכים ובצעקה שאעמוד.

מבלי לעזוב את דלי־המים אני רץ בכל כוחי. כמה שריקות כדורים העוברים ליד גופי מגבירים בריחתי, הנני משתרך בין הסמטאות והבתים. אחר כמה דקות אני נעצר. דממה שוררת. אט אט אני חוזר לעקוב אחר השוטרים באם עברו את גדר הגיטו או ממשיכים לדרכם.

השוטרים שלא יכלו לעבור את הגדר ובראותם שאני בורח רק פתחו באש אלי בחשבם שאעצר. בברחי התיישבו בעגלה, והמשיכו בדרכם.

את דלי־המים אני מביא הביתה לס. שפגשתיו לגמרי מבוהל ומסתתר מתחת למיטה באין לו מחבוא אחר. בשמעו את היריות והצעקות בטוח היה שנפלתי לידיהם.

לקראת הלילה הגפנו את התריסים, העלינו אש בכירים ואפינו פיתות מהקמח שס. מצא בביתו. אחר נשכבנו לישון איש איש במטה מבלי לפשוט את בגדינו.

יום שני, 14 בספטמבר 1942 : הלילה זו הפעם הראשונה שישנו במיטה מאז פרוץ הפוגרומים לפני שבועיים. אמנם עלולים היינו לשלם בעד נסיון זה בראשנו, אך באין לנו מקום להסתתר במילא נאלצנו לשבת בבית. ומאי נפקא־מינה באם ימצאונו ישנים במיטה או על הרצפה.

הבוקר קלפנו תפוחי־אדמה והעמדנום לבשל על הכיריים. לפתע אנו מסתכלים דרך החלון והנה בבית שממול הסימטא גילו הגרמנים מקלט עם יהודים. שני זנדרמים ממשיכים להוציא מהמקלט אנשים ומצרפים אותם לקבוצת היהודים העומדת בחצר שלפני הבית. רוב הנתפסים, הם נשים וילדים הבוכים ומתחננים לבל יהרגום.

דלי־מים נשפך כהרף־עין בכיריים וכיבה את האש. סיר תפוחי־האדמה סולק ממקומו. ברחנו לפינה מאחורי התנור. הזנדרמים הסתלקו מיד עם קבוצת היהודים, אנו מפחדים כבר לשבת בבית ועולים לעלית הגג. אנו מוותרים מתוך פחד על תפוחי־האדמה הבשלים כבר למחצה.

בשעות אחר הצהרים מצויידים בסל אנו הולכים ללקוט עגבניות בגן הירק שבחצר בית הספר „תרבות״. כאן בין השתילים אנו מוצאים עוד מספר יהודים שהרעב הכריחם לבוא לכאן. אך התחלנו ללקוט את העגבניות ואש רובים נפתחה עלינו. בתפסי בסל העגבניות אני רץ בכל כוחי בין

השתילים לעבר הבתים ובקפצי ליד שני הרוגים המונחים בין השתילים כשמסביבם עגבניות מפוזרות אני נעלם בין סימ־טאות קילשצינה.

יום שלישי, 15 בספטמבר 1942: **הבוקר בהיותנו בעלית־הגג** נכנסו שני זנדרמים מלובשים מדי־פאר. העיפו מבט על החדר הקטן שהעוני מוכר בכל פינותיו ועל רצפת החימר, המכוסה חפצים שונים הפזורים ללא סדר, והסתלקו בהמשיכם לעבור בין יתר הבתים. שעות לפני הצהרים אנו רואים קבוצת פועלים יהודים העובדים בגיטו. מיד אנו יורדים אליהם להי־וודע על המתרחש. מיד נודע לנו מפיהם על הפסקת הפוגרום. כל היהודים שנשארו בחיים עליהם לעבור לשטח החנויות הוארשאיות והרחוב הצר והסביבה.

בשמעי את הבשורה על הפסקת הפוגרום אני הולך הביתה לראות, הנשאר איש ממשפחתי בחיים. בדרכי אני נתקל בקצין גרמני הרודף אחרי בחורה יהודית. הקצין שולף את אקדחו ומנסה לירות בה. הבחורה נעצרת מרוץ וההוא מובילה בהח־זיקו בה בידיו.

אני מפחד להמשיך בדרכי וחוזר על עקבי. בשעות אחר הצהרים אני מנסה שוב להגיע הביתה, הפעם אני עובר ע״י קבוצת גרמנים מבלי שנסו לפגוע בי.

הגעתי הביתה. מיד מתגלה לפני כל האסון. בכניסה למטבח פזורים עשרות תרמילי כדורים. על הספסל העומד במטבח מונחים כמה פיתות מבצק בלתי אפוי. חתך בצק מונח כשחציו שטוח וחציו עגול. ניכר שלא הספיקו לעשות ממנו פיתה. במחבת העומדת על הכירים מונח גוש בצק שצורתו שטוח ומעוגל. חלקו התחתון אפוי, חלקו העליון הספיק במשך השבועיים להתייבש ולהפך לגוש מוצק ומיובש. בעביט עדיין עוד מוכרים סמני הלישה של יד אמי.

נראה שאמי בראותה את הגיטו מוקף ולא תספיק כבר לאפות לחם, ניסתה לאפות פיתות, והופרעה ממלאכתה ע״י הגרמנים שהתפרצו לבית.

בחדר הכל שבור ורוב הדברים נשדדו כבר. פתח המרתף פרוץ, ובתוכו מתגוללים גמרות, חומשים, ספרי־תפילה, ספרים ובגדים ישנים שהוטלו לתוכו ע״י השודדים בבזזם את כל אשר נמצא בבית.

אני עולה לעלית־הגג. ניכר שכאן התחבאו אנשים. נמ־צאים כאן שמיכות, דלי הפוך, כמה סירים, מעילים, כובע, זוג־תפילין וטלית. המחבוא שבעליה הרוס. על אף שמכיר אני כאן כל פינה וכל קרש דומני שעדין מסתתרים פה אנשים ומפחדים לצאת. אני מתחיל לקרוא בשמותיהם — אבא!!! אמא!!! בואו צאו!!! הפוגרום נגמר, זה אני!!! נשמע רק הד צעקות החוזרות אלי. אני פורץ בבכי. אף איש לא נשאר בחיים מכל החצר. עוד בלכתי הנה ידעתי שאיש לא נשאר בחיים באין להם מקלט ממשי. אך עדיין קיויתי. כח פנימי — לך ראה, היווכח במו עיניך! ירדתי מהעליה, חזרתי הביתה, רגע עמדתי והסתכלתי בחפצים, בכל ההרס. בכל הבית הריק שאין בו איש מלבדי. הנני חוטף זוג גרביים המתגוללים על הרצפה (משום מה דווקא אותם?) ומכניסם לכיס מעילי.

מעביר מבט אחרון על החצר, על החדר, על המטבח שבו השארתי את אמי בצאתי מכאן לפני שבועיים, והנני מסתלק.

יום רביעי 16 בספטמבר 1942: **הלילה בשכבי לישון** על הרצפה לא יכולתי להרדם. האסון שקרה לכל משפחתי גזל את שנתי.

לא פעם תארתי לי בדמיוני הילדותי איך ייראה בבית אם באחד הימים יהרג אחד מבני משפחתנו. אך מעולם לא העליתי בדמיוני להשאר גלמוד מבלי הורים, אחים אחיות. כאילו הושלכתי בודד מאניה שנטרפה בלב־ים לצוק סלע. כרגע עלי לעמוד בודד מול אותם הגלים, הרוצים להשמידני ולהורידני תהומה.

עוד לא התייאשתי מלמצוא את אחיותי חנלה וסאסיע. הרי ערב פרוץ הפוגרום בלכתי עם חיים מהבית פגשנום והן אמרו לנו שילכו לישון הלילה לדודתנו חיה. יש מיד ללכת ולהיוודע.

על יד ביתה של חיה, פגשתי את בנה מנדל ומיד הופיעה גם היא. נתמלאה שמחה. משמע שלא נתגלו ע״י הנאצים.

חיה הופתעה לראותני בידעה שמקום הסתתרותי בביתו של ל. נתגלה ע״י הנאצים והאנשים הוצאו להורג.

מיד נודעים לי פרטים על כל יתר אנשי־המשפחה. רק סאסיע נשארה בחיים. חנלה ודודתי פרל נתפסו ביום שישי ב־11 לספטמבר ערב ראש־השנה עת עלו מהמרתף הביתה לחפש מזון. שוטרים שעברו ע״י הבית שמעו רעש בתוכו ונכנסו פנימה. חלק מהאנשים הספיקו להימלט מבלי שהשוטרים יגלו את עקבותיהם. חנלה ופרל נתפסו, הובלו לבית הסוהר, ובו ביום בשעות אחר הצהרים הוצאו להורג.

מקרובים ובני־המשפחה נשארו בחיים רק חיה ובעלה, מנדל ואשתו,ויוסף עם אשתו, צביה ובנם חיימקה.

חיה האיצה בי לרוץ למצוא את סאסיע, למען הודיע לה שנשארתי בחיים. סאסיע בלכתה לבית ל. ובראותה את המק־לט הפרוץ בטיחה היתה שנשארה בחיים רק היא לבדה.

אני רץ בכל כחי לחנותה של דודתי פרל לשעבר, למצוא את סאסיע שעברה לגור שם, לאחר שחנות זו נכנסת לשטח־הגיטו שבו מותר להתגורר רק ליהודים הניצולים מהפוגרום.

בהיכנסי פגשתי בדודי מ. שישב על מטתו ופניו חיוורים כפני מת. גופו נפוח וכולו מיואש שאבד את אשתו פרל.

מבלי לשאול לפרטים מרובים שאלתיו רק היכן סאסיע. מפיו נודע לי שהלכה למקום מגורינו לפני פרוץ הפוגרום.

מבלי לפוש קמעה, אני ממשיך בחיפושי אחריה. במרוצה, כולי נושם בכבדות, אני עובר את סף הבית שעזבתיו לפני שבועיים. מיד השגחתי בסאסיע העומדת כפופה מעל ערמת תמונות המתגוללות על הרצפה ואוספת אותן אחת אחת בהס־תכלה ארוכות בכל דמות שבהן.

הופתעה לשמע קריאת שמה. בבהלה הסבה את ראשה. בכינו ושמחנו. בכינו על החורבן ושמחנו על שנשארנו בחיים. מיד המשכנו באיסוף התמונות המרובות הפזורות בכל החדר — מזכרת אחרונה מההורים, אחי ואחיותי, ויתר בני המשפחה.

אנו מעבירים חפצים שונים למקום מגורינו החדש. מפי אסתר ואזר נודעו לנו פרטים על אבי שנתפס ביחד עם מאטיל, ביום שלישי למהלך הפוגרום. עד אז התחבאו בעלית־הגג,

ביום חמישי בשלישי לספטמבר עלו שוטרים לעלית־הגג והורידום ביחד עם שאר אנשי־החצר שהסתתרו. בעמדנו על יד גדר־הגיטו פגשנו את חנקה, שכנה שהתגוררנו לא הרחק ממנה עד הגירוש לגיטו. שמחתה היתה גדולה על שנשארנו לחיות. מיד הביאה לנו שני ככרות לחם וכמה בקבוקים דבש. הבטיחה לבוא באם תוכל לבקרנו.

יום שישי, 18 בספטמבר 1942: **הגרמנים גילו באחד המרתפים היהודיים חביות־יין. בפחדם אולי הורעלו, החליטו לנסותו על היהודים. היום בשעות המאוחרות של הבוקר עברו גרמנים בשיתוף עם סוכניהם אנשי ה„יודן־ראט" וחטפו כמה עשרות יהודים מבלי הבדיל בין ילדים ומבוגרים.**

דודי משה המתגורר אתנו חולה אנוש. במשך השבועיים בהיותו במקלט ובסבלו רעב הוחלש במידה כזו עד שאין בכוחו לרדת ממיטתו. מיום ליום כוחותיו דלים. רגליו וידיו נפוחות. מפאת העדר רופא אין אפשרות לעזור לו.

יום שני, 21 בספטמבר 1942: **השעה שמונה וחצי. אני וסאסיע הולכים לעמוד בתור למים בעזבינו את מ. בבית הרתוק למטתו.**

גם למים יש לעמוד בתור. (דברים אחרים אין הגרמנים מחלקים). הגרמנים הקציבו לשלושת האלפים היהודים שנשארו בחיים שתי בארות מים. ועל כן יש לבלות לפעמים שעות בתור אחר המצרך החיוני הזה.

בחזרנו הביתה אנחנו פוגשים את דודתי חיה העומדת על יד מיטת החולה הגוסס, שאין במה להצילו. אחר כמה דקות הוא נופח את נשמתו. איש מאתנו אינו בוכה. השבועות האחרונים שעברו עלינו חשלונו עד שאין זה עשוי לזעזע את לבותנו. כולנו מקנאים בדודי מ. על שזכה למות במטתו ויי־קבר, מבלי לעבור את העינויים שהגרמנים מבצעים לפני הרגם את האנשים.

שלושתנו מורידים את המת ומשכיבים אותו על הרצפה. חיה מביאה שני נרות ומדליקה אותם למראשותיו. יצאתי לחפש אחר אנשים שיסכימו להובילו לקבורה. אנשי „החברה הקדישה" עסוקים מעל לראשם עד שאין ברצונם גם לשמוע מפינו על דבר המת. עשרות מתים והרוגים מתגוללים זה כעשרה ימים ויותר, מבלי שהגיע תורם להקבר ואנו רוצים כבר לקברו. פיהם מתמלא צחוק בשמעם את דברינו. אין ברירה אלא להשאירו בבית. עלינו אין זה עושה שום רושם שהמת מונח בביתנו. כה אדישים אנו לכל המתרחש. דומני כאילו היה ממשיך לישון.

בשעות לפנות ערב פרצה שריפה בחלקו של הגיטו הבלתי מיושב — מול חלק הגיטו שבו מתגוררים שארית היהודים. האש מתפשטת במהירות עצומה. רחובות אחר רחובות נלפתים ע"י לשונות האש המתפשטים לכל הכיוונים. כל היהודים מגוייסים לכיבוי השרפה. מכבי־האש עמלים לשוא מבלי שיצליחו לבודד את האש.

אחר עמל של שעות שבו השתתפו כל יהודי הגיטו מטף ועד זקן הצליחו לבודד את האש ולשמור לבל תתפשט יותר.

עשרות רחובות על בתיהם ורכושם עלו באש מבלי שהגרמנים יצליחו להציל את רכוש היהודים שבבתים.

יום שלישי, 22 בספטמבר 1942: **היום יום־כפור. אחר עמל רב הצלחנו לשכנע כמה מהשכנים לעזרנו בקבורת־המת.**

ארבע שכנים התנדבו לעשות „חסד של אמת" עם דודי שמת אתמול. על אלונקה אנו שמים את המת וארבעת האנשים נושאים אותו למקום הקבורה. החל מפרוץ הפוגרום, נאסר על היהודים לקבור את מתיהם בבית־הקברות היהודי ההולך ונהרס ע"י הנאצים. לפי פקודת הגרמנים יש לקבור את המתים בגיטו. בית הקברות החדש סודר בחצר בית־הספר „תרבות" ע"י ביתו של משה שמיל סוחר־הסיד לשעבר.

אחר האלונקה הנישאת בידי ארבעת האנשים צועד רק אני כשאת־חפירה נתון בידי.

בחצר בית־הספר „תרבות" לשעבר נמצאים כבר שלושה קברים אלו הם מתים שנמצאו הרוגים בגיטו וקברום פה. לא הרחק מהקברים הללו מורידים את המת על הארץ האנשים הולכים לדרכם אחרי שגמרו את עבודתם העיקרית להביאו לכאן. עכשיו אני מתחיל בעבודתי. באת שבידי אני מתחיל לחפור אט אט בור צר וארוך. בכל כוחי אני מגלגל את המת לתוך הקבר. דומני שמעוצם הנפילה לבור יקום ויתעורר. רגע נעמד לבי מפחד, אך הוא אינו נע, אני יורד לבור מרימו עם פניו למעלה אחר מכסהו בטליתו ועולה.

על אף שאין איש מסביבי ואין עשרה אנשים שיהוו „מנין" אני מוצא משום מה לנחוץ להגיד קדיש בעמדי על הקבר הפתוח.

מיד אני מתחיל לגולל את העפר. חיש מהר מתהווה תל קטן מעל הקבר, על תל־האדמה אני תוקע לוח עץ ובאותיות עבריות הכתובות בעפרון צבעוני אני מצייר את המלים הבאות „בשנת תש"ג י' תשרי נקבר פה משה גלאַנץ".

את גילו ושם אביו איני יודע ומשום כך איני מציינו. רגע אני מעביר מבט על הקבר לבל ישתכח מלבי באם אבוא פעם לבקרו. לוקח את האת וחוזר הביתה.

יום שבת, 17 באוקטובר 1942: **חודש לאחר גמר הפוגרום. היהודים המעטים שניצלו מחרב הרוצחים שוב נתונים לפחד.**

בוקר בוקר בקומנו מהמטה, מיד אנו רצים החוצה לראות האין הגיטו מוקף ע"י הרוצחים הרוצים לחסלנו כליל. הפחד רודפנו ביום ובלילה.

יהודי־הגיטו שנשארו בחיים, אינם סומכים על הבטחות הגרמנים המבטיחים ע"י סוכניהם ה„יודן־ראט" השכם וערב שאין סכנה נשקפת לשארית יהודי־לודמיר.

תושבי־הגיטו שוב מכינים להם מקלטים למען יוכלו להיתחבא בפרוץ פוגרום שני. לאור הנסיונות של הפוגרום, מוקמים הפעם מקלטים הרבה יותר משוכללים ומבטחים שיקשה לגרמנים לגלותם.

יום חמישי, 12 בנובמבר 1942: **בגיטו שוררת בהלה. מופצות שמועות על פוגרום העומד לפרוץ.**

בעלי־המקצוע על נשיהם וטפם מוצאים מהגיטו ומועברים לחלק אחר של העיר בחלקה הדרום־מערבי שבו היה הגיטו של בעלי־המקצוע, לפני פרוץ הפוגרום, בראשון לספטמבר.

עם רדת הלילה גוברת המתיחות בגיטו. אנשי ה„יודן־ראט" עם ליב קודש בראש מכחישים את כל השמועות ומבטיחים שרק פחד שוא הוא.

אני וסאסיע הולכים לדודתנו חיה. מפיהם נודע לנו, שיוסף בנה עם אשתו צביה ובנם חיימקה הוצאו לפני כשעה מהגיטו ע"י חברו לעבודה של יוסף שבא לגיטו לקחתו אליו הביתה. חיה ובנה מנדל המתגורר עמה בצוותא אינם מוכנים ללכת לאף מקום ומסתמכים על הבטחות ה„יודן־ראט".

סאסיע הולכת למכריה למען הבטיח מקום־מחבוא בשעת הצורך. בטוחים במקום־מקלט בשעה שנהיה זקוקים, אנו חוזרים הביתה.

הופתענו לפגישה בלתי צפויה. על יד דלת־החנות פגשנו ביוסף, מכיר מרחובנו שבו התגוררנו לפני הגיטו. בתקופת מלחמת פולין־גרמניה נפל לשבי בידי הגרמנים וזה זמן נשתכח מלב כולנו. יוסף בהגיעו לגיטו ובהיוודע לו שאנו חיים, בא לביתנו באין לו מקום אחר היכן להתגורר. מיד הכנסנוהו לבית. סאסיע סידרה ארוחת־ערב. מסובים על יד השולחן החל לספר את אשר עבר עליו במשך שנות־העדרו מלודמיר.

בנפלו בשבי, בתקופת מלחמת פולין־גרמניה. הפרידוהו מיד הגרמנים מיתר חבריו לקרב. הועסק בעבודות שונות ובמקומות שונים בגרמניה ובשטחים הכבושים. כמה פעמים הצליח לברוח, נתפס ושוב ברח. זמן מה התגורר בגיטאות שונים ברחבי־פולין. נתפס ע"י הגרמנים והובל ברכבת ביחד עם עוד מאות יהודים לכיוון בלתי ידוע, הצליח שוב להימלט. מפי פולנים נודע לו על קיום הגיטו בלודמיר והחליט בכל מחיר להגיע ללודמיר למען יוכל להתקשר עם הוריו. בעברו דרך חרובישוב נתפס ע"י גרמנים והוכנס לבית־הסוהר. שוטר פולני שחררהו תמורת כסף שהיה ברשותו. אחר טלטולים רבים הצליח לעבור את הבוג ולהגיע ללודמיר בתקוה שיפגוש את הוריו. אך מכל תושבי הרחוב נשארנו רק שנינו בחיים.

על אף השמחה מפגישה מקרית זו, לא שכחנו על הסכנה הנשקפת לנו. סאסיע מילאה שני סלים במזון למען יעמדו מוכנים באם נהיה זקוקים לרוץ למקלט. מבלי פשוט את בגדינו שכבנו לישון.

יום שישי, 13 בנובמבר 1942 צעקות וצווחות שחדרו דרך דלת־החנות העירונו משנתנו. אנו קופצים מהמטות. אני וסאסיע רצים החוצה, גם יוסף שאך אמש הגיע לגיטו בתקוה למצוא בה מנוחה אחר טלטולים מרובים, נאלץ שוב להתחיל במאבקו למען הצל את חייו. בחוץ עוד לילה. הגיטו מוקף. אנשי ה„יודן ראט" הסתלקו הלילה מהגיטו.

עוד כשעה, אך יתחיל להאיר, והנאצים יתחילו בפוגרום, אנו רצים לחברתה של סאסיע שהבטיחה אמש להכניסנו למקלטה בשעת הצורך. כרגע אנו מוצאים דלתות נעולות ושוטר העומד לא הרחק מהדלת.

כלו כל סיכויינו למצוא מקלט. הרחובות הצרים של הגיטו הומים ממאות בני־אדם שיצאו מבתיהם מבוהלים בהעדר להם מקום להסתתר. כעדר מבוהל כך רצים האנשים מקצה הגיטו למשנהו בתקוה אולי יצליחו לפרוץ את מעגל השוטרים והגרמנים המקיפים את הגיטו. השוטרים פותחים באש על ההמון המתקרב אליהם. אנו רצים בין כל ההמון מבלי לדעת לשם מה ולמה. מישהו מבין הקהל הנפחד צועק שעל יד בית מורגנשטרן יש תקוה לעבור מחוץ לגיטו. מיד רצים כולם לשם. מבלי רצון גם אנו נדחפים ביחד עם כל הרצים. הרחוב הצר שעל יד בית מורגנשטרן מכוסה בערמות נשים וילדים שהופלו ע"י האנשים הרצים והנדרסים מבלי שאיש ישים לב לצעקותיהם ואנקותיהם. בכל כוחי אני מתאמץ לבל אפול ואיהפך למדרס רגליו של ההמון, המנסה לשוא, ובלי שום תכנית לעבור מחוץ לגיטו המוקף.

מנסיוני שעברתי בפוגרום הקודם, אני יודע שמוטב להיות בחצר שאין בו שום מקלט מלהיות ברחוב. כאן בבית ישנם סיכויים, ולו גם קלושים ביותר, להינצל בחיים בהסתתרך מתחת לאחד הרהיטים. ובאם לא יצליחו לגלות עד הערב הרי אוכל לנסות בלילה לחפש מקום להסתתר.

אני סוחב את סאסיע בחזרה הביתה. הגרמנים מתחילים כבר בפוגרום. האנשים שברחובות מופרדים לקבוצות קבוצות ומובלים לבית־הספר. על יד הכניסה לחנות עסוקים כבר השוטרים בחטיפת האנשים. על מדרגות־הכניסה לחנות שבו אנו מתגוררים מונח כבר הרוג. אנו פורצים לחנות ומספיקים לסגור את הדלת מבלי לסגרה על המפתח. דרך חלון הדלת אנו רואים את השוטרים המובילים אנשים המוכרחים להחזיק את ידיהם למעלה.

בדלת השניה מאתנו נולד השבוע תינוק. הבוקר עם פרוץ הבהלה ברחה השכנה למען הצל את נפשה בעזבה את הפעוט במטתו. התינוק מתייפח כולו מבלי שאיש ישים לבו אליו וירגיעו.

שוטר המוביל אשה שנתפסה, מכריחה להיכנס ולקחת את הילוד שאך השבוע נולד, למען יזרקו בעוד דקות או שעות ספורות לבור אל — הקבר. לשוא תחנוניה של האישה שאין זה פעוטה. השוטר נכנס ומביא לה את הילוד בסחבו באחד מרגליו ותוקעו בידי האשה האומללה. התינוק מגביר את התייפחותו נראה שרעב הוא. אך עוד כשעה והאשה עם תינוקה הזה שתקוע בידה ישכבו בבור, ויכוסו ע"י הרוצחים.

אנו עומדים ומסתכלים על כל זה דרך חלון־הדלת. השוטרים גמרו לטהר את הרחוב מהיהודים שמלאוהו בבהלה. נשמעות כבר התפרצויות השוטרים לחנויות הסמוכות. עוד רגע ויפרצו לכאן ויוציאונו. יש לברוח, אך היכן ? !!

אני פותח את דלת־המרתף ואנו יורדים במהירות למרתף. אין זה מסתור מפני הגרמנים. אך אנו מנסים להיאחז במוצא האחרון, כטובע בקש. אנו מתחבאים בין העצים המרובים הממלאים את כל המרתף. את העצים הכינונו לקראת חדשי־החורף לבל נצטרך לשבת בקור.

בזכרי שאין לנו מים, אני עולה במהירות לחדר ותופס בדלי־מים, העומד ע"י דלת־המרתף. דלי־המים מתהפך והמים נשפכים בכל החדר. קבוצת שוטרים מתפרצת פנימה, מיד רצים למרתף.

אך הספקתי להעלם בין העצים המרובים והשוטרים מתחילים להעביר חלק מהעצים ממקום אחד למשנהו למען חפש יהודים. לבסוף בראותם שרבה כאן המלאכה הופכים בבת אחת ערמת עצים המתגלגלת ישר עלינו ומכסה אותנו כליל. אנו נשארים תקועים בין קרשים וקורות עצים מבלי אפשרות לקום או לנענע בגופנו.

השוטרים בראותם שאין פה איש ובראותם שישנם מעב־רים ממרתף אחד למשנהו משערים שבודאי הצלחנו להמלט ומסתלקים. אנו נשארים לשבת עד שעות הלילה. אין אנו משנים את מצב גופינו המכורבלים בקורות העצים הלוחצים עלינו.

עם רדת הלילה אנו מצליחים אחר עמל רב להשתחרר מכבלי העצים שהוערמו עלינו ולפתוח פתח, שדרכו אפשר להתעלות מעל ערמת העצים ולהגיע בשעת הצורך לחדר.

אך השתחררנו מהמשא שהעיק עלינו, מיד הרגשנו ברעב המציק לנו. עלינו לחדר. מבלי העלות אור מצאנו בין הדברים המפוזרים שבחדר ככר לחם, בקבוק דבש, מלפפונים כבושים, חמאה, ובקבוק יין ישן, הנמצא עוד מלפני כמה עשרות שנים.

יום חמישי, 19 בנובמבר 1942: **שבוע שאנו יושבים** בין ערמות הקרשים והקורות ונתונים למחשבה שבעוד יום יומים יוציאונו הגרמנים מהמרתף. כל הנמצא בבתים ובמר־תפים מוצא ע"י הגרמנים. מחר או מחרתיים יגיעו אלינו. אך יתחילו להוציא את העצים מהמרתף והרי ימצאונו ויובילונו להורג.

רגלי קפאו מכפור והתנפחו. באצבעות־רגלי נעשו פצעים איומים. במשך כל השבוע לא הורדתי את נעלי מרגלי, וספק באם אורידם אוכל בחזרה לנעול אותם.

הקור הכריחני לשתות מהיין שאתנו. לגמתי כמחצית הבקבוק, השתכרתי ונפלתי בתרדמה עמוקה. לא הרגשתי בסכנה שהיתה צפויה לנו באותו הזמן עת שוטרים חיפשו במרתף.

הלילה עלינו הביתה. בחוץ ירד שלג וכסה את כל הרחוב במעטה צחור. בעמדי על סף הדלת מבלי לצאת מהבית לבל ישארו עקבות אספתי בסיר מלוא־החפנים מהשלג שכיסה אך לפני כשעה את עקבות שלוליות הדם שהיו פה ברחוב. השלג בהינמסו ישמש לנו לשתיה במקום מים.

הלחם אזל לנו, אין שום אפשרות לצאת ולחפש אחר שיירי־לחם בבתים הסמוכים. די רק צעד על השלג ומיד יגלה לגרמנים את מקום הימצאנו.

במשך כמה שעות חיפשנו את התמונות המרובות שאספ־נום מבני־משפחתנו אחר הפוגרומים לפני כחודשים. סאסיע החזיקה אותן בארנקה. נראה ששוטר בלקחו את ארנק־העור לא זרקם ולקחם יחדיו.

היום בשעות הצהרים שמענו קולות יהודים. התברר לנו שפועלים יהודים עובדים בגיטו תחת השגחת גרמנים ושוטרים בטיהור הבתים מכל הרכוש שבהם.

הצלחנו להתקשר עם היהודים. ביניהם מצאתי את ס. מכירי מהפוגרום הראשון שבצוותא היינו בימיו האחרונים.

מיד הביא לנו לחם. מפיו נודע לנו על קיום הגיטו השני. הגיטו של בעלי־המקצוע, כפי שקראוהו „הגיטו החי" (דער לעבעדיקער געטא).

בגיטו החי מתגוררים כמה מאות איש בעלי תעודות־מקצוע. ס. מבטיח להשתדל להעבירנו לשם.

אנו עומדים לפני בעיה מיוחדת במינה. מה„גיטו החי" באים לעבוד כאן רק גברים. אך איך נוכל אנו להסתנן ביחד עם הפועלים החוזרים לגיטו? בחורה וילד הרי מיד ישגיחו בנו הגרמנים, על כן יש לחכות לשעת־כושר.

יום שישי, 20 בנובמבר 1942: **בצפיה חכינו לאור היום** לצאת מכאן.

בשעות הצהרים בא ס. והביא לנו בגדים. למען נוכל לעבור עם קבוצת־הפועלים לגיטו השניה, על סאסיע להתלבש כבחור. ס. הביא לה זוג מכנסים, מגפים וכובע חרפי שיסתיר את שערותיה.

בבגדיה החדשים נראית סאסיע כנער גוץ ומסורבל. אנו מצטיידים בתרמילי עבודה וממלאים אותם בכלי־עבודה שונים המזדקרים ומובלטים לעין כל.

בשעות לפנות ערב בא ס. וקורא לנו מהמרתף. הפועלים העומדים בשורות מכניסים אותנו בשורות האמצעיות כשאנו מרוחקים אחד מהשני. סאסיע כמעט ואין להכיר בה. צחקתי בשעה שהפועלים פנו אלינו בצאתנו לרחוב למען הסתדר בשורותיהם — „ילדים הרי הגרמנים מיד יגלוכם ויוציאוכם מהשורה".

אנו צועדים כבר. במרחק כמה שורות ממני צועדת סאסיע. הפועלים משתדלים להסתירנו בגרמם לאי־סדר בין השורות לבל ישגיחו בנו הגרמנים. ביקורת ראשונה אנו עוברים ע"י שטח החנויות הוארשאיות. הודות לפועלים המשתדלים להס־תירנו, אנו מצליחים לצאת מהגיטו שבו מתנהל הפוגרום.

בפחד אנו צועדים דרך רחובותיה המרכזיים של העיר. ולבסוף מגיעים לשער הגיטו השני שבו מתגוררים בעלי־המקצוע.

ע"י בנין בית־הספר האדום, הנקרא כך בגין קירותיו העשויים מלבנים אדומות, נמצא שער־הכניסה לגיטו. ע"י השער עומדים שני ז'נדרמים מאוקדחים ולידם — אנשי המש־טרה־היהודית. הז'נדרמים דורשים מהפועלים להציג את תעו־דותיהם שניתנו להם בחתימת הגביטסקומיסר. הפועלים מוצ־אים מכיסיהם את תעודותיהם ומתחילים להציגם לז'נדרמים. אך ישגיחו בנו הגרמנים ומיד ידרשו מאתנו גם את תעודות מקצוענו.

רגע אני מעביר מבט על כל הסביבה שהנני בה זו הפעם הראשונה בחיי. מצדו הימני של השער משתרע שטח ריק, אחריו נמצאים בתים. יש לרוץ לעבר הבתים הללו!

מסביב לז'נדרמים מצטופפים עשרות פועלים המנסים להציג, איש לפני רעהו את תעודתו למען יוכל לחזור לביתו.

אני מתחיל לרוץ בכל כוחותי, אנשי ה„יודן־ראט" מת־חילים להרים צעקותיהם, הז'נדרמים שולפים את אקדחיהם ומתחילים לירות.

מתהווה בהלה. הגרמנים אינם רודפים אחרי. בינתים נכ־נסה כל קבוצת הפועלים מבלי שימשיכו בביקורת.

ברוצי בין הבתים המפוזרים כאן עצרני א.ו. בשמעה שגם סאסיע נמצאת כאן מיד מצאה אותה והכניסה את שנינו לביתה.

אחר שאכלנו והתחממנו אין להאריך בישיבה בביתה. הנאצים אסרו על תושבי הגיטו לתת מקלט לכל היהודים שיצ־ליחו להסתנן לכאן.

מפיה נודע לנו שבגיטו נמצא יוסף א. שנשאר בחיים וקבל תעודת־מקצוע כאופה ומתגורר בבנין המחנה שבו מת־גוררים רק בודדים שאבדו את משפחותיהם.

את יוסף מצאנו מיואש כולו, לאחר שנרצחו אשתו ובנו. גם כאן לא נתנו לנו להיות, ונאלצנו להתחבא במרתף הנמצא בסמוך לבנין שבו מתגורר יוסף.

מפיו נודע לנו על כל האסון שקרהו. ביום חמישי 12 בנובמבר ערב פרוץ הפוגרום בא חברו האוקראיני ד. והסכים להוציאו מהגיטו למען יחביאו בביתו, הנמצא ברחוב לבובסקה.

במשך ליל יום חמישי החזיקוהו בביתו בהתנהגו עם יוסף כעם ידיד ותיק. ביום שישי בבוקר עם פרוץ הפוגרום פחד יוסף לשבת בביתו ונכנס עם אשתו ובנו לאחד ממחסניו להתחבא בין חבילות־הקש.

בשעות־הצהרים עת ד. הביא להם לאכול ארוחת־צהרים הציע להם, להעבירם למען בטחונם, לאחיו המתגורר בכפר. אכן גם יוסף הסכים להצעה זו, מאחר שבכפר קל יותר להתחבא מאשר במרכז העיר והוחלט שבשעות הלילה יעביר אותו ד. לאחיו.

עם רדת הלילה נפתחה דלת־המחסן. פנימה נכנס בנו של ד. ילד בגיל שבע. ניגש ליוסף ואמר לו „בטקו ואס קליצ׳ה״ (אבא קורא לכם). יוסף קם ממקומו. אך יצא מהמחסן והנה לפתע, ידידו הוותיק עומד ביחד עם בן־אחיו המשרת במשט־רה, עם רובים בידיהם.

קולו הנעים של ד. נהפך מיד לקול אכזרי ומצווה. בכל כוחו החל לצעוק עליו. התנפלו עליו ועל אשתו ובנו חיימקה והחלו להובילם מאחורי־הבית. כאן ציוום להתפשט בהתנפלם עליו ועל אשתו, והחלו לקרוע מעליהם את בגדיהם.

ערומים העמידום לקיר. יוסף הסתובב בזריזות מאחורי הקיר והחל לרוץ מבלי שהם יירו אחריו או ירדפוהו.

אחר שרץ כמה מטר נזכר שהנו ערום והתיישב מאחורי המחסן שאך לפני דקות ספורות ישב בו מבלי לדעת את אשר הם זוממים לעשות לו.

חיימקה בנו שנסה לברוח בדרכי אביו נורה על ידם, ומאחר שלא שמע עוד יריה ורק כמה צעקות הגיעו לאזניו, שהן היו צעקותיה של צביה אשתו שעה שרצחוה. אחר שישב כשעה מבלי שום בגד לבשרו ומבלי כל אפשרות ללכת מפה על אף האפלה, היות ובנקל עלול להיתפס בראות הגרמנים איש ערום עובר ברחוב, החליט להסתכן ולהיכנס אל הרוצח לאחר רצח אשתו ובנו. כה התיאש עד שגם לא איכפת היה לו באם יהרגוהו.

בפתחו את הדלת, מצא את כל אנשי המשפחה יושבים מסובים לשולחן. בטבור השולחן עומדים בקבוקי וודקה, ומבטי המסובים נתונים לתוך פנכותיהם שהבל חם עולה מהם. בפי־נה על כסא היו מוערמים בגדיו ובגדי אשתו ובנו. על ידם עמדו מגפיו שנעל אך לפני כשעה, נעליה החצאיות של אשתו, ומגפיו של בנו.

בראותם את יוסף שהופיע בסף הדלת, הרימו את ראשיהם והפנו את מבטיהם אליו מבלי שום התפעלות והשתוממות לבואו.

יוסף פנה לעבר חברו לשעבר — הרוצח.

„שדדתם את כל רכושי שהבאתי אליכם. הפשטתם את בגדי, רצחתם את אשתי ויריתם בבני. תנו לי אחד מבגדי למען אוכל לכסות בו גופי ואוכל ללכת מכם״.

ד. התרומם מכסאו, ניגש לארון, הוציא מתוכו מעיל־גשם וזרקו לעבר יוסף שעמד בפתח וצעק לעברו.

„קח והסתלק לבל אראך לפני עיני״.

יוסף חטף את המעיל שנזרק לעברו ולבשהו. במשך כל שעות הלילה שוטט ברחוב לבובסקי מבלי שום מטרה.

בשעות־הבוקר פגש ביהודי בעל תעודת־מקצוע שהלך לע־בודתו, ומפיו נודע לו על קיום הגיטו השני. מיד פנה לעבר הגיטו. קודש ראש ה„יודן־ראט״, קבלהו וסדר לו תעודת־מקצוע בתור אופה וכך ניצל מהמות.

יום שלישי, 1 בדצמבר 1942 : בגיטו נמצאים עשרות אנשים בלתי לגליים המתחבאים במרתפים ובעליות־הבתים הן מפני הגרמנים והן מפני אנשי ה„יודן־ראט״.

הנאצים יודעים שעשרות אנשים הצליחו להסתנן לכאן ולהמלט מאותו הגיטו שדנוהו להשמדה.

יום יום אנו מצפים לחפושים שהנאצים יערכו בגיטו אחר הבלתי לגליים.

אני וסאסיע עם עוד כמה עשרות אנשים מתחבאים במשך כל הזמן במרתף הנמצא באחד מהמחסנים שע״י בנין המחנה.

בשעות הלילה אנו יוצאים רק להשיג בעד כסף שבידנו לחם, ומיד חוזרים למרתף מבלי לדעת מה צפוי לנו עוד.

העזרה היחידה שאנו מקבלים היא מאסתר ו. הבאה מדי פעם בפעם לבקרנו ומביאה לנו אוכל חם.

אמש היתה בביתה של אסתר ו. אליפרדה הבאה מחוץ־לגיטו לבקרה מדי פעם בפעם. בשמעה מאסתר שסאסיע חיה ונמצאת כאן — בקשה ממנה שתביא אותה. בהפגש שלוש החברות הותיקות היתה השמחה רבה, ודומה שהידידות לא נפסקה על אף הקירות שהנאצים מנסים להקים בין עם למשנהו.

יום שישי, 4 בדצמבר 1942 : שעות לפני הצהרים. הגיטו מוקף ע״י גרמנים הבאים לערוך חיפושים אחר בלתי לגליים. בראש פעולת החפושים עומד קראוזה, הרוצח הראשי של הנא־צים בלודמיר, והאחראי באופן אישי להשמדתם של שתי רב־בות יהודי לודמיר ואלפי אנשים בני לאומים אחרים.

קראוזה, שנכנס לגיטו בלוית כמה שוטרים אוקראינים, אסף מיד כל עשרת השוטרים היהודים. הגיש להם וודקה כאות־נפשם ואחר יצא אתם לפעולה.

השוטרים היהודיים, מבצעים כל פקודה הניתנת להם ע״י אדוניהם. נאצים אינם זקוקים יותר לפלוגות גרמניות למען הוביל יהודים להשמדה. אינם זקוקים יותר לטרוח למען חפש יהודים ולהוציאם ממקלטיהם. קראוזה יודע שאותם השוטרים היהודים של ה„יודן ראט״, שאבד להם כל רגש אנושי — הם יבצעו את העבודה באכזריות ובנאמנות.

אנשי ה„יודן ראט״, ביודעם את מרבית המקומות שבהם מסתתרים היהודים מחוסרי תעודות בעלי־מקצוע, מוסרים אותם לידי הגרמנים. אנשי ה„יודן־ראט״ עם קראוזה בראש, מגיעים למרתף שבו אנו מסתתרים ומגלים את פתח־הכניסה. האנשים שבמקלט אינם ממהרים לצאת לקראת המות המצפה להם.

כמה מאנשי המשטרה היהודית יורדים למקלט ומתחילים להרביץ בכל כוחם במקלותיהם באנשים, הבוכים ומתחננים לפניהם. הם צועקים לאנשים גרמנית : יודה הראוס ! שנעל ! שנעל ! במקלותיהם העבים שבידיהם הם ממשיכים להטיח בראשי נשים וגברים כאחד.

בראותם שהאנשים אינם רוצים לצאת, הם מתחילים לסחבם בכוח ולהעלותם למעלה. קראוזה עומד ושואף נחת ממלאכת נבזי־אדם אלו, ובראותו את התנגדותם של מחוסרי־התעודות הוא נגש לפתח ויורה מרובהו האוטומטי צרור כדורים פנימה למען זרז את אחרוני האנשים.

סאסיע מחזיקתני צמודה לידיה, ואנו נשארים כבר בין עשרות האנשים האחרונים שעדין לא הוציאום מהמקלט.

בראותי שכלו כל הסיכויים להינצל מיד סוכני ה„יודן ראט" נכנסה בי מחשבה פתאומית מבלי לדעת מאין הגיעה למוחי. חיש כברק ניתקתי את עצמי מסאסיע שהחזיקתני בידה ועליתי למעלה.

על יד פתח המקלט עמד קראוזה מוקף כמה שוטרים אוקראיניים ושוטרים יהודיים. כמה מטר מהם עמדה קבוצת היהודים שהצליחו להעלותם כבר מהמקלט. מבלי להיעצר לרגע רצתי ישר לעבר קראוזה, בעל המבנה הגבוה ופנים ארוכים, שעמד מלובש בחליפה אזרחית ורובה אוטומטי בידו. תנועתי היתה כה מהירה שהשוטרים לא הספיקו לעצרני ונעמדו רגע מבוהלים מבלי לדעת מה לעשות בי.

קראוזה היפנה את מבטו אלי, ואני אך הספקתי להגיע אליו, ומיד פתחתי:

אדון גביטסקומיסר! לאבי תעודת מקצוע, ושמו אַיזן.

קראוזה הסתכל בי ומיד שאלני:

— אם כן למה התחבאת?

אני מתחיל להסביר לו, והמלים נפלטות מפי כאילו למדתים זה מזמן בעל פה.

בראותי אנשים רבים רצים וצועקים — „הגיטו מוקף" חשבתי שנערך פוגרום כללי, ורצתי אתם להתחבא.

כנראה שדברי שיכנעוהו לא במעט. מיד פנה לעבר השוטרים היהודיים בשאלו אותם. הנָכון הדבר?

בתשובתם תלויים חיי או מותי. רגע השתררה דומיה. השוטרים נעמדו כמאובנים מבלי לפצות את פיהם. לבסוף אחד מהם הפר את הדממה בצעקו בקול: כן! כן!

מיד ענו כולם אחריו: נכון, איזן הוא אביו.

מיד ציווה לקרוא לאַיזן למען עמוד על אמיתות דברי. שוטר שרץ לחפשו לא מצאו בגיטו מאחר שנסע באותה שעה אל מחוץ־לגיטו בענין סידור הספקה.

קראוזה ציווה לשוטרים לסגרני באחד המחסנים. השוטרים מיד חטפוני והובילוני למחסן הנמצא מאחרי בנין המחנה. כאן סגרוני והשאירוני לבדי.

במחסן מוטלים עשרות שקי גריסים וקמח. החילותי לחפש דרך לברוח. ניסיתי את דלת הברזל אך מצאתיה נעולה. האשנב היחידי שדרכו חודרים קרני־האור נמצא בגובה רב, ממש מתחת לתקרה. באם גם הצליח לעלות אליו, אין שום סיכויים לברוח דרכו. הרי מסורג הוא במקלות ברזל עבים. הישחררוני או לא? הכל תלוי ברצונו של אַיזן. אך באם לא ימצאוהו הרי בודאי ישחררוני.

אחר זמן קצר נפתחה הדלת ובפתח נראו שני שוטרים יהודיים הצועקים אלי:

— „הנך חפשי!" אכן בר־מזל הנך שהצלחת לרמות את קראוזה, ולולא עזרתנו הרי היית מובל „לשמלץ" ככולם —

הדלת נשארה פתוחה. רשאי אני ללכת מבלי לפחד יותר מפני אנשי ה„יודן־ראט" או הגרמנים המחפשים את הבלתי־לגליים. שוב איני צריך להסתתר במקלטים. רשאי אני לישון הלילה בבית, אחר טלטולים של שלושה שבועות ממקלט למקלט בהסתתרי מפני רוצחים שונים, גרמנים ויהודים בוגדניים כאחד. אך היכן למצוא בית, מי יכניסני? אני אפנה?..

האנשים שהוצאו ע"י השוטרים היהודיים מהמקלט שהסתתרתי בו, נמסרו לידי קראוזה והשוטרים האוקראיניים, והם היכו אותם בצורה אכזרית במקלותיהם שבידיהם על נסיונם להתנגד להוצאתם מהמקלט.

קראוזה הוביל לבית־הסוהר, בעזרת כמה שוטרים אוקראיניים, את האנשים שמספרם הגיע לארבעים ראש.

היחידי שהיה יכול להציל את סאסיע מהמוות היה יוסף. די היה שיגיד שזו אשתו למען שיישחררוה. אך היאוש כה השתלט עליו, לאחר רצח אשתו ובנו, עד שנעשה אדיש לכל המסובב אותו והתפשר עם הַנעשה, בטענו שבין כך וכך כולנו נובל להורג אם בעוד שבועות או חדשים ספורים. בהצביעו עלי טען שרק חבל שילד יצטרך לסבול עוד חדשים מספר ומאושרים הם אלו שהוצאו כבר להורג.

כך נתן ליאוש שישלוט בו ללא מצרים והתמסר כולו לקלפים, שבהם השקיע את כל כספו, ובקבוקי הוודקה, למען השתכר וישכיח את העבר ואת הצפוי.

יום שבת, 5 בדצמבר 1942: פרטים מלאים על שעותיה האחרונות של אחותי סאסיע נודעו לי מפי אחת הבחורות, שנתפסה אתמול עם יתר האנשים והובלה אתם לבית הסוהר, והיום שוחררה לאחר שייתר האנשים הוצאו להורג, ורק אותה השאירו הודות התערבותו לטובתה של אחד מדיירי החדר יעקב ב. בטענו שזו אשתו.

כל קבוצת האנשים שנתפסה אתמול והובלה לבית הסוהר הוכנסה לשני תאים נפרדים. באחד התאים גברים, ובשני נשים וילדים. איש מהם לא פקפק במטרת הנאצים שהביאום לכאן. ידעו שאלו הן שעותיהם האחרונות.

הלילה הביאו להם פרוסות לחם שחור וקפה, וחילקו ביניהם. אחדים אכלוהו, אחרים ויתרו מרוב יאוש על ארוחת הערב האחרונה שבחייהן. ידעו הם שמחר יוצאו להורג. נשכבים על מזרוני הקש המונחים על רצפת הבטון הקרה ודברו איש עם רעהו. העלו את עברם, ניסו להזכר מי מקרוביהם נשאר בחיים, למען יזכרום. נזכרו שליל חנוכה היום והערב מודלק הנר הראשון.

בשעות הבקר אחר שהנשים קמו ממשכבותיהן הקשים, החלו לסרק את שערותיהן. נדמה היה כאילו הן רוצות למצוא חן בעיני מישהו ואינן מתכוננות כלל להובלה בעוד שעות ספורות למקום ההריגה...

הדלת נפתחה ושוב הוכנס להן לחם ומשקה. גם אלו שאמש עוד ויתרו על האוכל חטפו בידיהן את פרוסות־הלחם הזעומות שחולקו להן ואכלוהו ברוב תיאבון.

קרני השמש, שהחלו לחדור דרך הצוהר המסורג שבתא הכלא, הפיחו בלב כולן את התשוקה לחיות. ניסו להתנחם, אולי ישוחררו. אחדות כותבות את שמותיהן ואת יום הוצאתן להורג על קירות תא־הכלא. ובזה מצרפות את שמותיהן לאותן מאות השמות החרוטים בכל הקירות עד לבלי השאר עוד מקום ריק מהם.

אותם השמות המרובים הכתובים על הקירות בכל מיני צבעי עפרונות, או חרוטים כבמצבה, ואף כתובים בדם, מעידים על מאות ואולי אלפי האנשים שבילו כאן בתא את שעותיהם האחרונות בציפיה לקראת הופעת התלין והובלתם לשחיטה. מי יודע עוד כמה עתידים כאן לשבת ולחפש כמוהן מקום בקירות בכדי לכתוב על הקיר את השם ברגעים האחרונים.

בשעות הצהרים לא הובא להן שום אוכל, זה שימש להן אות מבשר רעה.

בשעות אחר הצהרים הגיע קראוזה לבית הסוהר. הוציאו את כל הגברים מהתאים והובילום לצריף העומד בחצר, כאן ציוום להתפשט. העמידום לקיר וכמה צרורות מרובהו האוטו־מטי הפילום ארצה, מבלי שיקומו לעולמים. גופותיהם מיד הוטלו ע״י אנשי המשטרה האוקראינית לבור. ובגדיהם נאספו בחבילות והוסתרו לבל יראום אלו שיבואו בעוד רגע.

הנשים ידעו את הצפוי להן בראותן איך נרצחו הגברים. מיד החלו לבכות והילדים נצמדו לאמותיהן.

קראוזה ציווה על כולן לרדת חוץ מפ. שציווה לה להשאר בתא־הכלא באמרו לה שתשוחרר הודות התערבות בעלה.

בראות חברותיה שהיא נשארת בחיים, מיד התחילו לצעוק לעברה את שמותיהן למען תזכרם ותמסור לקרוביהם ולמכי־ריהם.

קראוזה הוביל את קבוצת הנשים והילדים לצריף. כאן ציווה להם להתפשט. הנשים בידען את הצפוי להן לא מיהרו להתפשט. קראוזה החל לנחמן שאין הוא מתכוון להרגן אלא לערוך חיפוש בבגדיהן לאחר שנודע לו, כאילו, על זהב המוס־תר בהם.

הנשים והילדים נעמדו ע״י קיר־הצריף באותו מקום שאך לפני רגעים ספורים עמדה קבוצת הגברים. מרובהו האוטומטי הטיח בהן צרורות כדורים.

את בגדי הנרצחים הביאו מיד לבית־הספר „האדום״ שכאן ממיינים אותם, כובסים ומגהצים למען ישמשו לתועלת הרוצחים.

א. ו. העובדת בבית־הספר „האדום״ במיון בגדי הנרצחים ספרה לי הערב שהכירה בין חבילות־הבגדים שהובאו היום את בגדי סאסיע שרצחוה היום.

יום ראשון, 13 בדצמבר 1942: אני מתגורר באחד הח־דרים של בנין המחנה. קשה להגיד שהנני מתגורר. מקום משכבי בלילה הוא ספסל צר שאני מעמידו ע״י הקיר למען אוכל לנוח מיגיעת היום, כשמעילי משמש לי בתור כיסוי, וידי שאני מניח אותה מתחת לראשי, בתור כר. מספר פעמים יש ואתעורר בלילות, ואמצא את עצמי מתחת לספסל, מונח על רצפת־הקרשים, לאחר שנפלתי מהספסל.

בחדר זה, אנו מתגוררים אחד־עשר איש, ביניהם שלוש נשים וילדה. הצפיפות גדלה במיוחד בשעות הלילה, עת יתאספו כולם לישון ויעמידו נוסף לחמש המיטות הקבועות העומדות בחדר עוד כמה מיטות מתקפלות בכל המעברים עד לבלי אפשרות להגיע מקצה חדר אחד אל משנהו.

לולא הכסף שבידי הייתי זה מזמן גווע ברעב. אך ששת אלפים הרובל שבכיסי מאפשרים לי להתקיים ולהרשות לעצמי לקנות מדי יום־ביום פיתה, שמשקלה פחות מ־100 גרם. פיתה זו עולה עשרים רובל והיא מהווה את כל לחמי, נוסף על צלחת המרק שז. נותן לי יום־יום, בשעות אחר הצהרים, במטבח־המחנה, מחלקים ארוחת צהרים לכל דיירי המחנה שאיש אינו דואג להם בבישול.

יום שלישי, 15 בדצמבר 1942: בגיטו שוב עורכים חי־פושים אחרי בלתי לגלים. הרוצח קראוזה שוב הוציא חמשים יהודים מהגיטו. וגורלם היה כגורל הנתפסים הקודמים. אני שנהפכתי ל„לגלי״ בגיטו יכול כבר להסתובב בגלוי ואיני צריך להתחבא מפניהם.

עם התקרב שנת 1943 מופצות שמועות שבדעת הגרמנים לחסל לקראת השנה החדשה את כל שרידי היהודים.

רוב היהודים החיים עדיין אדישים לקראת הצפוי להם. רובם התייאשו מהחיים משוכנעים הם שבמוקדם או במאוחר יוצאו להורג.

הסיסמא השולטת בגיטו היא — „נאכל ונשתה כי מחר נמות!״

בין מאות המתייאשים יש גם קומץ בחורים צעירים המת־כוננים להקים קבוצת פרטיזנים ובהזדינם בנשק יעברו ליערות. מספרם אינו מגיע אפילו לחמשה עשר איש, אך בעלי מרץ וחדורים רוח אמונה בנכונות דרכם. בינתיים עוסקים בהכנת כספים, נשק ומצרכים אחרים, שיעמדו להם לעזרה, עת יצטרכו להתגורר ביערות. התארגנותם והכנותיהם נסתרים מעין כל. יש להיזהר לא רק מאנשי הגסטפו, אלא גם מפני סוכניהם בגיטו.

יום שישי, 25 בדצמבר 1942: דבר הזדיינותם של קבוצת בחורים בגיטו הגיע לאזני הגרמנים לאחר שנתפס בחור פולני בהיכנסו לגיטו ובכיסיו תיק לאקדח. המשטרה היהודית חק־רה את הבחור שנתפס, ומיד נעמדו על המתרחש, והנאצים מיד התעוררו לפעולה.

אמש בשעות הלילה המוקדמות הקיפו הגרמנים את הגיטו והחלו לחפש בעזרת המשטרה היהודית אחר הבחורים המת־כוננים לברוח מהגיטו היערה.

שני אנשי גסטפו כשאקדחים בידיהם ומלווים ע״י אנשי היודן־ראט נכנסו לחדרנו למען ערוך בו חיפוש בידעם שכאן מתגוררים שנים השייכים לקבוצה הפרטיזאנית. נצטוינו להח־זיק את ידינו מורמות. והם הסתלקו רק אחרי חיפוש ממושך בכל פינות החדר. אולם נשק לא נמצא. (על אף שאקדח היה טמון מתחת אחת המיטות, הוא היה מפורק ומטובל בשמן). רוב חברי הקבוצה הצליחו להמלט מחוץ לגיטו או להסתתר בתוכה ולהמלט בשעות־הלילה עם הסתלקות הגרמנים. רק אחד מהם נתפס עת ניסה להמלט מחוץ־לגיטו בשעה שהיתה כבר מוקפת. בכיסיו מצאו הגרמנים אקדח וכמות גדולה של כסף — זה היה לייבל קוציובעס. הוא הובל לבית־הסוהר למען יוציאוהו להורג.

בשעת החיפושים אחרי הבחורים הללו — נתפסו חמישה יהודים בלתי לגלים שמצאום מסתתרים בעלית־הגג.

מובן שהגרמנים לא עזבום לנפשם ולקחום אתם למען הוציאם להורג. היום בשעות הבקר שוב באו הנאצים לערוך חיפושים אחר בלתי לגיים המסתתרים בגיטו. ליב קודש ראש היודן ראט הטיל את אשמת ההזדיינות של קבוצת הבחורים בגיטו על הבלתי־לגליים שהצליחו לחדור לגיטו ומתחבאים

בה. בעצמו תר אחר בלתי לגליים בגיטו ובמצאו אחד המסתת־רים צועק עליו! מקומך בפיעטידין! ומטיח בו מכות־מוות במקלו העבה, שלא עזבו לרגע מידו.

הגרמנים הצליחו לתפוס קרוב למאה איש שהובילום לבית־הסוהר והוציאום להורג.

באצבעות רגלי שקפאו בתקופת הפוגרום התהוו פצעים. באחד מאצבעות רגלי השמאלי נרקב הבשר והעצם החל להבליט. בקושי אני מתנועע על רגלי.

היום נקראה אלי הרופאה זגר בתו של ד״ר זגר, שהיא הרופאה היחידה שניצלה מהפוגרומים מכל הרופאים היהו־דיים שגרו בלודמיר. השבוע הובלה כבר להורג, עת שוטרים אוקראינים מצאוה מתחבאת באחד הכפרים הסמוכים לעיר. ליב קודש התערב לטובתה ושחררה. הגרמנים הביאוה לגיטו ונתנו לה רשות להתגורר בו.

הרופאה בדקה את רגלי ולאחר שחבשה את פצעי אמרה שבאם לא ישתפר מצב רגלי יש לחתוך אחת האצבעות ההולכת ונרקבת מהמוגלה המרובה שהתהוותה בו.

יום שישי, 1 בינואר 1943: שנת אימים עברה עלי. מי יודע מה צפוי לנו עוד השנה החדשה. הפעם באם יתחולל פוגרום יושמדו כולם. היכן אתחבא? יש אנשים בטוחים בכספם המרובה או במחבואים שהכינו לעצמם בשטח ה„ארי״. אין לי אנשים שאוכל להסתתר אצלם. החזית מרוחקת מלודמיר כאלף ושמונה מאות ק״מ, ועדיין לא מסתמן שום נצחון.

בגיטו מרוכזים כחמש מאות יהודים, ביניהם נשים ומספר קטן ילדים הנאלצים להיות מוסתרים ברוב שעות היום לבל יתגלה לגרמנים שעדיין חיים ילדים יהודים.

האוכלוסיה המבוגרת, מבלי הבדל נשים או גברים, מרו־כזת בקואופרטיבים, עוסקים בבורסקאות, חייטות, סנדלרות או עובדת בבתי־החרושת השונים שהוקמו בגיטו, שם מייצרים סבון, משחת נעלים, גזוז, שמן. האוכלוסיה המבוגרת אינה נאלצת יותר לשאת טלאים צהובים או סימנים אחרים המעי־דים על לאומיותם. גם גדר הגיטו פורק. אך אין לצאת מחוץ לשטח־הגיטו. שומרת מעכשיו המשטרה היהודית העולה באכ־זריותה על כל הקודמים לה. בשער הכניסה לגיטו מתנוסס שלט — „קהילה יהודית״.

הנאצים מבטיחים להשאיר את חמש מאות היהודים בחיים מאחר שזקוקים הם למוצריהם. אך רובם אינם מאמינים להם, ומשתדלים להכין מקלטים הן בגיטו והן בשטח ה„ארי״.

הבלתי לגליים שמספרם אינו עולה על כמה עשרות זכאים להתגורר בגלוי ואינם זקוקים יותר להסתתר. בזה למעשה נגמר הפוגרום השני שנמשך מ־13 בנובמבר עד היום עם התחלת השנה החדשה.

יום ראשון, 8 בפברואר 1943: לגיטו הגיעו הידיעות המשמחות הראשונות מהחזית. הידיעה על מפלת הנאצים בס־ביבות סטאלינגרד התפשטה במהירות בכל בתי־הגיטו והפיחה גל התלהבות במאות הנידונים למות.

מה משמחת הידיעה שגם הנאצים אינם יכולים להסתירה. שלוש מאות אלף חיילים נאציים על כל רכבם וציודם, עם פלדמרשל פאולוס בראש נפלו בשבי לידי הצבא האדום.

ימי אבל שוררים אצל הנאצים.

אנשי היודן ראט גם עליהם החל בוער הכובע. הם מנסים להצטדק שכל מה שהם עושים הוא אך ורק לטובת שארית־היהודים, למען יאריכו את קיומם בגיטו ולבל ישמידום הנאצים.

גם אלו מהיהודים שבגיטו שהתייאשו זה מזמן מהצלת חייהם ומוכנים לפשוט את צואריהם, בכל עת שידרשו ע״י הרוצחים, החלו להתעורר מתרדמתם ולחפש מקומות מחבוא בחלק ה„ארי״ של הגיטו.

אתמול הייתי בבית הספר „האדום״ שבו מרוכזים בגדי הנרצחים שהנאצים עוד לא הספיקו לשלחם לגרמניה או למכרם לאוכלוסיה הנוצרית. כאן בבית־הספר שולט עכשיו צלו של המות. לכאן הובאו כל בגדי הנרצחים ועשרות יהודים עובדים בסידור וניקוי בגדי הנרצחים.

א. ו. העובדת שם זה חדשים, בראותה שהנני הולך לגמרי קרוע ובנעליים מרופטות וקרועות, הזמינה אותי לבוא שם למען תוכל להחליף את בגדי ונעלי הקרועות.

לאחר עמל רב של חיפושים בין מאות הנעלים המת־גלגלים באחד האולמות שבבנין, לא הצליחה א. וחברותיה להתאים לרגלי זוג נעליים מתאימות בצורתן אחת לרעותה.

עם הגיע הידיעה על התקרבות קראוזה וליב קודש לבנין נעלתי על רגלי זוג נעלים שהנם רק מאותו גודל, ועזרו לי להתחמק מהבנין. בירידה מהמדרגות נתפסתי ע״י קראוזה וקודש. מיד החלו להטיח בי מכות על שנכנסתי לבנין. אחר כמה מכות הגונות הצלחתי להתחמק מידיהם ולהסתלק. שניהם החלו מיד בחקירות בין העובדים להיוודע מי שהכניסני, אך לשוא היה עמלם לגלות מי עזר להכניסני לבנין, ולתת לי כמה בגדים לאחר שהלכתי כולי קרוע ויחף.

יום ראשון, 25 באפריל 1943: לפי הידיעות המגיעות לגיטו הן מפי שמועות והן מהעתונות הגרמנית מתברר שהנא־צים נוחלים מפלות אחר מפלות לאורך כל החזית המזרחית.

מפלותיהם בחזית, נותנים גם אותותיהם בעורף. באיזורנו החלו להתפרק המשטרות האוקראיניות שעבדו למען הנאצים.

הפאשיסטים האוקראינים לאחר שנוכחו כי רומו ע״י אדוניהם על הקמת אוקראינה בלתי־תלויה בגרמניה, ולאור מפלותיהם בחזית סבורים כעת שאין לסמוך יותר על השלי־טים מגרמניה. החלה בריחה המונית של השוטרים האוקראינים ליערות למען ארגן כנופיות פשיסטיות שמתפקידם להלחם הן בגרמנים שהתאכזבו מהם, והן בפרטיזנים הסוביטיים.

התפרקות המשטרות הגיע לממדים כאלו עד שבימים סהורים נעלמו רוב אנשי־המשטרה על מלוא ציודם ותחמושתם.

הנאצים נאלצים להביא שוטרים פולניים מעבר לבוג או לגייסם בין האוכלוסיה הפולנית מה שמגביר את האיבה בין שני הלאומים.

הנאצים המסיתים את הפשיסטים הפולניים מעבר לבוג נגד המיעוט האוקראיני עושים את ההיפך בשטחים של אוק־ראינה המערבית. כאן מסיתים את הפאשיסטים האוקראינים נגד המיעוט הפולני; ובעיקר נגד האוכלוסיה הפולנית המת־גוררת בכפרים.

כך משתמשים הנאצים במשטרה אוקראינית למען דכא את האוכלוסיה הפולנית מעבר לבוג ובמשטרה פולנית למען להילחם באוכלוסיה האוקראינית באיזוריה של אוקראינה.

כך רוצים הנאצים להפריד בין לאומים שונים, למען מנוע מהם להתלכד ולהגביר את מלחמתם נגד אויבם המשותף — הנאצים.

יום שישי, 7 במאי 1943 : הבוקר בהתעוררנו, נוכחנו שהגיטו מוקף. הנאצים כתרו את הגיטו הלילה, בעזרת המש־טרה הפולנית, ואין איש יוצא מהגיטו.

מתהווה בהלה. איש אינו מפקפק בפוגרום שיתחולל בעוד דקות ספורות עם השחר.

אנשים רבים רצים לגבול הגיטו למען הצליח לפרוץ לחלק ה„ארי", אך הם נתקלים באש המשמרות.

כמה אנשים ניסו לצלוח את הנהר לוג העובר בחלקו המערבי של הגיטו. נפתח עליהם באש וכמה נהרגו ונפצעו.

אחד מדיירי חדרנו מ. נפצע בידו עת ניסה לצלוח את הנהר בבגדיו, למען יצליח להגיע לגדתו השמאלית, ומשם יוכל לברוח מהגיטו המוקף.

האנשים רצים בבהלה ברחובות הגיטו, מבלי שיהיה להם היכן להסתתר. אחר כשעה מגיע לגיטו קראוזה המכריז שאין זה מכוון כלפי היהודים. הגיטו מוקף רק בגין שלא יצליחו להסתנן לכאן פולנים הנתפסים בעיר למען הישלח לעבודה בגרמניה.

הסערה והפחד בגיטו השתככו רק עם הינתן לפועלים היהודיים העובדים מחוץ־לגיטו לצאת לעבודתם, וכל בתי המלאכה והחרושת שבגיטו הופעלו ונכנסו למלוא ייצורם.

בשעות־הצהרים הורד המצור מהגיטו והחיים שוב מת־נהלים כסדרם. עם הורדת המצור מהגיטו התגלה כל השקר שבדברי הרוצח קראוזה.

התגלה, ששום חיפושים או חטיפות לא נערכו היום בחלקו ה„ארי" של העיר והמצור על הגיטו הושם ע"י הנאצים רק למען היווכח באם אין נשק בגיטו, שבו יפתחו היהודים באש עליהם (ואז יחסלו תיכף ומיד את היהודים...).

בהיווכחם שאין צפויה להם שום סכנה מחמש מאות הי־הודים, הורד המצור, ונדחה ביצוע פסק־הדין.

יום שבת, 5 ביוני 1943 : מפלות הנאצים בחזית הסוב־ייטית מחד, ונסיון הנאצים בחודש שעבר להקיף את הגיטו למען היווכח באם יוכלו להשמידו בכל עת שיזקקו לכך מאידך — עוררו בלב אנשי־הגיטו ספקות על אמיתות דברי הגביטס־קומיסאר המבטיח להשאיר בחיים את קומץ היהודים. המצור שהוטל על הגיטו בחודש שעבר הוכיח לכל תושבי הגיטו שגם אלו שיש להם מקומות־מחבוא בחלק „הארי" אינם בטוחים בחייהם, באם לא יבטיחו לעצמם גם מקום להסתתר בגיטו, באם יוקף שנית וייערך בו פוגרום.

העובדה של היעדרות הגדר מסביב לגיטו, אינה משנה את מצבנו ואין שום סיכויים להימלט בשעה שהנאצים יתחילו בפוגרום — דירבנה את כל תושבי־הגיטו בהכנת מקלטים שבהם יוכלו להסתתר.

בכל הגיטו התפתחה תנופת חפירת־מקלטים שטרם ידעו כמותה מאז קיום הגיטו בלודמיר. רק ירד הלילה ורוב תושבי־הגיטו, איש איש בביתו ובחדרו, התחילו בחפירת מרתפים ומקלטים מתחת לאדמה.

האדמה שהוצאה מהמקלטים והמרתפים נשפכה בשעות־הלילה בגדתו הימנית של הנהר לוג, שהלך וגדל מיום ליום, והנאצים מעלימים את עינם מהמתרחש בגיטו.

הגביטסקומיסר עם פמליתו מגיעים מדי יום־ביום לגיטו למען בלות את זמנם בשייט ודיוג. מעגן מיוחד הוקם לכבודם ע"י אנשי היודן־ראט ע"י הנהר העובר דרך הגיטו. לאור הזעם ההולך וגדל בין כל תושבי העיר נגד השליטים הרי מרגישים הם את עצמם הכי בטוחים בשטח הגיטו.

שוטרי היודן־ראט, מקפידים בכל שעות־היום לבל יסתו־בבו אנשים ברחובות ולבל ישבו בבתים אנשים שאינם עוב־דים. הנרדפים ביותר הם הילדים המעטים, השוטרים מכריחים אותם להסתתר במשך כל שעות־היום, לבל יתגלה לגרמנים שעדיין חיים ילדים יהודיים בגיטו.

מאז החודש הקודם עת הוקף הגיטו, ולאור רדיפות המש־טרה היהודית אחר ילדים, רדיפה שאינה נותנת להם מנוח. — אני עוזב מדי יום־ביום בשעות המוקדמות של הבוקר את הגיטו, וחוזר אליה בשעות הערב. לבוש מכנסי־רכיבה, חולצת אכרים ארוכה ויחף, אני מסתובב במשך כל היום בר־חובות־העיר מבלי שאיש יכירני, היהודי אני, אוקראיני או פולני.

את רוב שעות היום, אני מבלה עם יוסף במקום עבודתו. יוסף אחראי על קבוצת פועלים העסוקים בהריסת־הבנינים הנמצאים באותו חלק העיר, שבו התקיים הגיטו לפני הפוגרום הראשון והשני. רק חלק מהבתים היהודיים בשטחי־הגיטו מאוכלס ע"י פולנים. הם ברחו מכפריהם עם התחלת הפעו־לות נגדם מצד הלאומנים האוקראינים ה„באנדרובצים". יתר הבתים נהרסים בשטחיות.

הגרמנים ההורסים את הבתים, עושים בעיקר את העבודה הזו למען מנוע מתת מקומות־סתר לקבוצות פרטיזנים העלו־לים לחדור העירה.

כאן בשטח הגיטו לשעבר, הכרתי כמה משפחות פולניות שברחו לפני חדשים מספר מכפריהם; הנני מבלה אצלם שעות על שעות, ורק בשעות־הלילה בהיוודע לי ששקט שורר בגיטו אני חוזר אליו במטרה, למחרת שוב לעזבו עם עלות־השחר.

יום ראשון, 13 ביוני 1943 : בהסכמת הגרמנים התנדבו הבוקר כמה עשרות איש ויצאו לפיעטידין מצויידים באתים למען טפל בקברי אלפי היהודים שנרצחו ע"י הגרמנים בימי הפוגרום הראשון והשני. במשך חדשי החורף ובעיקר עם הפ־שרת השלגים ובוא הקיץ, שקעה האדמה שכיסתה את ההרוגים ונתגלו גופותיהם. הנאצים כיסום רק בשכבה דקה של עפר שהמים סחבום עם הפשרת־השלגים ועכשיו יש לכסותם מחדש.

האנשים שחזרו הערב מעבודתם שבה עבדו היום, מזו־עזים עד אימה ממראה עיניהם. לפני עיניהם נתגלו תמונות מחרידות. למען כסות את הקברים יש להשקיע הרבה עבודה, והגרמנים הסכימו להרשות לקבוצות־יהודים להתנדב לעבודה זו מדי כל יום ראשון בשבוע.

וכי לא נתגלה לנו כל הזוועות שהנאצים בצעו עד לפני שניתן ליהודים לגשת לקברי אחיהם שנרצחו!?! די לשמוע את סיפורה של ילדה בת חמש עשרה החיה בין חמש מאות היהודים שנצלו, למען דעת על פרשת הרצח שהנאצים ביצעו בלודמיר. הילדה שניתפסה בפוגרום השני הובלה ביחד עם

מאות אנשים אחרים לפיעטידין. כאן ניצטוו להתפשט ושכבות־שכבות נשכבו בבורות, (כשהגרמנים דאגו למען יספיק הבור לאלפי האנשים שצריכים להיקבר בו...)

אחר שנשכבה שכבת־אנשים ירו הגרמנים עליה ממכונת יריה. מיד נשכבה שכבה אחרת. כה נמשכה העבודה עד רדת־הלילה. הילדה שבגורלה נפל להיות בשכבה האחרונה, נשכבה כשפניה למטה כשם שנצטוותה ע״י הנאצים. הגרמנים שירו בה פגעו בשלושה מקומות בגופה. אחד הכדורים פלח את תנוך אוזנה, שני פגע ביד, וכדור שלישי פגע ברגלה.

הלילה ירד. הגרמנים שהסתלקו לא כיסו את הבור. למען יוכלו מחר למלאותו בעוד מאות אנשים, שלא הספיקו במשך היום לרצחם.

ממקומות שונים בבור היא שמעה גניחות מפי אנשים שעדיין גססו. במרחק לא רב ממנה שכבה אשה שעדין דיברה. במרחק־מה נשמעו גניחות מפי איש אחר. אך אט אט נדמו כל הגניחות. בראותה שלקול קריאותיה איש לא נענה לה, החלה באיטיות לצאת מהבור, ובכוחותיה האחרונים הצליחה להגיע לגורן שעמד במרחק של מאות מטרים אחדים ממקום־ההריגה. הסתתרה בין ערמות־הקש ובבוקר בראותה איכר המסתובב ליד הגורן קראה לו האיכר, מיד הכניס אותה לביתו, חבש את פצעיה, הלבישה בגדים, האכילה, ובלילה הביא אותה לגיטו, שכאן התגורר אחיה שעבד ביודן־ראט.

הרי רק קטע מהזוועות שהנאצים ביצעו ביהודי־לודמיר, „וסיפורים" כאלה אפשר לשמוע כאן בעשרות.

יום שני, 27 בספטמבר 1943: **הבוקר הלכתי ברחוב** שבחלק „הארי", ובעברי ע״י שער־הגן הציבורי שנהפך בתקופה האחרונה למקום מכלאה לשבויים סובייטיים, ראיתי שלושה חיילים סובייטיים יושבים על הארץ, ועל ידם ניצב חייל גרמני ברובהו הדרוך. לפי מראה השבויים ניתן בקלות להכיר, שאך לא מזמן נתפסו ע״י הגרמנים.

השבויים בראותם אותי עובר על ידם כשבידי ובכיסי תפוחי־עץ שקניתים לפני דקות ספורות, קראוני למען אתן להם תפוחי־עץ. אך התחלתי לזרוק לעברם שלושה תפוחים, ומיד נצטוויתי על ידי הנאצי לקחתם בחזרה. עת התכופפתי לאספם ספרו לי השבויים שנתפסו לפני כחדשיים בסביבות קורסק. גורשתי ע״י הנאצי, שהרים את קולו, והפנה אלי את רובהו למען הפחידני. נקל לתאר מה היתה התנהגותו לו ידע עוד שיהודי הנני...

כאן מחוץ־לגיטו אני מרגיש את עצמי חופשי. איש אינו נוגע בי לרעה. רשאי אני להתהלך לאן שארצה מה טוב היה לו לא הייתי זקוק לחזור לגיטו גם בשעות־הלילה.

יום ראשון, 17 באוקטובר 1943: **החודש החלו בחפירת** חפירות ובהקמת עמדות־מגן בלודמיר. רק לפני חדשים מספר עוד היתה לודמיר עיר הנמצאת רחוק מכל חזית והיתה עורף בטוח לנאצים. אך עם צליחת הדניפר ע״י הצבא האדום והתקדמותו לכל אורך החזית, ואין הנאצים רואים יותר את לודמיר כעיר הנתונה לסכנה.

השלטון כולו הועבר לידי הצבא הנאצי השומר בעיר על „הסדר". הולך וגודל מספר אנשי־הצבא הנראים ברחובות העיר. בבנין בית־הספר לשעבר, שעל יד בנין הדואר, השתקעה המפקדה הנאצית שלידה הועברה כל הסמכות על העיר.

החפירות נחפרות ע״י הקלגסים הנאצים בכל שטחי העיר, לא הוצא מכלל זה גם שטח־הגיטו. הנאצים חופרים בשטח ההררי שבגיטו, שע״י הנהר, רשת רחבה של חפירות־מגן, הקשורים ביניהן ע״י תעלות ומעברים שונים.

החפירות הנחפרות בשטח הגיטו עוררו על תושבי הגיטו פחד ובהלה. יש והפיצו שמועות שאין אלו בכלל חפירות, אלא, מכוונים בשביל יהודי־הגיטו. אך כשנוכחו שבצורות אלו נחפרות גם חפירות באיזורים אחרים בעיר נשתכחה הבהלה. כתוצאה מפחד זה נשארו רבים מתושבי־הגיטו ללון מחוץ־לגיטו אצל מכיריהם שבחלקו „הארי" של העיר.

השבוע הלכתי ללון גם אני ויוסף אצל האיכר ל. ג. שאצלו הכינונו לנו מקלט, שבו נוכל להסתתר ברגע שיחוסל הגיטו, או ברגע שהחזית תתקרב לא הרחק מלודמיר.

יום ראשון, 7 בנובמבר 1943: **החזית הולכת ומתקרבת** ללודמיר. אתמול שוחררה קיוב — עיר הבירה של אוקראינה, המרוחקת רק כארבע מאות וחמישים קילומטר מלודמיר.

השמחה בגיטו גדולה. וכי אין לשמוח? רק לפני חצי שנה התנהלה החזית במרחק של אלפיים קילומטר ושום סיכויים לשחרור קרוב באופק לא נראו. והיום, כל המתרחש בעיר מעיד על מפלתם של הכובשים. אך בד בבד עם התקרבות החזית ללודמיר גובר גם החשש, בלב כל שרידי־היהודים, שמתקרב היום בו ישמידום הגרמנים.

יום רביעי, 8 בדצמבר 1943: **המפקדה הצבאית שתחת** פיקוחה נמצאת העיר (וגם היהודים המתגוררים בגיטו) הוציאה צו שבו מצטווים כל תושבי־הגיטו, לפי סידור שהוסכם עם היודן־ראט, לבוא ולהרשם במפקדתם. לפי הסברת היודן־ראט, ההרשמה מכוונת בכדי להוציא תעודות חדשות לכל תושבי־הגיטו. כל בעל תעודה חדשה, שתמסר לו ע״י השלטונות הגרמניים יהנה מחופש מוחלט ויהיה בטוח בחייו. האנשים הבאים להתייצב לפני הגרמנים והנרשמים, מצולמים גם על ידיהם למען תת ליהודים תעודות הנושאות גם את תמונות בעליהם.

לפי סידור מיוחד הולכים להתייצב יום־יום, כמה עשרות יהודים לפי תור האלף בית. רוב האנשים החוזרים מהתייצבותם מאושרים מהבטחות הנאצים שאין סכנה נשקפת לחייהם.

ליב קודש, השולח את האנשים להתייצב במפקדה לפי רשימה שהוא עורך אותה, מונע מאנשים רבים להתייצב, מאחר שאין להם תעודות־מקצוע שהוצאו ע״י הגביטסקומיסר מלפני שנה. קודש מצדיק צעד זה כדואג לטובת שארית־היהודים ולבל יתגלה המספר הנכון של תושבי־הגיטו לגרמנים.

האנשים, שאינם יכולים להרשם בכדי לקבל תעודות חדשות שהנאצים מתכוננים להוציא — אחוזים בהלה, הם מפחדים לבל ינסו הגרמנים בעוד שבועות מספר להמשיך בחיפושים אחר בלתי־לגלים המסתתרים בגיטו כאשתקד בתקופה זו.

רבים מצליחים לשכנע את ליב קודש שירשמם, בשלמם לו הון־תועפות. הכל למען ישיגו את התעודה המקנה להם את החיים.

השבוע איני יכול לצאת יותר מחוץ־לגיטו. מאז החל הרישום בחמישי בדצמבר שומרים אנשי היודן־ראט בכל מקומות־היציאה, שדרכן אפשר לצאת מחוץ־לגיטו.

עוד השבת הוזהרתי ע״י שוטרי היודן־ראט לבל אנסה יותר לעזוב את הגיטו. כל איש שיתפסוהו מחוץ־לגיטו צפוי ליפול בידי המשטרה היהודית שתכניס אותו לבית־הסוהר שבגיטו; השוטרים ירביצו בו מכות רצח, ואף עלולים למסרו לידי הגרמנים.

איש אינו מעיז להתקומם נגד שלטונו של קודש השולט בגיטו הודות הרוצחים הנאציים, הרואים בו את עבדם הנאמן. קודש רואה את עצמו כה מאושר בתפקיד זה, עד שערך אפילו „חתונת־כסף" בביתו, לרגל מלאות עשרים וחמש שנים מיום התחתנו. ל„חתונת־כסף" זו הוזמנו כל משרתיו, אכן עד איזה שיא הגיחוך יכולים להגיע סוכנים ורוצחים כליב קודש זה!

שבת, 11 בדצמבר 1943: בחדר שבו הנני מתגורר נערכת הערב חתונה. הזוג הרשל ב. ושפרה, שנים מדיירי החדר, מתחתנים. זה מזמן עמדו לערוך את טקס הנשואין, אך דחוהו מחודש לחודש בגלל שמועות שונות שהטילו את פחדם על תושבי־הגיטו.

כרגע, אחרי שזכו שניהם להרשם לקבלת תעודות חדשות שיקנו להם את הזכות לחיות, ואחר שעברה תקופה של שלוה על הגיטו, מבלי שישמידוהו, החליטו היום להתחתן.

איש שאינו חי בגיטו, כי יקלע לחדר שבגיטו, ישתומם בוודאי ממראה עיניו. אנשים החיים בגיטו, אחר אסונות כה רבים שעברו עליהם, ועדיין אינם בטוחים בחייהם, מתגוררים בצפיפות בלתי־מתוארת, שלוש עשרה איש בחדר אחד, רובם אבדו את כל משפחותיהם. הם עדיין שמחים, עורכים מדי פעם בפעם משתאות, משתכרים, ואף עורכים חתונות!

אך אותם המאות הבודדים, שרידי שתי רבבות יהודי־לודמיר, כה התרגלו כבר לחיים שונים מאלו, ונידונו כך לחיות את כל שארית־חייהם.

די שאיש יופיע כרגע ויודיע מלה אחת רעה, ומיד יתפזרו איש איש, יקימו בהלה, איש איש ינסה להציל את חייו, וירוצו, בשכחם כל מה שנערך לפני רגע כשלהבות־אש לפתו את הבית. מיד יתגלה כל הבהמי שבאדם, שהנאצים כה משתדלים לעוררו ולעודדו.

אך כרגע מובאות לכאן רק בשורות טובות. הזמנות גדולות של הנאצים בבית־החרושת והמלאכה של הגיטו, והבטחותיהם שהנם זקוקים ליהודי־הגיטו המצטיינים בעבודתם הפרודוקטיבית למען „הרייך הגרמני" מחד, וכיבוש ז'יטומיר המרוחקת רק מרחק של שלוש מאות ק"מ מלודמיר מאידך. ואכן השמחה גדולה. והכי אין לשמוח נוכח כל הידיעות המשמחות הללו?...

לחתונה מגיע גם ליב קודש עם פמליתו. הוא לוגם מהוודקה וטועם מהמאכלים והעוגות שהוכנו על טוהר הסכרינה.

משורר־הגיטו (כך מכנים את אחד מדיירי החדר, ששמו מורגנשטרן) מקריא מיצירותיו האחרונות שהוא מילא בהן, במשך תקופה קצרה, שתי מחברות עבות־כרס.

הוא מתאר בשיריו בכשרון רב את כל חיי־הגיטו, החל מהיאוש והניוון, וכלה בשמחות והציפיות לקראת העתיד, ליום בוא השחרור.

מ. התפרסם בכל הגיטו הודות לשיריו. הוא האוספם לתוך מחברותיו ואינו נפרד מהם. ואף בנסותו פעם לצלוח את הנהר המקיף את הגיטו ונפצע בידו מכדורי הגרמנים, לא נפרד ממחברותיו. הוא המקווה לשמור על מחברות אלו עד יום־השחרור.

יום ראשון, 12 בדצמבר 1943: המשתה של דיירי־החדר שהצטרך להתקיים הערב לכבוד הזוג שערך אמש את חתונתו, נדחה למחר בגין מקרה בלתי צפוי מראש.

הבוקר יצאו לעבודתם במפקדה הצבאית ארבעה גברים, וביניהם אחד מדיירי חדרנו, ולא חזרו לערב לגיטו. קודש הבטיח שאין לחשוד ולפחד לשלומם ומחר יוחזרו בשלום. בהעדר א. מהחדר, החליטו כולם לדחות את המשתה למחר, לאחר שהוא היה יוזמו הראשי.

מחר הוא היום האחרון שעוד יותן להרשם לקבלת תעודות חדשות. רבים שהתחבאו במשך החדשים האחרונים מחוץ־לגיטו הגיעו הערב לגיטו למען השתדל אצל ליב קודש שיזכם בתעודות־חיים שיחולקו בזמן הקרוב.

יום שני, 13 בדצמבר 1943: שוב פוגרום. פלוגות נאציות מתקיפות את הגיטו למען חסל את שרידי יהודי לודמיר.

יום שלישי, 14 בדצמבר 1943: כמדי בוקר־בוקר בקומי עם שחר מהספסל, שהוא מקום משכבי בלילות למעלה משנה, כן גם אתמול התכוננתי ללכת למטבח־המחנה למען הבא קפה ליוסף לפני צאתו לעבודה. כתמיד, כן גם אתמול אני מתרומם בין הראשונים כשאפלולית ממלאה עוד החדר.

אני לובש את מעילי שהתכסיתי בו במשך שעות־הלילה המעטות שניתן לי לישון, על פי רוב אך כחמש שעות במשך כל לילה, הנני חוגר את חגורי מעל מעילי, לוקח את הקומקום בידי, ויורד מכמה מדרגות המובילות מחדרנו. ומכאן מאחורי הבנין בכוון הנהר נמצא מטבח־המחנה. בכל שעות הבוקר מרתיחים בו דוד ענקי עם משקה חם הדומה לקפה והממותק בסכרינה. ובשעות־הצהרים מבשלים במטבח זה מרק־גריסים המשמש בתור ארוחת צהרים לכל אלו שאבדו את משפחותיהם ואין מי שיבשל להם.

אני צועד מהמדרגות כשהקומקום נתון בידי, ופתאום, אני מרים את ראשי והנה נדהמתי.

מהגבעות הסמוכות לגבולות־הגיטו, הנמשכות החל מבית־הספר האדום עד הנהר העובר ע״י הבנין שבו הנני מתגורר, רצים מכל הכיוונים ויורדים מההרים טורי חילים, המסודרים בצורה קרבית, ומלובשים בכובעי־פלדה עם רובים דרוכים לעבר הגיטו, בפתחם באש לתוך הגיטו, תוך כדי ריצתם. טור חיילים נאצים רצים לכל אורך הנהר למען מנוע בריחה דרך הנהר ונמצאים כבר רק כמה עשרות מטרים מהבנין. כל זה דמה יותר להתקפה המתחוללת בחזית על עמדות האויב עת ברצון המתקיף, להפתיע את אויבו, שעה שחייליו עדיין נתונים בשנתם.

במהירות אני נסוג בחזרה לחדר וצועק שפוגרום מתחולל בחוץ. רוב הגברים כבר הספיקו לקום, וכמה אף עומדים עטופים טליתות ובתפילין ומתפללים. אלו שעדיין שוכבים במי־

טותיהם קופצים חיש מהר אחוזי־בהלה. רגע אני נעמד בפתח כשמחשבה חולפת במוחי: היכן לרוץ?! בחדרנו אין שום מקלט. זה כמה פעמים דנו כבר על ענין זה, אך תמיד סינוורו הקלפים את עיניהם, והוודקה טמטמה את מוחותיהם של מר־בית דיירי־החדר, עד שלא היה ברצונם לראות את הצפוי להם מהרוצחים.

נזכרתי שפעם אמר לי אחד הדיירים שבכניסה הראשית לבנין־המחנה, היכן שנמצא חדר מס. 4, נחפרה תעלה שצריכה להוביל עד מחוץ־לגיטו.

אני מיד ממשיך לרוץ לחדר זה. אין להתמהמה אף לרגע. הנאצים התחכמו במרוצת־הזמן ושינו את תכסיסי הפוגרומים. כרגיל, היו הנאצים מקיפים את הגיטו בשעות־הלילה, ורק עם שחר החלו להכנס לגיטו פלוגות הרוצחים, לבצע את עבודתן. תמיד היה ניתן מספיק זמן לרדת למקלטים ולהסתתר מעיני הרוצחים.

הפעם הפתיעו בפתאומיות בהתפרצם ישר לתוך הגיטו, למען לא לתת שהות לרדת אפילו למקלטים, ובחרו באותו יום כשאנו איננו מצפים להשתוללותם ויושבים לבטח בגיטו בהסתמך על הבטחותיהם.

כסערה אני פורץ לחדר מס. 4 הנמצא בכניסה הראשית לבנין. אותו רגע שבו השגחתי על פלוגות־הצבא הפורצות לגיטו — ועד אותו רגע שבו פרצתי לחדר מס. 4, לא עברו יותר משניות ספורות.

בחדר מס. 4 עדיין כולם ישנו במיטותיהם מבלי שאיש יעמוד על הנעשה בחוץ. בשעה שהגרמנים מרוחקים אך כדי 20 מטר מהדלת. ועת שרצתי לכאן פתחו עלי באש.

כשהנני עומד עוד בפתח הדלת הנני צועק בכל כוחי — „בחוץ פוגרום!" שתי מלים אלו דיים היו להרים את כל השלושים איש שישנו עדיין, ובן־רגע להקפיצם ממיטותיהם. כולם פנים בבהלה לעבר הדלת למען ראות הנעשה בחוץ. אך קולי שנשתאג מאליו מגרוני — „פתחו את המקלט למען נרד בו, הגרמנים עומדים כבר ע"י הדלת!" הפנה אותם לעבר כונניות שעמדה על יד החלון ובזריזות, נפתחה ברצפה דלת שדרכה יורדים למרתף. בראותי את הפתח הפתוח בן רגע נעמדתי על ידו.

לא היה זה בעצם מקלט שעשוהו במטרה להתחבא בו. דיירי־החדר החליטו לחפור לפני חדשים מספר תעלה תת־קרקעית שצריכה להוביל לעבר גבול־הגיטו, דרך תעלה זו יוכלו לברוח בהתחולל בגיטו פוגרום. התעלה היתה בעצם חפירתה, ואך הספיקו לחפור בה כמה עשרות מטרים.

מחדר־המגורים נכנסו למרתף קטן, שהיה מכוון אך לסמא את עיני הקלגסים הנאצים לבל ימשיכו בחיפושיהם אחר מקלט אחר בחדר. באחד מקירות המרתף היה פתח שדרכו נכנסו לתעלה תת־קרקעית, שהיתה צריכה במרוצת־הזמן להי־משך למעלה ממאה מטר. בהיכנס האנשים לתעלה אפשר היה לסתום את הכניסה ע"י מנגנון מיוחד שסודר בעזרת קרשים שהשעינו את האדמה, ובאם נסחבו הקרשים מתמוטטת האדמה וכל הכניסה מהמרתף לתעלה נסתמת עד בלי היכר שרק לפני דקות ספורות אפשר היה דרך אחד הקירות להכנס לתעלה, הנמצאת בנבכי־האדמה.

כרגע, בהיפתח המרתף, התגלה שאין הסולם — שדרכו יוכלו לרדת למטה. הסולם נשאר משום מה בתחתית־המרתף, מבלי שיעמוד מושען לרצפה, כך שבכל רגע יוכלו דרכו לרדת למרתף, למען היכנס לתעלה.

החלו צעקות האנשים, שיש להרים את הסולם המונח במר־תף ולהעמידו. איש אחד הטיל את עצמו באפלת־המרתף, אם מתוך כוונה להעמיד את הסולם או למען היות בין הראשונים הנכנסים לתעלה. האנשים שעדיין לא עמדו על המתרחש בחוץ ועל הסכנה הנשקפת לנו בכל רגע, עת יפרצו לחדר, הישתהו על יד הפתח בהססם אם לקפוץ לעומק של מטרים אחדים או לחכות עד יועמד הסולם. עיני שהספיקו לראות את המתרחש בחוץ אך לפני שניות ספורות, וצרורות הכדורים שכוונו אלי ברוצי לכאן, דיים היו להמריצני לקפוץ למטה. הפלתי את עצמי מיד לתוך האפלה, מבלי דעת ולחשב לאן אפול ואנה אני מזריק את עצמי.

באותו רגע פרצו כבר הגרמנים לחדר. האנשים בראותם את הרוצחים שהופיעו בפתח החלו להדחף ולהפיל את עצמם פנימה.

היכן נפלתי?! הנחבטתי?! בין רגע הרגשתי שעלי דור־כים. אנשים נדרסים ברגלי חבריהם. דורכים על רגלי, גופי, פני. אני מתחיל לצעוק לבל ידרסוני אך איש לא שומע בקולי, וכל אחד מנסה להציל את חייו. מעלי נמצא דרוס. אני מרגיש שסוחבים את גופי התקוע בין חלקי־סולם ואנשים הסוחבים את הסולם קורעים את גופי.

מלמעלה נשמעו צעקות הנאצים המוצאים את האנשים. אחר דקה והנה הרגשתי שרגבי־אדמה ואבנים מכסים אותי כליל. דומה היה כאילו אירעה רעידת־אדמה וכל המקלט התמוטט.

מיד עמדתי על המתרחש. אירעה מפולת. בהדחף האנשים התמוטטה הכניסה לתעלה שכסתה כאן כמה אנשים. הנני נתון תחת המפולת, אך נשארתי בחיים הודות שראשי נתון בחלל שבו ישנו אויר לנשימה. למעלה בחדר הוצאו האנשים כבר ע"י הגרמנים, ונשמעו רק עקבות צעדיהם של הנאצים, המתקרבים לפתח המרתף, ונשתהים בו. שמעתי מלמעלה קריאת אדם המתחנן לפני הגרמנים העומדים על יד פתח־המרתף, נשמעת יריה וקולו של האיש הקורא לנאצים משתתק. אחר דקה של דומיה נשמעת הליכת הגרמנים העוזבים את החדר שמשתררת בו דומיה.

משני צדי מונחים עוד שני אנשים מבוגרים. במחציתם ערומים, לאחר שלא הספיקו ללבוש את בגדיהם עת קפצו ממיטותיהם למרתף.

גופי נתון תחת המפולת ורק פני מופנים לחלל אפל. גופות האנשים המונחים בצדדי מכוסים במפולת ורק רגליהם היח־פות נתונים ליד פני.

בהתחלה דימיתי שעדיין בחיים הם, החילותי לקראם אך איש מהם לא ענני. בפני נגעתי בבשר רגליהם החשופים והרגשתי שבשרם מאובן וגפוי. מיד הבינותי שנהרגו עת כוסו ראשיהם מתחת למפולת.

שעות עברו. חלקי גופי הולכים ומשתתקים. ידי ורגלי שקעו בתרדמה. כל התאמצויותי להוציא את גופי מתחת

למפולת עולים בתוהו. אני מנסה להוציא אחת מידי, אך גם רצוני זה מנופץ לרסיסים, ולבסוף כלים כוחותי. כרגע אחר שכלו כל הסיכויים לחלץ את גופי מצבת־המפולת, אני מעביר במוחי את פרטי המקרה שהתרחשו פה. ומשום מה הנני נתון כרגע במקום זה שייהפך בעוד שעות לקברי.

עת קפצתי למרתף, נפלתי בגופי על הסולם שמונח היה בתחתית המרתף. האנשים שקפצו אחרי וניסו להעמיד את הסולם, גררו חלק מגופי, שהתפתל בין חלקי־הסולם והרימוהו למעלה. באותו רגע אירעה המפולת וכיסתני. אני נשארתי במצב מנוגד להם, כשראשי נתון למטה, כל גופי נתון באלכסון, ורגלי נתונים כלפי מעלה.

עכשיו נגזר עלי כאן למות בגויעה איטית. מי יודע כמה אצטרך כה להאבק עם המות.

החילותי לצעוק בכל כוחותי האחרונים למען ישמעו הגרמנים ויבואו לרצחני. הנה נשמע קול צעדים בחדר, אני מגביר את קולי. אך מיד הולכים ומתרחקים הצעדים. איש מהרוצחים אינו אץ להשקיע עבודת שעות למען הוציא ילד מתחת למפולת ולהרגו. בין כך וכך לא יצליח להתחמק מכאן, והמות ימצאהו.

גם קולי נדם. מחשבות שונות שאין קשר ביניהן התעוררו במוחי. כמה קנאתי באותם אלפי אנשים שהמוות הפתיעם לפתע מבלי שיעמוד לרשותם זמן להגות בו. כמה הייתי משתוקק להודיע שהנה כאן מצאתי את מותי אחר עינויים וסבל רב. אח! לו יכולתי לכתוב כרגע כמה מלים, מלים אחרונות ולבקש, שיעבירום לאחותי הנמצאת מכאן מרחק אלפי קילומטרים, ניסיתי לעלות בדמיוני את מעונה. האם לא שכחתיהו!? לפני עיני העצומות מצטיירת המעטפה המרוטה והקרועה כולה שהחזקתיה בפעם האחרונה. מתי החזקתיה? דומה שנים חלפו כבר. אך היה זה רק לפני כשנה וחצי, עת ישבנו עדיין בצוותא כל אנשי המשפחה באחד מלילות־החג האחרונים. לא! עדיין לא שכחתי את מעונה.

הרי בעוד שנים... ואולי חדשים עת לודמיר שוב תהיה משוחררת יחפרו פה. ימצאו פה גופות אנשים... ואולי רק שלדים. וביניהם מכתב, ובו כל הפרשה הטרגית הזו...

ידים רוטטות שרצדו על פני אלצוני לפקוח את עיני. לאורו של קו אור דק המפציע דרך חריר, הנמצא בין אבני־המפלת, נתגלה לפני עיני איש שאת פניו לא יכולתי לראות, ועל גופו אך כתונת לבנה וארוכה.

בקול רפה החילותי לבקשו שיהרגני או יוציאני מכאן. הבטיח לעשות את הכל למען הוציאני ולהכניסני לתעלה.

מדבריו נתגלה לי שרק הוא, היחידי מאנשי־החדר שהספיק להיכנס לתעלה לפני התמוטט הכניסה אליה. מאחר שהספיק לקפוץ הראשון בראותו שהכניסה מתמוטטת ובפוחדו שהדבר עלול להמשך גם הלאה, ברח עד קצה התעלה המרוחקת מכאן עשרות מטרים ושם, בעזרת סכין שמצאה החל לנקר בתקרת־התעלה למען פתוח יציאה במקום.

אחר חצי יום עבודה שהשקיע הספיק בעזרת סכינו רק להוציא כמות כה קטנה של אדמה, הדומה בכבדותה לאבן, עד שבממדים אלו עלול הדבר להימשך שבועות עד הבקיעו פתח. לכן התיאש מלבצע את תכניתו וחזר לכאן לנסות לגולל את גושי־האדמה שכיסו את הפתח ודרכו יוכל לצאת ולברוח לעבר „הארי".

בראותו שהנני חי, החל להשקיע מאמצים על־אנושיים למען הוציאני. הדבר נמשך שעות. כמה פעמים אף התיאש מאחר שנלחצתי בין קרשים והסולם. אף ניסה בסכינו לחתוך את אחד מחלקי־הסולם ולבסוף אחר עמל רב הצליח להוציאני, כשכל אברי־גופי מרוסקים, והוטלתי על האדמה בתעלה האפלה מבלי יכולת להניע את ידי או רגלי. הוא המשיך בעבודתו למען פתוח פתח־יציאה. אחר עבודת לילה הצליח עם האיר היום, לגלות בין רגבי־האדמה וגושי־האבנים חור שאך בקושי אפשר היה להעביר דרכו את הראש והגוף.

הבחור, הפשיט מאחד ההרוגים את בגדיו ונעליו שהלבישם ונעלם. מעל בגדיו לבש את כותנתו הלבנה למען תשמש לו הסוואה ברחובות־הגיטו המושלגים ומכוסים במעטה לבן.

הזהרתיו שבלבוש זה, בשעות־היום עלול הוא בנקלה להיתפס ע"י הגרמנים או סוכניהם, אך לא רצה לשמוע בקולי בטענו שבלילה הסכנה גדולה שבעתיים. לפני שעזב אותי הבטיח לי להביא מים ולחם, באם ימצא בחדרי־הבנין, מאחר שעדיין לא מסוגל הייתי ללכת.

בצאתו סתם את פתח־התעלה לבל יתגלה לגרמנים, ומיד התהוותה דממה. דקות ספורות שמעתי את צעדיו ואחר כך הד יריה עמומה שהגיע לאזני, ושוב דממה.

בשעות־הצהרים אחר ששכבתי על הארץ במשך כל שעות־הלילה והבקר הוקל מצבי. יכולתי לנענע בידי ורגלי ואף לקום ולהתהלך בהליכה איטית בהשעני בקיר. הרעב הציקני. זה היום השני שלא טעמתי מאומה ואף לגימת מים לא באה אל פי. באיטיות זחלתי לפתח בכדי לצאת דרכו למרתף, במטרה להגיע לחדר, למען חפש מזון.

בהגיעי למרתף נדהמתי ממראה עיני, מעל המפולת בולט חלק של גוף אדם הרוג. האדם הנראה בגיל שלושים וחמש נתון עד חזהו בצבת־המפלת. בצדו השמאלי של מצחו, נכר מקום פגיעת קלע הכדור שפגע בו. הרי זהו האדם שקרא לעזרתו את הגרמנים, למען יוציאוהו, אך הם השתיקוהו בכדור שירו במצחו.

על יד גוף ההרוג בין כרים ושמיכות מונחת ילדה כבת ארבע, כולה מלוכלכת בדם ומכורבלת, שוכבת דומם. בראותה שהנני כה מסתכל מופתע על המתרחש קמה ממקומה. מיד הכרתיה. זכרתיה עוד בהיותה אך כשנה, ובהתגורר אביה ברחובנו, אמה שלה עוד נרצחה בפוגרום הראשון, ואך נשארה עם אביה שעבד במסגרות.

אך ראתה אותי מיד החלה לבקש שאתן לה לשתות. נסיתי לעלות מהמרתף אל החדר למען השיג לי מזון, אך כוחותי לא עמדו בי להתרומם לגובה, בהעדר סולם או אמצעי אחר לעלות דרכו.

לקחתיה והכנסתיה למקלט. נסיתי להוציא מפיה פרטים באיזו דרך הצליחה להגיע עד לכאן והיכן אביה. אך לא ידעה לספר לי שום פרטים ורק בקשה שאתן לה מים.

רק קטעי פרטים הצלחתי להוציא הימנה. סיפרה שאביה סחבה על ידיו, זרקה לכאן, והוא בעצמו הלך עם גרמנים, אך עד עכשיו עוד לא חזר.

מהיכן הגיעו למרתף הכרים והשמיכות — גם זה לא יכלה לספר לי. נראה שהגרמנים השאירוה במרתף מבלי רצון לקחתה אתם, ביודעם שגם כאן נידונה למות וודאי. ואף זרקו לה כמה מהכרים והשמיכות שבחדר. ידעה גם לספר שגרמנים ירו באדם עת זה דיבר אתם.

הילדה שחשבה על האיש שיצא הבוקר ממקום־הימצאי שהוא אבי, על אף שגילו לא היה למעלה מעשרים. שואלת אותי מתי יחזור ויביא מים אחר שזה הבטיח להביאה. ניסיתי להרגיעה שהנה יחזור אבי ויביא לנו מים ולחם, ויש רק לחכות עוד זמן קצר.

לקחתיה בידי והחילותי ללכת על יד קיר־התעלה כשהנני ממשש באפלה בידי בתקוה שאולי אגלה לחם או דבר אחר הניתן למאכל.

הרגשתי שרגלי נמעדות ואנו נופלים. בין רגע מצאתי את עצמי בבור עמוק ועגול שרק כמה דליים נתונים בתחתיתו. עד מהרה עמדתי על המתרחש: בגששי באפילה ובהגיעי לסף הבור שנחפר למען גלות בתעלה מים, נמעדו רגלי ונפלתי בו.

בנופלנו לא קבלנו שום מכה, אולי משום שכל אברי היו כבר מרוסקים, שלא הרגשתי כבר שום כאב. הילדה לא תפסה במאומה להיכן נפלנו, אך שאלה היכן המקום להסתתר מפני גרמנים המחפשים אותנו למען יהרגונו.

הושטתי את ידי למען היאחז בשולי־הבור, אך קטן הנני מלהגיע. החילותי להעמיד דלי על דלי באספי את כל הדליים שבתחתית־הבאר הריקה מטיפת־מים. בקצות ידי נגעתי בשולי־הבאר. אך נאחזתי בידי למען התעלות, וגוש־האדמה שבו נאחזתי נקרע והתגלגלתי למטה. כמה פעמים חזרתי על נסיוני זה אך הוכיתי אחור. דומה היה שכאן אמצא את קברי אך לא התייאשתי. לא הייתי מוכן לוותר במאבק עם המוות האורב לי אחרי שהצלחתי לצאת מהמפלת. בעזרת קצה דלי שכופפתיו, החילותי לחפור גומות בקירות־הבאר למען אוכל להעמיד את רגלי ובעזרתן להתעלות, אך גם בעזרת תוכנית זו לא נעניתי במאומה.

כמעט והתייאשתי. התיישבתי על דלי ריק. נחתי. הילדה גססה ונאנחה מרה. המשכתי לנחמה שעוד רגע אבי יבוא ויביא מים. עדיין האמינה. אך קולה הלך ונחלש. ומדי פעם עדיין חזרה על שאלתה למה בושש אבי מלחזור אחר שיצא הבוקר לבוש במעילו הלבן. הפשטתי את מעילי והצעתיו מתחתה ואזרתי את כוחותי האחרונים. שוב סדרתי דלי על דלי, ובגרדי אדמה מתחתם למען הגביהם שוב, עליתי אט־אט, העברתי את מגדל־הדליים לאורך כל קיר־הבאר הגבוה והעגול, למען מצוא מקום חזק להאחז בו, ובתנופה אחת לצאת מפה.

ידי נתקלה בקרש אך קצרה ידי מלמשכו לבאר. הגבהתי שוב את הדליים ובעמדי עליהם על קצות אצבעות־רגלי הצלחתי למשוך למטה את הקרש שהיה כפליים מגבהי. הקרש עדיין לא נגע בשולי־הבור. נאלצתי לתקעו בקצהו האחד בגומה שחפרתיה בקיר ואת קצהו השני השענתי לשולי־הבאר שממולו.

באמצעי זה, הצלחתי סוף סוף להינצל משאול תחתיות זה. בעזבי את הבאר פיעמה עדיין רוח־החיים בילדה, ועדיין הוציאה מדי פעם בפעם אנחות בודדות, אל אף שזה יומיים שלמים לא בא אוכל לפיה.

אך יצאתי מהבאר החילותי לזחול בזהירות לפתח־המקלט בפחדי לבל אפול בשנית.

על יד פתח היציאה השתהיתי לרגעים ספורים למען הקשב האין גרמנים בבית ובהיווכחי ששקט שורר יצאתי למרתף.

חפשתי עצה למען עלות מהמרתף לחדר שאין בו סולם. ההרוג נעמד לי לעזרה. טפסתי על גופו ברגלי. נעמדתי על כתפיו. ובידי נאחזתי בשולי־הפתח, ואחר בהעמידי אחת מרגלי על ראשו התמצאתי בחדר. גופו של ההרוג היה כה מאובן מחמת הכפור עד שראשו לא תכופף בעמדי עליו.

השעה היתה כשלוש, אך עליתי לחדר והכפור ששרר, לפת את גופי והקפיא את כל אברי. כשיכור החילותי להתנדנד ולהתנועע בהתהלכי בחדר ובחפשי בכל פינותיו בגד כתחליף למעילי שהשארתיו בבאר.

החדר היה ריק מהדברים שאך אתמול מלאוהו. המיטות המרובות הוצאו. הכרים והשמיכות אף הם כבר נשדדו, ורק באחת מפינות־החדר נערמו חבילות בגדים וחפצים שונים הארוזים בשמיכות.

נגשתי לאחת החבילות ומבלי לפשפש הרבה הוצאתי מעיל קצר של אשה. לבשתיו, על אף שראיתי, שמעיל קרוע הוא אך התאים לי בגודלו. מהחדר נכנסתי למטבח בפינת פרוזדור־הכניסה. על הכיריים עומד סיר ובתוכו תרנגולת מבושלת במרק וכופתאות. נראה שאך בלילה האחרון לפני פרוץ הפוגרום נבשל התבשיל. אך הכפור השורר במטבח שדלתותיו וחלונותיו פרוצים לרווחה, הפכו סעודה זו לגוש מוצק וקשה, עד מבלי אפשרות לנתק מהסיר חלק ממנו ולטעמו.

למען שמור על הדממה השוררת בבנין ולבל הקים רעש אני מוותר על סיר הבשר ויוצא הרחובה.

רגע נשתהיתי על מדרגות־הבנין, למען העביר מבט חטוף סביבי, ולמען מצוא דרך קרובה להסתלק מהגיטו.

בכל הרחוב דממת־מות. גופי נלפת בזרועות הכפור שצמרמר את כל אברי. השלג הראשון שירד הלילה כיסה את כל הרחובות וגגות הבתים בלובן מבהיק עינים.

גווני השמים מאפירים כבר ומבשרים את קרבת הלילה. עוד כשעה והעיר כולה תתכסה במעטה שחור של לילה חרפי.

מחלונות הבנין שאך לפני ימים ספורים שכן בו היודנראט, בוקע כרגע אור. קולות־שירה מקוטעים של הנאצים מגיעים לאזני. הנאצים הפכו בנין זה הנמצא בטבור־הגיטו לחדר־משמר ומכאן יוצאים סייריהם וזקיפיהם לכל רחבי־הגיטו למען חפש את שרידי־היהודים המתחבאים עדיין בנבכי־האדמה וממשיכים להאבק עם המוות האורב כאן תחת כל בית, קיר, עץ או גבעה.

אין לעמוד כאן, יש להסתלק מהמקום הזה, שאך כמה עשרות מטרים מבדילים בינו לבין השטח „הארי". כאן משתולל המוות בכל עוזו, ושם החיים נמשכים בסדרם כמימים ימימה.

בהחליקי מהגבעה המושלגת, מצאתי את עצמי עומד בשולי־הנהר. למעשה הרי הוא נמצא כבר מחוץ־לגיטו. אך יש

להזהר לבל אעורר חשד בלב המשמרות המסתובבים בגיטו השומם.

לבלתי עורר תשומת לב איש אני מתחיל להתחלק בעקבי על שולי־הנהר, ובאותה שעה אני מעביר מבטי על הגבעות הסמוכות, ועוקב האין עומדות משמרות גרמנים.

באיטיות, כשהנני ממשיך להתחלק, אני עולה לגבעה הסמוכה, ודרכה מגיע לרחובותיה המרכזיים של העיר.

עשרות אנשים ממלאים את רחובות העיר. זוגות מטיילים, פועלים חוזרים מעבודתם וממהרים לשוב לבתיהם. גרמנים. משטרה. זוג גרמנים צועד במגפים המסומרים על המדרכות שהתכסו במעטה קרח דק. רוביהם המכודנים מופשלים על כתפיהם, אזרחים מפנים להם דרך, והם צועדים בגאווה כיאה לכובש.

אני עובר על יד הבנין שבו היה פעם בית־ספר לבנים. כרגע משתכנת המפקדה הנאצית, ובידה נתון גורל העיר. אך לפני ימים ספורים התייצבו כאן רוב תושביה של הגיטו בהיותם נתונים בהשליות ובהאמינם להבטחות הנאצים. בקרן הבנין מתחת לפנס המדמדם באור קלוש, עומד זקיף נאצי ורובהו מכודן ודרוך. ניכר שנתון הוא בהשתעממות, בעמדו כאן בקרן־הרחוב, בכניסה לבנין זה, שעות באפס מעשה.

אך צעד מבדיל בינינו בעברי לידו. כמה היה מזדעזע ביודעו שילד יהודי זה הצליח כרגע להימלט ולהתחמק מידי הנאצים.

ליאות ורעב תקפוני לסירוגין. בחוץ ירד כבר הלילה.

ראשי נעשה עלי סחרחר. זכרוני נצטלל והתערפל לסירוגין. הליאות המעידה את רגלי ונפלתי על המדרכה.

איש צעיר ימים הרימני, העמידני, ובהחזיקו בידי לבל אפול שנית שאלני בפולנית: — „ילד למה הנך נופל?”

מבלי להספיק להוציא הגה מפי, סובבני לאור פנס הרחוב, השולח את קוי אורו הקלושים על פני, ובהשגיחו על פני המכוסים דם והפצועים, נפלטה מפיו קריאת — „אוי”!! אך מיד המשיך לדבר בקול שקט — „לך לך, ילדי ויעזרך האל”! „אנשים טובים יחביאוך”!

את דלת ביתו של ל. מצאתי נעולה. דפקתי בה אך איש לא ענני. נכנסתי לבנין הסמוך שנהפך למחסן בו החזיקו תבואה, מספוא ושחת, המשמשים מזון לפרותיהם, סוסיהם וחזיריהם של הדיירים הסמוכים.

כאן בין ערמות השחת המרובים התכנסתי והתכרבלתי כולי למען ייחם לי במשך שעות־הליל ולבל אתגלה לאיש שיופיע לכאן לקחת מהמספוא לבהמותיו.

יום רביעי, 15 בדצמבר 1943: בצפיה וחרדה חיכיתי לקוי־האור הראשונים שהפציעו למקום.

גג הבנין והתקרה שהורדו מכאן מגבירים כאן את הכפור עד לאימה. אל עף שהתכסיתי כולי בקש, כה קפאו ידי ורגלי עד שלא יכולתי להניען. נזהרתי מלהרדם. ידעתי: אך ארדם ושוב לא אקום לעולמים. הכפור יקפיאני, ובעוד ימים ספורים ימצאוני דיירי־הסביבה בבואם לקחת מאלומות התבואה המשמשת מצע לחיות הבית.

במשך שעות הלילה המשכתי לחטט ולמשש בין השבלים השדופות למען גלות בהן גרעינים בודדים ולאוכלם ולהשקט את רעבוני. גושי־שלג, שהורדתים מעל ערמת־התבואה, שימשו להרטבת שפתי שייבשו ולהחזיר את נפשי. החלטתי להאבק עם המות ולא להכנע לו. מדי פעם בפעם אני ממשיך לשפשף את אחד מאברי־גופי שקפא ונתאבן. הליאות והכפור מפתים את עיני להתעצם. בכל כוחותי האחרונים אני משתדל להחזיקן פקוחות.

קוי־האור הראשונים שימחוני, אך גם הבהילוני. היכן אלך מפה? שוב אין בכוחי להמשיך בנדודי. רגלי אינן מציתות לי, יש לחכות עד שייראה אחד מדיירי־הסביבה שאני מכירם.

זחלתי לדלת־הברזל והצצתי מתוכה לראות הנעשה מסביב. מרחוק נשמע קולו של ליאון. והוא עומד בחצרו ורותם את צמד סוסיו.

הלצאת? הלגשת אליהם ולבקש את עזרתם? אך גופי אינו נכנע לי, יש לקראו.

דרך סדק־הדלת ליאון מתגלה לי ברום קוממותו, מעילו ארוך וכובע לבד לראשו. הוא צועד בפסיעות איטיות ורחבות לעבר דלת מחסן ערמות־השחת. אך מיד חזר מדרכו בלקחו את השוט המושען לקיר ועוד מרחוק החל לצווח ולפרגל בסוסיו הרתומים לעגלה. פתחתי אט את דלת הברזל ושרבבתי את ראשי, קראתי. עוד בקולי הכירני ומיד הופיע. בפתחו את הדלת נשתהה בה כולו, מיתמה ומטיח את מבטו בי.

דימיתי לראותו בפנים חריפות. אך לא כך נפגשו מבטינו. פניו היו שלווים, ומעיניו הבהבו רוך ודאגה בהשפילו את מבטיו בי.

ציווני להתחבא בקש, ולבל אנסה לצאת בשעות היום, לא עברו דקות ספורות ומיד הופיע כשבידו שתי פרוסות־לחם צמודות כשביניהן נתון חתך שומן חזיר ובהבטיחו הערב להכניסני לחדרו. הסתלק ממני והזהירני בשנית לבל אנסה לצאת מכאן.

השמים הולכים ומתעממים. הס הושלך בכל הסביבה. בצפיה אני מחכה לבואו של ליאון, בהקשיבי לכל איוושה המגיעה לאזני.

רגע החל הספק והיאוש לכרסמני, אך מיד הרחקתיו בהמשיכי לצפות להופעתו של ליאון.

לבסוף נשמעו הדי־הליכה. נשמעה חריקת דלת־הברזל וקריאתו השקטה של ליאון.

בהחזיקו בידי הובילני דרך החצר, לחדר ביתו בקומה ב׳, ובראותו שאיני יכול לעלות על המדרגות, הרימני על ידיו ובדאגה אבאית העלני והכניסני למטבח־ביתו.

מיד הושיבוני לשולחן והעמידו לי ארוחת ערב חמה כשליאון ואשתו עומדים לידי ומאיצים בי למען אוכל כאות־נפשי.

באמבטיה גדולה רחצתי את גופי. פצעי נמרחו ונחבשו, ואחר שבגדי הוחלפו, הובילוני למיטה המבריקה מלובן והשכיבוני בה.

אך כרגע, בשכבי במטה הרגשתי את כל כאבי אברי מבלי יכולת להרדם. מחשבות שונות צפות במוחי. המחר ישלחני מביתו? או ימשיך לעזרני?

זו הפעם הראשונה נתגלה לעיני האדם לא רק בשפלותו, בעריצותו, בקנאתו, בשאיפתו לבצע, בשחיתותו, ובבהמיותו. אלא גם האדם המוכן לעזור בכול לזולת, ואף לסכן את חייו

למען עזור והצל אדם הנרדף ע"י משטר־הטירוף והרצח בגין מוצאו הלאומי. זו הפעם הראשונה נוכחתי לדעת שאיני גלמוד במאבק זה. עדיין לא עיני כולם סימא המשטר הנאצי ולא עיני כולם טחו מלראות נכונה את הדברים ולהבדיל בין אוי־בם המדומה והאמיתי.

מכירי הנוצריים ספרו לי שיהודי־הגיטו לאחר שהוחזקו בבית־הסוהר עד היום, הובלו היום במכונות, מופשטים מבג־דיהם ליער הסמוך, שם ירום ושרפו את גויותיהם, מעתה לוד־מיר הצטרפה לרשימת הערים שהם „יודנריין". הגרמנים אינם זקוקים יותר לחייטי וסנדלרי הגיטו. שרידיה האחרונים של קהילת לודמיר הושמדו. בודדים מסתתרים עדיין במקלטים שבשטח הגיטו או בשטח ה„ארי" כשחייהם נתונים בסכנה תמידית, ומצפים ליום שבו יוכלו צללי אדם אלו, אולים בוד־דים, שוב ליהפך לבני־חורין.

השחרור (קטעים)

...רחש קל שחדר לפתע למקלט הדמים בין־רגע את שיחתנו, וככל שגבר השאון גדלה מתיחותנו ועשינו אזנינו כאפרכסת, אך בהשתמע הד דפיקות מוסכמות על פתח המקלט — קפץ א. ממקום רבצו שהשתרע על מצע קש, ובפלטו לעברי, — „ליאון ! ליאון ! בא!" — פנה בדילוגים לפרוזדור המוביל לפתח.

לאחר שהוצא ממסד הקיר צמד לבנים, הושיט ידו וגרב באיטיות את עפר הסוואה הנערם מעל הפשפש. באותו רגע נשמע הד קולו של ליאון שחדר למקלט: — פתח!

התקרבתי לפתח. א. משך בפשפש אך זה, כאילו להכעיס מאין הפתח להכנע ולהפתח, אך בהתאמצו בכל אונו ולאחר שהרימו במקצת כלפי מעלה — השמיע חריקה צורמנית ונפתח לרווחה.

אלומת אור חדרה בפתאומיות וסינוורה לרגע את עיני, שהתרגלו זה מזמן לעלטה. עודי עומד וממצמץ מול קרני האור, וטרם הספקתי להתאושש, וכבר נראה לי גופו של ליאון המשתרבב בעמל דרך הפתח „העלו אור"....

השמיע ליאון את קולו. שלחתי ידי לעבר הגפרורים החרחתי באחד מהם בשולי הקופסה ובהשמיעו פצפוץ העלה טבעת קלושה של אור, שקרבתיה איטית, — לבל תגוע מחוסר חמצן האויר הדחוס שבמקלט, — לפתיל המשרבב מהעששית העומדת בטבור השולחן. בן־רגע עלתה שלהבת רוצדת, מלווה עשן וסירחון, בהטילה צללים אפלים ומרצדים על קירות־המקלט.

ליאון צעד פסיעות ענק לעבר השלחן ונעמד בעמידה מעוררת תמהון. כמה צמדי עינים, נתלו בפניו של ליאון. עמידתו העצבנית, פניו המכוסים תוגה, העידו שמשהו שלא כשורה עומד להתרחש. תמהתי לפשר שתיקתו הארוכה שלא כדרך הרגיל.

— „מה קרה פאני ליאוני ?" — התפרצו שאלות מכל העברים.

בהעבירו מבטים חופנים על העומדים מסביבו, החל להפליט קטעי־מלים בשפה עילגת ורצוצה, — „רע ! רע ! . . ." „הגרמנים מגרשים... האוכלוסיה נצטוותה לעזוב את העיר תוך שעתיים"...

תוך כדי דיבורו הוציא מכיסו דף ניר מקומט מודפס־בסטנסיל והושיטו לעבר דר' א. בפלטו תוך כדי תנועת יד — „הד"ר יקרא ויראה"...

דר' א הושיט את ידו, לקח את דף־הניר מידו הרועדת של ליאון, ישרו, החליקו בניחותא. נעץ מבטו על השורות המודפסות, ובאיטיות החל לקרוא, בעוררו את דריכותנו.

„לכל תושבי וולודזימייז' ווּלינסק... מיפקדת הצבא הגרמני בדאגה לשלום תושבי העיר... לבל יפלו תחת ידם הרצחנית של הבולשיביקים מצווה על כל תושבי העיר לנוע מערבה... המיפקדה הצבאית מזהירה שכל אדם שלא ימלא אחר הפקודה ויתמצא בתחום־העיר משוטט או מסתתר לאחר שעה 5 אחר הצהרים היום, 16 ביולי 1943 — יוצא להורג בו במקום"...

אי־שם מלמעלה השתמע קולה של סלוינקה הקוראת לליאון תוך כדי הטחת בו קללות וגדופים על שמצא לו כעת זמן להשתהות במקלט ולפטפט. מהרחוב התגנבו הדי קולות של אנשים נחפזים, קולות של גרמנים התערבבו בתוך רעש כלי־הרכב שנעו מזרחה, מבחוץ נשתמעו שריקות של פגזים. אי־שם ברקיע טס מטוס וזמזומו חדר דרך הפתח הפתוח של המקלט, יש למהר, עוד שעתיים וננותק לגמרי מהעולם החיצוני...

...במהירות נעו הימים אחידי־גוון. יום נמוג אחר יום, שעה־שעה, יום יום צפינו למשהו שיתרחש. כל שעה שעמדה לבוא גנזה בתוכה תקוות חדשות

לאחר חמישה ימים שהסתגרנו במקלט הוחלט, עם רדת החשיכה, להגיע דרך המנהרה למקלט הקטן, ומשם להשתדל להתחקות על המתרחש בעיר א. וש. התנדבו לבצע את הפעולה. אנו מאחלים להם דרך צלחה מי שהוא מנסה לבדחנו בהזמינו את כולנו השבת לביתו לאכול חמין. לאחר שלוקחים אתם שעון וכמה צנימים, הם פונים לעבר המנהרה ונבלעים בתוכה.

לאחר כמה שעות צפיה בראותנו אנשים חוזרים, אני יוצא בעקבותיהם. בתחילה אני עובר דרך המנהרה האפלה, שעלי להשתמש רק בחוש המישוש. כל גומה וכל קפל קרקע מוכרים לי ואינם משאירים מקום לטעויות. לאחר דקות מספר ואני כבר משרבב את גופי למקלט הקטן שעזבנוהו לפני חמישה ימים. א. פתח את הפשפש המוביל משם למרתף ושרבב דרכו את ראשו, כשגופו נתון כולו במקלט מוכן לכל מקרה לסגור את הפשפש העשוי בצורת מגרה, ולהיעלם כעכבר במחבואו שבבטן־האדמה.

— „חבריה — מה חדש ?" שואל אני.

א. לוחש באזני לא לדבר מחשש שגרמנים ישנם במרתף ועלולים לשמוע את התלחשויותינו. א. כתמיד מגלה זהירות על כל צעד שהתבטא ממש בפחדנות שוא.

„שטויות — לו היו גרמנים, החושב אתה שהיו נמצאים כמה שעות ללא שום רשרוש ותנועה?!”... פונה אני אל א. ומנסה לשכנעו. אני דוחף את גופי החוצה. זרם אויר צח של ליל יולי מלטף את פני. לפני האשנב המסורג המוביל מהמרתף משתרע הרחוב המרכזי של העיר. אני פותח לרווחה את פי, ונושם לתוכי אויר צח. עיני בורקים אל תוך הלילה הבהיר. הרקיע זרוע פסיפס של כוכבים. אי־שם פלח את האפילה כדור זרחן. נורתה רקטת ירי בודדת ושוב השתררה דממה. במשך כמה שעות לא הצלחנו לגלות מה מתרחש. לילות ההפגזה שהתרגלנו אליהם ושנמשכו כבר חדשים מספר נמוגו. הפעם היה הלילה מלווה בדממה בלתי רגילה. א. מחליט שנחזור על עקבותינו באם עד חצות לא נקלוט ונגלה דבר. לדעתו הרוסים נהדפו והגרמנים נעו קדימה.

...מחוגי־השעון התקרבו לחצות. אי־שם ברקיע זמזמו מטוסים, הרעים תותח אנטי־אוירי ופגז זעק ושאג ברקיע. מכונת יריה הרעידה והחלה בוזקת ופולטת בחפזון בדיל ועופרת... אי שם מקצה הרחוב נשמעים צעדים. אני עוצר את נשימתי מתוך פוקת־לב. בודאי משמר גרמני. אני מטה אזני, אולי נוכל לקלוט משיחתם. לפתע נשמעת צעקה — „סטוי”! (עמוד). מי שהוא עובר ושר שיר סובייטי. לאחר דקות ספורות שוב משתרע שקט. שמץ של שמחה תוקף אותנו ומפיג במקצת את יאושנו. אך הדממה הזאת מדאיגתנו שוב. אנחנו מחליטים שאלו בודאי היו אנשי ולאַסוב (רוסים ששיתפו פעולה עם הגרמנים) המוכרים לנו עוד מימי הפוגרום האחרון.

א. שולחני בחזרה למקלט. הוא וש. נשארים על המשמר עד הבוקר ומבקשים שלא אספר דבר על מה ששמענו.

...במקלט מקיפים אותי מכל העברים — „נו, מה נשמע? ראיתם גרמנים?” אני עונה כלאחר יד, — אין דבר חדש. שאלות שונות באות עלי באפתעה. האנשים מיואשים, פה אחד החליטו שהגרמנים נעו קדימה. בלחש אני מספר לד"ר א. על הקולות הרוסיים ששמענו, ויתכן שהרוסים כבר בעיר. אך בינתים — שישמור סוד.

הלילה נמוג. שעות הבוקר המוקדמות חלפו. מא. וש. אין ידיעה. בלב רובם מקוננת דאגה לשלומם. לפתע נשמע רשרוש מצד המנהרה. — „אתם משוחררים!” — מתפרצים שניהם בצוותא. „באמת?” — „עוד אתמול בבוקר נכנסו הרוסים” מספר א. צאו! מהרו! — שמחה מתובלת בתוגה. אחת הנשים רוקדת משמחה, חובקת את אמה, ואחרים פורצים בבכי...

... — אתם הנכם האזרחים היחידים שנפגשנו בעיר עד כה” — אומר לנו קצין סוביטי, שהופיע מיד עם התפרסם הידיעה בין החיילים, שמאחד החורים והמחבואים הופיעו תשע נפשות ביניהם שתי נשים ושני ילדים.

—„וגרמנים כבר רחוקים מהעיר?” — „אולי יש צורך לברוח מעיר?”

—„שטויות” — מצטחק הקצין „החושבים אתם שאנו חיים עוד בשנת 1941, היום כבר 21 ביולי 1944. משהו השתנה במשך שלוש השנים הללו. הגרמנים — לא אותם הגרמנים בעלי יוהרה וכוח, וגם אנחנו — לא אותם החיילים” —

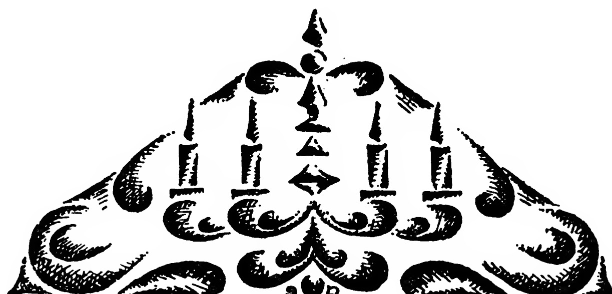
„ואתם — העיר כולה לפניכם. הסתדרו כאוות נפשכם. העיקר דעו בשבילכם הכל הסתיים...”

כן הכל הסתיים... כן משהו השתנה במשך 37 החדשים האחרונים...

העיר כולה עמדה בשממונה. חורבות, ארובות של תנורים. פנס שבור מתנודד על עמוד חשמל קרוש. רחובות שלמים נהרסו ע"י הגרמנים. עשרות רחובות נעלמו ויושרו עם הקרקע. העיר כולה תלי־תלים. קרעי־ניירות שברי־ספרים, תמונות, תעודות מודעות. הילולת הרס וחורבן. תוך חדשים סיימה המלחמה את עמלם של דורות־דורות, הכל נחרב. רחובות על בתיהם ותושביהם נעלמו כאילו סופה מנמיכה לכת טאטאתם, כאילו מערבולת של רוח העמיקה לחדור לתוך העיר וטרפה את הרחובות ואת הבתים.

ברחוב צועדת קבוצת חיילים מערבה. משתמעת שירתם.

רגע אני עומד אחוז שרעפים והולך כשלפני משתפע הרחוב הלוצקאי, השומם מאדם, פני מועדות לעבר מקום מגורינו שלפני המלחמה, ובקרבי מחלחלת תאוות־נקם.

שמואל שץ

טאָג־בוך פון געטאָ

1.9.39

די לודמירער איינוווינער זענען פרייטיק פרי דערשי־טערט געוואָרן פון דער ידיעה, אַז דייטשלאַנד האָט דערקלערט קריג פוילן, און האָט פרייטיק פרי באַמבאַרדירט די פוילישע שטעט.

באַלד זונטיק, דעם 3־טן סעפטעמבער האָט אונזער שטאָט געהאַט די ערשטע פליטים פון פוילן, דערשראָקענע זענען זיי אַנטלאָפן איבערלאָזנדיק זייער האָב און גוטס. זיי האָבן דערציילט, אַז דייטשע עראָפּלאַנען באַמבאַרדירן די שטעט אָן רחמנות, הייזער פליען אין דער לופטן, טויטע מענטשן וואַלגערן זיך אין די גאַסן. זיי האָבן דערציילט אַז אין פוילן איז אַ גרויסער חורבן און די גאַנצע באַפעלקערונג לויפט; וווּ מען לויפט ווייס מען ניט, אָבער איינער קוקט אויפן צווייטן און מען לויפט. דער שאָסיי פון אוסטילער וועג אויף לוצקער וועג האָט ניט גערוט טאָג און נאַכט. הויכע באַאַמטע, אָפיצירן, קאָנסולן, באַנקירן, פּאָליציי און סתם מענטשן, אַלע לויפן אין דער ריכטונג קיין ווילנע דורך לודמיר.

עס האָט זיך באַלד געשאַפן אַ הילף־קאָמיטעט מיט דעם סטאַראָסטע בראש, בכדי צו העלפן די דורכפאָרנדיקע, מיט עסן און ערטער איבערצונעכטיקן. די וועגן זענען געווען פאַרפולט מיט פאָרנדיקע אויף פורן, ראָווערן; פרויען האָבן זיך געצויגן מיט קינדער־וועגעלעך. די עראָפּלאַנען האָבן זיי אויך ניט געשאַנעוועט, און פיל געהרגעטע זענען געלעגן אויף די וועגן.

לענג אויס די וועגן פון וואַרשע, האָט זיך געוואַלגערט דאָס איבערגעלאָזענע האָב און גוטס.

די שטאָט האָט געביטן איר פנים פון טאָג צו טאָג. די געשעפטן האָבן זיך פאַרמאַכט. כמעט אין יעדן הויז, אין יעדן הויף, פליטים מיט אויטאָס. פיל אויטאָס האָבן ניט געהאַט קיין בענזין, האָט מען זיי איבערגעלאָזן, און מען איז ווייטער געלאָפן צופוס. וווּהין? מען ווייס ניט, מען לויפט, מען אַנט־לויפט פון דעם פייער.

דער ערשטער קרבן פון קריג איז געווען די פרוי טעמע בירמאַן ע"ה, די פרוי פונעם צאָן־דאָקטאָר רפאל (אַ לודמירער ציוניסט), גראָבנדיק לעבן קינאָ אָקאָפּעס קעגן לופט־שוץ, האָט זי באַקומען אַ האַרץ־שלאַג און געשטאָרבן.

9.9.1939

באַלד דעם צווייטן זונטיק פון קריג, 4 בייטאָג איז באַמ־באַרדירט געוואָרן לודמיר, לוצקער גאַס. די באַמבאַרדירונג האָט גורם געווען פיל ייִדישע קרבנות, צווישן זיי: בן לעווינ־סאָן, משפחה זילבער, ביידע ברידער וועוורי‌ק א. א. פון דעם טאָג אָן זענען פיל שוין אַנטלאָפן אין די נאָענטסטע דער־פער. די שטאָט האָט אויסגעזען טויט. אין צענטער און אין אַלע עקן האָט מען געגראָבן אָקאָפּעס. פיל פוילישע מילי־טער האָבן זיך געזען אין אַלע עקן שטאָט. דאָס דייטשע מי־ליטער איז שוין געווען הינטערן שטאָט, האָט אָבער זיך צוריקגעצויגן לויטן אָפּמאַך, וואָס איז דעמאָלט געמאַכט גע־וואָרן צווישן רוסלאַנד און דייטשלאַנד.

צוויי טעג איז די שטאָט לודמיר געווען אָן אַ מאַכט. די פּאָליאַקן האָבן געוואָלט צוריק אויפשטעלן אַ פּוילישע מאַכט אין לודמיר, און זיך געוואָלט אָפּרעכענען מיט די „יידן־קאָ־מוניסטן". צוויי קרבנות זענען דעמאָלסט געפאַלן אויף לוצ־קער גאַס, לעבן קאַמינסקעס אַפּטייק.

אַ דעלעגאַציע איז דעמאָלסט אַנטלאָפן קיין לוצק, ווו די רוסן זענען שוין געווען, און ביי נאַכט איז געקומען אַ רוסישע מאַכט, וואָס האָט איינגעשטעלט אָרדנונג. אויף דעם צווייטן טאָג, דעם 9.28 איז געקומען שוין פיל מיליטער, וואָס איז געגאַנגען ווייטער און ווייטער, אַזש ביז צו לובלין. נאָר לויט אַ באַפעל, האָט זיך דאָס מיליטער צוריקגעצויגן צוריק קיין אוסטילוג, ווו ס'איז געשאַפן געוואָרן די גרענעץ דייטש־לאַנד—רוסלאַנד.

די רוסן, צוריקציענדיק זיך פון פוילן האָבן מיט זיך מיטגענומען פיל, פיל יידן, וואָס האָבן ניט געוואָלט פאַר־בלייבן מיט די דייטשן. דאָס איז דאָס ביסל יידן, וואָס זענען פאַרבליבן אין רוסלאַנד. מען האָט די פליטים פאַרשיקט קיין סיביר, און אַ דאַנק דעם זענען זיי געבליבן לעבן. זיי האָבן זיך צוריקגעקערט פון רוסלאַנד קיין פוילן, ווו זיי שטרעבן אַלע עולה צו זיין קיין ארץ ישראל, ווייל אין פוילן האָבן זיי געטראָפן נאָר חורבות פון זייערע אַמאָליקע היימען, די משפּ־חות דערשאָסן, דאָס האָב און גוטס צוראַבירט, און זייער איינציקע האָפנונג איז איצט ארץ ישראל.

שווער איז געווען אונז צופּאַסן זיך די ערשטע צייט צום רוסישן לעבן. דער א. ג. „איבערגאַנג פון קאַפּיטאַליזם צום סאָציאַליזם" איז פאַר פיל געווען זייער שווער. מען האָט דאָך אַלץ קאָנפיסקירט; אַלע מילן (אין לודמיר איז געווען 8 מילן) זענען צוגענומען געוואָרן לטובת דער מלוכה; אַלע גרויסע געשעפטן, גרויסע הייזער זענען צוגענומען גע־וואָרן: אַלע פריצים און אָסאַדניקעס זענען פאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר, און זייער ערד איז געוואָרן צעטיילט צווישן די אָרעמע פויערים. מחנות, מחנות פוילישע אָפיצירן, הויכע באַאַמטע און פּאָליציי, זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין סי־ביר. אַ ביסל גרויסע גבירים פון שטאָט זענען אַנטלאָפן קיין לעמבערג, מורא האָבנדיק פאַר סיביר, צווישן זיי נתן גאָלד־שטיין, (אייגנטימער פון אַ גרויס הויז און רייך געשעפט פון פעלד־מאַשינעס) יעקל קאַלטין, (רייכער אייגנטימער פון אַ גרויס גאַלאַנטעריי געשעפט), און אַנדערע וועלכע זענען שפּעטער ביי די דייטשן אין לעמבערג דערשאָסן געוואָרן.

ביסלעכווייז האָבן זיך די לודמירער איינוווינער צוגע־וווינט צום לעבן, מען האָט געאַרבעט און גערעכנט, אַז דאָס איז שוין אַן אייביקייט. פון דער צווייטער זייט פוילן האָבן

מיר געהערט וועגן פיל צרות, וואָס דער דייטש טוט אָן די יידן. מיר האָבן באַקומען ידיעות וועגן שוידערלעכן גרוש אין כעלם, ווו מען האָט אַרויסגעטריבן פיל יידן און זיי צוגעטריבן צום טייך בוג, ווער עס איז אָפּגעשטאַנען איז דערשאָסן געוואָרן. אָבער פון פּאָגראָמען האָבן מיר נישט געהערט.

אַלע לודמירער איינוווינער האָבן באַקומען פינף־יעריקע פּעסער אַלס בירגער פון רוסלאַנד. די פּליטים האָבן קיין רוסישע בירגערשאַפט נישט געוואָלט אָננעמען. זיי האָבן געטענה'ט, אַז זיי זענען פּוילישע בירגער. אין אַ שיינעם פרימאָרגן האָט מען זיי אַלע אַרויסגעשיקט אין סיביר. אַ קליינער פּראָצענט האָט זיך אויסבאַהאַלטן, זיי זענען אָבער שפּעטער דורך די נאַציס אומגעקומען.

עס איז פאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר דער באַוווסטער עסקן און ציוניסט לעוו מיט זיין פרוי און צוקערמאַן. פון לעוו, איז ביז היינט קיין ידיעה נישטאָ. פון זיין פרוי, האָט דער שוואָגער יעלין אין תל־אביב באַקומען אַ בריוו, ווי זי פרעגט זיך נאָך אויף איר מאַן, ווייל זיי זענען נישט צוזאַמען. זי איז געווען אין טיף רוסלאַנד. שפּעטער האָבן אויך די בריוו פון איר אויפגעהערט.

דעם 22 יוני 1941, זונטיק פאַרמיטאָג האָבן מיר געהערט שיסערייען פון אוסטילער זייט. מען האָט געזאָגט, אַז דאָס קומען פאַר מאַנעוורעס פון דעם רוסישן מיליטער, און מען האָט זיך באַרואיקט. אָבער וואָס ווייטער זענען די שיסערייען געוואָרן אַלץ שטאַרקער. אויף אוסטילער וועג איז אויך געווען אַ יידישער קרבן: אַ קויל האָט איינעם אַ פוס דורכגעלעכערט. עס האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען: דייטשלאַנד איז אומגעריכט באַפאַלן רוסלאַנד. אין שטעטל האָט זיך געמישט און געקאָכט. פיל רוסישע אָפיצירן, וואָס האָבן אַראָפּגעבראַכט זייערע פאַמיליעס פון רוסלאַנד, זענען אַרומגעלאָפן און ניט געוווסט וואָס אָנהויבן צו טאָן. זיי זענען אַוועק און מער נישט געקומען, איבערלאָזנדיק זייערע פאַמיליעס אויף הפקר. פיל פון די דאָזיקע משפחות זענען געבליבן און געלעבט אין דחקות ביי די נאַציס.

פון אוסטילע (13 קילאָמעטער פון לודמיר, גרענעץ־פּאַס צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד), זענען אָנגעקומען די ערשטע פּליטים, וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט פון דעם שרעקלעכן מישמאַש, וואָס איז דאָרט געווען, פון זיי זענען מיר געוואָר געוואָרן ווי די דייטשן האָבן שבת אָוונט איינגעאָרדנט אַ גרויסן אָוונט און פאַרבעטן די גרויסע רוסישע לייט פון די פּאָגראַניטשניקעס, ד. ה. די גרענעץ־וואַך, מיט וועמען זיי האָבן געלעבט בשלום. מען האָט זיי גוט אָנגעטרונקען און 4 פאַרטאָג האָט די אַרטילעריע, וואָס איז געשטאַנען הינטער הרובאַשאָוו אריינגעשאָסן אין שטעטל און עס פאַרברענט אינגאַנצן. דאָס מיליטער אַנטלויפט אין אונטערוועש. פיל טויטע וואַלגערן זיך אין די גאַסן, אַ חורבן הערשט אין שטעטל. פון דעם ביסל געציילטע יידן וואָס האָבן דאָרט געוווינט לויט אַ ספּעציעלער דערלויבעניש (ווייל דאָס איז געווען דער גרענעץ־פּאַס) זענען פיל דערהרגעט געוואָרן, און די איבערגעבליבענע, קוים זיך געראַטעוועט פון טויט, נאַקעטע און באָרוועסע. מיר האָבן זיי באַלד געגעבן די ערשטע הילף און איינגעאָרדנט אין וווינונגען.

מיר האָבן באַלד געזען דעם גרויסן חורבן, וואָס רוקט זיך אויף אונזער קליין שטעטל, אָבער לויפן איז ניט געווען שוין קיין צייט. די באַן־ליניע לודמיר־קאָוועל איז גלייך איבערגעריסן געוואָרן. עס האָבן געפעלט אויטאָס פאַר מיליטער, פאַר דער ציווילער באַפעלקערונג איז נישט געווען קיין שום מעגלעכקייט צו אַנטלויפן.

באַלד זונטיק האָבן פילע לודמירער באַקומען מעלדונגען זיך צו שטעלן אין מיליטער. אָבער ווען מען איז געקומען צום באַשטימטן אָרט פון דער מיליטער־קאָמיסיע, האָט מען שוין קיינעם נישט געפונען, אַלע זענען אַנטלאָפן. עס איז קיין צייט נישט געווען זיך אַנטקעגנצושטעלן דעם שונא, וואָס האָט אין זעלבן טאָג באָמבאַרדירט גלייכצייטיק קאָוועל, ראָוונע, קיעוו און אונזער שטאָט. דאָס האָט באַלד געמאַכט אַ מישמאַש צווישן דער באַפעלקערונג, און מיליטער האָט איבערגעריסן די באַן־ליניעס.

24 יוני.

מאָנטיק פרי איז אונזער שטאָט שטאַרק באָמבאַרדירט געוואָרן, און עס זענען געווען פיל קרבנות. עס איז אָפּגעברענט געוואָרן דאָס גאַנצע געסל לעבן דער גרויסער טורמע, ווי אויך האָט געברענט פאַרנע־גאַס פון ביידע זייטן. אַ באָמבע איז געפאַלן לעבן דער פּאָוויאַטאָווסקי, און די גאַנצע פאַמיליע קאַלב (קצב) איז אומגעקומען. עס איז געפאַלן אַ באָמבע אויף אוסטילער וועג, ווו עס איז אומגעקומען די פאַמיליע גוטלעס, א. א.

די גרעסטע טראַגעדיע האָט זיך אָפּגעשפּילט אין הויז פון די בוקסערס (פון וויין), אַנטקעגן די האַליעס, ווו פיל יידן האָבן זיך באַהאַלטן אין קעלער, בתוכם אויך דער אוסטילער רב שיינטופּ יהושע ז"ל, וועלכער איז געקומען אויף שבת צום פאָטער אין לודמיר, און נישט באַוויזן צוריק צו פאָרן. אַ באָמבע האָט דורכגעלעכערט דעם מויער און פאַרשאָטן דעם קעלער מיט די מענטשן. האַרצרייסנדיקע קולות און יללות האָבן זיך געהערט פון דאָרט. מען האָט אָנגעהויבן ראַטעווען, אונטערן פייער פון די קוילן, אָבער אָן שום דערפאָלג. אַלע זענען דערשטיקט געוואָרן. דער רב האָט געשריען: „ראַטעוועט מיך"; אַ שטיק קאָפּ האָט זיך אַרויסגעזען, אָבער ביז מען האָט אים באַפרייט פון די ציגל פון דער מויער, וואָס האָט אים אינגאַנצן צוגעדריקט, האָט ער אויסגעהויכט די נשמה. מיר האָבן זיי געלאָזט אויפן אָרט, און ערשט אין עטלעכע טעג אַרום, ווען די דייטשן זענען שוין געווען, האָט מען זיי מקבר געווען אויפן בית־עלמין.

12 ביינאַכט זענען די דייטשן אַריין אין שטאָט. פיל הייזער האָבן זיי מיט האַנטגראַנאַטן אונטערגעצונדן אויף קאָוולער און אוסטילער־גאַס, און פיל יידן דערשאָסן, צווישן זיי שמואליק ראָטנשטיין, שמוקלער, בוכהאַלטער פון פּאַפּיראָסן, הערשל צוקער, פרינט, יענטי ליבינס מאַן און נאָך.

מען האָט באַלד פון די הייזער געכאַפּט יידן צו אַרבעט בכדי צו פאַרשיטן די גריבער פון די באָמבעס.

* ביי באָקסער אין קעלער איז צווישן אַנדערע פאַרשאָטן געוואָרן די משפחה באָקסער, משפחה בירמאַן, משפחה טוכשניידער, משפחה טרופּער א. אַ.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען לויט אַ ספּעציעלן באַפעל געמוזט אָפּגעבן אין אַ ספּעציעלן זאַמלפּונקט די ראַדיאָס. דער זאַמלפּונקט איז געווען אין שטאָטישן קינאָ, אין אַ הילצערנע געביידע, וואָס שטייט נאָך פון די עסטרייכער פון 1916. מען האָט אויך באַפוילן צו ברענגען אויפן הויף פון קינאָ אַלע ביכער, וווּ מען האָט זיי פאַרברענט.

אין צוויי וואָכן אַרום איז אָפּגעשאַפט געוואָרן די פעלדזשאַנדאַרמעריע, און עס איז געשאַפן געוואָרן די שטאָטזשאַנדאַרמעריע מיט אַ געביט־קאָמיסאַר, וועלכער האָט אָנגעהויבן מאַכן אָרדנונג אין שטאָט. ער האָט גערופן צו זיך די חשובי העיר, זיי געהייסן שאַפן אַ יידן־ראַט, כדי מיט אים צו זיין אין שטענדיקער פאַרבינדונג, ער האָט צוגעזאָגט, אַז מען וועט מער נישט כאַפּן יידן אין גאַס יעדן טאָג, נאָר דער יידן־ראַט וועט זעלבסט שיקן אַרבעטער לויט זיין פאָדערונג.

דער יידן־ראַט, מיט הרב מאָרגענשטערן ז"ל בראש האָט אָנגעהויבן זיין אַרבעט, כדי זיי צופרידנשטעלן און נישט דאַרפן כאַפּן מענטשן אין גאַס. דער זאַמלפּונקט פון וואַנעט מען האָט געשיקט די יידן צו דער אַרבעט איז געווען אין דער גרויסער שול. אַלע טאָג האָט מען געהערט פון דאָרטן קולות פון מענטשן, וואָס האָבן נישט געוואָלט גיין צו דער אַרבעט, אָדער נאָר צו גרינגער אַרבעט. און די דייטשן פון די פאַרשיידענע פלעצער זענען געשטאַנען, און האָבן געוואַרט אויף זייער צאָל אַרבעטער, יעדער צו זיין פלאַץ. די יידישע שוטרים פון יידן־ראַט, וואָס האָבן גערופן יעדן טאָג די מענטשן צו דער אַרבעט, האָבן זיך נישט גוט אויפגעפירט, זיי האָבן אָפט געשלאָגן די יעניקע וואָס האָבן זיך פאַרשפּעטיקט, און געזוכט אין די הייזער די יידן, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן און נישט געקומען.

שווער האָבן די יידן געאַרבעט, ביי פאַרשיידענע אַרבעטס־פלעצער און בעיקר ביי דער באַן, ווו עס האָבן אָנגעפירט מיט דער אַרבעט די שטורמיסטן „היטלער־יוגנט". פירנדיק די יידן צו דער באַן, האָבן זיי געצוווּנגען צו זינגען „פאַר מיר ביסטו שיין, פאַר מיר האָסטו חן", און ביי דער באַן געשלאָגן זיי מכות רצח. און ניט איין פאַרנאַכט האָט זיך אַ מוטער אָדער אַ פרוי געהאַקט אין קאָפּ: איר קינד, איר מאַן איז היינט דערשאָסן געוואָרן און קען אפילו צו קבר ישראל ניט קומען.

עס האָבן זיך יעדן טאָג אָפּגעשפּילט האַרצרייסנדיקע סצענעס ביי דער שול, איך האָב געוווינט דאַנעבן, און ניט איינמאָל האָב איך געהערט פון מאַמעס: „אוי גאָטעניו, האַרציקער פאָטער אין הימל, איז טאַקע דאָס יידישע בלוט הפקר? האָבן מיר טאַקע אַזוי פיל געזינדיקט, אַז מיר דאַרפן אַזאַ שטראָף באַקומען?

אין צוויי מאָנאַטן אַרום איז שטאַרק קראַנק געוואָרן דער רב מאָרגנשטערן פון פיל עגמת־נפש: צרות, יסורים, וואָס ער האָט געהאַט אויסצושטייען מצד דער מאַכט. נאָכן טויט פון הרב מאָרגענשטערן איז אַלס ממלא־מקום פון פאַרוואַלטער פון יידנראַט, באַשטימט געוואָרן אַדוואָקאַט ווײַלער. מיטן יידנראַט האָט מיטגעאַרביט שמחהלע בריגמאַן, וואָס האָט פיל אויפגעטאָן פאַר די לודמירער יידן. ער האָט געהאַט אַ גרויסע השפעה ביי דעם געביטס־קאָמיסאַר און האָט פיל יידן באַפרייט פון טורמע און טויט.

דעם אַכטן מאָנאַט, אין אַ פרייטיק, האָט מען געכאַפּט אין גאַס צו אַרבעט, און געפירט אין טורמע. ווי מען איז שפּעטער געוווירן געוואָרן, איז דאָס געווען לויט אַ באַפעל פון געשטאַפּאָ, וואָס האָט באַזוכט אונזער שטאָט. אין טורמע האָט מען די נאַכט ביי אַ אַכטהונדערט מענטשן דערשאָסן. די מאַכט האָט פאַרזיכערט, אַז די אַכטהונדערט מענטשן האָט מען אַוועקגעשיקט צו אַרבעט, אָבער דעם ביטערן אמת האָט מען זיך דערוווּסט, ווען עס איז פאָרגעקומען דער פּאָגראָם דעם ערשטן סעפּטעמבער 1942. צווישן די קדושים איז אויך געווען אַדוואָקאַט ווײַלער פון יידנראַט, ה' גראָסמאַן נפתלי, כץ בן ישראל הבכור, וואָס האָט אין ווילנע געענדיקט אַלס אַדוואָקאַט. נפתלי גוריבאַץ און הוירמאַכער בן יוסל, וואָס האָט געאַרבעט אַלס קאַסירער אין פאָלקס־באַנק.

עס איז אַריבער אַ פּאָר טעג, און די יידן זענען ווייטער געגאַנגען צו דער אַרבעט. אַלס פאָרזיצער פון יידנראַט איז אויסגעקליבן געוואָרן ד"ר באַרדאַך, אַ צאָן־דאָקטאָר. מען האָט געוואַרט יעדן טאָג אויף אַ גרוס פון די פאַרכאַפּטע. אין זעקס וואָכן אַרום איז ווידער געקומען די געשטאַפּאָ און ווידער פאַרכאַפּט קרוב 400 יידן, און ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, דערשאָסן זיי אין טורמע ביינאַכט. צווישן די פאַרכאַפּטע איז אויך געווען דער באַוווּסטער עסקן פון בית־לחם, דודע רונטענשען מיטן זון, משה בריקנער פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג א. א. מען האָט אַלץ געמורמלט, אַז מען האָט די מענטשן פאַרשיקט צו אַרבעט. ערשט ערב יום־כיפּור האָט מען זיך אַלץ דערוווּסט.

דאָס איז געווען מאָנטיק. דינסטיק איז געווען ערב יום־כיפּור. האָט מען געכאַפּט ווידער אין גאַס, און פון אַלע פלאַצוווקעס, ווו מען האָט געאַרבעט האָט מען פאַרכאַפּט מענטשן; נישט אָפּגעלאָזט און אַריינגעפירט אין טורמע, ווו ביים אייזערנעם טויער האָט מען געפרעגט: באַרוף? אַרבעטער האָט מען געשטעלט אין איין זייט, און ניט אַרבעטער — אין דער צווייטער זייט.

איך, וואָס האָב דעמאָלט געאַרבעט אין אַ בעקעריי, האָב געענטפערט: בעקער. האָט מען מיר געשטעלט אין דער זייט פון די אַרבעטער.

דאָס, וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט אין תפיסה־הויף איז אוממעגלעך צו באַשרייבן, מען האָט דאָרט לעבעדיקערהייט באַגראָבן איין גרופּע נאָך דער צווייטער, די געוואַלדן זענען געגאַנגען עד לב־השמים, פון די קלעפּ פון די אוקריינישע פּאָליציסטן, מיט דער הילף פון די דייטשן, ווי זיי האָבן מיט שטעקנס, צובינדנדיק שטיקער אייזן צום עק, געשלאָגן מכות רצח. בלוט איז געראונען. פאַרחלשט איז מען איינער אויפן צווייטן געפאַלן. לעבעדיקערהייט האָט מען זיי אין גרוב אַריינגעוואָרפן, און באַפוילן די צווייטע גרופּע יידן, וואָס מען האָט אַרויפעברענגט פון די נישט־אַרבעטער, זיי צו פאַרשיטן. און דאַן געשלאָגן צום טויט די „נייע" יידן און געברענגט אַ צווייטע גרופּע, זיי צו פאַרשיטן. מיר זענען געווען פאַרשפּאַרט אין אַ צימער. ס'הערן זיך ווילדע קולות פון די אומגליקלעכע, וואָס זענען לעבעדיקערהייט פאַרשיט געוואָרן. דאָן האָבן זיי געצוווּנגען איין גרופּע שלאָגן דער צווייטער גרופּע מיט אייזנס איבער די קעפּ, און ווען זיי האָבן זיך

אַנטזאָגט, האָט מען זיי מערדערלעך צעשלאָגען, מיט די פיס געקאָפּעט און זיי אַריינגעשליידערט אין אַ גרוב און פאַרשאָטן.

דאַן זענען זיי אַריין צו די אַרבעטער אין צימער, און גענומען גלאַט שלאָגן: די ביסט צו דיק! דו ביסט אַ קאָמוניסט! דו ביסט געווען אַן אָנפירער ביי די קאָמוניסטן! און געשלאָגן ווו זיי האָבן נאָר געטראָפן. ווער ווייסט ווי לאַנג זיי וואָלטן אַזוי געשלאָגן, ווען נישט איינער אַ זשאַנדאַרם איז אַריין און אַ ווונק געטאָן צו זיי: גענוג!

דער יידנראַט איז געלאָפן צום געביטס־קאָמיסאַר, אַוועק־טראָגנדיק אים אַ גרויסע סומע געלד, און מיט רחמים געבעטן דעם קאָמיסאַר, ער זאָל באַפעלן אָפּשטעלן דאָס פייניקן אומ־זיסט מענטשן. ווען ער איז געקומען, זענען שוין אַ 180 יידן באַגראָבן געוואָרן לעבעדיקערהייט. די איבערגעבליבענע האָט ער באַפוילן צו באַפרייען. מיר האָבן גענעכטיקט אין דער תפיסה, אינדערפרי האָט מען אונז געפירט צו דער אַרבעט, און פאַרנאַכט, פונקט ערב יום־כפור — אונז באַפרייט.

יום כפור האָט מען בציבור נישט געדאַוונט, נאָר שכנים האָבן זיך צונויפגעקליבן אין אַ מנין, אויסגיסנדיק דאָס ביטער האַרץ פאַרן רבונו של עולם, מאַכנדיק אַן אל מלא רחמים פאַר די נעכטיקע קדושים, וואָס זענען אַזוי אכזריות'דיק אומ־געקומען.

און ווידער נאָך עטלעכע טעג, זענען יידן געשיקט געוואָרן אויף די שווערסטע אַרבעטן, און ווידער האָבן זיך ביי דער גרויסער שול אָפּגעשפּילט האַרצרייסנדיקע סצענעס פון מוטערס וועלכע האָבן ביי דער אַרבעט זייערע זין פאַרלוירן.

דאָך האָט מען ניט פאַרגעסן דעם בלוטיקן מאָנטיק אין טורמע, וואָס דער געביטס־קאָמיסאַר האָט אויף זיין אייגע־נעם חשבון דורכגעפירט! מען האָט געזוכט ווי זיך אַן אים נוקם צו זיין. דער טאָג איז געקומען. ווען ער איז געפאָרן אויף אַ באַזוך קיין הייקע, אַ דאָרף ניט ווייט פון לודמיר, איז ער דורך יידישע הענט דערשאָסן געוואָרן. די שטאָט האָט דערביי שרעקלעכעס איבערגעלעבט, מורא האָבנדיק פאַר אַ פּאָגראָם. מען האָט דאָס גאַנצע דאָרף פאַרברענט און פיל אוקריינער דערשאָסן, ווייל דער חשד איז געפאַלן אויף זיי. און מיט גרויס פּאַראַד האָט מען דעם געביטס־קאָמיסאַר קובר געווען אויף דעם פּלאַץ פון דער פּאַנסטוואָווער גימנאַזיע, ווו עס געפינען זיך פיל דייטשע קברים פון געפאַלענע אין קריג.

מיט דעם נייעם געביטס־קאָמיסאַר, וואָס איז געשיקט געוואָרן, האָט זיך דער יידנראַט באַקאַנט. ווי זיי האָבן פאַר־זיכערט איז ער פיל בעסער פון ערשטן. ער האָט פאַרזיכערט אויפצוהאַלטן די פולע אָרדנונג אין שטאָט! ער האָט אויך פאַרזיכערט דאָס לעבן פון די שוצלאָזע יידן. מען האָט אים געבראַכט פיל מתנות, ברילאַנטן פאַר זיין פרוי, וועלכע האָט זיך געפונען אין קראָקע, מעבל, פוטערס, פאַרשיידענע זייד אויף קליידער און אַנדערע חפצים.

דער ווינטער איז געווען זייער אַ שווערער. דער יידנ־ראַט האָט פיל געזאָרגט פאַר דער יידישער באַפעלקערונג און געפירט אונטערהאַנדלונגען מיטן געביטס־קאָמיסאַר, וועלכער האָט געוואָלט איינפירן אַ געטאָ, נאָר דאָס איז אָפּגעשלעפּט געוואָרן פון מאָנאַט צו מאָנאַט.

דעם ווינטער האָבן מיר פאַרלוירן דעם באַוווסטן ציוניסט דוד באַקסער, וועלכן די שטורמיסטן האָבן צופעליק געכאַפּט אויף אַרבעט צו די קאָוולער קאַשאַרן, און אים געשטעלט ביי שווערער אַרבעט. ער איז געווען אַ שוואַכער מענטש, און נישט האָבנדיק אויסגעפירט די אַרבעט בשלמות, האָט מען אים געשלאָגן מכות רצח, און געהייסן אים זינגען „ביי מיר ביסטו שיין". ער האָט ניט געוואָלט אויספירן זייערע באַפעלן, האָט מען אים מיט די פיס געקאָפּעט און געשלאָגן מיט די קאָלבעס פון די ביקסן. זיי האָבן אויסגעגראָבן אַ גרוב און אים לעבענדיקערהייט אַריינגיוואָרפן. מיט די ווערטער: שמע־ישראל! קחו נקמה בעד הדם שלנו, בעד הקרבנות שלנו! עם ישראל חי! האָט מען אים פאַרשאָטן. די איבעריקע יידן וואָס האָבן דערביי געאַרבעט, האָבן דאָס צוגעזען. געאַרבעט און געוויינט.

באַלד נאָך ניי־יאָר 1942 האָט דער געביטס־קאָמיסאַר, לויט אַ באַפעל פון דער העכערער מאַכט, געוואָלט איינפירן אַ געטאָ פאַר די לודמירער יידן. ער האָט זיך באַראַטן מיטן יידנראַט, אין וועלכער פאָרם דאָס צו מאַכן, און אין וועלכע גאַסן. מיט גרויס מי איז געלונגען דעם יידנראַט דאָס אָפּ־לייגן. מען האָט ניט געקאַרגט קיין געלט, גאָלד, און עס אָפּגעשלעפּט אַלץ ווייטער און ווייטער. דער דייטשער „אַר־בעטס־אַמט" האָט אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן די יידישע אַרבע־טער, די פאַך־מענער, „פאַך־אויסווייזונגען"! דאָס איז דורכ־געפירט געוואָרן מיט דער הילף פון דער אַרבעטס־אָפּטיילונג פון יידנראַט, אין דער שפּיץ פון וועלכן עס זענען דעמאָלסט געשטאַנען אַדוואָקאַט גרינבערג און קודיש.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געיעג נאָך די „פאַך־אויס־ווייזן", מיט פאַרשיידענע פּראָטעקציעס און קאָמבינאַציעס. ווי אומעטום, אַזוי אויך דאָ, האָבן נישט באַקומען די „פאַך־אויס־ווייזן" די אמתע בעלי־מלאכות, נאָר די גבירים, באַקאַנטע, נאָענטע, ווייל מען האָט געמיינט אַז דאָס איז אַ לעבנס־צעטל, און אַז די וואָס וועלן די אויסווייזן האָבן, וועלן בלייבן ביים לעבן, ביי די נעכסטע פּאָגראָמען. יעדער האָט זיך גע־רעכנט, אַז פּאָגראָמען וועלן פּאָרקומען אויך ביי אונז, ווייל פון קאָוועל, דובנע און אַנדערע שטעט פון וואָלין האָט מען געהערט אַז דאָרט קומען פאָר פּאָגראָמען. (מיר האָבן געהערט, אַז אין ראָוונע, נאָך נאָוועמבער 1941, האָט מען גערופן קרוב צען טויזנט מענטשן צו קומען אויף אַ באַשטימטן פּלאַץ, מכלומרשט בכדי צו שיקן אויף אַרבעט. יעדן איז דערלויבט געוואָרן מיטצונעמען 16 קלג. שטוב־זאַכן. ווען דער עולם איז געווען שוין פאַרזאַמלט, האָט מען זיי מיט מאַשין־געווער אויסגעשאָסן).

ביי דעם יידישן אַרבעטער־אַמט, האָבן זיך טעגלעך פאַר־זאַמלט פיל מענטשן, מען האָט געשטורמט און געשריגן, מענטשן האָבן געפאָדערט דעם „פאַך־אויסווייז". מען איז גע־לאָפן צום דייטשן אַרבעטס־אַמט און זיך געלאָזט קאָסטן פיל געלט, אַבי צו באַקומען דעם לעבנס־צעטל.

מען איז קודישן און גרינבערגן נאָכגעגאַנגען די טריט, ווער מיט גוטן, און ווער מיט בייזן, געסטראַשעט מיט מע־סערס, ווייל דער וואָס האָט אים געגעבן געלד, דער האָט באַקומען אַן אויסווייז, כאָטש די מענטשן זענען קיין פאַך־

אַרבעטער ניט. ביידע פאָרשטייער פון יידנראַט פלעגן צוזאָגן צו דערליידיקן.

גרינבערגס מוטער איז געווען זייער אַ פרומע און אַ ערלעכע פרוי, זענען צו איר באַקאַנטע און נאָענטע געלאָפן מיט געוויינען און בקשות, זי זאָל פועלן ביי איר זון פאַר זיי דעם לעבנסצעטל. זי האָט אַלעמען צוגעזאָגט, און געשאָקלט הכנעה׳דיק מיטן קאָפ: „מיינע טייערע קינדערלעך, איך וואָלט געוואָלט, אַז אַלע יידן זאָלן האָבן די צעטלען, און אַלע זאָלן לעבן און דערלעבן משיחן, איך וועל רעדן מיטן זון, איך וועל אים בעטן, גייט געזונטערהייט!"

אויך ביי פרוי קודיש זענען געלאָפן פיל מענטשן און געטראָגן מתנות פאָרויס, און נאַכהער געקומען מיט טרערן אין די אויגן, מען זאָל רחמנות האָבן אויף זיי, זיי זאָלן באַקומען דאָס גוטע צעטל.

זי האָט זיך געגוידערט און כמעט ווי זיך געבייזערט: „וואָס זאָל איך טאָן, מיין מאַן וואָלט געוואָלט פאַר אַלע מאַכן גוט, אָבער וואָס קען ער טאָן, ער האָט דאָך צו טאָן מיט דייטשן, שווער ביי זיי די צעטלען צו באַקומען, איך וועל אים זאָגן, פיליכט..."

עס האָט גערוישט און געקאָכט אין שטעטל ביי אונז, מענטשן האָבן זיך געלאָזט קאָסטן זייער גאַנץ פאַרמעגן אבי צו באַקומען דאָס לעבנס־צעטל, וואָס, ווי יעדער האָט גערעכנט, וועט אים פאַרזיכערן דאָס לעבן. ווי ס׳האָט זיך אָבער שפעטער אַרויסגעוויזן, איז דאָס געווען אַ בלאָף, אַ טריק פון דייטשן אַרבעטס־אַמט מיטן געביטס־קאָמיסאַר, אָפצונאַרן די מענטשן, וואָס וואָלטן אפשר זיך געזוכט אַ באַהעלטעניש פאַרן שרעקלעכן מאָרגן.

עס האָבן ניט געהאָלפן די פיל בקשות פון יידנראַט וועגן פאַרלענגערן דעם טערמין פון איינשאַפן דעם געטאָ. שוין באַלד נאָך פורים האָבן יידישע אַרבעטער אַריינגעשטעלט סלופעס און געצויגן דראָטן לויט אָנווייזונגען פון אַ דייטשן אינזשינער — דאָס האָט מען געצוימט אַ געטאָ פאַר אונז.

דער געטאָ האָט זיך געצויגן פון סטרר׳ס יידישע גימנאַזיע דורך פאַרנע, פון די בנינים טוכשנידר־פערלמוטער־וואַקס־לימוניק־טעפער־ווינער, ביז באַן גאַס אַראָפ ביזן סמאָטש, נאָכדעם אַנטקעגן גראפס מיל ביז לעווינס בוים, לויצקער גאַס אַרויף אין שטאָט, ביז די גרויסע טורמע. און פון סאפיר, הינך אַרויף ביז דער פאָלקס־באַנק.

צוויי גרויסע טויערן זענען געמאַכט געוואָרן, איינער ביים פאָלקס־באַנק, און דער צווייטער אין לוצקער גאַס, לעבן לעווינס הויז.

דער געביטס־קאָמיסאַר האָט געגעבן צוויי וואָכן צייט זיך אַריינצוקלייבן אין געטאָ, אין די פאַרשיידענע ערטער, וואָס דער יידנראַט האָט אָנגעוויזן.

אַזוי האָבן מיר באַקומען אויף פסח צוויי מתנות. דער געטאָ, און אַ באַפעל, אַז יעדער ייד, אָן אויסנאַם, מוז טראָגן צוויי געלע לאַטעס, קיילעכדיקע, איינע פון פאָרנט, און די צווייטע אויף דער פלייצע אין דער הויך. פאַר נישט אויספירן דעם באַפעל האָט געדראָט טויט־שטראָף.

אַן אויסנאַם האָט ער נאָר געמאַכט פאַר די, וואָס האָבן אַ פאַך־אויסווייז, זיי האָבן דאָס רעכט צייטווייליק צו בלייבן אויף די ערטער.

גאַנצע צוויי וואָכן האָבן זיך געצויגן בעלי־עגלות מיטן יידישן האָב און גוטס צו די קריסטלעכע שכנים, ווו זיי האָבן זייערע בעבעכעס באַהאַלטן אויף די בוידעמער, אין די שטאַלן. אין יעדער שטוב האָט זיך פאַרגרעסערט די צאָל מענטשן, ביז 12 אָדער 20, לויטן איינזען פון ספעציעלע מענטשן פון יידנראַט, וועלכע האָבן געמאָסטן יעדן צימער און עס געטיילט אויף 2 מעטער, וואָס יעדער מענטש האָט באַקומען.

און פונקט פסח איז דער געטאָ פאַרמאַכט געוואָרן אַרומגערינגלט מיט אוקריינער פאָליציי, וואָס האָט זיך יעדע צוויי שעה געביטן. פאַרלאָזן דעם געטאָ האָט געהאַט רעכט נאָר דער יעניקער, וואָס האָט געאַרבעט אויסרן געטאָ, לויט אַ ספעציעלער דערלויבניש פון דייטשן אַרבעטס־אַמט.

אין געטאָ האָט זיך אָנגעהויבן צו פילן די נויט פון דער אָרעמער באַפעלקערונג, וואָס האָט געאַרבעט און געהונגערט. פאַר געלט האָט מען נאָך אַלץ געקראָגן; אָבער די מענטשן ביי וועמען דאָס געלט איז אויסגעגאַנגען, און זיי האָבן נישט אָפט געקענט טוישן ביי דער קריסטלעכער אָדער דאָרפישער באַפעלקערונג, זאַכן אויף מעל, קאַרטאָפל אָדער אַנדערע פראָדוקטן — זיי האָבן פיל געליטן.

נאָכן שליסן דעם געטאָ האָבן נאָר אַרבעטער, וואָס פלעגן אַרויסגיין אויסערן גאטאָ, נאָך געקענט טוישן זייערע זאַכן, אָבער דאָס אַריינברענגען עסנוואַרג אין געטאָ איז אָנגעקומען זייער שווער. די אוקריינישע פאָליציי האָט כמעט יעדערן באַזוכט ביים אַריינגאַנג, און דער, ביי וועמען מען האָט עפעס געכאַפט, און ער האָט זיך נישט געקענט אויסקויפן, איז איבערגעגעבן געוואָרן צו דער זשאַנדאַרמעריע. זיי פלעגן דעם אַריינגעפאַלענעם אַריינזעצן אין טורמע, און ערשט נאָך לענגערע אינטערווענצן פון יידנראַט פלעגט ער ווערן באַפרייט; אין פיל פאַלן פלעגט דער יידנראַט באַקומען אַן ענטפער, אַז דער וועמען זיי ווילן באַפרייען איז שוין נישטאָ, דערשאָסן געוואָרן.

אַזוי האָט זיך די לודמירער באַפעלקערונג געראַנגלט אין איר טאָג־טעגלעכן לעבן, די יידן זענען יעדן טאָג אַלץ מער פאַריאושט געוואָרן, פיזיש און מאָראַליש צעבראָכן פון טאָג־טעגלעך שווערער אַרבעט און נישט זיכערן מאָרגן.

שווער האָבן די יידן געאַרבעט ביים ציען־קאַבעל, לענגאויס די גאַנצע פראָנט־ליניע. די עלטערע האָבן געאַרבעט ביי די ראָוועס, די יונגערע האָבן אויף זייערע אַקסלען דעם שווערן קאַבעל געצויגן, לענגאויס די ראָוועס, אונטער די אונטערגעלעגטע שיכטן ציגל, און דאַן האָבן די עלטערע די ראָוועס פאַרשאָטן.

די ספעציעלע דייטשע אינזשענירן מיט די אוקריינישע ספעציעלע שומרים, האָבן ביי דער אַרבעט מערדערלעך זיך נוקם געווען אין די יידישע אַרבעטער און זיי געצוווּנגען צו אַרבעטן אָן איבעררייס ביז אין דער פינצטערניש אַריין.

נאָך שבועות תש״ב האָט דער געביטס־קאָמיסאַר באַפוילן, אַז אַלע באַזיצער פון די פאַך־אויסווייזונגען זאָלן זיך אַריינקלייבן אין געטאָ אין זאַריטשע און וואָדאפוינע־גאַס, וואָס זענען ספעציעל פאַר זיי באַשטימט געוואָרן. דער יידנראַט האָט דאָ געהאַט דורכצופירן זייער אַ שווער שטיקל אַרבעט... נאָכדעם, ווי דער געביטס־קאָמיסאַר האָט באַשטימט די צוויי גרויסע גאַסן פאַר פאַך־מענטשן, האָבן זיך דאָרט

אַריינגעכאַפּט אויך ניט פאַך־באַזיצער, און די וואָס האָבן פריער דאָרטן געוווינט אָדער דאָרטן געהאַט אייגענע הייזער, האָבן נישט געוואָלט פאַרלאָזן זייער ערטער. פאַר די פאַך־באַזיצער פון אויסערן געטאָ, איז ניט געווען קיין פּלאַץ וווהין אַריינצוגיין. מיט קריגערייען, מיט אייגענע יידישע פּאָליציי, ווי אויך מיט הילף פון זשאַנדאַרמעריע האָט מען די פּאַכלאָזע אַרויסגעוואָרפן פון די הייזער און מיט געוואַלט אַריבערגעפירט אין „טויטן געטאָ", ווי מען האָט עס שפּעטער גערופן. עס איז געווען אַ מיינונג, אַז דער גליקלעכער, וואָס האָט באַזיצט אַ פאַך־אויסווייז, וועט ער מיט זיין משפחה בלייבן לעבן. ווייל צו וואָס דען מאַכט דער געביטס־קאָמיסאַר אַ ספּעציעלן געטאָ פון די פאַך־אויסווייזן?

פריווילעגירט זענען געווען די פאַרוואַלטונג פון יידנראַט מיט די דאָקטוירים, וועלכע האָבן געמעגט וווינען אויסערן געטאָ, ווו זיי ווילן.

אין דעם אַזוי גערופענעם „לעבעדיקן געטאָ" איז געווען זייער ענג, ווייל כמעט אַלע גבירים, מיוחסים און סתם פּריווילעגירטע, (ווי אויך די אמתע פאַך־מענער), האָבן באַקומען דאָס לעבנס־צעטל און געוווינט אין איינע פון די צוויי גאַסן.

בכדי צו לאָזן זיך זען איינער מיטן צווייטן, האָט דער געביטס־קאָמיסאַר דערלויבט צו עפענען צוויי טירלעך, איינס לעבן פנחסל ראָט, וואָס האָט געוווינט אין דער זייט, און דאָס צווייטע טירל, ביי חיים קאָפּ, וואָס האָט געוווינט אין דער צווייטער זייט. אין באַשטימטע שעהן זענען די טירלעך געווען אָפן און מען האָט געקענט זיך זען איינער מיטן צווייטן אַריבערגייענדיק פון איין טירל צום צווייטן דורכן וועג. נאָך די באַשטימטע שעהן זענען די טירלעך געשלאָסן געוואָרן פאַר די באַזוכער.

שווערע טעג און שלאָפלאָזע נעכט האָבן מיר איבערגעלעבט אין געטאָ.

צוליבן ענגשאַפט אין די וווינונגען האָבן זיך אָנגעהויבן קראַנקייטן, מען האָט פאַרנאָטירט פיל פאַלן פון טיפוס. צו דעם געביטס־קאָמיסאַר האָט נישט געטאָרט דערגיין, אַז אין געטאָ הערשט טיפוס. ער וואָלט פאַרמאַכט אין גאַנצן דעם געטאָ, וואָס וואָלט געווען אַ טויט־קלאַפּ פאַר אונז אַלעמען. ווען די אַרבעטער גייען נאָך אַרויס אַרבעטן אויסערן געטאָ, ברענגען זיי אַריין שפּייז, אָן דעם וואָלט געווען הונגער און נויט. די העברעאישע גימנאַזיע, וואָס איז געווען אין תחום פון געטאָ, איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שפּיטאָל, ווו מיר האָבן געגעבן הילף פאַר קראַנקע אויף אונזערע אייגענע געלטער. אַ צווייטער פּונקט, פאַר שווער קראַנקע איז געשאַפן געוואָרן אין דער „תרבות"־שולע. פאַר דער מאַכט האָט דאָס געהייסן אַ קימפּעטאָרין־אַנשטאַלט. אין דער אמתן איז עס געווען אַ שפּיטאָל פאַר שווער־קראַנקע. רפואות האָט דער יידנראַט געקויפט פאַר שווערע געלט און אָפט פאַר גאָלד, ביי די פּוילישע שפּעקולאַנטן, וואָס האָבן זיי געבראַכט פון וואַרשע אָדער פון אַנדערע שטעט.

די לוויות פון די טויטע פלעגן פאָרקומען אין דער שטיל. מען פלעגט דעם מת אַוועקטראָגן אויפן בית־עולם אָן רעש און אָן געפּילדער, און נאָך טהרה שטיל באַגראָבן. שטיל און גיך פלעגט מען זיך אומקערן אין געטאָ. מיר האָבן מקנא געווען דעם טויטן, ער איז שוין זיינס איבערגעקומען, געשטאָרבן ביי זיך אויפן בעט, און צו קבר־ישראל געקומען. און וואָס וועט מיט אונז זיין? ווער ווייסט?...

נאָך דעם מת, זיצט מען נאָך שבעה, מען זאָגט קדיש אין דער שטיל, ביי פאַרמאַכטע לאָדנס, אָבער ווער וועט קדיש זאָגן נאָך אונז. מיר האָבן געפילט, אַז עס וועט אונז ניט אויסמיידן. דער הימל, וואָס איז געווען אַזוי ליכטיק פאַר דער וועלט, איז פאַר אונז אַזוי שוואַרץ. די לופט ענג, דושנע, יעדער איז אומגעגאַנגען מיט פאַרשיידענע מחשבות; אין די שטיבער זענען געזעסן די פּאָליטיק־פירער און אויסגעטייטשט די ווינציקע ידיעות, וואָס פלעגן אָנקומען אין געטאָ פון פראָנט, די נצחונות פון אונזער שונא, די שלאַכטן פון די נאַציעס אין רוסלאַנד, זייער אַריינציען זיך אין טיפן רוסלאַנד. דאָרט וועט דער דייטש סוף כל סוף באַקומען זיין מפלה: ער וועט רוסלאַנד ניט איינגעמען — האָבן געטענט די פּאָליטיקער אונזערע — אָבער ס'איז נאָך אַ ביסל צו פרי צו רעדן דערפון, מיר זענען דערווייל ביי אים אין האַנט, און ער קען מיט אונז טאָן, וואָס ער וויל. ווער ווייס צו מיר וועלן נאָך דערלעבן.

אַזוי זענען די עלטערע יידן געזעסן און פּאָליטיקירט און נישט פאָרויסגעזען אַזוי גיך אונזער חורבן, ווי עס ווערט צוגעגרייט אַ פּלאַן פאַר אונזער פאַרניכטונג.

טאָג־טעגלעך האָבן זיך ביי דער גרויסער שול אָפּגעשפּילט האַרצרייסנדיקע סצענעס, קולות געוויינען פון מאַמעס, טאַטעס, וואָס מען פלעגט שיקן זייערע קינדער צו די שווערסטע אַרבעטן. מען פלעגט אַהיים קומען קאַליקעס, מיט אָפּגעהאַקטע לונגען פון שלאָגן, און אָפט אינגאַנצן ניט צוריקקומען. פאַר נישט אויספירן די באַפעלן פון די שטורמיסטן פלעגט מען דערשאָסן ווערן.

די שטורמיסטן פלעגן מערדערלעך שלאָגן.

אַמבעסטן איז געווען צו אַרבעטן ביי ווינער דייטשן, ביי עלטערע דייטשן, וואָס זענען נישט דערצויגן געוואָרן אין היטלער־גייסט און פלעגן נאָר טענהן, אַז עס איז קריג און אַלע מוזן מיטאַרבעטן. זיי פלעגן מורא האָבן זיך אַרויסכאַפּן מיט אַ וואָרט, ווייל זיי האָבן געקענט דערפאַר באַצאָלן מיטן קאָפּ. נאָר שטילערהייט פלעגן זיי אַמאָל אויפן אויער זאָגן: היטלער קאַפּוט, מיר האָבן דעם קריג פאַרשפּילט, ווייל מיר האָבן אָנגעהויבן מיט רוסלאַנד. און צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ און געלאָזט די קויקלען רויך פון זייער ליולקע.

יעדן טאָג, יעדע וואָך און מאָנאַט איז אַלץ שווערער און ענגער געוואָרן דער מצב אין געטאָ. די שווערע אַרבעטסטעג, די פאַרשיידענע טויט־פאַלן יעדן טאָג, די בשורות פון אַרום און אַרום, וועגן די פּאָגראָמען אויף יידן, דאָס אַלץ האָט אַלץ מער געפּרעסט די לופט אַרום אונז. וואָס אַ טאָג ווייטער זענען די מענטשן אַלץ שוואַכער געוואָרן. מענטשן פלעגן כּמעט שטוב אויספאַרקויפן אַלץ, פאַר אַ ביסל מעל, קאַשע א. א.

עס איז געוואָרן אַלץ שווערער דאָס אַריינברענגען עסנוואַרג אין געטאָ. און דער יידנראַט האָט זיך קיין עצה נישט געקענט געבן, ווייל יעדן מאָל האָט מען געדאַרפט געבן גאָלד און אַנדערע שיינע מתנות פאַר דעם געביטס־קאָמיסאַרס ליבהאָבערין „אַננע", וואָס איז געווען אַ סאַדיסטין און האָט כסדר געשריען: „ווען מען צאַפּט דאָס בלוט פון יידן אויס דאַן שטיי איך און זינג מיך אויס". זי האָט יעדן מאָל געפּאָ־

דערט אַלץ מער און מער, און ווו זענען די איבעריקע מלאכי־חבלים, דער שטעלפאַרטרעטער פון געביטס־קאָמיסאַר קרויזע, און די זשאַנדאַרמעריע — אַלע האָבן געגומען. דער יידנראַט האָט מיט אַלע כוחות צופרידן געשטעלט זיי און אָפּגעשלעפּט און אָפּגעשלעפּט דאָס, וואָס מען האָט מורא געהאַט אויסצוריידן.

עס האָט אָבער וויִזט אויס גאָרנישט געהאָלפן. אין אַ שיינעם פרימאָרגן האָט דער געביטס־קאָמיסאַר באַפוילן אָפּפירן אַלע אַרבעטער פון זייערע פלעצער בכדי צו גיין גראָבן עטלעכע גרויסע גריבער אונטערן שטאָט, אין פיעטידין, פאַר לופט־שוץ. ער האָט איינגערעדט דעם יידנראַט, אַז די גריבער גראָבט מען פאַר לופט־שוץ! מען גרייט אַ באַזע אונטער אַ קאָנטראָלע פון דער דייטשער מאַכט.

עס זענען צו דער אַרבעט מאָביליזירט געוואָרן אַלט און יונג, ביזן עלטער פון 55 יאָר, אָן שום טענות און מענות. עס זענען לויט אַ געוויסער ריי געגאַנגען צו אַרבעט דאָקטוירים און אַנדערע פריווילעגירטע, וואָס האָבן געאַרבעט ביי פאַרשיידענע פאָסטנס. און יעדן פרימאָרגן, לענג אויס דעם שאָסיי לעבן דער שול, האָבן אַלע אַרבעטער געמוזט זיין 6 פרי אויפן פלאַץ. און דער געביטס־קאָמיסאַר ימח שמו, מיט זיין שטעקל אין האַנט פלעגט יעדן פרימאָרגן דורכגיין לענג אויס, יעדן באַטראַכטן, געציילט צו עס איז דאָ די צאָל אַרבעטער, מיט די לאָפּאַטעס אויף די פלייצעס. מען איז געגאַנגען יעדן טאָג 7 קילאָמעטער אַהין און צוריק, אַהיימגעקומען שוין אין דער פינצטער, אָפּגעגעסן דאָס ביסל געקעכץ און אַוועקגעפאַלן מידע אויפן בעט, נישט האָבנדיק קיין צייט אַ טראַכט צו טאָן, אַרומזען זיך וואָס עס טוט זיך, ווייל מאָרגן האָט מען געמוזט ווידער אויפשטיין פאַרטאָג צו דער אַרבעט. צוויי מאָל אין וואָך האָט דער געביטס־קאָמיסאַר צוגעשיקט פלייש פאַר די אַרבעטער. דאָס האָט אַפילו אַרויסגערופן אַ חשד, וואָס עפּעס איז ער געוואָרן אַזוי גוט, „אונזער פאַרזאָרגער". מענטשן אין געטאָ האָבן אָנגעהויבן מורמלען!

ער האָט אונז גוט פאַרדרייט דעם קאָפּ, דער געביטס־קאָמיסאַר, אָבער מיר האָבן קיין אַנדער ברירה נישט געהאַט. אונזערע שטענדיקע שכנים, די אוקראַינער, זענען יעצט געוואָרן אונזערע גרעסטע שונאים. ווי נאָר אַ ייד האָט אַרויסגעטראָטן אַ פוס אויסערן געטאָ, האָבן די פאָליאַקן אים נישט אַריינגעלאָזט, און די אוקרײַנער האָבן אים געהרגעט אָדער איבערגעגעבן דער פאָליציי.

פאַר אונז איז שוין געווען אַלץ איינס. די וועלט איז גרויס, אָבער פאַר אונז איז ענג, פאַר אונז איז קיין אָרט נישטאָ. מיט יעדן טאָג האָט אין געטאָ אַלץ מער זיך געפילט דער פחד פאַרן מאָרגן. מענטשן האָבן מורא געהאַט צו שלאָפן, מענטשן זענען געלאָפן שלאָפן אין דעם „לעבעדיקן געטאָ", ווו מען האָט געמיינט, אַז דאָ איז זיכערער. ביים באַקומען די פאַך־אויסווייזונגען האָבן זיך אָפּגעשפּילט לעצטנס געפערלעכע סצענעס, און מען האָט אָנגעהויבן צו לויפן אין „לעבעדיקן געטאָ", ווו ס'איז געוואָרן געפערלעך ענג, מען האָט זיך אויפגעבויט צייטווייליקע צימער־וווינונגען, אַבי צו בלייבן נעכטיקן דאָ אין דעם געטאָ. מען האָט געפילט, אַז עס הענגט איבער אונז די גזירה פון פאַרניכטונג, אַז דער יום־הדין, דער פענצטערער טאָג וועט קומען. דער יידנראַט האָט טאָג־טעגלעך זיך געטראָפן מיטן געביטס־קאָמיסאַר. באַרגמאַן שמחה'לע האָט אויסגעזוכט די בעסטע בריליאַנטן און עס אים אונטערגעטראָגן, און ווי עס איז, געוואָלט אָפּשלעפּן די ווילדסטע גזירה, וואָס עס הענגט איבער אונזער קאָפּ, אָבער עס האָט גאָרנישט געהאָלפן.

31/8 1942

מאָנטיק פאַרנאַכט, ווען די יידן זענען צוריקגעקומען פון דער אַרבעט, וואַרפנדיק די לאָפּאַטעס פאַרן טויער פון געטאָ, האָט מען געמורמלט צווישן זיך, אַז דער טאָג איז געקומען. מאָרגן ריכט מען זיך אויף עפּעס. פון וואַנעט ווייס מען דאָס — קיינער ווייס ניט, נאָר מען רעדט. און איידער עס איז פאַרמאַכט געוואָרן די טירלעך פון איין געטאָ צום צווייטן האָבן הונדערטער יידן געשטראָמט אין „לעבעדיקן געטאָ", גלייך ווי דאָרט וועט זיין די רעטונג.

דער געביטס־קאָמיסאַר האָט דורכגעשפּאַצירט מיט זיין געליבטע אַננאַ, אויף די צוויי שיינע פערדלעך דורך אונזער געטאָ און פאַרן טויער געשמייכלט צום יידישן פאָליציאַנט, און געפרעגט אים, וואָס הערט זיך? — „האָט נישט קיין אַנגסט, אַלץ אין אָרדנונג" — גיט ער צו, און פאָרט ווייטער.

די נאַכט איז קיינער אין געטאָ נישט געשלאָפן. יעדער האָט זיך ווי געריכט אויפן שרעקלעכן טאָג.

פונקט 2 אַ זייגער ביינאַכט איז דער געטאָ שטאַרק באַוואַכט געוואָרן, און אַרומגעשטעלט געוואָרן מיט אוקרײַנישער פאָליציי. אַ שטילקייט האָט געהערשט אין געטאָ.

שוין פון נעכטן פרי האָט מען פון אַרומיקע דערפער געבראַכט אַלע יידן אין שטאָט אַריין אין דער גרויסער שול, מיט אַלע זייערע זאַכן, וואָס זיי האָבן מיטגענומען. פון אַלע זייטן זענען געקומען פויערישע פורלעך מיט די יידישע פאַמיליעס, אונטער אַן אוקרײַנישער וואַך, צוגעפאָרן צום שול, און זיי דאָרט אַריינגעוואָרפן. דאָס האָט געמאַכט אַ פאַניק אין געטאָ, ווו מען האָט זיך געריכט אויף עפּעס.

פון צייט צו צייט האָט זיך געהערט אַ שיסעריי, דאָס רייסט זיך ווער פון די דראָטן אַרויס, די פאָליציי שיסט און לאָזט ניט צוגיין צו די דראָטן. פון צייט צו צייט האָט מען געזען אין געטאָ עמעצן דורכלויפן, דאָס איז איינער געלאָפן צום שכן, ווו עס איז געווען צוגעגרייט אַ שטיקל באַהעלטעניש.

און באַלד פאַרטאָג, דינסטיק 6 פרי, האָט זיך אָנגעהויבן דער חורבן. מיט אַ געשריי „הוראַ" האָבן זיך אין געטאָ אַריינגעריסן די אוקרײַנישע פאָליציי, מיט די זשאַנדאַרמעריע פון לודמיר און פון לוצק, וואָס איז ספּעציעל אַראָפּגעבראַכט געוואָרן. זיי האָבן אָנגעהויבן אַרויסשלעפּן די מענטשן פון די הייזער. זיי פאַרזאַמלט אונטער אַ שטרענגער וואַך לעבן טויער פון געטאָ, וואָס איז לעבן פאָלקס־באַנק, און מיט ספּעציעלע לאַסט־אויטאָמאָבילן געפירט די יידישע טעכטער, זין און קינדער קיין פיעטידין צו דער שחיטה. זיי האָבן קיין פיל יידן אויף אַן אָרט נישט אָנגעזאַמלט, נאָר זיי גלייך אָפּגעפירט, מורא האָבנדיק פאַר אַן אויפשטאַנד. יעדער איינער איז געווען באַהאַלטן, אַזוי אַז איינער האָט פון צווייטן נישט

געוווסט, און געהאָפט אַז מען וועט זיין נאָענטן נישט אויסגעפינען. יעדער האָט געהאָפט, אַז דער טאָג וועט איבערגיין, און אפשר איז דאָס געווען די סיבה, וואָס עס האָט נישט געקענט קומען צו קיין אויפשטאַנד.

די אַקציע האָט זיך אָנגעהויבן אין „טויטן געטאָ", ווי מיר האָבן עס גערופן, און אין „לעבעדיקן געטאָ" איז געווען רואיק, אָרומגערינגלט מיט פּאָליציי, קיינעם פון דאָרט נישט אַרויסגעלאָזט, און ניט אַריינגעלאָזט, און קיינעם צו דער אַרבעט דעם טאָג נישט גענומען.

איך בין געשטאַנען אין דער הויך, אין אַ בוידעם־שטיבל אין „לעבעדיקן געטאָ" און מיך צוגעקוקט ווי עס לויפן די מאַשינעס אויפן שאָסיי פון געטאָ אַרויס, אָנגעפילט מיט מענטשן וואָס מען פירט צום טויט. איך האָב די אייגענע אויגן נישט געגלויבט, און נישט געקענט באַגרייפן, אַז עס איז טאַקע ריכטיק, האָט זיך שוין טאַקע אָנגעהויבן דער ווייסטער טאָג, דער טאָג, וואָס מיר האָבן זיך געריכט יעדן טאָג, אָבער דאָך נישט געגלויבט, אַז ער וועט קומען?

און דאָ וואָס וועט זיין? וועט מען טאַקע דעם „לעבעדיקן געטאָ" איבערלאָזן? וועט דאָ קיין שום שלעכטס נישט געשען? פאַרוואָס האָט דער יידנראַט נישט געזען, אַז מען זאָל דאָ מער מענטשן אַריינלאָזן? פאַרשיידענע געדאַנקען האָבן זיך געמישט אין קאָפּ, און מען האָט נישט געקענט בשום אופן פאַרשטיין, וואָס הייסט, מען פירט אומשולדיקע מענטשן און מען שיסט זיי אויס?

שפּעטער זע איך, ווי אין אונזער געטאָ לויפט אַריין אַ מאַשין פול מיט בגדים, און פאַרקירעוועט אין דער ריכטונג פון דער רויטער שולע, ניט ווייט פון מיר. וואָס קען דאָ זיין? איך הער געשרייען, געוואַלדן, שנעלער! שנעלער!. ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוווסט, האָט מען דאָ אין דער גרויסער געביידע געבראַכט די מלבושים פון די קדושים, וואָס האָבן זיך געמוזט פאַרן טויט אויסטאָן נאַקעט. יידן האָבן געמוזט די זאַכן אַרויסטראָגן פון מאַשין אין דער געביידע. דער אויטאָ לויפט ווידער, אַרויסנעמען פרישע קרבנות צום טויט פון צווייטן געטאָ.

איך האָב אינגאַנצן געציטערט. עס איז שוין 12 אַ זייגער בייטאָג. ביי אונז איז שטיל; וועט טאַקע דער געטאָ אויסמיידן דעם חורבן?

פונקט האַלב איינס בייטאָג זע איך פון ווייטן אַ גרופּע אוקריינישע פּאָליציי בראש מיט געשטאַפּאָ, גייען אין דער ריכטונג פון אונזער געטאָ. עס עפענען זיך די טויערן פון געטאָ, און מיט אַן אויסגעשריי „הוראַ" לאָזן זיי זיך אין אַלע זייטן נאָך זייער רויב. באַלד זע איך ווי מען פירט מענטשן, ווי מען זאַמלט זיי גרופּעסווייז און מען פירט זיי אַרויס פון געטאָ.

ווי איך בין שפּעטער געוויר געוואָרן, האָט דער געביטס־קאָמיסאַר זיך געאַמפּערט מיט דער געשטאַפּאָ: ער האָט געוואָלט נאָך איבערלאָזן דעם „לעבעדיקן געטאָ", פון וואַנעט ער האָט געשלעפּט פיל גאָלד און בריליאַנטן, אָבער די געשטאַפּאָ האָט נישט דערלויבט, ווייל צופיל יידן זענען געווען אין דעם געטאָ. און נאָך אונטערהאַנדלונגען, האָט זיך אַרום איינס אַ זייגער, אויך ביי אונז אין געטאָ אָנגעהויבן די שרעקלעכע שחיטה.

לאַנג טראַכטן איצט איז קיין צייט נישטאָ. כ'לויף אַראָפּ פון די שטיגן, און באַהאַלט זיך אין דער צוגעגרייטער מאַלינע, וווּ מיין משפּחה געפינט זיך שוין פון גאַנץ פרי.

און באַלד איז די טיר אויפגעריסן געוואָרן, און זשאַנדאַרמען מיט די ווילדע אוקריינישע באַנדעס רייסן זיך אַריין. עס הערן זיך געוואַלדן, געשרייען, געוויינען, שווערע טריט איבער אונזערע קעפּ. און באַלד ווידער שטיל, ווייזט אויס: אַרויסגענומען די שכנים פון דער צווייטער זייט. מיר ליגן און אָטעמען שווער, עס פעלט אונז לופט. ווידער הערן מיר טריט און קולות פון דער זשאַנדאַרמעריע: גוט אונטערזוכן! מיר האַלטן איין דעם אָטעם, און מיר הערן די זידלערייען פון די אוקריינער אויף אונזער חשבון. זיי רוקן די מעבל, האַקן און — גייען אַוועק מיט אַ קללה אויף די ליפּן.

ביינאַכט כאַפּ איך זיך אַרויס ברענגען אַן עמער וואַסער אין גרוב אַריין און פּאַמעלעך פאַרמאַך איך זיך צוריק. עס הערן זיך שיסערייען קולות, געוואַלדן, געשרייען, געוויינען פון פרויען, וואָס שניידט דאָס האַרץ.

אַזוי זענען מיר געלעגן ביז מיטוואָך, אין אָוונט, ווען מיר האָבן אין גרוב דערפילט עפּעס אַ שטאַרקן רויך. איך עפן דאָס טירל, און פלאַמען רייסן זיך אַריין מיט רויך. עס ברענט, שריי איך אויס, קומט, מיר מוזן אַנטלויפן!. איך כאַפּ דאָס קינד אויף דער האַנט, לויף אַרויס פון שטוב. עס איז ליכטיק אַרום און אַרום. איך טראַכט נישט לאַנג, און לאָז זיך לויפן אין דער ריכטונג צו דער רויטער שולע. פון דאָרט — צו די דראָטן. שפּרינג אַריבער אין דער צווייטער זייט, לעבן ד"ר פּיאַטעצקעס הויז, און לעג זיך אַוועק אין גאָרטן.

אוקריינער לויפן אַרום, שיסן אין דער לופטן, שרייען. די פלאַמען ווערן אַלע מאָל אַלץ גרעסער. עס ברענען עטלעכע הייזער. עס שאַדט ניט, דער גאַנצער געטאָ קען ברענען, זאָל דאָס יידיש גוטס פאַרברענט ווערן איידער אַריינפאַלן אין זייערע הענט.

איך לויף ווייטער. מיין געדאַנק איז אַרויסרייסן זיך אויסערן שטאָט, אָבער אין שטאָט דרייען זיך אַרום פיל פּאָליציי, דאָרט ווערט מען אויך געכאַפּט און אָפּגעפירט אין תפיסה. דאָס קינד וואָס איך האַלט, גיט מיר נישט די מעגלעכקייט צו לויפן, און איך ווער מיטוואָך אַרום איינס ביינאַכט געבראַכט אין תפיסה.

די תפיסה איז באַלויכטן אַרום און אַרום. דאָס ערשטע מאָל אין מיין לעבן בין איך דאָ, כאָטש איך האָב אַלע מיינע יאָרן געלעבט נישט ווייט פון דער תפיסה. מען פירט אונז דורך דער פאָלקס־באַנק, ווו עס הערן זיך קלאַנגען פון מוזיק. איך גיב אַ בליק: פיל דייטשע אָפיצירן טאַנצן. פיל זיצן אַרום די טישלעך, און ליידיקע פלעשער פון וויין און ביר אויף זיי. אַך, ווי אומגליקלעך מיר זענען, פאַרוואָס קומט עס אונז? — טאָרן מיר ניט לעבן גלייך מיט אַנדערע?

— דאַוואַי! דאַוואַי! זשידאָווסקאַיאַ מאָרדאַ! — הער איך קולות. און מיט פריקלאַדן פון ביקסן כאַפּ איך איבער ד'ער פּלייצע, בכדי איך זאָל גיכער גיין.

ביים טויער פון דער תפיסה ווערן מיר באַזוכט. מען נעמט אַלץ צו ביי אונז, און מען פירט אונז ווייטער.

אין תפיסה רודערט זיך. די פּאָליציי לויפט אַרום, ווי הויפּט־מחותנים פון אַ חתונה. אָט זע איך צוויי היימישע ערלים.

איצט פּאָליצײ־לײט, וואָס האָבן שוין זײט יאָרן אױסגעקוקט אויף אַזאַ חתונה פון קענען באַראַבעווען און נוקם זײַן זיך אַן אונז. זײ פלעגן ווינטער פירן האָלץ פון די וואַגאָנעס, און דערבײ אַ העלפט צוגעגנבעט. יעצט שטײען זײ און קוועלן, ווי די יידן ווערן געברענגט צום טויט.

מען פירט אונז ווייטער, אויף שטיגן, עס עפנט זיך אַ שווערע טיר, און מען וואַרפט אונז אַריין.

אין צימער איז פול מענטשן, וואָס זיצן אויף דער ערד און קלאָגן און ווײנען — פרויען מיט פּיצלעך קינדער. די קינדער ווײנען, ווילן עסן. דאָס קינד וויל שלאָפן, די מאַמע אויף דער שויס וויגט עס איין.

— אַ גרויסער אומגליק האָט אונז געטראָפן — קלאָגט אַ פרוי מיט אַ פּיצל קינד אויף די הענט — אַלע יאָרן געהאַרעוועט, קוים דערלעבט חתונה צו האָבן, אַזאַ טייערן מאַן גענומען, ערשט צוויי יאָר פון אונזער חתונה, און דאָ אַזאַ חורבן, אַזאַ חורבן.

— וואָס קען מען מאַכן? גאָטס צאָרן אויף אונז אויסגעגאָסן, אַלץ איז מן השמים — רופט זיך אָפּ אַ ייד פון אַ ווינקל — מיר האָבן געזינדיקט, מיר האָבן אַן גאָט פאַרגעסן — מיר דאַרפן אַלץ נעמען באהבה, אַלץ איז מן השמים!

זונטיק 6/9 1942.

דער זעקסטער טאָג פון פּאָגראָם. מיר, דאָס ביסל איבערגעבליבענע אין הויף פון טורמע. מען האָט דעם רו־טאָג קיין שום „טויט אורטיילן" נישט אויסגעפירט, אָבער דערפאַר זענען פיל נאַציס פון זשאַנדאַרמעריע און הויכע באַאַמטע געקומען זיך אַ שפּיל טאָן מיט די יידן. זיי זענען געשטאַנען און געשעפּט נחת פון דער אוקראַינער פּאָליציי, וואָס האָבן אונז געפּייניקט. דער טורמע־קיכער וואָס גיט עסן פאַר די אַרעסטירטע ניט־יידן, וואָס זיצן אין די פאַרשיידענע צעלעס, פלעגט אָפּגיסן אינגאַנצן די יעניקע וואָס פלעגן ביי אים בעטן אַ טרונק, וואַרפנדיק דערביי דעם ליידיקן עמער צווישן די פרויען.

צווישן די הויכע לייט ווערט אַ געלעכטער, זיי קוועלן פון דער חכמה פון קיכער, וואָס האָט מיטן קעסל דערלאַנגט אין קאָפּ פון אַ קינד, וועלכעס ווײנט פאַר ווייטיק. און אַלע ווײנען מיט. ווען איינער פון אונז מאַכט אַ באַמערקונג פאַר־וואָס מער דערלויבט דעם קיכער זיך אַזוי נוקם זיין אויף הילפלאָזע, האָט מען דעם פרעגער געשלאָגן מיט די ביקסן ביז טויט. ער האָט זיך געדרייט אין דרייען פאַר ווייטיק, געלעגן אין אַ קאַלוזשע בלוט און געשוויגן, שטיל געקרעכצט און ווי געגערעדט צו זיך אַליין: נקמה! מען האָט אים אַוועקגעלייגט אַ פאַרחלשטן אין אַ ווינקל, וווּ ער האָט זיך עטלעכע שעה געמאַטערט ביז ער האָט אויסגעהויכט די נשמה.

איך האָב געטראַכט: צו וואָס בין איך געבליבן לעבן. דאָס אַלץ צוזען און נישט קענען עס פאַר קיינעם דערציילן. דער טויט וועט דאָך מיר נישט מיידן; איך האָב ניט קיין האָפענונג פון טורמע צו אַנטלויפן, איז שוין נישט גלייכער שוין פון נעכטן צו ליגן מיט אַלע מיינע ברידער צוזאַמען, און נישט דאַרפן זיך צוקוקן ווי מען פּייניקט אונז.

די אייזערנע טורמע־טירן עפענען זיך ניט. זיי עפענען זיך נאָר דאַן, ווען מען וואַרפט אַריין פרישע קרבנות, דער־שראָקענע פּנימער, אויסגעהונגערטע מענער און פרויען מיט

קליינע קינדער, וועלכע מען האָט אַרויסגעשלעפּט פון זייער באַהעלטעניש.

טרערן שטיקן מיר אין האַלדז, צוקוקנדיק ווי די קליינע קינדערלעך בעטן אַ שטיקל ברויט, אַ ביסעלע וואַסער ביי זייערע מוטערס, און פרעגן ווען וועלן זיי גיין אַהיים. און די מאַמעס באַרויקן זיי מיט אַ קוש.

צווישן די פריש אָנגעקומענע דערקען איך אַ בחור אַ שכן פון מיינע עלטערן. ער גיט מיר איבער די טרויעריקע בשורה, אַז נאָך דעם ערשטן טאָג, זונטאָג, האָט מען זיי אַלע־מען צוגענומען קיין פּיאַטידין. באַלד אין דער פרי, ווי נאָר מען האָט אָנגעהויבן פירן צום שיסן, האָט ער זיך באַהאַלטן צוזאַמען מיט מיינע עלטערן אין אַ קעלער, ביים פּאָטר אין הויז. ביז נאָך מיטאָג זענען זיי דאָרטן געלעגן. אָבער מיין שוועסטערס קינד האָט געוויינט, האָט מען זיי אַנטדעקט און אַלעמען אַרויסגענומען. אים איז געלונגען צו באַהאַלטן זיך אונטערן בעט אַרויפוואַרפנדיק אויף זיך קישנס, בעטגעוואַנט און אַלטע שטוב־חפצים. און נאָכהער האָט ער זיך באַהאַלטן אין פאַרשיידענע באַהעלטענישן. ביינאַכט איז אים געלונגען אַרויסגיין אויסרן געטאָ און זיך באַהאַלטן עטלעכע טעג אויפן בית־עולם צווישן די מצבות.

היינט האָט מען דעם גאַנצן בית־עולם אַרומגערינגלט און אים געפונען און געבראַכט אַהער. שיסט מען טאָקע אַלע אויס? לאָזט מען נישט איבער קיין יונגע צו אַרבעט? פרעגט ער מיך און ציטערט אין גאַנצן פון קעלט. איך ווייס ניט — ענטפער איך אים — איך בין אויך היינט דעם ערשטן טאָג דאָ, וויל איך אים באַרויקן, און נישט געוואָלט אויפדעקן אים דעם גאַנצן ביטערן אמת.

ערשט איצט בין איך אַוועק אין אַ ווינקל און זיך צע־וויינט. יאָ, איך האָב שוין נישט קיינעם, אַליין, איינער אַליין בין איך געבליבן, מיינע טייערע עלטערן, מיין איינציקע שוועסטער מיט איר מאַן און צוויי קינדערלעך, מיט מיין טייערן זיידן, וואָס שטייט מיר פאַר די אויגן. מיט זיין שניי־ווייסער באָרד, מילדע אויגן, שוואַרצע קאַפּאָטע און זיידענעם שוואַרצן היטל, פלעגט ער קומען צו מיר אין מיין שטוב און שפּילן זיך מיט די קינדער, אפּלערנען אַ פּרשה חומש מיט מיין זון. פלעגט זיך קלאָגן פאַר מיר, וואָס וועט זיין אין די וויסטע מלחמה־טעג מיט די קינדער, נישט לערנען, נישט שרייבן, וועלן זיי פאַרגעסן וואָס זיי האָבן געלערנט, און טרערן זענען אים דערביי אין די אויגן געשטאַנען. יאָ, האַר־ציק איז ער געווען, האָט אַלץ מיטגעפילט, אָבער ווייניק אויסגערעדט. און היינט איז שוין דער זעקסטער טאָג, ווי ער מיט מיינע עלטערן, שוועסטער און קינדער ליגן דער־שאָסן צוזאַמען מיט אונזערע ברידער אין גרויסן קבר־גרוב, וואָס מיר האָבן פאַר זיך אַליין געגראָבן. עס איז געווען כדאי צו פּייניקן זיך, דאָ די עטלעכע טעג: אַ קדיש וועט זייער עלטסטער זון און עלטסטער אייניקל זאָגן נאָך זייער טויט, אויפן פרישן קבר, דאָרט. איך וועל זאָגן און שטאַרבן, וויל מאָרגן וועל איך דערשאָסן ווערן. עס גלויבט זיך מיר ניט, אַז שוין מאָרגן וועל איך נישט לעבן, ניין איך מוז אַנטלויפן — לויפט מיר דורך אַ געדאַנק — איך מוז נאָך נקמה נעמען פאַר מיינע עלטערן, שוועסטער, ברידער פאַר דאָס אומשול־דיק פאַרגאָסענע בלוט.

די טורמע איז אין אַ טאָל. אַרום אַ גרויסער באַרג מיט עלעקטרישע דראָטן און אַ גרויסע וואַך אַרום און אַרום. עס איז אוממעגלעך עפּעס צו טאָן — כ׳נעם אָן אַ באַשלוס, אַז מען וועט אונז פירן קיין פּיעטידין, דאַן וועל איך פון אויטאָ שפּרינגען. דער טויט איז דער זעלבער. איך וועל אַנטלויפן, אויב עס וועט מיר געלונגען, אָדער דערהרגעט ווערן פון אַ נאַצישער קויל, אָבער גוטוויליק זיך אַוועקלייגן אין גרוב מיטן פּנים אַראָפּ אויף די פריש דערשאָסענע קערפּערס — וועל איך נישט.

מיר רעדן זיך אָפּ עטלעכע חברים האַלטן זיך צוזאַמען, און ווי מיר וועלן נאָר פאָרן, אַראָפּוואַרפן די פיר אוקראַינישע פּאָליציי־לייט, וואָס וועלן אונז פירן און אַנטלויפן.

היינט האָט מען אין טורמע־הויף קיין פרישן גרוב נישט געגראָבן, און ווי יעדן פאַרנאַכט טרייבט מען אונז אַריין אין תפיסה־צימער אין דער הויך, ווו ביי די זייטן פון די שטיגן שטייען צוויי שומרים מיט גומענע שטעקלעך און גיבן יעדן איבערן קאָפּ. איך ווייס שוין אַלץ, איך בין שוין פון די אַלטע — שוין היינט דעם פערטן טאָג אין טורמע, איך בויג זיך אַראָפּ, כאַפּ אַוועק דעם קאָפּ און שלוידער זיך אַריין אין צימער.

מיר דאַווענען מנחה און מעריב, און איך זאָג היינט אפשר דעם לעצטן קדיש נאָך מיינע ליבע עלטערן, טייערן זיידן, אונזער שוועסטער און טייערע קינדער. טרערן שטייען מיר אין האַלדז זאָגנדיק קדיש. איך שרייב אויף דער וואַנט מיט גרויסע אותיות: נקמה! פאַר מיינע עלטערן, שוועסטער, ברידער! אַ טויט די נאַציס, אַ טויט די אוקראַינער!

אין אַ שוואַרצער ראַם שרייב איך אָן אויף דער וואַנט אויסרעכנדיק אַלע נעמען פון מיין גרויסער משפּחה, וואָס זענען טראַגיש אומגעקומען דינסטאָג י״ט אלול תש״ב.

די טיר פון טורמע־צימער האָט זיך יעדע ווײַלע געעפנט און נייע קרבנות זענען געוואָרן אַריינגעשלײדערט. זיי האָבן איבערגעגעבן ווי אַזוי די אוקראַינישע פּאָליציי האָט זיי געפּייניקט, זייערע דירות אונטערגעצונדן. אַנטלויפנדיק זענען זיי תיכף געכאַפּט געוואָרן. זיי האָבן אַלץ די אוקראַינער אָפּגעגעבן און געבעטן זיך מען זאָל זיי לאָזן אַנטלויפן. דערויף האָבן די אוקראַינער אויסגעשאָסן אין דער לופטן און זיי מערדערלעך געשלאָגן.

דער דורשט ווערט שטאַרק. מען קלאַפּט אין טיר און שרייט צום שומר ער זאָל ברענגען אַ קאַפּעלע וואַסער, מיר גייען אויס פאַר אַ טרונק! עס עפנט זיך די טיר, דער שומר שטעקט אַריין זיין קאָפּ, און הערנדיק, אַז מיר בעטן וואַסער, שרייט דער שומר אויס אויפן קול: וואַסער ווילט איר, סם קען איך אייך געבן, פאַרשיווע זשידעס, גענוג אונזער בלוט געצאַפּט די לעצטע יאָרן, איצט איז אונזער צייט געקומען און אייער אונטערגאַנג. די טיר ווערט ווידער פאַרקלאַפּט. אומזיסט איז געווען אונזער ביטע ער זאָל רחמנות האָבן אויף די קליינע קינדער. דאַן האָט איינער פון אונז אויסגערופן: ווער פון אייך האָט גאָלד אָדער עפּעס אַנדערע ווערטפולע זאַכן. מיר גייען דאָך מאָרגן שטאַרבן, מיר דאַרפן שוין גאָרנישט, לאָמיר אים עס אַוועקגעבן וועט ער ברענגען וואַסער. ס׳איז באַלד געזאַמלט געוואָרן אַ ביסל גאָלד און עטלעכע היפּשע גאָלדענע פינפערלעך. און פאַר דעם האָט אונז

דער שומר געבראַכט צוויי גרויסע עמער וואַסער, מיט וועלכע מיר האָבן מחיה געווען די קינדער.

פאַרטאָג, ביי די ערשטע שטראַלן וואָס האָבן דורכגעשיינט דורכן קליינעם טורמע־פענצטערל, האָבן מיר געדאַוונט שחרית און אַלע ווי איינער האָבן קדיש געזאָגט. דער דיין פון שטאָט, וועלכן מען האָט היינטיקע נאַכט אַהער געבראַכט, האָט מיט טרערן געזאָגט עטלעכע קאַפּיטלעך תהילים און געבעטן אַז דער רבונו של עולם זאָל צוהערן זיין געוויין.

מיר געפינען זיך ווידער אין הויף פון טורמע. די פרויען מיט די קינדער אין איין זייט און מיר אין דער צווייטער זייט. פיל זשאַנדאַרמען דרייען זיך אַרום מיט די אייזערנע קאַסקעס אויף די קעפּ, באַפוילן, שרייען, לויפן אַרום, אַרויס, ווי זיי וואָלטן עפּעס אַ הייליקע זאַך געטאָן.

קיין גריבער אין טורמע גראָבט מען נישט, און מיר ווייסן נישט וואָס דאָס דאַרף באַדייטן. פילייכט איז דער פּאָגראָם אָפּגעשטעלט געוואָרן, און מיר וועלן היינט באַפרייט ווערן. יעדער זאָגט זיך זיין השערה. מיר זעען אָבער, אַז יעדע ווײַלע ברענגט מען אַריין נייע קרבנות. ווי זיי גיבן איבער, זעט אין געטאָ אויס שרעקלעך. טיר און טויער אָפן. מתים וואַלגערן זיך אין די גאַסן. אַלע שטיבער זענען איבערגעדרייט, די אוקראַינישע באַנדיטן זוכן, נישטערן, ראַבעווען, רייסן, עפענען ווענט.

איך שאַר זיך צו אַ ווינקל, ווו עס זיצן עטלעכע פרומע יידן, צוזאַמען מיטן דיין. ער זאָגט מיט זיי ווידוי. איך זאָג נאָך וואָרט ביי וואָרט — כ׳פיל אַז היינט וועט שוין זיין מיין ענדע. כ׳וויל שוין מער די ליכטיקע וועלט פאַר מיינע אויגן נישט זען, אַז איך קען ניט נקמה נעמען פאַר מיינע עלטערן, שוועסטער, קינדער. אָבער עס גלויבט זיך מיר ניט, אַז ס׳איז שוין דער סוף. עפּעס אַ אינסטינקט פון האָפנונג גנבעט זיך אַריין צו מיר אין האַרץ. איך וויל גלויבן, אַז איך וועל נאָך פון דער טורמע אַרויסגיין באַפרייט און נקמה נעמען פון די באַנדיטן, די רוצחים.

דערווײַלע זאָג איך מיט התמדה דעם וידוי און עטלעכע קאַפּיטלעך תהילים. איך הער זיך צו מיט גרויס כוונה, וואָס די פרומע יידן דערציילן צווישן זיך, אַז עס שטייט געשריבן אין די הייליקע ספרים, אַז עס וועט אויפשטיין אַ היטלער, וואָס וועט די וועלט איינגעמען, די יידן אויסהרגענען, און זיין מפּלה וועט קומען, און דאַן וועט קומען די אמתע גאולה אויף דער וועלט!

איך זיץ אין אַ ווינקעלע און הער זיך צו צו די פאַרשיידענע מעשיות פון די יידן, און טראַכט מיר: אַך, גאָט מיינער, וועל איך דאָס אַלץ נאָך קענען דערציילן? דערציילן מיינע איבערלעבענישן דאָ אין טורמע, די אַלע צרות, ענויים וואָס מען טוט אָן אונזערע ברידער? וועל איך נאָך קענען שרייבן מיין איינציקן ברודער וואָס כ׳האָב אין ארץ־ישראל, וועגן אַלע מיינע איבערלעבונגען, און ווי אַזוי עס זענען געפאַלן אונזערע טייערע עלטערן, אונזער גאַנצע משפּחה צוזאַמען מיט אַלע אונזערע ברידער?

איך דערמאָן זיך אָן ברודער, וואָס ווייס געוויס ניט, וואָס עס טוט זיך דאָ; ער קלערט געוויס נאָך דער מלחמה פאָרן זיך זען מיט זיינע עלטערן, שוועסטער און ברודער, וואָס שוין באַלד 12 יאָר, האָט ער זיי פאַרלאָזן, אַוועקפאָרנ־

דיק קיין ארץ־ישראל אַלס אַ חלוץ. ער האָט שוין געוויס אַ גרויסן זון, און ער קלערט געוויס צו ברענגען אים צום זיידן דערציילן — ווי עס בויט זיך אונזער לאַנד. און מיינע געדאַנקען זענען איצט ווייט, ווייט, דאָרטן איבערן ים, אין דעם שיינעם לאַנד אונזערן, ווו איך האָב געחלומט טאָג איין טאָג אויס צו פאָרן, און כ׳וואָלט איצטער געפאָרן, ווען ניט דער קריג־אויסברוך.

די זון איז שוין גאַנץ הויך, זי שיקט אירע וואַרעמע שטראַלן אויף אונז, אין די ענגע טורמע־מויערן, וואַרעמט אויס די גלידער פון די אומגליקלעכע, וואָס זיצן דאָ און וואַרטן אויף זייער טויט. עס איז שוין מיטאָג־צייט. מיר ווערן אומגעדולדיק. קיין גריבער גראָבט מען ניט, און מיר האָפן, אַז אפשר וועלן מיר באַפרייט ווערן, אפשר האָט גאָט רחמנות געקראָגן צוליב די געשרייען פון די קליינינקע אומשולדיקע קינדערלעך, און צוליב זייער זכות זענען אויך מיר געהאָלפן געוואָרן.

די שטילקייט ביז מיטאָג האָט מיך שטאַרק באַאומרו־איקט. איך רוף צו אייניקע באַקאַנטע יונגע חברה און איך לייג זיי פאָר, אַז אויב מען וועט אונז פירן קיין פיעטידין זאָלן מיר שפרינגען פון אויטאָ.

— אָבער ווי אַזוי וועלן מיר עס מאַכן ?, פרעגט מיך איינער אַ בחור, וואָס קוקט זיך אַרום אין אַלע זייטן — מען וועט דאָך אונז פירן באַוואַכט.

— הערט אויס חברה, — רוף איך שטיל צו זיי, עס באַגלייטן יעדן אויטאָ פיר אוקריינישע פּאָליציי־לייט, וואָס זיצן אין די פיר זייטן פון אָפענעם אויטאָ. מיר דאַרפן זיך באַמיען צו געפינען זיך לעבן זיי. יעדער פון אונז, און אַלע גלייך אַראָפּוואַרפן זיי פון אויטאָ, און שפרינגען. מיר האָבן ניט וואָס צו פאַרלירן, און לאָזן זיך שעכטן דורך זיי, טאָרן מיר ניט, מיר מוזן איינשטעלן.

—— מיר דאַרפן זיך באַמיען דאָס מאַכן ניט ווייט פון וועלדל, הינטערן שטאָט, און גלייך שפרינגען און באַהאַלטן זיך אין וועלדל — רופט זיך אָפּ איינער פון אונז.

מיר באַשליסן צו זיצן יעצט צוזאַמען, אַזוי אַז מיר זאָלן קענען זיך געפינען אין איין אויטאָ.

ווי מיר זיצן אַזוי, עפנט זיך דער טויער און ווי הייש־ריקן לאָזן זיך אַריין די אוקריינישע פּאָליציי אין באַגלייטונג פון דייטשע זשאַנדאַרמען, און מיט ווילדע אויסגעשרייען נעמען זיי זיך גלייך צו די מענער.

— אויפשטיין, פאַרפלוכטע יודן! צום טייוול שנעלער! שנעלער!

מען פירט אונז גלייך אַרויס פון טורמע. עס וואַרטן שוין אויף אונז אויטאָס. מען פּאַקט אונז, ווי הערינג אַריין אין די אויטאָס און מען פירט אונז קיין פיעטידין.

קיין פיל צייט צו טראַכטן איז ניטאָ. צוויי פון אונז פעלן, זיי געפינען זיך געוויס אין אַ צווייטן אויטאָ, נאָר 6 זענען מיר געבליבן. מיר ווינקען זיך איבער, און איך גיב אַ צייכן צו זיי. מיר האָבן זיך אַלע 4 צוגעשאַרט צו די פּאָליציסטן, וואָס זענען מיט די אָנגעלאָדענע ביקסן גע־זעסן אויף די ראַנדן פון אויטאָ, און זיי אַראָפּגעוואָרפן און גענומען שפרינגען. דער צווייטער בין איך געשפרונ־גען, זיך גוט צעקלאַפּט, אָבער ניט געקוקט און גענומען לויפן אין נאָענטן וועלדל. מען האָט נאָכגעשאָסן פון די אויטאָס, וואָס זענען געפאָרן נאָך אונז. צוויי פון אונז זענען גלייך דערשאָסן געוואָרן, און אונז איז געלונגען אַריינגיין טיפער אין וועלדל און באַהאַלטן זיך.

וואָס מיט די אוקריינישע פּאָליציי איז געשען ווייסן מיר ניט, נאָר אַז מיר האָבן זיך גוט צעקלאַפּט און נישט געקענט זיך רירן, האָבן מיר ערשט שפּעטער מיט עטלעכע שעה דערפילט. מיר האָבן אפילו ניט געהאַט קיין קאַלט ביסל וואַסער צוצולייגן צו די ווונדן פון קערפּער.

— בעסער דאָ געפינען דעם טויט, איידער דאָרטן דערשאָסן צו ווערן — טרייסט איך מיינע חברה, וואָס ליגן און קרעכצן פון ווייטיק, מיר דאַרפן אָבער פון דאַ־נעט אַנטלויפן, ווייל דאָ איז אַ שיטערער וועלדל, מען וועט אונז געוויס דאָ זוכן.

— יעצט קענען מיר ניט לויפן — רופט זיך אָפּ שמעון וואָס ליגט און האַלט זיך ביי דער זייט — מיר מוזן וואַרטן ביז ס׳וועט ווערן טונקל.

—— אַ שאָד, וואָס מיר האָבן ניט צוגענומען די ביקסן, זיי וואָלטן אונז דאָ געוויס צונוץ געקומען, ווען מען וועט דאָ אונז זוכן.

מיר באַראַטן זיך ווהין צו אַנטלויפן, ווען עס וועט ווערן טונקל... און ווי מיר זיצן אַזוי, הערן מיר ווי עס הילכן אָפּ אין וועלדל טריט פון מענטשן און באַלד שיסע־רייען אין אַלע זייטן.

— מיר זענען פאַרלוירן, חברה — רוף איך אויס צו זיי, מיר זענען אַרומגערינגלט און מיר זענען ווייטער ביי זיי אין די הענט, אַרויף אויף די ביימער אין דער הויך! נישט קוקנדיק אויף אונזערע ווונדן און די ווייטיקן, זענען מיר אַרויפגעקראָכן, און הערן וואָס ווייטער אַלץ שאַרפער די שיסערייען און די קולות און זידלערייען פון דער דייט־טשער פּאָליציי באַפעלנדיק די אוקריינער זיי זאָלן גוט זוכן די אַנטלאָפענע יידן.

איך האָב גלייך געזען, אַז מיר זענען פאַרלוירן, דער וואַלד איז אַ שיטערער, מיר זענען שוין ווידער ביי זיי.

— צום טייוול, אָט זענען זיי די פאַרפלוכטע! רופט אויס איינער — און שיסט באַלד אויס אַ סעריע קוילן אין דער הויך. ער באַפעלט מיר זאָלן אַראָפּגיין, אויב נישט שיסט ער אונז אויף די ביימער.

מיט אַ שטאַרקער וואַך האָט מען אונז פיר צוגעפירט צום שאָסיי, ווו עס האָט געוואַרט אויף אונז אַ פאַרמאַכטער אויטאָ מיט פיל דייטשן — און אונז אָפּגעפירט אין טורמע.

עס איז שוין געווען פאַרנאַכט ווען מען האָט אונז אַריינגעפירט אין טורמע. מען האָט גוט געשלאָגן ביים טויער, אַז מיר זענען געפאַלן אין חלשות און מען האָט אונז געמוזט אַרויפטראָגן אין טורמע־צימער און אונז אַריינ־געוואָרפן צו די פרישע מענטשן, וואָס מען האָט געבראַכט היינט נאָך מיטאָג.

דער שומר פון טורמע האָט רחמנות געקראָגן אויף אונז און אַריינגעבראַכט אַ עמער וואַסער. מיר האָבן זיך אַ ביסל דערפרישט און צוגעלייגט פרישע וואַסער צו די ווונדן, וואָס מיר האָבן געהאַט.

די מענטשן, בעיקר פרויען, וועלכע האָבן זיך דערוווסט וועגן אונזער איבערלעבעניש, האָבן אונז באַדויערט, און מיט רעספּעקט געקוקט אויף אונז ווי אויף העלדן, און אונז געטרייסט, און אַלע מאָל צוגעלייגט קאַלט וואַסער צו די ווונדן, און געוויינט צוקוקנדיק זיך אויף אונז.

— געוואַלט גאָטעניו! פאַרוואָס שווייגסטו? אונזערע קינדער ווערן געשאָכטן, געמאָרדעוועט, און דו גאָטעניו שווייגסט און קוקסט צו ווי עס טרינקען זיך דיינע קינדער אין טייכן בלוט!

— עס וועט נישט פאַרשוויגן ווערן, זיי וועלן זייער מפלה באַקומען, עס איז נאָר אַ שאָד, וואָס מיר וועלן נישט דערלעבן, בכדי צו קענען זיך נוקם זיין פאַר אונזער אומשולדיק פאַרגאָסן בלוט!

— פאַר אונז, פאַר אונזערע אומשולדיקע עופעלעך, נקמה! נקמה! — רופט אויס אַ יונג ווייבל מיט אַ קינד אויפן האַנט, און די וועלט שווייגט! די וועלט ווייס וואָס מען טוט אונז און פּראָטעסטירט ניט! — שרייט אויס אַ ייד פון אַ ווינקל.

— די וועלט ווייס, די וועלט פּראָטעסטירט — רוף איך זיך אָפּ — זיי וועלן זייערס באַקומען, נאָר מיר וועלן נישט קענען נוקם זיין אָן זיי, עס וועט אַ קליינע צאָל בלייבן פון אונז.

מיר האָבן היינט ווידער געדאַוונט, און שווער איז מיר אָנגעקומען היינט דער קדיש, ווייל כ'בין קוים אויף די פיס געשטאַנען, און מיט געוויין געזאָגט קדיש נאָך די היינטיקע קדושים, וואָס זענען היינט געפאַלן.

איך בין מיר געלעגן אין אַ ווינקעלע אָנגעשפּאַרט דעם קאָפּ אָן וואַנט און געקוקט אויף דער שוואַרצער ראַמקע אויף דער וואַנט, וואָס איך האָב אָנגעשריבן די גאַנצע פאַמיליע מיינע וואָס איז אומגעקומען. פאַרשיידענע געדאַנקען פון נקמה וועבן זיך אין מיין קאָפּ. איך בין אַ ביסל איינגעשלאָפן. איך האָב זיך באַלד אויפגעכאַפּט. די היינטיקע געשעעניש מיט מיר לאָזט מיר ניט רוען. מיר האָט זיך ניט איינגעגעבן אַרויסרייסן זיך פון זייערע הענט און איך געפין זיך ווידער אין די נעגל פון טויט. פאַרשיידענע פּלענער וועבן זיך ביי מיר אין קאָפּ. איך קען מיך נישט גלויבן, אַז היינט איז טאַקע מיין לעצטער טאָג.

נאָר לאַנג טראַכטן קען מען ניט דאָ. די טיר שליסט זיך אַלע ווײַלע אויף און פרישע קרבנות ווערן געבראַכט, דערשראָקענע, מיט ווילדע אויגן, פאַרשמירט מיט בלאָטע פון די באַהעלטענישן, וווּ זיי זענען עטלעכע טעג געלעגן נישט וויסנדיק וואָס עס טוט זיך אין געטאָ. זיי בעטן זיך אַ זופּ וואַסער. זיי קענען ניט ריידן.

אָט איז אַ פרוי מיט אַ זעקס־יעריק מיידעלע. נאָך אין אַ העמדעלע, דאָס גאַנצע פּנים מיט בלאָטע פאַרשמירט. זי ציטערט אין גאַנצן פון קעלט און הונגער. די פרוי כליפּעט, קען זיך ניט באַרויקן, שרייענדיק: ווו איז מיין מאַן, מיינע צוויי זין. זי דערציילט פאָלגענדעס:

מיר האָבן זיך געריכט אויפן גרויסן אומגליק, האָבן מיר זיך צוגעגרייט אַ באַהעלטעניש. אָבער ווער האָט זיך געריכט אויף אַזוי לאַנג. שוין היינט דער אַכטער טאָג. באַלד אויפן דריטן טאָג האָט אונז אויסגעפעלט וואַסער. די פּיצעלעך האָבן געשריגן „וואַסער". די מלאכי־חבלה האָבן ניט צורו געלאָזט, נאָר טאָג און נאַכט גענישטערט, איבער געדרייט די שטוב צענומען ווענט און אויוונס. און דאָ די קליינע רחלע מיינע, אַ מיידעלע פון דריי יאָר, שרייט: מאַמע אַ ביסעלע וואַסער! און וויינט — די פרוי וויינט, כליפּעט שטאַרק, דריקט דאָס מיידעלע צו זיך און רעדט:

— די שכנים, וואָס זענען צוזאַמען מיט מיר געזעסן אין גרוב, האָבן אָנגעהויבן פאָדערן פון מיר איך זאָל דערשטיקן דאָס קינד, אָדער פאַרלאָזן דעם אָרט — איר מאַכט אונז אומגליקלעך צוליב אייער קינד, צוליב אייער קינד וועט מען אונז אַרויסגעבן. מיר זענען אַלע פאַלאָרן. דערשטיקן דאַרף מען דאָס קינד.

— וואָס רעדט איר, וואָס רעדט איר — האָב איך געטענהט, אַ קינד, אַ קינד דערשטיקן, געוואַלד מערדער, וואָס איר זייט, וואָס הייסט...

— אַזוי, אַזוי איז עס. צוליב איין קינד דאַרפן מיר אַלע ניט אומקומען. דער מאַן מיינער — דערציילט ווייטער די פרוי — האָט זיך איינגעשטעלט און געזאָגט, איך גיי אַרויס ברענגען וואַסער פאַר מיינע קינדער און פאַר אייך.

אָבער ער איז מער ניט צוריקגעקומען. מען האָט אים געוויס געכאַפּט, און דאָ הויבט זיך אָן מיין טראַגעדיע. איך האָב נישט געזען, איך האָב אַוועקגעקוקט, ווי זיי די מערדער מיינע, דער שכן מיינער, אברהמלע דער שוסטער, האָט מיין קינד דערשטיקט. איך האָב ספּאַזמירט, וויינען האָב איך נישט געקענט, און נישט געוווסט וואָס עס טוט זיך מיט מיר. אָבער עס האָט סיי ווי סיי ניט געהאָלפן. מען האָט די בריק אויפגעריסן ביי אונז, און אַזוי לאַנג געזוכט, ביז מען האָט אונז געפונען און געבראַכט אַהער.

די פרוי איז אַנטשוויגן געוואָרן, נישט געוויינט, נאָר מאָדנע עפּעס געקוקט אויף איר קינד מיט ווילדע אויגן, און עס געדריקט צו איר ברוסט.

מיר זענען אַלע געזעסן פאַרשטיינערט. די געשיכטע פון דער פרוי האָט אויף אונז שטאַרק געווירקט. איך האָב אַלע מיינע ווייטיקן פאַרגעסן און געקוקט אויף דער פרוי און אויפן קינד, ווי עס טוליעט זיך צו דער מוטער און שווייגט.

דערשטיקט אַ קינד מיט אייגענע הענט! ווי קען מען עס, ווי פאַרשטיינערט זענען געוואָרן די מענטשן, פאַר וועלן ראַטעווען זיך, דעם אייגענעם איך, דערשטיקן אָן אומשולדיק נפשל, וואָס ווייס נעבעך נישט פון אונזער גרויסער טראַגעדיע, און בעט אַ ביסל וואַסער צו טרינקען.

— יאָ שמואל, —זאָגט מיר מיינס אַ שכן — די מענטשן זענען ווי חיות. דער דראַנג פון מענטשנס לעבן איז אַזוי שטאַרק אין דער מינוט וואָס ער קלערט, ער וועט זיין אייגן לעבן ראַטעווען, איז ער גרייט דעם שכן הרגענען.

מען ברענגט אָן אויפהער אַלע מאָל פרישע מענטשן. קינדער אָן עלטערן, און מאַמעס אָן קינדער. איינער ווייס ניט פון צווייטן. עס טרעפט זיך אַז מאַמעס געפינען דאָ זייערע קינדער, קינדער זייערע עלטערן. מען קושט זיך, מען געזעגנט זיך, אייניקע וויינען אויפן קול, אַנדערע שווייגן, נאָר זיצן פאַרטיפט אין זייערע געדאַנקען. קוקן אויף דער וואַנט וואָס איז פאַרשריבן מיט בלוט־אותיות, נעמען פון די אומגעקומענע.

שטאַרק געוואונדערט האָט מיר אויף איינעם אַ באַקאַנטן ברוך אייזין, וואָס איז זיך מיט זיין פרוי און צוויי דער־וואַקסענע קינדער, אַ יינגל און אַ מיידל, געזעסן אויף דער בריק, און זיך געזונגען אַ ניגון פון ראש־השנה. ער האָט דערמיט געוואָלט טרייסטן די קינדער, מונטערן זיי, און זיי אָפט געזאָגט: די וועלט איז דאָך גאַרנישט, דאָרטן, דאָרטן... און ווייטער זיך געמורמלט אַ ניגון, אַ טרויעריקן פון 'ימים־נוראים'דיקן מוסף.

עס האָט זיך מיר דערמאָנט ווי ער פלעגט אַזוי זיס דאַוונען ימים־נוראים אין בית־יתומים, ווו מען האָט יאָר־יערלעך איינגעאָרדנט אַ מנין, און מען פלעגט אים אָפט פאַר־בעטן אין „תרבות"־מנין דאַוונען אַ מוסף.

ער האָט האַרציק געדאַוונט. זיין זיס ווייגענדיק קול פלעגט דערוואַרעמען די הערצער. און מאָדנע האָב איך דערפאַר אויף אים געקוקט יעצט, ווי ער זיצט זיך רואיק און טרייסט די קינדער אַז עס איז דאָ אַ יענע וועלט, אַלץ איז מן השמים, סיי ווי לעבט מען דאָך ניט אייביק, און זיך אונטערגעברומלט אַ טרויעריקן ניגונדל.

ער האָט זיך אויפגעהויבן, אַרויסגענומען אַ ראַזיר־מע־סערל, זיך אויפגעשניטן אַ פינגער און אָנגעשריבן אויף דער וואַנט אין אַ רויטער בלוטיקער רעמל:

„איך ברוך מיט מיין פאַמיליע גייען מיר היינט כ"ו אלול שטאַרבן, אָבער די, וואָס וועלן בלייבן זאָלן נקמה נעמען אָן די באַרבאַרישע רוצחישע הענט וואָס פאַרגיסן אומשול־דיק אונזער בלוט. נקמה, נקמה, די באַנדיטן און די אוק־ריינער, וואָס העלפן אין אונזער אויסראָטונג. אייזין."

ער האָט אַרויסגעריסן פון אַרבל אַ שטיקל לייוונט, אַרומ־געבונדן דעם פינגער און שטיל זיך אומגעקערט צו די קינ־דער, וואָס זענען געזעסן און געשוויגן.

אין ווינקל שטייט זיך משה־מענדל, דער גראָבער — ווי מען האָט אים ביי אונז אין שטאָט גערופן — מיטן טלית־קטן אויפן רעקל. ער האָט אַלע יאָרן געקאַרגט קיין רעכטע נדבה ניט געגעבן; וועגן ארץ־ישראל האָט ער אפילו נישט געוואָלט הערן, קיין קינדער ניט געהאַט, ערשט אויף דער עלטער חתונה געהאַט צום צווייטן מאָל מיט אַ מיידל פון גאַליציע — זי שטייט טאַקע לעבן אים און ווישט אים דעם שטערן און האַלט אַ ביסל וואַסער פאַר אים.

מען קען ברענגען נאָך אַ צוויי עמערס וואַסער — רופט זיך אָפּ שמואליק, יעקל רויטערס אַ זון — דער שומר וויל עטלעכע גאָלד־שטיקלעך, ווער עס האָט זאָל געבן, וועט זיין וואַסער.

מען גיט געלט, ווער אַ „פינפערל", און דער אַלטער משה מענדל קראַצט זיך אין קאָפּ, הויבט די פּלייצעס. דאָס ווייב זיינס רוימט אים איין אַ סוד אין אויער. דרייט ער זיך אויס צו דער וואַנט, זוכט דאָרט ביי זיך און שלעפּט אַרויס אַ גאַנצן פינפערל.

— וואָס קאַרגט איר נאָך היינט, משה־מענדל — שרייט צו אים אַ באַקאַנטער — איר האָט געקאַרגט אַלע יאָרן פאַרן רוח. איר וועט גאַרנישט מיטנעמען איצט מיט זיך, מען טוט אויס מוטער־נאַקעט, און...

— איך האָב נישט מער — האַקט אים איבער משה־מענדל, נישט ווילנדיק הערן וועגן טויט, — מען האָט מיך פון בוידעם אַראָפּגענומען, אָט אַזוי ווי איר זעט מיך, איך האָב אַלץ איבערגעלאָזן.

אַ קאַלטער שווייס באַגיסט זיך אים אויפן פנים, ער לאָזט זיך אַראָפּ און בלייבט זיצן שווייגנדיק.

עס קאָן זיין, ער מאַכט זיך איצט אַ דין וחשבון פון זיינע יאָרן. עס קאָן זיין עס פאַרדריסט אים היינט אויף זיינע קאַרגע יאָרן פון אָפּשפּאָרן, פון קיין נדבה ניט געבן, און דאָ מוז ער אַלץ איבערלאָזן און גיין שטאַרבן, ניט שטאַרבן, נאָר דערשאָסן ווערן פון די מערדער.

דער וועכטער, וואָס האָט באַקומען גאָלד, ברענגט אַריין צוויי עמערס וואַסער. מען הויבט זיך אָן שלאָגן, יעדער וויל פריער. די קינדער וויינען, די פרויען שרייען. עס ווערט אַ טומל, אַ שטופּעניש. איינער נעמט ביים צווייטן אַרויס פון דער האַנט דאָס וואַסער. מען שרייט, מען דאַרף פריער געבן די קינדער. מען הויבט זיך אָן שלאָגן, ביז מען גיסט אויס די וואַסער. ווערט דער רעש נאָך שטאַרקער. עס קומט צו־לויפן פּאָליציי, הויבט אָן שלאָגן אָן רחמנות איבער די קעפּ, מיט דיקע גומי־שטעקלעך. מען נעמט אַרויס די עמערס און מען פאַרשליסט די טיר.

— איך האָב דען פריער ניט געוווּסט, אַז עס וועט זיין אַזוי — שרייט איינער — אפילו פאַרן טויט פאַרגינט מען ניט איינער דעם צווייטן אַ ביסל וואַסער.

— מיין קינד, מיין קינד וויל דאָך אַ ביסל וואַסער — שרייט אַ פרוי און וויינט — געוואַלד, ווי האָט מען ניט קיין רחמנות אויף די קליינע עופעלעך.

אַ רחמנות איז מיר געווען אויף די קליינע קינדער. דאָס האַרץ האָט מיר געריסן צוקוקנדיק ווי צוויי קליינע קינד־ערלעך ליגן אויף דער בריק און לעקן די שמוציקע וואַסער, וואָס האָט זיך אויסגעגאָסן.

איך האָב פאַרגעסן אָן אַלע מיינע ווייטאָקן, איך האָב זיך געוווּנטשן דעם טויט, צו וואָס ראַנגל איך זיך נאָך די עטלעכע טעג, צוזעענדיק אַזוי פיל יסורים. אָבער דאָ קומט אַ צווייטער געדאַנק — מען מוז האַלטן זיך ביז לעצט, אפשר וועט מען איבערלעבן און נקמה נעמען, צוזען די מפּלה פון די מערדער. איך בין ניט געווען אין צווייפל, אַז דער טאָג וועט קומען, אַ פראַגע איז נאָר ווען, און ווער וועט בלייבן, ווער וועט האָבן די זכיה און צוזען זייער מפּלה.

עס האָט אָנגעהויבן טאָגן. די טיר האָט זיך אויפגע־מאַכט און מען האָט אונז ווידער אַרויסגעטריבן אויפן תפיסה־הויף, און יעדער איינער האָט אַראָפּלויפנדיק פון די שטיגן אין הויף, געקריגן געשלאָגן מיט שטעקנס איבערן קאָפּ.

אין תפיסה־הויף רודערט זיך היינט מער ווי יעדן טאָג. זשאַנדאַרמעריע, געשטאַפּאָ, אוקריינישע פּאָליציי. אַריין און אַרויס: מען פירט אַ קריג מיט אונז יידן. מען וויל אונז מיטן שורש פאַרניכטן, מיט דעם וועלן זיי שוין דעם קריג געווינען.

היינט איז דער אַכטער טאָג ווי דער פּאָגראָם האָט זיך אָנגעהויבן. די גריבער זענען שוין פול מיט אונז. אין שטאָט איז דער חורבן גרויס. קרבנות וואַלגערן זיך אין די גאַסן, זיי ווערן באַגראָבן דורך אונז, אונטער אַ שטרענגער וואַך, אויפן אָרט ווו זיי ליגן. אָט בין איך היינט און נאָך דריי יידן פון טורמע געפירט געוואָרן באַגראָבן עטלעכע טויטע. אַ שרעק כאַפּט אָן אַרומקוקנדיק זיך אין געטאָ. און ערשט

מיט אַכט טעג צוריק האָט דאָ געשטורעמט און גערודערט פון אחינו בני ישראל. און היינט — וויסט און ווילד. אַ גרויסער חורבן. גרופּעס אוקריינישע קינדער מיט באַגנעטן, ביקסן און האַנט־גראַנאַטן לויפן פון שטוב צו שטוב, פון הויף צו הויף, זוכן, נישטערן, געפינען אַלץ פרישע קרבנות פון אונטער דער ערד, שלאָגן מכות־רצח, און פירן זיי אַוועק אין דער תפיסה.

אַט האָט מען געבראַכט מאַטיל דף (יאַסנער) מיט דער יאַרמאַלקע און קאַפּאָטע, מיטן טלית־קטן. אַ ייד אַ תלמיד־חכם, ער זעצט זיך אַוועק אין אַ ווינקעלע און קוקט עפּעס מאָדנע, מיט דערשראָקענע אויגן, און זינגט עפּעס שטיל אין זיך.

אַט איז הירש שיימיס, אַמאָליקער הויזווירט, געווען אין שטאָט פּרעזעס פון גמילת־חסידים קאַסע, איינער פון די פּאָר אַלטע פון פאָלקס־באַנק — אַט שטייט ער יעצט, און ווי ער ווייס ניט ווי אַזוי מען האָט אים געפונען. ער שטייט און ציטערט אינגאַנצן ניט פון קעלט, נאָר פון שרעק און פון די קלעפּ וואָס ער האָט געקריגן.

אַט איז אשר סענדערס, אַן אַפּטייקער, מיט אַ באַנד אויפן לינקן אָרבל, פון „סאַניטאַר־קאָמיסיע”, ווו ער האָט געאַרבעט פאַרן יידנראַט.

— נעמט אַראָפּ די לענטע, אשר — רוף איך צו אים, ווייל די באַנדיטן שלאָגן מערדערלעך די וואָס האָבן געאַרבעט ביים יידנראַט.

פיל באַקאַנטע פּנימער זע איך היינט אין דער תפיסה. די טיר רוט נישט. זיי ווערן יעדע ווילע אַריינגעשליידערט, זיי פאַלן אויף דער ערד, דערשראָקענע פרויען, קינדער, אַלטע און יונגע. אַט איז די אַלטע שעלופּסקיכע, די אַלטע באָבע פון שטעטל. אַלע אַלטע און יונגע זענען אירע קינדער, זי האָט אונז אָפּגענומען. זי שטייט פאַרבראָכן די הענט, אויפן גרויסן חורבן, וואָס עס איז געקומען אויף אונז.

אַט האָט מען געבראַכט ע. האַלפּערן, מיטן געלן שפּיציקן בערדל. אַ ייד אַ תלמיד־חכם. ער האָט לעצטנס פיל אויפגעטאָן פאַר יידן, אַרבעטנדיק אין יידנראַט אַלס קאַסירער און בעל־יועץ. ער האָט געבראַכט מיט זיך אַ ביסל געלט, און האָט געהייסן קויפן פאַר דאָס געלט ברויט פאַר די קינדער. אין די אַנדערע צעלעס פון דער תפיסה זענען געזעסן פּאַליאַקן פאַר פאַרשידענע פאַרברעכן. ביי זיי האָבן מיר דורך די קראַטעס געקויפט ברויט פאַר געלט און פאַר גאָלד. דאָס ברויט פלעגן זיי באַקומען אין פּעקלעך פון זייערע פאַמיליעס.

עס זענען געווען אויך פיל אוקריינער, וואָס פלעגן פאַר שטיקלעך גאָלד, בגניבה פון דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע, אַריינטראָגן עטלעכע לעבלעך ברויט. וואַסער האָבן מיר באַקומען נאָר איין מאָל אין דער פרי. און צו דעם ברונעם, וואָס האָט זיך געפונען אין הויף לעבן אונז, האָט קיינער ניט געטאָרט צוגיין. און די פריש־אָנגעקומענע, וואָס האָבן נישט געוווסט, האָבן געקריגן קלעפּ איבערן קאָפּ, פאַר נעמען אַ ביסל וואַסער.

איך מיט מיינע חברים, וואָס מען האָט אונז געפונען אין וואַלד, און געבראַכט אַהער, זענען מיר געזעסן אין אַ ווינקעלע און אינגאַנצן געציטערט. מיר האָבן מורא געהאַט, אַז מען וועט אונז קומען זוכן און באַשטראָפן פאַר דאָס שטיקל אַרבעט, וואָס מיר האָבן אָפּגעטאָן מיט די אוקריינער. מיר האָבן נישט מורא געהאַט פאַרן טויט, נאָר מיר האָבן מורא געהאַט פאַרן פּייניקן: מען קען אונז וועלן הענגען, אָדער אָנטאָן אַנדערע עינויים.

דעריבער זענען מיר געזעסן און געשוויגן. איך האָב זיך צוגערוקט צו מיינע באַקאַנטע פון טריסקער שטיבל און זיך צוגעהערט צו זייער וידוי. ווי נאָר די באַנדיטן זענען אַריין און געזוכט מענטשן אויף אַרבעט האָב איך זיך באַהאַלטן. אָבער עס האָט מיר ניט געהאָלפן, און מען האָט מיר גענומען אַרבעטן אין שטאָט אויף אַ צוויי שעה, ביי באַגראָבן די טויטע. עס איז שווער זיך צו דערמאָנען, וואָס איך האָב איבערגעקלערט אין די שעהן, אַז כ׳וועל לעבן און איבערלעבן האָב איך געוויס נישט געקלערט.

פיל האַרצרייסנדיקע סצענעס האָב איך בייגעזען אין תפיסה־הויף. מענער האָבן זיך געזעגנט מיט פרויען, קינדער מיט עלטערן. איך בין געזעסן פאַרטיפט אין מיינע געדאַנקען, און געמאַכט אַ מין חשבון־הנפש. געטראַכט וועגן מיין ביסל יאָרן.

דער כוח פון לעבן איז געווען ביי מיר גרויס; כאָטש איך האָב געוווסט אַז אָט, אָט וועל איך דערשאָסן, האָב איך אין דעם פאָרט נישט געגלויבט; אַ מינוט פאַרן טויט, האָב איך זיך נישט געריכט, אַז מען פירט מיר...

די טויערן פון תפיסה האָבן זיך פלוצים אויפגעעפנט און די אוקריינער פּאָליציי בראש מיט די געשטאַפּאָ זענען אַריין צו אונז און באַפוילן זיך שטעלן.

דאָ געזעגן איך זיך מיט דער וועלט, איך גיי שטאַרבן, ניט שטאַרבן, נאָר דערשאָסן ווערן. מען האָט אונז ווידער געפירט אין די מאַשינעס, ווי געפּרעסטע הערינג אין אַ פּעסל. איבערגעדעקט איינער מיטן צווייטן אונטער אַ שטאַרקער וואַך.

וועגן לויפן איז קיין רייד שוין נישט געווען. שוואַך, צעבראָכן, מיט די צעקלאַפּטע זייטן פון נעכטן, האָט מען נישט געקענט קלערן וועגן לויפן נאָך אַ מאָל. אָבער דאָך, האָט נאָר איין געדאַנק געלויערט: נישט לאָזן זיך דערשיסן, נאָר לויפן פון גרוב, דערשאָסן ווערן, אָבער נישט אין גרוב.

דורך די שפּאַרעס פון אויטאָ זעען מיר קעפּ פון מענטשן. מענטשן גייען אין גאַס פריי, נאָר מיר זענען די אומגליקלעכע, וואָס מיר טאָרן נישט לעבן.

דער אויטאָ לויפט מיט אַ גרויסער שנעלקייט, ווי ער וואָלט וואָס גיכער וועלן אונז צום טויט דערפירן. איך פיל, ווי ער לויפט איצט אין דער זייט, אויף פעלדער און בלייבט שטיין.

— שנעלער, שנעלער, פאַרפלוכטע! — הערן מיר געשרייען פון געשטאַפּאָ. עס ווערט ליכטיק, מען הייסט אונז פון אויטאָ אַראָפּגיין.

אַרום און אַרום — אַן ענגע קייט פון אוקריינער מיט אָנגעלאָדענע ביקסן. מיר זענען אין דער מיט. אַרום אונז — נאָר דייטשן, געשטאַפּאָ.

איך קוק זיך אַרום וואָס דאָ קומט פאָר. אָט זע איך דעם שאָפער פון דער מאַשין, וואָס שטייט זיך ביים אויטאָ און שמייכלט.

איך קען אים זייער גוט. ער רעדט גוט יידיש. „יאַשקע” רופט מען אים. ער האָט געהאַט אַ דראָשקע אין שטאָט און

ער פלעגט יעדן טאָג צופֿאָרן אַנטקעגן אונז נעמען האָבער פֿאַר די פערד אין דעם האָבער־קלייטל. ער האָט זיך לעצטנס אויסגעלערנט פירן אַן אויטאָ, און האָט געאַרבעט ביי די דייטשן. אָט שטייט ער איצט יאַשקע און שמייכלט. עס טוט אים הנאה ווי מיר גייען שטאַרבן. עס וועלן שוין נישט זיין קיין יידן, וואָס וועלן פֿאָרן מיט דראָשקעס. ער וועט קענען נעמען וויפל ער וויל.

איך וויל זיך אַרומקוקן, זוכן אַן אָרט, מאַכן אַ פּלאַן ווי צו לויפן. אָבער מען לאָזט נישט קלערן און באַפעלן הערן זיך אין אַלע זייטן:

— אויסטאָן זיך! שנעלער, שנעלער, אָבער שנעלער, צום טייוול!

מען טוט זיך אויס, מען וויינט שטיל, מען געזעגנט זיך. מען לאָזט ניט, מען טרייבט ווייטער נאַקעט, ווייטער צום גרוב. אַן עלטערע פרוי וויל דאָס טיכל פון קאָפּ און די אונטערוועש נישט אויסטאָן. זי ווערט געשלאָגן, מען רייסט אַלץ פון איר אַראָפּ און מען טרייבט ווייטער.

שווער, זייער שווער איז צו איבערגעבן די לעצטע מינוטן פון די מענטשן. צו האָבן זיי בעת מעשה געטראַכט וואָס צו טאָן, צו האָבן זיי בכלל פֿאַרלוירן די געדאַנקן, נאָר אויטאָמאַטיש אויסגעפילט די באַפעלן.

איך האָב דעם רעקל אַראָפּגעוואָרפן און גענומען לויפן ווייטער, נישט ווויסנדיק קיין ציל ווו איך לויף.

— צום טייוול, ווו לויפסטו, קום הער שנעלער, — הער איך ווי אַ שטים רופט צו מיר. איך גיב אַ טראַכט, אומקערן זיך אָדער לויפן ווייטער?

— שנעלער אַהער, פֿאַרפלוכטער! אָבער שנעלער, וועסטו אָרדנונג מאָכן דאָ, ווען נישט, דאַן ווערסטו גלייך דערשאָסן.

איך האָב דערקענט די שטים פון אונזער וואַכמייסטער פון דער זשאַנדאַרמעריע, איך האָב נאָך פֿאַר דעם געטאָ פון אים געכאַפּט פעטש פֿאַר אומלעגאַל גיין אויפן מאַרק איינקויפן, וואָס איז געווען פֿאַרווערט פֿאַר יידן.

איך האָב זיך אומגעקערט און צוגעגאַנגען צו אים. ער האָט מיר געפרעגט ווו איך לויף. איך האָב גאָרנישט געענטפערט, נאָר געקוקט אים גלייך אין די אויגן.

ער האָט מיר באַפוילן אָרדנונג מאַכן מיט די אויסגעטאָנענע זאַכן, און זוכן געלט און גאָלד אין די טאַשן.

איך האָב אַ טראַכט געטאָן: כ'וועל צייט האָבן זיך אַרומקוקן און אויסנוצן אַ געלעגנהייט צו אַנטלויפן.

כ'האָב אָנגעהויבן מאַכן אָרדנונג צוזאַמען מיט נאָך צוויי יידן, אין די מלבושים פון די נאָר וואָס לעבעדיקע ברידער אונזערע, וואָס ליגן יעצט שוין דערשאָסן, איינער אויפן צווייטן אין גרויסן ברודער־קבר. עס האָבן מיר געציטערט די הענט און פיס אָנרירנדיק די מלבושים. געוואַלד, וואָס טו איך, פון מיינע ברידער זוך איך אין די קעשענעס געלט און גיב דאָס אָפּ דעם וואַכמייסטער. נאָר דער געדאַנק, אַז דורך דעם צופֿאַל קען איך זיך ראַטעווען, האָט מיר געשטאַרקט.

יעדעס מאָל זענען אָנגעקומען נייע מאַשינעס מיט מענטשן. זיי האָבן זיך אויסגעטאָן און געלאָפן צום גרוב. אַנדערע האָבן נאַקעטערהייט זיך אַרויסגעריסן פון דער אוקריינישע קייט און געלאָפן אין פעלד. נאָר די קוילן האָבן זיי אין לויפן דערגרייכט.

דער באַרג מיט די מלבושים איז געוואַקסן און איך האָב צוגעשלעפּט נאָך מענטשן צו מיר, זיי זאָלן מיר העלפן אַרבעטן, זאָגנדיק דעם וואַכמייסטער, אַז כ'מוז האָבן נאָך מענטשן צו הילף. ער האָט מיר דערלויבט צו נעמען צו דער אַרבעט ביז אַכט מענטשן.

מיר האָבן זיכער געוווסט אַז מען וועט אונז שיסן נאָכדעם ווען מיר וועלן אין אָרדנונג מאַכן די קליידער. דאָך האָבן מיר געגלויבט, אפשר וועט אונז געלונגען זיך אַרויסרייסן פון דעם גיהנום און מאַכן פליטה. עס איז מיר שווער צו דערמאָנען זיך מיט וועמען איך האָב געאַרבעט. כ'געדענק נאָר, אַז צווישן די ערשטע איז געווען אפרים קופּער און חיים קצב, און צולעצט צווישן די פרישע, געדענק איך נאָר איינעם, משה יוסל דראָזשקאַזש, ווען ער איז צוגעלאָפן צו אונז, אַ וואָרף געטאָן די שיך, אַרויסגענומען אַ קליין פּעקעלע מיט רוסישע גאָלד, שטיקלעך פינפערלעך און עס דערלאַנגט דעם וואַכמייסטער פון דער זשאַנדאַרמעריע. ער האָט אים אַ קלאַפּ געטאָן אין פּלייצע און אים געהייסן אַרבעטן מיט אונז און גוט זוכן אין די קעשענעס דאָס געלט.

די מאַשינעס מיט די קרבנות זענען געקומען אָן אויפהער. יעדעס מאָל, ווען די מאַשין איז געקומען זענען מיר לויט אַ באַפעל אַוועק אָן אַ זייט, נישט קענענדיק האָבן די מעגלעכקייט אַריינכאַפּן נאָך אַ מענטשן צו אַרבעטן מיט אונז, כאָטש קיין שום האָפענונג זיך צו ראַטעווען האָבן מיר ניט געזען.

שרעקלעך, שרעקלעך האָט געווירקט אויף מיר דאָס, וואָס איך האָב דאָרט געזען פון ווייטן: דאָס אויסטאָן זיך די מענער מיט די פרויען צוזאַמען, די מוטערס מיט די קינדער אויף די הענט, וואָס האָבן ניט פֿאַרשטאַנען, אַז זייערע מינוטן פון לעבן זענען געציילטע. זיי האָבן זיך געמוזט אין גרוב אַריינלייגן אויף די פרישע ערשט דערשאָסענע וואַרעמע קערפּערס, און דאָרט באַקומען אַ קויל אין קאָפּ.

איינער פון דער זשאַנדאַרמעריע, קעללער, ימח שמו' האָט אַליין געשאָסן די אַלע קרבנות מיט אַן אויטאָמאַטישן ביקס, וואָס איז אים יעדעס מאָל געביטן געוואָרן, ווען זי האָט זיך דערוואַרעמט. אַליין איז ער געשטאַנען מיט דעם ווייסן העמדעלע, פֿאַרקאַטשערט די אַרבל, רויט, אָנגעפּרעסן און אָנגעשיכורט, און אויסגעפירט די „הייליקע" אַרבעט, וואָס איז אויף אים אַרויפגעלייגט געוואָרן לויט אַ באַפעל פון דער העכערער מאַכט. ווי ער האָט שפּעטער דערציילט — האָט ער באַקומען: צוואַנציק פעניג אַלס פּרייז פֿאַר יעדן קאָפּ, און יעדער פינפטל וואָס איז אַריין אין גרוב איז געוואָרן פֿאַרשריבן דורך איינעם, וואָס איז דערביי געזעסן און גערעכנט.

אָט איז געקומען אַ מאַשין מיט פרישע מענטשן, מער פרויען און קינדער. צווישן די קינדער דערקענט אַ צוועלפיעריק ייִנגל זיין טאַטן, וואָס שטייט צווישן אונז.

— טאַטע, טאַטע, וואָס טוסטו דאָ? ראַטעווע מיר, כ'וויל לעבן, ראַטעווע! דאָס ייִנגל לויפט צום טאַטן, פֿאַלט אים אויפן האַלדז און וויינט.

זשאַנדאַרמעריע לויפט אים נאָך, רייסט אים אַרויס פון טאַטנס הענט און שלאָגט אים, ער זאָל זיך אויסטאָן און לויפן ווייטער. דאָס ייִנגל וויינט, שרייט, דער פֿאָטער בעט דעם וואַכמייסטער ער זאָל אים דערלויבן דאָס קינד זאָל

אַרבעטן מיט אונז, קושט אים די הענט, און בעט זיך, עס איז דאָך מיין קינד, מיין קינד! מיר אַלע בעטן זיך ביים וואַכמייסטער, ער זאָל דערלויבן דאָס קינד מיטאַרבעטן מיט אונז, ער וועט דערנאָך צוזאַמען מיטן פאָטער גיין.

דער וואַכמייסטער האָט דערלויבט. דאָס קינד קושט דעם פאָטער, און הויבט אָן פלייסיק אַרבעטן, לייגט צונויף די שיך באַזונדער, די קראַוואַטן און די היטלען.

שרעקלעך האָט געווירקט די סצענע אויף אונז אַלע. איך טראַכט: דאָס קינד מיינט געוויס מיר בלייבן לעבן, אָבער...

די מערדער לאָזן אונז ניט פיל טראַכטן און באַפעלן אַרבעטן שנעלער, — שנעלער, פאַרפלוכטע, הערן מיר פון אַלע זייטן. — און מיר אַרבעטן פּאַמעלעך.

מיר באַשליסן אַרבעטן רואיק, געלאַסן. אפשר וועט ווערן טונקל, ווען מיר וועלן ניט זיין פאַרטיק מיט דער אַר־בעט, און קענען אַנטלויפן.

דאָס האָט אונז געראַטעוועט צו בלייבן לעבן נאָך אַ נאַכט. לויט אַ באַפעל פון וואַכמייסטער פון דער זשאַנדאַר־מעריע דאַרפן מיר ענדיקן אַנלאָדן אַלע זאַכן אויף די מאַ־שינעס און פאָרן צוריק אין טורמע.

די אַלע מלבושים האָבן זיי געפירט אין איין אָרט: אין דער רויטער שולע. פאַר דער אָקופּאַציע פון די דייטשן, איז די שולע דורך די רוסן פאַרענדיקט געוואָרן פאַר אַ יידישע שולע, אויף זאַריטשע גאַס, נישט ווייט פון דער פּאָסט.

מיט זייער אַ שטרענגער וואַך האָט מען אונז געפירט צוריק אויף די מאַשינעס מיט די מלבושים. די מאַשינעס זענען פאַרפאָרן צו דער רויטער שולע, מיר האָבן די אַלע זאַכן אַראָפּגעטראָגן. דאָרטן האָבן מיר זיך באַגעגנט מיט עטלעכע יידן, וואָס האָבן אונטער אַ שטרענגער וואַך געאַר־בעט, סאָרטירט אַלץ וואָס מען האָט געבראַכט.

— אפשר קענען מיר אויך בלייבן דאָ אַרבעטן? — פרעגן מיר ביי דער זשאַנדאַרמעריע.

— צום טייוול! שנעלער אין דער מאַשין — שרייט ער, איך האָב ניט קיין באַפעל אייך צו לאָזן, נאָר צוריק אין געפענגעניש.

מיר זענען געווען אַכט, און שומרים אויף אונז זענען געווען צוועלף מיט די אויטאָמאַטן אַנטקעגן אונז. אַזוי, אַז וועגן אַנטלויפן האָט קיין רייד נישט געקענט זיין, און מיר זענען אָפּגעפירט געוואָרן צוריק אין טורמע. צוריק צווישן פרישע קרבנות, וואָס מען האָט ערשט געבראַכט פון שטאָט.

כ׳בין געווען שרעקלעך צעבראָכן פון דעם וואָס איך האָב היינט דורכגעלעבט. געזען אַלץ מיט מיינע אייגענע אויגן, און גאָרנישט געקענט העלפן. איך האָב שוין פון עטלע־כע טעג נישט געגעסן, דאָך האָב איך ניט געפילט קיין הונ־גער. נאָר פאַרדראָסיק וואָס איך געפין זיך ווידער צווישן די נעגל פון טויט: אוממעגלעך פון זיי זיך אַרויסרייסן.

מיט צעבראָכענע הערצער האָבן מיר געדאַווענט מנחה־מעריב און קדיש געזאָגט נאָך די היינטיקע קדושים. מיר האָבן נישט געזאָגט, נאָר געכליפּעט מיט פאַרשטיקטע טרערן אין האַלדז. מיר זענען היינט עדות פון דער גרויסער יידי־שער טראַגעדיע, וואָס איז נישט געהערט געוואָרן און וואָס קיינער וועט נישט גלויבן שפּעטער.

און ביז היינט שטייט מיר פאַר די אויגן די אָפענע גרוב מיט די קרבנות, מיט דורכגעלעכערטע קעפּ אין אַ טייך פון בלוט. אויך היינט קען איך עס ניט פאַרגעסן און וועל עס ניט פאַרגעסן, וואָס איך האָב געזען מיט מיינע אייגענע אויגן.

ווידער געפין איך זיך צווישן די פיר ווענט פון טויט. דער פינצטערער גורל פאַרפאָלגט מיר, איך זאָל זען די שרעק־לעכע אכזריות, וואָס מען טוט מיט אונז. איך האָב שוין עט־לעכע מאָל געזען דעם טויט פאַר די אויגן, און דאָך גליט ביי מיר אַ פונק פון האָפענונג. איך וועל אַריבערלעבן. מיינע נערוון זענען געווען שטאָלענע, פאַרגליווערט איז איצט מיין קערפּער. איך קוק גלייכגילטיק דעם טויט אין די אויגן און אָריענטיר זיך אין יעדער סכנותדיקע מינוט, בכדי זיך אַרויס־צודרייען פון טויט. אָבער איך געפין זיך שוין ביי זיי אין די הענט. און דער קאָפּ אַרבעט ווייטער: וואָס וועט זיין מאָרגן, מען וועט דאָך מאָרגן ווידער מיך פירן שיסן.

— אַנטלויפן, אַנטלויפן — לויפט איין געדאַנק נאָך דעם צווייטן — דערשאָסן ווערן, אָבער זיך נישט אויסטאָן לויט זייער באַפעל.

מען ברענגט פרישע קרבנות. נישט צו דערקענען קיין מענטשן. שוין אַכט טעג ווי זיי ליגן באַהאַלטן אָן לופט, אָן וואַסער, אָן עסן.

— שמואל, ביזט שוין לאַנג דאָ, וואָס הערט זיך, מען זאָגט, מען וועט באַפרייען? פרעגט מיך איינער אַ באַקאַנ־טער — איז אמת מען שיסט נאַקעטערהייט?

— איך ווייס נישט — ענטפער איך אים — מען האָט מיר היינט געברענגט אַהער.

— טאַטע, ווען וועלן מיר גיין אַהיים? — פרעגט אַ קינד דעם טאַטן — און ווו איז די מאַמע, אין דער היים? טאַטע, כ׳בין הונגעריק.

איך האָב אַרויסגענומען פון קעשענע אַ שטיקל פאַר־שימלט ברויט, וואָס כ׳האָב געפונען היינט אין די קעשענעס פון די קרבנות, און עס דערלאַנגט דעם קינד. אַ טיפער קרעכץ פון האַרצן האָט זיך אַרויסגעריסן.

מיינע קינדער בעטן שוין נישט קיין עסן, היינט דער זעקסטער טאָג ווי זיי זענען דערשאָסן געוואָרן. אַך, מיין גאָט, ווי שרעקלעך דאָס איז און ווי פאַרשטיינערט איז מיין האַרץ. שוין זעקס טעג ווי איך דריי זיך אַרום קבר פון מיינע קינדער, און לעב, און וויל לעבן. ווי גע־פערלעך איז דער דראַנג צום לעבן. נאָך וואָס? פאַר וועמען? עלנט אַליין בין איך געבליבן — און וויל לעבן. ניין, שוין מאָרגן גיי איך צום גרוב, צו מיינע קינדער׳ צו מיינע על־טערן, צו משפחה, צו מיינע ברידער.

אַ שרעקלעכע נאַכט האָב איך היינט איבערגעלעבט אין תפיסה. עס איז ניט געווען אַזוי ענג ווי איך האָב זיך קיין אָרט ניט געקענט געפינען. אַ שרעקלעכע בענק־שאַפט צו די קינדער, צו דער וואַרעמער היים האָט מיר אַרומגעכאַפּט. כ׳האָב געוויינט, און זיך נישט געקענט באַ־רואיקן. עפּעס האָב איך זיך אַליין נישט געגלויבט דאָס וואָס מיינע אויגן האָבן געזען. די שריפט פון דער וואַנט פון די קדושים האָבן געטאַנצט פאַר מיינע אויגן, אַ טויטן־טאַנץ אַרום מיר. איך האָב באַקומען מורא און אינגאַנצן

געפיבערט. די אַלע קדושים, וואָס איך האָב געזען די עטלעכע טעג, וואָס איך האָב מיט זיי צוזאַמען וידוי געזאָגט, קדיש געזאָגט, ליגן שוין אין גרויסן ברודער־גרוב־קבר דערשאָסן. זיי לויפן איצט דורך פאַר מיינע אויגן, מיט ווילדע אָפענע אויגן און אויסגעשטרעקטע הענט און רופן: נקמה! נקמה!

איך פאַרשטעל זיך מיט דער האַנט די אויגן, איך ציטער צו זען זיי — די קדושים. אָט הער איך ווי מוזיק שפּילט אין די קאָפּעען, ווו די דייטשן טאַנצן, און מיר גייען פאַרביי אונטער אַ שטרענגער וואַך אין תפיסה. אָט טאַנצן אַלע קדושים פאַר מיינע אויגן אונטער די קלאַנגען פון דער מוזיק.

די געשרייען פון די ווייבער און די קינדער האָבן מיך אויפגעוועקט. איך האָב זיך אומגעקוקט ווו איך בין. כ׳האָב אין גאַנצן פאַרגעסן, אַז כ׳בין אין דער תפיסה.

עס טאָגט שוין אין דרויסן. דורך די גראַטעס רייסן זיך אַריין ליכטיקע פּאַסן. מען האָט אונז היינט פאַרשפּאַרט דאָ מער ווי אַלע מאָל. די סיבה איז, וואָס מען רייניקט אַ ביסל דעם הויף פאַר אונז, ווו עס וואַלגערן זיך צעריסענע מלבושים, צעריסענע געלט, וואָס מענטשן צערייסן עס בעסער איידער אָוועקגעבן די באַנדיטן. פאַרשיידענע געלטער וואַלגערן זיך: רוסישע, אַמעריקאַנישע און אַנדערע. וויפל מען זאָל ניט שרייען און שלאָגן מען זאָל אָפּגעבן דאָס געלט, — געפינען זיך איינגעשפּאַרטע און צערייסן עס פאַר זייערע אויגן. און וואַרפן דאָס גאָלד און די גאָלדענע חפצים אין דער טואַלעטע און לאָזן עס מיט וואַסער אַראָפּ.

היינט איז מיטוואָך. דער נייַנטער טאָג פון פּאָגראָם, און דער פייער איז נאָך נישט אָפּגעשטעלט. די טויערן פון תפיסה רוען ניט און מען וואַרפט יעדן מאָל אַריין נייע קרבנות. צו אַרבעט פירט מען זיי — אַזוי זאָגט מען זיי אויפן וועג. זיי פרעגן דאָ, צו עס איז אמת וואָס מען האָט זיי געזאָגט.

— איך ווייס נישט — ענטפער איך, נישט קוקנדיק זיי אין די אויגן.

— מען זאָגט, אַז היינט וועט מען אונז באַפרייען — וויל איך זיי באַרויִקן. — דער וואַכמייסטער פון דער תפיסה האָט היינט אונז באַרויִקט, אַז מען וועט אונז מער ניט שיסן און פירן צו אַרבעט.

עס ווילט זיך מיך אַליין נישט גלויבן דאָס וואָס איך האָב היינט געהערט פון וואַכמייסטער, דעם דייטשן נאַטשאַלניק פון דער תפיסה. ער האָט אונז היינט טאַקע באַרויִקט, אַז מיר וועלן גיין צו אַרבעט, אָבער גלויבן אים? ער האָט נעכטן און אייערנעכטן דאָס זעלבע געזאָגט און אונז באַרויִקט און געשמייכלט.

פאַרוואָס האָט דער גורל מיר אַזוי פאַרפאָלגט, אַז איך זאָל דווקא זיין דער עדות, צוזען דעם גרויסן חורבן פון אונז? דאָס קען איך ביז היינט נישט פאַרשטיין. היינט בין איך ווידער אַריינגעפאַלן צווישן פיר, וואָס מען האָט היינט אונטער אַ שטרענגער וואַך געפירט אין געטאָ באַגראָבן עטלעכע מתים, וועלכע האָבן זיך געוואַלגערט פשוט אויף דער גאַס. עס איז שוין נישט געווען מעגלעך צו דערקענען אַ צורה של אדם, געשוואָלן, אויסגעשטאַרטשעטע אויגן, אָפענע מיילער. און מיר האָבן אויפן אָרט געגראָבן, אַריינגעלייגט, פאַרשאָטן. אַ בית־עולם געוואָרן אין געטאָ. עס איז קיין אָרט ניטאָ ווו עס איז ניטאָ קיין קבר.

וועגן אַנטלויפן איז קיין רייד נישט געווען. שטאַרקע וואַך־פּאָליציי שפּאַצירן גרופּעסווייז אין גאַס. און מיין אַנטלויפן וואָלט געווען אַ דורכפאַל.

צוריקפירנדיק אונז אין תפיסה האָט אַ זשאַנדאַרמעריסט אונז אַריינגעפירט אין אַ קעלער־צימער און געהייסן פון דאָרטען אַרויסנעמען אַ מענטש, אַן אַלטן מאַן, וואָס מען האָט געפונען אונטער קישנס און קאָלדרעס. ער האָט נאָך געלעבט. זיך געראַנגלט מיט מלאך־המות.

איך האָב בשום אופן נישט דערקענט ווער דאָס איז. אינגאַנצן פאַרענדערט און געכאָרכלט. מיר האָבן אים, לויט זייער באַפעל אַריינגעטראָגן אין תפיסה און אין גרוב אים אַריינגעלייגט לעבעדיקערהייט. ווען איך האָב באַמערקט דעם זשאַנדאַרמעריסט: „ער לעבט נאָך דער מענטש", האָט ער מיר קאַלט געענטפערט: אַ שאָדן אַ קויל פאַר דעם יידן, און מיך אויסגעמאָסטן מיטן בליק פון אויבן אַראָפּ.

אין תפיסה האָט מען אונז מיט פראַגן באַשאָטן: וואָס הערט זיך אין געטאָ? מיר האָבן זיי דערציילט ווי גרויס איז דער חורבן. טיר און טויער אָפן. אונזערע שונאים, די אוקריינער בעל־הביתעווען ביי די יידן אין די שטיבער. מען רייסט טירן, פענצטער, הפקר איז דער ייד און זיין פאַרמעגן.

נאָכדעם ווי מען האָט אונז דערלויבט היינט זיך אָנטרינקען מיט וואַסער, זוך איך מיר אויס אַ ווינקעלע ווו עס זיצן עטלעכע פרומע יידן וואָס זאָגן היינט וידוי און דערציילן זיך מעשיות פון עולם־הבא.

איך פיל מיך היינט זייער שוואַך און צעבראָכן. דאָס האַרץ טוט מיר שטאַרק ווי. כ׳נעם מיר אַרויס אַ פאַרפוילטן בוריק, וואָס כ׳האָב געפונען אין גאַס, עס איך פּאַמעלעך און טראַכט מיר: פאַרוואָס קומט אונז אַזאַ סוף? ווייל מיר זענען אַ אתה בחרתנו־פאָלק?

זשאַנדאַרמעריע, זשאַנדאַרמעריע איז געקומען מיטן וואַכמייסטער איינהאַרן! — הערן זיך קולות פון אַלע זייטן. וואָס קען דאָס זיין?

זיי ריידן צווישן זיך. שמייכלען זיך איבער. זיי זענען צופרידן פונעם רויב, גייען צו נענטער צו אונז און הייסן אונז בלייבן שטיל. און דער וואַכמייסטער איינהאַרן רעדט צו אונז בזה הלשון:

— לויט אַ באַפעל פונעם געביטס־קאָמיסאַר האָבן מיר דאָס רעכט אויסצווילן היינט 30 מענטשן צו דער אַרבעט. די מענטשן דאַרפן זיין געזונטע, ניט באַוויבטע. די 30 מענטשן וועלן אַרבעטן ביי אונז.

עס איז שווער איבערצוגעבן וואָס עס האָט זיך אין דער מינוט געטאָן. ווי ווילדע חיות האָבן זיך די מענטשן געוואָרפן אויף זיי, יעדער האָט געוואָלט האָבן די זכיה אויסגעוויילט ווערן צו דער אַרבעט.

— איך האָב דאָך ביי אייך געאַרבעט, הער וואַכמייסטער!

— איך בין דאָך דער בעסטער צושניידער!

— איך בין אַ פאַכמאַן!

איינער האָט דעם צווייטן געשטופּט. יעדער האָט געוואָלט שטייען פון די ערשטע, בכדי אויסגעוויילט ווערן צו אַרבעט.

פיל מענטשן האָבן נישט געגלויבט אין דעם. מענטשן האָבן געטראַכט ווער ווייס וווהין מען נעמט אַרויס די 30 מענטשן, מען קען זיי באַשולדיקן אין עפּעס און אויפהענגען זיי, אָדער אָנטאָן אַנדערע עינויים קשים.

דאָך איז דער דראַנג צום לעבן שטאַרק. מענטשן האָבן נישט געקוקט, אַז זיי לאָזן איבער פרויען און קינדער — זיי ווילן לעבן.

ווילדע קולות און געשרייען האָבן זיך געטראָגן אין דער לופטן. הענט האָבן זיך געריסן, געבעטן אויסגעוויילט צו ווערן.

דער „מלאך־הגואל" איינהאָרן האָט געזען אַז ער קען גאָרנישט מאַכן, האָט ער באַפוילן די אוקראַיינישע פּאָליציי מאַכן רו.

און זיי האָבן גלייך רו געמאַכט, מיט די פריקלאַדן פון די ביקסן האָבן זיי געפּאַכעט איבער אונזערע קעפּ, בלוט האָט זיך געגאָסן פון אַלע זייטן. איינער האָט אונטער דעם צווייטן זיך געמאַכט אַ באַהעלטעניש. און באַלד איז געוואָרן רואיק.

איך בין מיך געזעסן אין אַ ווינקעלע, זיך נישט געריסן צו זיין באַפרייט, עפּעס האָב איך נישט געגלויבט אין דער גאַנצער געשיכטע, כאָטש אַ געדאַנק איז מיר דורכגעלאָפן דורכן קאָפּ, אַז מען וועט אפשר קענען אַנטלויפן פון דער אַרבעט, אָבער רייסן זיך האָב איך נישט געקענט, און טרויעריק זיך צוגעקוקט צו דער גאַנצער ווילדער סצענע.

ווען דער עולם האָט זיך באַרואיקט, האָט דער וואַכמייסטער באַפוילן די יידן צו בלייבן זיצן, ער וועט אַליין קלייבן וועמען עס וועט אים געפעלן, לויט זיין איינזען.

און ער האָט אָנגעהויבן קלייבן. ניט פון די ערשטע וואָס זענען געזעסן, און זיך געריסן, נאָר ער האָט דוקא געזוכט פון די וואָס זענען געווען אין די לעצטע רייען, זיי אַרויסגערופן און געשטעלט אין אַ זייט, פרעגנדיק יעדן איינעם:

— האָסטו אַ ווייב אָדער קינדער? ביסטו געזונט?

יעדער איינער האָט געענטפערט, אַז ער האָט קיינעם ניט דאָ. צוויי האָבן געענטפערט, זיי זענען באַווייבטע און ווילן מיטנעמען די ווייבער, אויב נישט גייען זיי נישט, און זיי זענען צוריק געגאַנגען און זיך שטיל אַוועקגעזעצט.

— קיין פרויען נעמען מיר נישט, נאָר מענער — האָבן זיי געענטפערט, און געזוכט ווייטער.

פון די אַכט, וואָס מיר זענען צוריקגעקומען פון פּיעטידין, זענען מיר אויסגעקליבן געוואָרן פינף. דער דאַמעןשניידער ביק פון זאַמאָשטש, דער שמיד, א. ק., דער דראָשקאַזש משה יוסל, איך, און דער גורל האָט געוואָלט, אַז דער קצב זאָל אויסגעקליבן ווערן, איבערלאָזנדיק דאָס ייִנגעלע, וואָס ער האָט געראַטעוועט פון גרוב. און איצט, ווען מען האָט אים געפרעגט, צו ער האָט עמיצן, האָט ער געענטפערט: — איך בין אַליין, איך האָב קיינעם נישט.

דער ייִנגל האָט געשוויגן, נישט אָפּגערופן זיך, נאָר אָנגעהויבן צו וויינען און שטיל רופן: — טאַטע, טאַטע.

ווען די צאָל איז פאַרפולט געוואָרן, האָט מען צו אונז גערעדט, דאָס מיר זענען אויסגעקליבן געוואָרן צו אַרבעט, מיר בלייבן לעבן!

ווען מען האָט אונז געפירט צוריק אַריין פון הויף אין תפיסה־צימער, איז אָנגעקומען דער שטעלפאַרטרעטער פון געביטס־קאָמיסאַר קראַוזע און באַפוילן, אַז מיר זאָלן מיטנעמען אויך צוויי פרויען.

— מען דאַרף דאָ זיי פרויען געבן, אויך צוויי פרויען אויסקלייבן! — האָט ער באַפוילן. און דאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז צווישן די אויסדערוויילטע געפינען זיך צוויי וואָס האָבן דאָ פרויען, און זיי האָבן אָנגעהויבן בעטן דעם וואַכמייסטער ער זאָל דערלויבן זיי מיטנעמען זייערע פרויען.

דער וואַכמייסטער האָט זיך געבייזערט, און האָט צוגערופן די צוויי פרויען.

די פרייד פון די מענער מיט די פרויען איז זיך נישט פאָרצושטעלן. זיי האָבן זיך געקושט, געדאַנקט דעם וואַכמייסטער פאַר זיין גוטסקייט.

די צוויי פרויען האָט מען אָפּגעטיילט פון אונז און אונז אַריינגעפירט אין אַ צעלע. דער וואַכמייסטער האָט באַפוילן צום היטער:

— די לייטע בלייבן לעבן, גיב זיי וואַסער, און אַנשטענדיק זיך אויפפירן מיט זיי.

צוויי פון אונז זענען גלייך אַוועק מיט אַ זשאַנדאַרמעריסט אין געטאָ און געבראַכט פאַרשימלטע ברויט מיט פּאָמידאָרן און עס געטיילט צווישן אונז. אין אַ עמער האָט מען געבראַכט וואַסער. מיר האָבן נישט געקענט עסן, צוקוקנדיק זיך ווי מען הויבט אָן אַרויספירן די איבערגעבליבענע אין הויף מיט די אויטאָס...

איך וועל קיינמאָל אין לעבן נישט פאַרגעסן די סצענע, וואָס עס האָט זיך אָפּגעשפּילט דאָ צווישן טאַטע און קינד. דאָס קינד האָט אַרויפגעקוקט אין דער הויך צום טאַטן און געשריען:

— טאַטע, טאַטע, פאַרגעס נישט אָן מיר, זאָלסט קדיש זאָגן נאָך מיר, און נאָך מיין מאַמען, פאַרגעס נישט, פאַרגעס נישט, אוי טאַטע איך גיי שוין שטאַרבן, טויט, טויט. טאַטע, פאַרגעס נישט.

דער טאַטע איז געשטאַנען ביי די גראַטעס פון צעלעפענצטער און אַראָפּגעקוקט ווי מען טרייבט צווישן אַנדערע אויך זיין קינד אַרויס פון תפיסה צום טויט. דאָס קינד ראַנגלט זיך, כאַפּט נאָך אַ בליק אין דער הויך צום טאַטן און שרייט — טאַטע פאַרגעס מיך נישט, איך גיי שוין שטאַרבן!

מיר האָבן אַלע געוויינט צוקוקנדיק זיך צו דער סצענע. אַלע אויגן קוקן אויף אונז, יעדער שרייט צו אונז: זייט געזונט, נקמה, נקמה!

יעדער פון אונז רייסט זיך צום פענצטערל, וואַרפן אַ לעצטן בליק אויף די וואָס מיר וועלן שוין מער נישט זען. מיר האָבן נישט געוווּסט אונזער גורל. צו וואָס האָט מען אונז אויסגעקליבן? דאָך האָבן מיר געפילט, אַז היינט בלייבן מיר לעבן, היינט וועלן מיר נישט דערשאָסן ווערן.

דער הויף ליידיקט זיך ביסלעכווייז אויס. מען ברענגט אַריין נייע, וועלכע ווייסן ניט וועגן שדים־טאַנץ וואָס דאָ קומט פאָר. און ערשט פאַרנאַכט לאָזט מען שוין די פרישע קרבנות איבער אויף מאָרגן.

אַ סך פון אונז עסן געשמאַק דאָס פאַרשימלטע ברויט, אָבער איך קען נישט עסן. דאָס האַרץ איז מיר פאַרשטיינערט. עס בלייבט מיר אין האַלדז. היינט ביינאַכט ווערט אַכט טאָג ווי איך געפין זיך אין תפיסה צווישן לעבן און טויט. מיינע אַלע פלענער פון אַנטלויפן האָבן זיך מיר נישט איינגעגעבן, און היינט געפין איך זיך ווידער צווישן די אויסדערוויילטע צום לעבן. איך קען מיך נישט גלויבן אַז ענדלעך וועל איך אַ לעבעדיקער אַרויס פון זייערע הענט.

מיר האָבן מנחה־מעריב געדאַוונט און קדיש געזאָגט נאָך די היינטיקע קדושים. איך האָב קיינמאָל קיין קדיש אַזוי ערנסט נישט געזאָגט ווי היינט, פילנדיק אַ חוב כלפי די קדושים, ווייל וואָס דען האָב איך די זכיה וואָס איך לעב נאָך היינט, אויב נישט צו געדענקען אָן די טויטע און די טייערסטע נאָענטע.

די נאַכט ביי אונז איז געווען אַ רואיקע. צו אונז האָט מען קיין מענטשן ניט געבראַכט. און ערשט אין דער פרי אין הויף, האָבן מיר ווידער געזען פרישע קרבנות, וואָס האָבן צו אונז אַרויפגעקוקט און געמאַכט צו אונז מיט די הענט.

מיר האָבן זיי אַראָפגעוואָרפן ברויט פאַר די קינדער און מער האָבן מיר זיי נישט געקאָנט העלפן.

איך האָב זיי עטלעכע ווערטער אָנגעשריבן, דאָס אונז האָט מען אויסגעקליבן צו אַרבעטן און מען שיסט אונז נישט, אַלע וועלן אַרבעטן. איך האָב זיי דאָס אַראָפגעוואָרפן פון צווישן די גראַטעס. זיי האָבן מיר אין פאַפיר מיט שטיינדלעך אַרויפגעוואָרפן צו אונז געלט. זיי דאַרפן נישט, זיי גייען שטאַרבן.

איך האָב פּראָטעסטירט, מיר דאַרפן נישט קיין געלט, כ׳צערייס עס אויף שטיקלעך. אין תפיסה הויף ווערט אַלץ מער מענטשן. דאָס פייער ברענט נאָך. דער פּאָגראָם שטעלט זיך נאָך נישט אָפּ.

דאָנערשטיק — צענטער טאָג פון פּאָגראָם. — מיין באַפרייאונג פון תפיסה

אַרום 12 אַ זייגער האָט זיך געעפנט אונזער טיר. עס איז אַריינגעקומען אַ זשאַנדאַרמעריסט און ער האָט אונז באַפוילן זיך צו גרייטן גיין צוריק אין הויף. דאָרט האָט אויף אונז געוואַרט שוין דער וואַכמייסטער פון דער זשאַנדאַרמעריע און פיל פּאָליציי. מען האָט אונז אויסגעשטעלט צו צוויי און דער וואַכמייסטער האָט אונז געזאָגט: מיר ווערן באַפרייט. מיר בלייבן לעבן, אָבער מיר מוזן געדענקען, אַרבעטן פלייסיק און נישט אַנטלויפן. ווער עס אַנטלויפט ווערט דערשאָסן.

מען האָט אונז אַרויסגעפירט פון תפיסה, באַוואַכט פון פּאָליציי, און געפירט אונז אין דער ריכטונג צו דער רויטער שולע. אונז האָט מקבל פנים געווען רעגאַל, דער וואָס האָט פריער געאַרבעט אין יידנראַט, און וואָס איז איצט אויסגעקליבן געוואָרן אַלס אָנפירער איבער דער אַרבעט, וואָס מיר דאַרפן אויספירן.

— רעגאַל, האָסט די יידן צו דער אַרבעט, און ביטע אויפפּאַסן אויף זיי. — רופט זיך אָפּ דער וואַכמייסטער אויף רעגאַלן און גיט אונז איבער אין זיינע הענט. די פּאָליציי וואָס האָט אונז באַוואַכט, הייסט ער צוריקגיין אין תפיסה, ווייל מיר זענען פריי.

מיר האָבן פריי אָפּגעאָטעמט. איך האָב זיך אַרומגעקוקט צו מען יאָגט מיר נישט נאָך. כ׳האָב זיך נישט פאָרגעשטעלט, אַז איך בין פריי, אויסער די גרויסע תפיסה־מויערן, און וועל איצט קענען זיך באַוועגן, און אפשר אויך אַנטלויפן און באַהאַלטן זיך.

רעגאַל האָט אונז צוגעפירט צום הויף פון דער רויטער שולע און אונז באַפוילן זיך איינטיילן אין גרופּעס און ראַמען די הייזער. אַזוי ווי עס איז איבערגעבליבן נאָך די מענטשן אין די הייזער זייער האָב און גוטס, מוזן מיר באַזוכן יעדן הויז און צונויפפּאַקן וואָס דאָרטן געפינט זיך, און אויף אויטאָס דאָס פירן אין דער שולע. דאָרט וועלן די זאַכן אַריינגעלייגט ווערן אין די צימערן און סאָרטירט, געוואַשן, געפּרעסט, און די בעסערע זאַכן וועלן אָפּגעשיקט ווערן קיין דייטשלאַנד.

די אויפגאַבע, וואָס רעגאַל האָט אונז געגעבן, צונויפנעמען די זאַכן אין די הייזער, האָט אונז ניט געשמעקט. דאָס הייסט מיר וועלן זיין די, וואָס וועלן פאַר אונזערע שונאים, פאַר אונזערע מערדער צונויפנעמען די זאַכן פון אונזערע ברידער, וואָס זענען נאָר וואָס דערשאָסן געוואָרן? מיר וועלן דאָס זיין די, וואָס וועלן זיי דערמעגלעכן צונויפנעמען דאָס האָב און גוטס, וואָס אונזערע ברידער האָבן געקליבן פון דורות, פאַר וואָס אונזערע באָבעס, זיידעס, עלטערן, האָבן אַזוי פיל געהאָרעוועט?

אָבער מיר האָבן געהאַט אַ צווייטע אויסרעכענונג. ערשטנס, זייענדיק אַ גאַנצן טאָג פריי וועלן מיר קענען זיך אַרומקוקן, אפשר וועלן מיר קענען אַנטלויפן. צווייטנס האָבן מיר געהאַט אַ וויכטיקע אויפגאַבע: עס געפינען זיך נאָך פיל יידן באַהאַלטן אין געטאָ, וואָס ליידן הונגער און דורשט. מיר מוזן זיי העלפן מיט וואָס מיר וועלן נאָר קענען.

עטלעכע מאַן פון אונז האָט מען אָפּגעטיילט. זיי דאַרפן ברענגען פּראָדוקטן פאַר די קיך, וואָס ווערט איינגעאָרדנט, און וווּ די צוויי פרויען וועלן קאָכן פאַר אונז. די מענער ווערן איינגעטיילט אין גרופּן און וועלן דאַרפן אויספירן די אויפגאַבע, וואָס איז אויף אונז אַרויפגעלייגט געוואָרן. רעגאַל האָט אונז געבעטן מיר זאָלן ניט אַנטלויפן, ווייל די זשאַנדאַרמעריע האָט אים פאַרזיכערט, אַז מיר וועלן בלייבן לעבן. זיי האָבן נישט געוואָלט אַרויפלייגן די אַרבעט פון קלייבן זאַכן אויף די אוקריינישע פּאָליציי, דעריבער האָבן זיי גענומען יידן.

די ערשטע אַרבעט איז געווען צו ראָמען די הייזער דווקא אין „לעבעדיקן געטאָ”, אין זאַריטשאַ און וואָדאַפּוינעגאַס, וואָס איז געווען ניט ווייט פון דער רויטער שולע. אין דער רויטער שולע האָבן אויך געאַרבעט עטלעכע פון פריער, זיי האָבן דאָרטן סאָרטירט די זאַכן אין באַזונדערע צימערן אונטער דער אָנפירונג פון אַ פּאָליאַק, וועמען עס זענען פאַרטרויט געוואָרן אַלע מאַגאַזינען, און וואָס איז רייך געוואָרן פון דעם יידישן גוטס, און איז שפּעטער אַנטלאָפן קיין פּוילן מיט די דייטשן.

אין די הייזער איז געווען נישט צו דערקענען, אַלץ איז געווען איבערגעדרייט, דאָס יידישע גוטס האָט זיך געוואַלגערט אין שטוב און הויף.

אין די הייזער האָבן זיך נאָך געפונען באַהאַלטן יידן. אונזער ערשטע הילף איז געווען וואַסער און ברויט, וואָס מיר האָבן זיי דערלאַנגט. די מענער האָבן מיר אַרויסגענומען פון די באַהעלטענישן, זיי אָפּגעראַזירט און זיי מיטגענומען מיט אונז צו דער אַרבעט. פאַרנאַכט האָבן זיי זיך צוריק באַהאַלטן. אויפן צווייטן טאָג האָבן מיר זיי מיטגענומען מיט אונז, ווען מיר האָבן זיך געדאַרפט שטעלן צום ראַפּאָרט. דער פאַרטרעטער פון געביטס־קאָמיסאַר האָט אונז באַקוקט און באַזוכט און געשריען אויפן קול:

— געלט, גאָלד, זייגערס אָפּגעבן! — און איבערציילנדיק אונז האָט ער אַנשטאָט 30 מאַן געפונען 42. רעגאַל האָט אים דערקלערט, אַז עס איז דאָ פיל אַרבעט, האָט ער געמוזט נעמען נאָך מענטשן.

— יאָ, אָבער פון וואַנען האָסטו די מענטשן גענומען?

— זיי זענען פון די דערפער געקומען — האָט רעגאַל געענטפערט — נישט וועלנדיק אים זאָגן, אַז מיר האָבן זיי גענומען פון געטאָ.

ער האָט געצויגן מיט די אַקסלען, אונטערגעשמייכלט, געקוקט אויף אונז ווי אויף זיינע אונטערטעניקע, און גאָר ניט געזאָגט אויף דעם, נאָר נאָך אַ מאָל אונז געוואָרנט:

— ווער עס וועט דאָס גאָלד נישט אָפּגעבן, וועט ווערן געשלאָגן צום טויט!

נאָכדעם, ווי מיר האָבן געגעסן די זופּ וואָס אונזערע צוויי פרויען האָבן פאַר אונז צוגעגרייט, זענען מיר געגאַנגען שלאָפן אין אַ ספּעציעל צוגעגרייטן באַראַק מיט שטרוי.

איך אַליין האָב שוין וועגן אַנטלויפן נישט געקלערט. ערשטנס, איז ניט געווען ווו. ווי נאָר מען איז אַרויסגעגאַנגען אין שטאָט אָדער אין דאָרף, איז מען תיכף געכאַפּט געוואָרן דורך דער אוקריינישער פּאָליציי, אָדער געשאָסן געוואָרן. צווייטנס, האָב איך איצטער געהאַט אַ וויכטיקע אויפגאַבע, וואָס האָט מיר באַפרידיקט און געמאַכט פאַרגעסן מיין „איך": העלפן מענטשן וואָס ליגן באַהאַלטן. אויפן דריטן טאָג האָבן מיר געציילט שוין 142 מאַן. מיט יעדן טאָג איז אונזער צאָל געוואַקסן. מיר האָבן אַלע געאַרבעט, און אויך געראַטעוועט מענטשן פון פינצטערן גרוב.

מיט פרויען און קינדער איז די לאַגע געווען פיל ערגער. מיר האָבן צוגעגעבן צו דער קיך נאָך זעקס פרויען, אָבער מער האָט מען אונז נישט דערלויבט, און מיר האָבן געמוזט אויפזוכן פאַר זיי גוטע באַהעלטענישן און זיי פאַרזאָרגן מיט עסן ביז דער פייער וועט ווערן אָפּגעשטעלט.

אַזוי האָבן מיר אין דער געביידע פון דער רויטער שולע — וווּ ס'איז געבראַכט געוואָרן דאָס יידיש גוטס, איינגעאָרדנט אין די קעלערן עטלעכע פרויען מיט קינדער, און מיר האָבן זיי אַפילו פאַרזאָרגט מיט וואַרעם וואַסער. מיר זענען געווען זיכער, אַז דאָרט וועט מען זיי ניט זוכן.

די אוקריינישע פּאָליציי האָט נאָך אין געטאָ פיל צרות אָנגעטאָן, געזוכט, געריסן בריקן, טירן פענצטער, אַבי צו געפינען אַ קרבן.

אין די ערשטע טעג פון אונזער אַרבעט האָבן מיר אויך אויסגעקויפט פאַר גאָלד עטלעכע יידן, וואָס זיי האָבן געפונען, און אַריינגענומען אין אונזערע רייען, אָבער עס האָט געטראָפן פיל פאַלן, ווען ס'האָט קיין גאָלד אויך נישט געהאָלפן.

געלט און גאָלד האָבן מיר געהאַט גענוג, וואָס מיר האָבן עס איבערגעגעבן דער מאַכט יעדן פאַרנאַכט, ווייל צו וואָס האָבן מיר עס באַדאַרפט האָבן אין דער צייט ווען מיר האָבן אַלץ פאַרלוירן, דאָס שענסטע און דאָס בעסטע וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט. אַלץ איז אונז געווען איבעריק, מיר האָבן פיל טייערע חפצים באַהאַלטן, אָבער עפּעס האָבן מיר געמוזט אויך איבערגעבן.

אויפן פופצנטן טאָג איז אָפּגעשטעלט געוואָרן דער פּאָגראָם. דער געביטס־קאָמיסאַר האָט געהייסן דעם הער רעגאַל ער זאָל גיין אין תפיסה, ווו עס געפינען זיך עטלעכע און דרייסיק יידן און זיי אַרויסנעמען צו זיך. מען האָט אונז דערלויבט צו באַוווינען אַ קליינעם טייל פון געטאָ, וואָס האָט אַרומגענומען שיענקעוויטש־גאַס, לימאַניקס מויער מיט די האַלעס און די גרויסע גימנאַזיע־געביידע, וואָס איז געוואָרן אַ לאַגער, ווו עס האָבן געוווינט איינצעלנע פון משפחות און די רעשט האָט געוווינט אין די איבעריקע הייזער.

מענטשן זענען ביסלעכווייז אַרויסגעקראָכן פון די לעכער, אויסגעדאַרטע, אויסגעהונגערטע, ווייל נישט וועגן אַלע האָבן מיר געוווּסט, און זיי האָבן אָנגעהויבן צו קומען צוריק אין געטאָ.

די אויסרעכענונג פון די דייטשן איז געווען אַ גוטע. דאָס ביסל וואָס איז איבערגעבליבן איז געווען צעשפּרייט אין ביידע געטאָס, און זיי האָבן נישט געקענט דערטאַפּן ווו יידן געפינען זיך. האָבן זיי אָפּגעשטעלט דעם פּאָגראָם, דאָס ביסל יידן זאָל זיך צונויפקומען אין אַ ענגערן אָרט, ווו מען וועט זיי קענען שפּעטער אומברענגען. דערפאַר איז דער פּאָגראָם אָפּגעשטעלט געוואָרן און אויך דער געטאָ פאַרקלענערט געוואָרן, פאַרשמעלערט, און מען האָט אונז פאַרזיכערט, אַז מיר בלייבן לעבן און אַרבעטן.

די איבערגעבליבענע יידן, ביי אַ פיר טויזנט, האָבן זיך גענומען צוריק איינאָרדנען אין זייערע הייזער, אַרויסראָמען וואָס איז במשך פון די בלוטיקע טעג אָנגעשמוצט געוואָרן, איינשטעלן בעטן, און צוריק זיך באַזעצן. אין עטלעכע טעג אַרום איז געקומען קודיש לייב מיט דער פאַמיליע, וואָס איז געווען באַהאַלטן, און אין צוויי וואָכן אַרום — פנחס שיינקעסטל מיט זיין פאַמיליע, און זיי האָבן אָנגעהויבן צו פירן דאָס „רעדל" מיט דאָס ביסל איבערגעבליבענע, אויסגעמאַטערטע, פאַריתומטע יידן. זיי האָבן זיך געשטעלט בראש און אָנגעהויבן ווידער צו שיקן אויף אַרבעט. עס האָבן זיך געשאַפן פרישע פּאָליציאַנטן, וואָס האָבן טאָג־טעגלעך אָנגעהויבן אַרויס שלעפּן מענטשן צו דער אַרבעט.

מיר האָבן אַוועקגעוואָרפן די אַרבעט פון צוזאַמענעמען דאָס יידישע גוטס און זיך אָנגעהויבן צו פאַרנעמען מיט צושטעלן פּראָדוקטן צו דער קיך, וואָס איז ספּעציעל געשאַפן געוואָרן ביים לאַגער פאַר איינצלנע מענטשן. און עס האָט זיך ווידער אָנגעהויבן די זעלבע מעשה מיט אַרבעט ווי פאַרן ערשטן פּאָגראָם.

אַזוי האָט זיך געענדיקט דער ערשטער פּאָגראָם אין לודמיר דעם 15/9. פון די יסורים, וואָס איך האָב דורכגעלעבט קען מען זיך פאָרשטעלן די יסורים פון אלע אונזערע ברידער.

איצט וועל איך אַריבערגיין ווייטער און דערציילן, וואָס איך האָב איבערגעלעבט ביים צווייטן פּאָגראָם.

נאָכן ערשטן פּאָגראָם — ווידער געטאָ נאָר אָן לאַטעס. יידן גייען ווידער אויף אַרבעט. די יידישע „מושלים" קודיש און שיינקעסטל.

דער ערשטער פּאָגראָם, ווי איך האָב שוין געשריבן, האָט זיך געענדיקט דעם 15־טן סעמפּטעמבער און אויפן באַפעל פון געביטס־קאָמיסאַר איז געשאַפן געוואָרן אַ קליינער געטאָ, ווו די ביסל איבערגעבליבענע יידן האָבן זיך געמוזט באַזעצן. דער נייער געטאָ האָט זיך געפונען אין דעם „טויטן געטאָ". אָנגעפירט מיט דעם נייעם געטאָ, צייטווייליק, האָט רעגאַל, וועלכער האָט זיך ניט שלעכט באַצויגן צו דאָס ביסל יידן און געהאָלפן ווי ווייט מעגלעך זיך איינאָרדענען אין די ווייניק באַשטימטע ערטער. פון טאָג צו טאָג זענען געקומען פרישע מענטשן, וואָס זענען געווען באַהאַלטן אין די דערפער ביי קריסטן און אין די וועלדער. זיי זענען געקומען צוריק, ווייל זיי האָבן געהערט, אַז דער פּאָגראָם האָט זיך געענדיקט, כאָטש מען האָט געוווסט אַז אַ צווייטער פּאָגראָם וועט קומען. דאָך זענען ווייניק מענטשן אַוועק זיך באַהאַלטן ווייל אויסערן געטאָ האָט קיין ייד נישט געטאָרט זיך באַוועגן. די יידן, וואָס האָבן זיך געפונען באַהאַלטן ביי קריסטן זענען אויפגעפאָדערט געוואָרן פון די קריסטן צו גיין צוריק אין געטאָ, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט פאַר זייער אייגענעם לעבן.

פאַרן ערשטן פּאָגראָם איז אין לודמיר געווען, צוזאַמען מיט די אָנגעקומענע יידן פון פוילן און די אַרומיקע שטעטלעך, ביי 22 טויזנט יידן. בעת דעם ערשטן פּאָגראָם זענען אומגעקומען אַן ערך 18 טויזנט יידן. פיר טויזנט זענען דערשאָסן געוואָרן אין דער תפיסה און באַגראָבן געוואָרן אין תפיסה־הויף אין דריי גרויסע קברים, וואָס זענען דורך יידן געגראָבן געוואָרן אין די פּאָגראָם־טעג, דאָנערשטיק דעם 3־טן סעפּטעמבער, פרייטיק, דעם 4־טן און שבת דעם 5־טן סעפּטעמבער. אין פּיאַטידין אין דריי גרויסע גריבער געפינען זיך 14 טויזנט יידן — 9 טויזנט אין איין גרוב, 3 טויזנט אין צווייטן און 2 טויזנט אין דריטן גרוב.

די 4 טויזנט איבערגעבליבענע נאָכן ערשטן פּאָגראָם יידן, זענען געווען באַהאַלטן איןביידע געטאָס. אַממערסטן זענען געבליבן די יעניקע, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין אַזוי גערופענעם „טויטן געטאָ". דער „טויטער געטאָ" איז געווען פיל גרעסער און אָרעמער און די אוקריינער האָבן דאָרטן ווייניקער געזוכט. דער „לעבעדיקער געטאָ" איז געווען פיל גרעסער און דאָרטן האָבן זיך געפונען אַלע רייכע, וואָס האָבן פאַר געלט באַקומען אַ פאַך־קאַרטע. דאָרטן האָבן די אוקריינער געזוכט אין יעדן ווינקל, און פון דאָרטן זענען גאָר ווייניק מענטשן געבליבן.

און ווען דער פּאָגראָם האָט זיך אָפּגעשטעלט, זענען יעדן טאָג אַלץ מער מענטשן אַרויס פון די לעכער.

דאָס רוב זענען געבליבן איינצלנע מענטשן, אָדער קינדער אָן עלטערן, און מאַמעס מיט קינדער. דאָך זענען געבליבן ביי אַ 200 משפחות, וואָס זענען נאָך געווען גאַנץ. זיי האָבן זיך באַזעצט אין די אַזוי גערופענע „האַלע", ווו עס זענען פריער געווען געשעפטן.

אין דעם לעבעדיקן געטאָ האָט מען קיין רעכט נישט געהאַט צו וווינען. עס איז אַרויס אַ באַפעל, אַז פון דאָרטן דאַרף אַלץ ווערן אויסגערוימט און אַריבערגעפירט אין דער רויטער שולע.

עס זענען אָרגאַניזירט געוואָרן עטלעכע גרופּעס צו רוימען די זאַכן. די מעבל איז איבערגעפירט געוואָרן אין באַזונדערע באַראַקן. **דאָס בעסערע האָבן די דייטשן גענ**פאַר זיך און די ערגערע זאַכן האָבן זיי אָפּגעגעבן די פּאָליאַקן. די דאָרפס־פויערים וואָס האָבן אָפּגעגעבן דעם באַשטימטן סכום תבואה, וואָס איז אויף זיי אַרויפגעלייגט געוואָרן, האָבן באַקומען אַ מתנה: אַ צעטל פון געביטס־קאָמיסאַר אויף אַ שטיק יידיש מעבל גראַטיס.

די יידן, וואָס האָבן געאַרבעט ביים צוזאַמענעמען די מעבל, האָבן פיל צעבראָכן, אָבער ס'איז נאָך גענוג פאַרבליבן פאַר זיי צו צוטיילן.

אויך דער מאַגיסטראַט, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן דורך אוקריינער, האָט אָנגעהויבן צו פאַרקויפן פאַר פּאָליאַקן יידישע הייזער פאַר ביליקע פרייזן.

אין פוילן איז די פריערדיקע פוילישע געלט אַנולירט געוואָרן און ס'איז אַרויסגעלאָזט געוואָרן עמיסיע־זלאָטעס און ביי אונז אין וואָלין איז ספּעציעל אַרויסגעלאָזט געוואָרן אַן אוקריינישער רובל, געשריבן אין דייטש און אין אוקריינִיש מיט אַ בילד פון אַ דאָרפס־פויערטע מיט זאַנגען. די דייטשע מאַרקן האָט מען ווייניק געזען אין אומגאַנג, נאָר די אוקריינישע רובל וואָס זענען געדרוקט געוואָרן אין ראָוונע. די באַפעלקערונג האָט ווייניק צוטרוי געהאַט צו די דאָזיקע געלט, און דער גרעסטער האַנדל איז געווען דאָס בייטן. ווען מען האָט געהאַט שטאָף, מלבושים, שיך, האָט מען זיי געביטן אויף שפייז ביי די פויערים. די יידן פלעגן פון שטוב אַלץ אַרויסנעמען ווען זיי פלעגן גיין אויף דער אַרבעט אויסערן געטאָ בכדי צו ברענגען אין געטאָ אונטער דער פאָלע עסנוואַרג.

ווען דער געביטס־קאָמיסאַר פלעגט כאַפּן אַ יידן מיט אַ שטיקל פּוטער אָדער אַ ביסל קאַרטאָפל, פלעגט ער דאָס צונעמען, אַריינשיקן אין קיך צו אונז און פלעגט אָנשרייען אויף אונזער „מושל" קודיש, וואָס ער דערלאָזט צו דעם. דער געביטס־קאָמיסאַר אונזערער איז געווען אַ קלוגער דייטש אַ יונגער היטלעראָוויעץ אָבער אַ קלוגער. ער האָט אין פיל פאַלן נאָך פאַרן פּאָגראָם פאַרהיט אונז פון פיל אומגליקן. ווען עס פלעגט צו אונז קומען די געשטאַפּאָ, פלעגט ער פריער אָנזאָגן וועגן דעם אין יידנראַט, מען זאָל זיך ווייניקער דרייען איבער די גאַסן און זען מהנה זיין די „חברה" מיט שיינע מתנות, זיי זאָלן קיין קרבנות ניט נעמען. ווען דער יידנראַט האָט אים עטליכע טעג פאַרן ערשטן פּאָגראָם געפרעגט וואָס וועט זיין, האָט ער געענטפערט:

— איך בין ניט מער ווי אַ בשר־ודם, אַ דייטש און אַ מיליטער־מאַן, און אַ מיליטער־מאַן ווען ער באַקומט אַ באַפעל, מוז ער אים אויספירן.

דער יידנראַט האָט ניט געגלויבט אַז דאָס וועט פאָרקומען, כאָטש דער געביטס־קאָמיסאַר האָט זיי די פינגער אין

מויל אַריינגעלייגט, אַז ער איז ניט פאַראַנטוואָרטלעך, ווען ער וועט באַקומען אַ באַפעל פון די העכערע מאַכט. עס איז ריכטיק אַז ער האָט דעם פּאָגראָם אָפּגעצויגן וואָס לענגער, און די העכערע מאַכט האָט אים געצוווּנגען דאָס דורכצופירן.

ער האָט ניט שלעכט באַהאַנדלט אונז. אין דער צייט ווען אין אַנדערע שטעט איז געגעבן געוואָרן נאָר געציילטע מינוטן זיך אַריינצוציען אין געטאָ, איז אונז געגעבן געוואָרן צוויי וואָכן צייט. אין דער צייט ווען אין קאָוועל האָט מען אויפגעהאַנגען צוויי יידן פאַר טרעפן זיי שעכטן אַ קעלבל, האָט ער ביי אונז נאָר אָנגעשריען, און אָפּט זיך בכלל נישט וויסנדיק געמאַכט. ער פלעגט אָפּט אַריינקומען אין די הייזער און וועלן זען וואָס מען קאָכט, און ווען ער פלעגט געפינען פיל שפּייז, פלעגט ער עס צונעמען און שיקן עס צו אונז אין קיך אַריין, אָבער ער האָט געשוויגן. דאָס האָט אַ ביסל צוגעגעבן מוט די יידן, זיי זאָלן זיצן אין געטאָ, כאָטש עס איז ניט געווען ווו צו לויפן, דאָס פייער האָט געברענט אַרום און אַרום. אין געטאָ האָט זיך דאָך דער ייד געפילט פרייער, צווישן יידן און געלעבט מיטן „היינט". מען איז געווען שוואַך, צעבראָכן, נישט אַלע האָבן געקענט ליגן מאָנאַטן באַהאַלטן, אָן לופט, אָן עסן.

דער געביטס־קאָמיסאַר האָט אויך איצט באַפוילן אַראָפּנעמען די שאַנד־לאַטעס און אויף זייער אָרט, אויפן לינקן אַרבל האָט ער געהייסן טראָגן ווייסע פּאַסקעלעך פון לייוונט. אַלס צייכן אַז מען איז אַ ייד, דאָס איז געווען פיל שענער ווי די געלע לאַטע אויפן פאָרנט און אויף דער פּלייצע.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט זיך באַוויזן אין געטאָ קודיש, וועלכער האָט מיטגעאַרבעט פאַרן ערשטן פּאָגראָם ביים שיקן די יידן צו אַרבעט און ביים טיילן די פּאַך־אויסווייזן. קודיש האָט איבערגענומען די מאַכט אין פרישן געטאָ.

ווידער האָבן זיך אָנגעהויבן שווערע אַרבעטס־טעג פאַר יידן. און ווידער האָבן יידישע פּאָליציאַנטן אַרויסגעשלעפּט פּאַרטאָג יידן צו אַרבעט. ווידער האָבן זיך יידן געשטעלט פּאַרטאָג ביי דער יידישער גימנאַזיע, ווו ס'איז יעצט געוואָרן דער לאַגער, די דייטשן זענען געקומען און גענומען פּאַרטיעס־ווייז צו שווערער אַרבעט ביז שפּעט אין דער נאַכט.

אין צוויי וואָכן אַרום נאָך קודישן איז אויך געקומען פון דער באַהעלטעניש שיינקאַסטל מיט זיין משפחה. ער איז געוואָרן קודישס אַדיוטאַנט, בעל יועץ. אַזוי אַרום האָבן אַלע דריי: קדוש, שיינקעסטל און רעגאַל איבערגענומען די מאַכט איבער די איבערגעבליבענע יידן.

דער הויפּט־רעדלפירער איז געווען קודיש. וועגן אים איז אַ באַזונדערער קאַפּיטל. ווי אַזוי ער האָט פאַרפירט דאָס ביסל איבערגעבליבענע יידן, און זיך נישט געלאָזט אַנטקעגנשטעלן. אים איז אַלץ איינס געווען, ער האָט געמיינט, אַז די גאַנצע עדה מעג אומקומען, אַבי ער וועט ראַטעווען זיין לעבן.

אין מיינע ווייטערדיקע קאַפּיטלען וועגן מיינע איבערלעבונגען, וועל איך וועגן אים גענויער דערציילן.

איך האָב אַוועקגעוואָרפן מיין אַרבעט פון גיין איבער די הייזער און צוזאַמענעמען דאָס יידישע גוטס. מיט נאָך אייניקע חברים זענען מיר געגאַנגען איבער די יידישע הייזער און צונויפגענומען דאָס עסנוואַרג, וואָס איז אין יעדער שטוב געווען פיל. די יידן אין די באַהעלטענישן האָבן מערער מורא געהאַט צו בלייבן אָן שפּייז, ווי פאַרן טויט. די צוזאַמענגעבליבענע שפּייז האָב איך געפירט אין קיך, ווו מען האָט געקאָכט עסן פאַר די לעבנגעבליבענע יידן. דאָך האָבן געהונגערט די מענטשן וואָס האָבן געאַרבעט אין געשטאַפּאָ, און איך האָב געזען מיט וואָס נאָר מעגלעך זיי צו העלפן, אַריינוואַרפנדיק זיי עפּעס וואָס צו עסן.

אין געטאָ איז געשאַפן געוואָרן אַ בעקעריי, ביי קרישטאַל אין קעלער, ווו מען האָט געבאַקן ברויט פאַר די יידישע באַפעלקערונג, פון דעם מעל וואָס מען האָט צונויפגענומען אין געטאָ.

אַזוי האָט זיך ביסלעכווייז צוריק נאָרמאַליזירט דאָס לעבן אין געטאָ, ווו מען האָט פאַרגעסן שוין דעם ערשטן פּאָגראָם און ווידער געאַרבעט, און ווידער געהאַט שלאָפלאָזע נעכט צוליבן ביטערן גורל וואָס דערוואַרט אונז מאָרגן. מיר האָבן געוואוסט, אַז דער טאָג וועט קומען, און מען איז געגאַנגען צו דער אַרבעט, ווייל קיין אַנדער ברירה איז ניט געווען, און ס'איז נישט געווען וווהין צו לויפן.

ביי די טויערן פון געטאָ איז די אוקראַיינישע פּאָליציי ניט אָפּגעשאַפט געוואָרן, און זיי האָבן גוט אַכטונג געגעבן מען זאָל חלילה ניט אַריינברענגען אַ ביסל קאַרטאָפל. אָבער מיר האָבן זיך דאָך אַן עצה געגעבן.

אין דער נישט באַוווינטער זייט פון געטאָ זענען אַרומגעגאַנגען גרופּעס יידן און צונויפגענומען דאָס גוטס און עס אָפּגעבראַכט אין דער רויטער שול. און ווען דאָרט איז שוין געווען פול, האָט מען אָפּגעפירט דאָס יידיש פאַרמעגן דאָרט ווו עס איז געווען דער יידישער אַרבעטס־אַמט; דאָרט האָט מען אָנגעפילט מיט יידיש גוטס אַלע צימערן.

אין דער רויטער שול איז די אַרבעט געגאַנגען מיטן גאַנצן ברען. עטלעכע יידן בראש מיט שלמה פויקער און שלום בורשטין האָבן אָנגעפירט מיט דער אַרבעט, געוויינלעך אונטער קודישעס השגחה. אַ גאַנצער שטאָב מיידלעך און עטלעכע מענער האָבן סאָרטירט די זאַכן, געוואַשן און געפּרעסט. יעדן טאָג איז דאָרטן געווען ווי אויף אַ יריד. פיל הויכע דייטשע באַאַמטע, אָפיצירן, ס־ס־לייט, אָפּט אויך דער געביטס־קאָמיסאַר, פלעגן קומען דאָרטן נעמען פון שענסטן און בעסטן, בכדי צו שיקן מתנות פאַר זייערע משפחות קיין דייטשלאַנד. ספּעציעל גוטע זאַכן, פּאַקענע און קאַראַקולענע פוטערס, שטאָפן און זיידענע וועש, פלעגט אויסטיילן לויט זיין איינזען דער געביטס־קאָמיסאַר. דעם געביטס־קאָמיסאַרס קאָקאַנקע „אננא" האָט שוין נישט געוווּסט וואָס יעדן טאָג אָנצוטאָן. די בעסטע דאַמען־שניידער האָבן איר גענייט און ס'איז נישט געווען מעגלעך איר צופרידן צו שטעלן, אַלץ האָט נישט געטויגט.

ספּעציעלע צימערן זענען געווען פאַרנומען מיט שוכוואַרג, וואָס מען האָט געבראַכט צוריק פון די גריבער און פון שטאָט. אויפן הויף האָבן זיך געוואַלגערט קאַסטנס מיט זילבערוואַרג, געפעס, מעסערס. אַנטיקע יידישע מנורות און הענגלאָמפּן, זילבערנע און מעשענע סאַמאָוואַרן, פּרימוס־מאַשינקעס, און פאַרשיידענע כלים. אַלץ האָט זיך געוואַלגערט אויפן הויף פון דער „בלוטיקער רויטער שול", ווייל אין די צימערן איז שוין קיין אָרט נישט געווען.

עטלעכע מאָנאַטן פאַרן ערשטן פּאָגראָם האָט זיך גערודערט אין דעם אַמאָליקן פּוילישן גרויסן גאַלאַנטעריע־געשעפט, וואָס איז געשטאַנען לײדיק די לעצטע צײט. מען האָט צוגעגרייט דאָס געשעפט פאַר פרישע סחורה. מיט גרויסע „לבנה־אותיות" — „האַמבורג—וולאַדימיר" האָט מען אָנגעזאָגט אַז מען רעכנט זיך, אַז די דײטשן וועלן ברענגען סחורות פון האַמבורג פאַר דער לודמירער באַפעלקערונג. אָבער ווער האָט זיך געקאָנט ריכטן, אַז דאָס געשעפט איז צוגעגרייט געוואָרן פאַר די יידישע צוראַבירטע סחורות און אַז נאָכן פּאָגראָם וועט מען דאָרט פאַרקויפן די ביליקע זאַכן, וואָס עס האָט נישט געלוינט צו שיקן קיין דײטשלאַנד. די איבערגעבליבענע פון די דײטשן סחורות זענען געוועזן באַשטימט ספּעציעל פאַר פּאָליאַקן און דאָרפס־פּויערים מיט ספּעציעלע שײנען פון אַרבעטס־אַמט. דאָס יידישע האָב און גוטס, שטוב־זאַכן און שפּייז־זאַכן, איז דאָרטן געשיקט געוואָרן פון דער רויטער שולע.

אין פענצטער פונעם געשעפט איז ספּעציעל געווען געשריבן:

„פאַר יידן אײנטריט פאַרבאָטן!"

און ניט אײנמאָל האָט מיר געוויטאָגט דאָס האַרץ זעענדיק ווען כ׳פלעג דאָרט פאַרבײגײן, ווי די שונאים אונזערע טראָגן אַרויס פון געשעפט אונזער גוטס, וואָס אונזערע עלטערן, אונזערע באָבעס און זיידעס האָבן אַזוי פיל יאָרן אויף זיי געהאָראָוועט, בכדי צו פאַרזיכערן דאָס עקזיסטענץ פון זייערע קינדער.

אין דער נישט־באַווינטער געטאָ איז אָפט מאָל אויסגעבראָכן שריפות. דאָס האָבן די קריסטן בײנאַכט געראַבֿעוועט און געזוכט איבערגעבליבענע יידיש גוטס. גייענדיק אומפאָרזיכטיק מיט ליכט, האָבן זיי אָפט מאָל פאַראורזאַכט שריפות. דער געביטס־קאָמיסאַר האָט דעריבער באַשטימט יעדע נאַכט אַ וואַרטע פון יידן, זיי זאָלן היטן פון גנבות און שרפות.

די אָרגאַניזירטע יידישע חברה, האָבן געוואָלט פאַר יעדן פּרייז אַרײנברענגען אין געטאָ געווער, בכדי צו קענען כאָטש זיך נוקם זײן אין פאַל פון טויט — זיי האָבן געוואָלט זיך כאָטש נוקם זײן דורכן אונטערצינדן די יידישע הײזער, בכדי אַלץ זאָל אַוועקגײן מיטן רויך, און בכדי אונזער פאַרמעגן זאָל אין די שונאים׳ס הענט ניט אַרײנפאַלן.

אַ גרויסע שריפה איז אויסגעבראָכן יום־כיפּור ביי נאַכט תש״ב. אַ קלײנע גרופּע יידן, האָבן מיר זיך פאַרזאַמלט אין אַ צימער פון אונזערן אַ חבר. אין פונקט ווען מען האָט מיט גרויס געוויין געזאָגט כל־נדרי, איז אויסגעבראָכן לעבן דער שול אַ גרויסע שריפה. די אוקראַינער זענען אַרײן אין געטאָ און אונז אַרויסגעטריבן לעשן דאָס פײער. ווער עס האָט זיך קעגנגעשטעלט איז רוצחות׳דיק געשלאָגן געוואָרן. עס זענען דעמאָלסט פאַרברענט געוואָרן עטלעכע גרויסע מויערן, צווישן זיי מײן זיידנס מויער, ווו עס האָבן לעצטנס געוווינט מײנע עלטערן.

די גרויסע שול איז געבליבן שטײן, און שטײט נאָך ביז הײנט אַלס סימבאָל און זכר פון אַ יידישן ישוב. די טירן און פענצטער זענען נישטאָ, צעבראָכן. באַשמוצט איז געוואָרן אויך איר הייליקייט. די אוקראַינישע באַנדעס האָבן די ספר־תורה׳ס פאַרברענט, די ספרים צעריסן. די ווענט זענען געבליבן, און עס פינקלען נאָך פון ווייטן די יידישע אותיות פון אַמאָליקן יידישן גביר און נדבן ישראל שולמאַן, וואָס האָט די שול פאַרריכט, און געלאָזט זײן נאָמען אויף דער שול אָנשרײבן. די צוויי גרויסע „מגן־דוד"ס, וואָס האָבן די גאַס באַלויכטן יאָרנלאַנג, זענען לויט אַ באַפעל, נאָכן צווייטן פּאָגראָם אַראָפּגענומען געוואָרן און איבערגעגעבן געוואָרן דאָס ביסל איבערגעבליבענע יידן צו באַהאַלטן. מיר זאָלן עס אַלס אָנדענק האָבן — האָט דער דײטש געשמייכלט און געזאָגט צו קודישן — „פון אייער הייליקן טעמפּל".

מיר האָבן זיי באַהאַלטן, אָבער ביים לעצטן, דריטן פּאָגראָם, זענען זיי פאַרלוירן געגאַנגען צוזאַמען מיטן ביסל יידן.

פונעם באַוווסטן מפורסמדיקן לודמירער רבין נחומ׳צע ז״ל, וואָס מ׳פלעגט פון דער גאַנצער סביבה קומען צו אים מיט קוויטלעך, און וועלכער איז פאַר דער מלחמה נפטר געוואָרן, איז איצט נאָכן ערשטן פּאָגראָם געבליבן אַ זון, אַ קאַליקע אויף די פיס. ער איז געווען ממלא מקום פון זײן פאָטער. די עטלעכע חסידים, וואָס זענען איצט געבליבן האָבן אים אײנגעאָרדנט אין אײנע פון די דערלויבטע הײזער. די אויפגאַבע פון אים און פון זײנע חסידים איז באַשטאַנען אין צונויפנעמען די פאַרברענטע ספר־תורה׳ס און הייליקע ספרים. מען האָט אים געזען טאָג־טעגלעך זיך אַרומדרייען, מיט זײנע מענטשן, אין באַגלייטונג פון אַ וועגעלע, ווו זיי פלעגן צונויפזאַמלען די צעריסענע ספרים, טליתים, תפילין, צעריסענע שטיקער פאַרמעט פון די ספר־תורה׳ס, וואָס האָבן זיך געוואַלגערט אין די גאַסן פון געטאָ. זיי האָבן מיט גרויס יראת־הכבוד און ליבשאַפט געהאָפט מיטן גרויסן בטחון, אַז דער השם יתברך וועט זיך מרחם זײן, און דאָס ביסל איבערגעבליבענע יידן וועלן דאָך בלייבן לעבן און וועלן קענען אויסנוצן די אַלע איבערגעבליבענע ספרים נאָכן גרויסן חורבן.

בין מנחה למעריב פלעגן זיך ביי ר׳ נחומ׳צ׳ס זון פאַרזאַמלען עטלעכע יידן, פאַריאַוש׳דיקע, פלעגט ער זיי טרייסטן:

— מען דאַרף תשובה טאָן, מיר האָבן צו פיל געזינדיקט, און מיר דאַרפן פאַר אונזערע זינד אָפּקומען. אָבער אַ צו גרויסע שטראָף גיט אונז דער רבונו של עולם. פאַר אונזערע זינד לײדן נעבעך אונזערע קינדער, וואָס האָבן נאָך גאָרנישט געזינדיקט, מיר דאַרפן איצט תשובה טאָן. אויף מײן טאַטעס קבר קענען מיר איצטער ניט גײן, אָבער איך בין זיכער, אַז מײן טאַטע רוט ניט איצטער אין קבר, זײנע קולות רײסן זיך פאַרן כסא הכבוד, און בעטן רחמים, תשובה פאַרן ביסל עם ישראל!

און נאָך מעריב האָט מען יעדע נאַכט פסוקים תהילים געזאָגט, מיטן איכה ניגון, מיטן וויינענדיקן קול פון תשעה־באב.

איך האָב זיי מקנא געווען דאָס ביסל יידן צוזאַמען מיט נחומ׳צ׳ס זון, וואָס האָבן נאָך געהאַט דעם גרויסן בטחון, אַז דער רבונו של עולם וועט סוף כל סוף דערהערן זייערע תפילות און מבטל מאַכן די גזירות.

די טאָג טעגלעכע אַרבעט אין געטאָ האָט ווי פריער פאַרטומלט די רעשט ביסל איבערגעבליבענע, אַזוי אַז עס איז ווידער קיין צײט נישט געווען זיך צו מאַכן אַ קלײנעם דין וחשבון פון דער איצטיקער ביטערער לאַגע, וואָס איז

מיט יעדן טאָג אַלץ מער פאַרכמאַרעטער און פאַרוואָלקנטער געוואָרן. דער פּחד פאַרן ביטערן פינצטערן מאָרגן האָט גע־בראַכט שלאָפלאָזע נעכט. מען איז די גאַנצע נעכט אַרומגע־גאַנגען און אויסגעקוקט אויפן מאָרגן, ער זאָל קומען אָן אַ פרישן פּאָגראָם.

מענטשן האָבן זיך אָנגעהויבן שושקען, שמועסן, מען האָט מורא געהאַט פון מויל דאָס וואָרט אויסצורעדן, אַז מען ריכט זיך אויף אַ נייעם פּאָגראָם.

מיר האָבן אָנגעהויבן זוכן פאַרשיידענע וועגן צו אַנט־לויפן. מיר האָבן געהערט וועגן פּאַרטיזאַנער, אָבער ווו גע־פינען זיי זיך האָבן מיר בשום אופן נישט געקענט זיך דער־וויסן. שליחים פון אונז, וואָס מיר האָבן אַרויסגעשיקט, פאַר־שטענדלעך, אָן קודישעס וויסן, זענען צוריקגעקומען אָן אַן ענטפער. מיר האָבן געהערט, אַז אין די פּאָלעסיער וועלדער געפינען זיך פּאַרטיזאַנער, אָבער דער וועג אַהין איז געווען נישט דערגרייכבאַר, געפערלעך. עס האָבן דאָרט געבושעװעט די אוקראַיינישע באַנדעס, און ווען זיי האָבן געטראָפן אַ יידן, האָבן זיי אים לעבעדיקערהייט אויסגעשניטן די צונג און אַרויסגענומען די אויגן.

אַלע וועגן זענען פאַר אונז געווען פאַרמאַכט, און מיר האָבן געמוזט זיך צוגעוווינען צום געדאַנק, אַז מיר מוזן זיצן און וואַרטן אויף אונזער גורל.

איין טאָג האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז מען גראָבט נייער גריבער אין פּיעטידין. אין געטאָ איז געוואָרן אַ טומל. מיר האָבן דאַן אַרויסגעשיקט אַ קריסטלעכן שליח, ער זאָל אונז ברענגען אַ ריכטיקע ידיעה, וואָס עס טוט זיך אין פּיע־טידין. די קלאַנגען האָבן זיך טאַקע באַשטעטיקט, אָבער זיי האָבן געזאָגט, אַז די גריבער זענען נישט פאַר אונז, נאָר פאַר די רוסישע מלחמה־געפאַנגענע, וואָס זענען ביי אונז אין שטאָט געווען איבער 20 טויזנט. מען האָט זיי ביסלעכ־ווייז אויסגעשאָסן, פריער די געזונטע און נאָכדעם די קאַ־ליקעס. הונדערטער זענען געשטאָרבן פון הונגער, קעלט און טיפוס. מען האָט זיי אויסגעשאָסן אַ ביסל אין פּיעטידין און אַ ביסל לעבן די קאַשאַרן, ווו זיי זענען געווען הינטער פאַר־צוימונגען אין פיל ערגערע באַדינגונגען ווי די יידן.

טאָג טעגלעך האָט מען געקענט זען די רוסישע געפאַנ־גענע ווי מען האָט זיי אונטער אַ שטרענגער וואַך געפירט צו דער אַרבעט. אָפּגעריסענע רוסישע שינעלן, הילצערנע שיך, וואַטאָווע היטלען מיט גרויסע נומערן אויפן האַלדז. ווען עמעצער פון זיי האָט זיך איינגעבויגן אויפצוהויבן אויפן וועג אַ שטיקל פּאַפּיר, אָדער אַ פאַרפוילט עפּעלע, וואָס האָט זיך געוואַלגערט, האָט מען אים מכות רצח געשלאָגן, און ווען איינעם פון זיי איז אין מיטן וועג נישט גוט געוואָרן, פאַר־חלשט פון הונגער, און געפאַלן, האָט מען אים גלייך אַ קויל אין קאָפּ געגעבן, און די חברים האָבן אים געמוזט נאָכהער טראָגן ביז אַ באַשטימטן אָרט, ווו מען האָט אים ווי אַ הונט אין גרוב אַריינגעוואָרפן.

שרעקלעך האָט דאָס געווירקט אויף מיר, ווען כ'האָב געזען ווי דאָס רוסישע פאָלק ליידט אַזוי שרעקלעך, צוגלייך מיט אונז.

ווען איך האָב שפּעטער. נאָכן צווייטן פּאָגראָם געאַרבעט עטלעכע מאָל ביי די קאַשאַרן, ווו עס האָבן זיך געפונען די רוסישע געפאַנגענע, ווען פון זיי איז שוין קיין זכר נישט געווען, האָב איך געזען אונטער וואָס פאַר אַ דראָטן־פאַר־צוימונג מען האָט זיי געהאַלטן. דאָרט זענען געווען דריי דראָט־פאַרצוימונגען, פּונקט ווי מען וואָלט דאָרטן געהאַלטן, ניט־מענטשן, נאָר חיות. דאָך זענען פון זיי אייניקע אַנטלאָפן, מאַכנדיק אונטערערדישע גריבער. ווען מען האָט זיי גע־כאַפּט, האָט מען אַלס שטראָף אייניקע געהאָנגען און די אי־בעריקע דערשאָסן.

די יידיש־רוסישע זעלנער, וואָס זענען געפאַנגען גע־וואָרן, האָט מען די ערשטע טעג נאָך זייער איבערפירן אַהער, אויסגעשאָסן, אַ טייל האָט מען אויף פאַרן טויט געפּייניקט.

דער סאַדיזם פון די דייטשן איז געווען גרויס. די קאַ־ליקעס פון צווישן די רוסישע געפאַנגענע האָבן זיי געהיילט אין די שפּיטעלער, בכדי מען זאָל זאָגן אין דער וועלט, אַז זיי היילן געפאַנגענע. אָבער נאָכהער, האָט מען די קאַליקעס מחנות'ווייז געפירט אויף וועגעלעך, אָן פיס און אָן הענט, קיין פּיעטידין, און אויסגעשאָסן זיי. איין גרוב פון פּיעטי־דין איז טאַקע אַ בשותפות'דיקע: אַ האַלבע גרוב איז אָנגע־פילט מיט רוסישע געפאַנגענע און אַ צווייטער העלפט מיט יידן.

פרישע פאַך־אויסווייזן אין קליינעם געטאָ

אין אַ שיינעם פרימאָרגן האָט זיך אין געטאָ פאַרשפּרייט אַ ידיעה: פרישע, בלויע־„פאַך־אויסווייזן" פאַר פאַכמענער, וועלכע וועלן אַריבערגיין וווינען אין אַמאָליקן „לעבעדיקן־געטאָ".

אין איין אויגנבליק איז די ידיעה פאַרשפּרייט געוואָרן אין קליינעם געטאָ, און עפּעס האָט זיך אָנגעהויבן רודערן, מענטשן זענען געלאָפן אַהין, אַ הער. מען האָט אָנגעהויבן זיך נאָכצופרעגן וואָס דאָס באַדייט, און מען איז געקומען צו דער דעה, אַז דאָס אויף וואָס מען האָט זיך געריכט, וועט פאָרקומען: מען ריכט זיך יעדן טאָג אויף אַ נייעם פּאָגראָם.

קודיש האָט דעם עולם באַרואיקט, אַז עס וועט חלילה גאָרנישט פּאַסירן, ער האָט אַליין גערעדט מיטן געביטס־קאָ־מיסאַר, און אונז, די געטאָ־פאַכלייט, וואָס האָבן אים געגעבן שיינע מתנות, פאַרזיכערט ער, דער געביטס־קאָמיסאַר פול־שטענדיקע רו.

אַזוינע פּאַפּירלעך צום לעבן, שיינען, האָט קודיש באַ־קומען אין צאָל פון 500, און ער דאַרף אַליין אויסקלייבן די אמתע פאַכמענער, און זיי איינאָרדנען לעבן דער רויטער שולע, ווו זיי וועלן ארבעטן פאַר דער רעגירונג.

טראָץ דעם, וואָס דער עולם איז שוין געווען אָפּגעבריט פון די פריערדיקע פאַך־אויסווייזן, האָט מען איינגעלייגט וועלטן, ביז מען האָט זיי באַקומען. און דער סוף, האָבן מיר דאָך געזען, אַז ער האָט קיינעם ניט אויסגעמיטן, דאָך איז דער מענטש פאַרנאַרישט, ווען מען טרינקט זיך כאַפּט מען זיך דאָך אויך אָן אַ שטרוי. און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פריש געיעג, אַ פריש לויפעניש, מען איז נאָכגעגאַנגען קודישן און שיינקעסטלען און יעדער איינער האָט געטענהט, אַז ער איז אַ גוטער מאָלער, אָדער אַ גוטער שוסטער: — פאַר וואָס קומט מיר נישט קיין אויסווייז, איך וועל ניט שווייגן, כ'וועל לויפן צום פריץ.

קודיש האָט פאַר קיינעם ניט מורא געהאַט, מען האָט געציטערט פאַר אים. און אין געטאָ האָט זיך געטומלט, מען האָט זיך געקריגט, געשריען לעבן דעם ביוראָ, ווו מען האָט אַרויסגעגעבן די אויסווייזן פאַרנאַכט נאָך דער אַרבעט. נישט יעדער איינער האָט אָבער זוכה געווען צו באַקומען דעם צעטל פון אַרבעט.

נישט יעדער וואָס האָט זוכה געווען צו באַקומען דעם פאַך־אויסווייז האָט זיך געאײלט אַריבערצוגיין ווינען אין יענעם געטאָ. דאָ האָבן פילע זיך שוין געגרייט באַהעלטענישן אין פאַל אויב עס וועט אויסברעכן דער פּאָגראָם. און דאָרטן דאַרף מען ערשט פריש אָנהויבן זוכן, גראָבן און מאַכן זיך אַ כּריש באַהעלטעניש. בכלל האָט מען קיין גרויס צוטרוי צו דעם פּאַפּירעלע ניט געהאַט.

מיר האָבן אין דער שטיל אָפּגעהאַלטן עטלעכע באַראַטונגען, וועגן קעגנשטעלן זיך און זיך נוקם זיין אין פאַל אויב עס וועט האַלטן שלעכט.

אין די דערפער איז נישטאָ ווו צו גיין. די פּויערים האָבן מורא פאַר זיך. יעדן זונטאָג ווערן זיי געוואָרנט אין קלויסטער פונם גלח, ניט אויסצובאַהאַלטן קיין יידן, די גרעסטע שונאים זייערע. אין די וועלדער איז ביטער, מען זוכט, מען באָמבאַרדירט, און דער עיקר — ס׳איז נישטאָ קיין עסן און קיין וואַסער.

און דאָ אין געטאָ איז יעדן טאָג די לאַגע געוואָרן שווערער, מען האָט זיך געריכט אויפן פינצטערן מאָרגן.

בײנאַכט, אויסער די יידישע שומרים, וואָס האָבן געהאַט דעם נישט באַוווינטן געטאָ פון שריפות, האָט מען אויך געקענט זען אַרומגיין מענטשן, וואָס האָבן זיך מורא געהאַט צו לייגן שלאָפן, מען האָט זיך געריכט, אַז היינט, מאָרגן וועט מען אַרומשטעלן דעם געטאָ מיט פּאָליציי און די אַקציע וועט זיך אָנהויבן.

געציילטע מענטשן זענען אַוועק פון געטאָ, זיי האָבן פאַר גוט באַצאָלטע פּרייזן, פאַר גאָלד און טייערע חפצים, זיך באַהאַלטן ביי היימישע קריסטן. אָבער דאָס זענען געווען געציילטע. דער רעשט מענטשן, וואָס האָבן געאַרבעט אין גרויס דחקות און אָרעמקייט זענען פאַר׳יאושט געזעסן און געוואַרט.

ביסלעכווייז זענען אַריבער אין יענעם געטאָ געציילטע משפחות, איינצלנע וואָס האָבן באַקומען דאָס צעטעלע. קיינער האָט זיך נישט געריכט, אַז ווען עס וועט עפּעס פּאָרקומען, זאָל דאָרט אויסגעמיטן ווערן. מען האָט געמיינט, אַז דאָס איז ווידער אַ שפּיצל, נישט צו אַנטלויפן, נישט מאַכן קיין פּאַניק אין געטאָ.

אָבער דאָס מאָל איז גראָד געווען פאַרקערט. ווער עס איז געווען דאָרט אין יענעם געטאָ איז געבליבן לעבן צייטווייליק. און דאָ איז דורכגעפירט געוואָרן אין אַ שיינעם פרימאָרגן אַ פרישע אַקציע אויף אונז.

קודיש און שיינקעסטל האָבן אונז פאַרראַטן!

טראָץ דעם וואָס קודיש האָט באַקומען פינף הונדערט אויסווייזן צוצוטיילן צווישן די פאַכמענער, האָט ער די לעצטע מינוט נאָר אויסגענוצט — (ווי מען איז שפּעטער געוויר געוואָרן) — 365 אויסווייזן, וועלכע זענען אויסגעטיילט געוואָרן: מער קיין פאַכמענער זענען נישט געווען.

די לעצטע צוויי טעג האָט זיך שטאַרק געטומלט אין געטאָ. דאָס איז געווען מיטוואָך און דאָנערשטיק דעם 11־טן און 12־טן נאָוועמבער 1942. קודיש האָט ווייזט אויס, שוין פריער געוווּסט, אַז דער פּאָגראָם וועט פאָרקומען. און ער האָט זיינע ידידים געהייסן זיך אַריבערכאַפּן אין יענעם געטאָ. ווען מען האָט אים געפרעגט, האָט ער פאַרזיכערט אויף גאַנצע הונדערט פּראָצענט אַז לעת עתה וועט גאָרנישט פאָרקומען, און מען קען שלאָפן רואיק.

— יידן, כל זמן איך בין מיט אייך, וועט אייך גאָר געשען!

דאָך האָט דאָנערשטיק דעם 12־טן נאָוועמבער געהערשט אַ שפּאַנונג אין געטאָ. מענטשן זענען געלאָפן אַהין און צוריק, מען האָט נישט געוווּסט וואָס צו טאָן. אַ סך מענטשן האָבן געהאַט דאָ גוטע באַהעלטענישן. פאַרנאַכט, ווען דאָס לויפעניש האָט זיך אָפּגעשטעלט, האָט מען זיך באַרואיקט אַ ביסל און בפרט ווען מען האָט געזען, אַז קודיש מיט שיינקעסטל זיצן זיך פראַנק און פריי אין ביוראָ אָדער אין מאַגאַזין פון די בעסערע זאַכן, וואָס האָט זיך געפונען אין געטאָ ספּעציעל פאַרן געביטס־קאָמיסאַר. דער לעצטער פלעגט יעדן מאָל קומען מיט הויכע אָפיצירן און אַרויסטראָגן גוטע שטאָכן, לעדער אויף שטיוול, פערסישע טעפּיכער, קאַראַקולנע מאַנטלען, וואָס זענען צונויפגענומען געוואָרן אין די יידישע הייזער.

און ווער האָט זיך געקענט ריכטן, אַז זיי האָבן שוין פריער געוווּסט, אַז מאָרגן פרי הויבט זיך אָן ווידער דער צווייטער פּאָגראָם, און זיי האָט דער געביטס־קאָמיסאַר געהייסן ספּעציעל בלייבן, בכדי די יידן זאָלן זיך ניט צעלויפן. קיינער האָט זיך ניט געקענט ריכטן, אַז זיי וועלן אָפּנאַרן זייערע אייגענע ברידער.

דער צווייטער פּאָגראָם. פרייטיק פרי דעם 13 נאָוועמבער 1942

דאָנערשטיק ביינאַכט. אין געטאָ איז שטיל. אַ פינצטערע נאַכט. דער הימל איז פאַרכמאַרעט, אַ דראָבנער רעגנדל טריפט. ביים טויער פון געטאָ שטייט ווי אַלע מאָל די וואַרטע. מענטשן רוען נישט אין געטאָ. מען ריכט זיך אויף עפּעס, אָבער דאָך קען מען נישט גלויבן, אַז מאָרגן זאָל דאָס פאָרקומען. אַלע קוקן אויף קודישן, וואָס דרייט זיך נאָך אַרום שפּעט אין אָוונט. קאָנטראָלירט אַליין די וואַרטע, זי זאָל זיין אין אָרדנונג. נאָכדעם גייט ער שלאָפן. און פאַרזיכערט דעם עולם, אַז היינט וועט גאָרנישט געשען.

מענטשן כאַפּן זיך אַריבער אין יענעם געטאָ, און קומען צוריק אַהער. מען ווייס אַליין ניט וואָס צו טאָן. קודיש און שיינקעסטל שלאָפן דאָ, וועט דאָך קיין שלעכטס נישט געשען.

אין לאַגער ביי נאַכט ווערט פון מינוט צו מינוט רואיקער. מענטשן שלאָפן אָנגעטאָן, מען רעדט, מען דיסקוטירט.

אַרום פיר פאַרטאָג לויפט איינער אַריין און שרייט נישט מיט זיין קול:

— חברה, מיר זענען פאַרלוירן. מיר זענען אַרומגעשטעלט פון אַלע זייטן, נישטאָ איצט ווו צו לויפן. מיר זענען פאַרלוירן, פאַרלוירן!

עס איז ניט איבערצוגעבן, וואָס עס האָט זיך געטאָן אין לאַגער און אין געטאָ. איך כאַפּ זיך אויף. לויף אַראָפּ אין הויף, אין גאַס. שוואַרץ פון מענטשן. ווי ווילדע חיות אין אַ שטייג לויפט מען אַרום. מיר זענען אַרומגעשטעלט יעדן האַלבן מעטער מיט דער אוקראַיִנישער פּאָליציי, מיט די ביקסן גרייט צו שיסן, ווער עס וואַגט אַריבערטרעטן אַ טריט אויסערן געטאָ. מען רייסט זיך צו דעם נישט באַוואַכטן געטאָ. אָבער אומזיסט, יעדער וועג איז פאַרשטעלט.

ווי איך האָב זיך שפּעטער אינפאָרמירט, איז דריי אַ זייגער ביינאַכט געקומען דער געהילף פון געביטס־קאָמיסאַר, קראַוזע, און אַריבערגענומען די וואַרטע אין צווייטן געטאָ, מיטן אויסרייד אַז מען וויל באַגנבענען די רויטע שולע: ער נעמט זיי צו הילף.

מורא האָבנדיק זיי זאָלן דאָ נישט אויפוועקן דעם עולם ביים אַרומשטעלן מיט פּאָליציי דעם געטאָ. און אַרויסנעמענדיק קודישן מיט שיינקעסטעלן פון געטאָ, איז מיטן אויגנבליק דער געטאָ אַרומגערינגלט געוואָרן, בכדי דורכצופירן אויף אונז די צווייטע אַקציע.

ווידער בין איך אין תפיסה צום שיסן!

מיר זענען אַ גרופּע חברים אַראָפּ זוכן קודישן, אָבער אומזיסט, קיין זכר פון אים איז נישט געווען. מיר אָרגאַניזירן זיך דורכצורייסן די קייט פון דער פּאָליציי און אַריבערגיין אין צווייטן, נאָך נישט באַוואַכטן געטאָ. קוילן פון אַלע זייטן באַגעגענען אונז. פילע פון אונז פאַלן. עס הערט זיך פון אונז דער געשריי: הורא, הורא, אַ טויט די דייטשן, די אוקראַיִנישע פּאָליציי, די בעסטיעס. און מיר רייסן זיך דורך. עס הערן זיך געשרייען פון פאַלנדיקע חברים. מיר קוקן זיך נישט אום און לויפן ווייטער. אָבער דאָרט איז ווידער געווען באַוואַכט, און ווידער באַגעגנט מען אונז מיט פייער. ווי ווילדע לויפן מיר פון אָרט צו אָרט, נישט געפינענדיק קיין באַהעלטעניש. זיי, די פּאָליציי רירן זיך נישט פון אָרט, נאָר זיי שיסן פון אַלע זייטן. עס איז שווער צו לויפן. די עטלעכע שמאָלע געסלעך זענען פול מיט מענטשן, וואָס זוכן אַ שטיקל באַהעלטעניש פאַר זיך. מיר לויפן דורך אין לאַגער, וואָס איז ליידיק פון מענטשן, און מיר כאַפּן זיך אַריין אין אַ קעלער אונטערן לאַגער, ווו דער אַריינגאַנג איז געווען דורכן שוועל, וואָס האָט זיך אויפגעהויבן, און צוריק זיך אויטאָמאַטיש פאַרמאַכט. דאָס איז פריער אַזוי צוגעגרייט געוואָרן.

מיר האַלטן איין דעם אָטעם. עס הערן זיך קולות פון דער זשאַנדאַרמעריע. וואָס שרייען און געוואַלדעווען. מען טראָגט אַרויס אויף אַן אויטאָ די סחורה פון די לאַגער־מאַגאַזינען. עס הערן זיך שטימען פון מענטשן וואָס בעטן זיך מען זאָל זיי באַפרייען, שטימען פון פרויען, קינדער, וואָס שעלטן די יידן, שלאָגן זיך.

דאָס אַלץ מישט זיך צונויף אין אַגרויסן געשריי, וואָס דערטראָגט זיך צו אונז אין קעלער. מיר ליגן שטיל, האַלטן איין דעם אָטעם, און שווייגן. מיר הערן שווערע טריט אויף אונזערע קעפּ. מיר הערן ווי מען רייסט, מען זוכט, מען קלאַפּט אין די ווענט: מען זוכט אונז. פּלוצים ווערט ליכטיק ביי אונז אין קעלער. זיי האָבן די שוועל אַנטדעקט, אויפגעהויבן זי און עטלעכע מאָל אַריינגעשאָסן און געשריען: „אַרויסגיין, ווען ניט — שיסן מיר ווייטער!"

די פרויען, וואָס זענען מיט אונז געווען דערשראָקן זיך און לויפן אַרויס פון קעלער. עטלעכע פון אונז בלייבן, און מיר ווילן נישט אַרויסגיין. האָבן די זשאַנדאַרמען מורא געהאַט און שיקן אַראָפּ אַ אוקראַיִנער. מיר דרייען אים אויס דעם ביקס און הויבן אָן מיטן ביקס אים צו שלאָגן. מיר האָבן נישט וואָס אָנצווערן, אַלץ איינס דערוואַרט אונז דער טויט. דער אוקראַיִנער האָט אָנגעהויבן שרייען, צו אים זענען געקומען צו הילף נאָך עטלעכע, און מיר האָבן געמוזט אַרויסגיין פון קעלער. אונז האָבן שוין באַגעגנט מיט אויסגעשטרעקטע רעוואָלווערן אַ סך פּאָליציי־אַגענטן, זשאַנדאַרמעריע און אָפיצירן.

— די הענט אין דער הויך, שווײַנעץ, יידן פאַרפלוכטע!

— שרייען צו אונז די זשאַנדאַרמען. און מיט אויפגעהויבענע הענט בלייבן מיר שטיין אין דער רייע מיט נאָך פיל יידן, וואָס מען ברענגט פון אַלע זייטן.

דער אוקראַיִנער, וואָס מיר האָבן אים געשלאָגן, האָט גערעדט, געמאַכט מיט די הענט פאַר די זשאַנדאַרמען, אָבער זיי האָבן אים ניט פאַרשטאַנען אין דעם גערודער מיט די קולות פון אַרום און אַרום. האָט מען אים נישט אויסגעהערט און געשריען צו אים:

— שווייג. גיי צו דיין אַרבעט. איצט איז קיין צייט נישטאָ.

זיי האָבן די אוקראַיִנער אויך פיינט געהאַט, זיי פלעגן זיי אָפט אָנרופן שווײַנעץ, אָבער זיי אויסגענוצט ביים דורכפירן די אַקציעס איבער אונז.

איך שטיי צו צו דער שורה מיט די הענט אין דער הויך, און קוק זיך אַרום, מאין יבוא עזרי. וואָס טוט מען ווייטער, ווי דרייט מען זיך אַרויס פון זייערע הענט. איך קוק זיך אַרום און זע עטלעכע באַקאַנטע חברה, וואָס דרייען זיך אַרום פראַנק און פריי מיט דער פּאָליציי. עס וווּנדערט מיך. צווישן זיי מיינס אַ באַקאַנטער, חבר אברהם אהרן צווילין. ווען ער דערזעט מיר, לויפט ער צו און דערציילט מיר פון ווייטנס:

— איך בין שוין געווען אין תפיסה, מיך און נאָך עטלעכע האָט מען באַפרייט, ווייל מיר האָבן די בלוי־ווייסע אויסווייזן, וואָס מיר האָבן יעצט באַקומען. די זשאַנדאַרמעריע גייט מיט אונז, און ווו אַ קעלער, שיקן זיי אונז אַריין זען צו ס'געפינען זיך דאָרטן מענטשן, ווייל זיי האָבן מורא אַליין אַריינצוגיין.

— מען דאַרף עפּעס טאָן פאַר דיר, שמואל, מען דאַרף דיך זען באַפרייען, כ'וועל ריידן מיטן מייסטער פון דער זשאַנדאַרמעריע — רופט ער זיך אָן צו מיר.

איך האָב נישט באַקומען דאָס צעטל, ווייל איך בין נישט קיין פאַכמאַן און נישט קיין באַקאַנטער פון קודישן. איך ציטער אויף אין גאַנצן. ווייזט אויס, אַז היינט איז דאָס פאַכצעטל, דער פאַך־אויסווייז יאָ עפּעס ווערט. און ווו נעמט מען היינט אַזאַ צעטל.

דער חבר רעדט מיטן מייסטער פון דער זשאַנדאַרמעריע, אַז איך האָב אַזאַ צעטל, נאָר אים נאָך נישט באַקומען, ער געפינט זיך ביי דעם ה' רעגאַל (רעגאַל איז געווען דער סעקרעטאַר וואָס האָט אויסגעשריבן די צעטלעך), און ער בעט מיך באַפרייען. דער מייסטער, וואָס האָט צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ, האָט מיר געהייסן אַרויסגיין צו אים. אָבער ווען עס

איז געקומען דער פאַרטרעטער פון געביטס־קאָמיסאַר און געפרעגט מיך וואָס איך שטיי דאָ, און ווען מיין חבר האָט אים געענטפערט דאָס דער מייסטער האָט דערלויבט, און אַז דאָס צעטל האָט ה׳ רעגאַל, האָט ער זיך צובייזערט און מיר געהייסן צוריקגיין צו דער ריי פון די יידן:

— דו בלייבסט לעבן, און ער וועט צום טויט געשלאָגן ווערן! — האָט ער צו אים אויסגעשריען אויף אַ קול. די אוקריינער האָבן גלייך מיר דערלאַנגט עטלעכע גוטע קלעפּ, און מיך געפירט ווידער אין דער ריי צווישן די יידן, מיט אויפגעהויבענע הענט.

ווען עס האָט זיך אָנגעזאַמלט אַ ביסל יידן, האָט מען אונטער אַ שטרענגער וואַך געפירט גלייך אין תפיסה אַריין.

איך האָב אויסגעדרייט דעם קאָפּ און באַמערקט ווי מיין חבר גיסן זיך טרערן פון די אויגן, אָבער ער האָט גאָרנישט געקענט טאָן.

אין תפיסה איז שוין געווען פיל מענטשן. די תפיסה, וואָס איז מיר געווען שוין באַקאַנט, און ליגט מיר גוט אין די ביינער, האָט מיך פונדעסטוועגן איצט שוין נישט געשראָקן. אין קאָפּ האָבן זיך נאָך געפּלאָנטערט פאַרשידענע געדאַנקען, אַז איך מוז אויף יעדן פאַל זיך אַרויסדרייען פון זייערע הענט.

די קולות און די געשרייען פון די קינדער און די פרויען, און די שטימען פון דער אוקריינישער פּאָליציי האָבן זיך צונויפגעמישט צוזאַמען. די אוקריינער האָבן צעטיילט באַזונער די מענער און די פרויען.

גאָטס צאָרן, וואָס איז אויף אונז אויסגעגאָסן געוואָרן, האָט נאָך ווי ס׳ווייזט אויס נישט אָנגעפילט דעם בעכער מיט טרערן. זייער קול ווערט נישט דערהערט.

איך פאַרליר נישט די האָפנונג און ווער באַפרייט פון תפיסה!

די אַכט טעג תפיסה וואָס איך האָב דורכגעמאַכט ביים ערשטן פּאָגראָם, האָבן מיר פיל געלערנט. און איצט קוק איך זיך אַרום ווו בין איך דאָ און וואָס דאַרף איך טאָן.

אין אַ באַזונדערן ווינקל שטיין זיך עטלעכע מענטשן באַזונדער און האַלטן אין די הענט בלויע צעטלעך, די פּאַך־אויסווייזן. איך רייס זיך צו זיי, און פרעג זיי וואָס איז דאָס. זאָגן זיי מיר, אַז זיי האָט מען געהייסן שטיין באַזונדער, מען וועט זיי באַפרייען, ווייל זיי האָבן די צעטלעך, וואָס קודיש האָט זיי לעצטנס געגעבן.

— מיר האָבן נישט געגלויבט, אַז די צעטלעך וועלן העלפן און מיר זענען דאָ פאַרבליבן, און דאָ האָט די זשאַנדאַרמעריע זיי געהייסן שטיין באַזונדער. וואַרטן זיי.

איך קלער נישט לאַנג און שטעל זיך לעבן זיי, און ווען דער אוקריינישער פּאָסטן פרעגט מיך, זאָג איך אַז איך האָב אויך אַ צעטל.

וואָס טוט מען, ווו נעמט מען אַ צעטל? דאָס שטיקל פּאַפּיר צום לעבן! נאָר גיי, שריי, דאָס וועט דאָך דאָ גאָרנישט העלפן.

ס׳קומען אַריין זשאַנדאַרמען און קאָנטראָלירן די עטלעכע מענטשן, און ווי געוויינלעך באַקום איך נאָך גוטע קלעפּ פאַר מיין שטיין דאָ אָן אַ צעטל.

עס ווערט באַפעלט דעם אוקריינישן פּאָסטן נישט צולאָזן דאָ קיינעם אָן אַ צעטל, נאָר ווער עס האָט אַ בלוי צעטל. איך כאַפּ זיך ווידער צו צו דער חברה, אַמפּער זיך מיטן פּאָסטן, אַז כ׳האָב אַ צעטל. און איך קלער, וואָס טוט מען? ווו נעמט מען אַ שטיקל בלויע פּאַפּיר, דערווייל פאַרן אוקריינער, ער קען דאָך נישט לייענען, וואָס כ׳וועל אים ווייזן וועט זיין גוט.

איך זוך אין די טאַשן און צום גליק געפין איך אַן אַמאָליקע בלויע ברויט־קאַרטע, וואָס מיר האָבן געהאַט אין די גוטע יאָרן פאַרן ערשטן פּאָגראָם. איך גלייך אויס די קאַרטע און האַלט זי אין דער הויך.

דער אוקריינער גלויבט אַז איך האָב אַ צעטל און לאָזט מיך שטיין. אָבער איך ווער ווידער אַרויסגעשטופּט פון פאַרטרעטער פון געביטס־קאָמיסאַר, וועלכער איז געקומען מיט אַן אייזערנעם העלם אויפן קאָפּ, מיטן האַקן־קרייץ אויף דעם אָרעם, מיטן גרויסן רעוואָלווער אין האַנט. ער איז אין קריגס־צושטאַנד. היינט הויבט זיך ווידער אָן די אַקציע אויף יידן. ער קאָנטראָלירט די צעטלעך. פאַר אים האָב איך דאָך ניט וואָס צו ווייזן. און ווידער ווער איך אַרויסגעשטויסן צו די איבריקע יידן, וואָס ווערן פון יעדער מינוט גרעסער אין צאָל. מען ברענגט אַלץ נייע גרופּעס פון געטאָ.

אָבער ווען איך באַמערק, אַז ער איז אַוועק, לויף איך ווידער אַריבער און שטעל זיך צו צו דעם ביסל יידן מיט צעטלעך. איך האַלט ווידער די בלויע ברויט־קאַרטע אין האַנט. איך ווייס אַליין ניט פאַרוואָס עס האָט מיר געטריבן אַהער, מיטן געדאַנק, אַז איך וועל דאָ געראַטעוועט ווערן.

די טויערן פון געטאָ רוען נישט, עס ווערן אַריינגעשליידערט אַלע מאָל מער מענטשן. די יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט ביים ערשטן פּאָגראָם, ווערן ווידער ווי הינט געכאַפּט און געבראַכט אין תפיסה צום טויט.

מען האָט געבראַכט אַ בחור אין גאַנצן שוואַרץ פון סאַזשע. ער איז געווען באַהאַלטן אין קוימען פון אַ בעקער. מען האָט אים פון דאָרט אַרויסגעשלעפּט. נישט קענענדיק אַרויס פון קוימען, האָט ער דאָרט זיינע שטיוול מיטן פוטערל איבערגעלאָזט, און מען האָט אים געבראַכט אַ באָרוועסן אין תפיסה. ער האָט דערציילט ווי אַזוי די אוקריינער האָבן אים געפונען און געוואָלט אין קוימען דערשיסן. ער האָט זיך געבעטן, אַז ער וועט אַליין אַרויסגיין. האָבן זיי איינגעשטימט. וויפל ער וואַשט זיך ביים ברונעם, ווערט ער נאָך אַלץ שוואַרצער. די אוקריינער לאַכן און שרייען צו אים, אַז אַלץ איינס דאַרף ער זיך שוין נישט וואַשן.

די עטלעכע מענטשן, וואָס זענען געשטאַנען מיט די פּאַך־אויסווייזן האָבן געקענט מיט זיך מיטנעמען אַ פרוי און קינדער. און יעדער איינער האָט אַריבערגענומען צו זיך אַ פרוי אָדער אַ קינד פון די געבראַכטע, אַבי צו ראַטעווען זיי.

איך שטיי ווי צעטומלט. מען שרייט צו מיר: ראַטעווע אַ קינד! און די קינדער האָבן שכל און שרייען: דו ביזט דאָך מיין טאַטע, טייערער טאַטע, ראַטעווע מיך, נעם מיך צו דיר!

אָבער איך האָב דערווייל גאָרניט געקענט טאָן, איך האָב גאָרניט וואָס צו ווייזן, און זיי קלערן, אַז איך האָב אַן אויסווייז. איך קען זיי ניט דעקלערן. איך שטיי צעטומלט, עס

רייסט מיר דאָס האַרץ אויף די קינדער, וואָס בעטן מיך איך זאָל זיי נעבעך ראַטעווען. זיי ווילן בלייבן לעבן.

עטלעכע מאָל בין איך אַרויסגעשטויסן געוואָרן פון אָרט, און איך ווי אַן עקשן בין ווידער געשטאַנען. און דאָ האָבן זיך מענטשן געריסן אַהער פון אַלע זייטן. די אוקראַיִנישע פּאָליציי האָט געשלאָגן, און נישט צוגעלאָזט צו אונז. אָבער זיי האָבן זיך נישט געקענט אַן עצה געבן מיט די מענטשן, וואָס האָבן זיך געריסן צום לעבן.

דער מייטער פון דער זשאַנדאַרמעריע מיטן פאַרטרעטער פון געביטס־קאָמיסאַר האָבן געזען ווי מען רייסט זיך צו אונז, און זיי האָבן באַפוילן אונז אַרויפפירן אין איינע פון די צעלן פון דער תפיסה.

ער האָט מיך נישט באַמערקט, אַז איך געפין זיך אויך צווישן די אויסדערוויילטע, אָדער ער האָט זיך נישט וויסנדיק געמאַכט. אָבער איך קען עד היום נישט פאַרשטיין וואָס ער האָט געקלערט בשעת־מעשה, אַז איך בין אויך מיט די איבעריקע אַריינגעפירט געוואָרן אין תפיסה־חדר.

בעת מען האָט אונז געפירט, האָב איך נאָך געכאַפּט אַ קינד, וואָס האָט געשריען צו אונז, טאַטע, טאַטע, ראַטעווע מיך. איך האָב אים אָנגענומען פאַרן הענטלע און געשריען, אַז דאָס איז מיין קינד און עס געקושט. פאַרן טויער ווו מען האָט אונז אַריינגעפירט האָט זיך אויך אַריינגעשטופּט דער חבר מיינער הערשל ביק, אברהם ביקס עלטסטער זון מיט־שלעפנדיק צוויי קינדער, און ער איז אַריין מיט אונז צוזאַמען אין צעלע פון דער תפיסה.

אין תפיסה האָבן מיר שוין געפונען זיצן עטלעכע מענטשן, וואָס האָבן געהאַט דעם צעטל פון לעבן און געוואַרט אויף זייער באַפרייאונג.

יעדן איינעם וואָס האָט מיר געפרעגט, האָב איך געזאָגט, אַז איך האָב אַ צעטל, אָבער עס האָט מיר גוט געווייטיקט דאָס האַרץ און די פראַגע האָט געברענט ביי מיר און מוח: וואָס וועט זיין, וועט מען נאָך אַ מאָל קאָנטראָלירן ביים אַרויסגאַנג? דאַן האָב איך גאָרנישט וואָס צו ווייזן. ווינקען מיר זיך איבער מיט הערשלען, מיר פאַרשטייען זיך גוט איינער דעם צווייטן. מיר שווייגן און וואַרטן אויף אונזער מזל.

דורך די גראַטעס פון חדר זעען מיר, ווי אין תפיסה־הויף רודערט זיך, עס הערן זיך געוויינען, קולות, געוואַלטן. דאָס האַרץ ווייטיקט.

גראַדע אָט דער גורל געוואָלט, אַז איך זאָל זיין ווידער אין דער זעלבער צעלע, ווי פאַרן ערשטן פּאָגראָם, ווו צווישן די פיל אויפשריפטן אויף דער וואַנט פון די ערשטע קרבנות, געפינט זיך אויך די אויפשריפט וואָס איך האָב געמאַכט, מיט מיין נאָמען, מיט דער פריערדיקער דאַטע. איך ווער דערשראָקן, וואָס מיין גאַנצע פאַמיליע שטייט זיך מיר פאַר די אויגן. מענטשן טרייסטן מיר, עס איז דאָך איצט פיל בעסער ווי פריער. דעמאָלסט ביסטו דאָך געווען צום טויט, און היינט וועסטו באַפרייט ווערן.

איך האָב זיי דערציילט וועגן מיינע אַכט טעג אין תפיסה ביים ערשטן פּאָגראָם, ווען איך האָב אַליין געזען מיט מיינע אויגן ווי מען האָט מיינע קינדער אַרויסגעפירט צום טויט, ווען איך האָב זיך דעם קאָפּ געריסן און גאָרנישט געקענט טאָן. און מיין גאַנצער ראַנגלען זיך יעצט פאַרן לעבן איז נאָר צוליב נקמה, נקמה אָן די בעסטיעס פאַר אונזער אומשולדיק פאַרגאָסן בלוט.

איך האָב זיי איצט ניט געקענט דערציילן, אַז איך בין איצט אויך אין געפאַר, ווייל איך פאַרמאָג נישט דאָס צעטל פון לעבן פון קודישן.

איך האָב יעצט אויך ניט געקענט רעדן עפּעס אויף קודישן, ווייל אויב איך וועל באַפרייט ווערן, מוז איך דאָך אָנקומען צו אים נאָך אַזאַ צעטל. איך האָב באַשטימט געוווסט אַז ער מיט שיינקעסטל לעבן, און זיי האָבן אונז פאַרפירט מיר זאָלן ניט לויפן.

— מיט זייער בלוט האָבן די קרבנות זייערע נעמען אָנגעשריבן, און געבעטן מען זאָל נקמה נעמען פאַר זייער אומשולדיק בלוט, אָבער ווער וועט זוכה זיין נקמה צו נעמען, ווען מען וויל אונז מיטן שורש אויסראָטן.

איך שטיי ביי די קראַטעס פון פענצטער און קוק אַראָפּ אין הויף. מיט צוויי מאָנאַטן צוריק בין איך דאָ געווען, און היינט בין איך ווידער דאָ, צווישן די נעגל פון טויט, ווו איך ראַנגל זיך.

איך טראַכט, וואָס בין איך אַנדערש פון אַלע מענטשן וואָס געפינען זיך דאָ אין הויף, פאַרוואָס זיצן מיר דאָ אויף באַפרייט צו ווערן, און אויף דעם נישטיקן צעטל, וואָס צעטיילט „מי לחיים, מי למות", וואָס פאַר אַ זכות האָבן מיר, וואָס מיר וועלן באַפרייט ווערן?

דער דראַנג צום לעבן איז אַזוי גרויס, אַז דער מענטש פאַרגעסט ווו ער איז, ער פאַרגעסט אַז ער איז אַ מענטש מיט אַ נשמה, מיט אַ האַרץ, עד האָט נאָר אין זינען זיין אייגענעם „איך", ער וויל באַפרייט ווערן און מער אינטערעסירט אים גאָרניט. איך קען דאָס בשום אופן ניט פאַרשטיין, ווי אַזוי איז מען עס דאַן געווען, מען זעט ווי מען פירט די אייגענע ברידער צום טויט און מען האָט גאָרניט געקענט טאָן.

שטייענדיק אַזוי פאַרטראַכט אין מיינע אייגענע געדאַנקען, וואָס האָבן מיר ניט צורו געלאָזט, זע איך ווי עס עפנט זיך די טיר און מען באַפעלט אונז מיר זאָלן אַראָפּגיין.

אין תפיסה־הויף טרעפן מיר פיל באַקאַנטע, אַ סך ווערן צו אונז צוגעשיקט, וואָס דער קאָמיסאַר דערלויבט זיי באַפרייט צו ווערן אָן צעטלעך.

מיר שטעלן זיך אין אַ ריי צו דריי. מיין האַרץ קלאַפּט. איך האָב מורא פאַר פרישע קלעפּ, ווען מען וועט קאָנטראָלירן, און עס וועט זיך אַרויסווייזן אַז איך האָב ניט קיין צעטל.

עס עפנט זיך דער גרויסער אייזערנער טויער און דער פאַרטרעטער פון געביטס־קאָמיסאַר קראַוזע פירט אונז אַרויס פון טורמע. אַליין, אָן באַגלייטונג פון פּאָליציי. ער פירט אונז דורך ווו מען פלעגט פאַרן ערשטן פּאָגראָם גיין פון איין געטאָ צו דעם צווייטן, נישט קאָנטראָלירנדיק מער גאָרנישט. און ברענגט אונז אין הויף פון דער רויטער שולע, ווו עס דרייען זיך אַרום יידן און אַרבעטן גלייך ווי עס וואָלט גאָרניט געשען. ער הייסט אונז זיך באַהאַלטן אין די הייזער:

— נישט אַרויסגיין פון געטאָ, ווער עס טרעט אַרויס אַ שריט, וועט גלייך ווערן דערשאָסן.

און ווידער בין איך אויף דער פריי. איך האָב זיך זעלבסט נישט געגלויבט. דורך מיין אייזערנעם ווילן און

שטאַרקע אָריענטאַציע, אָפּנאַרנדיק מיט מיין בלויע ברויט־
קאַרטע, האָב איך זיך ווידער אַרויסגעדרייט צייטווייליק פון
די נעגל פון טויט. און אויף דער פריי הויבן זיך אָן די קלע־
רענישן ווי אַזוי צו ראַטעווען פרישע מענטשן פון טויט, די
וואָס ליגן באַהאַלטן דאָרטן אין געטאָ.

דער צווייטער פּאָגראָם אין פולן גאַנג!

די עטלעכע הונדערט מענטשן, וואָס געפינען זיך דאָ
אין געטאָ, זעט מען נישט זיך אַרומדרייען. יעדער איינער
ליגט באַהאַלטן. מען זוכט, מען גרייט צו באַהעלטענישן, ווייל
מען איז זיכער, אַז אויך דאָ וועט באַלד זיך אָנהויבן דאָס
פייער, ווי עס איז פאָרגעקומען אין ערשטן פּאָגראָם. אַ ביסל
מענטשן אַרבעטן אין דער „בלוטיקער רויטער שולע" — די
אַרבעט ביי די צוגערויבטע יידישע מלבושים איז אָנגעגאַנגען
אין גאַנצן ברען. פיל מיידלעך אַרבעטן דאָרטן ביים סאָרטירן
די זאַכן, פילע אין דער וועשעריי, ווייל אַלע זאַכן זענען
געוואַשן געוואָרן. אייניקע מענער אַרבעטן ביים סאָרטירן די
זאַכן אין הויף. דאָרט שטייען קאַסטנס מיט גלאָזוואַרג, גע־
פעס, זילבער.

דער איינציקער פּאָליאַק, וואָס אים האָט מען אָנגע־
טרויט דעם שליסל פון אַלע מאַגאַזינען, לויפט אַרום אין
הויף און אין די צימערן און שרייט אויף די אַרבעטער מען
זאָל מער אין אָרדנונג ברענגען די זאַכן. ער פילט זיך מעשה
בעל־הבית ווי פון אַן אייגן געשעפט. פון אַלע זייטן שרייט
מען צו אים:

— פּאַניע דיינאָווסקי! (אַזוי האָט ער געהייסן), פּאַניע
דיינאָווסקי, ווו זאָל איך אַריינטראָגן די פּאַקענע פוטערס, ווו
די שטיקער שטאָף און ווו די לעדער?

און ער לויפט אַרויף און לויפט אַראָפּ מיטן בינט שליס־
לען אין האַנט, און פירט אָן מיט דאָס ביסל יידן, וואָס אַר־
בעטן דאָ ביים צונויפנעמען דאָס ביסל גוטס פון זייערע איי־
גענע ברידער.

און קודיש דרייט זיך דאָ אַרום, אין הויף ווו ער שטעלט
איין די אַרבעט, פון דאַנעט שיקט ער צו רעמאָנטירן די היי־
זער פאַר די מענטשן, וואָס וועלן דאָ וווינען. ער רעדט מיט
יעדן הכנעה'דיק, פונקט ווי ער וואָלט זיך געשפּירט היינט
שולדיק אין עפּעס. ווען ער דערזעט מיך, רופט ער מיך צו
און זאָגט מיר גלייך:

— ברוך מתיר אסורים, וועסט שוין לעבן און דערלעבן!

— אַז דאָס קוויטל פון לעבן ליגט ביי אייך אין האַנט,
און דאָך בין איך אָן אייער קוויטל פון תפיסה באַפרייט גע־
וואָרן, און נאָך מיטגענומען מיט זיך אַ קינד!

— ביסט אַ העלדישער בחור, רופט ער זיך אָפּ — וועסט
באַקומען אַ קוויטל.

מיין בלוט האָט מיר אויפגעקאָכט, אָבער איך האָב זיך
איינגעהאַלטן. איך דאַרף נאָך אָנקומען צו אים. דאָך האָב
איך אים געפרעגט:

— איך וועל באַקומען, אָבער וואָס וועט זיין מיטן רעשט
ביסל יידן, וואָס ווערט איצט געפירט צו דער שחיטה?

איך האָב אים נישט געוואָלט זאָגן, אַז ער האָט גע־
ווּוּסט פריער, און נישט מודיע געווען. איך האָב זיך גע־
טראַכט, זיין טאָג וועט נאָך קומען.

— וואָס זאָל מען טאָן? — רופט ער זיך אָן — עס איז
אַ גרויסער חורבן צו אונז.

— ווען מיר וואָלטן געוווּסט פריער, וואָלטן מיר זיך
אָרגאַניזירט אַנטקעגנשטעלן זיך, כאָטש נוקם זיין זיך אָן אונ־
זערע מערדער, וואָס פאַרגיסן אונזער אומשולדיק בלוט.

איך האָב אים געוואָלט אַריינזאָגן, ער זאָל וויסן, אַז מען
האָט געוואָרנט פריער, און כ'האָב זיך אָנגערופן צו אים נאָכ־
אַמאָל, ווען עטלעכע מענטשן זענען שוין געווען מיט אונז:

— איך גלויב, אַז מענטשן האָבן פריער געוווּסט און
ניט דערציילט.

ער האָט גאָרניט געענטפערט און געזוכט אַ געלעגנהייט
זיך אַרויסצודרייען פון איצטיקן שמועס, און געזאָגט:

— קינדערלעך — אַזוי פלעגט ער אָפט אונז רופן —
מאַכט ניט קיין רעדלעך דאָ איצט, עס איז איצט ניט די צייט
צו דיסקוטירן, גייט אַריין אין די הייזער.

איך האָב אים אָפּגעמאָסטן מיט מיין בליק פון אויבן
אַראָפּ, ער האָט גוט געוווּסט, וואָס איך מיין. זיך אויסגע־
דרייט, אויסגעווישט די צווייטע, גלעזערנע אויג, וואָס איז גע־
ווען ביי אים אַריינגעשטעלט, און זיך געלאָזט גיין אין דער
ריכטונג צו דער רויטער שולע.

— עס איז איצט ניט די צייט זיך אָפּרעכענען מיט אים,
אָבער זיין טאָג וועט קומען, שריי איך צו די מענטשן, ער
האָט גוט געוווּסט אַז דער פּאָגראָם וועט היינט זיך אָנהויבן,
און זיך נישט וויסנדיק געמאַכט, אפילו נישט אויסגענוצט די
פולע פינף הונדערט לעבנס־צעטלעך וואָס ער האָט געהאַט,
און וואַרט איצט דאָס צו געבן זיינע נאָענטע מענטשן.

עס איז פאַרפאָרן אין הויף אַן אויטאָ, וואָס האָט גע־
בראַכט אָנגעוואָרפן מלבושים, שיך, היטלעך, פּאַלטאָס, און עס
אַראָפּגעוואָרפן אויפן הויף.

— דאָס איז פון פּיעטידין, פון די פרישע קרבנות פון
היינט!

דאָס האַרץ ווייטיקט און בלוטיקט אויף די פרישע קרבנות,
וואָס זענען היינט ביים ברודער־קבר דערשאָסן געוואָרן.

אין געטאָ איז דער פּאָגראָם אין פולן גאַנג. די אוקריי־
נישע מערדער זענען זיך נוקם אכזריות'דיק אָן די ברידער
אונזערע. עס איז ניט צו באַשרייבן וואָס האָט זיך אָפּגעטאָן
די ערשטע פּאָר טעג, עס איז נאָך געווען פול יידן.

לויטן באַפעל פון געביטס־קאָמיסאַר האָט קודיש גלייך
אַהין אַרויסגעשיקט דעם צווייטן טאָג עטלעכע גרופּעס מענטשן.
געווייינלעך די וואָס האָבן געהאַט די בלויע צעטלעך, די פּאַך־
אויסווייזן. זיי האָבן געדאַרפט רייניקן די הייזער פון ערשט
אַרויסגענומענע יידן צום טויט.

איך האָב געוואָלט גיין אַהין, אָבער איך האָב ניט גע־
האַט קיין צעטל. כ'האָב זיך געווענדעט צו קודישן ער זאָל
מיר געבן אַ צעטל, כ'האָב אים געזאָגט, אַז כ'וועל גיין צו־
נויפנעמען פּראָדוקטן פאַר דער קיך, וואָס ווערט געשאַפן פון
דאָס ניי.

ער האָט מיר אָן טענות געגעבן אַ פּאַך־אויסווייז. מיט
עטלעכע חברים צוזאַמען זענען מיר אַריבער אין יענעם געטאָ
צונויפנעמען שפּייז פאַר דער קיך. באַלד אין די ערשטע
טעג האָט מען געזען דעם חורבן אין פולן גאַנג. די טירן און
פענצטער אָפן, אויפגעריסן. אויף יעדן טריט זענען מיר קאָנ־

טראָלירט געוואָרן צי מיר האָבן דעם בלויען אויסוויז. ווער עס האָט אים נישט געהאַט איז תיכף אָפּגעפירט געוואָרן אין תפיסה.

מיר האָבן זיך איצט געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע אַרי־בערפירן יידן פון דעם געטאָ אין צווייטן, אין „געטאָ פון לעבן".

נישט יעדערער האָט געוואָלט געבן זיין אויסוויז אויף אַ שטיקל צייט, בכדי מיט אים אַריבערצופירן אַ יידן. יעדער האָט מורא געהאַט צו פאַרלירן דאָס צעטל, דאָס הייסט דאָס לעבן.

דאָך האָב איך געקריגן אַ צעטל און אָנגעהויבן ביס־לעכוויז אַריבערפירן מענטשן פון די באַהעלטענישן אין יענער זייט.

אַמשווערסטן איז געווען מיט פרויען און קינדער. קיין פרויען האָבן דאָך ניט געאַרבעט ביים צונויפקלייבן די זאַכן. מיר האָבן געמוזט איבערטאָן פרויען אַלס מענער. אַזוי איז אונז געלונגען צו ראַטעווען פון טויט עטלעכע מענטשן יעדן טאָג.

אין דעם קליינעם וועגעלע אויף צוויי רעדלעך, מיט וועל־כע מיר האָבן אַרויסגעפירט פאַרשידענע פּראָדוקטן, האָבן מיר אויך קינדער אין זעקלעך אַריינגעלייגט און אונטער די פּראָ־דוקטן אַריבערגעפירט אין צווייטן געטאָ. די אוקריינישע פּאָלי־ציי האָט קאָנטראָלירט ביים טויער ביים אַרויסגאַנג, און אין לעבעדיקן געטאָ זענען מיר ווידער ביים אַריינגאַנג קאָנטראָ־לירט געוואָרן. ערשטנס די בלויע אויסווייזן, און דערנאָך וואָס מיר פירן דאָרטן. פאַרנדיק גיך מיטן וועגעלע, פלעגן מיר גיך אַריינפאָרן טיף אין געטאָ, און אונזער לעבעדיקער שמוגל איז ניט געכאַפּט געוואָרן. אויך אין מיטן די אויטאָס, אונטער די זאַכן, וואָס מען האָט צונויפגענומען און געפירט אין דער רויטער שולע, האָט מען אָפט איבערגעפירט אַ מענטשן און אים אַריינגעשמוגלט אין געטאָ. אָפט מאָל איז דאָס ניט געלונגען. און דאַן, ווען עס זענען געווען פיל זשאַנדאַרמען און מען האָט געפונען אַ מענטשן אָן אַן אויסוויז, האָט מען אים גלייך אָפּגעפירט אין תפיסה.

עס איז געווען אַ פאַל ווען איינער האָט זיין צעטל גע־געבן אַ צווייטן אַריבערצוגיין, און גראַד דאַן איז ער קאָנ־טראָלירט געוואָרן, און איז דעריבער גלייך אַריבערגעפירט געוואָרן אין תפיסה. די פאַך־אויסווייזן זענען געווען אָן פאָ־טאָגראַפיעס, נאָר דער נאָמען איז געווען געשריבן, דעריבער האָט מען לייכט געקענט זיי איבערגעבן איינער דעם צווייטן. דאָס שטיקעלע פּאַפּיר האָט יעדערער געהיט ווי די אויגן אין קאָפּ. ביינאַכט האָט מען עס אָנגעבונדן אויפן האַלדז אין אַ טיכעלע. אויף יעדן אָרט און טריט האָט מען געקענט ווערן קאָנטראָלירט, און צו יעדער צייט האָט מען דעם אויסוויז געמוזט האָבן ביי זיך.

ווען מיר זענען געגאַנגען אַריבערברענגען שפּייז, האָבן מיר געזען ווי די זשאַנדאַרמען און די אוקריינער זוכן און נישטערן, רייסן באַהעלטענישן און געפינען אויס יעדן טאָג נייע קרבנות, אויסגעמאַטערטע מיט אויסגעשטאַרצטע אויגן פון שרעק פאַרן טויט. די אַקציע ווערט איצט דורכגעפירט מיט דער גאַנצער אכזריות.

קודיש דרייט זיך ארום אין פוסטן געטאָ און פירט אָן מיט דער אַרבעט ביים רייניקן דעם געטאָ. עס גייען אים גאָרנישט אָן די געשרייען פון די פרויען און די געוויינען פון די קינדער, וואָס ווערן מערדערלעך געשלאָגן. ער גייט נאָר פון שטוב צו שטוב און ווו נאָר עפּעס אַ טייערע זאַך, אַ אַנטיק, אַ שטאָף וואָס ער האָט נאָר ערשט געפונען, נעמט ער דאָס באַזונדער צו, און פירט עס באַזונדער אין דעם פרישן קאַנטאָר, וואָס איז איצט געשאַפן געוואָרן אין דעם נייעם קליינעם געטאָ. דער נייער געטאָ באַשטייט פון עטלעכע און צוואַנציק הייזער, ווו עס דאַרפן זיך געפינען די עטלעכע הונ־דערט פאַך־אַרבעטער.

יעדער איינער פון די ארבעטער וויל זיך אונטערחנפענען צו קודישן און טראָגט אים צו אַן אַנטיק:

— פאַניע קודיש, וואָס זאָגט איר צו דעם פּעלכל לעדער, נאַט עס אייך.

און קודיש נעמט צענויף די בעסערע זאַכן אויף א באַזונ־דער וועגל. א ביסל פון די דאזיקע זאַכן גיט ער דעם געביטס־קאָמיסאַר, און א ביסל גיט ער ארויס זיינע היימישע פאַליאַקן פאַר פּראָדוקטן וואָס ער ברענגט אין שטוב אריין.

— פאַרניכטן, צערייסן דאַרפן מיר אלץ, עס זאָל ניט אריינפאַלן אין די הענט פון אונדזערע שונאים — האָב איך כסדר געטענהט צו זיי.

אונזער הילפאַרבעט איבערצופירן די איבערגעבליבענע ביסלעכוויז אין צווייטן געטאָ ווערט פון טאָג צו טאָג אלץ שווערער. די זשאַנדאַרמעריע האָט זיך דערוואוסט און אלץ שטאַרקער קאָנטראָלירט די ארבעטער ביים ארויסגיין צו דער ארבעט און ביים אריינגיין צוריק. עס האָט געמוזט שטימען די זעלבע צאָל. מיר האָבן קודם כל געגעבן אינער־לעכע הילף, וואַסער מיט ברויט; אויסער דעם האָבן מיר גוט פאַרמאַסקירט די באַהעלטענישן, ביז עס וועט זיך מאַכן א געלעגנהייט זיי אַריבערצונעמען.

אין צווייטן געטאָ ווו מיר האָבן זיך געפונען איז דער־ווייל געווען רואיק. עס איז געשאַפן געוואָרן דורך קודיש פרישע יידישע פּאָליציי, וואָס פלעגן יעדן טאָג צעשיקן אויף ארבעט די מענטשן. עס איז געשאַפן געוואָרן א ביורא מיט צוויי סעקרעטאַרקעס, און קודיש מיט שיינקעסטל האָבן אָנגעהויבן פירן ווייטער דאָס רעדל מיט די פאַר הונדערט איבערגעבליבענע יידן. פון די אַנטלאָפענע האָבן נישט אלע געהאַט די זכיה צו באַקומען דאָס לעבנס־צעטל. מען איז נאָך געלאָפן אין אלע זייטן, און קודיש האָט געשריען געלי־אָרמט, אז ער קען נישט מער געבן, עד האָט נישט מער, שוין אלע צעטלען אויסגענוצט, און דער געביטס־קאָמיסאַר גיט אים נישט קיין פרישע.

דער יעצטיקער קליינער געטאָ, וואָס האָט זיך גערופן „האַנטווערקער־געטאָ" איז א דאַנק קודישן מיטן געהילף פון געביטס־קאָמיסאַר געשאַפן געוואָרן, אבער דערפאַר האָט קודיש געגעבן זיי א שיינע מתנה. די עטלעכע טויזנט יידן, וואָס זענען פאַרבליבן פון ערשטן פּאָגראָם ווערן איצט דער־שאָסן אין פּיעטידין, און שוין נעמען צענויף יידן דאָס ביסל פאַרמעגן, און שוין זאַלמען זיך אויך דאָס הייפעלע איבער־געבליבענע יידן, בכדי צו וואַרטן אויף דעם פינסטערן טאָג פון דריטן פּאָגראָם.

מיר האָבן געוווּסט אז ער וועט קומען, מיר האָבן זיך געריכט אויף אים, נאָך פריער ווי ער איז געקומען. געקומען

איז ער ערשט אין דריצן מאנאט שפעטער נאכן צווייטן פאג־ראם, אבער אין די דרייצן מאמאנטן האבן מיר דא אין קליי־נעם געטא פיל איבערגעלעבט, פיל צרות אויסגעשטאנען פון דייטש, צרות פון אונזערע אייגענע ברידער.

שוין העכער א מאנאט ווי די אקציע אויף אונז ווערט געפירט אן אויפהער. טאג טעגלעך קומען גרופעס אוקריינ־ער און זוכן פרישע קרבנות. מיר עלפן די אומגליקלעכע וואס ליגן שוין העכער א מאנאט אין דער פינצטער, אין די באהאַ־לטענישן און ראנגלען זיך מיטן טויט. איבערפירן זיי צו אונז איז אומעגלעך; דער געטא איז באוואכט, מיר ווערן קאנטראלירט אויף יעדן שריט און טריט.

קודישן זענען נאכגעלאפן פיל מענשן, וואס האבן דארט געהאט נאענטע, וואס ליגן באהאלטן. געבעטן ער זאל פאר זיי געבן לעבנס־צעטלעך. ער האט כסדר מיט זיי געטענהט:

— וואס ווילט איר פון מיר קינדערלעך, איך האב מער קיין צעטלען נישט, איך האב ניט.

אבער שטילערהייט האט ער יא געהאלפן וועמען ער האט געוואלט פון זייע נאענטע. מיטגעהאלפן אונז האט זייער א סך איינער הערשל באש, משה מארגענשטערנס איידים פון שרייב־מאטעריאל מאגאזין. ער האט אריבערגענומען זיין שווער און שוויגער און פיל מיטגעהאלפן פרעמדע מענשן אריבערנעמען זיי אין לעבעדיקן געטא.

הערשל באש האט גענומען אויף זיך די פליכט איינאר־דנען אין געטא די האנטווערקער אין פארשיידענע אפטיי־לונגען. אזוי, אז אין משך פון עטלעכע וואכן האט אלץ דא געקלאפט אין פולסטער ארדנונג. אלע האבן געארבעט פאר מיליטער, פאר הויכע באאמטע, פאר געסטאפאָ און ס.ס.

ער אליין האט אנגעפירט מיט דער שוסטער אפטיילונג, וואס איז געווען דער באזיס פון געטא. די גאנצע זשאנדאר־מעריע האט זיך געלאזן אויפנייען שטיוול פון די בעסטע לעדער.

באש האט אויך איינגעארדנט א ספעציעלע בעקעריי, וואו מען האט אנגעהויבן באקן ברויט פאר די עטלעכע הונ־דערט יידן.

צו קודישעס געשעפטן האט ער זיך נישט געמישט און האט ווי ווייט מעגלעך געהאלפן יעדן מיט וואס ער האט נאר געקענט.

אויך רעגאל, וואס איז געווען צוזאמען מיט קודישן האט ווי ווייט מעגלעך ניט געוואלט גיין אין די וועגן פון קודישן, אבער ער האט פאר קודישן מורא געהאט. קודיש האט געהאט צו טאן מיט אלע הויכע באאמטע און דער געביטס־קאמיסאר האט נאר מיט אים געהאט צו טאן.

די אומלעגאלע אין געטא

דאס קליינע געטא וואס האט געציילט, ווי דער געביטס־קאמיסאר האט געוואלט, פינף הונדערט מענשן, איז געוואַקסן פון טאג צו טאג. אין געטא האט מען אנגעהויבן שמועסן אז מען וועט זוכן די אומלעגאלע, וואס האבן נישט קיין צעטלעך. מענשן האבן אנגעהויבן זיך באהאלטן פון דאס ניי אין די לעכער.

די ידיעה איז באשטעטיקט געווארן. אין א שיינעם העלן טאג איז געקומען אין געטא פאליציי מיט זשאנדארמעריע און אנגעהויבן זוכן און קאנטראלירן יעדן איינעם. מיט דער הילף פון אונזערע יידישע פאליציילייט האבן זיי אַנגעהויבן זוכן אין יעדן הויז.

די אומלעגאלע האט מען צונויפגענומען אין א חורבה אין געטא, פון וואנעט זיי זענען אפגעפירט געווארן אין תפיסה צום שיסן.

עס איז אומעגלעך צו באשרייבן וואס עס האט זיך אפגעג־טאן יעדן מאל ווען מען האט געפונען א אומלעגאלן. געשריי־ען און קולות האבן זיך געטראגן צו קודישן ער זאל אים באפרייען און ראטעווען פון טויט.

עד היום שטייען נאָך די סצענעס פאר מיינע אויגן. אייגענע ברידער און שוועסטער זענען געשטאנען ביי דער ארבעט צוקוקנדיק זיך ווי מ'פירט די אייגענע צום טויט און גארניט געטאן. עס איז אומעגלעך צו פארשטיין, וואס דאסמאל איז פארגעקומען. יעדער איינער האט אלץ מפקיר געווען, מיינענדיק אז ער בלייבט לעבן.

פיינלעך איז געווען צו זען די ראלע פון אונזערע אייגענע פאליציי. דאס זענען געווען געוויינטלעך מענשן פון אונט־ערוועלט, ווייל ווער וויל דען ווערן א פאליציימאן און גיין זוכן די אומלעגאלע יידן? עס איז געווען א פאל ווען א פאליציימאן האט זיינע א אייגענע מאמע געלאזט נעמען צום טויט. אזוי פארשטיינערט זענען געווען די הערצער פון די מענשן, עס האט געפעלט די פארייניקונג, דאס שטיין איניינעם, דאס וועלן זיך קעגנשטעלן און נישט ארויסגעבן אונזערע אייגענע ברידער. אזוי איז עס געווען צום באדויערן, און איך קען דאס נישט פארלייקענען.

איך האב געארבעט אין דער בעקעריי פון געטא און כ'האב באהאלטן עטלעכע מענשן ביי אונז אונטער דער ערד. וויפל זיי האבן נישט געזוכט, האבן זיי גארנישט געפונען. עס האט נישט געהאלפן דאס שרייען צו אונז פון פארטרעטער קראוזע, אז מיר זענען פאראנטווארטלעך אויב מען וועט געפינען אומלעגאלע.

עד היום הער איך נאך די געוויינען און די געשרייען פון די יונגע פרויען:

— ראטעוועט אונז, איך בין איינע פון א גאַנצן דור, כ'בין נאכן פאגראם געבליבן לעבן, איך וויל לעבן, ראטעוועט אונז, וואו איז קודיש?

קודיש איז דאסמאל ניט געווען, ער האט זיך באהאלטן נישט וועלנדיק הערן די געשרייען נאך הילף.

אזוי האבן זיך עטלעכע וואכן איבערגעחזרט די אַבלאַוועס אויף די אומלעגאלע אין געטא, ביז ניי־יאר 1943. דערנאך איז געווארן שטיל, און קודיש האט די אומלעגאלע אנגעהויבן אריינצונעמען אין דער ריי צו ארבעט. זיי זענען געווען גליק־לעך, און זיי האָבן אנגעהויבן צו באקומען 2 קילא ברויט א וואָך, ווי יעדער לעגאלער אין געטא.

פון ארום און ארום, וואו נאר עס איז געווען באהאלטן ביי קריסטן א ייד, האט מען אנגעהויבן אריינצוגיין אין געטא. מען האט געהערט, אז אין לודמיר עקסיסטירט א געטא ווו יידן ארבעטן און באוועגן זיך פריי, האט מען פארלאָזן די לעכער און מען איז געגאנגען אין לודמירער געטא. מען איז געשלאפן אויף בוידימער אין ענגשאפט און שמוץ. מער הייזער איז נישט

געווען, און מען האט מורא געהאט צו פאדערן מען זאל פאר־גרעסערן דעם געטא, עס זאל זיך ווידער נישט אנהויבן קיין זוכעניש פון אומלעגאלע. די מאכט האט גוט געוווסט אז די צאל מענשן אין געטא פארגרעסערט זיך, אָבער עס האט זיי ניט געארט. זיי האבן געוואָלט, אז מען זאל צונויפקלייבן אלע צוזאמען בכדי קענען אלעמען אומברענגען און מאכן די שטאט „יידנריין". זיי האבן זיך נישט געמאכט ווייסנדיק, געלאזט אלעמען פריי און געהייסן אפילו אראפנעמען די ווייסע בענדער פון די ארעמס און צונעמען די דראטן, און אויך אפילו די אוקריינער אראפגענומען. דאס אלץ איז געווען געמאכט, מען זאל זיך נישט צעלויפן און מיינען אז מען איז פריי.

דער קליינער פרייער האנטווערקער־געטא אין לודמיר

פון ארום און ארום, פון גאנץ וואלין האט זיך דערטראגן ידיעות, דורך פוילישע באקאנטע, אז אין ערגעץ איז שוין קיין סימן פון קיין יידן נישטא. מיר האבן געשיקט ספעציעלע קריסטלעכע שליחים, און יעדער האט אונז געבראכט דעם זעלבן ענטפער, נישטא! סוף יאר 1942 האט מען אומעטום געמאכט יידנריין. נאר אין לודמיר עקסיסטירט נאך א קליין הייפעלע יידן האַנטווערקער, וואס זיצן במנוחה און ארבעטן פאר דער מלוכה, דאס הייסט פאר דעם געביטסקאמיסאר, פאר דער זשאנדארמעריע.

די הענכערע מאכט פון ס.ס. האט זיך דערוווסט דערפון און פון ארום און ארום זענען זיי געקומען אהער, זיך אויפ־נייען אנציגער, שטיוול, וועש און דאמען־זאכן, בכדי עס אהיים צו שיקן. ארום און ארום זענען שוין קיין יידן נישט געווען, און ביי וועמען קען מען זיך אויפנייען א גוטן אנצוג ווען נישט ביי א ייד? האבן זיי איבערגעלאזט דאס קליינע געטא, בכדי אויסנצוצן די פאכמענער פאר זיך, און מכלו־מרשט האט דאס געהייסן, אז מען ארבעט פאר דער מלוכה.

נישט איינמאל איז פארגעקומען א אינספעקציע פון דער הענכערער מאכט צו באטראכטן ווי די ארבעט גייט אין דעם האנטווערקער געטא, וואס האט זוכה געווען צו בלייבן לעבן. עס איז געווען געמאלדן פון פריער, אז היינט וועט זיין א אינספעקציע, און מען קען זיך שוין פארשטעלן אז אלץ האט געקלאפט ווי א זייגער. מען האט ספעציעל ארויס־געגעבן מיליטערישע זאכן צו פאריכטן, הענטשקעס פאר מיליטער צום פראנט, ווארעמע הויזן. אלץ האט געקלאפט, האבן זיי אליין באשטעלט עטלעכע גוטע אנציגער, עטלעכע צענדליק גוטע כראמאווע שטיוול, און מיט דעם האט זיך געענדיקט.

מיט דער ארטיקער מאכט איז מען געווען אין גוטע באציאונגען, זיי האבן אונז פארזיכערט, אז מיר בלייבן לעבן. עס האבן געטראפן פאלן, אז מען האט געכאפט ערגעץ אין א דארף א יידן און אים געברכט אין תפיסה, האט מען גערופן קודישן און אים געגעבן דעם יידן אין געטא אריין, זאגנדיק:

— האסט קודיש נאך א ייד, וועסטו האבן צו דער ארבעט.

זיי האבן גוט געוווסט אז דער ייד וועט ניט פארפאלן גיין, דער קרבן איז זייערער.

די ארבעט אין געטא האט זיך פון טאג צו טאג פאר־גרעסערט. די פאכמענער זענען יעדן פרימארגן געלאָפן צו דער ארבעט, און די שווארצע ארבעטער צום ביורא, וואו זיי זענען פארטיילט געווארן אין פארשיידענע מיליטערישע אפטיילונגען אויף ארבעט.

די רווחים פון דער ארבעט וואס זענען אויסגעצאלט געווארן אין ביורא, האט מען נאכהער איינגעצאלט אין באנק אויף אונזער קאנטא, און מיר האבן אויף דער רעכנונג באַ־קומען גערשטן, מעל און אנדערע שפייזפראדוקטן, אין קליי־נער צאל, פאר אונזער געטא. געוויינטלעך איז דאס געווען ווייניק און מען האט געקויפט ביסלעכווייס פּראָוויאַנט ביי פוילישע פויערים און עס אריינגעבראכט אין געטא.

אין געטא האט קיין עסן ניט געפעלט, אבער דערפאר איז געווען א גרויסער מאנגל אין ווינערטער. דער ווינטער איז געווען א שרעקלעכער, די מענשן זענען ממש פארפרוירן געווארן שלאפנדיק אויף די בוידעמער, אין שטאלן, און נישט איינער איז אריין צו מיר פארטאג אין בעקעריי, א גאנץ פארפרוירענער נישט קענענדיק אראָפּשלעפן די שטיוול וואס זענען ביינאכט צוגעפרוירן צו זיינע פיס.

נאר איינס עגבערט מיר אין מוח עד היום, וואס איך קען עס בשום אופן נישט פארשטיין: די איינצלנע מענשן וואס זענען איצט דא פארבליבן האבן געשכורט, געשפילט אין קאָרטן, געוויינט און געלאַכט, אפילו חתונה געהאט אין געטא, כאָטש מען האט יעדע נאכט געציטערט פארן מארגן און געדאנקט גאט, אז דער געטא איז נישט ארומגערינגלט.

די מענשן האבן ווי פארגעסן, אז די בלוט־גריבער זענען נאך פריש, אז דאס בלוט זידט נאך אין קבר, און דא האבן מענשן געשכורט, געהוליעט. עס איז שווער צו פארשטיין צו איז דאס געווען דערפאר, וואס זיי האבן שוין נישט געהאט וואס אנצווערן, צו דערפאר, וואס זיי האבן זיך געריכט אויף זייער סוף, צו האבן זיי געוואָלט פארשיכורן זיך, פארגעסן די גרויסע טראגעדיע, וואס איז אונז דא געשען. עד היום קען איך נישט פארשטיין די פסיכאלאגיע פון די מענשן.

ס'רוב מענשן, וואס זענען געבליבן נאכן צווייטן פאג־ראם זענען געווען ארבעטער און סתם פשוטע מענשן. די אינטעליגענץ איז נישט געווען. די מענשן זענען טאג טעג־לעך געווען אין דער רויטער שול און מען האט גלאט גענומען זאכן און זיי פארקויפט די היימישע פאליאקן, און דערפאר געקויפט בראנפן און שפייז, און געהוליעט.

איך בין ביי דער רויטער שולע נישט צוגעגאנגען, און עס זענען געווען נאך מענשן, וואס זייער הארץ האט זיי נישט דערלויבט אנרירן די בלוטיקע זאכן און עס פארקויפן. אבער דאס רוב האבן נישט געקלערט און גענומען און פארקויפט, און געשכורט.

דער פוילישער אויפקוקער דיינאווסקי האט כסדר גע־זאגט די חברה, נישט לאזנדיק נעמען עפעס, גלייך ווי דאס וואלט געווען זיינע, און האט אפט געשריען:

— וואס טויג עס אייך, איר וועט דאס סיי ווי סיי איבער־לאזן.

עס איז ניט געווען די ארגאניזירונג, וואס זאל אים אפרוימען פון וועג, עס האט געפעלט די פארייניקונג וואס זאל א קלער טאן וועגן מארגנדיקן טאג, וועגן קודישן וואס רעגירט ביד חזקה און צעשטערט יעדע איניציאטיוו מיט

סטראשען, אז ער וועט איבערגעבן די זשאנדארמעריע יעדן, וואס וועט ארויסרופן אומרו אין געטא. קודיש האט געטראכט, אז ער וועט געוויס וויסן ווען עס וועט עפעס זיין, און זיך צו דער צייט אפטראגן. אבער דערווייל כל זמן מען קען זיצן, דארף מען אויסנוצן די צייט. קיינער האט גאר ניט געקלערט פון אונז, אז מען דארף עפעס טאן, אים אפרוימען פון וועג, און אנדערע מנהיגים אונזערע, וואס ווילן אונז פאר א קרבן אפגעבן. זיי האבן געוויס זיך נישט געריכט, אז זיי וועלן זיין די ערשטע קרבנות ביים פאגראם, אז זיי זענען אויך יידן, וואס מען נוצט זיי אויס, וויפל עס לאזט זיך.

פורים אויף קבר־אחים אין פיעטידין

דער חודש שבט האט געבראכט פיל פאלן פון אפגעפרוירענע פיס און הענט פון מענשן. און דער חודש אדר, וואס ביי יידן זאגט מען: כשנכנס אדר מרבין בשמחה, איז געווען ביי אונז פארקערט. אונז האט דער פורים־טאג געבראכט א גרויסן אבל־טאג, וועלכן איך וועל אין מיין לעבן נישט פארגעסן.

מוצאי שבת, נאך מעריב ביים לייענען די מגילה, ווען מען האט צונויפגענומען געלט פאר נצרכים, און באש האט דערציילט פארשידענע מעשיות, און גערעדט וועגן שארית־ישראל, דאס מיר וועלן בלייבן לעבן און דערלעבן... איז אריין קודיש מיט געוואלטן:

— מארגן מוזן הונדערט מאן גיין קיין פיעטידין פארשיטן די גריבער. ער האט ווייטער דערציילט, אז דער געביטס־קאמיסאר האט אים דערלויבט גיין און פארשיטן די גריבער, וואס האבן זיך געזעצט, און פון פארשיידענע ערטער זעט מען ארויס קערפערס, וואס די פויגל האבן אויפגעשארט.

באלד פארטאג האט יעדער געאיילט זיך זיין פון די הונדערט מאן. קיין פרויען האט מען געוויינלעך נישט מיטגענומען כדי נישט מאכן קיין געשרייען דארט. מיט לאפאטעס זענען מיר שורות׳ווייז געגאנגען איבער דער שטאט קיין פיעטידין אויף אונזערע ברודער־קברים, וואס זענען ערשט נארוואס פארשאטן געווארן.

פאר אונזערע אויגן האט זיך אנטפלעקט עפעס שוידערלעכעס. צווישן הויכע פוסטע בערג, גרויסע גריבער, וואס האבן זיך פאר דער צייט פון האלבן יאר געזעצט, און קערפערס פון מענשן האבן ארויסגעקוקט.

איך בין צוגעגאנגען און באמערקט א פרויען־קאפ, ווי זי האלט ארומגענומען איר פיצל קינד. איך בין אין גאנצן אויפגעשיטערט געווארן. עס האט מיר אנגעהויבן צו שווינדלען און איך בין געפאלן. די חברה האבן אנגעהויבן מיר צו מינטערן און איך בין געגאנגען פון גרוב צו גרוב. איך האב געוווסט, אז מיינע עלטערן, וואס זענען אומגעקומען אין די ערשטע טעג, ליגן אין גרויסן ברודער־קבר פון 9 טויזנט מאן. מיר האבן פארשאטן ערד, נאכהער אל מלא רחמים געמאכט, און געדאווענט מנחה און אונזערע קולות האט דער ווינט צעטראגן אל ארבע פינות העולם מיט דעם אויסגעשריי: פארוואס?

עטלעכע נאענטע חברה ווייז איך דעם ארט, ווו איך בין מיט זעקס מאנאטן צוריק דא געווען, און דערקלער זיי ווי דאס איז צוגעגאנגען די ארבעט ביי די בעסטיעס בשעת דעם פאגראם. עס האבן זיך נאך געוואלגערט פאספארטן פון די מענשן, די פאטאגראפיעס זענען שוין געווען אפגעריבן, אבער דאך האט מען זיי דערקענט. איך געפין צווישן די פאספארטן אויך מיינע עלטערנס און מיין ליבן זיידנס פאספארט פון די רוסישע צייטן. איר קענט זיך פארשטעלן מיין געוויין און מיין האקן זיך אין קאפ. איך האב אין מיין לעבן קיינמאל אזוי נישט געוויינט, ווי דאס מאל. דאס הארץ האט געשניטן פאר ווייטיק, ווי אזוי מיינע טייערסטע זענען אומגעקומען צוזאמען מיט אנדערע אזוי טראגיש, אזוי ברוטאל, אויסטאן זיך נאקעט און גיין אין גרוב זיך לייגן אויף די ערשט נאר וואס פרישע מענשן, וואס האבן זיך נאך געווארפן, און ווארטן ביז זיי וועלן באקומען די קויל אין קאפ. איך שטעל מיך פאר זייערע לעצטע מינוטן. די טייערע מוטער מיינע, וואס איז אלע יארן געווען אזא ציטערדיקע, מורא געהאט פאר יעדע שלעכטע מינוט. איך ציטער פון קעלט, כאטש די זון האט שוין א ביסל געווארעמט, און אנגעזאגט אויף דעם גיכן פרילינג וואס וועט קומען, אבער נישט פאר אונז. פאר אונז איז די וועלט געשטארבן, פאר אונז איז קיין פרילינג נישטא. פאר אונז שטייען שאטנס, די פנימער פון אונזערע טייערע מיט אויסגעשטרעקטע פויסטן און שרייען: „אונזער בלוט וועט ניט רוען! נקמה!

איך שטיי אויפן קבר מיט די פאספארטן אין האנד, און טרערן גיסן זיך און קייקלען זיך אראפ אויף דער פרישער ערד, וואס מיר האבן ערשט פארשאטן און אויסגעגלייכט. מיר זאגן נאך א קדיש, און נאך א אל מלא רחמים, און טראכטן, ווער וויים ווער וועט נאך אונז קדיש זאָגן און ווער וועט אונז דערמאנען אויף אונזער קבר?

בייטאג איז געקומען צופארן מיט א פויעריש פורל קודיש, און רעגאל מיט עטלעכע פרויען. מען קען זיך פארשטעלן וואס עס האט זיך געטאן ווען די פרויען האבן דערזען די גרויסע קברים, ווי מיר שטייען און פארשיטן. די געוויינען און קולות האבן זיך געטראגן ווייט.

קודיש מיט רעגאלן זענען ארומגעגאנגען פון קבר צו קבר און איך האב אנגעוויזן רעגאלן ווו עס ליגט זיין טרייער פאטער, וואס זייענדיק צוזאמען מיט אים אין תפיסה, האט ער אים נישט געקענט ארויסראטעווען.

שעהן לאנג איז רעגאל געשטאנען פארגליווערט, ווי מחילה געבעטן ביים פאטער, וואס ער איז געבליבן לעבן און אים איבערגעלאזט אין תפיסה. ער האט קדיש געזאגט און א אל מלא רחמים געמאכט.

קודיש האט געבעטן מאכן א אל מלא רחמים דעם יידישן יודנראט, וואס האט זיך מוסר נפש געווען פארן כלל ישראל און באזונדער פאר שמחה בארגמאן וואס האט פיל געלייסטעט און פיל מענשן אפגעראטעוועט פונם פאגראם. בשעת דעם פאגראם האט מען אים אוועקגעזעצט פארן קבר, ער זאל זען ווי זיינע יידן שטארבן, און נאכדעם אים דערשאסן.

דערשלאגן, מיט א גרויס ווייטיק אין הארצן האָבן מיר זיך פארנאכט געזעגנט מיט אונזערע טייערע קדושים, איבערלאזנדיק זיי צווישן די רואיקע בערג, מיט פרישער ערד פארשאטן, וואו מיר האבן געשווארן, אז מיר וועלן זיי קיינמאל ניט פאַרגעסן און נקמה נעמען פאר זיי. מיר זענען טרויעריק, טריט נאך טריט, שורות׳ווייז אומגעקערט זיך אין

געטא, ווו מיר האבן פארבראכט א שלאפלאזע נאכט טראכטנ־דיק וועגן אונזער גורל, וועגן אונזער מארגן.

א שטיק צייט האבן מיר גרופעסווייז יעדן זונטיק באזוכט די ברודער־קברים אין פיעטידין, וואו מיר האבן פריש ערד פארשאטן און קדיש געזאגט, קאפיטלעך תהילים געלייענט, אל מלא רחמים געמאכט, בעטענדיק זיי, עס זאל שוין בלייבן דאס שארית ישראל, דאס ביסעלע וואס איז געבליבן, מען זאל אונז מיטן שורש ניט ארויסרייסן.

פסח אין קליינעם געטא

דער שניי האט ביסלעכווייס אנגעהויבן צוגיין, און אין געטא איז געווארן בלאָטיק. די זון האט אנגעהויבן זיך מער באווייזן און אויסוואַרימען די פארפראַרענע פארגליווערטע אברים. אבער עס איז ניט געווען קיין טאג מען זאל נישט רעדן וועגן אַבלאוועס, וועגן פאגראם, און דאָך ווען עס איז געווען צוויי וואכן פאר פסח האט מען אנגעהויבן צו רעדן וועגן באזארגן זיך מיט מצות.

ערשל באש האָט זיך אנגענומען דורכצופירן די מצות־באזארגונג. עס איז אפגעזוכט געווארן א מאשין פון מצות, מען האט זי שטיל אויפגעשטעלט אין געטא. דער בעקער האט באזארגט מעל, נישט קיין גערשטענע, און מען האט אנגע־הויבן באקן מצות אויף פסח. די ארעמע מענשן האבן געקראגן מצות אָן געלט, און א סך אנדערע פאר א קליינעם פרייז. מיר זענען געשטאנען אויף דער וואך דער געביטסקאמיסאר זאל זיך וועגן דעם נישט דערוויסן. מיר האבן טאג און נאכט געארבעט, און אלע יידן האבן געהאט מצות אויף פסח.

מיין פסח קען מען זיך פארשטעלן, כ'בין די נאכט פון פסח געלעגן אויף מיין ארעם בעטל און שטיל עלנד אין זיך געוויינט. איינער אליין בין איך געבליבן אָן משפחה, אָן עלטערן, אָן שוועסטער, ברודער, אלע געפינען זיך אין גרויסן ברודער־קבר, און אט שטייען פאר מיינע אויגן מיינע צוויי בריליאנטענע קינדער, וואס מען האט זיי פאר מיינע אויגן דורכגעפירט צום שיסן, און איך האב גארניט געקענט טאָן, איך האב געוואלט נאכלויפן נאָך זיי, צוזאמען מיט זיי גיין, נאָר מען האט מיר נישט דערלויבט, און נאכדעם בין איך געבליבן לעבן, צו וואָס? פארוואָס דארף איך לעבן? איינ־זאַם, געבראָכן ליג איך איצט פסח ביינאכט און דערמאן זיך די שיינע סדרים אמאל ביים טאטנס טיש, און נאכדעם מיט מיין משפחה. כאטש איך בין געווען מיד פון דער אנגעשט־רענגטער ארבעט ביים באקן די מצות, האב די גאנצע נאכט ניט געקענט שלאָפן. עס האבן זיך מיר פארגעשטעלט פארשיי־דענע בילדער פון תפיסה און פון פיעטידין, דער שדים־טאנץ פון די מענשן, ווי זיי האבן זיך אויסגעטאָן, זיך געדרייט אין אלע זייטן מיט ווילדע אויגן און ייי עפסס עמיצער שטופט זיי, זענען זיי געלאָפן אין גרוב אריין און אוועקגעלייגט זיך. און עד היום קען איך נישט פארשטייען די פארשטיינער־טע הערצער פון די מערדער, צו זען דאָס אלץ, און שטיין און שיסן טויזנטער, טויזנטער יעדן טאג. איך קען ניט פאר־שטיין די הערצער פון אונזערע קדושים, קיינער אט ניט געחלשט, קיינער האט ניט געקראגן קיין הארץ־שלאַג, כאטש זיי זענען געווען אויסגעהונגערט און אויסגעדארט, און אלע זענען געגאנגען. זעלטן ווער איז אנטלאָפן, און יעדער ווער עס איז אנטלאפן איז דורכגעלעכערט געווארן פון די קוילן, וואס האבן אים באגלייט.

ווי אין א פילם־באַנד לויפן אַ גאנצע נאכט דורך פאר מיינע אויגן די טויזנטער קדושים מיט זייער ווילדן בליק און אויסגעשטרעקטן פויסט. פון מיין משפחה איז קיינער ניט געב־ליבן. זאָגנדיק קדיש ווייס איך ניט ווענמען איך זאל פריער דערמאנען. און די נאכט ציט זיך ווי א יאָר.

פון אלע זייטן האבן צו אונז געשטראמט יידן, וואס האבן זיך שוין מער נישט געקענט באהאלטן ביי די פויערים, אדער די פויערים האבן זיי נישט געוואלט מער האלטן. א סך זענען געקומען צו אונז פסח, נישט וויסנדיק, אז עס איז פסח. יעדער איינער האט אפגעשפארט עפעס פון זיך און געגעבן די אָנגעקומענע יידן מצות, אבער מיט שלאָפן איז געווען ערגער. עס איז פשוט נישט געווען קיין פלאַץ און אפט האט מען גענעכטיקט אויפן גאס ממש.

פסח האט מען אויך געארבעט, און גלייך נאָך פסח האט מען פונאנדערגעשיקט ארבעטן אין די פארשידענע פריציש הויפן, וואס זענען איצט אנגעפירט געווארן דורך די דייטשן. מען האט געשיקט צו פארשיידענע ערד־ארבעטן. די יידן האבן געארבעט שווער און ביטער און זיי זענען אויסגעניצט גע־ווארן ביזן לעצטן טראָפן בלוט. אונזערע פוילישע שומרים האבן אפט אונז נישט אפגעלאזן פון דער ארבעט פון גאנץ פרי ביז שפעט ביי נאכט.

אהיימקומענדיק פון דער ארבעט מיד צעבראכן צוריק אין געטא, ווו דער טויט האט אויף אונז געלויערט, האט מען זיך נישט איינמאל געווונשן דעם טויט. אבער נעמען דעם טויט האט קיינער נישט געוואלט, דער דראנג צום לעבן איז געווען גרויס. אין געטא האט זיך אין אוונט נישט פון איין שטוב דערטראָגן קולות פון געלעכטער, פון טרינקען און פון קאָרטן־שפילן, און פון אנדערע ערטער געוויינען פון פרויען און קינדער. דאס אלץ האט זיך אויסגעמישט צוזאמען אין דעם קליינעם געטא פון עטלעכע הונדערט איינצעלנע און קליינע צאל משפחות, וואס לעבן דא דעם צעבראכענעם לעבן מיט דעם נישט זיכערן מארגן.

קודיש וואס האט אנגעפירט מיט חוזק־יד דעם קליינעם געטא, האט דאך נישט איינמאל געראטעוועט מענשן פון תפיסה, ווען מען האט זיי געכאפט פאר אריינטראגן עפעס אין געטא, אדער ארומדרייענדיק זיך נישט אין די באשטימ־טע שעהן, אדער אָן א קוויטל ארויסגעגעבענעם פון ביורא.

אויף די געהיימע זיצונגען אונזערע האבן מיר ניט איינ־מאל באהאנדלט די פראגע וועגן אפרוימען קודישן פאר זיין שטיקל ארבעט, וואס ער האט אונז פארפירט פארן צווייטן פאגראם. איצט האט זיך געשטעלט די פראגע, צו מיטן אָפ־רוימען קודישן וועט דער גאנצער געטא ניט ווערן אפגע־רוימט, און מיר האבן נישט וואוהין צו גיין. אלע וועגן זענען פאר אונז געווען פארמאכט, מיר האבן אויסגעפארשט דורך באקאנטע פויערים, אדער אונזערע חברים אליין האבן געפ־רובירט זיך ארויסרייסן און א טייל זענען צוריקגעקומען. אין די נאָענטע וועלדער איז אוממעגלעך צו זיין צוליבן מאנגל אין וואסער און ברויט. צו די ווייטע וועלדער פון פאלעסיע קען מען נישט דערגרייכן, ווייל דער טויט לויערט אויף יעדן שריט. ווער עס האט א באקאנטן פויער, וואס קען אים בא־

האלטן אין א שטוב איז מה טוב, אבער ווער עס האט ניט, מוז זיצן און ווארטן. קודישן קען מען דערווייל נישט אומברענגען, ווייל ער איז דער איינציקער וואָס טויג זיך אויס מיט דער מאכט, און צייטנווייס ראטעוועט ער דאך א ביסל ייִדן, ער שלעפט אפּ אויף ווייטער און ווייטער, מיינענדיק צו ראטעווען זיך מיט זיין משפחה, אבער דערווייל געפינען זיך שוין כמעט 1800 מענטשן, און עס קומען יעדן טאג מענטשן זוכן א מקום מקלט. מענטשן האבן געארבעט און עס האבן געטראפן פאלן פון חתונות אין געטא. ווייל שוין העכער אכט מאנעטן ווי מיר לעבן אין געטא נאכן צווייטן פאגראם און עס איז דערווייל שטיל . . .

אבער מענטשן שלאָפן נישט. יעדער אין געטא האט ביי זיך אין וווינונג אין פאל פון נויט א באהעלטעניש, אויך ביי אונז אין בעקעריי האבן מיר לאנגע וואָכן געארבעט און מיר האבן אן אונטערערדישע באהעלטעניש מיט דרייערליי טירן ארייַנצוקריכן, מיט דאָפּלטע סופיטן. ווען מען רייסט אויף איינעם באמערקט מען אונז ניט. מיר האבן אויך צוגעגרייט וואסער מיט ברויט.

כאטש די זשאנדארמען איז געווען זייער גוט מיט אונז בכלל און מיט קודישן בפרט, און מענטשן האבן געזאגט, אז מען וועט יעצט וויסן, האבן פארשיידענע מענטשן זיך צוגעגרייט באהעלטענישן ביי פארשידענע קריסטן אין שטאָט און אין דארף, און מען האָט אנגעהויבן ארויסצישפירן פעק מיט זאכן פאר זיך און פאר די קריסטן, בכדי ביי זיי זיך אויסצובאהאלטן.

ביי אלע מיינע היימישע קריסטן, וואס איך האב געהאט, האט קיינער נישט געוואלט מיר אריינעמען מיטן תירוץ אז זיי האבן מורא. נאר דורך א צופאל, ווען איך האב זיך באשטייערט „אויסשטעלן אלץ", וואס מען דארף פארן קריסט האב איך מיט נאך צוויי באקאנטע אויף זיך באשטעלט אן ארט אין פאל פון נויט. איך האב געוואלט פריער אוועקגיין דאָרטן און זיצן, נישט ווארטנדיק אויפן פאל פון נויט, ווען מען וואט שוין גיין נישט קענען, נאָר איך האב נישט געקענט, ווייל איך האב מיט נאך צוויי מענטשן געארבעט אין דער בעקעריי און געבאקט ברויט פאר אונז אין געטא, און וועגן מיין אוועקגיין וואלט מען גלייך זיך דערוווסט. האב איך באשלאסן, אז וואס עס וועט זיין מיט אלעמען וועט זיין מיט מיר.

מענטשן זענען אוועק, זענען איבערגעזעסן א מאנאט, צוויי, און דא אין געטא איז געווען שטיל, און די קריסטן שרייען: צו וואס זיצן באהאלטן ווען אין געטא באוועגט מען זיך פריי, און מען קען לעבן מיט פרישע לופט? זענען טאקע א סך צוריקגעקומען. קודיש האט זיי נישט געוואָלט ארייַנעמען צוריק, ווייל זיי זענען אנטלאָפן, און זיי האבן געמוזט געבן פיל געלט מען זאל זיי צוריק דערלויבן זיין אין געטא.

אין איינעם א פרימאַרגן האט קודיש לויטן באפעל פון געביטס־קאמיסאר פון ראָוונע, אוועקגעשיקט קיין ראָוונע פון אונז 40 ארבעטער, עטלעכע שניידער, עטלעכע סטאָליערס און דאס רעשט פראסטע ארבעטער. דארט איז שוין לאנג יידנריין, און אָן יידן קען מען זיך ניט באגיין, האט מען ביי אונז גענומען 40 מענטשן און זיי אוועקגעשיקט. מען האט ניט געוווסט וואס איז געווארן מיט זיי. שפעטער האט מען זיך דערוווסט, אז מען האט זיי נאכדעם, ווי זיי האבן פארענדיקט די ארבעט, דערשאסן.

הארצרייסנדיקע געשרייען און געוויינען האבן זיך געטראגן ביים געזעגענען זיך מיט די מענטשן, וואס האבן נישט געוואלט פארן. מען האט זיי פארטאג פארשפארט אין דער קלייַנער תפיסה, וואס איז געווען ביי אונז אין געטא, ווו מען האט געוויינלעך פארשפארט פאר ניט וועלן גיין צו דער ארבעט, אדער פרישע מענטשן, וואס זענען געקומען פון אויסערן געטא. זיי האבן געמוזט עטלעכע טעג אפזיצן, און נאכדעם ווי זיי האבן באצאלט א ביסל געלט און צוגעזאגט נישט אוועקגיין מער, האט מען זיי באפרייט.

צוויי האבן אויפגעריסן דעם סופיט און זענען אנטלאָפן און זיי זענען מער נישט געקומען אין געטא, און איינער פון די צוויי איז געבליבן לעבן און איבערגעלעבט.

אזוי האט דער קליינער געטא יעדן טאג געהאט זיינע צרות און ליידן. דא האט מען געשאָסן א יידן, דא רעדט מען, אז דער פראנט איז גאר נאנט. קיין צייטונג האבן מיר ניט געהאט. מיר האבן געהערט, אז מען וועט מיט אונז מאכן אן ענדע, אבער קודיש איז געווען זיכער, אז אונז וועט גארניט געשען. עד האט דעם ערשטן ביישפיל געגעבן און ער איז מיט זיין משפחה געזעסן אין געטא, ווי אויך די משפחה פון שיינקעסטל, וואס איז באשטאנען פון א פרוי מיט צוויי קינדער, און רעגאל האט זיך פארליבט אין זיין טאכטער. זענען זיי אלע געזעסן אין געטא און קודיש האט פארזיכערט פולשטענדיקע רו, און אז ער וועט וויסן ווען מען דארף גיין. דערווייל זאל זיך קיינער פון אָרט ניט רירן.

אויך אין די דערפער ארום לודמיר איז געווען ניט רואיק. די געהיימע דייטשע האנט פון פארניכטונג האט געארבעט אויף אלע פראנטן. אין דער סביבה ווו עס איז געווען מער אוקריינער, האבן זיי אויסגעהרגעט די פוילישע קריסטן, וואס זענען מאסנווייז אנטלאפן אין שטאט איבערלאזנדיק אלץ אויף הפקר. און יעדע נאכט איז דער הימל געווען רויט פון ברענענדיקע שטיבער, דאס האבן די אוקריינישע באנדעס געברענט פוילישע הייזער. די שטאָט איז פארפילט געווארן פון די פוילישע היימלאזע, וואס האבן פארנומען די יידישע הייזער אין אלע עקן שטאט. יעדן טאג זענען געלאפן די פוילישע פויערים ראטעווען זיך דאס לעבן פון די אוקריינישע באנדעס, וואס האבן זיך געשאפן, און די דייטשישע מאכט האָט זיך נישט וויסנדיק געמאכט.

און פיל יידן וואס זענען געווען באהאלטן ביי די פאליאקן האבן געמוזט פארלאזן דעם ארט און קומען אין געטא. א סך וואס האבן ביי זיי געהאט באהאלטן זאכן, האבן אלץ פארלארן.

אין שטאט האט מען געקענט זען אז אין די יידישע שיינע הייזער און די גרויסע יידישע געשעפטן, וואס זענען געבליבן ליידיק, שטייען אין זיי היינט חזרים, עופות, און תבואה, דאס האב און גוטס פון די פויערים, וואס זענען אנטלאפן פון די דערפער.

די שטאט איז געפערלעך שמוציק, די גאסן ווערן נישט געקערט, טיר און טויער אָפן, טירן פון די געשעפטן אויסגעריסן און עס וואלגערן זיך אין די גאסן יידישע ביכער,

ספרים, צעבראכענע כלים, צעבראכענע מעבל און בערג מיסט, און די קאזעס לויפן ארום פראנק און פריי. אין די גאסן איז שווער צו אָטעמען,מענשן זענען ניטא, הייזער ווערן צענומען און פארקויפט דורך דער אוקריינישער שטאט־פאר־וואלטונג.

מיר צונעמען אליין אונזערע הייזער

דער געביטסקאָמיסאר האט באפוילן שיקן עטלעכע הונ־דערט ארבעטער צו צונעמען די יידישע הייזער, ווייל זיי דאַרפן האָבן ציגל. טאג טעגלעך האבן געארבעט עטלעכע הונדערט אונזערע בחורים און צעבראכן די יידישע הייזער און די ציגל צונויפגעטראגן פאר דער מאכט.

נישט איינמאל איז געשטאנען דער געביטסקאמיסאר וועסטערהיידע מיט זיין געהילף קראַוזע און געשעפט נחת ווי עס צעפאלן די ווענט אין א גרויסן רעש, און פלעצער ווערן ליידיק, אזוי אז מען קען איצט זען פון איין גאס די צווייטע, און נישט איינמאל איז ער אליין ארויף אויפן מויער און געוויזן די ארבעטער ווי אזוי צו ארבעטן שנעל.

אזוי האבן מיר מיט אונזערע אייגענע הענט צענומען די הייזער, צענויפגענומען דאס האב און גוטס, אונזערע מיידלעך האבן געוואשן און געפרעסט אלע זאכן, וועלכע זענען אוועקגעשיקט געווארן קיין דייטשלאנד, פאר די דייט־שע פרויען.

פיל הייזער אין יידישן קווארטאל האבן מיר אליין פאר־ברענט, כדי עס זאל נישט אריינפאלן אין די דייטשע אדער אין די אוקריינישע הענט. מיר האבן די שולד ארויפגעלייגט אויף קריסטן, וואס גייען טאג טעגלעך זוכן אין די יידישע הייזער. דער געביטסקאמיסאר האט אפגעהיט אונזער פאר־מעגן, עס זאל חלילה נישט אומזיסט גיין צו גרונט — — —

די פאליאקן ווערן אויך גערודפט און ניט געשאנעוועט

נאכדעם ווי מען האט דערליידיקט מיט די יידן, און מיר זענען געבליבן א קליין הייפעלע, האט מען זיך גענומען צו די פאלאקן. די אוקריינישע ס.ד., וואס איז לעצטנס געשאפן געווארן, האבן אין שטאט אנגעמאכט צרות. זיי האָבן איבער־געקערט און איבערגעזוכט יעדן הויז, זוכנדיק באהאלטענע יידן, און קריסטן וואס האנדלען, און פאלאקן וואס זענען קעגן די דייטשן.

אין געטא האבן מיר איינעם א פארטאג איבערגעלעבט עפעס שרעקלעכעס. דער געטא איז ארומגענומען געווארן מיט פאליציי. מיר האבן גערעכנט שוין, אז מיר זענען פאר־פאלן. עס איז שווער זיך פארשטעלן ווי מען איז ארומגעלאָפן זיך באהלטן. מען איז אפילו געשפרונגען אין נאענטן טייכל אריבערכאפן זיך אויפן צווייטן זייט וואסער. דארט איז מען באגעגנט געווארן מיט פייער ביי יעדן פרווו אריבערצוגיין.

עס האט זיך שפעטער ארויסגעוויזן אז מען זוכט אין דער געגנט פאלאקן און מורא האבנדיק זיי זאלן זיך ניט באהאלטן אין געטא, האט מען געהיט ארום און ארום. דער פארטרעטער קראוזע איז אליין געקומען זעלבסט און אונז געטרייסט, דאס מען מיינט נישט אונז. ער האט זאגאר מיטגענומען אונזערע שומרים זיי זאלן העלפן זוכן די באהאלטענע פאלאקן.

אזוי האבן מיר יעדן מאל געהאט פארשיידענע שרעקלע־כע איבערלעבונגען מיט אנדערע זארגן און ליידן.

די תפיסות זענען פול געווארן מיט פאלאקן, פון וואנען מען פלעגט זיי אָפשיקן קיין דייטשלאנד אויף ארבעט, אדער מען פלעגן זיי האלטן מאנאטן פארשפארט און נאכדעם באפ־רייען. אבער זיי האט מען קיין איין פראצענט נישט געטאן דערפון, וואס מען האט געטאן מיט אונז. אין דער צייט ווען מען האט אונז כמעט אינגאנצן אזוי בארבאריש אויסגעשא־סן, האט מען איינמאל עטלעכע און צוואנציק פאַלאַקן אויס־געשאסן אויף פיעטידין, און אייניקע פארשיקט אויף ארבעט. זיי האבן אלע זיך צוריקגעקערט א היים.

מיר זענען מיט אונזער מאכט געווען אין גוטע באציאונ־גען און זיי האבן אונז פארזיכערט אז „מיר בלייבן אימער לעבן".

פון דער געהיימער ראדיא, וואס אייניקע פון אונז האבן געהאט (און דאס איז געווען בסוד סודות פארן געטא), האבן מיר געוווסט די לעצטע גרויסע מפלות פון די דייטשן. מיר האבן זיך געטרייסט, אז אפשר וועט פארקומען א רעוואלוציע אין דייטשלאנד, ווו דאס פאלק און דאס מיליטער ליידט אזוי פיל, און וואס זייערע זין פאלן אויפן פראנט. אפשר וועלן זיי אוועקוואַרפן דאָס געווער און מיר וועלן געראטעוועט ווערן. אבער מיר האבן אומזיסט געהאָפט אין שרעק און שטענדיקן פחד, און די מאנטן זענען געלאפן. אַט איז שוין ווידער שניט־צייט און דער דייטש נעמט אראָפ אלע תבואות און שיקט זיי קיין דייטשלאנד.

שווער און ביטער האבן מיר געארבעט אין די פריצישע הויפן אונטער דער אָנפירונג פון די דייטשן. אלע פריצים זענען נאך פאר דער רוסישער אקופאציע אוועקגעשיקט גע־ווארן קיין סיביר. טויזנטער פויערים־קינדער זענען אוועק־געשיקט געווארן קיין דייטשלאנד אויף ארבעט, און די יידן האט מען אויסגעהרגעט. אזוי אז עס האבן אויסגעפעלט אר־בעטס־הענט. ביז שפעט אין דער נאַכט האָט אונדזער הייפעלע יידן געאַרבעט טאָג־טעגלעך אין די פעלדער ביים שניידן, צע־נויפנעמען און דרעשן די תבואה, וואס איז דערנאך אוועקגע־שיקט געווארן אין טויזנטער וואגאנעס קיין דייטשלאנד.

שפעט יעדן אוונט פלעגן מיר קומען אהיים, אויסגע־מאטערט פון דער שווערער ארבעט; מיר זענען אנגעפירט געווען פון די פוילישע שומרים, וועלכע פלעגן אונז יאָגן ביי דער ארבעט, אזוי אז אָפט פלעגן מענשן פאלן אין חלשות, און פילע זענען פון דער שווערער ארבעט קראנק געווארן.

אזוי זענען מיר אויסגעמוטשט געווארן ביז דער לעצטער מינוט.

מיר גייען זוכן פארטיזאנער!

מיר האבן געפילט אין דער לופט, אז מיר וועלן דא קיין לאנגע צייט נישט זיין, און עטלעכע חברים האבן מיר געהיים באַשלאסן זוכן א מקום מקלט, א פארטיזאנער־גרופע אין די ווייטע פאלעסיער וועלדער. דער וועג איז געווען סכנות'דיק אבער מיר מוזן איינשטעלן.

שווער איז געווען דער וועג, אבער נאך ערגער איז געווען דער טראגישער סוף פון אונזערע שליחים, וואס זענען דער־

שאסן געווארן דווקא פון א פארטיזאנישער גרופע, וועלכע האט פשוט געוואלט צורויבן דאס געווער, א יקר המציאות דאן ביי פארטיזאנער.

דער איינציקער שליח איבערגעבליבן ביים לעבן, פסח וואגמאן, האט איבערגעגעבן, אז דאס איז געווען אן אפטיי־לונג פון א רוסישן אטריאד (אפטיילונג). די פארטיזאנער האבן דערקלערט, אז זיי נעמען אן אונזערע שליחים אלס שפיאנען און זיי דערשאסן. פסח וואגמאן אליין איז אנטלאפן און קוים מיטן לעבן איז ער געקומען צוריק.

ווי מיר האבן זיך ניט געהיט, האבן די ווענט אויערן, און קודיש האט זיך דערוווסט וועגן דעם און ער האט געוואלט וואגמאנען ארעסטירן, אדער ער זאל פארלאזן דעם געטא.

אייניקע וואכן האט זיך דער יונגערמאן געוואלגערט אויסערן געטא, וואו געטאגט ניט גענעכטיקט. ביז נאך לאנגע אונטערהאנדלונגען און פאר א געוויסער סומן געלט האט קודיש אים דערלויבט קומען צוריק אין געטא.

און ווען מען האט אוועקגעשיקט קיין ראוונע די גרופע ארבעטער, האט ער אים אויך אוועקגעשיקט, און ביז היינט ווייסן מיר ניט וואס איז געווארן מיט אים און מיט דער גאנ־צער גרופע ארבעטער.

אזוי האבן מיר זיך געראנגלט און געוואלט ארויסגיין פון געטא, נאר עס איז ניט געגאנגען. קודיש האט צעשטערט יעדן פלאן פון ראטעווען זיך און קעגנשטעלן זיך. אזוי איז ער געווען בלינד און האט געגלויבט אין זיינע צוזאגן, און שטענדיק בארואיקט אונז מיט זיין ווערטל: „— קינד־ערלעך, דערווייל איז שטיל, מיר האבן פיל ארבעט מיליטער־רישע, אויף וואכן און מאנאטן, און מען מעג דערווייל שלאפן רואיק, אבי ארבעטן. ארבעטן מוזן מיר גיין און ניט באהאלטן זיך. ווען מען רופט זאל קומען צו דער ארבעט. אזוי גלויב איך וועלן מיר אריבערלעבן. און טאמער חלילה דארף עפעס וואס געשען, וועלן מיר דאסמאל וויסן. —"

דער ערשטער יארצייט נאך אונזערע קדושים אין געטא

אין עטלעכע הייזער פלעגן מיר אין געטא איינארדנען טאג־טעגלעך א מנין אין דער פרי און פארנאכט. עס פלעגן זיך צונויפקומען ניט נאר די פרומע, נאר אויך סתם יונגע־לייט און מען פלעגט אויך כאפן א שמועס וועגן וועלט־פאליטיק.

מען האט אויסגעזוכט פארשיידענע יארצייטן פון רבנים און גוטע לייט בכדי צו טרינקען לחיים און כאפן א שמועס. די פרומע יידן זענען אנגעפירט געווארן דורך משה מארגענ־שטערנס איידים, הערשל באש, וואס איז געווען א יונגערמאן א משכיל, און ער פלעגט ביי דער געלעגנהייט דערציילן פארשידענע אמאליקע מעשיות וועגן רביים. ער פלעגט דער־ציילן, און דערנאך פלעגט מען טרינקען א לחיים און זיך צוגעווונשן אויסגעלייזט ווערן פון זייער האנט.

טרויעריק איז געווען אין געטא י"ט אלול, דער ערשטער טרויעריקער יארצייט נאך אונזערע קדושים. גאנצע צוויי וואכן האט זיך געצויגן דער טרויער. פון יעדער יידישער שטוב איז די פרייד און געלעכטער אוועקגענומען געווארן. מען האט זיך דערמאנט, אז היינט א יאר ווי אונזערע טייערע זענען אזוי טראגיש אומגעקומען, און מיר זענען נאך היינט אין די נעגל פון טויט מיט נישט קיין זיכערן מארגן, נישט וויסנדיק וואס פאר א ביטערער גורל עס ווארט אונז.

היינט ווערט א יאר ווי איך האב זיך געפונען אין תפיסה. א גרויל און קעלט גייען דורך מיין לייב דערמאנענדיק זיך מיין איבערלעבן, מיינע קינדער שטייען מיר פאר די אויגן. אלע קדושים פון תפיסה, פון פיעטידין, גייען דורך פאר מיינע אויגן און איך לעב. שוין א יאר ווי איך מאטער זיך אליין, עלנט, אן משפחה. כ'ראנגל זיך צו בלייבן א לעבעדיקער עדות פון אונזער שטעטל, דערציילן דער וועלט, נקמה נעמען אן די בארבארישע מערדער פאר אומשולדיק פארגאסן בלוט. און נישט איינמאל שטעלט זיך מיר די פראגע: צוואס? צוואס די גאנצע מאטערניש, אז אלץ איינס איז אלץ פארלארן.

שמחת תורה אין קליינעם געטא

די ימים נוראים אין קליינעם געטא האט זיך שטארק געפילט. די טעג האט מען נישט געארבעט, און אין די הייזער ווו עס איז געווען איינגעארדנט א מנין, זענען געווען איבער־ערפולט. כאטש מען האט זיך געווונשן לשנה טובה תכתבו, האט יעדער איינער געטראכט, ווער ווייס צי מיר וועלן דער־לעבן א צווייטן ימים טובים.

אין די יום־טוב טעג האב איך זיך געפילט זייער ניט גוט. איך בין געלעגן אויף מיין געלעגער און געוויינט שטיל אריין אין קישן, דערמאנענדיק זיך די אמאליקע ימים נוראים אין אונזער טאטנס שטוב, און דערנאך מיט מיין משפחה. און היינט איז נישטא אפילו פאר וועמען אויסרעדן דאס הארץ. ווער ווייס צו וועל איך נאך צו עפעס דערלעבן, כאטש צו זען מיין איינציק איבערגעבליבענעם ברודער אין ארץ ישראל. ווען איך קען אים זען, אויסרעדן מיין ביטער הארץ, און דאן שטארבן. עפעס מאדנע געדאנקען האבן זיך געפלאנטערט אין מוח; עס איז שוין בעסער ווען מען ארבעט און מען פארגעסט.

וועלנדיק א ביסל דערמונטערן דעם עולם האט קודיש איינגעארדנט אין געטא א שמחת־תורה אוונט. אין דעם גרוי־סן עס־זאל האט ער איינגעלאדן פון יעדן פאך עטלעכע דעל־עגאטן, ווייל דער זאל איז געווען צו קליין פאר אלעמען. ביי געדעקטע טישן האבן קודיש מיט רעגאל אויפגענומען די מענטשן. קודיש האט אונז געטרייסט אז מיר וועלן בלייבן לעבן און דערלעבן אן די באנדיטן צו פראווען, בשנה הבאה, א פרייליכן שמחת תורה. רעגאל האט שוין גערעדט מער ליטעראריש וועגן אמאליקע גרויסע שרייבער און געלערנטע, וואס האבן אויך פיל געליטן ווי מיר ליידן, און מיר וועלן איבערלעבן. באש האט גערעדט וועגן תורה וועגן אמאליקע גרויסע רביים, און אז עס איז געשריבן אין די הייליקע ספרים אז עס וועט אויפשטייען אזא מין היטלער, וואס וועט איינ־עמען די גאנצע וועלט און וועלן אומברענגען די יידן, אבער ער וועט באקומען די מפלה און מיר די איבערגעבליבענע וועלן אויסגעלייזט ווערן און פראווען שמחת תורה אויף דער פריי. דערנאך האבן עטלעכע קינדער דעקלאמירט און געזונ־גען. דערנאך האט איינער מארגנשטערן פארגעליינט וואס ער האט באשריבן: אונזער מארש קיין פיעטידין.

אין צרות און ליידן איז אוועק דער זומער, מיט זיינע ימים טובים. עס בלאזן שוין אין דרויסן ווינטן, עס רעגנט, בלאָטעס, די אוונטן זענען שוין גרעסער און אויפן הארצן קאלעמוטנע.

פון די ידיעות ווייסן מיר, אז דער דייטש טרעט אפ אויף אלע פראנטן. די גרויסע מפלות זיינע עקבערן אונז דעם מוח: וועט ער אונז איבערלאָזן? פון קיין רעוואלוציע הערט מען נישט. און וואס וועט זיין מיט אונז?

יעדן טאג גייען אַוועק עטלעכע מענשן, און יעדן טאג קומען מענשן, וואס ליגן שוין מאנאטן באהאלטן, און קיין ענדע איז נישטא. דער פויער וויל נישט אויסבאהאַלטן מיר.

קודיש פירט אן בחוזק יד און באשטראפט די אלע, וואס קומען; ארעסטירט זיי און האלט זיי טעג און וואכן אין תפיסה פון געטא, צוליבן אוועקגיין און קומען צוריק.

די פאכמענער אין געטא זענען פארוואָרפן מיט ארבעט; פון דער ארומיקער געגנט, פון קאָוועל, ראָוונע, לוצק, קומען די געסטאפא־לייט אהער בכדי זיך אויפנייען שיינע גוטע אנציגער און לאזן זיך מאכן שטיוול און שיך.

דער געביטס־קאמיסאר דערלויבט אריינפירן האלץ פארן געטא אויף ווינטער, און דאך גייען מענשן ארום און שושקענען זיך. מען האט מורא פארן מארגן. און עס האט זיך אנגעהויבן א געיעג פון ארויסגעבן פעקלעך זאכן פאר די באַקאנטע פויערים פון שטאט און מאכן פארשיידענע באהעלטענישן אין געטא און אויסערן געטא. אבער דערווייליע איז יעדער געזעסן און געווארט, עס וועט נאך זיין צייט צו אנטלויפן. מען וועט זיך עפעס דערוויסן. אזוי האט מען זיך געלעבט און זייער אַ קליינער פראצענט איז אוועק פון געטא.

ביי אונז אין הויז ווו איך האב געארבעט האבן מיר זיך צוגעגרייט א גוטע באהעלטעניש, וואס איז שוין געווען פארטיק, און איך האב מיר אויך פארזיכערט אן אָרט אויסערן געטא. אבער קיינעם איז נישט איינגעפאלן, אז קיינער וועט ניט ווייסן, נישט קודיש און נישט שיינקעסטל, נישט די אלע מיוחסים, וואס האבן געפירט געשעפטן מיט דער זשאנדארמעריע; און אין איינעם א פרימאָרגן זענען מיר ארומגערינגלט געווארן בכדי צו מאכן דעם געטא „יידנריין".

קודיש פראוועט זיין זילבערנע חתונה

ביי קודישן אין שטוב האט זיך געפירט ווי אין פרידנסצייטן. דאס שענסטע און דאס בעסטע האט דארטן ניט געפעלט. מען האט געבאקן דאס שענסטע געבעקס, מען איז געווען גוט אנגעטאן, ער און זיין פרוי און די צוויי קינדער, און דאס אלץ פון יידישן גוטס, פון יידישן בלוט. פארקויפנדיק דאס יידישע גוטס די קריסטן, האט ער געמאכט א לעבן.

און דא מיט איינמאל האט זיך דערטראגן אין קליינעם געטא די שמועה, אז אין גיכן קומט פאר ביי קודישן די זילבערנע חתונה, וואס וועט געפייערט ווערן מיטן גאנצן קנאק און ברען; ער וועט איינלאדן אלע נאענטע און באַקאנטע און אלע אנפירער פון אלע ווארשטאטן.

די זילבערנע חתונה איז טאקע געפייערט געווארן מיטן גאנצן פאראד. דער קליינער געטא האט געשיקט מתנות און ווונשן צום 25־יאריקן יובילײ, און מען האט די גאנצע נאכט געהוליעט און געטאנצט.

ביי אונז אין בעקעריי האט מען געבאקן א גאנצן אוונט ווייצן־ברויט מיט געבעקס, געבראטן און געפרעגלט פלייש מיט קאטשקעס, און עס איז געווען ליהודים. ער האט זיך נישט פארגעשטעלט, אז דאס איז זיין לעצטע פייערונג. ער איז שטארק געווען באגליבט אין זיי, אין די דייטשן, אז ער וועט וויסן ווען מען וועט דארפן אוועקגיין און ראטעווען זיך דאס לעבן.

אבער דער גורל האט פארפאָלגט אויך אים. ער איז דער ערשטער צוגענומען געווארן אין דער פרי פארן פאגראם און אפגעפירט געווארן אין תפיסה צוזאמען מיט שיינקעסטל און רעגאלן. מען האט זיי פארברענט צוזאמען מיט דעם רעשט ביסל יידן וואס האבן זיך געמאטערט 13 מאנאטן נאכן צווייטן פאגראם, נישט האָבנדיק ווו צו לויפן אין דער גרויסער וועלט. און זיך דערווארט ביזן לעצטן דריטן פאגראם אין לודמיר, ווען זיי האבן געמאכט לודמיר „יידנריין".

די זילבערנע חתונה פון קודישן האט זיך געצויגן א גאנצע וואך, די וואס האבן נישט געקענט אָנטיילנעמען דעם אוונט, זענען אין משך פון דער וואָך געקומען, און אים מיט זיין פאמיליע אפגעגעבן מזל טוב. מען האט זיך געוואונשן דערלעבן איבעראיאָר צו פייערן פרייהייטס־שמחות ביי יידן. די יידישע פאליציאנטן האבן א גאנצע וואך געטרונקען אויף דעם חשבון יעדן אוונט ביי קודישן און געזונגען און געטאנצט.

אזוי האט דער קליינער געטא געפייערט קודישעס זילבערנע חתונה, אזוי ווי אנדערע חתונות, געלאכט, געטאנצט און געהוליעט, נישט פארויסזעענדיק, אז דער סוף איז אזוי נאנט.

מען איז לעצטנס אזוי געווארן פארכשופט פון די מנהיגים, אז מען האט כמעט אינגאנצן פארגעסן, אז מיר זענען יידן און געפינען זיך צווישן די בארבארישע הענט פון די דייטשן, וואס ווארטן שוין אויפן טאג פון אונזער לעצטער פארניכטונג.

אונזערע אלע ווארשטאטן זענען געווען פארוואָרפן מיט ארבעט, מיליטערישע און ציווילע, פאר דער זשאנדארמעריע און פאר דער געשטאפא, אזוי אז מען האָט אויסגערעכנט, אז מען האט ארבעט נאך אויף א האלב יאר, און אזוי האבן מיר נאך צייט צו אנטלויפן.

דער דריטער און לעצטער פאגראם אין לודמיר

ווי איך האב זיך שפעטער אינפארמירט, איז א סברה אז דער געביטסקאמיסאר און די זשאנדארמעריע האבן אויך פריער נישט געוווסט ביז דער לעצטער מינוט, אז דער פאגראם דארף פארקומען, ווען ניט וואלט קודיש און עטלעכע אנדערע מענשן זיך געווען דערוווסט. עס זענען אנגקומען ספעציעלע ס.ס.־לייט פון לוצק מיט א ספעציעלן שטאב פון וולאַסאָווצעס (דאָס זענען רוסן, וואס האבן מיטגעארבעט מיט די דייטשן) און זיי האבן אויסגעפירט די לעצטע פארניכטונגסאקציע אין לודמיר.

מאנטיק פרי, דעם 13 דעצעמבער 1943 ארום 6 אין דער פרי ווען די מענשן זענען שוין געגאַנגען צו דער ארבעט, איז מיטאמאל ארומגערינגלט געווארן דער קליינער געטא פון אלע זייטן מיט וולאַסאָווצעס און א סך זשאנדארמעריע,

און זיי האבן גלייך געשאסן אין יעדן איינעם, וועלכער האט געוואגט צו אנטלויפן.

ווען איך בין פון דער בעקעריי ארויס אויף דער גאס אינפארמירן זיך, וואס עס טוט זיך, ווייל כ׳האב געהערט א טומל, א לויפעניש און שיסערייען, און זעענדיק אז עס ליגן שוין נייע קרבנות, בין איך אריין צוריק און געגעבן א געשריי:

— קינדער, מיר זענען פארלארן, אראפ אין דער באהעלטעניש, אבער שנעל, ס׳איז נישטא קיין צייט, זיי גייען שוין.

און טאקע באלד, זענען מיר עטלעכע ארבעטער, אראפ און זיך באהאלטן. האבן מיר טאקע באלד דערהערט טרעט פון די באנדיטן, וואס האבן געהאלטן אין שיסן און שרייען:
— ווו זענען זיי די פארפלוכטע יידן, שנעלער!

מיר האבן קוים איינגעהאלטן דעם אטעם, מען זאל אונז ניט געפינען, און קענען אפשר אין אוונט אנטלויפן.

וואס עס טוט זיך אין געטא ווייס איך נישט, איך הער נאר געשרייען, געוואלטן, שיסערייען. און יעדן מאל טריט איבער אונזערע קעפ. מען רייסט, מען זוכט.

דאס גליק, וואס א סך יידן האבן זיך געקענט ראטעווען איצט איז געווען דאס, וואס אין איצטיקן לעצטן פאגראם האבן נישט אנטיילגענומען די אוקריינישע פאליציי, וועלכע האט שוין פון פראקטיק פון די ערשטע צוויי פאגראמען געוווסט יעדע באהעלטעניש, און ווי צו געפינען די באהעלטענישן. די וולאסאוועס האבן נישט געוווסט ווו צו זוכן און זיי האבן בעסער געזוכט גוטע זאכן, מלבושים און געלד. אזוי פון לעצטן פאגראם, ווען עס האבן זיך אין געטא געפונען ביי 1800 יידן, האבן זיך געקענט ראטעווען ביי א 500 יידן. זיי זענען ביינאכט אנטלאפן אין פארשידענע פריער צוגעגרייטע באהעלטענישן אויסערן געטא. אבער צום גרויס באדויערן, זענען דארטן אויסערן געטא, פילע פון זיי צוגענומען געווארן. די פוערים אליין אין די אוקריינישע דערפער, ווו זיי האבן זיך געפונען, האבן ארויסגעגעבן די יידן, נאכדעם ווי זיי האבן צוגענומען דאס גוטס, וואס די יידן האבן געבראכט. די פוילישע פויערים זענען אליין פארפאלגט געווארן דורך די אוקריינישע און פיל פוילישע פויערים זענען אנטלאפן אין שטאט. במילא איז דער ייד געבליבן אויפן וואסער און איז אריינגעפאלן.

די אוקריינישע פויערים האבן מיט אייגענע הענט דערהרגעט פיל יידן אדער זיי געבראכט צו דער זשאנדארמעריע, ווו מען האט יעדע אנגעזאמלטע 50 מאן אפגעפירט אין תפיסה. אויסגעטאן זיי נאקעט און געפירט אין פארמאכטע אויטאס לעבן כוואלוועטשער פולווארק אין א קליין וועלדל, ווו די יידן זענען דערשאסן געווארן, און נאכדעם זענען די קערפערס באגאסן געווארן מיט וויטריאל און פארברענט, אזוי אז עס זאל קיין זכר ניט פארבלייבן. דער אש איז זיך צעפלויגן אין ארבע כנפות העולם אנזאגנדיק די וועלט אז עס איז פארברענט געווארן דאס לעצטע ביסל יידן פון וואלין, וועלכע האבן זיך געמאטערט מער פון אלע, נאך 13 מאנאטן זיך געראנגלט מיט די לעצטע כוחות־און דאך זיך נישט דערווארט צו וואס מען האט געהאפט.

שפעטער האב איך זיך דערוווסט, אז זונטיק ערב דעם פאגראם האט מען גענומען פון געטא פיר יידן כלומרשט צו באן־ארבעט, די פיר יידן האבן מיט אויטאס איבערגעפירט מצבות פון בית־החיים, און אזוי צוגעגרייט דעם ארט פארן פאגראם, צו קענען פארברענען דאס לעצטע ביסל יידן.

די פיר זענען נישט צוריקגעקומען. אויף דער פראגע פון קודישן: ווו זענען מיינע פיר יידן? ,האט ער באקומען אן ענטפער, אז זיי האבן נאך די ארבעט ניט געענדיקט, זיי מוזן ארבעטן א גאנצע נאכט. די פיר יידן זענען גלייך פארנאכט אפגעפירט געווארן אין תפיסה ווארטנדיק אויף זייער פינצטערן גורל. מען האט זיי ניט צוגעלאזט אין געטא, בכדי מיר זאלן זיך נישט דערוויסן און אנטלויפן.

זעקס טעג און זעקס נעכט זענען מיר, די עטלעכע ארבעטער פון בעקעריי געלעגן באהאלטן. יעדן אוונט, ווען מיר האבן פרובירט אנטלויפן האבן מיר ניט געקענט, ווייל דער געטא איז געווען שטארק באוואכט פון אלע זייטן. יעדן אוונט איז איינער פון אונז ארויף אויפן בוידעם און שעהן געשטאנען בכדי אויסקוקן צו מען זעט נישט. אבער יעדן מאל איז ער געקומען מיט גארניט. קיין פלאץ צו ליגן איז אויך נישט געווען, כאטש מיר האבן געהאט וואסער און ברויט. שבת אוונט בין איך ארויס. און זעענדיק אז דער פאסטן דרייט זיך אויס, לענג אויס, עס איז א שטארקער פאסט, בין איך אראפ און געזאגט צו די חברה: — היינט מוזן מיר פארלאזן דאס באהעלטעניש. איין פאסט איז נאך דא אין אונזער זייט, נאר יעדער זאל זיך אויסטאן די שיך, כדי ער זאל נישט הערן.

אזוי זענען מיר איינציקווייס ארויס און פארלאזט דעם געטא. יעדער איז געלאפן אין אן אנדער ריכטונג. מיר האבן זיך געזעגנט, זיך געווונשן מיר זאלן זיך טרעפן נאך זייער מפלה. איך בין ארויס דער לעצטער מיט נאך א חברה. מיר האבן געזאלט גיין אין שטאט. ווען מיר זענען אריבער דעם טויער און זיך דערווייטערט פון געטא, האבן מיר צוריק אנגעטאן די שיך. און זיך געלאזט פריי גיין אין גאס, אונטערזינגנדיק א פויליש לידל, מען זאל נישט דערקענען אז מיר זענען יידן.

די נאכט איז געווען א פראסטיקע, עס איז געווען דער 18־טער דעצעמבער די גאסן זענען געווען רואיק, ווו ניט ווו איז דורכגעלאפן א שאטן פון א מענשן, כאטש עס איז געווען פאר אכט, ווייל נאך אכט איז נישט געווען דערלויבט צו גיין.

כאטש די לבנה האט אונז באלויכט דעם וועג איז אונז געווען פינצטער און עס האט אונז געשווינדלט פאר די אויגן

איך האב געציטערט. ערשטנס ווייל איך בין געגאנגען נישט גוט אנגעטאן, און צווייטנס, ניט וועלנדיק האט געקלאפט דאס הארץ. און כ׳האב געציטערט מען זאל אונז ניט דערקענען. ווען אימיצער איז געגאנגען פון הינטן, האב איך אפילו דעם קאפ נישט אויסגעדרייט און געגאנגען פאראויס.

די פרוי, וואס איז געגאנגען מיט מיר איז געווען העניק פאלקאוויטשעס פרוי, וועלכער איז פארכאפט געווארן פון געשטאפא נאך פאר די פאגראמען. זי האט זיך געמאטערט, זיך געוואלגערט ביי די קריסטן אזוי לאנג ביז זי איז געקומען אין געטא. קודיש האט זי נישט אריינגעלאזן און מיר האבן זי געהאלטן אומלעגאל, און זיך דערווארט אויפן לעצטן פאג־

ראם. איצט גייט זי צוריק צו איר היימישן פויער אין שטאט און בעט גאט זי זאל אריבערגיין בשלום און ער זאל איר צוריקנעמען, ווייל ווען ניט מוז זי זיךווארפן אין וואסער.

איר גאנצע משפחה איז אין סיביר, וואו זיי זענען פארשיקט געווארן, און איר איינציקע האפנונג איז זיך זען מיט אירע עלטערן, און האלט אין איין בעטן גאט זי זאל דאס דערלעבן.

איך האב זי שפעטער געטראפן אין לודמיר און נאכהער אין שטאט פון וואנעט זי שטאמט, און מיר האבן זיך דערמאנט די אלע איבערלעבונגען.

מיר האבן דורכשפאצירט די פריערדיקע געטא, אראפ אויף וואקזאלנע גאס, אריין אין באד־גאס, ווו מיר האבן באמערקט פאליציי און מיר האבן זיך געוואָרפן אויף דער ערד אונטער דער באד און זיך באהאלטן. נאכדעם איז זי ווייטער אוועק אויף גנוינע גאס צו איר היימישן פויער און איך האב זיך באהאלטן אין א קארטאָפל־גרוב ווארטן אויף פארטאג, ווען איך וועל קענען גיין איבערן שטאט צו מיין באקאנטן קריסט. איצט ביינאכט טאר מען נישט גיין. בין איך געבליבן נעכטיקן צוגעדעקט מיט שטרוי און געלעגן אין גרוב ביז פארטאג.

אסתר האט מיר געוואונשן איך דער שטיל, ביים געזעגענען זיך:

— זייט געזונט און זייט מצליח!

איך האב איר דאס זעלבע געווונשן און נאכגעקוקט איר ווי זי ווערט פאַרשוווּנדן אין די געסלעך, ווער ווייס צו מיר וועלן זיך זען מער.

א גאנצע נאכט האב איך קיין אויג נישט צוגעמאכט. דער פראסט האט געברענט, און די פיס זענען מיר געווען ווי העלצער, איך האב זיי נישט געפילט. איך האב אין גאנצן געציטערט פון קעלט און אין מוח האט געהאקט דער געדאנק, צו וועל איך בשלום אריבערגיין דעם וועג, און צו וועט מיר דער פאליאק אריינלאזן. ווען ניט, וואו זאל איך גיין?

פארטאג, ווען די קלויסטער־גלאקן האבן זיך צעקלונגען, און די פרומע קריסטן זענען געלאפן אין קלויסטער, בין איך ארויס, זיך אפגעטרייסלט פון שטרוי, אנגעריבן די פיס, זיי זאלן זיך באוועגן, און זיך געלאזט גיין איבער וועקזאלנע גאס, איבער דער שטאט.

איך בין געגאנגען שטאָלץ, יעדן געקוקט אין פנים, זיך אונטערגעזונגען און אונטערגעפייפט; אזוי האב איך פארלאזט די שטאט און איבער די פעלדער געקומען מיט הארצקלאפעניש אין הויף צום פויער אריין.

דריי קילאמעטער אויסער דער שטאט, נישט ווייט פון פולווארעק כוואלימיטש, דארט ווו עס איז אויפן שייטערהויפן פארברענט געווארן דאס לעצטע הייפל יידן, האט דער גורל געוואלט איך זאל דארט זיין. אין דעם שמאלן וועג, וואס פארנעמט זיך פון לוצקער וועג נאך שולמאנס פעלדער, געפינט זיך א קליינע פוילישע קאלאניע פון געציילטע הייזער, און דארט ביים וועג, ביים אוסאדניק י.א. האב איך פארטאג, זונטיק דעם 19־טן דעצעמבער דורכגעלאפן דעם הויף און אריין אין שטאל פון בהמות, נישט וועלנדיק אריין אין שטוב, מורא האבנדיק צו עס געפינט זיך ניט דארט א פרעמדער.

דער אוסאדניק האט באמערקט א שאטן דורך די פענסטער און נישט וויסנדיק ווער איז דאס, איז ער ארויס פון שטוב און אריין אין שטאל, און ווען ער האט מיר דערזען, האט ער זיך איבערגעציילעמט, מיר ארומגעכאפט, זיך מיט מיר צעקושט און געפרעגט:

— דו לעבסט נאך, גאט צו דאנקען, ווי אזוי קומסטו איצט אהער? די וועגן זענען דאך פול מיט פאליציי, דורך דעם וועג פירט מען דאך דורך די זשידקעס אייערע צו פארברענען, דא נישט ווייט אין נאנטן וועלדל, אונטערן פולווארק. און טאג און נאכט רויכערט זיך, און עס פילט זיך ארום און ארום.

— מען פירט אונז אהער — שריי איך אויס — מען פארברענט איצט אונזער גוף? ווי שרעקלעך דאס איז, גאט, פארוואס? פארוואס?

— בארואיק זיך מיין קינד — האט ער צו מיר געזאגט — און וואס ציטערסטו אזוי, עס איז דיר קאלט? איך ברענג דיר באלד ארויס ווארעמע מילך.

ער איז ארויס און באלד געקומען מיט א קרוג ווארעמע מילך און אזעלכע פויערשע קיכעלעך געפילט מיט קאשע, און מיר דערלאנגט.

איך האב ניט געקענט עסן, נאר א ביסל געטרונקען, דערווארמט מיינע פארגליווערטע גלידער. כ'האב זיך בשום אופן נישט געקענט בארויקן, הערנדיק די בשורה, אז אפילו קיין קבר איז נישטא פאר די לעצטע. נאר אש ווערט פון זייערע גופות צעפלויגן איבער דער גארער וועלט. איך לאז זיך אראפ אויף דער ערד אין א ווינקל, און פארגעס אינגאנצן ווו איך בין, אז איך דארף רעדן מיטן פויער, וואס וועט מיט מיר זיין, צו איך וועל קענען דא זיך ביי אים א שטיקל צייט אויפהאלטן.

— דא איז ניט קיין ארט צו זיצן — רופט זיך צו מיר אפ דער קריסט, עס קען נאך ווער אנקומען, דא ביסטו און איך פארלארן. קום אראפ אין דעם צוגעגרייטן גרוב, און דארט וועסטו זיין ביז...

דא איז ער געבליבן שטיין, און געקלערט וואס צו זאגן, און ווייטער גערעדט: — ביז גאט וועט העלפן, מיר וועלן פאטערן די דיישטן. דער פראנט איז נישט ווייט, די רוסן שלאגן זיך יעצט גוט, און די דייטשן טרעטן אפ יעדן מאל ווייטער פון רוסלאנד, און פילייכט אין גיכן וועט גאט געבן און מיר וועלן זיי פאטערן.

ער האט גערעדט אפט מיט גאָט, געגלויבט שטארק, און געהאלטן פון העלפן א ברודער אין נויט.

דערווייל איז אריין זיין פרוי און זיך דערפרייט מיט מיר, און מיר געבראכט פרישטיק, ווארעם עסן און געבעטן איך זאל שנעלער אפעסן און זיך באהאלטן, ווייל עס קענען קומען פרעמדע מענשן.

איך האב זיך דורכגעשלויכט דורכן הויף אין א זייט אונטער א צעבראכענעם דאך פון א אמאליקן שטאל. איך האב איינגעבויגן מיין קאפ און אריינגעקראָכן אין א שמאלן לאך, אלץ טיפער און טיפער, ביז איך בין אריין אין גרוב.

צו ערשט האט מיר דורכגענומען א שוידער, ביים געדאנק, אז איך וועל דא דארפן פארברענגען א שטיק צייט, און ווער ווייס וויפל. נאכהער האב איך זיך אביסל בארואיקט,

און זיך ארומגעקוקט דאס פינסטערע גרוב ווו איך וועל דארפן זיין אָן לופט טאג און נאכט.

דער פויער האט מיר גלייך געבראכט שטרוי און א קישן מיט א דעקע, און מיר אנגעזאגט נישט רופן און נישט שרייען, ער וועט אין אוונט קומען צו מיר. שטיין האט מען דארט ניט געקענט, ווייל עס איז געווען שטארק נידעריק. איך האב זיך אנידערגעלעגט און פארטיפט זיך אין מיינע געדאנקען וועגן דעם גורל פון די לעצטע ביסל יידן, וואס ווערן איצט ניט ווייט פון מיר, פארברענט.

דער ערשטער טאג אין פינסטערן גרוב האט זיך געצויגן ווי א יאר. פארשידענע מאדנע געדאנקען זענען אדורך אין מיין מוח; די פראגע וועגן מיין גורל האט מיר טאג און נאכט געעקבערט. עס גייען פאר די אויגן די שרעקלעכע בילדער פון דער גאנצער צייט. כ׳געפין זיך איצט אין פינסטערן גרוב אין די הענט פון א קריסט, און ווער ווייס זיינע געדאנקען צו האט ער ניט בדעה מיך איבערצוגעבן די דייטשן?

אבער דאך ווילט זיך איצט לעבן, דערלעבן די גרויסע מפלה פון די דייטשן. אבער ווער ווייס ווי לאנג מען וועט אויף דעם דארפן ווארטן, און ווי לאנג וועט מיר דער קריסט וועלן האלטן?

כ׳ווייס ניט אין גרוב צי עס איז נאכט, צי טאג. דער פאס ליכט, וואס שיינט אריין צו מיר, ווערט אלעמאל אלץ שמעלער. איך ווארט מיט אומגעדולד אויפן קריסט, מיין באשיצער, מיין נייעם בעל הבית, אין וועמענס הענט עס ליגט פון היינט אן מיין לעבן.

הונגעריק בין איך ניט, נאר כ׳וויל וויסן ווי אזוי וועט דער קריסט מיך אויפנעמען, כ׳וועל פון זיין פנים אראפלייענען ווו איך האלט.

טראָץ דעם, וואס אין גרוב איז ניט קאלט, ציטער איך אין גאנצן. איך ליג מיט דער דעקע אויף מיין פנים, און זאג צו זיך אליין: גאט, ווען כ׳וואלט שוין אין גרוב אזוי געקענט ליגן ביזן אנקומען פון דער גוטע בשורה, אז דער דייטש איז שוין ניטא...

איך דערהער ווי עס טומלט זיך עפעס איבער מיין קאפ. כ׳ציטער אויף. ווער ווייס, ווער עס גייט צו מיר.

מען שארט אוועק די ערד, מען עפנט אויף א טירל, און א קוישל אויף א שטריק לאזט זיך אראפ צו מיר. און נאכהער, דער קריסט, מיטן קאפ פאָרויס לאזט זיך אראפ און שמייכלט.

גוט אוונט דיר, זאגט ער שטילערהייט, וואס מאכסטו און ער נעמט ארויס א לעמפל מיט נאַפט, צינדט אָן און עס ווערט ליכטיק אין מיין פינסטערן גרוב. איך קוק זיך ארום ווו איך בין דא, און דער קריסט רעדט ווייטער:

— דאס איז געמאכט געווארן גוט. העכער א האלבן מעטער ערד אין דער הויך. וואַרעם וועט דא זיין, און גאט זאל העלפן, איך זאל זוכה זיין דיר זען אויף דער פריי, אלס מענטש פון גאטס באשאפן אויף אונזער ערד.

ער האט ארויסגענומען ברויט, א פלאש מילך, א ביסל פרישע ווארימע קארטאפל, און מיר דערלאנגט זאגנדיק:

— נא דיר עסן, און ווי געפעלט דיר דיין נייע דירה?

איך בין צעטומלט, איבערראשט פון דער ווארימער באציאונג צו מיר, און ווייס ניט וואס צו ענטפערן. ער רעדט ווייטער:

— איך בעט דיר מיר נישט צו רופן, ווייל צו מיר קומען אפט זשאנדארמען און אוקריינישע פאליציי, וואס מאכן ביי מיר בראנפן. און ווען זיי דערוויסן זיך, דאן בין איך פארלוירן, וועגן דיר איז דאך שוין קיין פראגע ניט.

ער געזעגנט זיך מיט מיר און איך דאנק אים הארציק. איך וויל אים אויך פרעגן וועגן אונזערע, וואס מען פירט זיי יעצט אהער. ער פארזיכערט מיר א צווייט מאל אלץ צו דערציילן. איצט זענען ביי אים דא געסט, היינט איז זונטיק. מארגן פארנאכט וועט ער ווידער צו מיר קומען. ווען ער דעקט מיך צו און פארשיט די גרוב, פאלט מיר אן עפעס א מרה שחורה און איך צעוויין זיך אין דער שטיל.

עס דוכט זיך מיר, אז איך האב אין מיין לעבן אזוי פיל נישט געוויינט ווי איצט. עפעס האט דאס הארץ אזוי געווייטיקט; עס האט זיך אלץ צוזאמען צונויפגענומען: קינדער, פרוי, עלטערן, די משפחה, באקאנטע, די גאנצע שטאט יידן. ווי לאנג איז דאס געווען, אז אין לודמיר האט זיך גערודערט און געשוויבלט. די פוילישע פאליציי פלעגט זיך וויצלען: די גאסן זענען אונזערע און די מויערן, די הייזער און די געשעפטן זענען אייערע. און איצט איז פון דעם אלעם איין קבר געווארן. עס דריקט דאס הארץ פון ווייטיק, און כ׳קען זיך נישט בארואיקן.

און אפילו אז כ׳וועל שוין איבערלעבן, צו וועמען וועל איך גיין? צו די גרויסע קברים? און וויפל וועל איך נאך דארפן זיך מאטערן, ביז כ׳וועל דערלעבן? איז אפשר וואלט שוין בעסער געווען ווען כ׳וואלט מיט אלעמען גלייך געגאנגען אין קבר?

איך זאג אין דער שטיל קדיש, און ענטפער זיך אליין אמן. לעש אויס די ליכט פון זיין קליין לעמפל און וויל איינדרעמלען, פארברענגען מיין ערשטע נאכט אין מיין גרוב.

ביסלעכווייז האב איך זיך צוגעוואוינט צו מיין נייעם לעבן, און טאג נאך טאג געווארט אומגעדולדיק אויפן קומען פון מיין בעל־הבית, וועלכער פלעגט מיר ברענגען פריש עסן און דערציילן די נייעס פון פראנט.

ער האט מיר דערציילט, אז מען פירט אפט דורך פארמאכטע אויטאס מיט יידן, פרויען מיט קינדער, וואס שרייען פון די אויטאס. זיי ווערן ניט ווייט פון דאנעט פארברענט. אין שטאט איז איצט נישטא קיין ייד. ווען מען טרעפט א יידן ווערט ער גלייך דערשאסן אין גאס.

אין געטא, ווו מיר זענען לעצטנס געווען — איז א חורבן. מען צעווארפט די הייזער, און מען שלעפט ארויס יעדן מאל פרישע יידן, און מען פירט זיי אוועק. מען האט זיך שוין גענומען צו זיי, צו די פאליאקן, מען ארעסטירט זיי פיל אין די טורמעס. א סך ווערן געשיקט קיין דייטשלאַנד אויף ארבעט. די אוקריינער פאלן אָן אויף זיי אין פארשיידענע ערטער, ווו עס וואוינען ווייניק פאליאקן. פארברענען די הייזער און הרגענען אויס גאנצע משפחות. עס איז א מהומה אויף דער וועלט, איינער וויל דעם צווייטן איינשלינגען, ביז מיר וועלן אלע אונטערגיין.

אבער, מיר דארפן האפן — האט ער צוגעגעבן — אלץ וועט אריבערגיין, און מיר וועלן אונזער שונא פאטערן. דער דייטש כאפט מפלות יעדן טאג. שטעט און גאנצע געביטן אין דייטשלאנד ווערן חרוב, ער איז שוין באלד ארויסגעטריבן פון רוסלאנד. עס דארף נישט דויערן ביז די רוסן זאלן זיך שלאגן מיטן דייטש אויף אונזער ערד.

איך דריק אים די הענט, און דאנק אים פאר זיין טרייסטן מיר, און געבן מיר מוט אויף ווייטער. איך פארזיכער אים צו פארגיטיקן אים, ווען כ'וועל באפרייט ווערן.

— איך וויל גארנישט — זאגט ער מיר. נאר איינס, איך זאל זיין א לעבעדיקער עדות, אז ער האט געראטעוועט א מענטשן.

ער האט ניט געזאגט א יידן, נאר א מענטשן, ווייל ביי אים איז נישט געווען קיין אונטערשייד. נאר איינס האט עד געוואלט: ראטעווען מענטשן פון טויט. ער האט דאס געהאלטן פאר א גרויסע מצוה, אז ער האט עפעס וואס אויפ־געטאן אין זיין לעבן.

עס איז געווען טעג, ווען ער האט געשיקט עסן מיט זיינע קינדער, וועלכע האבן געוווסט, אז ער באהאלט אויס א יידן, און האבן עס נישט דערציילט קיין שום שכן. עס זענען אויך געווען טעג, ווען מען האט מיר אין גאנצן קיין עסן נישט געבראכט. איך האב געוווסט, אז עס זענען געווען צו גאסט אוקריינישע פאליציאנטן. נאר ברויט מיט וואסער האב איך אלעמאל געהאט, דאס איז געווען אנגעגרייט אויף עטלעכע טעג, אזוי אז איך האב נישט געהונגערט. די קינדער זיינע האבן מיר פארזארגט מיט עטלעכע פוילישע ביכער. איך בין געלעגן און געלייענט ביים ליכט פון קליינעם לעמפעלע, וואס האט געברענט טאג און נאכט.

שוין העכער א מאָנאַט ווי איך ליג אזוי אין פינצטערן גרוב. איך ליג, ווייל שטיין האב איך נישט געקענט, נאר זיך געדרייט פון איין זייט אויף דער צווייטער. אפט געלייענט, אפט געשריבן, און אמערסטן געדרעמלט. די גרויסע נאכט האט זיך געצויגן אָן אויפהער. כ'האב נישט געהאט פאר וועמען א ווארט אויסצורידן, און גערעדט צו זיך אליין, בכדי כ'זאל נישט פארגעסן צו רעדן. וואס וועט זיין דער תכלית? כאטש היינט האט מען מיר איבערגעגעבן, אז די רוסן זענען שוין גאר נאענט, נאר די הילף איז נאך גאנץ ווייט

די אוקריינער פארברענען גאנצע פוילישע דערפער. און ווער ווייס צו כ'וועל נאך קענען דא לאנג זיין. מיין בעל־הבית אליין מיט זיין משפחה און שכנים נעכטיקן אויך אין א באַ־זונדער באהעלטעניש, וואס זיי האבן זיך איצט געמאכט. איך האב אים נישט געפרעגט וואס וועט זיין מיט מיר, אויב ער וועט דארפן אנטלויפן אין שטאט. כ'האב געוואלט הערן פון אים, וואס ער וועט זאגן. אבער ביז היינט האט ער מיר נאך גארנישט געזאגט. שווייג איך אויך און ווארט אויף זיין ווארט

שוין לאנג ווי כ'האב אים בכלל נישט געזען. דאס קינד ברענגט מיר נאר ארײן עסן. ער זאגט מיר, עס ברענט היינט א שטארקער פראסט אין דרויסן, און ער שלויכט זיך צוריק ארויס, פארדעקט מיך לעבעדיקערהייט, און ווידער בין איך אליין.

עס איז געווען טעג, ווען מיר איז געווען זייער דושנע און ווייניק לופט, ווען פון אויבן פלעגט אנשיטן א געדיכט־ער שניי, און דער בעל הבית האט אזוי גיך נישט אפגעשארט, און באפרייט דאס קליינע רעדל ליכט, וואס פלעגט ביי מיר ארײנשיינען. ער פלעגט אפט שטייען ניט ווייט פון מיין באהעלטעניש און כ'פלעג הערן ווי ער האקט האלץ. כ'באש־ליס אז כ'וועל שרייען צו אים, אפשר וועט ער דערהערן, ווייל כ'שפּיר, אז כ'וועל דערשטיקט, פון נעכטן האב איך שוין נישט קיין לופט.

איך שאר זיך ארויס און שריי צו אים ארויף, אבער אין קול ואין עונה. דאס דעקל קען איך נישט עפענען, ווייל עס איז פול מיט ערד פון דער הויך, און איך האב מורא צו עפע־נען. איך פאל אראפ צוריק, כאפ א ביסל וואסער פון פלאש, וואש דעם פנים, און ליג פארחלשט. אזוי בין איך עטלעכע שעה געלעגן, און ווייזט אויס איינגעדרעמלט. כ'האב זיך אויפ־געכאפט, ווען איך האב דערהערט עפעס רודערן זיך. ער אליין איז אראפ צו מיר, געבראַכן די הענט און מיר געזאגט:

— וואס האסטו מיר היינט אנגעמאכט אזא חורבן, אזא אומגליק. דו גייסט און שרייסט צו מיר בייטאג, ווען איך האב דיר געבעטן ניט שרייען.

— איך בין דערשטיקט היינט געווארן, עס פעלט מיר לופט — בעט איך זיך ביי אים — וואס זאל איך טאן, איך קען דאך לעבעדיקערהייט נישט דערשטיקט ווערן!

— יא, אבער ווען דו האסט געקלאַפּט, גערופן, בין איך נישט געווען, נאר א אוקריינישער פאליציאנט האט מיר אנגעהאקט א ביסל האלץ. פלוצלונג לויפט ער ארײן אין שטוב א דערשראקענער, רופט מיר ארויס און זאגט מיר: עס דוכט זיך אים, אז מען שרייט ערגעץ, עפעס הערט ער און ווייס נישט ווו... איך האב אים געזאגט, אז עס האט זיך אים געדוכט אזוי, געוויס דער ווינט. ער האט אבער נישט מסכים געווען מיט מיר, און ווער ווייס צו ער וועט נישט קומען מארגן מיט זשאנדארמען אהער זוכן, צו ס'געפינט זיך ניט ביי מיר א ייד. אזא אומגליק, וואס טוט מען איצט?

איך ציטער אויף אינגאנצן. וואס טוט מען איצט? ווו וועל איך איצט גיין? איך הויב אים אָן איינצורעדן, אז עס וועט גארנישט געשען, ער וועט נישט קומען.

— איך האב א ווייב מיט צוויי קינדער — זאגט ער מיר — איך וועל נישט אומברענגען מיין פאמיליע צוליב דיר. איך אליין, אַרט מיר נישט, אבער מיין ווייב, מיינע קינדער, וואס טוט מען איצט. טאמער קומט מען מארגן זוכן. דו מוזט אוועקגיין אויף עטלעכע טעג, און נאכהער וועלן מיר זען.

— אבער ווו גייט מען, — איך קוש אים די הענט — איך האב אזוי פיל איבערגעלעבט, און איצט די לעצטע טעג. וואס טוט מען?

—אבער וואס זאל איך טאן, מיין ווייב, מיינע קינדער, און ער בעט זיך ביי מיר איך זאל רחמנות האבן, ווי ער האט רחמנות געהאט אויף מיר.

טרערן שטייען מיר אין די אויגן. איך שטיי און איך ציטער אין גאנצן, איך ווייס ניט וואס עס טוט זיך מיט מיר.

ער זעצט זיך אוועק לעבן מיר, זיצט, קלערט, קוקט זיך ארום און זאגט צו מיר:

— אַן עצה איז דא, עס איז געוויס זייער שווער פאר דיר, אבער פארפאלן. די לאָך דא צו דיר, מוז איך איצט ביי נאכט אינגאנצן פארשיטן. נישט ווייט אין דער צווייטער זייט, אַן ערך א 4 מעטער די לענג, געפינט זיך דער קאר־טאפל־גרוב מיינער. מוזטו היינט ביינאכט אויסגראבן די גאנצע לענג א שמאָלן לאָך, דורך דאָרטן וועסטו באקומען עסן. און דאָ טאר נישט געדאכט ווערן, אז דאָ איז א גרוב.

— עס איז פאר דיר א גרויסע ארבעט — האט ער צו־געגעבן — מיט א קרעכץ, מען קען ניט שטיין, מען מוז גראבן ליגנדיק, ארונטערשארן צו זיך די ערד, ביזן קארטאפל־קעלער. אבער פארפאלן. כ'האב דיר געברענגט ברויט מיט וואסער אויף נאך צוויי טעג. דו וועסט היינט דא פארשאָטן, איך גיב דיר א לאָפּאטע, און דו מוזט דאס מאכן.

איך האב מסכים געווען. ער האט זיך מיט מיר הארציק געזעגנט, און געהערט, ווי ער שיט די ערד אויף מיין קאָפּ. דער גאנצער שמאלער פאס איז פארשאטן געווארן, און איך בין לעבעדיקערהייט איצט פארשאָטן געווארן.

איך ווייס ניט ווו האט זיך ביי מיר גענומען אזוי פיל כוח צו ארבעטן א גאנצע נאכט, גראבנדיק ליגנדיקערהייט, דעם לאנגן פיר־מעטערדיקן לאָך. איך האב נישט געענדיקט און בייטאג ניט געגראבן, בכדי מען זאל ניט הערן. און ערשט די צווייטע נאכט, נאך פיל מאטערניש, האב איך דערזען א שיין פאר מיינע אויגן. דער קריסט האט זיך דערפרייט מיט מיר, און מיר דערלאנגט עסן. ער האט פארמאכט די לאָך מיט ברעטלעך, מען זאל גארנישט דערקענען.

איבער צוויי מאנאטן ווי איך ליג אין פינסטערן קעלער, דער קריסט זאָגט מיר יעדן טאג, אז דער אויסלייז איז נאנט, און מען דארף האפן.

מיטאמאל איז ער געקומען מיט דער טרויעריקער בשורה, אז ער מוז פארלאזן דעם אָרט, ווייל די אוקריינער ברענען די הייזער, און זיי זענען שוין גאָר נאנט פון אים. מארגן פאָרט ער אין שטאָט צו זיין ברודער, מיט זיין פאמיליע. אין עטלעכע טעג ארום וועט ער קומען מיך נעמען, ווען ער וועט דאָרטן איינארדנען א שטיקל באהעלטעניש.

עס איז מיר טרויעריק געווארן אויף דער נשמה, נאך אזוי פיל ליידן!

ווער ווייס צו דעם קריסט וועט אויסקומען מיך צו נעמען, צו דער ברודער זיינער וועט מסכים זיין באהאלטן אין שטאט א יידן, מען זוכט דאך און מען נישטערט דארט אָן א סוף.

אויף מארגן איז דער קריסט געקומען מיט מיר זיך גע־זעגענען, און אוועקגעפארן מיט זיין גאנצער משפחה, איבער־לאזנדיק מיך אין פינצטערן גרוב.

אויפן צווייטן טאג זענען גוקומען די אוקריינישע טעראָ־ריסטן, אלץ פון שטוב ארויסגענומען און פארברענט דעם גאנצן הויף. און איך ליג מיך אין גרוב און הער מיך צו ווי זיי זוכן און נישטערן. אט זענען זיי אין קארטאפל גרוב, זוכן, שרייען, שילטן די פאלאקן. און דאס הויז פלאקערט ארום מיר. איך ציטער אין גאנצן, מען זאל מיך נישט כאפן. איך האב נישט מורא פארן טויט, נאר פאר פייניקונגען, זיי זאלן מיר ניט שניידן לעבעדיקערהייט.

איך גלויב און בין זיכער, אז אין די מינוטן, ווען זיי האבן געגראבן זוכנדיק וועמען עס איז פון דער פוילישער משפחה, נישט טראכטנדיק, אז דא געפינט זיך א ייד — בין איך ווייס געווארן. קיינמאל האב איך אזוי פיל שרעק נישט איבערגעלעבט ווי אין יענע מינוטן.

אומזיסט האב איך געווארט דער קריסט זאל מיר קומען נעמען. ער האט דעם צווייטן טאג דערזען פון ווייטן ווי דאס הויז ברענט, האט ער שוין מורא געהאט צו קומען און געטראכט, אז איך בין שוין נישטא: געוויס אין זייערע הענט אריינגעפאלן. ער האט די גאנצע צייט געטרויערט נאך מיר, ביז מיר האָבן זיך שפעטער געטראפן.

שוין אכט טעג ווי איך ליג מיר אין גרוב אָן וואסער און ברויט. איך ווייס נישט וואס צו טאן און ווו צו גיין. דער פראנט איז נאנט, אין לוצק זענען שוין די רוסן, פילייכט זענען שוין די רוסן דא, אבער ווער ווייס, וועמען קען איך דען פרעגן.

ביינאכט אין ברענענדיקן פראסט, קריך איך ארויס און נעם מיר אריין א ביסל פארפרוירן שניי, און איך טרינק דאס וואסער.

בייטאג די זון איז שוין הויך. עס טריפן אריין צעלא־זענע שניי טראפנס אויף מיין געלעגער, און ווער ווייס צו וועט מיין גאנצע גרוב ניט איינפאלן פון שווערן משא פון שניי, וואס ליגט פון אויבן?

וואו גייט מען? וואס טוט מען? הונגעריק, דורשטיק, נעמען זיך אליין דאס לעבן? ניין. כ'וועל נאך פרובירן מיין פינצטערן מזל. איך באשליס, אז מארגן גאנץ פרי פארלאז איך די מלינה און לאז מיך גיין אין שטאט אריין. וואס וועט זיין, וועט זיין. אפשר וועל איך טרעפן דעם קריסט, וואס האט מיר אמאל געזאגט זיין אדרעס. מיין באשלוס איז פעסט, איך וועל גיין, נישט וויסנדיק אז דער גאנצער פראנט איז איצטער אין אונזער שטאט.

מיין לעצטע נאכט אין דער מלינה!

איך באשליס צו פארלאזן מיין מלינה, ווו איך האב אין משך פון עטלעכע מאנאטן געלעבט איינזאם, אין דער פינצ־טער, מיט דער האפנונג, אז עס וועט נאך פאר מיר ווען עס איז אויפשיינען די זון, און כ'וועל זיך קענען פריי באוועגן ווי אלע מענטשן. איך האב גוט געוווסט אז דער וועג איז איצט ריזיקאליש פאר מיר. אז אויף יעדן טריט און שריט לויערט דער טויט. אויב די דייטשן זענען נאך דא אין שטאט. אבער איך האב קיין אנדער ברירה נישט געהאט. דא בלייבן לענגער איז ניטא צו וואס. קיין וואסער האב איך ניט. די עטלעכע שטיקלעך ברויט זענען פון ליגן פארשימלט געווארן, אזוי אז כ'האב שוין נישט וואָס צום עסן.

איך הויב מיר אָן צו גרייטן צו גיין אין שטאט גלייך פארטאג, און איך בעט גאט ניט אריינצופאלן אין די האנט פון די אוקריינער.

איך לעש אויס די ליכט און דעק מיך איין, כ'וויל איינ־דרעמלען ביז פארטאג. אבער איך קען ניט. ליג איך, און געדאנ־

קען דרייען זיך אין קאפ. עס לויפן ווידער ווי א פילם פֿאַרביי די אלע איבערלעבענישן, די דריי פאגראמען, די אלע נאנטע.

די נאכט איז געווען א לאנגע. קוים דערלעבט דעם פאר־טאג. איך לאז אלץ איבער און קוק ארויס פון גרוב. עס איז באדעקט מיט שניי ארום און ארום און קיין סימן נישט פון מענטשלעכע טריט.

איך אטעם פרישע לופט, און לאז מיך מיט הארצקלא־פעניש גיין אין דער ריכטונג פון שטאט. אלע וועגן זענען פארשאטן מיט שניי, און ארום איז ניטא קיין הייזער. קיין סימן פון לעבן, נאר הוילע קוימענס קוקן ארויס פון פארשאט־ענעם שניי און זאגן אן וועגן חורבן. שטיל ארום. איך הער נאר סקריפענען די אייגענע פיס אין טיפן שניי. עס איז מיר זייער שווער צו גיין, ווייל כ׳בין עטלעכע מאנאטן געלעגן. כ׳גיי אויפן שאסיי וואס פירט צו לוצק, דארט ווער איך פארהאלטן פון א דייטשן סאלדאט, וואס פרעגט מיר וואו איך גיי.

אין מאך זיך תמאוואטע, כ׳פארשטיי ניט. כ׳זאג אים אויף פויליש, אז כ׳גיי צו דער ארבעט אין שטאט אריין.

ער קוקט מיר אריין אין די אויגן. איך ענטפער אים מיט א שמייכל, כאטש דאס הארץ קלאפט. ווען ער פאדערט פון מיר א דאקומענט, ווער איך ניט איבערראשט, איך נעם זיך צו די טאשן און ווייז אים א דאקומענט. דאס איז געווען א דאקומענט, אז איך ארבעט אין א מיליטערישער בעקעריי, מיט א שטעמפל, מיט מיין אייגענעם נאמען.

ער קוקט און קוקט, און מאכט מיט דער האנט איך זאל גיין ווייטער.

איך אטעם אפ א ביסל פריי און לאז זיך גיין אין שטאט אריין ניט וויסנדיק אליין וווהין איך גיי. נאר די פיס טראגן מיר, און איך פאלג זיי. אט בין איך אויף וואקזאלנע גאס ביי דער באן ליניע, ווו איך טרעף אן פארשידענע באקאנטע קריסטלעכע פנימער. איך פארדריי מיטן קאפ און גיי מיר שטאלץ אלץ ווייטער און ווייטער, נישט האבנדיק קיין אדרעס פון א קריסט וווהין איך זאל קענען אהינגיין.

די שטאט איז פול מיט דייטשן. ביי יעדן הויז שטייען דינסטמאשינען און דייטשן זיצן און עסן, טרינקען און שריי־ען. דער גאנצער פראנט איז דא אין שטאט. איך גיי מיך דורך מיט שטאלץ דורך די אלע דייטשן, און גיב מיר אליין נישט אפ קיין חשבון וווהין איך גיי. איך האב אליין נישט דערווארט אז דער טויט לויערט אזוי שטארק אויף מיר.

גייענדיק אפ פון די נייע עלעקטראוונע, צו מיקאלא־יעווסקע גאסן, לעבן רוסישן קלויסטער, אנטקעגן די בע־קעריי פון כעלמער בעקער, ווי מען האט אים גערופן, הער איך ווי מען רופט מיך פארן נאמען. איך ווער דערשראקן. כ׳וויל אויסמיידן קוקן אין די אויגן מען זאל מיך נישט דער־קענען, און דא רופט מען ווידער מיין נאמען אויף פויליש.

— שאַץ, וואס טוסטו דא? גיכער קום אריין אין בע־קעריי, ווייל דו ביסט דאך שוין א טויטער, ווען מען פרעגט דיר אויף א דאקומענט און מען נעמט דיר צו דער ארבעט.

איך ווער דערציטערט, איך זע א באקאנטן פוילישן בע־קער, וואס כ׳האב מיט אים געארבעט אין דער בעקעריי. כ׳פרעג אים וואס זאל איך טאָן.

ער רעדט נישט, נאר נעמט מיך און פירט מיך אריין אין דער בעקעריי ווו ער ארבעט. ער באהאלט מיך אין א שאפע מיט מלבושים, וואס שטייט דארט. באלנד ברענגט ער מיר א שטיקל ברויט, א ביסל וואסער, און פרעגט מיך ווי קום איך איצט אין שטאט, ווו מען כאפט אויף ארבעט, און בכלל ווי אזוי דריי איך מיך איצטער ארום, ווען קיין ייד איז נישטא. ווען מען כאפט א יידן, שיסט מען אים גלייך אויפן גאס. איך האב אים דערציילט מיין גאנצע טראגעדיע און געבעטן אים מיר צו העלפן, אָדער אויפזוכן א קריסט, ווער עס זאל מיר באהאלטן. איך זאג אים צו גוט דערפאר צו באצאלן.

דער אויפזעער פון דער בעקעריי, דער אוקריינער, וואס רעדט גוט יידיש, האט זיך זייער דערפרייט מיט מיר. ער האט בכלל קיין שלעכטס ניט געטאן קיין יידן, און בפרט מיר מיט וועמען ער האט זיך געהאט גוט איינגעלעבט פארן פאגראם. ער האט געארבעט מיט יידן און געמאכט מיט זיי געשעפט. מיין שוואגער, ווארשאווער מייטיק, וואס איז געווען הויפטבוכאלטער אין דער מיליטער־בעקעריי, האט אים געגעבן א סך צו פארדינען. דעריבער האט ער מיר גוט געקענט, און ער האט מיר דערלויבט צו זיין אין בעקעריי איבערן טאג. עד האט אפילו מיך געהייסן זיך אָנטאָן און ארבעטן מיט די ארבעטער, וואו מען וועט מיך נישט דערקענען.

גאנצע צוויי טעג האב איך געארבעט מיט די פאלאקן אין דער בעקעריי, אין דער צייט ווען אין שטאט האט זיך געטאן חושך. אט זאגט מיר איינער, אז מען האט היינט גע־שאסן דעם היטלמאכער קראַוועץ, מען האט אים געפונען אין שטאט באהאלטן, און נאך עטלעכע זשידקעס.

אין דער בעקעריי קומען אריין אלע ווילע דייטשן נאך ברויט, מיט זיי די זשאנדארמען און די אוקריינער. און איך אין ווייסן געקליידעט, שטיי און ארבעט. טראג ארויס און מייד אויס צו רעדן מיט זיי.

אבער דארטן זיין לאנג איז געווען צו ריזיקאליש. דער אויפזעער, דער אוקריינער זאגט מיר איך זאל אנטלויפן, ער האט מורא פאר זיך און נאך מער פאר מיר, ראט ער מיר ערגעץ גיין מיך באהאלטן.

דער באקאנטער מיינער, דער בעקער, דער פאלאק רוימט מיר אַריין א פריילעכע בשורה; דא ניט ווייט פון דאנעט געפינט זיך א פוילישע פארטיזאנקע, אין ביעלין און אומ־געגנט; עטלעכע יידן געפינען זיך שוין דארט. ראט ער מיר איבערצוגיין אהין און דארט צוזאמען ווארטן אויף אונזער באפרייאונג.

מיינע אויגן האָבן געגלאנצט פון פרייד, איך האב אים פשוט געוואלט קושן, מיין חלום און טרוים וועגן פארטי־זאנקע ווערט פארווירקלעכט. אבער ווי אזוי קומט מען אהין, ווי גייט מען אריבער די שטאט, און אויב מען פרעגט דאקומענטן, וואס זאל איך ווייזן?

דער פאלאק גיט מיר אן אדרעס אויף דובניצקע גאס צו א קריסט, וואס פירט איבער די יעניקע וואס ווילן גיין אין פארטיזאנקע, קעמפן קעגן די דייטשן, און קעגן די מער־דער, די אוקריינער. איך באשליס פארטאג גיין אהין.

די נאכט אין בעקערײ איז געווען לאנג. קוים דערווארט דעם מארגן. כ׳נעם א ברויט אונטערן ארעם און לאז מיך איבער די לודמירער גאסן, מיינע באקאנטע גאסן, און גיי צו דובניצקער גאס צום באקאנטן קריסט. אָבער וואָס געשעט? ווי איבעראשט בין איך געווארן, טרעפנדיק דארט די אוקריינישע ס.ד. פאליציי ארומגערינגלט דעם הויז, און פירן ארויס עפעס א קריסט אין א טאקסעווקע, און פארן אוועק מיט אים.

ביי אים אין שטוב בין איך געוואויר געווארן, אז מען האט אים ערשט צוגענומען אין טורמע אריין, און ווער ווייס צו מען וועט אים שוין פאר די אויגן זען. די פרוי זיינע קלאגט און וויינט, און זאגט מיר, אז זי וועט היינט אנטלויפן קיין בעלין אין דארף אריין צו די פארטיזאנער, מורא האבנדיק מען זאל איר אויך ניט ארעסטירן. זי הייסט מיר באלד אוועקגיין. איך האב גליק, וואס איך בין געקומען א פאר מינוט שפעטער, ווען ניט בין איך אויך פארלארן.

אבער ווו גייט מען? און ווי אזוי כאפט מען זיך אריבער אויף יענער זייט? זי גיט מיר צו פארשטייען אז דארט אין דער לענג אויס געפינט זיך א דייטשער פאסטן, אבער מען מוז איינשטעלן, און זיך דורכאפן צווישן די דייטשע פאסטנס, זיי זאלן נישט באמערקן. דאס איז גוט מיטאגצייט, ווען זיי זענען פארנומען מיטן עסן און מען ארבעט ניט אויף דער באן־ליניע די אקאפעס, וואס זיי גרייטן צו. זיי ווייסן גוט, אז זיי דארפן פון דאנעט אוועקגיין, אבער דערווייל ארעסטירן זיי פיל פאלאקן, און שיקן זיי אוועק. זיי האבן געענדיקט מיט די יידן, האבן זיי זיך גענומען צו די פאלאקן. מאסן פאלאקן אנטלויפן אין דארף צו די פארטיזאנישע גרופן, וואס האבן זיך געשאפן צו באשיצן זיך קעגן די אוקריינער.

אבער וואס טוט מען ביז מיטאג? אזוי ארומדרייען זיך איז נישט גוט, עס לויערט דער טויט. איך דערמאן זיך אן א היימישן קריסט אויפן עק גאס, און איך גיי צו אים. געזעגן זיך הארציק מיט דער פרוי און דאנק איר פאר די אינפארמאציעס. קומענדיק צו מיין באקאנטן, געפין איך א שטוב פול מיט מענשן. אויף מיין פראגע וואו איז דער קריסט. זאגט מען מיר, אז ער איז ביי די פארטיזאנער, מען האט אים געוואלט ארעסטירן, איז ער אנטלאפן. איך בין אין פארלעגנהייט און ווייס ניט וואס צו טאן. כ׳האב מורא פאר א פראוואקאציע, פארן איבערגעבן מיך צו פאליציי. זיי דערקענען אין מיר מיין צושראקנהייט און זאגן מיר: איך זאל זיך נישט שרעקן, זיי ווייסן איך בין א ייד. און ראטן מיר איצט דא זיין ביז מיטאג, און נאכהער אריבערגיין אויף יענער זייט ליניע צו די פארטיזאנער. איך האב נישט קיין ברירה, און זיי פירן מיר אריין אין א שטאל פון בהמות, און באהאלטן מיר. ווי כ׳האב נישט געוואלט אליין מיך בארויקן, האב איך געציטערט פאר קעלט און פחד, איך זאל אין דער לעצטער מינוט נישט אריינפאלן אין די הענט פון די באנדיטן.

די שעהן זענען געווען לאנג ווי טעג. און כ׳האב געווארט אויף דער מינוט, כ׳זאל קענען אריבערגיין אויף יענער זייט ליניע.

איך האב געקוקט דער קריסט זאל ניט קומען מיט פאליציי מיך ארעסטירן: ער האט געפונען א מציאה, א יידן. איך האב זיי הארציק געדאנקט, און בין אוועק פון אים אין דער ריכטונג פון דער באן־ליניע, אריבערכאפן זיך אהין, ווו כ׳וועל קענען פריי מיך באוועגן, נישט מורא האבנדיק פאר די באנדיטן און קענען עפעס טאן בכדי צו נעמען נקמה, דאס וואס איז געווען מיין איינציקע האפנונג, די איינציקע קראפט וואס מיר האט געשטויסן איבערצוקומען אלע מכשולים.

איך גיי מיט זיכערע טריט אלץ ווייטער און ווייטער קלערנדיק וועגן מיין לעצטע האפנונג, וואס איך דארף יעצט דערקעמפן.

עס האט זיך מיר געדוכט, אז דאס איז מיין לעצטע האפנונג. ווען איך נאר אריבער אהין, בין איך שוין געראטעוועט. כ׳האב אבער ניט געוווסט אז דארט וועל איך ווייטער מוזן קעמפן פאר מיין באפרייאונג. און איינשטעלנדיק איצט מיין גאנץ לעבן, טאקע די גאנצע האפנונג מיינע, בין איך געגאנגען בייטאג אין די גאסן צווישן אוקריינישע פאליציי, זשאנדארמעריע, מיליטער, צו דערגרייכן מיין ציל. אריבערכאפן זיך דערווייל אהין בכדי אנטיילנעמען אין זייערע קאמפן פאר מענשלעכער באפרייאונג בכלל, און פאר אונז יידן בפרט.

לענג דער באן־ליניע איז שטארק באוואכט פון דייטשע מיליטער, וואס לאזן קיינעם ניט דורך. נאר איין וועג איז פריי, וואו עס ווערן קאנטראלירט די יעניקע פון דער צווייטער זייט, וואס מוזן פארן אהיים. איך דריי זיך ארום נערוועאיש אהין און צוריק, און קוק זיך ארום ווי אריבערכאפן זיך אהין, און ווערן צייטווייליק געראטעוועט. איך האב וויניק געגלויבט אז פופצן קילאמעטער פון שטאט עקזיסטירט א פארטיזאנקע, און די דייטשן טוען זיי גארנישט. אבער איך האב קיין ברירה נישט, קיין אנדערן אויסוועג ניט.

איך נוץ אויס די געלעגנהייט וואס איין פאסטן פארוויכערט ביים צווייטן און שמועסן זיך דורך. איך גיי מיר אריבער גלייך מיט די פעלדער און נעם שטעלן פיס אלץ ווייטער און ווייטער. איך הער מען שיסט, איך פאל אנידער, צי זיך אויס אויף דער ערד, און ווי עס ווערט שטיל קריך איך ווייטער אויף אלע פיר א שטיק וועג. און נאכהער שטיל, הויב איך זיך אויף לויף איך אלץ ווייטער און ווייטער, נישט ארומקוקנדיק זיך צוריק. וואס די שאסן זענען געווען ווייס איך נישט, און עד היום קען איך נישט פארשטיין ווי האָט זיך ביי מיר גענומען אזא כוח צו לויפן, קריכן, און ווייטער לויפן אין טיפן שניי, אנטלויפנדיק פון זייערע אויגן בין איך געקומען אין ערשטן פוילישן דארף, פרעגנדיק וואו מען גייט קיין ביעלין.

מיין ערשטע באגעגעניש מיטן פוילישן פארטיזאן.

אויפן וועג ווו איך גיי טרעף איך פורלעך מיט פאליאקן, וואס אנטלויפן פון שטאט און לאזן זיך אלע קיין ביעלין און אומגעגנט, וואו די פוילישע פארטיזאנקע אנטוויקלט זיך שטארקער און שטארקער.

איך גיי מיר לאנגזאם אין טיפן שניי, וואס בייטאג צוגייט ער שוין ביסלעכווייז און ווערט שווארץ. ווו ניט ווו אויפן וועג געפינען זיך שוין וואסער, און איך מיט מיינע צעריסענע שיך פול מיט וואסער, שפיר איך מיינע קראנקע פיס.

שלעפ איך מיך זיך נאך די פורלעך און פרעג זיך אלץ ווייטער קיין ביעלין, צו די פארטיזאנער.

— נאך 12 קילאמעטער קיין ביעלין — ענטפערט מיר א קריסט — דער וועג איז שווער, ביז נאכט וועלן מיר אנ־קומען אהין.

פון דערווייטנס, פון א וועלדל גייט זיך ארויס איינער מיט א ביקס. איך ווער דערשראקן, איך בין פארפאלן. לויפט מיר דורך א געדאנק: געוויס א אוקריינישער באנדיט, וואס לויערט נאך קרבנות.

קיין וועג צו לויפן איז נישטא. איך גיי מיר אלץ נאענטער צו אים, און ער דערנעענטערט זיך צו אונז, שטעלט אפ די אלע וואס פארן און פרעגט אויף דאקומענטן.

ווען איך ענטפער אים, אז איך בין א ייד און האב נישט קיין דאקומענטן, קוקט ער מיר אן און שאקלט מיטן קאפ.

— יא, זאגט ער — דער ייד אליין איז דער בעסטער דאקומענט, אלס שונא פון אונזער שונא, און האט דאס רעכט מיט אונז צוזאמען צו קעמפן פאר אונזער באפרייאונג.

איך האב זיך א ביסל בארואיקט, און טרערן פון פרייד האבן זיך ביי מיר צום ערשטן מאל באוויזן, טרעפנדיק זיך מיט א מענטשן, וואס איך קען מיט אים רעדן, פארשטייען זיך איינס דעם צווייטן. ער דערלויבט מיר ווייטער גיין מיט די אלע פאלאקן און זאגט מיר, אז אין ביעלין געפינען זיך שוין פיל יידן.

— יא, מיר מוזן קעמפן פאר א בעסערן מארגן, ער האט אונז אומגעברענגט און יעצט וועט ער אייך אויך אומברענ־גען — רוף איך זיך אן צו אים מיט מער מוט. מיר וועלן צוזאמען קעמפן צו דערשטיקן אונזער שונא.

ער האט געשמייכלט, דער פארטיזאן מיטן ביקס און געשאקלט מיטן קאפ. די פאלאקן דערוויסן זיך איצט, אז איך בין א ייד, זענען זיי מיר באפאלן מיט פארשיידענע פראגן ווו איך האב זיך אויסבאהאלטן, און ניט מורא געהאט איצט אין מיטן העלן טאג גיין אין שטאט און אריבערגיין די וואך, ווו יעדן טאג כאפט מען יידן אין פארשיידענע באה־עלטענישן ביי קריסטן און מען שיסט זיי.

פון בית המדרש בוידעם האבן זיי געזען נעכטן אראפנע־מען א פרוי מיט א קינד. די פרוי האט זיך געריסן די האר פון קאפ און געבעטן לאזן לעבן דאס קינד. די מערדער האבן פאר אירע אויגן דערשאסן דאס קינד. זי האט געחלשט און ספאזמירט. זיי האבן איר געוואלט פירן אין טורמע, נאר זי האט זיך נישט געלאזן, נישט וועלנדיק איבערלעבן דאס טויט פון איר קינד. מען האט איר דערשאסן אויפן ארט.

ביי דעם קריסט, וואס האט דאס דערציילט, האבן זיך טרערן געשטעלט אין די אויגן.

ווו איך גיי און ווו איך שטיי הער איך ווי מען גיסט דאס בלוט פון אונזערע אומשולדיקע. און טראץ דעם וואס די פיס זעצן זיך ביי מיר, פיל איך ווי די כוחות טראגן מיר ווייטער צו די פארטיזאנער. מיט שווערע טריט און מיט פיל האפנונג נקמה צו נעמען — גיי איך פארויס.

אלץ ווייטער ווי איך גיי, טרעף איך מער פארטיזאנער גרופנווייס, רייטער אויף פערד, וואס לויפן אין שליחות פון איין דארף אין צווייטן. איך באוואונדער דאס, ניט ווייט פון שטאט, פול מיט דייטשן מיט טאנקען. עס טוט זיך חושך אין שטאט, די גאנצע פראנטליניע איז איצט אין אונזער שטעטל. און דא פארן זיך ארום פריי די פוילישע פארטיזאנער, און גארנישט, דער דייטש לאזט זיי הוליען. זיי באפאלן יעדן מאל אוקריינישע דערפער, הרגענען אויס די אוקריינער. און די פאלאקן באזעצן זיך אין די אוקריינישע הייזער.

ערשט שפעטער האב איך זיך דערוווסט, אז די פארטי־זאנער האבן קיין דייטשן ניט געהרגעט. זיי האבן געטענהט, אז זיי ארגאניזירן זיך, בכדי זיך צו שיצן פון די אוקריינער צו די דייטשן האבן זיי גארנישט.

די דייטשע מאכט האט זיי צייטווייליק געלאזן טאנצן, און האט זיך מיט זיי שפעטער אפגערעכנט. דער גליק איז געווען, וואס ארום די פארטיזאנער האט זיך אנגעזאמלט א ביסל יידן, וואס האבן צייטווייליק פריי אפגעאטעמט, און זענען על פי נס שפעטער געראטעוועט געווארן.

איך האב דערוויילע געטאנצט פאר פרייד זעענדיק די פארטיזאנער. עס איז שוין געווען גאנץ פינסטער ווען איך בין געקומען אין דארף קיין ביעלין וואס איז געווען געדיכט באוואוינט פון פאלאקן. אין יעדן שטוב איז פול געווען מיט שטאטישע קריסטן, וואס זענען אהער פון שטאט אנטלאפן

אין איינע פון די הייזער האב איך זיך איינגעבעטן איבער־נעכטיקן ביז אין דער פרי, ווען איך וועל זיך טרעפן מיט די יידן, וואס געפינען זי זיך דא לויט די אינפארמאציעס, וואס מען האט מיר געגעבן.

אין א ווינקל אויף דער ערד, אונטער א ביסל שטרוי, זייענדיק שטארק מיד און צעבראכן פון די 16 קילאמעטער צופוס, בין איך שנעל איינגעשלאפן ביז גאנץ פרי.

אליעזר גיטקליג, אַמעריקאַ

געטאָ־זכרונות

דעם ערשטן סעפטעמבער 1939, ביים אויסברוך פון דער מלחמה צווישן דייטשלאנד און פוילן, האבן א סך יידן אַנגעהויבן זייער וואַנדערונג קיין מזרח ד.ה. קיין רוסלאנד. א טייל איז אויך אוועק קיין רומעניע. די רוסישע ארמיי האט באלד פארנומען אונזער שטאט לודמיר, און יידן פון פארשיידענע פוילישע שטעט האבן אנגעהויבן צוצופליסן אין לודמיר, וועלכע האָט דאן שוין געציילט א יידישע באפעלקערונג פון 28 טויזנט נפשות.

זייענדיק נאָענט צו דער דייטשער גרענעץ, האָבן מיר שוין געהערט וועגן די באַרבאַרישע מעשים פון די נאַציס. מיר האבן אלע געוואוסט וועגן די געטאס און די יידן פייניקונגען.

דעם 21־טן יוני 1941, דריי א זייגער פארטאָג זענען געפלויגן די דייטשע קאַנאָנען איבער לודמיר, און ספעציעל אויפן יידישן קווארטאל, וואָס איז אָנגעוויזן געוואָרן פון די שפּיאָנען. מיר האָבן באלד געהאַט קרבנות; דער יידישער קווארטאל איז באלד אוועק אין פלאמען. שוין זענען ארומגעלאפן אין די גאסן פארצווייפלטע יידישע יתומים און געשריען: — אוי, מיין מאמע, אוי, מיין טאטע!

דעם צווייטן טאָג, נאך א שטאַרקן ווידערשטאַנד פון די רוסן, האבן די דייטשן געשיקט אויף לודמיר זייער לופטוואַפע. באלד איז פארברענט געווארן די גאנצע הויפּט־גאס (פארנע גאס) מיט דער ארומיקער געגנט, אלע בתי מדרשים, ווי אויך צוויי גרויסע קעלערן, וואו ס׳זענען געווען באַהאַלטן 550 יידן, וועלכע זענען גלייך פאַרשאָטן געווארן צום טויט. זיי זענען געווען אין די קעלערן פון נפתלי בוקסער׳ס הויז און ביי דר׳ ראַפּצעווסקי. דעמאָלסט זענען אומגעקומען מיינע עלטערן און די משפחות ביכלער, בוים, בוקסער, קרישטאל, בירמאן, קאלב און א סך אנדערע.

דעם 22־טן יוני 1941, איינס א זייגער בייטאג, זענען די רוסן אפגעטראטן, און די דייטשן זענען אריינמאַרשירט מיט שווערע טאַנקען און מיט מאָטאָריזירטע כוחות אין שטאָט. עס האט זיך דאַן אָנגעהויבן די גרויסע שלאַכט. די דייטשן זענען ארומגעלאָפן און געזוכט יונגע מענשע. זיי האבן ארויסגעשלעפט די פאמיליעס שמוקלער, רויטענשטיין (דער וואַלד־סוחר) און אנדערע, מען האט זיי געשטעלט ביי א וואַנד און גלייך דערשאָסן, באשולדיקנדיק די יידן, אז זיי האבן געשאָסן אויף דייטשן.

אין שטאט קומט נאכדעם אן א נאצי־קאמאנדיר און עס ווערט געשאפן א יידישער ראַט, בכדי צו האַלטן די אָרדנונג צווישן די יידן. מען האט אונז אָנגעטאן מגן דוד׳ס, און אָנגעהויבן שיקן יידן אויף ארבעט ביי די באַנען, אין די קאַזאַרמעס און אויף די שאָסייען. מען האט געשיקט אויף צוואַנגסארבעט, סיי מענער, סיי פרויען. עס איז כלומרשט געשאַפן געווארן א יידישער קאָמיטעט, וועלכער דאַרף צו־זאַמען מיט דער פאליציי אויפפּאַסן אויף די שקלאַפן־ארמיי. אבער די שטורמיסטן אליין פירן אויס די ארבעט. מען האָט פיינלעך געשלאָגן די ארבעטער, אויסגעטאָן זיי נאקעט און געשפּאָט פון זיי. די דייטשן זענען געשטאנען און געלאַכט פון די יידישע עינויים, זיי האבן זיך דערביי אמוזירט און געשריען „פאַרפלוכטעס פאלק". די יעניקע יידן, וועלכע פלעגן ניט שטייען גלייך, זענען דורך די דייטשן דערשאָסן געווארן. אין פינף מינוטן האָבן די אנדערע יידן געדאַרפט דעם טויטן פארשיטן מיט ערד. ווען מען פלעגט צוריק גיין פון דער ארבעט, פלעגן די שטוביקע ארויסגיין באגעגענען די ארבעטער און די יללות פון די משפחות פון די דערשאָסנע האבן געשפּאָלטן די הימלען.

אזוי זענען פארביי דריי חדשים. די געשטאַפּאָ האט שוין געכאפט טויזנט יידן אויף דער גאס און זיי אויסגעשאָסן. באלד איז געקומען א נייע גרויסע אויסראָטונג: הונדערטער יידן זענען פארשוואונדן. די געשטאַפּאָ האט אנגעגעבן, אז זיי זענען פארשיקט געווארן אויף ארבעט אין אַאנדער פלאץ. אין יעדער שטוב — איז געווען טרויער די פרייטיק־צו־נאכט ליכט זענען באגאָסן געוואָרן מיט בלוט און טרערן. אין די קעלערן האט מען געדאוונט, געוויינט און געיאָמערט. מאסן נייע קדושים און יתומים. די איבערגעבליבענע יוגנט איז געוואָרן שטארק פארצווייפלט.

עס איז געקומען יום־כפור. מיט דער הילף פון דער אוקריינישער פאליציי האט מען צוגענומען אלע יידן און זיי אריינגעזעצט אין תפיסה, נעבן בארג. מען האט די יידן אויסגעשטעלט מיטן פנים צו דער וואנט און פיינלעך געשלאגן מיט אייזערנע געווער איבערן קאָפּ. דער וואס איז געפאלן איז דערשאָסן געווארן אויפן ארט. די קולות האבן געריסן די הימלען. דאס יידיש בלוט האט באשפריצט די ווענט פון דער תפיסה. מען האט געוויינט און געשריען: „שמע ישראל".

אין די קעלערן האָבן באהאלטענע יידן געדאוונט כל נדרי. דאָס בילד פון די יידן איינגעוויקלט אין זייערע טליתים, וועל איך קיינמאָל ניט פארגעסן.

מען האט ווידער געהערט שיסערייען, נייע יידישע קרבנות זענען געפאלן. די יידן אין די קעלערן רייסן איבער די תפילות און זאָגן קדיש.

אין דער תפיסה האט מען דעם טאג אויסגעשאָסן אלע געכאפטע יידן, וואָס האבן ניט געהאט קיין פאך. ביז 10 ביינאכט זענען דערשאסן געוואָרן 180 מאן. אזוי איז פארביי דער ערשטער יום כפור.

ווער ס׳האט געקענט, האט זיך ווידער באהאלטן. דער יידן־ראט ווערט אויפגעפאָדערט צוצושטעלן נייע יידן צו דער

ארבעט. אונטער קאָנטראָל פון שטורמיסטן ווערן זיי געפירט צו דער ארבעט, זענענדיק געצוואונגען צו זינגען בשעת דעם מארשירן. די נאציס מאכן פון זיי חוזק, און ווען דאס זינגען ווערט שוואכער, הערט מען א באפעל: „העכער! העכער"!. אויף די יידישע גאסן איז פוסט, מען הערט נאר פון ווייטן א געזאנג וואס מען האט זיי געהייסן זינגען: „פאר מיר ביסטו שיין", א געזאנג פון דערשלאָגענע, צעבראָכענע, האָפנונגסלאָזע מענשן.

אזוי גייט פארביי דאס יאר 1941. גלייך נאך פסח 1942, ווערט פאראָרדנט, אַז אלע יידן מוזן אָנטאָן א נייע געלע לאַטע, איינע פון פאָרנט לינקס, און איינע אויפן רוקן אין מיטן, 8 צענטימעטער לענג.

גלייך נאכדעם ווערט ארויסגעגעבן, דורך דעם געביטס־קאָמיסאר וועסטערהיידע, א פאראָרדנונג וועגן שאפן א געטא. דער געטא ווערט געשאפן אין זייט פון דער תפיסה, און האָט צוויי טויערן אונטערן קאָנטראָל פון דער פאליציי. אלע יידן מוזן אריין אין געטא דעם 1 מאי 1942, מיטן אויסנאם פון די יידישע דאָקטוירים און די מיטגלדער פון יידן־ראט, וועלכע בלייבן וואוינען אויסערן געטא. דער נאצי־קאמאנדיר איבערן געטא, האט אלץ אויסגעפירט זייער פלאנמעסיק. עס זענען געשאפן געווארן צוויי געטאס, איינער פאר יידן מיט א האנדווערק, און א צווייטער פאר יידן אָן א פאך. אין געטא פארשפרייטן זיך גיך קראנקייטן. דאס צושטעלן פון עסן ווערט שטרענג קאנטראלירט.

עס קומען אָן ידיעות וועגן א מאסן־פּאָגראָם אין ראָוונע, וואו עס זענען אומגעקומען 22 טויזנט יידן. ענלעכע ידיעות קומען אָן פון קאָוועל און אנדערע ארומיקע שטעט. עס איז שווער צו גלויבן, אַז מען קען דערשיסן אַזאַ גרויסע צאל מענשן. די יידן גייען ווייטער ארבעטן. דער נאצי־קאמאנדיר פון געטא צאפט פון די יידן אלץ מער געלט, און מען גיט אוועק דאס אלץ, וואס מען פארמאָגט, מיינענדיק דערמיט זיך צו ראטעווען.

דעם ערשטן סעפטעמבער 1942 ווערט דער געטא ארומגערינגלט דורן די דייטשע און אוקריינישע פאליציי. 6 א זייגער אין דער פרי גייט אריין אין געטא די זשאנדאמעריע מיט געווער אין די הענט און הייסן אלעמען ארויסגיין פון די שטיבער. זיי רייסן די לאָדנס, די דעכער און די טירן, בכדי צו געפינען אלע די יעניקע, וואָס באהאלטן זיך. אלע ווערן אויפגעפאָדערט ארויפצוגיין אויף די אויטאס און זיך זעצן מיטן קאָפּ אראָפּ. זיי ווערן אָפּגעפירט 7 קילאָמעטער הינטערן שטאָט אין פיאטידיניע, וואו ס'איז אויסגעגראָבן א גרויסער קבר 30 מעטער לענג, 15 מעטער ברייט און 4 מעטער טיף. דער פלאץ איז ארומגערינגלט פון דייטשע זשאנדערמעריע. נישט ווייט פון דער ערשטער גרוב געפינען זיך נאך 2 גרויסע גריבער. די יידן האבן זיך געמוזט אויסטאָן נאקעט, און האלטנדיק איינער דעם אנדערן ביי די הענט, האבן זיי געמוזט שפרינגען אין גרוב און זיך לייגן מיטן פנים אראָפּ. יעדן איינעם האט א דייטש געשאָסן אין קאָפּ ביים אויער, ניט יעדערער איז געשאָרבן אויף אָן ארט. די גריבער זענען אנגעפילט געווארן מיט טויזנטער קדושים. אין משך פון פופצן טעג האט מען אזוי אויסגעשאָסן 18 טויזנטער יידן.

די, וואס זענען געגאנגען צום טויט, האבן געשריען: „יידן געדענקט, ווער עס וועט בלייבן לעבן, זאל געדענקען נקמה צו נעמען פאר אונזער בלוט!". קינדער האבן געשריען: „מאמע, נעם מיך צו זיך, כ'וויל דערשאָסן ווערן צוזאמען מיט דיר!

דער רב איז געגאנגען צום טויט מיט א קליין קינד ביי דער האנט, און האט צום קינד געזאגט: „מיין קינד, האב קיין מורא נישט, מיר גייען אויף א שענערע וועלט, עס איז א גזר דין.."

עטלעכע טויזנט יידן זענען געבליבן פארשטעקט אין די באהעלטעניש. צוליב מאנגל אין עסן און וואַסער זענען זיי ארויס אויף דער גאס. שרעקלעך איז געווען דאס בילד, וואס זיי האבן דערזען. צעריסענע הייליקע ספרים האָבן זיך געוואלגערט אין די גאסן. די וואוינונגען זענען צעראבירט.

אין א קורצער צייט ארום, זאגט דער געביטס־קאמיסאר אן דעם יידישן אויפזעער, אז עס זענען דא צופיל יידן. עס איז באשטימט געווארן, אז מען זאל די פאכלייט (250) ארויספירן, און די ניט פאכלייט (4000 יידן, די אלמנות און די יתומים) לאָזן אויף אָן ארט. דעם 13 נאוועמבער 1942, ווערן די ניט־פאכלייט ארויסגעפירט קיין פיאטידיניע וואו זיי ווערן דערשאָסן אין די גריבער. די יידן אין דעם „פאך־געטאָ" הערן די געשרייען פון זייערע ברידער בעת דער שחיטה, אבער זיי קענען זיי נישט העלפן. עס זענען געווען פאלן פון ווידערשטאנד, אבער קיינער פון זיי איז נישט געבליבן ביים לעבן.

דאס הייפעלע פאכלייט ציען זייער עקזיסטענץ ביז דעם 13־טן דעצעמבער 1943. ווען די רוסן האבן אריינגעמארשירט קיין זשיטאָמיר, האָבן די דייטשן געוואלט מאכן א סוף צו די לעצטע איבערגעבליבענע יידן. דאס קליין הייפעלע יידן אין לודמירער געטא ווערט ארומגערינגלט דורך די געשטאפא און אוועקגעפירט אין דער תפיסה. דאָרט ווערן זיי אויסגעטאָן נאקעט און אויף מאשינעס אוועקגעפירט קיין חוואלימיץ, 4 קילאָמעטער פון שטאט אויפן וועג צו לוצק. דאָרט ווערן זיי דערשאָסן, די קערפערס ווערן באגאָסן מיט בענזין און פארברענט, בכדי עס זאל נישט בלייבן קיין שפור.

אזוי איז אפגעווישט געווארן דאס יידישע לודמיר.

אט איז א ליסטע פון די לעבנגעבליבענע פון לודמיר, וואס זענען מגולגל געווארן אין א סך לענדער:

ראָכטשע רויטענשטיין מיט א טאכטער; ד"ר בעבציוק מיט א טאכטער; בתיה שולמאן; מאטקע רויטענשטיין מיט דער פרוי; הערשל רויטענשטיין מיט א קינד פון פיר יאר; שמואל שאץ; הערשל ביק; מאטל סאנדערס מיט זיין פרוי; מנשה כץ; חנא לישנער מיט דער פרוי; פייוול בראָדער מיט א טאכטער; יהודית גאלדשטיין; געניע הויזמאן; פריידע מיגדאל; ד"ר יצחק גרינבערג; אדוואקאט גרישע גרינבערג; שרגא אפרים מיט פרוי און טאכטער; דוד בובעס; טעל האכמאן; יעקב זאוועדאוויטש; נאטקה שטערן; ליפע מענדעלסאן; יוסף שאפיר; יולעק און פירע בארדאך; שמואל זעלאניק; יקותיאל גאלדבערג מיט פרוי; גיטקליג אליעזר מיט פרוי.

צפורה וינשטוק

משדה־ההריגה

היינו משפחה של 6 נפשות. ראש המשפחה, יוסף וינשטוק התעסק במכלת סטונאי ברחוב קובלר. ברגע שהנאצים נכנסו, שדדו את כל רכושנו. חלק מהרכוש חילקנו בעוד מועד בין הגויים, וקיוינו שבמשך הזמן נקבל מהם את הרכוש בחזרה. אבל תוך זמן קצר העבירו את כל היהודים לגיטו. בין אלה שהוצאו לגרדום היו גם ההורים שלי ואחי הבכור אפריים. אז הייתי בת 13. מכל המשפחה נשארנו רק שלושה שהספקנו להסתתר, ואלה שנשארו שוב המשיכו בעבודות שונות ומבלי תקוה, כל אחד ידע מה צפוי לו.

הנאצים הקיפו את כל הגיטו על ידי שוטרים, גיסטפו וגם אוקריינים. אי אפשר לתאר את התמונה. שוב הצלחתי עם אחותי ואחי הצעיר להתחמק. נכנסנו למערה. מתוך חפושים מצאו אותנו, אספו את כולנו לבית הסוהר, ומשם בחרו חלק קטן לעבודות מקצועיות, ובין אלה גם אחי. אותנו הביאו באוטו משא לפיאטידין ששמה היה מוכן בור בשבילנו. בשעת הנסיעה היה אסור להרים ראש אי אפשר היה לברח. באנו למקום. ציוו עלינו לפשוט את הבגדים והמיתו את כל המובאים ע״י נשק אוטומאטי — תוך בור, אחד על השני. בין המובלים אל הבור הייתי גם אני ואחותי, והנחמה היחידה שהיתה לנו שידענו שנשאר אחד מהמשפחה בחיים, אחי. כל כמה שהתקרב תורי אל הבור שיירו בי, כבר לא יכולתי להסתכל מה שנעשה. למזלי נשארתי בין האחרונים. ירו גם בי. נפלתי בתוך הבור, והבור היה מלא מתים. נשארתי בשורה למעלה, פצועה בשלושה מקומות, הם חשבו אותי למתה, וגם אני בעצמי לא ידעתי מה אתי.

נרדמתי, ובלילה התעוררתי ומישהו דבר אתי מתוך הבור כמה מלים. זו הייתה אשה. ומיד הפסיקה. בבקר באו פולנים לכסות את הבור. הואיל ולא רציתי שיכסו אותי בחיים, הרמתי את ראשי, והם נפחדו בראותם אותי חיה בבור־המתים. אמרו לי לברוח. השאלה לאן? אני ערומה ופצועה, אבל הם צועקים לברוח. יצאתי והלכתי בשדה, ושכבתי בתוך ערימת קש. באו מהכפר לקחת מהקש, והרגישו בי. הביאו לי בגדים ולחם, ואמרו לי ללכת מכאן. הסתובבתי בכפר, ואחרי כמה ימים הלכתי העירה, מפני שעוד נשארו בגיטו בעלי־מקצועות ובין אלה גם אחי. הייתי רוצה אז לחדור לגיטו, אבל משום שהייתי פצועה לא יכולתי. נכנסתי לאשה הפולניה, שמסרנו לה את ביתנו בזמן שעברנו לגיטו. השתניתי עד כדי כך, שלא הכירה אותי, וחשבה אותי למבקשת נדבות.

ברגע שהכירה אותי התעלפה מתוך פחד, מפני שהיא ידעה שאני מתה כבר. הפולניה טיפלה בי, ואני בקשתי ממנה, להודיע לאחי הנמצא בגיטו, שאני חיה. היא הלכה וספרה ליהודים בתוך הגיטו, אבל הם לא רצו להאמין, אבל היא נתנה להם סמנים. אז יצא אחי ועוד מישהו, והצליחו להכניס אותי לגיטו. הסתירו אותי מבלי שהגרמנים ירגישו בי, הואיל והייתי פצועה והצטרכתי גם לטפול רפואי. לא היה קל הדבר הזה. שילמתי סכומים גדולים בזהב שנשאר לי מהבית. מפעם לפעם עשו בגיטו חפושים והוציאו להורג אנשים, ביחוד שלא היה בידיהם כרטיס העבודה, התחמקתי מהם כמעט שנה, כל זמן שהגיטו היה קיים. בשנת 1943 חיסלו את הכל, בשעה שהגרמנים התנפלו עלינו לפתע לא הספקתי לראות אפילו את אחי. פרצנו עם עוד משפחה לתוך מקלט. שמענו את הצעקות של משפחות שהוציאו אותם. כאשר לא יכולנו יותר להתקיים במחבוא, החלטנו לצאת, ולנסות לברוח לאיזה כפר. בזמן הבריחה ירו עלינו, וחלק מאתנו נפלו במקום. אני, עם עוד זוג הצלחתי לברוח. באנו למקום שידענו ששם יושבים יהודים. ישבנו כמה ימים ולא רציתי להישאר באותו מקום. אחרי שהלכתי משם מצאו שם אותם והוציאום להורג. זה נודע לי אחרי זמן מה.

אחרי נדודים שבלתי אפשר לתארם, חזרתי העירה ונכנסתי אל גוי אשר מסרנו לו את חפצי ביתנו, חשבתי אולי גם אחי נמצא שם. וברגע שנודע לי שאחי לא נמצא בחיים רציתי ללכת לאן שלא יהיה, אפילו שיירו בי, מתוך לב שבור וכאב, שלא נשאר לי כבר אף אחד מהמשפחה, אבל גורלי היה להישאר אחת מהמשפחה. בעלת הבית הסתירה אותי, בלי שהשכנים ירגישו בי. שם היו עוד כמה יהודים (ביניהם משפחה בשם שויב), שמה ישבתי, עד שהשתחררתי על ידי הרוסים.

צפורה (פיגה) וינשטוק־זהר

נחום ווייסמאַן

אין די טעג פון די שחיטות

לודמיר 1941, 20־טער יוני.

שבת ביי נאכט. רוסישע פאטרולן גייען אין די גאסן. מען שיקט אין די קאַשארן אלע זעלנער, וואס געפינען זיך אין די גאסן. מען רופט ארויס אלע אפיצערן און זעלנער פון די קינאס. מאשינען פליען געפאקט מיט זעלנער.

די ציוויל־באפעלקערונג קוקט זיך צו מיט שרעק; אבער קיינער ווייס נישט, וואס עס קומט פאר.

זונטיק 21 יולי 5 א זייגער פרי, הערט מען דעם ערשטן הארמאט־ שאָס, און מען פירט שוין דעם ערשטן קרבן, א יונגן בחור לייבוש כץ.

יידן פון קריסטלעכע גאסן לויפן אין שטאט אריין. מען קלייבט זיך צוזאמען צו צען משפחות איניינעם. די קריסטן פילן זיך גוט. זיי דרייען זיך ארום אין די גאסן; זיי גייען אין קלויסטער אריין פריילעכער ווי שטענדיק.

דאס שיסן ווערט אפטער. מען באָמבאַדירט די קאָשארן. די רוסן פירן ארויס וואס עס לאזט זיך. מען מעלדעט אין יעדע וואוינונג, אז קיינער זאל ניט פארלאזן די שטאט און זאל ווארטן אויף פאראָרדענונגען. ווער עס וועט פארלאָזן די שטאָט אָן א דערלויבעניש, וועט געשאָסן ווערן.

דריי בייטאַכט מעלדעט מען דורך שליחים, אז אלע דינסט־פייאיקע מוזן זיך גלייך צושטעלן אין די פונקטן. מען געזעגנט זיך מיט די פרויען, קינדער און די עלטערן. די מאָביליזאציע־פונקטן זענען פול מיט מענשן.

די עראָפּלאנען ווארפן באָמבעס. פארצווייפלטע געשרייען פון פארוואונדעטע. די וועגן זענען פול מיט טויטע.

8 אזייגער, מאנטיק דעם 22 יולי, זעט מען שוין די דייטשע מערדער אויף מאָטאָציקלען. גלייך הויבן זיי אָן צו זייען ארום זיך טויט. אויף קאָוולער גאס ווערן ארויסגעשלעפט פון א בונקער די שמוקלערס, ווי אויך מלך רויטנשטיין, און זיי ווערן געשאָסן דורך די דייטשן. די קריסטן אין גאס ראבירן די געשעפטן. אין די גאסן וואלגערן זיך טויטע קערפערס און צעשאָטענע זאכן.

מיטוואך, דעם 24־טן האט מען אין גאס געשאָסן א פּאָר יידן, משה טראק, מאניש קארדינער און נאך אנדערע.

מען הויבט אָן צו שלעפּן פון די שטיבער אויף ארבעט און דערביי ווערן א סך פון די ארויסגעשלעפטע דערשאסן. אזוי דויערט עס עטלעכע טעג ביז מען שאַפט דעם יודנראַט.

דער יודנראט איז באשטאנען פון דר׳ כץ, דר׳ בובעס, פּאס. בירמאן, שמחה בארגמאן און אנדערע.

אזוי האט זיך אָנגעהויבן דאָס שרעקלעכע פינסטערע לעבן פון די לודמירער יידן אין די נעגל פון דער שרעקלעכער חיה.

דער יודנראט האט אנגעהויבן זיין ארבעט לויט די באפעלן פון געביטסקאמיסאר און זיינע געהילפן. יידן זענען געצוווּנגען געווארן אויסצופירן ארבעט צו וועלכע מען באַנוצט געוועגלעך פערד און טראקטאָרן.

יעדן טאג פלעגן ביי דער ארבעט דערשאָסן ווערן צענדליקער יידן, א סך פון זיי פלעגן געבראכט ווערן צוריק פון דער ארבעט ארומגעוויקלטע אין פארבלוטיקטע ליילעכער.

מען האט אנגעהויבן ארופצולייגן אויף יידן קאָנטרייבוציעס וועלכע זענען געוואקסן אלץ גרעסער און גרעסער.

דער פארמיטלער צווישן דעם יידטראט און דעם געביטסקאמיסאר איז געווען שמחה בערגמאן. יעדער איינער פלעגט קוקן אויף זיין מינע, וואס ער מאכט, און ביי יעדן אומקלאָרן אויסדרוק פון זיין פנים פלעגט צאַפּלען דאס הארץ פון שרעק.

מען האט אנגעהויבן צונעמען פון די יידן זייער גאָלד, ברילִיאנטן און גוטע פוטערס. פון צייט צו צייט פלעגט פון ראָוונע אראפקומען די געשטאפּא און פלעגט, מיט דער הילף פון דער אוקריינישער פאליציי, מאכן „לאָפּאָנקעס״ (כאפּענישן). אזעלכע כאפּענישן זענען פארגעקומען דריי מאָל. ביז מען האט אונז פארשפּאַרט אין געטא. און יעדע כאפּעניש איז אויסגעפאלן דווקא פרייטיק כדי אונז צו פאַרשטערן דעם שבת.

דער בלוטיקער מיטוואך

כ׳געדענק ניט די דאטע פון יענעם טאג. כ׳געדענק נאר אז ס׳איז געווען א מיטוואָך. יענעם טאג האט געשטאפּאָ און אוקריינישע פּאָליציי ארומגערינגלט אלע פלעצער, וואו יידן אבן געארבעט. און מ׳האט פון אלע ארבעט־פלעצער ארויסגעפירט די יידן אין טורמע. די פרויען האבן זיך שנעל דערוווּסט פון אומגליק און זיי זענען געלאָפן אנטקעגן די מענער מיט געוויין און געשרייען. די געשטאפּאָ מיט די אוקריינער האבן געהאקט מיט די ביקסען איבער די קעפּ. צענדליקער זענען געפאלן צעבלוטיקטע. קליינע קינדער זענען נאָכגעלאָפן די מוטערס און האבן זיך געקלאמערט צו די פּאָטערס. האָבן דערביי ביטער געיאָמערט, און די רוצחים האבן געשלאָגן אויף רעכטס און אויף לינקס. עס זענען דאן געפאלן א סך טויטע און פארוואונדעטע. די שטאָט איז געווען פארגאָסן מיט בלוט. ביים ארייננגאנג צו דער טורמע זענען געשטאנען אוקריינער און דייטשן מיט פארשידענע טויט־מכשירים אין די הענט. און ווען אונזערע ליבסטע זענען אָנגעקומען נאָענט צום טויער פון טורמע, איז געפאלן דער באפעל: שלאָגן! מען האָט געשלאָגן מיט אייזערנע דרענגער, צעפּעס און קייטן. האלב טויטע זענען די יידן אריין אין טורמע. די טויטע האט מען געמוזט מיטנעמען מיט זיך.

יענעם בלוטיקן מיטוואך ביינאכט האט מען געטויט פון פינף הונדערט ביז זעקס הונדערט לודמירער יידן.

דאָנערשטיק אינדערפרי האט מען צוריקגעפירט פון טורמע די לעבן־איבערגעבליבענע, און זיי ווידער ארויסגעפירט צו דער ארבעט.

צווישן די האלב־טויטע, וואס זענען ארויסגעפירט געווארן צו דער ארבעט איז אויך געווען דוד באָקסער. ווען מען איז געקומען אין די קאָוולער קאָשארן צו דער ארבעט, אין ער געווען זייער אָפּגעשוואכט. דער מערדער, וועלכער האָט אָנגעפירט מיט דער ארבעט, האָט אים באפוילן צו גראָבן אַ גרוב. עד האט געארבעט מיט די לעצטע כוחות, ביז וואנעט ער איז געפאלן אין חלשות. דער דייטש האָט באַפוילן מען זאל אים ארייננווארפן אין גרוב אין פארשיטן מיט זאמד. ווען די ערשטע לאָפּאַטעס ערד זענען געפאלן אויף זיין פנים, האט ער זיך אויפגעכאפּט פון חלשות, און געפּראווּוט מיט אלע קרעפטן זיך צו ראנגלען. די יידן האבן אָפּגעשטעלט דאָס שיטן ערד אויף אים אָבער דער מערדער האָט געשריען: ווייטער מאכן, פארפלוכטע יידן! און אונטער קלעפּ פון אייזן האבן די יידן פאַרשאָטן דוד באָקסער לעבעדיקערהייט.

וואס איז געווארן מיט דער ארויסגעפירטע אינטעליגענץ

אַ פרייטיק אין חודש אָקטאָבער 1941. די אוקריינער האבן צוזאמענגעשטעלט א רשימה פון בלויז אינטעליגענץ, און זיי ארויסגעפירט פון שטאָט. צוזאמען אן ערך 120 מאן. צווישען זיי די פרוי גוז פון גנוינער גאס, אינזשינער בערקנער און אנדערע.

די מערדער האבן פארשפּרייט אַ ידיעה, אז מען האָט די געכאפּטע ארויסגעפירט אויף ארבעט. גויים האבן אפילו דערציילט אז מען האט געזען פירנדיק די געכאפּטע אויף

אויטא־מאשינען אין דער ריכטונג צו לוצק. דער יידנראט האט זיך באמיט מיט אלע כוחות צו בארואיקן די געמיטער.

אין יענער צייט האָב איך געארבעט אלס מאלער. יצחק רייבער דער בריגאדיר פון די מאלערס האט מיר געמאכט פאר אַ מאלער.

דעצעמבער 1941, האבן מיר געמאלט אין דער טורמע. פרייטיק 8 אזייגער, קומט דער קאָמענדאנט פון דער אוקריינישער פאליציי, (סערזשאנט פון פוילישן מיליטער קוואסנאצקי), און הייסט אונז, אלע מאלערס, גיין אהיים, און קומען צוריק צו דער ארבעט, ערשט מאנטיק.

מיר גייען ארויס פון דער טורמע, און מיר פילן, אז עפּעס איז נישט בסדר. יעדער לויפט וואס שנעלער אהיים איך גיי אויף דעם גרינעם מארק עפּעס קויפן. איך שטעל זיך אין דער ריי נאך טאָמאטן. עס ווערט א געלויף: מען כאפּט יידן. די קריסטן אין ריי שפּאסן אויף מיין חשבון, אז מיר גלוסט זיך טאָמאטן, און אז באלד וועט פון מיר רינען טאָמאטן־זופּ.

אין דעם זע איך ווי פון שאסיי לויפט אברהם כץ, דער דרוקער, וועלכער האט געארבעט ביי וואסערן אין דרוק. נאך אים לויפן צוויי אוקריינער מיט די ביקסן אין די הענט, און שרייען: כאפּט אים! פון מיין ריי שפּרינגט ארויס אַ גוי און פארשטעלט אים דעם וועג. אין דעם מאמענט, לויפן צו צוויי פאליציי־לייט און כאפּן אים. ער רייסט זיך ארויס און פאלט. ער הויבט זיך ווידער אויף און כאפּט זיך אן אין אַ בודקע. עד כאפּט קוים זיין אטעם. זיינע אויגן קריכן ארויס פון די לעכער. די מערדער קלאפּן אים מיט די ביקסן איבער די הענט און קאפּ. ער זוכט מיט די אויגן. ער טרעפט מיין בליק. ער ווייזט מיט די אויגן צו דער טורמע. פון זיין אויסזען בין איך ממש פאראליזירט געווארן. איך וויל לויפן, שרייען, און קען ניט. איך בין צוגעוואקסן צו דער ערד.

זיי ווארפן אים ווידער אויף דער ערד. אין דעם מאמענט לויפט ארויס פון דער טורמע אַ געשטאַפּאָ־מאן מיט דעם רעוואלווער אין האנט, ווילד ווי אַ משוגענער. מיט זיינע שפּאָרן קאָפּעט ער אים אין קאָפּ. דאן שיסט ער אים אין קאָפּ. אנטלויפט עטליכע טריט. לויפט צוריק, און שיסט נאָכאמאָל ווי א משוגענע חיה. ער שרייט צו די פאליציי־לייט, זיי זאלן שלעפּן דעם ייד אין טורמע אריין ביי די פיס.

כ'האב אלץ פארשטאנען. מיט זיין בליק האט ער מיר אלץ דערציילט, וואס עס קומט פאר אין דער טורמע.

כ'האב אָנגעהויבן צו גיין ווי א שיכור, מיט מיין אויסווייז אין האנד. מען האט מיך אָפּגעשטעלט, מען האט מיך פרייגעלאָזט. ווען איך בין געקומען צו זיך, האב איך זיך דערזען ביי יצחק רייבערס שטוב. זיין פרוי שרה שטערן איז געווען א קוזינע פון אברהם כץ. כ'האב אלץ דערציילט, אזוי ווי כ'האב עס פארשטאַנען: אין טורמע שיסט מען אויס די געכאפּטע יידן. אלץ, וואס מען דערציילט וועגן ארויספירן די געכאפּטע —— איז ליגן. רייבער זאגט מיר צו, אז מאָנטיק מוזן מיר דערגיין דעם אמת, ווען מיר וועלן קומען צו דער ארבעט אין טורמע.

שבת דערציילט מען שוין ווידער, אז עס זענען דאָ מענשן, וואס האבן געזען, ווי מען האט ארויסגעפירט די געכאפּטע יידן אויף ארבעט. איך אבער ווייס שוין דעם אמת.

איך קוק אויף די פרויען און קינדער, וועלכע שטייען ביים יודנראַט און בעטן, מען זאל זיי זאגן, ווו מען אט געפירט זייערע מענער און טאטעס. כ'ווייס שוין זיכער, ווו מען אט זיי געפירט. אברהם כץ האט מיר דערציילט דעם גאנצען אמת מיט זיין שוידערלעכן בליק.

מאָנטיק 7 אזייגער פרי זענען מיר געקומען צו דער ארבעט. רייבער האט גלייך צעשטעלט יעדן איינעם אויף זיין ארבעט־פלאץ. מיך האט ער געשטעלט אויף צומישן די וואפנע, און אכטונג צו געבן צו עס קומט נישט אן ווער עס איז.

יצחק רייבער איז אוועק ווייט אין טורמע. און אויף זיין וועג האט אנגעטראפן צוויי פרישע גריבער. ער קומט צוריק בלאס, און דערציילט מיר, אז ער האט געזען צוויי פרישע גריבער. מיר האבן באשלאָסן צו דערציילן וועגן דעם אלעם אונזער רב מאָרגענשטרן.

צו מיטאג זענען מיר אריין צום רב. ס'זענען דאָרטן געזעסן נפתלי גראָסמאן, יאסקע שראגע. רייבער האט דערציילט דעם רב, אז מיט א וואך צוריק זענען דאָרט אויפן הויף נישט געווען קיין גריבער, און איצט זענען דא צוויי פרישע גריבער, און די ווענט פון שאפע מערקט מען בלוט־סימנים.

דער רב קוקט זיך איבער מיט די יידן, און זאגט: נאר אן רעש. מען דארף פעסשטעלן דעם גאנצן אמת. מען דארף ברענגען א סימן.

מיר גייען צוריק צו דער ארבעט. ווען די ארבעט הויבט זיך אן, רופט מיך ארויס יצחק רייבער. מיר נעמען א ליידיק פאס און מיר גייען צו דער שאַפע. איך עפן די שאָפע און זע דאָרט א סך בגדים. עס ווארפט זיך מיר אין די אויגן א מארינארקע. איך טו אָן שנעל די מארינארקע און לויף ארויס. אויף די ווענט פון שאָפע באמערק איך שטיקער פארטריקנטן מארך אויסגעמישט מיט בלוט. מיר קומען צוריק צום ארבעטס־פלאץ. רייבער קוקט אויף דער מארינארקע און זאגט: די מארינארקע איז פון דעם מאלער־ייִנגל רינג פון גנוינע גאס. רייבער דערציילט מיר, אז ער האט ארויסגעצויגן פון א קעשענע פון די בגדים, וואס זענען געווען אנגעווארפן אין שאפע — א טיכעלע, אין וועלכן עס זענען געלעגן שטיקער ברויט דורכגעווייקט מיט בלוט.

6 א זייגער זענען מיר ווידער געווען ביים רב. די זעלבע יידן זענען געזעסן אין שטוב און שטום געקוקט אויף אונז. איך האָב אוועקגעלעגט די מארינארקע, רייבער האט אויפגעוויקלט דאס טיכעלע און אוועקגעלעגט די צוויי שטיקער ברויט אין בלוט. ער דערציילט, ווי מיר האבן גענומען די סימנים. די יידן האָבן אראָפּגעלאזט די קעפּ.

דער רב האט געוויינט און געזאגט: יידן, קיינער דארף ניט וויסן. נעמט ניט צו דעם גלויבן ביי די אָרעמע פרויען און קינדער, זאלן זיי האָפן, אז זייערע ליבסטע וועלן נאָך קומען. מען דארף שווייגן.

מיר זענען ארויס פון רב, און טאקע געשוויגן.

וואָס האָבן מיר געהאַט צו רעדן? ———

מען ברענגט מתים צו דער קבורה

פעברואר 1942. א גרופּע יידן ארבעטן ביי דער באן ביים לאדן שווערע משאות. דער אויפזעער, א 16־יאריקע

בעסטיע, שלאגט מיט אן אייזערנעם שטאנג. ער שטעלט צען יידן גראבן א גרוב, און ווען די גרוב איז פארטיק, שיסט ער אויף זיי און מען פארשיט זיי אלעמען, לעבעדיקערהייט.

אנהויב מערץ האט דער יודנראט באקומען א דער־לויבעניש מקבר צו זיין אויפן בית־עולם די דערמאָרדעטע יידן. מען האט זיי געבראכט אלע פאַרשטיינערטע פון פראָסט, יעדערער אין זיינע מלבושים, אזוי ווי ער איז אוועק צו דער ארבעט. דאס מקבר זיין האט געדויערט עטליכע טעג, וויל די מלבושים זענען געווען איינגעפרוירן אין די קערפערס.

ס'איז ניט צו באשרייבן די טראגישע, הארצרייסנדיקע סצענעס פון די פרויען און קינדער. זיי זענען געליגן צוזאמען מיט די מתים אויף דער ערד, זיי האבן געפערלעך געיאָמערט. די מערדער און די קריסטן האבן געקוקט און געלאכט.

אלע מאל זענען צוגעקומען נייע גרופן יידן, כדי צו זען דעם חורבן.

כ'וועל קיינמאל ניט פארגעסן יענעם געיאָמער פון פרויען און קינדער ביים מקבר זיין די הרוגים.

געטא.

פסח 1942 זענען מיר שוין געווען פאַרשפאַרט אין געטאָ, וועלכער האט ארומגענומען אייניקע גאסן. די ערשטע צייט האט מען געקענט זען ווי יידן שטייען ביי די דראָטן און קוקן אין דער פרייער גאס, וואו קריסטן שפאצירן און לאכן. דערביי פלעגן די יידן שטיין, וויינען און שלינגען די טרערן. זיי האבן אָבער איינגעזען, אז די קריסטן חוזקן פון זיי. פון דאן אָן פלעגט שוין קיינער מער ניט שטייען ביי די דראָטן.

מען האָט זיך אנגעהויבן צוגעוווינען. יעדן טאָג האט מען געהערט וועגן נייע אומגליקן: אויסגעהרגט ראָוונע. אַ פאַגראָם אין לוצק. פון קאָוועל זענען געקומען צולויפן עטליכע יידן, ס'איז דאָרט געווען אַ פאַגראָם.

מיר האבן געוווסט, און יעדער איינער האט גערעדט אז באלד קומט אָן אויך אונזער ריי. דער יידנראַט האט געטרייסט: מיר טוען אַלץ. אזוי האבן זיי געטענהט. מיר אָבער האָבן געוווסט, אז זיי וועלן גאַרנישט קענען העלפן. יעדעס מאָל האט מען אָפגעקויפט אַ נייעם אומגליק מיט גאָלד און מיט פוטערס. אָבער ווי לאנג וועט עס קענען העלפן.

עס זענען געווען צוויי געטאס. דער ארבעטער־געטאָ און דער פאַך־אויסווייז געטאָ. דעם געטאָ פון די פשוטע ארבעטער האט מען גערופן — „דער טויטער געטאָ"; און דעם געטאָ פון די פאַך־אויסווייזן האט מען גערופן „דער לעבעדיקער געטאָ". די יוגנט האט גענומען זוכן מיטלען פון רעטונג. חברה האט זיך צוזאמענגענומען און גערעדט וועגן דעם. דער יודנראט האט ניט געוואלט הערן און האט געוואָרנט, אז מען זאל וועגן דעם נישט רעדן. דא האבן זיך צוזאמענגעקליבן אַ גרופע פון 30 מאן ביי ישראל איסר ציילינגאָלד אין א קעלער. מיר האבן דאָרט אריינגעצויגן אין דער חברה עטלעכע פון דער אָרדנונגס־דינסט ביים יודענראט כדי מיר זאלן קענען עפעס וויסן געוויערס, ווען ס'וועט דראָען דעם געטאָ. מיר האבן דאָרטן געהאט זייער גוטע חברים, מיכל רויטנשטיין, בייביק בארנהאלץ, יוסף ישראל גראסמאן און אנדערע.

מיר האבן באשלאסן אנצוהויבן זוכן געווער אויסער דעם געטאָ. דערצו האט מען אָבער באדארפט האבן גאָלד, כדי דערמיט צו קויפן געווער ביי די קריסטן. איינמאל האט אונז מיכל רויטנשטיין איבערגעגעבן אַ שמועס, וואס ער האט אונטערגעהערט ביי דעם פירער פון יודנראט, אדוו. פאָס. ס'איז צו אים געקומען אַ אָפיציר פון דער ווערמאכט, וואָס האָט געהאט די אויפזיכט איבער אלע רוסישע געפאנגענע. פון דעם געשפרעך, וואס מיכל האט אונטערגעהערט צווישן דעם ווערמאכט־אָפיציר און אדוואָ־קאט פאס, האט ער זיך דערוווסט, אז עס גרייט זיך א פאָגראָם אויף דעם געטאָ. דער ווערמאכט־אָפיציר האט געזאָגט, אז ער קען צושטעלן א מאשין מיט ביקסן און קוילן, ווען דער פאָגראָם וועט זיך אָנהויבן, זאָלן די יידן שטעלן א ווידערשטאנד. און דאן וועט ער, דער ווערמאכט־אָפיציר אויך ארויסלאָזן זיינע געפאנגענע, און זיי וועלן מיטהעלפן אין קאמף. הער פאס האט אים שטארק באדאנקט און געזאגט, אז ער קען אליין נישט דעצידירן וועגן אזא גרויסער זאך, און האט אים פארזיכערט צו געבן אן ענטפער אין א קורצער צייט.

מיר האבן באשלאסן אויסצואיבן א דרוק אויף דעם יודנראט. מיר האבן געשיקט דריי פערזאָן, זיי זאָלן רעדן מיט אדוואקאט פאס: לאזאר גייפלער, מיעטעק בארנהאָלץ, און מיכל בינשטאָק. זיי זענען צוריקגעקומען מיט גאר־נישט. פאס האט זיי דערקלערט און אויפגעוויזן מיט פאק־טן, אז דאס איז א פראָוואָקאציע מצד די דייטשן.

פיאַטידין

קורץ נאך דעם האט מען צוזאמענגענומען אלע מענער און אוועקגעשיקט קיין פיאַטידין, כדי צו מאכן א פלוגפלאַץ אונטער דער אָנפירונג פון אינזשינער רהל שוואַרצבאַרט'ס מאן.

די ארבעט איז באשטאנען אין דריי גרויסע גריבער. מען האט געקענט די גריבער אויסגראָבן אויך אָן א אינזשינער. אבער כדי צו פארדרייען די קעפּ, האָט מען געמאָסטן אין דער לענג און אין דער ברייט.

א חודש האבן מיר געארבעט ביים אויסגראָבן די דריי גריבער אין פיאַטידין. מיר האבן געשלאָפן ביים פריץ אין די סטאַדאָלעס, במשך פון גאנצן חודש. ספּעציעלע קיכן פלעגן אונז ברענגען עסן צום פלאַץ. אזוי זענען מיר געווען אָפּגעריסן פון שטאט און צעשייט פון דער חברה.

אין דער צייט האט מען געפירט אונטערהאנדלונגען. די געשטאַפּאָ האט געפאָדערט א קאָנטינגענט פון עטליכע טויזנט מענשן. דער יודנראט האט געוואָלט אָפּקויפן מיט גאָלד, עס האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפן. דער יודנראט האט צולעצט געענטפערט: איר קענט זיך נעמען וויפל איר ווילט, מיר וועלן קיין קאָנטינגענט נישט געבן.

און אזוי איז געשען. ענדע מאָנאַט האט מען אונז אלעמען געפירט פון דער ארבעט אין די געטאָס, און מען האָט גלייך פאָרדאָפּלט די וואך ביי דעם טויער. ניט קוקנדיק

אויף דעם, וואָס יעדער האט געוווסט, אז עס וועט זיין א פּאָגראָם, דאך האט מען געקלערט: אפשר וועט געשען א נס.

גייענדיק פון פיאטידין האב איך זיך פּרובירט ארויסצודרייען פון די רייען. אבער דער געביטס־קאָמיסאר און זיינע געהילפס־לייט האבן געריטן אויף פערד ביי די זייטן פון אונזערע קאָלומנעס און אכטונג געגעבן.

ווען מען האט אונז ארייַנגעפירט אין געטאָ, האט מען ביי אונז צוגענומען די רידלעס, און פארמאכט דעם טויער

אין געטאָ זענען די מענשן געשטאנען אין רעדלעך, ווילד צעשראָקענע. עס איז צוגעפאלן די נאכט. איך בין אריין צו לאזאר גייפלער אין שטוב. זיין פרוי מונדל קאנאט זיצט און קלאָגט. זי איז איצט צוריקגעקומען פון אויסער דעם געטא, ווו זי איז געווען שוין חדשים. לאזאר דערציילט מיר, אז דר׳ כץ איז ביי אים געווען אין אָוונט און געבעטן אזא פראשעק, וואס מען באנוצט צו מאכן בילדער. דאס איז אַ סם, זאגט ער צו מיר.

מיר מוזן זיך די נאכט ארויסרייסן פון געטאָ. מיר נעמען זיך צוזאמען א פאר חברה. ס׳איז שוין פינסטער. מיט דער גרעסטער פאָרזיכטיקייט קריכן מיר אויף אלע פיר צום טייך. אבער פלוצעם: מען שיסט. מיר קריכן צוריק. קיין שום ארויסגאנג פון געטאָ. דער געטאָ איז ארומגעשטעלט ארום און ארום. ביי יעדן צווייטן סלופ שטייט א אוקריינער מיט א ביקס גרייט צום שיסן. מיר זענען אומבאהאלפן. קיין רעטונג! יעדער קריכט צוריק אין זיין באהעלטעניש.

די נאכט לויפט שנעל. כ׳וואלט וועלן אויפהאלטן די נאכט מיט אלע כוחות, כ׳וואלט וועלן זי זאל אייביק דויערן.

מען געזעגנט זיך מיט שוועסטער, ברידער, מאמעס. מען קושט זיך. מען וויינט. קיינער שלאָפט ניט. יעדער זוכט ווי טיפער זיך צו באגראבן.

5 א זייגער פרי הערט מען ווי די אוקריינישע פּאָליציי מארשירט און זינגט לידער. קורץ נאך דעם הערט מען פון דעם ארבעטער־געטאָ שיסערייען און גוואלדן. דאס הארץ בלייבט שטיין. דאס בלוט פארגליווערט. אויס האפנונג! אויס נסים!...

12 א זייגער, האבן זיך די בעסטיעס אריינגעלאָזט ווי חיות, ווילד שיכור, אין דעם „לעבעדיקן געטאָ".

א סך יידן זענען געזעסן און געוואַרט מען זאל זיי קומען נעמען. א סך האָבן זיך געסמט, גאנצע משפחות. גליקלעכע מענטשן! שטארקע כאראקטערן!

אָפיציעל האט געדויערט דער פּאָגראָם פופצן טעג. נישט אָפיציעל — מער ווי א חודש.

איך און נאך דריי פערזאָן האבן זיך אויסבאהאלטן אונטער א גרויסן שייטער האָלץ. איך בין דאָרטן א גאנצן טאג אַפּגעשטאנען. און איך האב אלץ געהערט, ווי מען האט געשלעפּט מיין מאמען, מיין שוועסטער און ברידער, ווי מען האט זיי געפייניקט און געשלאָגן מיט די ביקסן, ווי זיי האבן זיך געבעטן א ביסעלע וואסער. די קליינע קינדערלעך האבן יאָמערלעך געוויינט. די מאמע שטילט זיי איין: וויינט ניט קינדער, ס׳וועט באלד זיין גוט!

מיין מאמע האט געוווסט, אז איך ליג אין שטאל באהאלטן. האט זי געזאגט: געדענק נחום, זאג קדיש. און איך בין געשטאנען און ניט גערירט זיך. אזא עגאָאיזם! ניט צו פראשטיין!

מען האט זיי געפירט קיין פיאטידין.

נאך זעקס טעג שטיין בין איך ביינאכט, ווי א קאץ ארויס צו זוכן עסן. כ׳בין געקראָכן אין די שטיבער. פלוצעם האב איך באמערקט פאליציי. כ׳בין ארויף אויף א בוידעם. דארט בין איך פארבליבן א גאנצן טאג. כ׳קוק ארויס צווישן א שפארונע, און זע ווי צווישן די שטיבער גנבט זיך א ייד, אָפּגעריסן, בארוועס. ער גנבעט זיך צום ברונעם, אויף דעם הויף ביי ברוך גוז. איך בין אים מקנא: ער וועט באלד טרינקען וואסער. ער איז שוין ביים ברונעם. ער כאפּט דעם קעסל מיט ביידע הענט, שלעפּט צום מויל. פלוצעם דערזע איך פון אונטן א אוקריינער. כ׳וויל שרייען. אבער פלוצעם, א שאָס, און דער ייד פאלט טויט. איך בין אים מקנא. דער מערדער באזוכט אים, און איז צופרידן, ער שמייכלט.

דאס בילד האב איך א לאנגע צייט ניט געקענט פארטרייבן; עס האט מיר געמאטערט, ביז איך האָב אנגעשריבן א ליד „דער לעצטער טרויעריקער זונטיק". מען האט דאס ליד געזונגען אין געטאָ.

מאשינען מיט מערדער קומען אָן אלע ווײַלע אין געטא. מען שלעפּט פרויען און קינדער. מען ווארפט אויף די אויטאס, טויטע און לעבעדיקע צוזאמען. אויף דער ערד זיצן טויזנטער יידן. מען ווארט אויף דער ריי. פיר פאליציי פירן א פארטיע פון זעכציק־זיבעציק יידן. אלע מוזן זיצן אויף די קני, דעם קאפּ אַראָפּ.

אויף דעם וועג רעדן א פאָר חברה: לאמיר שפּרינגען. וואס וועט זיין, וועט זיין.

ביים וואלד, פינף חברה הויבן זיך מיטאמאל אויף און מען שפּרינגט. מען שיסט. זיי בלייבן אין וואלד ביז ביינאכט.

א גרויס פעלד. פון צוויי זייטן ארום וואלד שלענגלט זיך א טייכל, וואָס קומט פון לוג און פאלט אריין אין בוג. ארום און ארום גרינע פעלדער. אין דער מיטן: דריי גרויסע גריבער, וואס מיר האבן מיט אונזערע אייגענע הענט געגראבן.

אויף דעם פלאץ קומען אָן די ערשטע אויטאָס מיט יידן. די געוויינען רייסן זיך אין הימל. די גויים פארמאכן די לאָדנס און טירן. עס הויבט זיך אָן...

ביים טיש, באשטעלט מיט פלעשער בראנפן, שפּילט א פאטעפאָן. ביים טיש זיצן און גיבן באפעלן דער געביטס־קאָמיסאר וועסטערהיידע און זיין סעקרעטארין אננא אַלטפאַטער, די וועלכע האט קליינע קינדער ביי די פיסעלעך צעריסן. לעבן זיי זיצט דער בלוט טרינקער קעלער, דער וועלכער האט זיך אונטערגענומען צו שיסן פאר צוואנציק מארק פון א קאָפּ, און א חודש אורלויב. ער שטייט און

קטע מבור ההריגה בפיאטידין.
א פראגמענט פון טויטן־גרוב אין פיאטידין.

המצבה על קבר האחים בפיאטידין.
די מצבה אויפן ברידער־קבר אין פיאטידין

גיט באפעלן, אויסצוטאָן זיך נאקעט, און צו צוויי געארמט אריין אין גרוב.

עס זיצט אן אלטער ייד אין טלית און קוקט אין ספר און מורמלט שטיל. דער געביטס־קאָמיסאר הייסט זיך אים אויסטאָן און נעמען א יונגע מיידל און טאנצען. ער שרייט: טאנצן. דאס מיידל שטעלט זיך אנטקעגן. דער אלטער ייד וויינט: זארג זיך ניט טאָכטער. זייער ענדע קומט שנעלער ווי זיי גלויבן! דערפאר מוז דער אלטער זיצן ביים גרוב א לאנגע צייט און צוזען ווי מען שיסט אויס זיינע קינדער און אייניקלעך.

צום גרוב גייען פאָרלעך געארמט. מען מוז זיך אויס־לעגן גלייך. עס הערן זיך צוויי קנאלן... און מען גייט ווייטער — —

ארום דעם פעלד שטייען אויסגעשטעלט דייטשן מיט אוקריינער מיט מאשינגעווער. די פרויען פאלן אין חלשות. קינדער מיט צעשראָקענע אייגעלעך קלאמערן זיך און די עלטערן. די פאָטערס אומבאהאָלפן קוקן זיך ארום. א סך ווערן משוגע. מען וויינט. מען לאכט. ביים גרוב שלאָגט זיך מונדיק שטערן: ער קען שוין ניט מער ווארטן, ער וויל שוין וואס גיכער אריין אין גרוב.

אזוי — פופצן טעג. — —

יעדן אוונט ברענגט מען די קריסטן פון דער געגענט, זיי זאלן פארשיטן די גרוב.

דריי פולע גריבער. זעכצן טויזנט יידן — — —

די מערדער האבן אויסגעקליבן די שענסטע געגענט פאר דער פארניכטונג פון די לודמירער יידן. די וועלדער און דאָס טייכל, וואס רינגלט ארום דעם פלאץ —זיי זענען די איינציקע געבליבענע שטומע עדות, וואס האבן זיך צוגעקוקט צום שרעקלעכן מארד.

אזוי האט זיך פארענדיקט דער ערשטער פאָגראָם, און עס האבן זיך אנגעהויבן די צוגרייטונגען צום צווייטן

אין די בונקערס פון געטא

לודמיר 12/11 1942.

דאנערשטיק. ביים ארבעטס־אַמט שטייען שוין די פירער קודיש, שיינקעסטל און רעגאל. יעדערער שטודירט זייערע מינעס. מען וויל ארויסלייענען פון זייערע געזיכטער וואס הערט זיך, ווי מיר האלטן.

קודיש מעלדעט, אז היינט דאנערשטיק ביז 8 ביינאכט מוזן אלע, וועלכע האבן פאַך־אויסווייזן, זיך איבערציען אויף זאריצע, וואו עס איז געווען דער לייִדיקער געטאָ. יעדער בלייבט פאַרגליווערט. איינער קוקט אויף דעם צווייטן; מען איז ניט מקנא די וועלכע בלייבן דאָ איבער, מען פארשטייט וואס דאס דארף באדייטן.

מיט געבויגענע קעפ צוגייען זיך די יידן פון דער ריי. אלע געדאנקען דרייען זיך ארום איין פונקט: וואו באהאלט מען זיך, ווי אזוי ראטעוועט מען זיך. ווי מיט פיבער דרייען זיך מענשן מיט ארויסגעזעצטע אויגן און בלייכע איינגעפאלענע באקן.

יעדער ווייסט וואס היינט וועט געשען. מען דרייט זיך ביי די דראטן ווי חיות אין שטייגן. פארן ארויסגיין פון געטאָ שיסט מען — און אויב מען בלייבט דא, וועט אפשר, אפשר גאט העלפן.

ווען די נאכט פאלט צו, ווערט אין געטאָ פינצטער: מען צינדט ניט קיין לאָמפּ. שאָטנס שלייכן זיך אונטער די ווענט. גרופקעס פון איינצעלנע דרייען זיך אום ביי די דראַטן און שושקען זיך. די שטאט איז טויט שטיל, ווי פאר א געוויטער. פון צייט צו צייט הערט מען אַן אייליקן טריט פון שטיוול: דאס איז די וואכע. מען ציט זיך צוריק אונטער די ווענט. עס ווערט שטיל. מען קריכט דורך די דראטן, מען פארשווינדט אין דער פינסטער. א גליקליכער.

די נאכט לויפט מיט א שנעלן טעמפא. אין דער פינצ־טער פון דער נאכט קריכן ארום שאטנס, מען גראבט לעכער צו באהאלטן זיך.

5 א זייגער אין דער פרי צורינט די פינצטערקייט. מארשירנדיקע באצוועקעוועטע שטיוול און גרוילעכע אוק־ריינישע לידער רייסן איבער די נאכט־שטילקייט.

דער געטאָ ווערט ארומגערינגלט מיט בלוטדורשטיקע מערדער אונטער דער פירערשאפט פון דייטשן.

ווי א בליץ פליט די נייעס דורך דעם געטאָ. קיינער שלאָפט ניט. עס ווערט א פאניק. קליין און גרוס, יונג און אלט, יעדער לויפט, יעדער וויל בלייבן לעבן. א גרופע יוגענט מיט צוויי רעוואָלווערן באַשליסן דורצורייסן די דראָטן מיט שטורעם, און פאלן מיט שטאלץ: נאך זיי לויפן פילע. ווען זיי קומען נאנט צו די דראָטן צעפייפן זיך די אויטאָמאַטן פון די מערדער. מען פאלט ווי די זאַנגען אין שניט, ניט באַנוצנדיק די רעוואָלווערן. חברה ליגט אין טייכן בלוט, נישטא קיין רעטונג, נישטא קיין נסים.

עס פארן אריין די אויטאָמאָבילן, און עס הויבט זיך אָן די שחיטה.

מענער, פרויען, קינדער זענען ווי משוגע, מען קושט זיך, מען ספאזמירט. עס קלאַפּן קאָלבעס איבער די קעפ פרויען און קינדער פאלן ווי פליגן, בלוט גיסט זיך. מען שיקט געפאָקטע אויטאָס מיט לעבעדיקע און טויטע, בלוט באצייכנט דעם וועג פון לודמיר קיין פיאטידין.

די מערדער שרייען. מען שלעפט ארויס מענשן פון די קעלערס. די טיפסטע באהעלטענישן ווערן אויפגעריסן מיט גראנאטן.

אזוי יעדן טאג פון פרי ביז ביינאכט. ביי נאכט אין געטאָ ליגן פארשטעקט אין די נארעס די, וועמען די מער־דער האָבן נאך ניט דערגרייכט. זיי דערשפירן הונגער און דורשט. דריי טעג האבן זיי גארניט געפילט. בלויז דער חוש פון הערן האט געארבעט. און יעצט ביינאכט, ווען ס'איז שטיל אין געטאָ דערשפירט דער מענש, אז זיין קערפער לעבט און דארף עסן און טרינקען.

א סך זאגן, אז ס'איז בעסער צו שטארבן איידער זיך לאזן כאפן פון א אוקריינער. אַנדערע פרובירן ארויס־קריכן. עס איז געפערלעך, מען ווייס ניט ווו דער שונא געפינט זיך; מען ווייס ניט פון וואנען דער שאָס וועט

פאלן. פון ליגן אין בונקער עטלעכע מעטער אין דער ערד איז פינצטער אין די אויגן, עס ציטערן די פיס, און יעדע באוועגונג קען דיך דעמאסקירן און ארויסגעבן.

דער בונקער איז זייער א גוטער, עס דוכט זיך א זיכערער. ביי דער פליטע ווו מען קאָכט ווערט ארויס־געשניטן דאס בלעכל, וואס עס פארהיט די בריק פון קוילן, און עס ווערט אויסגעגראבן א פירקאנטיק קעלערל, און אלע פיר ווענט ווערן געשאָלעוועט מיט ברעטער. איין ווענטל קען מען ארויסציען, און מען גראָבט ליגנדיק א קאנאל פון 2 מעטער לענג און 2 מעטער טיף, ביז מען גראבט אויס א קעמערל גרויס ווי א צימער. דארט שטעלט מען אוועק עמערס מיט וואסער און מען גרייט אָן ברויט. די וואנט, וואס גייט ארויס אויף דער גאס איז געשאלעוועט מיט ברעטער; און עס הענגט א קעסטל אין פארם פון אן אָפּטריט־ארט. דאָס קעסטל הויבט זיך אויף און מען גראָבט א קאנאל פון א מעטער לאנג. דאן נעמט מען זיך גראבן אויף דער גאס. עס ווערט גענוי אויסגעמאסטן אין דער ברייט און אין דער לענג. די גאנצע צייט פון ערשטן — ביזן צווייטן און דריטן פאָגראָם איז דער גאנצער געטאָ געלעגן, אין די נעכט, אונטער דער ערד און געגראבן. 5—6 מאן האבן אין פיר טעג פארטיק געמאכט א בונקער פון 4 מעטער לענג און 2 מעטער ברייט. עס ווערט אויך גע־מאכט א סופיט, אויף וועלכן עס ווערט פון דרויסן ארויפ־געקערט מיסט. אין יעדן בונקער האט זיך געשטעלט די פראגע פון לופט, דאס איז געווען דאס וויכטיקסטע אין בונקער.

ביים ענדע פון אונזער בונקער שטייט א גראבער בוים. איין צווייג איז פון אלטקייט אפגעפאלן, און עס איז געבליבן א לאך. מען גראבט אויס אין בונקער א געסל צום בוים, ביז מען דערגרייכט דעם שטאם פון בוים. א זעקס יאריק ייִנגעלע זיצט אין לאך פון בוים. מען קלאפט פון אונטן, ביז מען קלאפט אויס א לאך ביז צום קינד. דורך דער עפנונג וועט מען האבן דאס מינימום לופט אין בונקער.

אבער די אלע בונקערס האבן אבער, ליידער, צו ווייניק געהאלפן צו ראטעווען זיך פון די מערדערס, וועלכע פלעגן אויפרייסן בונקער נאך בונקער.

דאס מאל, האט מען נישט גערירט די, וועלכע האבן געהאט די פאך־אויסווייזן.

יעדן טאג האט מען אונז געפירט צו דער ארבעט צו רוימען די שטיבער פון די, וועלכע מען האט געטויט פאר אונזערע אויגן. מיטן איינשטעלן דאס לעבן, האבן מיר געטראגן עסן און וואסער פאר די, וועלכע זענען נאך געלעגן פארשטעקט.

יעדן טאג האבן מיר אריבערגעפירט צענדליקער מענשן אונטער די שמאטעס אויף די אויטאָס אין אונזער געטא.

כ׳דערמאן זיך פאלן, וואס האבן געמאכט פארגליווערן דאס בלוט. שוין דעם דריטן טאג ווי יונה גאלדבערג האט זיך דערוואוסט ווו זיין מאמע רבקה׳לע ליגט באהאלטן מיט נאך עטלעכע פרויען: זי איז געווען גוט פארמאסקירט ביי מאכלען אין א קעלער.. מיר ארבעטן צוזאמען. ער דערציילט מיר און וויינט. ער איז געווען אין בונקער. אלע גייען אויס פון הונגער. ביים אריינברענגען עסן, שטעלט מען איין דאס לעבן פון די באהאלטענע, ווי אויך פון די, וואס ווילן העלפן. מיר באשליסן יעדן טאג זיי דערלאנגען עסן און וואסער. עס איז שווער, ווייל דייטשן און אוקריינער דרייען זיך אום ווי הונגעריקע וועלף, וואס זוכן קרבנות.

איך גיב אכטונג, און יונה טראגט דאס עסן. אזוי דויערט 4 טעג. איך שטיי און קוק צו יונה איז ארויס פון קעלער, און פלוצעם דערזע איך אוקריינער און דייטשן. איך גיב דעם סיגנאל. יונה באווייזט ארויסצושפרינגען און מיר פארשווינדן. זיי האבן אבער באמערקט פון וואנען מיר זענען ארויס. עטלעכע שעה האבן זיי געזוכט אין דער גאנצער סביבה, און ענדלעך געפונען דעם בונקער. מיר רייניקן די צווייטע דירה. מיר שטיקן די טרערן און האבן מורא צו וויינען. מען שלעפט ארויס די פרויען ביי די פיס. יונה׳ס מאמע פאלט דעם דייטשן צו די פיס. ער גיט א קאפּע מיט די שטיוול און שרייט ווילד: זאג ווער עס האט דיר עסן געבראכט, און דו בלייבסט לעבן. אויב ניט שיס איך דיר! 5 אלטע פרויען ליגן אויף דעם שאסיי, און די דייטשן און אוקריינער שטייען ארום און שלאגן זיי מיט פריקלאדן. איין פרוי זאגט, אז דאס איז אירס א זון, און ווייזט אויף רבקהן. זי וויינט און שרייט, אז דאס איז ליגן. „זאג דעם נאמען ווי ער הייסט,״ שרייט דער דייטש און קלאפט מיט די שטיוול אין קאפ.

מיר נעמען צוויי פעק זאכן און גייען אריבער אין דער צווייטער זייט. אין מיטן וועג הערן מיר צוויי שאסן. יונה דרייט אויס דעם קאפ און זעט נאך די לעצטע גסיסה־מינוט פון זיין ליבע מאמע. מיר גייען אוועק און שווייגן. א לאנגע צייט האבן מיר געשוויגן.

אין אלע גאסן טויט. א ספעציעלע גרופע טראגט צו־זאמען די טויטע. מיר טראָגן די טויטע אין טורמע אריין און קלערן: מארגן וועט מען אונז טראָגן. אין טורמע שטייען אָפּן צוויי גריבער. איין גרוב מיט קינדער. ניט ווייט פון גרוב ליגט א גרויסער שטיין, אפשר פון 50 קילא געוויכט. אויף דעם שטיין זענען באקלעבט מיט פארשידענע האר פון קינדער. דאס איז די ארבעט פון דער פרוי מערדערין אננה אַלטפּאַטער, וועלכע האט גענומען די קליינע קינדער ביי די פיסלעך און געקלאפט אין שטיין, צעקלאפט דאס קעפל און אריינגעווארפן אין גרוב. און אויף דעם שטיין זענען געבליבן די האָר פון די קינדערלעך, פון אלע קאָלירן. ניט איין טאטע האט דערקענט די האר פון זיין קינד. ער האט פארביסן די ליפן ביז בלוט און געשלונגען די טרערן. זיין איינציקע טרייסט איז געווען, אז מארגן וועט ער אויך זיין מיט זיי צוזאמען.

מענשן ווי שאָטנס דרייען זיך ארום. מען שלעפט קוים די פיס פון צרות און הונגער. יעדן טאג ביטערע נייעס.

אט דערוויס איך זיך, אז מען האט אנדעקט די גרופע וואס איז געווען באהאלטן און א בונקער, אין וואַלד ביי דער צעגעלניע, אלע זענען דערשאָסן געווארן. דארטן זענען געווען קויקע קאוואלסקי, יוסף פילץ. ביי 15 ייִנגלעך און מיידלעך מיט עטלעכע ביקסן. א געוויסן טאג האבן זיי אויסגעוואשן

א ביסל וועש און אויסגעהאַנגען אין וואלד. א גוי האט עס באמערקט און באלד געמאלדן אין געשטאפא. גלייך זענען געקומען אוקריינער מיט געשטאפא. ארומגערינגלט דעם ארט. די חברה האבן באמערקט און פארטיידיקט זיך ביז דער לעצטער קויל. קיינעם האט מען ניט גענומען לעבעדיק. די מערדער האבן פון ווייטן באווארפן דעם בונקער מיט גראנאטן. נאך עטלעכע שעה קעמפן, מיט דריי ביקסן און ווייניק קוילן, איז שטיל געווארן אין בונקער. די גראנאטן האבן פארענדיקט דאס לעבן פון די שטאלצע יינגלעך און מיידלעך. צוויי פון זיי האבן זיך מיט ניסים ארויסגעראטעוועט: יוסף פילץ און א רוסישער ייד, וועלכער איז היינט אין אמעריקע, פיעטע גוטמאן.

דעם צווייטן טאג אין דער פרי האבן מיר געטראפן א טויטן יוסף פילץ, ער איז געלעגן אין שמאטש ביי דער טורמע.

אַזוי זענען געגאנגען טעג און וואכן. מיר, מיט די פאך־אויסוויזן האבן געארבעט, געראמט די שטיבער און צוזאמענגעפירט די זאכן אויף איין ארט, אין דער רויטער שולע אויף זאריצער. און דאָ האט מען יעדן טאג ארויסגעשלעפט אין די הונדערטער און געשאסן, און מיר האבן אלע געמוזט צוקוקן.

יעדע ווינונג, וואס מיר האבן גערייניקט האט דערציילט איר באזונדערע טראגעדיע. יעדע זאך, וואס מיר האבן געטראגן האט גערעדט, דערציילט פון א לעבן, וואס איז שוין ניטא. די צעריסענע זאכן האבן דערציילט געשיכטעס פון זיידעס, באבעס און קליינע קינדער, וואס זייערע געלעכטערס פלעגן ווייט קלינגען, און איצטער זענען זיי שטום. שיכלעך, זאקן, טליתים, תפילין, צעריסענע גמרא׳ס.

נאך עטלעכע וואכן האט זיך אפיציעל פארענדיקט דער צווייטער פאגראם. די שטיבער ליידיק. אלע זאכן געווען אויף איין ארט. מען האט סארטירט די זאכן. די גוטע זענען געשיקט געווארן קיין דייטשלאנד. די געמיינערע האט מען פארטיילט יעדן דייטש, יעדע שיקסע, און אלע גויים זענען געגאנגען אָנגעטאן דיין מאמעס, דיין ברודערס זאכן. עס גלוסט זיך צולויפן אראפרייסן פון זיי, אבער דו כאפסט זיך, אז די וועלט איז ניט דיינע.

אין פאך־געטא האבן מיר זיך צונויפגעקליבן אייגענע חברה 15 מאן אין איין צימער, 4 מעטער די לענג און 3 ברייט. מיר האבן געוואלט זיין צוזאמען און באקלערן.

עס איז געווען אנהויב 1943. קודיש, שיינקעסטל און רעגאל זענען געווען די עלטעסטע פון געטא. קודישעס פרוי, רבקה קרענדיס פלעגט זאגן: מען דארף ניט בעטן אויף קיין נייע מלוכה.

ביי אונז אין צימער האבן געוואוינט איך, מיטעק בארענאלץ, יצחק טוטעל אייזן, יצחק רייבער מיט די קינדער.

ווען עס האט זיך געענדיקט דער צווייטער פאגראם, זענען געבליבן אין פאך־געטא אפיציעל 1.500 יידן, אבער אין דער אמת׳ן זענען נאך געווען באהאלטן אין די פעלדער און ביי די קריסטן נאך א 500 מאן.

מיט די אנגעפארענע פון איבער דעם בוג און פון דער אומגעגנד, האט מען געציילט אין געטא 22.000 יידן. 16.000 זענען דערמארדעט געווארן ביים ערשטן פאגראם, 4.000 — ביים צווייטן. מיר, די איבערגעבליבענע 2.000 ווארטן אויף אונזער ריי. מיר האבן שוין געקענט די מערדער און אלע זייערע שטיק. די מערהייט יידן האבן זיך באזארגט ערטער ביי קריסטן פאר גרויסע סומען געלד.

אָבער ליגן אין גריבער האט מען נישט געקענט, אין דער צייט ווען עס האט עקזיסטירט דער געטא; די קריסטן האבן געזאגט, אז מיר ווילן נישט זיין אין געטא, ווייל מיר ווילן נישט ארבעטן.

דאס געטא איז באשטאנען פון 17 געביידעס; דא זענען געווען שוסטער, שניידער, היטלמאכער, מאלער, סטאלער, מילער, פאטאגראפן (בלויז פאר דייטשן), א בעקעריי, א בראנפן־פאבריקל, א וועשעריי, בערשט־פאבריקל, קאַפערטן מאכער, שילדן־מאלער, בענדלעך צו שיך־פאבריקל. די אלע ווארשטאטן און די אלע געטא איינוואוינער האבן זיך געפונען אין די 17 געביידעס. אויסער דעם האט יעדער געגראבן אין זיין וואוינארט אזוי, אז אונטער דער ערד זענען געווען צו 3—4 בונקערס אונטער א געביידע. איין צימער האט ניט געוואוסט פון צווייטן. אין איינעם אזא בונקער האבן מיר אנגעהויבן איינשטעלן א ראדיא. דאס איז געווען איינע פון די געפערלעכסטע זאכן. נאר א דאנק מיטעק בארענאלץ, וועלכער האט געארבעט ביי די דייטשן ביי ראדיאס, איז געלונגען צוזאמענשלעפן טיילן. עס האט לאנג געדויערט ביז מען האט דעם ראדיא־אפאראט צוזאמענגעשטעלט.

שפעטער האבן מיר אנגעהויבן זאמלען געלד אויף געווער. א רעוואלווער האט געקאסט 16 גאָלדשטיקלעך צו 5 רובל. מיט דעם געלד איז ניט געווען אזוי שווער, ווייל אין געטא זענען געווען אזעלכע, וואס האבן געהאט צו 300 פינפערלעך. אבער דאס קויפן די כלים אויסערן געטא און דאס אריינברענגען איז געווען געפערלעך סכנות׳דיק. מיר האבן אויך געזוכט א וועג אין וואלד אריין. דאס איז געווען זייער שווער, ווייל יעדער איינער פאָליאַק און אוקריינער, האט געהרגט יידן.

אין יענער צייט, אין מיטן פון 1943 איז די אוקריינישע פאליציי פון די דייטשן אנטלאפן אין וואלד מיט דעם געווער, בראש מיט זייער קאמענדאנט קוואסניצקי, סערזשאנט פון פוילישן מיליטער. אויף זייער ארט האבן די דייטשן מאביליזירט אין דער פאליציי פאליאקן, און זיי געשיקט זוכן די אוקריינער. עס האט זיך אנגעהויבן א קאַמף צווישן די פאָליאַקן און אוקריינער. אין די דערפער, וואו ס׳האבן געוואוינט מער אוקריינער האבן זיי געהרגט די פאליאקן, און פארקערט, אין די באזעצטע דערפער מיט פאליאקן, איז מען אנגעפאלן אויף אוקריינער. אזוי האבן זיך געשאפן צוויי באזונדערע געגנטן. אלע דערפער פון קאָוולער זייט האבן פארנומען פאָליאַקן, דער צענטער איז געווען ביעלין. די אוסטילער געגנד און זאריצע האבן פארנומען די אוקריינער. אין דער זעלבער צייט זענען אויך די פוילישע פאליציי אנטלאפן מיט דעם געווער.

דאן האבן מיר אנגעהויבן זוכן א קאָנטאַקט מיטן אויסערן געטא. דערווייל, וואו מען האט נאר באגעגנט א יידן האט מען אים געהרגט, סיי די פאָלאַקן און סיי די אוקריינער. דורך

דעם ראדיא האבן מיר זיך דערוואוסט וועגן דער לאגע אויפן פראנט, אזוי אז מיר האָבן געוואָלט זיין וואס ווייטער פונם געטא. מיר האבן אנגענומען א באשלוס פארבינדן זיך מיט פארטיזאנער.

א צופאל האט מיר דערמעגלעכט צו פארבינדן זיך מיט א גאָניעץ (א קוריער) פון פוילישן שטאב. עס איז געווען א זונטיק. איך בין געווען ביי מיין קריסט אין שטוב, ווו מיין פרוי איז שוין געווען זייט א לענגערע צייט. מיר זענען דארט געבליבן נעכטיקן. 9 אזייגער קלאפט מען אין דער טיר. מיין קריסט פארשטעקט אונז אונטער דער שאפע און עפנט די טיר. א יונגער שייגעץ קומט אריין, באגריסט זיך און בעט אריין דעם קריסט אין צימער, ווו מיר זיצן אונטער דער שאפע, ווייל אין דער קיך זענען געזעסן אנדערע קריסטן.

ער זאגט צו מיין קריסט, אז ער דארף אים איבערגעבן וויכטיקע זאכן, און פרעגט אים צו ער קען רעדן. דער בעל הבית האט ניט קיין אנדער ברירה און זאגט: יע. דער שייגעץ דערציילט אז ער קומט פון שטאב. אזוי ווי מיין בעל הבית קען פאריכטן געווער, האט ער א באפעל פון שטאב אנצונעמען די אויפגאבע: מען וועט ברענגען צעבראכענע שטיקלעך כלים, און ער דארף מאכן אלץ אין ארדנונג. עס וועט קומען א קריסטין, און דאס פאריכטע געווער דארף ער איבערגעבן איר קיין ביעלין לויט א פאראל. פון היינט אן הייסט מיין קריסט ניט ווילעק, נאר טיגריס. דער שייגעץ געזעגנט זיך און גייט אוועק.

מיין בעל הבית רופט אונז ארויס פון הינטער דער שאפע און זאגט: — „איך האט געהערט אלץ. איך בעט אייך, אז קיינער זאל דערפון ניט וויסן”.

איך זאג אים צו און בעט אים ער זאל מיר דערמעגלעכן אנשליסן א קאנטאַקט מיט אזא פערזאן. אין עטלעכע טעג ארום גיט ער מיר צו וויסן, אז ער האט באשטעלט א בעגעגעניש מיט מיר. איך קום צו דער באשטימטער צייט. דער קריסט שטעלט מיך פאָר און זאגט, אז ער איז פאראנטווארטלעך פאר מיר, מען קען מיט מיר רעדן. איך לייג פאר דעם פארבינדלער צו ברענגען גוטע בחורים און מיידלעך, מיר קענען געבן גאלד אויף געווער. מיר שמועסן א לענגערע צייט און ער זאגט מיר צו אלץ איבערגעבן אין שטאַב אין ראוונע.

אין א וואָך ארום האבן מיר ווידער א באגעגעניש. ער קומט צו דער צייט און גיט איבער, אז צו זיין באדויערן האט די מערהייט פון שטאב אפגעווארפן אונזער פארשלאג, מאטיווירנדיק מיט פאָלגנדיקע צוויי פונקטן פארוואס מען קען אונז ניט אריינעמען אין דער קאנספיראציע: ערשטנס, מיר יידן האבן אַנטוואָפנט פוילישע אָפיצירן ווען די רוסן זענען אריין אין לודמיר. צווייטנס, און דאס איז דאס וויכטיקסטע: איין ייד גיט ארויס דעם צווייטן צו די מערדער, זיי וויסן פון אזעלכע פאלן אין געטא. אזעלכע מענשן קענען זיי אין דער קאָנספיראַציע ניט אריינעמען. איך האב געוויינט, דאס איז געווען אונזער לעצטע האפנונג. איך זאג אים, אז אייך ווילן פאר אונזערע 200 בחורים, מיין קריסט וויינט מיט מיר און טרייסט מיך. איך האב אלץ געטאן זאגט מיר דער פארבינדלער און געזעגנט זיך מיט אונז. ווען די חברה האט מיך געזען נאך דעם געשפרעך מיט אים, האבן זיי מיר שוין גארניט געפרעגט, זיי האבן אליין פארשטאנען. איך האב זיי איבערגעגעבן דעם געשפרעך. מען האט פארביסן די ליפן און געשוויגן.

מיר האבן געמאכט נאך פרווון זיך צו פארבינדן מיט די פארטיזאנער. מען האט אונז געשטעלט אלס באדינגונג צו געבן א גרויסע סומע געלד, און אז אין דער גרופע, וואס זאל צו זיי צושטיין, זאָל אויך זיין דער כירורג ד״ר פאדליפסקי, א וואַרשעווער דאקטאר, וועלכער איז געלעגן די גאנצע צייט באהאלטן, ווייל די מערדער האבן אים געזוכט. איןווארשע האט מען אים גערופן „זלאָטא ראָנצ׳קאַ” (גאלדענע הענטל). מיר האבן וועגן דעם געשמועסט, אבער מיר האבן אין דער צייט פארשטאנען זייערע כוונות.

צו דער זעלבער צייט האבן זיי אויך אנגעהויבן צו הרגענען רוסן און יידן, ווו זיי האבן זיי נאר באגעגנט.

מיר האבן געמאכט נאך אנדערע פרווון, אבער עס האט זיך אונז ניט איינגעגעבן. יעדער פאליאק האט געוואלט נאר זען אונזער בלוט.

אין איינעם פון די לעצטע חדשים פון 1943 האט מען געכאפט אין שטאט פאָליאַקן אויף ארבעט אין דייטשלאַנד. דער געביטסקאָמיסאַר וועסטערהיידע האט גענומען אונזער ארדנונגסדינסט, די יידן, אז זיי זאָלן כאַפן די פאָליאַקן. איין ס.ס.־מאן און צוויי יידן האבן געכאַפט פאליאקן אויף ארבעט. דער געביטסקאמיסאר וועסטערהיידע האט דערמיט דערגרייכט זיין ציל. די פאָליאַקן האבן אנגעהויבן ארויסצוגעבן די יידן פון די בונקערס.

דעם 13 דעצעמבער 1943, 7 פרי, ווען מיר האבן זיך געשטעלט צו דער ארבעט ביים ארבעטסאמט, האט מען ארומגערינגלט דעם געטא און פון אלע זייטן גענומען אויף אונז שיסן. עס איז געווארן א פאניק. עס זענען געפאלן טויטע איינער אויפן אנדערן. מענער, וועלכע האבן געוואלט לויפן דורך דעם טייך זענען געשאסן געווארן פון יענער זייט. דאס מאל האבן אנטייל גענומען אין פאגראם וולאַסאָווצעס, רוסן ניט קיין קלענערע מערדער פון אלע אנדערע.

עס האט געברענט פון אלע זייטן. געוויינען און רופן האבן געריסן די הערצער. פרויען האבן געזוכט די מענער. קליינע קינדער אויפגעוועקטע פון שלאף זענען נאקעט ארומגעלאפן און געזוכט די מאמעס. מאמעס, פארוואונדעטע, דורכגעשאסענע, כאפן די קינדער און לויפן גלייך אין פייער. מען פארשטעקט זיך אין די לעכער. פלוצעם ווערט שטיל, ליידיק. בלויז טויטע אין די צענדליקער. פארוואונדעטע קאטשען זיך און יאמערן.

עס מארשירן אריין די מערדער מיט געזאנג, אלס זיגער. זיי שלעפן אויף די אויטאס די פארשטעקטע און די, וואס האבן ניט באוויזן זיך צו באהאלטן. מען פירט אין די אויטאס אויך קאדיש מיט זיין פרוי קרענדיס, זיי זיצן מיט אלע גלייך. אן ס.ס.־מאן זאגט צו קודישן: עס גייט אלעס פאריבער, עס גייט אלעס פארביי, נאָך יעדן דעצעמבער קומט ווידער דער מאַי.

דאָס מאל פאָרן די אויטאס אין אן אנדער ריכטונג: לודמיר־כוואַלימיץ. דארט פארברענט מען די יידן, ניטא קיין צייט צו גראבן גריבער.

15 טעג בין איך געלעגן אין בונקער. וואו עס האבן געקענט אריין 8 פערזאָן, זענען מיר אנגעלאָפן 18 מאַן. נישטא קיין לופט. איינער ליגט אויפן צווייטן. פרויען חלשן. דאס אנגעגרייטע עסנווארג גרייכט אויף 2 טעג. מיר הערן דורך די ליפטעס ווי מען פירט גאנצע גרופן, מען וויינט, מען בעט זיך. זידל ווערטער און קלעפּ מיט די ביקסן קומען אלס ענטפער.

דעם פערטן טאג, 9 אין דער פרי האט מען דערטאַפּט די לופטעס פון אונזער בונקער. צוליב דער היץ וואס איז געגאנגען פון בונקער, איז צעגאנגען דער שניי ארום די לופטעס. אבער זיי האבן געגראבן אין דער פארקערטער ריכטונג, און גלייך פארשאטן די לופטעס. מיר בלייבן אָן לופט. זיי זענען זיכער, אז זיי האבן אונז שוין, אדער זיי וועלן אונז אויפגראבן, אדער מיר וועלן אליין ארויסגיין. מיר באשליסן בעסער דערשטיקט צו ווערן און ניט ארויס־צוגיין פון בונקער. מיר פאלן אריין אין א צושטאנד פון חלשות. שעהן ציען זיך ווי יארן. מיט די לעצטע קרעפטן רייס איך זיך צו דער עפנונג, וואס גייט ארויס אין קאנאל און פון קאנאל אין שטוב. איך עפן די עפנונג צום קאנאל. אויף דער עפנונג פון שטוב ליגט א טויטער. עס קומט א ביסל לופט. מען ליגט אזוי ביז 8 ביינאכט.

ווען עס ווערט שטיל אין געטא, באשליסן מיר צו פארלאָזן דעם בונקער. מיט שוועריקייט רוקן מיר אָפּ דעם טויטן פון טירל. איך און מיין פרוי, יונה גאלדבערג און זיין כלה, רוקן מיר זיך לאנגזאם די ערשטע ארויס אין שטוב. ארום איז חורבן. דורך דעם פענצטער זעען מיר די וואַכע און הערן זייערע טריט. די וואכע זיצט אין א דערבייאיקער שטוב. דער וואס שטייט אויפן וואך גייט ארום הין און צוריק ביי דער שטוב; ער האט פחד אוועקצוגיין ווייט פון זיינע חברים. קעץ שפרינגען ווי שדים. ביי יעדן סקריפּ שטייט דער וואכמאן גרייט מיטן ביקס צו שיסן.

גיסע באבוך (יונה גאלדבערגס כלה) ווייס דעם צוגאנג צום בונקער ווו עס זיצן אירע עלטערן און שוועסטער און ברידער. מיר קומען צו צום ערשטן טירל. עס איז צוהאַקט, מען האט זיי זיכער ארויסגענומען. מיר קריכן אראפּ אין קאנאל גיסע קריכט צום טירל און הויבט אָן צו רופן טאטע, מאמע! מיר הערן אויף צו אטעמען. פלוצעם דערהערן מיר ווי עס הויבט זיך אָן צו רוקן א טירל. זיי לעבן! מיר קריכן אריין אין בונקער. מען קושט זיך. עס ברענט א קליין לעמפּעלע. איך צייל אויס 22 מאַן. ניט געקלערט ברענגען מיר די איבעריקע חברים פון אונזער בונקער. מיר זענען שוין 40. ניט קוקנדיק וואס דער בונקער איז גרויס, איז שוין ענג, אבער לופט איז דא גענוג. א פּראוויזארישע דאָפּל וואַנט ביים דאך איז אפן און גיט א סך לופט.

איך און יצחק אייזן מיט די פרויען באשליסן דעם 6־טן טאג צו פּרובירן דעם מזל און ארויסגיין פון געטא דורך די אַקאַפּעס וואס זענען געגראבן אין דער גאנצער שטאט. ווען עס ווערט פינצטער געזעגענען מיר זיך און לאַנגזאם, דורך די פענסטער, עס זאל ניט פירן קיין סליאַד אין בונקער, רוקן מיר זיך אריין אין די אַקאַפּעס. אריינשפּרינ־גענדיק אין די אקאפעס שטויסן מיר זיך אָן אן צוויי פערזאָן.

דאס הארץ בלייבט שטיין. איך דערקען שמוליק בערגלאַסאָן מיט זיין פרוי, א זאַמאָשטשער. עטלעכע מינוט שטייען מיר אלע ווי פארגליווערט. מיר בארואיקן זיך און מען קוקט אויס די געגנט. אלץ איז שטיל, מען באמערקט גארניט. די אקאפעס פירן ביז דער קרעניצע ביי די דראטן. מען הויבט אונטער די דראטן און דורך ביאלע בזעגיס קען מען ארויס און זיין געראטעוועט.

דערווייל רוקן מיר זיך לאַנגזאם. נאך יעדן טריט קוקן מיר זיך ארום. דער שניי פארבלענדט די אויגן. מיר זענען שוין ביי די דראטן.

פלוצעם צעפייפט זיך א קוילן־וואַרפער ווי א רעגן אויף אונז. מיר שפרינגען אריין אין די אקאפעס און אויף אלע פיר קריכן מיר צוריק ארונטער דעם בערגל. מען צעלויפט זיך צו 2. מען טאר ניט לויפן אין בונקער, מען קען זיי פאראטן. נאר אין צוויי שעה ארום קומען מיר צוריק אין בונקער. זיי האבן אונז שוין באוויינט, מען האט געהערט שיסן.

יעדן טאג זעען מיר דעם טויט פאר די אויגן. ווען עס קומט די נאכט אטעמט מען אביסל אפ. איינער פון אונז גייט ארויס, מען קוקט זיך ארום. מען זעט די וואכע און דאס ליכט ביי זיי אין פענסטער. יעדע נאכט זעען מיר נייע אויפגעריסענע געביידעס. מען האט שוין ד־ יידן ארויסגענומען אדער פארשאָטן לעבעדיקערהייט. מיר פארשטייען, אז אונזערע פרימארגנס זענען געציילטע. ביינאַכט ווארפט מען גורל ווער זאל גיין מיט 2 עמערס נאך שניי. עס איז דא נאר עטלעכע סאַכארין; קיין וואַסער גארניט. איך נעם די עמערס, איך קוק זיך ארום אין געזעגן זיך, מען קען מיך דאך כאפּן.

יצחק טוטול גייט מיט מיר. קום, ציטער ניט — זאגט ער צו מיר — מען מוז גיין ווייט פון הויז, עס זאל ניט זיין קיין סליאַד. יצחק זאגט מיר שטיל אין אויער: האב ניט מורא, ווען איך וועל שוין טויט זיין, דאן וועל איך דא אימיצן צולאזן. ליג זיכער, שטאפּ אן די עמערס. איך ליג אויף דער ערד צולייגט און ארום מיר שלעפּ איך שניי אין שטופּ אין די קעסלען אריין. איך הער די טריט פון דער וואכע. פאר מורא שיסט ער פון צייט צו צייט. איין עמער איז פול. איך נעם זיך צום צווייטן. ניט ווייט פון מיר שלייכט זיך א ייד באַרוועס, ער זעט מיר ניט. מיר קומען צוריק אין בונקער. מען טיילט יעדן א גלאז שניי מיט א ברעקל סאכארין.

היינט איז דער פערצענטער טאג ווי מיר ליגן אין בונקער. ווען עס קומט דער אוונט, זאגט יצחק צו מיר: קום ארויס, וועלן מיר א ביסל אבסערווירן.

מיר רוקן זיך ארויס, מיר זוכן אין אלע צימערן, מען געפינט א בוריק. מיר גריזשען שטיקלעך און שטייען אונטער די ווענט און קוקן זיך ארום. די וואכע איז ניטא. עס איז פינצטער אין דער שטוב. וואס קען עס באדייטן? שטיל איז ארום. מען הערט ניט קיין טריט און קיינע שיסערייען. מיר קלערן וואס האט היינט פּאסירט? פלוצעם דערהערן מיר פון שטאט זינגען די קאלענדא.

נחום — זאגט יצחק צו מיר — היינט איז די נאכט, וואס מיר קענען זיך ראטעווען. היינט איז קיינער ניטא ארום געטא. יעצט איז די בעסטע צייט.

7.30 גייען מיר אראפ אין בונקער און דערציילן אלץ. טאָמער פרובירן מיר ניט היינט, איז שוין קיינמאָל ניט.

איך גיי דער ערשטער מיט מיין פרוי. יונה מיט זיין כלה זאָגן מיר: מיר גייען די ערשטע!

יונה מיט זיין כלה גייען, איך דארף גיין אין א פערטל שעה ארום. מיר גייען אין דער זעלבער ריכטונג: יונה גייט אויף הורוצלסקי, איך — אויף שפיטאלנע. יונה זאגט צו מיר שטיל: נחום, קוים וועט זיין שלעכט, וועל איך שרייען, זאלסטו ניט גיין. איך וועל ניט ארויסגעבן, אפילו ווען מען צעשנייט מיך אויף שטיקער.

יונה מיט גיסען גייען ארויס דורכן פענצטער. איך הער זייערע טריט דער שניי סקריפעט. אין א פערטל שעה אַרום גיי איך. זיי געזונט יצחק טוטיל, ביזט געווען א גוטער חבר אין אזעלכע צייטן!

מיר גייען אראָפ פון בערגל אויף דעם פעלד, וואָס פירט צו סיאטעצקעס. מיר גייען טריט ביי טריט, די פיס ציטערן פון ליגן אין בונקער. דער פראָסט ווירקט אויפן קאָפ, איך האלט מיין פרוי אונטערן ארעם, איך טראָג זי. איך הער רעדן רוסיש: דאס זענען די וולאַסאָווצעס. מיר קלייבן זיך צו צו דער וואַנט פון א שטוב. זיי גייען דורך אראָפגייענדיק פון די טרעפ אויף די בריקלעך פון אוסטילער וועג. מיר גליטשן זיך אויס; די פיס ציטערן. מיר הערן געלעכטער פון שיכורים, מען לאַכט פון אונז. מיר גייען גלייך אריבער אויף דער צווייטער זייט גאַס, איך פייף די קאלענדע, מיין פרוי רעדט פויליש. מיר שניידן די גאס. מיין פרוי מיט א ראזער נאכטהעמד און א קורצן פאלטא, און שטיוול; אזוי זענען מיר אראפ פון בעט אין בונקער.

עס קען אויסזען, אז מיר גייען פון א באל אדער אויף א באל. ארויף ביי דער ווייסער גימנאזיום דרייט זיך אום א „פאָסט" (א וואַכמאן) אויף דער וואך. ער קלאפט צו מיט די פיס, „זימנא" (קאַלט) זאגט ער אויף פויליש. מיר לאכן און גייען גיך. ער איז אונז געוויס מקנא. ארויף אויף דער באיסקא, קומען מיר ביים בית עולם. אלץ איז צעהאַקט, צעבראכן.

מיר שניידן איבער. עס איז דא כוח, עס גייט זיך שנעל, מיר זענען שוין אויף דובניצקא. א קוק רעכטס, לינקס, אריבער דעם שאסיי דורך דעם יאריד, מיר זעען שוין די שטוב פון אונזער קריסט. דער הונט רייסט זיך, בילט, מיר שטייען צוגעקלעבט צו דער טיר. איך הער טריט. מיין קריסט פרעגט ווער עס איז. מיר פאלן אריין אין קארידאר. די קריסטין קושט זיך מיט מיין פרוי. דער קריסט קוקט זיך ארום אויף דער גאס, מאכט צוריק צו די טיר און מען נעמט אונז אריין אין צימער. זיי די קריסטן וויינען — געמיינט שוין טויט. יעדע נאכט האבן זיי געוואַרט אויף אונז. דא דערפיל איך אז די כוחות פארלאזן מיך. מיר דערציילן זיי, אז מיר זענען לייזיק. זיי ווארעמען גלייך וואַסער, מיר באדן זיך און טועען זיך

איבער. אזוי גייט אוועק די נאכט מיט אויספרעגן און דערציילן. פון קעמערל, וועלכע איז צוגעבויט צו דער שטוב קוקן מיט אומגעדולד אויף אונז 8 יידן, זיי זענען דאָרט באהאלטן ביי דער מוטער פון אונזער קריסטן. די טאָכטער וויל, אז איך און מיין פרוי זאלן זיי ביי איר אין זעלבן הויז, אין אַנדער צימער, און זי וויל ניט, אז די 8 יידן זאלן וויסן פון אונז ווער ווייס, וואס עס קען זיך מאכן. דארט זענען געווען דריי פון זאמאשטש, איין פרוי פון בילגאריי, איינע פון לובלין, און פעסל שיינקעסטל, שרה קעסעל און מיין היינטיקטע פרוי.

ווען עס ווערט טאָג פירט מען אונז איבער אין צוגעגרייטן בונקער ביי דער טאָכטער, דארט ווו עס ליגט אלטע צעבראָכענע געווער.

דעם צווייטן טאג חגא זענען געקומען קריסטן פון דער גאס. מען האט גערעדט פון אלץ און פון יידן. איינער האט געטרונקען לחיים, געווארפן דאס היטל אין דער הויך און געשריען: הורא, בענדזיע פאָלסקאַ בעז זשידאָוו. (עס וועט זיין אַ פוילן אָן יידן!). ביינאכט, ווען מען האט אונז ארויס־גענומען א ביסל אויף דער לופט, האבן זיי זיך פארענטפערט פאר אונז: מען דארף קראען ווי א וואָראָנע און טאַנצן ווי אַן אָקס.

מיין קריסט האט איבער גערעדט מיט דער קריסטין, וועלכע נעמט איבער דאס געווער, און זי האט איינגעשטימט מיך און מיין פרוי מיטנעמען. דער שליטן מיט דעם טאפעלן דעק שטייט גרייט. איך צי ארויף א בורקע און א קיצמע אראפ איבער די אויגן. מען נעמט מיט א שיינע שיקסע אויף דעם שליטן, פאר א סגולה. איך בין דער אנטרייבער.

דאס הארץ קלאפט, די אויגן שווינדלען. היינט איז דער 19 מערץ 1944, שוין דער דריטער חודש ווי לודמיר איז ריין פון יידן. וואס נאענטער איך קום צו דער וואכע, אלץ שטארקער קלאפט דאס הארץ. איך זע שוין די צוויי מערדער פון ווייטן. די קריסטין באמערקט מיין נערוועזיטעט. זי זאגט: שרעק זיך ניט, איך האָב א פלאַש בראנפן, 2 קילאָגראַם שפעק; אלץ וועט זיין גוט, עס איז ביי מיר נישט דאס ערשטע מאל.

באלד הערט זיך א שטים: אויסווייז! די שיקסע טאַנצט אראָפ פון שליטן מיט דער פלאַש וואודקע אין האנט און דעם שפעק. זיי רעדן מיט איר. מאך לאז, שרייט ער צו מיר. איך טרייב די פערד, עס דאכט זיך מיר, אז די פערד שטייען, זיי גייען ניט. נאך א האלבער שעה בין איך שוין ארויס פון דייטשן געפאר און אריין אין פוילישן געפאַר.

איך זע שוין פוילישע זעלנער מיט געווער. עס פאָרן אָפיצירן רייטנדיק. 7 ביינאכט זענען מיר געקומען צו דער קריסטין. דארט האב איך געטראָפן א יידישע פרוי, וועלכע האָט מיר אָנגעזאָגט די גוטע בשורה, אז ביז דעם 24־טן מערץ מוזן אלע יידן פאַרלאָזן דעם שטח פון פארטי־זאנקע, ווייל „יידן גיבן איבער סודות צו די דייטשן". אין אוונט דעם 19.3 האט מען געשאסן יונה גאלדבערג און זיין כלה גיסע באביך, געשאסן האט זיי יונה'ס א חבר פון פ.ק.ס.

פינצטער ווערט אין די אויגן, די וועלט איז פארמאכט, ניטא קיין פלאץ פאר אונז. די קריסטן באמערקט אונזער פארצווייפלונג. זי זאגט, אז ס׳וועט זיין אין ארדנונג. אויף צומארגנס לייען איך די אפישן. מען שרייבט, אז ביז דעם 24/3 מוזן זיך אלע יידן, וואס געפינען זיך אויף דער טעריטאָריע פון פאַרטיזאַנקע ביעלין זיך קאנצענטרירן, אין וואָרצין, ווער עס בלייבט נאך דעם טערמין ווערט דערשאסן.

וואָרצין איז א דאָרף פאַרלאָזן פון די פאָליאקן און גרענעצט זיך מיט די אוקריינישע דערפער. נאָך אן איבער־פאל פון די אוקריינער זענען דאָרט געבליבן צוויי גאנצע הייזער. דאָרט האט מען באַזעצט די איבערגעבליבענע 120 יידן, געראטעוועטע פון די דייטשן. אט פאר דעם געטא האב איך געציטערט מער ווי פאר אלע פריערדיקע געטאָס. איך בין נישט געגאנגען. די קדושין־רינגעלעך האבן מיר אוועקגעגעבן דער קריסטין און זי האט אונז באהאלטן אין סטאָדאָלע צווישן שטרוי.

פון 12 א זייגער ביינאכט, דעם 24/3 1944, האט מען אנגעהויבן די מערדערישע שפיל אויפן פוילישן סיסטעם. מען האט ארומגעשטעלט די הייזער, וועלכע זענען געווען פארדעכטיקט, אז דאָרט זענען דא יידן און מען האט אנגעהויבן צו זוכן.

פונקט 1 ביינאכט האט מען ארומגערינגלט אונזער קריסטין און א שכנה. דארט האָט מען געפונען יעקב רויטערס טאָכטער מיט איר קינד און מאן, באָרנשטיין. אים האט זיך איינגעגעבן צו אנטלויפן מיט נאכט־וועש און באָרוועס. אין פראסט איז ער אנטלאפן קיין לודמיר.

מיר האבן אלץ געהערט פון בוידעם. ניט ווייט פון אונז האט מען זיי געפירט און געשאָסן. סאָניע האט געבעטן: לאזט דאָס קינד איבער. דער ענטפער איז געווען: איר אלע האָט אויסגעמארדעט אונזערע אפיצירן. דאס קינד פרעגט: איך? דער ענטפער איז געווען א זעץ אין פנים.

ביי אונז איז די רעוויזיע געווען לייכטער. זיי האבן רעספעקטירט אונזער קריסטין, ווייל זי פירט דאָס געווער פון שטאָט, און אז זי זאָגט, אז ביי איר איז קיין זשידעס ניטאָ, איז אין אָרדנונג.

יעדן טאג פלעגט די קריסטן דערציילן, אז מען האָט אין וואָרצין געשאָסן יידן. איך האב ניט געגלויבט. פלעגט זי זאָגן, אז אונזערע פאליאקן וועלן ענדיקן דאָס, וואָס די דייטשן האָבן אנגעהויבן.

לעצטנס האָבן די דייטשן אנגעהויבן א נייע פאליטיק, נישט געמישט זיך אין די גשעענישן, וואס זענען פארגע־קומען צווישן די פאָליאקן און אוקריינער.

דעם 15 אפריל 1944 זענען די רוסן געשטאַנען ביי קאָוועל. דאָרט זענען זיי ארויס מיט א קלין, אזוי, אז זיי האבן געוואָרט ביז מען וועט אויסגלייכן דעם פראָנט ביי לודמיר ביז צום בוג. און זיי האבן זיך דערוואוסט פון דער פארטיזאַנער באַוועגונג אין אונזער קרייז, וועלכע האט געציילט אַן ערך 10.000 באוואפנטע זעלנער, און ניט לאנג אנגענומען דעם פראגראם פון א.ק.א.

אז ס׳איז די רוסן אומעטיק געוואָרן צו זיצן און גאָרניט טאָן, האָבן זיי דורכגעריסן א שוואכן פונקט פון די דייטשן און געקומען אין דער פארטיזאנקע, אָפגעהאלטן א זיצונג אין שטאב, און באשלאָסן איינצונעמען בשותפות די שטאָט לודמיר

א שמחה, א גערודער, מען גייט אויף דער שטאט. די רוסן נעמען דערווייל ארויס די בעסטע פערד ביי די פאָליאַקן. זיי שעלטן און ציטערן. די רוסן דערציילן, אז די קאַטיושעס גייען פון הינטן און היינט מאָרגן קומען זיי. דעם שטאב טראגט מען אריבער צו מיין קריסטין. און איך זע די רוסן מיט זייערע שמאלע וועגענער. אבער מיין קריסטין לאזט ניט ארונטערגיין זי וויל ניט, אז די פאָליאַקן זאלן וויסן, אז זי האָט געהאלטן יידן. מיין פרוי איז קראנק אויף א דארם־פארדרייאונג. עס איז שלעכט, קיין דאָקטאָר קען איך ניט ברענגען. אויף דעם הויף איז פול.

אין פיטידינער וואלד איז א פאָזיציע — ביז אונטער די קאָוולער קאזארמעס. מען שיקט אוישפירער אין שטאָט. זיי קומען מיט די נייעס, אז אין שטאָט געפינען זיך אפשר קוים 200 דייטשן. די רוסן שיסן אויף דער שטאָט. די אָנפי־רערשאפט נעמט איבער דער רוסישער פאָלקאָווניק. די פאָליאקן רייסן זיך: מען דארף נעמען די שטאָט. דער פאָלקאָווניק זאָגט: לאנגזאם, מען וועט נעמען די שטאט ווען עס וועלן זיין טויזנטער, מיר האָבן צייט. יעדע מינוט קומען אויף פערד אין שטאב רייטערס. מען מעלדעט, אז דייטשן שטעלן א שוואכן ווידערשטאנד, און דער רוס לאָזט ניט אריין אין שטאט.

אין אָוונט קומט צולויפן א פארבינדלער און מעלדעט, אז זיי האָבן זיך דערוואוסט, אז עס גייט א גרויסער עשאלאָן פון יענער זייט בוג קיין לודמיר, אין עשאלאָן — א סך וואגאָנעס מיט זעלנער און אמוניציע, אלץ פאר די דייטשן. האבן די פאָליאַקן געוואלט אויפרייסן די ליניעס, האט דער רוס נישט געלאָזט. גלייך האט זיך געשטעלט א שטארקער פראָנט פון די דייטשן, און עס זענען געווען פיל טויטע און פאַרוואונדעטע. א נייער פארבינדלער מעלדעט, אז די רוסן גייען צוריק. עס ווערט א פאניק, אלע פארלאָזן די ערטער מיט פורן און פערד, אלע אנטלויפן ווייטער אין וואלד.

דעם 16 אפריל, 9 פרי קומען 10 עראָפלאנען, און א גאנצן טאָג קלאפט אויף די וועלדער. אויף דער נאכט קומען שוין צוקריכן די פארוואונדעטע, בעטן עסן, און דערציילן, אז אלץ אין דער פארטיזאנקע איז צעקלאַפט. די רוסן זענען אוועק אויף זייער פאָזיציע און מיט זיי זענען מיטגע־גאנגען אלע יידן. און ווען די אנטלאָפענע פון דער פוילישער פארטיזאנקע האבן געוואָלט דורכרייסן דעם פראנט און אריבערייגן דעם פריפיעט צו די רוסן, דאן האָט מען זיי באצאָלט פאר אונזער פיין. רויט איז געווען דער פריפיעט. נאר היטלען מיט פוילישע זנאַצקעס זענען געשווומען אויפן טייך.

דאָרט האט די א.ק.א. פון ביעלין פארענדיקט איר קאריערע.

6 פארטאג האב איך דורך דעם סטריך געזען, ווי עס קומען אָן דייטשן פון אלע זייטן. איך און מיין גוססדיקע פרוי זענען מיר ווידער ביי די מערדער אין די הענט.

דעם 17־טן אפריל 1944, 4 נאָכמיטאָג, איז מיין פרוי געשטאָרבן אויף מיינע הענט. ראָוונע, לוצק, קאָוועל זענען שוין געווען באפרייט. א שיינער זומער־טאָג איז דאן געווען, די בוימער אונטער דער סטאָדאָלע האָבן דעם טאָג אפגעטרייסלט פון זיך דעם שניי, פייגעלעך האבן זיך באזעצט אויף זיי און געזונגען. מיין פרוי האָט מיך געבעטן: הויב מיך אונטער, זאל איך זען די פויגל, וואס זינגען אזוי שיין. איך האב ארויסגעריסן א ביסל שטרוי פון דאך און זי אונטערגעהויבן צו דער גאס און צו די פויגל. עס שטעלט זיך דער זומער — האט זי געזאָגט. א טרער איז אראָפּגערונען פון אויג. זי האט זיך אנגעהויבן אויסגלייכן. איך האָב זי געלייגט אויפן שטרוי. ווייסטו האָט זי געזאגט, און די צונג האט זיך געבאָמבלט אין מויל, היינטיקן חודש ענדיק איך 23 יאר. און געענדיקט.

10 בייגאכט. מיט דער הילף פון דער קריסטין האב איך זי באגראבן.

שיינדל ווייסמאַן (לאקס) געבוירן 1920, געשטאָרבן 17 אפריל 1944, באגראָבן אין וואָדזינעק אויף א פעלד צווישן צוויי קאַרשנבוימער. פון צוויי משפחות פון 50—60 פערזאן — בין איך שוין איינער.

8 טעג בין איך נאָך געווען דאָרט אויפן בוידעם. כ'האב באשלאָסן צו פארלאָזן דאָס דאָרף און גיין אין שטאָט, נישט קוקנדיק, וואס די קריסטין האט מיר געזאגט, און וואס כ'האב אליין געוואוסט, אז אויף יעדן טריט לויערט דער טויט.

זי האט מיך באַזאָרגט מיט א פוילישן דאָקומענט. איך האָב זיך איינגעחזרט דעם נאָמען, פאמיליע, גאס און יארגאנג, און געגאנגען.

די וואכע האט קאָנטראָלירט מיין דאָקומענט און מיך דורכגעלאָזט. איך בין דורך די פיאסקעס, אנגעקומען צו מיין קריסטין. זעקס יידן האָב איך דאָרט געטראָפן. אלע האבן געוווינט אויף מיין חורבן. די צייט איז געווען געפער־לעך. יעדן טאג ברענגט די קריסטין נייעס אז מען האט געכאפט יידן און זיי געשאָסן מיט די קריסטן צוזאמען.

זיי באשליסן ארויספאָרן צום בוג. מיר בלייבן ווי אויף א ברוויזנדיקן ים.

מיר האָבן זיך דערוואוסט, אז אין דעם לעצטן געטא, ווו אלע שטיבער זענען חרוב, וווינט דאָרט א סאוויעטקע, א יידישע פרוי מיט צוויי קינדער, אלס קריסטין. ביי איר ליגט באהאלטן ניימארק. דעם לעצטן טאג גייען עטלעכע פון אונדז אַוועק און אין דער באַשטימטער צייט טרעפן מיר זיך אלע צוזאמען ביי דער סאוויעטקע. דאָרט האבן מ'ר דורכגעמאכט דאס ערגסטע שטיקל צייט, ביז דעם 1944 22/7 — ווען לודמיר איז באפרייט געווארן.

אזוי זענען מיר פון דער גאנצער יידישער באפעלקע־רונג פון לודמיר געבליבן אפשר 30—40 יידן.

נחום ווייסמאַן

געטא-לידער

דעם 12.8.1943

אין געטא איז היינט זייער בגלופין
קודיש פראַוועט היינט זיין זילבערנע חתונה.
זיין כלי־קודש צוזאמענגערופן
די אלע זיינע לייבן געלאָסענע,

ער איז דער האַר, ער איז דער קעניג
פאר וועמען זאל ער מורא האָבן.
די אלע אין געטא גייען אים אָן זייער ווייניג,
ערשט פריער האט מען דריי יידן געשאָסן
און ביים קלאָזעט באַגראָבן.

פון שענסטן און בעסטן מען עסט און מען טרינקט
אנגעטאָן אלץ נייעס, ווער ווייסט עס פון וועמען.
הערט נאר, מען לאכט, מען זינגט
און מען טוט זיך ניט שעמען.

יידן הונגעריקע, געמיטער געדריקטע
הערצער צעשניטן אויף פיצלעך צעפליקטע.
די פויסטן זיי דריקן,
די טרערן זיי רינען.
דאס לאַכן, דאס זינגען,
עס שטעכט דאָך ווי בינען.

רבקה זיין ווייב זיצט אויבן ביים טיש,
ווי קרענדיס אמאל טיילט זי די פיש,
עסט קינדער, טרינקט, מאכט א לחיים,
מען טאר ניט בייטן אויף קיין מלכות א נייעם!
מיליאנען ברידער געברענט און געבראטן
און קדיש זילבערט זיין חתונה אונטער די דראָטן.

* *

א. ליד פון געטאָ 1943

א געטאָ ארומגעצוימט מיט דראטן
באוואכט מיט מערדער ארום און ארום
דא שמאכן מיר אונזער לעבן
טויט און פיין שוועמען ארום.

יעדן טאג נייע פאָגראָמען,
יעדן טאָג עס שניידט דער טויט,
קליינע קינדער צאַפּלען, וויינען
שטאַרבן פאר א פּיצל ברויט.
רעפרען!

ווייל איך בין א ייד און ער איז א דייטש,
דערפאר פאלט אויף מיר זיין בייטש.
ווייל ער איז א דייטש און איך בין ייד,
פון גלות־וואנדער בין איך מיד.

די מייז, וואס זיצן דאָ מיט מיר,
די הינט אין גאס בין איך מקנא.
אין בונקער־גרוב מיר זיצןביידע
דאָך איז בעסער זיי פון מיר.
עס דרייען זיך ארום ווי שאָטנס
פון דור געבליבענע אליין,
ניטא קיין טאַטעס ניט קיין מאַמעס,
פארמאכט די וועלט, וואו זאל איך גיין?
רעפרען.

נאך א פּאָגראָם דו בלייבסט שוין לעבן.
א מזל גאָר געהאט א גרויס.
די אויגן דיינע קענסט ניט גלויבן.
ניט קיין פריינד און ניט קיין הויז.
איך לויף ארום אין גאס משוגע,
איך שלעפּ דעם גוף און שלינג א טרער.
איך זוך א ברודער, שוועסטער, מאמע.
איך וועל ניט זען זיי קיינמאל מער.
רעפרען!

איך וויל פאַרענדיקן מיין לעבן.
פון מערדער־וועלט בין איך שוין מיד.
איך הער ארויס פון די גריבער!
דו מוזט פארבלייבן, ביסט א ייד!
דו מוזט נקמה אן זיי נעמען,
און א קדיש נאך אונז זאג!
ווייל פארטיליקט מוז ער ווערן
דאָס מערדער־פאלק, די דייטשע פלאָג.
רעפרען: ווייל דו ביסט ייד און ער איז דייטש א.א.וו.
(דאס ליד זינגט מען מיט דער מעלאדיע:
„אני לבנה והוא שחור")

* *

יוסף סאקולער

לודמיר 1943

נאכט,
ווי שטענדיק דער הימל
פארשיט מיט שטערן.
שטיל אויף די גאסן
פון מיין שטעטל.
שטיל,
הערסט ניט קיין טריט
אויף די גאסן פון היים
זעסט נישט קיין ליכט.
ווער איז דא אין שטעטל,
קיינער?
— קיינער.
קיינער?
לייג צו דיין אויער צו ערד!
— לייג צו.
דו הערסט א געוויין?
הער, הער! — — —

זכרון לנעדרים

זאב ויינר

הקרת וכריתתה

א. לודמיר הגיאופוליטית

העיר לודמיר שוכנת במישור רחב ידיים, המוגבה מכווני מזרח ודרום. הנהר לוגה העובר מאחורי העיר בהתחברו עם הבוג (נהר גדול בפולניה) במרחק של קילומטרים אחדים דרומה ע״י העיירה אוסטילוג, הקיף את העיר משלשת צדדיה, כך שהיתה מוגנת באופן טבעי. על הנהרות ניבנו גשרים ניכרים כגשר לוצאנסקי, גשר זאז׳צה והגשר על הבוג (בשנים קודמות השתמשו רק בגשר נע, שנקרא ״פרום״), ששמשו למעבר לחלק של פולין הקונגרסאית. מצפון לעיר התמשך גבול טבעי רביעי של עשרות קילו־מטרים יערות שביצות לא קטנות בתוכם. הנהרות השקו משני צדיהם משטחים נרחבים של קרקע, ושפע המים נוצל גם לשתיה ולתעשיה בזעיר אנפין (טחנות קמח שהונעו ע״י זרמי מים חזקים בנהרות).

קורות התפתחותה של העיר מעידים, כי העיר ״לודמיר״, או כפי שנקראה קודם ״לודו־מיר״ ואח״כ ״ולדימיר וולינסק״, רב היה ערכה מבחינה אסטרטגית, וגבולותיה הטבעיים הקלו על הגנתה. בקורותיה מסופר, כי כובשים נודדים שונים היו עולים עליה מדי פעם בפעם, לוכדים אותה ובוזזים את תושביה. לא אחת נחרבה העיר ע״י מלחמות כיבוש אלה. אך מצבה הגיאוגרפי והטופוגרפי של העיר בסביבה פוריה זו הביא חיש מהר להקמתה מחדש, לבניתה כעיר מודרנית יותר בתקופות מאוחרות ולהתפתחותה המהירה.

מקומה של לודמיר, השוכנת בין פולניה הקונגרסאית (הורודלו, הרובישוב, לובלין), בין גליציה המזרחית (סוקל, לבוב) ובין רוסיה האוקראינית המערבית (לוצק, רובנה, קיוב), מקנה לה חשיבות גיאופוליטית מרכזית. מעמדה המיוחד הופך אותה כבר בשלהי האלף הראשון לסה״נ למקום התישבות נוח, המפרנס במאמץ לא רב את השבטים השונים הנודדים באיזור.

שרידי הכנסיות המרובים שבסביבה מעידים על הגוון הרב בהרכב האוכלוסיה הלא־יהודית, המקימה כפרים גרמניים, קוזקיים, צ׳כיים, אוקראיניים, בלורוסיים ופולניים (״פריצים״).

גם היהודים, החודרים באותה תקופה לתחום עשיר זה, מתישבים בתוך האוכלוסיה הכפרית הנכרית, ועם היותם עובדי אדמה חרוצים הם מתערים בחיי הכלכלה המקומיים. התנאים המצוינים לפיתוח משק חקלאי ומלאכה מהוים רקע להתבססותם של קיבוצים אתניים ולאומיים שונים בכפרים קטנים.

ב. קהילה עצמאית סגורה

כבר בפרוס האלף השני לספירת הנוצרים מגיעים לעיר סוחרים יהודיים, הבאים ממרחקים ונושבים בה לרגל מסחרם. התישבות יהודים משמעותה הקמת המוסדות החברתיים המ־קובלים של רב, מלמד תינוקות, בית־כנסת ובית־קברות. לאט־לאט מתפתחת תרבות יהודית במקום. האידיש של לודמיר היא מיוחדת במינה, ממוזגת מניבים שונים עד שאיננה לא גליצאית ולא וילנאית. גם הוי החיים הקולקטיבי מתגבש בהדרגה מתוך מנהגים מגוונים של יהודים, המגיעים לעיר מסביבות גיאוגרפיות וחברתיות שונות. רבוי בתי־הכנסת (שטיבלעך) של כיתות החסידים מעיד על הגוון הרב של האוכלוסיה היהודית, שנתלקטה כאן במשך דורות מרחבי רוסיה, גליציה, פולניה, פודוליה, פוליסיה וליטא. סביב בתי־הכנסיות וכיתות החסידים מתהווה שכבה עבה של כלי־קדש. רבנים ודיינים, שוחטים וחזנים ושאר מתפרנסים מצרכי דת וציבור. היהודים מקפידים על היבדלות דתית־ תרבותית משכניהם. מתפתחת תנועה רחבה של לומדי תורה, שיסודותיה במלמד־דרדקי וביסוסה במניני מתפללים ובחוגים של הוגים בתורה ומפרשי גמרא.

ההתרכזות החד־צדדית בדת ובלימוד הלא חילוני סוגרת על עולמו של היהודי מפני כל השפעות חיצוניות, ומכניסה את הנוער תחת לחץ חמור של דינים ומצוות מחייבים ללא שיור.

בעוד שבעיר הוותה הדת תריס בפני השפעה חיצונית מזקת וחישלה את המסגרת הפטריארכלית של משפחה יהו־דית בריאה, השוקדת על חינוך הבנים לתורה ולמוסר, הרי בכפר בו התישבו יהודים ועסקו בעבודת אדמה, היוותה הסתגרות תרבותית־לאומית זו גורם מפריע בביסוס חיי הכל־כלה, שחייבו מגע טבעי הדוק בין יהודי ללא־יהודי במסחר ובמלאכה בעיקר. היחוד של היהודים וזהירותם היתירה מפני כל מגע חברתי וציבורי מחייב עם השכנים, מקוממים את האוכלוסיה הנכרית נגדם, עד שהם נחשבים לאלמנט זר שאינו נוח להיקלט ולבעל יומרה בלתי מוצדקת. ההויה היהודית המיוחדת יוצרת בסביבה יחס בלתי אוהד, הגורם

אח"כ לדחיקתם של היהודים, לנישולם מאדמותיהם ולהגירתם אל העיר לשם מציאת מקורות פרנסה חדשים בענפי המסחר והמלאכה בהם התמחו. במשך הזמן מתרוקנים הכפרים מן היהודים, המתרכזים רובם בערים ובעיירות.

ג. בעלי־מלאכה, התהוות הפרולטריון היהודי

מדיניות הכלכלה של השלטון הרוסי במחצית השניה של המאה ה־19 מביאה המוני אדם, המנושלים מקרקעותיהם, העירה.

הצטופפותם של המוני אנשים חסרי בית, המבקשים עבודה במחיר זול, מערערת את יסודות המבנה החברתי והכלכלי של העיר. בעלי־מלאכה קטנים המאוגדים "בצאכים" הופכים עכשיו למעבידים, שהיקף הייצור שלהם גדל ע"י ההעסקה של פועלים שכירים. כל בית הפך לבית־מלאכה, שבו מועסקים שניים־שלושה פועלים ויותר.

שונה המצב בעיירות הקטנות הרחוקות מערי המטרופולין.

שטחי האדמה הנרחבים שמחוץ לעיר, המים הרבים שעליהם היא יושבת והיערות שבסביבה, עושים את לודמיר למרכז וגידולי חקלאות, לפיטום בהמות לבשר ולעבודה, ולכריתת עצים, עד שהיא משווקת חלק רב מתוצרתה המגוונת לכפרים סמוכים ולערים הגדולות. הריחוק ממרכזי הייצור והשיווק כופה על העיר משק אוטרקי במידה רבה. זו נאלצת לספק לעצמה את צרכיה ולהתבסס מבחינה כלכלית על אי־תלות בעיר הגדולה המרוחקת. מתוך כך מתפתחת בלודמיר תעשיה, המנצלת את השפע המגוון בחקלאות להספקת מצרכים מרכבים החסרים במקום; ומתרחב השיווק של מוצרים מוגמרים או של חמרי גלם לתעשיות משוכללות יותר בכרכים.

היערות העבותים שבסביבות העיר הפנו את היהודים למלאכת היערנות, לעיבוד העץ במנסרות ולמסחר מקומי ואף ארצי בו. על יד אלה רבו אומני העץ, נגרים וחרטים שסיפקו את הצריכה של אנשי העיר והסמוכים לה. יבולי התבואה הגדושים מחישים הקמתן של טחנות קמח, ויהודים רבים התפרנסו ממכירת קמח שהכינו בטחנותיהם. גידול הבהמות לבשר הביא לרבויים של הקצבים בעיר, יהודים עסקו בשחיטת שוורים ובהמות ובעיבוד בשר לא רק בשביל בני העיר אלא גם בשביל הצבא הרב שהתאכסן בקסרקטינים שבעיר ובסביבתה. שם טוב יצא לקצבי לודמיר, ששיווקו את התוצרת גם למרחוק.

העובדה, שדוקא יהודים עסקו במלאכות אלה, שיפרה את מעמדם בקרב הגויים, שלא נמנעו מבוא בעסקי כלכלה אתם. אם מבחינה מדינית־חברתית לא הוותה העיר היהודית גורם בחיי המדינה, הרי היתה לה השפעה מרובה על תהליכי הכלכלה הארציים ועל היקף היבוא והיצוא הכלליים. יתר על כן, העיסוק הנפוץ של היהודים בקצבות הפריך את המוסכמות בדבר פחדנותו של היהודי. ומה גם, שבעלי המלאכה היהודיים צצו במקומות שנדרשו בהם. הגויים שנמצאו בלודמיר כעוברי אורח בלבד, והכפריים מן הסביבה שהעבירו סחורתם העירה, נהגו דרך ארץ רב בנפחים היהודיים ששלחו ידיהם בעבודה מפרכת זו, וכפרזלנים ידעו להשתלט על הסוס המשתולל ולהתקינו פרסות ברזל כראוי. ביחוד פיתחו היהודים אומנות מיוחדת של הכנת עגלות. לפני ימי השוק היו ידי היהודים מלאות עבודה בהרכבת עגלות גדולות וקטנות על אופנים מתאימים, וגם בימים רגילים היו העגלונים, מובילי המשאות, הנוסעים מהרכבת ואליה, וקציני הצבא במרכבותיהם פוקדים את האומנים היהודים שמוניטין יצאו למעשי ידיהם.

בשביל אלפי החיילים שמצאו אכסניתם בלודמיר הכינו היהודים כל אביזרי קצונה ושרד. הספקת חלקי לבוש, מגפי רכיבה, אוכפים וחפצי עור אחרים, כפתורים, תגים ומיני קישורים, העסיקה את היהודים בכל ימות השנה.

יהודים עסקו בכובענות לקטנים ולגדולים. בימי החורף תפרו כובעי פרוה נאים לגויים ולעצמם, ועיקר גאוותם על כובעי הקטיפה המיוחדים לחסידי ה„שטיבלעך". החייטים היהודים באו בבתי הגויים והלבישו אותם בעיקר לפני חגי הנוצרים.

המלאכה היתה ביתית בלבד. לא היתה כאן חרושת מפותחת ממוכנת עפ"י שכלולי הטכניקה של העולם המערבי דאז, אלא מלאכה הנעשית ביד אומן, ובכך טיבה המיוחד ורוב ערכה. היהודים התמחו בעבודות השונות, ונתפרסמו כאומנים טובים. לא תמיד היה בית מלאכה ליהודי, אלא בביתו, בחדר המגורים הקצה פנה מסוימת, שבה עבד בעצמו ונעזר ע"י כל בני משפחתו. כל בעל מלאכה הכניס את בניו בסוד מלאכתו והכשיר אותם לעבודה זו או אחרת. לעתים עוסק היהודי בכמה מלאכות בבת אחת. בהיותו פחח הוא גם מסגר בעת הצורך, ובהיותו נגר איננו מבחין בין בנית בית־עץ ונגרות בנין לבין תעשית רהיטי בית.

רק מאוחר יותר הרחיבו היהודים את בתי מלאכתם והעסיקו פועלים או שוליות בשכר יומי או חדשי; וכך החל כל מקצוע מתרחב לענפים ולענפי ענפים. הדיפרנציאציה הזאת נותנת אותות ראשונים ברחוב היהודי.

למרות שבעל־הבית והפועל השכיר שייכים לאותה קהילה, מתפללים בבית־מדרש או בשטיבל אחד, ואפשר שגם נוסעים אל אותו „רבי", הרי מתגבשים אינטרסים שונים ומנוגדים. מתעוררות בעיות ראשונות של התקדמות במקצוע וותק במלאכה, והפועלים למיניהם מתארגנים באגודות מקצועיות. ההדים המגיעים מהערים הגדולות הנתונות בתסיסה חברתית־כלכלית עצומה, וההסברה המכוונת של גורמים פוליטיים יהודיים ולא יהודיים כמו הבונד, הקומוניסטים היהודים והפ. פ. ס. בעיירה, הופכים את בעלי המלאכה בלודמיר לכח חברתי חזק, המבקש אפשרות להתגדרות עצמית, שמוצאת את בטויה הראשון בהפרדה בין בית־כנסת לחייטים, בית־כנסת לקצבים, דייגים, סבלים, עגלונים וכו'. מבחינים בין בית־המדרש הגדול לקטן, שהיה מאוכלס בעיקר ע"י בעלי המלאכה.

היו אלה יהודים פשוטים, שתכופות אף לא ידעו קרוא וכתוב, אך לבם היהודי היה ער לכל צרה שבאה או לכל אסון שהתרגש על העיר. במקרה של שריפה, שהיתה שכיחה בעיר שבתיה עץ וגגותיהם קש, במקרה של התנפלות על עוברי אורח יהודיים היו בעלי המלאכה ראשונים לתביעת עלבונם של היהודים. כולם אנשי אמת ואמונה, גדולתם בפשטותם ובתום דרכיהם. מרבים בצדקה ובמעשים טובים, כך קיימו את ה„מתן בסתר" ואת ה„מעות חיטים", הנהיגו את המפעלים הנאים של „לינת הצדק" אצל חולה גלמוד,

ו„הכנסת כלה" יתומה, שלא היו לה נדוניה או צרכי חתונה. יהודים בעלי־מלאכה אלה היו נאמנים לדת ולמסורת. שמרו על צניעות חיי המשפחה וחינכו את בניהם ברוח אהבת ישראל וכבוד מורשת התרבות של אבות אבותיהם. יראת שמים לוותה אותם בכל חייהם, בדביקות קיימו מצוות, והגם שלא תמיד הבינו פרוש מלות התפילה שאמרו, היתה תפילתם זכה. נשמה יתירה היתה שרויה בבתיהם בשבתות ובימים של חג, אעפ"י שלא הצטיינו במעשים נועזים חד־פעמיים, הרי כל הדרם באלם חייהם, גדולתם באמונתם הכנה בעבודה המכבדת את בעליה ובשמירתם על קדשי ישראל וערכיו.

לאט־לאט עוזבים הצעירים מבין בעלי־המלאכה והפועלים השכירים את בתי־הכנסת ומתארגנים באגודות מקצועיות. בערבי חול ובימי שבת וחג הם מתכנסים במועדונים משלהם לעיון בעתונות מקצועית ולדיון בבעיות חברה ופוליטיקה. במועדונים אלה מקיימים העובדים חוגים עיוניים שונים, ספריות ומסיבות חברה. מפעם לפעם מגיעים לכאן מן המרכזים מנהיגי פועלים המסייעים להשתלמותו של העובד ולעיצוב הכרתו האישית בנושאים אקטואליים בתחומי היהדות והסוציאליזם הבין־לאומי.

לאחר מכן חדר גם הרעיון הציוני באותן האגודות המקצועיות, והוקם אח"כ מבין חברי האגודות המקצועיות סניף „העובד" מבעלי המקצוע המבוגרים, ובודדים מתוך הצעירים הצטרפו לשורות „החלוץ".

ד. ראשית הציונות בלודמיר

בראשית המאה הנוכחית עומדת העיירה היהודית בסימן של משבר חברתי חמור.

ההתיאשות הכללית מההומניזם האירופי, אותו חרתו על דגלן תנועות המאה ה־19, האכזבה המרה ממהפכת 1905 ברוסיה, ההשתוללות המחודשת של פוגרומים ושחיטות ביהודים, הצטמצמות מקורות הפרנסה של היהודי עם גידול הערים — כל אלה מבשרים את התמוטטות העיירה, התערערות חיי המשפחה היהודית הפטריארכלית והתנוונות מוסדות בית־הכנסת והרבי.

המוני יהודים צעירים ומבוגרים מהגרים אל ארצות שמעבר לים, בלי שידעו בדיוק מהי מטרתם שם. מתוך הנחה, שגרוע מן המצב הנוכחי לא יתכן, ומרצון עז להתחיל ביצירת „חיים חדשים", שיש בהם רווחה כלכלית וחברתית נמלטו רבים למרחקים. העיירה הופכת לתחנת מעבר לגלי המהגרים היהודיים, הנודדים ממזרח אירופה מערבה. יציאת המונים זו מדלדלת אמנם את העיירה היהודית, אבל גם איננה פותרת את בעיותיהם של המהגרים. מן הידיעות הראשונות המגיעות למשפחות הנשארות בעיירה ברור, כי ארץ ההגירה איננה מטמיעה בתוכה בנקל את האלמנט החדש, והיהודי כשלעצמו גם הוא איננו נוח כל כך לטמיעה הזאת, מעורר גיחוך ורחמים בנסיונותיו להיקלט במקום החדש. כלפי חוץ הוא משתדל לסגל לעצמו אורח חיים אמריקני או ארגנטיני או אחר, אבל בטבורו הוא אחוז עדיין בבית אבא בעיירה היהודית, ועל כן הוא עילג בלשונו ומוזר בהתנהגותו. בעבודות החרושת המתפתחת איננו רגיל ולכן הוא שוב נדחק אל התווך ומלאכות־המשנה (צבעות, חייטות, גהצנות ועוד).

עם ההגירה אל מעבר לים מסתמן גם תהליך שני של הליכה לעיר הגדולה, המקיימת בתי־אולפנא רבים ושונים ותעשיה מתפתחת, הזקוקה לידים עובדות. תהליך האורבניזציה מקיף יהודים רבים שאיבדו את מקור הכנסתם וצעירים העוזבים את בית־המדרש במטרה להרחיב את ההשכלה ובעיקר בתחום המדעים החילוניים. אבל גם העיר איננה ממלאה את התקוות שנתלו בה. האנטישמיות הגלויה והמוסווית בבתי־הספר הגבוהים ובבתי־החרשת הגדולים מגבילה את מספר המתקבלים לאוניברסטאות ודוחפת את היהודים לזרועות המסחר והתיווך. יתר על כך, חיי העיר הגדולה והסואנת מסייעים לפריקת כל החישוקים של המוסר וחיי־משפחה צנועים וסגורים. היהודי הקטן נגרף לתוך המערבולת של חיי העיר ומאבד את ייחודו החברתי ולפרקים גם את צביונו הלאומי. ההתבוללות פשתה בקרב צעירים שביקרו באוניברסטאות ובבתי־הספר הגבוהים. רבים, שניסו להישמר מפני ההתבוללות, נשארו קרועים בנפשם, תלושים מכאן ומכאן. החברה הלא־יהודית לא גילתה רצון מרובה לקליטתם מחשש של השתלטות היהודים על עמדות מפתח, אך השיבה אל העיירה היתה קשה ובלתי אפשרית, אחרי שיצאו ממנה מחוסר סיפוק קודם לכך, וגזרו ביציאתם זו על חורבנה של העיירה מבפנים.

כשלונם של שני פתרונות אלה העמיד מחדש את השאלה הגדולה של „לאן"? ההתלבטות בשאלה העקרונית היתה מנת חלקם של הצעירים החושבים, שרצו להחלץ מן המצב של אזלת יד וחסר ישע, מן התהיה הגדולה ששבשה את חייהם התקינים. הפתרונות לשאלה היו מגוונים. הבונד והקומוניסטים, הכלל־ציונים ותנועת א"י העובדת ובתוכה „השומר הצעיר", היו שלשת כיווני המחשבה העיקריים. לודמיר כערים אחרות נתונה לזעזועים תכופים ועמוקים. עד מהרה נתגלעה מחלוקת חריפה בין אבות לבנים סביב חיי הדת. הרוחות החדשות המנשבות בעיירה מקוממות צעירים על אבותיהם, העיר נתונה כולה בחיכוכים בין ציבור דתי לציבור שאיננו דתי או דתי למחצה, מוקמים מנינים לתפילה מחוץ לבתי־הכנסת של החסידים, צצים בתי תפילה המקיימים ויכוחים בשאלת הציונות, מוקם „החדר המתוקן" והלומדים בו הם בני משפחות אדוקות שפרצו את סייגי הדת, עוסקים בפעולה לטיפוח הלשון העברית ומוסדות ציבוריים חפשיים, מתחילה התעוררות תרבותית־חברתית מקיפה ולאט־לאט מתהוה תנועה חילונית גדולה של חיבת ציון; לא עוד חיבת ציון עפ"י תפילות וצפיה לגאולה משיחית, אלא חיבה מתוך לימוד הלשון העברית, עיון בתנ"ך, חינוך לעבודת כפים בקיבוצי הכשרה, תרומה מאורגנת לטובת המפעל הציוני וטיפוח הנכונות לעליה לארץ של כל אחד ואחד בעיירה.

ה. השומר הצעיר, תנועות הנוער החלוציות

תנועת „השומר הצעיר" היתה התאגדות הנוער הראשונה בעיר לאחר ש„הסתדרות הצופים החפשית" התפזרה ונעלמה מן האופק, כשבשנות העשרים היגרו מנהיגיה לארצות שמעבר לים.

בהיוסדו ריכז „השומר הצעיר" את מיטב הנוער הלומד בכתות הגבוהות של בתי־הספר העממיים, ובעיקר הנוער הלומד בשתי הגימנסיות הפולנית־ממלכתית והיהודית־פולנית.

כמעט כל ילדה וילד בעיר נתקשרו בתנועה לתקופה קצרה או ארוכה יותר, והספיקו לנשום מן ההוי החלוצי שנתרקם בה. המנהיגים הראשונים של התנועה עסקו בהדרכה ובארגון ראשון של הנוער שהסתופף בקן, אלא שהמטען הרעיוני והרגשי הלאומי והחלוצי לא עמד להם, כדי להמשיך וללכת בדרך של הגשמה עצמית. הקריירה האישית של לימודים באוניברסטאות ובבתי־ספר גבוהים אחרים, והפיתוי של האבית למסחר, צמצמו את אופק מחשבתם הלאומית ונשרו מן התנועה. הם לא הגיעו ארצה או שהגיעו לכאן בודדים באיחור רב ומאימת השואה.

לעומת זאת, השכבה השניה של בני הדור ההוא, צעירים, שספגו לתוכם תורת ראשונים, וחשו בצורך הזמן להגשמה אישית והכשרת הנוער לחיי עבודה, הפכו לנושאי האידיאל של עמל בארץ ישראל. המוני נוער לומד וכאלה שתנאים סוציאליים בבית אלצום לוותר על לימודים תיכוניים ולשאת בפרנסת המשפחה, מצאו את מקומם בתנועה, שכן בהם בעצמם הפכה ההלכה למעשה. תנועת „השומר הצעיר" היתה הראשונה לפתיחת דלתותיה לנוער עובד, שמוצאו בשכבות פרולטריות של בעלי־מלאכה ופועלים. ההזדהות המלאה האידאית והמעשית שבין שכבות נוער עממיות אלה לבין התנועה, דחקה את ההתגדרות עפ"י לימודים בגמנסיה ודיבור פולני בחברה. ורבים מבין „אניני הטעם", שנהגו בעצמם סלסול של אינטליגנטים, ושלא נעמה להם חדירתן של שכבות עממיות לתנועה, פרשו ממנה ונשארו תלושים מכאן ומכאן. בקרב הנוער היהודי בעיירה היו נבדלים בראותם עצמם מיוחסים ממנו, אך גם בחברה הפולנית לא היו מקובלים בהיותם אחרי ככלות הכל קשורים בבית אבא ובתרבות היהודית.

לעומת זאת, השלימו בני הנוער שהיו בתנועה את ידיעותיהם בה. הכמיהה לדעת וללימוד היתה רבה. בקן הוקמה ספריה עברית מקורית ומתורגמת למקרא עונג של הצעירים, נרכשה עתונות פריודית והונהגה קריאה בצוותא, נפתחו קורסים ומושבי קיץ לדיון בענינים שונים; תכופות נערכו שיחות וויכוחים בבעיות אקטואליות ובנושאים עיוניים־מופשטים, והוקדש זמן מרובה להכרת התפתחות העם והתנועה הציונית. גם הארגון החברתי בקבוצות שבראשן עומד מדריך אחראי, והבלוי המשותף במסבות ובנשפים, דחפו את הנוער להשתלמות ולצבירת ידיעות נוספות, עד שמבין שורותיה של התנועה יצאו מדריכים טובים, דגם שלא הכירו את ספסל הגימנסיה הפולנית.

בינתיים, הלכה התנועה ושגשגה, הוציאה מעגלים מעגלים של בוגרים שהצטרפו לקיבוצי הכשרה. התנועה החלה לכוון השפעתה אל עבר הבית, לסיסמת היום „כבד את אביך ואת אמך" נוספה הסתייגות ברוח הזמן, לפיה יש להצביע לפני האב והאם על העתיד מחוץ לגולה, עתיד חלוצי בא"י. ואמנם, ההורים הלכו בעקבות בניהם. התפיסה החיובית החדשה של קורות עם ישראל כפי שנתגבשה בתנועה הציונית־סוציאליסטית מחד, והמציאות האנטישמית הקשה המותירה רק תקוות ליום המחר מאידך, הדליקו גם בלב ההורים את אמונת הגאולה העצמית, והתחילו אף הם לשזור את העבר עם העתיד בחלומות גאולה חדשים בא"י. תנועת „השומר הצעיר" היתה, איפוא, מנוף ליצירה של תנועה ציונית חזקה והמונית, מגוונת ומקיפה מבוגרים ונוער כאחת.

יתר על כן, „השומר הצעיר" הצמיח את מתנגדיו. מארגני תנועות „השומר הלאומי" ו„ברית טרומפלדור" עלו מבין חניכי השוה"צ.

ו. בתי אב שהפכו למהוללי המהפכה הציונית־סוציאליסטית

הכמיהה לגאולה היא אחד היסודות החיוניים, המקיימים את העם כחטיבה מלוכדת ומגובשת גם כשהוא חסר קרקע, לשון ומוסדות ממלכתיים מאורגנים.

אלא שצפיה זו אינה חורגת מן התחומים הרגשיים־מחשבתיים, לעולם איננה מתממשת וכל בטויה במזמורים, בקינות ובתקוות לביאת המשיח.

נצנוץ רעיון תקומת ישראל בארצו הוא איפוא בבחינת חדוש, שרבים לפניו לא העלוהו על דעתם, ואם העלוהו אזי בתפילותיהם בלבד.

הרעיון חודר לנבכי לבותיהם של הנערים והנערות במשפחות הסגורות בחישוקי הדת והמסורת זה דורות.

התמורות העמוקות החלות בחברה סוחפות עמן את בני־הנוער, שנלכדים בקסמן של הבטחות וסיסמות.

הרוח החדשה חודרת לכל בית ובית והאבות נמשכים אחרי הבנים.

כל אותם אבות ואמהות יראי שמים ועניי עולם הופכים לאט לאט לנושאים של תנועת הציונות, ודוקא במעשים פעוטים, לכאורה, של דיבור עברית, התענינות בהסטוריה היהודית, עיון בעתונות עברית, איסוף כספים לקרנות הלאומיות, וחלקם הגדול מגיע אף להגשמה מעשית בעלותו ארצה, כחלוץ העובר לפני המחנה.

ר' אברהם־מאיר — ה„בעל בטחון", איש תם וישר בכל הליכותיו; אינו מה„נוסעים לרבי", אולם ירא־אלהים ושומר מצוות לעצמו ולכל בני ביתו. בשעת תפילות מנחה־ומעריב איננו נשאר בחנות לכלי הבית, כי לא יתפלל בחנות; ואם אין לו מנין לתפילה הרי יערוך תפילתו בבית לפחות, כשאשתו חנה מחליפה אותו בחנות. מתגוררת המשפחה בביתו של ר' איצ'ה רויט חותנו. ר' אברהם מאיר אוהב הזולת ובני משפחתו, ובעיקר שבעת ילדיו, שכל אחד מהם זוכה לתוספת של „לה" לשמו: ריסיהל'ה, טובהל'ה, קוקהל'ה, קלמנל'ה, שלמה'לה, ועוע'לה ומרדכי'לה. בקשר לילדיו היה קפדן ועקשן, לא רצה לפזר את ילדיו אל מחוץ לגבולות העיר, ועל אחת כמה וכמה שלא רצה לשלחם אל מעבר לים ואפילו לא לארץ ישראל.

הבית כולו קודש, הבנות אינן מסתרקות בשבת, מחשש מלאכה האסורה בשבת. ר' אברהם־מאיר מאמין, כי ילדיו שומרים על כל מצוות ומנהגי ישראל שלימד אותם.

והנה, חודרת גם לבית זה המחשבה הציונית־חלוצית, וטובה'לה, הבת האהובה עליו מאד מגיעה לפרקה מתגנבת דרך החלון ויוצאת להכשרה הרחק מהבית.

האב סבל יסורי מצפון, כי יתכן שהחינוך שלו לא הספיק, כדי להצמיד את הבת לבית ולדרכי אבות. בתום תקופת ההכשרה בקיבוץ עולה בתו לארץ ומצטרפת עם בעלה למשפחת העובדים העברים המאורגנים.

ר׳ צלקה (בצלאל) ואשתו **פריידה** יליד לודמיר, שנאלץ לעזבה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. עם תום המלחמה חזר עם משפחתו העירה, הקים בה מחדש את ביתו ושיקם את חנות הברזל שלו. בשנות הנדודים ספגו הילדים מרוח הזמן, ומרוחות המהפכה הרוסית וזה נתן אותותיו גם בחיי בני המשפחה.

יהודי הגון וישר לבב. ניהל מסחרו בהגינות, בבקיאות ובדיקנות יתירה. אולם את שתי הבנות פיגה ורבקה וארבע הבנים דב־ביריל, שלמה, אלקנה ואפרים לא שיתף בעסקי המסחר שלו. הוא גידלם לתורה ולתרבות חילונית מתקדמת, עד שהיו לבולטים בין הנוער בעיר. שלמה היה מעמודי התוך בהקמת בית־היתומים המודרני הגדול בעיר. אפרים — מנהל החשבונות הראשון בבנק המקומי, ואלקנה, שרכש לו את מקצוע הדפוס. בבואו ארצה בשנות העשרים המוקדמות עם ראשוני העליה השלישית היה בין חלוצי הדפוס העברי המודרני בת״א וסביבתה. בבית הדפוס שבשכ׳ המרכז המסחרי עבד בעצמו כדי למצא פרנסתו ופרנסת ביתו. הקים משפחה ושלושת הבנים בה מחונכים כצברים מי מהם לתורה ומי להמשכת שרשרת מקצוע הדפוס שבו עוסק עד כה האב. הוצאה נאה זו והעימוד היפה של ספרנו המוגש, הוא מעשה ידיו להתפאר.

ר׳ איצ׳ה מיכל (יצחק מיכאל) „החסיד״, שמתחת לכובעו הגבוה עשוי הקטיפה, כמנהג החסידים, לא היתה חסרה מעולם הכפה (ירמולקה), מחשש שמא יעיף הרוח את הכובע או שמא מתוך היסח הדעת יורד הכובע וישאר חס ושלום בגלוי ראש. לכל מקרה יש להבטיח את הראש מפני ה„רעה״ בעוד מועד.

מקומו בפנה בכתל־המזרח בזלטופולי־שטיבל, שהוא בקומה ב׳ מעל לחנויות, אותו מקום שלפי המסורת התפללה בו גם ה„לודמירער מויד״ (הבתולה מלודמיר).

ר׳ איצ׳ה־מיכל הוגה יומם ולילה בתורה ובגמרא (או־מרים גם בקבלה). הלמדן הזה אינו מתענין בגשמיות, בטוח הוא כי נכדיו ובני משפחתו הולכים בדרכיו, והם יראי שמים כמוהו, כי מעשי האבות ירשו הבנים.

נכדיו חיים וישרליק מחתנו ר׳ יצחק החזן ב„אהל משה״ ספגו אמנם עד לבגרותם לא מעט מזיקי הלמדנות של הסב ואביהם, אך מכאן ועד להמשכת דרכי הסב המרחק גדול. שניהם נתפסו למלאכת כפים במקצוע הנגרות, והשתלבו בחיי העבודה והאגוד המקצועי, שנמצא באותו זמן בהשפעת ה„בונד״ והקומוניסטים. חיים גילה פעילות ציונית בתוך האגודה־המקצועית, שעד כה היתה זרה לחבריה — ויחד עם אשתו בת־שבע התקשרו בתנועת „השומר הצעיר״.

אולם היסודות שהנחיל הסבא והכמיהה להיות אדם המת־פרנס בכבוד ממקצועו התמזגו יחד, והבנים היו למגשימים בהכשרה ובעליה לארץ ישראל, והתקשרו לציבור הפועלים, ההולך וגדל ובונה את הארץ, ביחד עם משפחותיהם.

ר׳ שלום שרייבר ואשתו חוה ברכה בירל׳ס שגרו מאחורי „חנויות הבשר״ (די יאַטקיס) וע״י הבלודבקה־שטיבל בבית נמוך קומה, שבו גרו כנראה צאצאי המשפחה מהדור הקודם. ר׳ שלום בעצמו איש ירא־שמים, כל ימיו עוסק בדברי תורה, מקנה כתיב עברי ואידיש לילדי העיר. מקובל כאיש האשכולות ומכאן כנויו „ר׳ שלום שרייבער״. מי מהורינו לא למד כתיב וקריאה אצל ר׳ שלום או ר׳ חיים — שרייבערים כאלה. איזה חתן או כלה לא הספיקו ללמוד לכתוב מכתב לזולת ע״י ר׳ שלום — לכן ידעו אותו כולם כאיש שהליכותיו נעימות, בעל יראת שמים מדוקדקת ואהבת הזולת.

לא היה עשיר ביותר, אולם את ילדיו ישכר, ברכה, גניה והאחרים העשיר לפחות בחינוך יהודי מסורתי מובהק, וכנראה הנחיל להם יחד עם המסורת והדת היהודית־מקורית גם אהבת ישראל ואהבת האדם העובד. הבן נסה ללמוד מקצוע, ודוקא נגרות — המקצוע היותר פרולטרי בתקופה ההיא, ו„בעל מלאכה״ לא היה מן המקובלים במשפחה זו, אך כנראה שר׳ שלום הנחיל לילדיו גם את האהבה לתבונת הכפיים, והראיה — כיום בארץ, שלושת ילדיו הם מנאמני הפועל היהודי, ממשיכי השרשרת של תורה ועבודה למען חברת העובדים.

ר׳ אהרן שמואל חתנו של אלי חובולטובר (יוצא כפר־חובולטוב) חסיד גדול של הרבי מקרלין. כחסיד נלהב הרי גם בעל מקצוע — רצענות מעולה.

לא יאחרו חס ושלום ר׳ אהרן־שמואל או אשתו הצנועה פרל־דבורה לקבל את השבת. להיפך, יקדימו לקבלה בביתם, ששימש גם בית־מלאכה בכל ימות השבוע. בחגים לא יחסר „אורח״ הסועד על שולחנם, ובשמחת־תורה איפה יקרא בתו־רה המנין המיוחד? — הרי פרל־דבורה מכינה כל שנה „קרעפלעך״, ולאחר התפילה בזמן עריכת הקידוש מאחלים הכל איש לרעהו מיטב הברכות.

בניו של ר׳ אהרן־שמואל, העוסקים יחד עם אביהם במלאכה, אינם מסתפקים בכך. האב עוסק בחסידות ובגבאות בשטיבל והבנים במפלגה ובתנועת הנוער החלוצית. אמנם בנעוריו עסק יוסקה גם ב„תקון ספרים״ בקרלינר־שטיבל אך לאחר מכן היה מראשוני העולים עם הקבוץ הראשון מווליניה לארץ ישראל; אחריו גם אחיו השקי ז״ל, וכאן התערו שניהם בחיי עבודה ובתנועת הפועלים.

ר׳ זינדל ותבדל לחיים אשתו שרה, בת חיה־ינטי׳ס — הוא יוצא פוריצק וטוריסק, והיא ואמה נולדו בלודמיר — הקימו משפחה ענפה בעיר.

ר׳ זינדל שומר המסורת היהודית וממתפללי הקרלינר־שטיבל, ידע ללמוד מהבריות ולהנחיל ידע לאחרים, משום שיודע ספר היה ומעורה בעניני העולם הרחב. מומחה בחי־שובים חשבוניים בעסקי עצים ויערות, לכן גם היה אחראי למכירות העצים המעובדים והלא־מעובדים במגרש המכירה של אחיו בן־ציון. אשתו שרה ניהלה „אכסניה״ לעוברי־דרך.

הבית הדו־קומתי שבאמצע העיר היה פתוח לכל באי האכסניה לאורחים מרחוק באו וגם לבני הנוער חבריו של וולף, הבאים לשם כ„אורחים״ קבועים לקריאת עתון, שהיה מצוי תמיד בבית או לשיחה עם בני־הבית ועם מי שנזדמן למקום ממרחקים. ההורים היו צנועים בהליכותיהם, אוהבי בריות, ונוטרי אהבה לכל הבא עמם במגע.

הבית שימש גם מקום מפגש ודיור לזמן קצר לשליחי ארץ־ישראל העובדת, שבאו לארגן את הנוער ולהרביץ תורת א״י העובדת.

הילדים בבית ספגו מרוח הזמן, בעיקר ניכרת היתה בבני־הבית השפעתו של הבן וולף, שעזב את לימודיו והתמסר לעבודה בתנועת „השומר הצעיר" ולמען א"י העובדת. ומה גם שההורים היו קרובים ברוחם לדעתם של הילדים, וכך היו הרעיונות של תחית העם, הגשמה עצמית ועליה לא"י לענין ולשיחה יומיומיים. במשך הזמן עלו ארבעה מילדיהם איסר ז"ל, חיה־ינטה, זאב ופישל על משפחותיהם לארץ, והשתלבו בהיי יצירה פועלית. אח"כ מצאו גם ההורים את מקומם בארץ כמשפחת עובדים, שבתוכה זאב וטובה, המשרתים את בית ההסתדרות זה קרוב ל־30 שנה.

ר' מוטיה (מרדכי) שמחה בונימ'ס, סוחר רהיטים ידוע ביושרו, מתעסק היה גם בצורפות ובשענות באותן שתי החנויות שהיו לו.

אחיו אהרון, אחדים מבניו ושכירים עזרו לו בעסקיו.

היתה זו משפחה ענפה שבה ללודמיר לאחר גמר מלחמת העולם הראשונה, עם עזבה את רוסיה, ובלודמיר החלה מקימה מחדש ומבססת את עסקיה.

בד בבד עם היותו שקוע בעסקיו, קשור היה ר' מוטיה לחסידי סטיבל־בלודבה ומתפלליו. את הרבי העריץ עד מאד, הרבי היה לאיש עצתו.

את הבית ניהלה אשתו איטה. הילדים נקראו בשמות חיבה ובמבטא רוסי כגון: בוני, קיקי, פיפה, רוסיה, טניה.

זה היה בית יהודי מסורתי, ער ופתוח לילדים וחבריהם, תכונותיו אלו הכשירוהו להיות רקע נוח לצמיחת הרעיון הציוני.

כאן צמח ועלה הבכור בבנים, רפאל, מי שהיה מראשוני ההסתדרות הציונית בעיר, ותמך בה גם בממונו.

חתנו, אשר גלר, נמנה על ראשוני המורים לעברית בעיר, וילדים רבים בעיר למדו ממנו עברית.

מבית חם זה עלו יחיאל, שמחה־בונים וטניה ארצה, כאן הכו שרשים, הקימו משפחות, והם קשורים בהסתדרות העו־בדים ובציבור הפועלים בארץ.

ר' מנדל ש„העיז" להקים את הקואופרטיב הראשון בעיר, ואולי גם בסביבה כולה, לכלכלת אוכלוסי העיר עם תום מלחמת העולם הראשונה.

איש דתי ומאמין ברבו, אולם לא ראה את הגאולה בדמות המשיח, אלא, בעליה לארץ־ישראל.

על־כן, הצטרף למפלגת „המזרחי", והקים את „המשרד הארץ־ישראלי" של הסביבה בביתו.

יודע ספר היה, והקנה לרבים ידע בהנהלת חשבונות עפ"י שיטת „מרקס", שיטה מקובלת ומשוכללת בעת ההיא.

נעים הליכות, מסביר פנים, מבאר מלים ומפרש סוגיות כהלכתן.

ביתו — בית יהודי מסורתי, שהרוח החיה בו היא עקרת הבית — האם רבקה ז"ל.

ההורים ושלושת בניהם משה, יעקב ונפתלי עלו ארצה לאחר שידעו תלאות וקשיים בתקופה שבין המאורעות בא"י ופרוץ מלחמת העולם השניה.

המשפחה נתקבצה כאן בארץ, והתמזגה חיש בחיי העבודה הארץ־ישראליים. רבי מנדל אף הוא המשיך להתפרנס מיגיע כפיו עד יומו האחרון.

מאטל חתנו של חיים־בונים מוכר־היין, ומינצה אשתו, הקימו אף הם חנות למכירת משקאות חריפים.

ער ונלהב לכל פעולה ציונית. באמונה עסק בצרכי הציבור והתנועה הציונית. על שלחנו בבית ובעסק נמצא תמיד עתון התנועה, וכל שכניו חיו את מאורעות התנועה והעולם מפיו.

כשאנשי ז'בוטינסקי הכריזו חרם על הקופסה הכחולה של הקק"ל, התעקש ר' מאטל בפני שליחי הקק"ל ולא נתנם להריק את קופסתו בראש־חדש עד שיסבירו לו עמדתם של אנשי ז'בוטינסקי. משהוסברה לו דרכם, והבין כי התנועה הציונית וקרנותיה עומדות מעל הכל ולפני כל מלחמה פו־ליטית, ולו גם של הרביזיוניסטים אנשי ז'בוטינסקי, הכניסה קופסתו יותר מכל קופסת קק"ל אחרת בעיר.

את ארבעת ילדיו חינך ברוח הציונות והלשון העברית, הוא יחד עם רעיתו, ילדיו סוניה, יוסף, חנה וחיימקה עלו ארצה. בעלי הבנות והבנים מסורים להגנת המולדת, ארבעתם הקימו משפחות נאות וישרות־דרך. מאטל עצמו נעשה שותף לחיי עמל בעבודה מפרכת במאפיה.

ר' זישה — חתנם של ר' אלתר טייארשטיין ואשתו ליבה זאגער'ס.

להורים ולחתן היו חנויות מכולת מהידועות בעיר. נדיבי לב היו, והקדישו לא מעט למטרות פילנטרופיות בעיר.

כבני דורם נמנו אף הם על חסידי טוריסק, וידע הרבי מטוריסק שמשפחת רבי זישה לא תאכזבו בכל הנוגע ל„פדיון" אם בביקורו הוא בלודמיר, או כשהיו הם באים אליו.

רבי זישה יקיים את הכתוב ו„מוצא פיך תשמור", כך נהג במסחר ובחברה בכלל.

הילדים לא סרו מנתיב אביהם, התפללו בשטיבל־דטריסק, ונהגו כאביהם בביקורי הרבי.

השפעת התקופה חדרה גם לבית זה. רעיון הגשמת הציונות המדינית בא"י ורוח התרבות המתקדמת, נתנו או־תותיהם במשפחת ר' זישה.

בכור הבנים, שמואל, הצטרף למפלגת פועלי ציון — ימין בלודמיר ולאחר השואה עלה ארצה. מחלה שדבקה בו בעודו במחנות הריכוז, הביאה למותו זמן לאחר בואו לכאן.

צעירי משפחת זישה הצטרפו לתנועות הנוער החלוציות, ומאיר עלה לא"י וקיים בית הנאמן לעקרונות העבודה.

ר' נחום „בעקער" (האופה) ואשתו שפרה

עוד בהיותנו כולנו ילדים קטנים ידענו, כי הזקנים ויל־דיהם מתכוננים לעלות לא"י. הפליאה אותנו המשפחה הזאת בדביקותה בלשון העברית, ידענו, כי בבית זה הכל משוחחים ביניהם ב„לשון הקדש". הזקן ובעיקר הבנים הקפידו על דיבור בהברה ספרדית דוקא (ולא אשכנזית, כמקובל אז). ר' מנדל ליפסקר ואביו הישיש, המורים הידועים לעברית בעירנו וסביבתה, היו מבאיו הקבועים של הבית. ב־1921 עם ראשוני העליה השלישית הגיעו ארצה שני הבנים אברהם ודוד והניחו את היסוד לעלית הוריהם ושתי האחיות כעבור שלוש שנים. הבנים והבנות הקימו כאן משפחות ונתערו בחיי עבודה ויצירה. גם האחות השלישית ריבה, אשתו של דוד בוקסר ז"ל, שהצטיין בנאומיו הנלהבים, עלתה עם בעלה

ארצה, אולם נאלצו לעזבה מחמת מצב בריאותם הלקוי. ילדיהם יענקלה וניונקה (זיוה) חזרו לארץ ונקלטו בה אחרי שנות השואה.

זוהי דוגמה למשפחה שלמה, שעקרה מן העיר והעמידה דור שלישי ורביעי של בוני המולדת ועובדיה.

הסיה ובני משפחתה נחלצו למפעל „התישבות האלף" בנטעים, הינדה ובעלה אנשי עבודה, שחינכו את ששת ילדיהם לתרבות עברית ולעמל כפים. אברהם, הגדול ביניהם, הלך בדרכי אביו והמשיך במסורת ה„בעקעריי" עד ליסוד המאפיה הגדולה והמשוכללת „דגניה". הבן דוד עדיני, שהיה ראשון לעליה, נאמן ומסור לחברת העובדים.

בית ר' יהושע „ביליצ'ר" (יוצא כפר ביליצ'ה)

סוחר התבואה, שהאסם שלו ובית המשפחה שכנו ע"י קסר־קטיני הצבא ברחוב הקובלאי, בסמוך לטחנת הקמח של ר' וולף יוחנזון וממול לבית מבשל השכר (בראוואר). למרות היותו נתון תמיד בהמולה של קניה ומכירה וטרוד בעסקי התבואה, היה חסיד נלהב לבית ר' אהרלה קרלינר.

בגלל היות השטיבל שבקצה העיר מרוחק מביתו, ומכיון שדקדק במצוות ולא הסתפק בתפילה ביחידות, נאלץ היה להתפלל יום־יום בבית־התפילה של וועווע גאבע (הגבאי). לא עלה מעולם בדעתו של ר' יהושע, שצעיר בניו־איסר „יבגוד" במסחר ובדרכי אבא הסוחר, יעלה ארצה ויהיה בין החלוצים בוני המולדת. עם שרה אשתו, בתו של שיעי הלעדער־ווארגער עלה לארץ והיה לאחד מפקידיה הבכירים של עירית ת"א, ולנציג נאמן של עובדי העיריה במועצת הפועלים.

ר' יוסף, בעלה של רייזל בת שמשון הגביר סוהר־הקמח, היה עטור זקן רחב וארוך, מתווך וסוחר בין ה„פריצים" הפולניים העשירים בסביבה.

הכל כבדוהו והעריכוהו מאד, אף־על־פי שהיה חסיד גדול של הרבי מסטהאן — ומנס'חיז' ושומר מצוות אדוק.

לשבעת בניו הקנה את הלכות התורה ומצוותיה, הבית כולו שרוי ברוח דתית, למרות זאת, נתפשו חלק מילדיו לתורת הציונות מבלי להמרות פי אביהם למראית עין.

הבכור שמואל, שהלך בדרכי אבא והיה מרבה במגעיו עם ה„פריצים", לא השלים עם ההוי הזה. ב־1923 זונח הוא את בית „אבא", עולה ארצה ועובד כפועל ב„טחנות הגדולות" שבחיפה, ובהתישבות העובדת בכפר ויתקין. נאמן לעם העובד ומאורגן בהסתדרות.

הבת שרה הגיעה ארצה יותר מאוחר והלכה בדרך אהיה המבוגר.

אחיהם אברהם ז"ל, הצעיר בבנים, נפל קרבן בקרב עם השלטון הזר בארץ, בהיותו נאמן לרעיון תקומת ישראל. לא השתייך לאסכולה פועלית, אך נאמן לאידיאה שלו ועליה לחם ללא חת.

כך השתלבו בניו של ר' יוסף החסיד בחיי הארץ כנושאי רעיון התחיה העברית.

ר' שלום ואשתו חוה שמשון'ס מוכרי קמח היו בחנות בשוק.

ר' שלום בעצמו הקים טחנה לטחינת מיני גריסים, שבה עבד בעצמו בעזרת ילדיו.

שעות רבות היה מקדיש ליעוץ בעניני פסקי־דין ופשרות בין צדדים חלוקים, שהובאו בפני הרב יעקב־דוד מארגנשטרן מחסידי בלז' הידועים.

אשתו ניהלה את החנות ופרנסה את הבית הברוך בילדיו.

הילדים נתפזרו אל מעבר לימים. שניים עברו הכשרה חלוצית בקלוסובה ודומברוביצה ומקומות אחרים. אבא ויעקב ומשפחותיהם נתקעו בנכר, אך מקיימים הם קשר אמיץ עם תנועת א"י העובדת, מבקרים תכופות בועידות ובקונגרסים ציוניים בישראל, עושים רבות למען הארץ, כשתקוה בלבם להשתקע בה ביום מן הימים. גם הבת סימה ובעלה אברהם שמעבר לים חרדים לגורל ישראל ומתעתדים לעלות ארצה.

הבת הצעירה שרה הכתה שורש בישראל, עם בעלה אריה מיוצאי תנועת נוער חלוצית.

הוריו של אריה, **ר' משה חיים** — מתנדב במנין „לינת הצדק" לתפקיד הש"ץ, ואשתו שרה בת הינדה ה„בייגל־בעקערין". כמקצועם כן שם משפחתם — „בייגל". בבית זה ספג הבן את תורת א"י.

האב אמנם מיוצאי טוריסק, אולם לא דבק ברבי מטוריסק, שומר מסורת ועובד אלוהים באמנות — והבן הרחיק לכת מ„אבא ו„אמא" שנשארו „שם" — אולם גם הרחיק מדודיו, שרצו כי יבוא אליהם מעבר לימים. אך הוא בשלו — ארץ ישראל העובדת וכך היה.

ר' אלי (אליהו) „דיינ'ס" חתנו של ר' שמחה הדיין, שאת בתו סוסיה נשא לאשה.

לא עשה הדיינות קרדום לחפור בו, איש אשכולות נעים הליכות מקצועו היה „עסיקמאכער" — עשית חומץ, תעשיה יהודית מובהקת. שני שותפים היו לו, ר' משה מנדל והרב יעקב דוד.

נפטר במלחמת העולם הראשונה במגיפת הטיפוס והחור־לירע שפשטו באירופה, בהשאירו ארבעה יתומים צעירים, האם באלמנותה גדלה אותם במאמצים גדולים אולם באהבה ובמסירות נפש יוצאת מהכלל למעשים טובים ולדרך עבודה. השניים שעלו לארץ, שלמה ואלחנן, עסקו בהנהלת חשבונות, נמנים על ציבור הפועלים. שלמה — במרכז „תנובה", כמנהל חשבונות ראשי, ואשתו שושנה מחנכים את ילדיהם לתורה ועבודה, ואלחנן — עובד בעירית ת"א. אב נאמן ומסור לבני־ביתו.

ר' מנשה „הדיין" המומחה לבוררויות, איש ישר ותמים נתעוור עוד בשנות מלחמת העולם הראשונה בשתי עיניו, אך הוסיף לעסוק בדין והיה מוכר גם בהיותו עוור כאיש יודע ספר וחכמת הבוררות. רייזל בתו ובעלה ר' פרץ בר' מנשה'ס עסקו במסחר בעבודות עור־רצענות ובחלקי חילוף לעגלות. הבת ובעלה האמינו כאביהם הישיש, כי גאולת א"י תבוא רק עם ביאת המשיח. אבל ששת הילדים כלם כאחד נלכדו בקסמה של המחשבה הציונית. בנוסף ללימודיהם בביה"ס הפולני למדו בבית לשון עבר והסטוריה יהודית. בעוד שגולדה לא היה ספק בידה לעלות ארצה והוגלתה לרוסיה, הרי יצחק ופולה הגיעו לארץ ונקלטו יפה

במסגרותיה של ההתישבות העובדת. שיינדל־יפה הקדימה לבוא לארץ והיתה נוהגת להקביל פני חברים שהגיעו ארצה מלודמיר בשנות ה־30. ליבער הנושא את שם הסב ושם המשפחה כולה ליבער׳ס גם הוא הגיע לכאן, אך נאלץ לעזוב את הארץ בשל קשיי קיום, רות ז״ל, היתה בין הפו־עלות המצטיינות במטבחי הפועלים בת״א, נפטרה באיבה.

זו היא משפחה, שפרט להורים ואחות אחת, הגיעו כולם ארצה והשתלבו בחיי עבודה ומפעלי ההתישבות.

ר׳ שמחה׳לה — איש אדוק ושומר מצוות לעצמו ולכל בני ביתו.

בגלל הגויים, תושבי הכפרים הסמוכים, שבאו לחנות המכולת שלו בכל שעות היום, נאלץ להתפלל מנחה ומעריב בחנותו; אך לעומת זאת היה בין המקדימים לבוא לבית־הכנסת לתפילת שחרית, כשעדיין העולם ישן, היה קם וממהר כי זריזין במצוה נשכרים.

את ילדיו גידל באותה רוח של דביקות בדת. אולם חינוך זה לא עמד לבנו מנחם־מנדל אשוח, שעזב את בית אבא בעודנו צעיר, והצטרף בשנות העשרים אל בוני תל־יוסף ולאחר מכן אל מיסדי כפר ויתקין. מינדל בתו ובעלה, שהיה מראשוני פועלי האפיה, השתכנו בצפון ת״א.

אחריהם הגיע גם בנו הבכור של ר׳ יעקב׳ל, הוא אריה, בוגר בית הספר „תרבות", צעיר שהיה בין עובדי הטלפון היהודים בממשלת א״י. את ידיעותיו ונסיונו בעניני טלקו־מוניקציה נצל למען ה„הגנה" ובעיקר במלחמת הקוממיות. אשתו צפורה, אף היא מבנות לודמיר, זנחה את למודיה והתחברה לחבר נעוריה, אריה, בארץ. אביו ואמו מטורסק, יחד עם ילדיהם האחרים, עלו ארצה בעקבות בנם אריה והשתלבו במפעל הבניה של הישוב כאן.

לר׳ נחום בבית מגוריו היתה גם חנות מנופקטורה (לבדים שונים) לסיטונות וקמעונות גם יחד.

בניו עזרו לו במסחר, בעיקר סייעה בידו אשתו שרה־קי׳, וכך יכול היה להתפנות לעסקי ציבור ובעיקר לעניני ההס־תדרות הציונית בעיר.

ר׳ נחום היה ש״ץ ועובר לפני התיבה במנין של ההס־תדרות הציונית בחגים ובימים הנוראים, חביבה היתה עליו מלאכת־קודש זו, ועד היום נותן הוא קולו בשיר ובלחני תפילה.

את ילדיו חינך ברוח הציונות, רק שניים מהם זכו להגיע ארצה.

ר׳ נחום בעצמו הגיע ארצה לאחר השואה לבדו. בא לארץ־ישראל מירכתי רוסיה הקרה, אליה הגיע כמנהל חשבו־נות מעולה וכמנהל עסקים של הבולשביקים, לאחר כיבוש פולין ע״י רוסיה הסוביטית.

לא נח ולא השלים עם הגורל, לא רצה להשאר ברוסיה, הגיע לארץ מבוגר, לאחר תלאות וסבל רב.

גם בארץ „רצה וקיים!" חי מיגיע כפיים בלבד, כאיש עובד בשנות הגבורה לחייו

יאריך נא ימים בתוכנו, ויוסיף ללמדנו את התקוה והאמונה.

* *

רבים רבים כמותם מרדו והרחיקו לכת ובכך הוכיחו את שנויי סדרי „בראשית" של המשפחה היהודית ב„בית אבא".

וכך אפשר לטייל מבית לבית, ממשפחה למשפחה, מקצה העיר האחד אל משנהו, ולהעלות פרקי זכרונות המוכיחים את השנוי שנתהוה.

תורת אל, אהבת העם והמולדת עוברים כחוט השני באותן משפחות יקרות. משפחות שבחיקן ספגו הבנים חמימות הורים, והתחנכו על ערכים שעליהם הושתתה אח״כ התנועה הציונית.

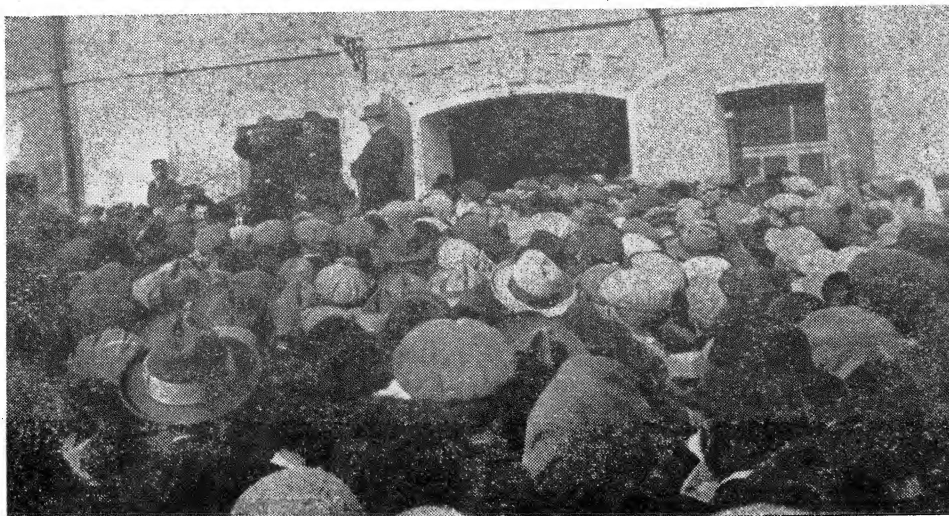
כאן נולד הרצון להגשמה עצמית, להקמת בית עברי חדש בארץ־ישראל.

בנים שיניקתם מבתים שכאלה עוררו הלך־רוח מרדני בקרב המוני ילדי ישראל, ובמשך זמן קצר החלה נהירה לשורות תנועות הנוער החלוציות־מגשימות, והכמיהה לעלות לא״י הלכה וכבשה לבבות צעירים וצעירות.

מרד שקט זה היה גם בטוי לזניחת המחשבה הדתית הכובלת והמכבידה.

חלה התפכחות בראיית הדברים, ובהבנת מצבו המנוון של הנוער בגלות.

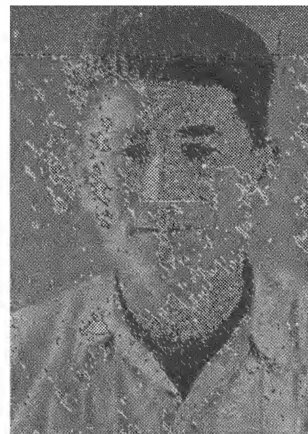
קם הרצון להיות מועילים ויעילים בחברה, וליצור תוכן חדש בחיים, שיצעיד את הצעיר לקראת מחר חדש.

אספת מחאה ע״י ביה״כ הגדול בשנת 1929
הנואמים: הרב מורגנשטרן, מ. ברקנר וזאב ויינר.

גבורי לודמיר

צבי הירשפלד

הירשפלד צבי בן אהרון ופרל־דבורה נולד בשנת 1913 בולאדימיר — וולינסק שבפולין ועלה לארץ עת קצרה בטרם פרצה מלחמת־העולם השניה.

בגולה רכש לו השכלה עממית, אולם מעצם טיבו נטה יותר ויותר אל הנוער החלוצי־הציוני, אשר הלך והתארגן במסגרות חברתיות כוללות בפולין, וכך הצטרף לתנועת „השומר הצעיר" ומיני אז גמר אומר לעלות לא"י.

לאחר עלותו ארצה עבד במקצועו האזרחי כרפד, אך לא עברה עת רבה והוא הצטרף למפלגת מפ"ם, אשר הותה המשך ישיר לתנועת „השומר הצעיר" אשר בה התחנך, ולשורות ההגנה, אשר תפשה חלק נכבד ביותר מישותו עד יום מותו המר והנמהר.

כחבר פעיל בהגנה, נשלח לקורס מפקדי עמדות אשר אותו סיים בהצלחה והפך לחייל קרבי כיתר חבריו לשורה בעת הצליפות על חולון, כאשר כוחות המחץ הערביים הצליחו להתבצר בתל־גיבורים — זו הגבעה החולשת על חולון העיר וסביבותיה, היה בין המתנדבים לשמירה במקום, שהחליטו לחסל עמדה ערבית זו, שניתקה למעשה את העיר וגרמה לאבדות רבות לתושביה.

חובתו זו מילא בנאמנות ובמסירות רבה ועקב זאת נתמנה כעבור זמן קצר למפקד עמדה. כמו כן גילה השתתפות פעילה במערכה על יפו והוציא לפועל עבודות שונות של ה„הגנה".

כאיש ה„שורה" היה נאמן לעקרונות ולא העטה על עצמו הילת גיבורים, אולם היה אמיץ ולא היסס לרגע קט, כאשר עמדה בפניו החובה והוא מלאה במסירות רבה.

תקוותו לראות בתקומת ישראל התגשמה ואכן, הרגעים המאושרים בחייו היו עצם הכרזת העצמאות ולאחר מכן הרגע שבו קיבל את צו הגיוס ל„צבא ההגנה לישראל" עם הקמתו, שבו שובץ לחיל התחבורה של מחוז הדרום.

ברם, למרבה הרעה לא זכה להאריך ימים במדינת ישראל העצמאית וכעבור שנה לארך ב־24.2.1949 מת מטרומבוזה, אשר נתהוותה לאחר ניתוח בבית־החולים „צהלון" (דג'אני) ביפו. הובא למנוחת עולמים בבית־העלמין הצבאי בנחלת־יצחק. השאיר אחריו אשה ושני ילדים.

אביגדור לוין

אביגדור לווין נולד בשנת 1928 בלודמיר. אביו יעקוב בן שלמה ולאה דובילס־לווין. אמו בילה מוצאה מעיר פוריצק ממשפחת איצי קילים.

אביגדור קיבל חינוך מסורתי דתי. בגיל רך מתחיל „בחדר", ממשיך בבית־ספר „תרבות" וגומר 6 כתות. בבוא הגרמנים בשנת 1941 היה בגיל 13. בפוגרום השני בתאריך 15.11.42 מאבד את כל משפחתו ובעצמו מצליח להמלט לגיטו השלישי שברחוב זריצה, מקום שלשם העבירו יום לפני־כן בעלי־מקצוע עם תעודות. מפאת חוסר תעודה סובל חרפת רעב וקור, אך מצליח להתחמק ולהסתתר מכל החטיפות והבדיקות של האוקראינים והגרמנים. בפרוץ הפוגרום האחרון שוב מצליח להמלט ליערות בילין ואחרי תלאות רבות מגיע לצד הרוסים. חוזר עם התקדמותם ללודמיר וממשיך עד שמגיע לאיטליה. משם עולה ארצה בשנת 1946 ונמצא בעליית נוער במשק „גבעת השלושה". מתאקלם מהר ופעיל בהרבה חוגים. מצטרף לפלמ"ח, עוזב את גבעת־השלושה ומסתדר ברמת־גן. בפרוץ מלחמת העצמאות מתגייס בין הראשונים, ממלא תפקידים במקומות רבים ובשמירת הדרך לירושלים בבית מחסיר מוצא את מותו מידי הפורעים הערבים בתאריך 9.5.48 ונקבר בבית־הקברות הצבאי בקרית־ענבים.

משה בוימגרטן

בומגרטן משה בן שלמה ואטיל נולד בלודמיר בשנת 1910, עלה ארצה בשנת 1933 ע"י תנועת בית"ר, עבר הכשרה בקלסוב.

בבואו ארצה עבד שנה ומחצה אצל אברהם גוטביר בבית־מלאכה ליציקה ברמת־גן. אחרי זה עבד בכל מיני עבודות, ובעבדו בנחלת־גנים בחפירת כורכר מגבעה, מצא את מותו במפולת שארעה. הוא מת ב־ו' תמוז התרצ"ז ונטמן בנחלת־יצחק. הניח אשה ובת.

יהי זכרו ברוך!

חיים'קה אטלס

נולד י"ט שבט תרפ"ט (30.1.1929). בגיל רך הגיע ארצה יחד עם הוריו שנאחזו במשק קיבוצי, שם גדל לאידיאה ולגבורה.

נפל במערכת סיני במבואות ניצנה ט"ז חשוון תשי"ז (21.10.1956).

אברהם אמפר

נולד ביום 20 בפברואר 1916 בתל־אביב להוריו יוסף ורייזל אמפר.

נפצע פצעי־מוות על־ידי הבריטים ביום ט' בשבט תש"ב ומת מפצעיו ביום י"ד בשבט תש"ב.

יהי זכרו ברוך!

אריה (לייבל) קם

נולד בשנת 1922, נפל כחייל בבריגדה היהודית 44 — 1943

גוניה שוארץ

נפל

על משמרתו

בלטרון

מוספים / ביילאגן

פעסי ברענער — ביטערמאַן (קאַנאַדע)

זכרונות פון א לעבנגעבליבענער

אין אָנהויב 1943 האָבן זיך אָנגעהויבן די געשלעגן צווישן די פוילישע און אוקראַינישע באַנדעס, וועלכע זענען מייסטענס פאָרגעקומען אין די נעכט. מיר זענען דאַמאָלס געווען אין אַ בונקער ביי בראַנעק סקזשאַק אין וויעכאַוו, צוועלף קילאָמעטער פון לודמיר. אין איינעם אַ פרימאָרגן זאָגט אונז דער באַלעבאָס אַז ער מוז פאַרלאָזן די קאָלאָניע צוליב מורא פאַר די באַנדעס, און מיר האָבן די ברירה — אָדער בלייבן, אָדער גיין אין לודמירער געטאָ.

מיר האָבן באַשלאָסן צו גיין אין געטאָ. שווער איז געווען דורכצומאַכן דעם וועג פון 12 קילאָמעטער ביזן געטאָ, ווייל מען האָט אונז געקענט לייכט דערקענען צוליב אונזער שלעכטן אויסזען. אין אונזער גרופּע איז געווען עטעל די נייטאָרן (כ'געדענק נישט איר פאַמיליע נאָמען) מיט אירע 2 טעכטער צופּע און שרה. זיי זענען אַוועק אין אַ צווייטן פּלאַץ, וווּ ס'האָט זיך געפונען די דריטע טאָכטער מיטן מאַן — און מיך האָבן זיי איבערגעלאָזט ביי זייערס אַ באַקאַנטע גויע מיטן נאָמען סטאַכע, וועלכע איז געווען פאַר מיר אונגאַנצן פרעמד. זי האָט מיר געוואָלט אויס פּראָבירן און געגעבן מיר אַלע שטוב אַרבעטן, כהאָב געאַרבעט מיט מיינע לעצטע כוחות בכדי איר צופרידנשטעלן, און געוואַרט אויף דער נאַכט כ'זאָל קענען באַקומען אַ שטיקל געלעגער אויפן דיל אָפּצורוען מיינע מידע ביינער. וואַרטנדיק אויף דער נאַכטיקער רו, דערקלערט מיר סטאַכע אַז איר מאַן דינט אין פּאָליציי און קומט יעדע נאַכט אַ שיכורער און ער אַליין קען מיך שיסן. דערביי פאַרזיכערט זי מיר, אַז פאַר זיין אַריינקומען אין שטוב וועט זי מיך באַהאַלטן אונטער דער שאַפע. איך האָב מיך דערווייל צוגעשפּאַרט אויפן דיל, נור פון פּחד ניט געקענט איינשלאָפן. ווי נור כ'האָב אָנגעהויבן פון מידקייט איינדרימלען, האָבן זיך דערהערט די טריט פון איר מאַן מיט אַ צווייטן פּאָליציי מאַן זיינס אַ פריינט. שטייענדיק אונטער דער שאַפע הער איך ווי זיי דער ציילן מיט געלעכטער ווי אַזוי מען שלעפּט ארויס אידן פון די באַהעלטענישן און מען קריגט באַצאָלט פאַר יעדן קאָפּ. דערביי ווענדעט זיך דער שיכורער מאַן צו סטאַכען מיט אַ ווילד געשריי, ווען איך טרעף ביי דיר אַ אידן, וואָלט איך אייך ביידע געשאָסן. אין אַזעלכע יסורים בין איך געשטאַנען אונטער דער שאַפע עטלעכע נעכט. נישט קענענדיק אַזוי מער אויסהאַלטן, האָב איך געבעטן די סטאַכען, זי זאָל מיך אריבערפירן אין געטאָ, מיט שוועריקייט האָב איך דאָס ביי איר געפּועלט, און זי האָט מיך אריבערגעפירט רעזיקירנדיק מיט איר לעבן.

אָנקומנדיק אין געטאָ האָט מיך קדוש און רינגעל פון הורוביעשאָוו, וועלכער האָט מיך גוט געקענט, אָנגעהויבן אויספאָרשן ווו כ'בין געווען. לויט די פאַראָרדנונגען האָט יעדער ניי אָנגעקומענער געמוזט אַרעסטירט ווערן אויף אַ פּאָר וואָכן ביז ער וועט פאַררעגיסטרירט און לעגאַל, כדי צו באַקומען אַרבעט און עסן. איך בין נישט אַרעסטירט געוואָרן, זייענדיק נישט לעגאַל האָב איך געמוזט זיין באַהאַלטן אויף אַ בוידעם ביי טאָג און ביינאַכט צוזאַמען מיט נאָך אַזעלכע ווי איך און שרעקלעכע סאַניטאַרע באַדינגונגען. דער מצב איז געווען אומדערטרעגליך, און איך האָב באַשלאָסן זיך ארויסגנבענען פון געטאָ, כאָטש כ'האָב ניט געהאַט וווּהין צו גיין. דער איינציקער וועג פון געטאָ האָט זיך געצויגן ביי דער טורמע. דער וואַכמאַן ביי זיין צוריק שפּאַצירן האָט מיך באַמערקט, ווען כבין שוין געווען דערווייטערט, און געשריגן כ'זאָל מיך אָפּשטעלן. איך האָב זיך געמאַכט נישט וויסנדיק און געגאַנגען ווייטער, ער האָט זיכער געמיינט אַז כ'בין אַ גויע, ווייל כ'בין געווען באָרוועס און מיט אַ ווייסע פאַטשיילע אויפן קאָפּ. די שרעק וואָס כ'האָב געפילט איז נישט צו באַשרייבן. אויף מיין וועג האָב איך באַמערקט אַ שטוב, און נישט וויסנדיק ווער עס געפונט זיך דאָרט, האָב איך געעפנט די טיר. כ'האָב דערזען פאַר מיר אַ גוי מיט אַ קולע אויף איין פוס און מיט זיין ווייסע טשופּרונע האָט ער אויסגעזען ביי מיר ווי אַ באַנדיט. פון גרויס שרעק בין איך פאַרגליווערט געשטאַנען ביי דער טיר. אויף זיין פראַגע: ווער ביזטו און וואָס ווילסטו דאָ? — האָב איך אוסגעבראָכן מיט געוויין און דערציילט וואָס כ'האָב דורכגעמאַכט ביז איצט. נאָך אַ לענגערן שווייגן און זיך מיישב זיין מיט דער דעה, האָט ער מיר געהייסן וואַרטן ביז ער וועט איבעררעדן מיט זיין פרוי. זיי האָבן באַשלאָסן צו האַלטן מיך אַלס דינסט ביי די קינדער. זיי אליין זענען געווען אַנטלאָפענע פון דאָרף סטעפּאַקאָוויטש און שטאַרק אָרעמע. אין דער גאַנצער צייט, ווען זיי האָבן אנגעגרייט פאַר זיך ברויט און קאַרטאָפל, האָב איך זיך אַזוי איינגעלעבט מיט די קינדער, און ספּעציעל מיט דעם פינף

יעריקן מיידעלע געניא, וועלכע האָט זיך צוגעבונדער צו מיר מיט לייב און לעבן.

מיטן ענדיקן דאָס אַראָפּנעמן פון די פעלדער האָבן זיי מיך מער נישט באַדארפט, און גלייכצייטיק זענען פאַרעפנטליך געוואָרן אָפטערע פלאַקאַטן, אַז ווער עס באַהאַלט אויס אַ אידן ווערט זיין גאנצע פאַמיליע דערשאָסן. ווען איך האָב גענומען פּאַקן מיין אָרעם פעקל צום אוועקגיין, האָט דאָס קליינע מיידעלע, און דער אָנוועזנייט פון דער גאנצער פאמיליע, אוסגעבראָכן מיט אַ שטארק געוויין און אָנגעהויבן ספּאַזמירן שרייענדיק: אויב פּאָליע גייט אועק פון אונז גיי איך אויך מיט איר — און זאל מען מיך שיסן מיט איר צוזאמען. עפּעס אַ קראַפט האט ארויס גערעדט פון קינדס מויל, די עלטערן האָט אָנגענומען אַ רחמנות און זיי האָבן באַשלאָסן צו לאזן מיך בלייבן. מיט אַ צייט שפּעטער האָב איך געווירקט אויפן גוי ער זאל אויסגראָבן אַ בונקער און שטאַל און אוסבאהאלטן נאָך עטלעכע אידן פאר באַלוינונג. אַ דאַנק דעם זענען געבליבן לעבן 13 מאַן, צווישן זיי שלמה שטערן פון זאַמאשטש, שייע שטעמער, מוישעלע (כ׳געדענק נישט זיין פאמיליע נאמן), ריוועלע רייז מיט אירע 3 קינדר, ד״ר לאנדוי, און נאך אַ פאר אידן, וואס זייערע נעמען געדענק איך נישט. אין איינעם אַ שבת פאַרטאג האָט אונז אונזער באַלעבאס פיאטער צוגערופן צום פענסטער פון זיין שטוב, וואָס איז געשטאנען נאענט צום געטא און אונז געוויזן, אַז דער דריטער פּאָגראָם האָט זיך אָנגעהויבן. איך האָב פון דער ווייטענס צוגעזען די שרעקלעכע סצענעס, ווי מען נעמט ארויס די נוצלעכע — אלט און יונג נאַקעטערייט אויף לאַסט אויטעס, מען פירט זיי אוועק אין נאענטען וועלדל נאך דער בריק. מען האט זיי דאָרט באַגאסן מיט נאפט און פארברענט לעבעדיקערייט. ווער עס האט געפרווט אנטלויפן — איז דערשאָסן געווארן. דעם געשטאַנק פון די פארברענטע האט מען געפילט אַ שטיק צייט שפּעטער. די אויבן דערמאנטע מענטשן, וועלכע זענען ביז דאַן געווען אין געטאָ, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין דעם בונקער פון מיין גוי און זענען געבליבן לעבן, און זיך צופארן יעדער אויף זיין וועג. דאָס איז פארגעקומען אנהייב ווינטער 1943 ווייל ווי איך געדענק, איז שוין דאמאלס געווען פראָסט און שניי.

פעסי ברענער — ביטערמאַן (קאנאדע)

25 סעפטעמבער 1942...

אין אַ מיטוואָכדיקן פאַרנאַכט,
פאר דער זין פארגיין,
אָנגעקומען אַ פיר מיט פּאָליציי —
דאָס אומגליק איז געשען.

מען האָט געשאָסן מיין מאַן
מיט קינדערלעך צוויי,
ווען איך טו זיך דאָס דערמאַנען —
אוי, דאָס האַרץ טוט מיר וויי!...

איך בין געלעגן פון דערווייטענס,
איך האָב אלעס געהערט,
איך האב זיי גאָרנישט געקענט העלפן,
נישט געקענט זיך רירן פון דער ערד.

אוי, אוי, קינדערלעך,
אוי, אוי, שוועלבעלעך!
ווו איז אייער געביין?
איינגעטולעט און די שמאַטעס
ליג איך און איך וויין...

אַ אומפאַרגעסלעכע איבערלעבעניש

פון הרב ש. צוקערמאַן

Stadtmagistrat in Wladimir-Wolynski.

№ 266

ANTEILSCHEIN

mittels welchem bescheinigt wird, dass der Inhaber dieses den Betrag von

K. 50 h. — sage: *Fünfzig Kronen*

zur Errichtung eines Elektrizitätswerkes in der Stadt Wladimir-Wolynski dem Stadtmagistrate geliehen hat.

Die Bestimmungen über die Errichtung dieses Werkes befinden sich tieferstehend

Wladimir-Wol., am 20. Oktober 1916.

STADTMAGISTRAT

K. u. k. Regierungskommissär

Das Elektrizitätswerk in Wladimir-Wol. wird zufolge Befehles des k. u. k. 4. A. K. Qu. Op. № 42779 vom 13. Oktober 1916 von dem Stadtmagistrate Wladimir Wol. errichtet.

Zur Aufbringung der Baukosten werden Anteilscheine zu je K .50 — im Gesamtbetrage von K. 50.000 — ausgegeben.

Für die Rückzahlung des obigen Betrages haftet die Stadtgemeinde in Wladimir-Wol. mit ihrem gesamten Besitze.

Zu dem Zeitpunkte, wo die Armee das Elektrizitätswerk für ihre Zwecke nicht mehr oder nur in geringem Masse in Anspruch nehmen sollte, verbleibt dasselbe der Stadtgemeinde.

Buchdruckerei A. Rappoport in Wladimir-Wolynski.

אַ געוויסן שבת, ווען די פּוילישע מאַכט איז אַריין אין לודמיר, בין געזעסן ביי אַ אָפענעם פענצטער מיט אַ ספר אין דער האַנט. מיין שכן שלמה באַרדאַך ע״ה האָט מיר אויפמערקזאַם געמאַכט אויף די גוואַלד־טאַטן, וואָס די פּאָלאַקן זענען באַגאַנגען די נאכט אין שטאָט. דאָס דערהערט, האָב איך גלייך פאַרהאַקט דעם גרויסן טויער פון הויף און פאַרמאַכט אַלע טירן פון הויז. עס האָט טאַקי ניט לאַנג גענומען און צום טויער זענען צוגעקומען אַ 5־4 רייטערס, וועלכע האָבן געוואָלט אַריין אין הויף. איך האָב זיי העפליך באַגרוסט און געעפנט דעם טויער. נאָך אַ גראָבער באַנעמונג פון זייער זייט, האָבן זיי מיך אַרעסטירט און מיטגענומען מיט זיך.

ווען מיין פרוי האָט געזען, אַז מען האָט מיך אַרעסטירט האָט זי מיר געוואָלט מיטגעבן עפּעס עסן. דערויף האָבן די זעלנער איר געזאָגט, אז ס׳איז ניט נויטיק, ווייל אין אַ האַלבע שעה אַרום וועט ער שוין ניט לעבן. אויפן פּלאַץ האָב איך שוין געטראָפן ישראל שולמאַן און באַלד האָט מען אַריינ־געבראכט ישראל־איסר צייטלינגאָלד. מען האָט אויך געבראַכט צופירן דעם חזן דוד ע״ה און נאָך יידן זיי זאָלן אויסראָמען דעם הויף. ווען זיי האָבן געענדיקט דאָס ראָמען האָט מען זיי באַפרייט און בתוכם אויך דעם חזן. האָב איך מיט אים באַפוילן מיין פרוי ווו איך האָב באַהאַלטן געלט, אַז אויב מען וועט מיר אומברענגען זאָל זי האָבן אויף צו לעבן...

מיין פרוי האָט פאַרשטאַנען וואָס דאָס מיינט, איז זי גלייך געלאָפן, פיליכט וועט זי מיר נאָך קענען זען. דער וועג איז געווען דורכן פּוילישן קלויסטער, נעבן וועלכן ס׳איז גראָד געשטאַנען דער קסיאָנדז. האָט זי פאַר אים געוויינט און דער־ציילט מיין לאַגע. ער האָט גלייך גענומען מיט זיך נאָך עטלעכע פּאָלאַקן און געבעטן ביי זיי רחמים. דער ווייל זענען אַ פּאָר יונגעלייט אַוועק קיין לובלין און פון דאָרט טעלעגראַפירט צו פּילסודסקין. פאָרלויפיק האָט מען פאַרביטן דעם טויט־אורטייל אויף גרויסע געלט־שטראָף. ביי מיר האָט מען אויך צוגענומען אַ פּאָר גוטע פערד.

פון פּילסודסקין זענען אָנגעקומען 3 גרויסע מענטשן, וועלכע האָבן גענומען אויספאָרשן די גאַנצע געשיכטע. איך האָב פאַר זיי דערציילט אַלס ריכטיק און זיי האָבן באַפעלן דער פּאָליציי, אַז מען זאָל מיר גלייך אָפּגעבן די פערד. איך האָב זיך אויך מתחייב געווען צו פאָרן קיין וואַרשע צו אַ געריכט עדות זאָגן קעגן די אונפאַראַנטוואָרטלעכע פּוילישע אָפיצירן.

לודמירער פרעסע

Należność pocztowa uiszczona ryczałtem.

UNZER LEBN — פרייז 20 גראָשן. — פּערטער יאָרגאַנג. Nr. 3 (89)

אונזער לעבן

לודמירער אומפּאַרטייאיש־דעמאָקראַטיש וואָכנבלאַט.

אַבאָנאַמענטס־פּרייז:
פֿאַר אַ חודש 80 גר.; אין אויסלאַנד 40 אַמער. סענט

אַנאָנסן־פּרייז:
פֿאַר אַ מילימעטער־שורה: פֿאַרן טעקסט 40 גר.
נאָכן טעקסט 25 „
אין טעקסט 90 „
אויסלענדישע אויף 50 פּראָצ. טייערער.
דער עמוד פֿון אַנאָנסן האָט 10 שפּאַלטן

פֿאַרן אינהאַלט און טערמין פֿון די אַנאָנסן איז די רעדאַקציע נישט פֿאַראַנטוואָרטלעך.
מאַנוסקריפּטן ווערן נישט צוריקגעשיקט.

אַדרעס פֿון רעדאַקציע און אַדמיניסטראַציע:
Włodzimierz, ul. Farna № 36 tel. 98

לודמיר, פרייטיק, דעם 17־טן יאַנואַר — 1930 — Włodzimierz, piątek, 17-go stycznia

אָנו מביעים את ברכותינו החמות והלבביות
להר׳ ברכיה׳ היבעל גבאי דבהמ״ד ניסכיז־סטעפּאַן
לנשואי בנו יחידו
יצחק דוד עם בת־גילו מרת זעלדע פּאָפּעליס.
יזכה לראות בם רוב עושר ונחת.
החסידים והמתפללים דבהמ״ד ניסכיז־סטעפּאַן.

צו דער חתונה פֿון אונזער זון, ברודער און שוואָגער
יצחק דוד הובעל
מיט פרל׳ זעלדע פּאָפּעליס
ווינטשן מיר מזל־טוב און אַ גליקלעך צופֿרידן צוזאַמענלעבן.
עלטערן, שוועסטער און שוואָגער.

צו דער חתונה פֿון מיינע פֿריינט
זעלדע פּאָפּעליס
און דוד הובעל
ווינטש איך אַ האַרציקן מזל־טוב און אַ בליענדיקע צוקונפֿט
לייב פּאַק.

כ׳גראַטוליר האַרציק
זעלדע פּאָפּעליס און דוד היבעל
צו זייער חתונה.
קהת קליגער.

צו דער חתונה פֿון אונזער קוזינע
פרל. איטע פיש האָראָכאָוו
מיט ה׳ דוד שוואַרצוואַלד סאָקאָל
ווינטשן פֿיל גליק און אייביקע צופֿרידנקייט
פֿאַמיליע קאַרפּ, פֿאַטיע יעקב רויטמאַן, איטע קלאָרגלאַז.

מזל־טוב אסתרקע און ברוך!
צום געבורט פֿון אייער
זונדעלע
ווינטשן מיר אייך פֿיל גליק און אַ גרינגע דערציונג
סאָניע, יוסף און מאיר׳קע, וואָהל.

מזל־טוב אסתרקע און ברוך!
צום געבורט פֿון אייער
זונדעלע
ווינטשן מיר אייך פֿיל גליק און אַ גרינגע דערציונג
חיה׳לע און שלמה הובעל.

צו די תּנאים פֿון אונזער טאָכטער
ביילע פּערדמאַן (טאָרטשין)
מיט ה׳ מאיר קליינשטערן
ווינטשן מיר זיי אַ האַרציקן מזל־טוב און אַ גליקלעכע צוקונפֿט.
עלטערן און שוועסטער.

צו דער פֿאַרלאָבונג פֿון אונזער ברודער
מאיר קליינשטערן
מיט פרל׳ ביילע פּערדמאַן (טאָרטשין)
ווינטשן מיר זיי אַ האַרציקן מז״ט און די עלטערן פֿיל נחת.
טשאַרנע און הירשל,
ראָזע און חיים מיט אונזער טעכטערל גיטעלע

די צייט איז קורץ! גרייט זיך צום
פורים־מאַסקן־באַל
וואָס וועט אײַנגעאָרדנט ווערן יאָר־יערלעך דורך
געז. פֿאַר יתומים־פֿאַרזאָרגונג אין לודמיר
אין זאַל פֿון מאַגיסטראַט

לודמיר בעתונות

HECHAWER לודמיר, כ"ב אדר ב' התרצ"ב מחיר הגליון **30** פרוטות 1932 R. WŁODZIMIERZ, 30 MARCA **№ 1.**

החבר

יוצא על ידי הסתדרות התלמידים „החבר" שעל יד בית הספר „תרבות" בלודמיר.

תוכן הענינים.

מה נשמע בעירנו.

עקבות המשבר בעירנו.

גדול הוא מאד המשבר בעירנו. החנונים מתאוננים, שאין קונים את סחורתם וההפסד עולה על הרוח. הרופאים קובלים, שאין קוראים אותם לבקר חולים, אף על פי שהעיר מלאה חולים השתא. השפחה מריבה עם בעלת הבית, על כי זו איננה משלמת לה שכר עבודתה הקשה.

רע ומר הוא מצב העניים החוזרים על הפתחים. לפנים היה עני מקבל שתי

הצגת ה"בתר".

ביום 12/III נערך על ידי ה „בתר" המקומית באולם הקול—נוע הצבאי המחזה ההסתורי „בר כוכבא" של גולדפדן. אל המחזה בא קהל גדול וההצגה הצליחה.

יש לציין בצער, שה„בתר", שהיא הסתדרות לאומית—ציונית, ערכה את הצגתה לא בעברית, כי אם באידית.

ש. זפרן
מחלקה ז.

ישר וחכם!

איטה ברד
מחלקה ה.

חידות.

על הקיר הוא תלוי וביער צומח
פעם הוא בוכה ופעם שמח.

(כנור)

אליקים מלשטיין
מחלקה ה.

בחדר צר ישנים ילדים לבנים,
בעלי כובעים שחורים

לודמיר בתמונות

אַ פּאָסט־קאַרטל פונעם „ויידן"

דאָס פּאָסט־קאַרטל האָט מענדעלע געשריבן אין יאָר 1911, געזעגנענדיק זיך, צו איינעם אברהם ליבערס פון לודמיר, וולאַדימיר־וואָלינסק, אין שייכות מיט דער פראַגע „ליבע".

דער בחור אברהם ליבערס, פון לודמיר, האָט זיך אין יענער צייט באַגעגנט מיט אַ מיידל (זיין שפּעטערדיקע פרוי) און „זיך דער־לויבט" אין איר צו פאַרליבן. אָבער ביידנס עלטערן זיינען ניט מסכים געווען אויפן שידוך. האָט דער בחור באַשלאָסן אָנצושרייבן זיינע צרות מענדעלען, מיט דער אויסרעכע־נונג, אַז דאָס באַקומען, אין תשובה, אַן אייגנ־הענטיקן בריוו פון מענדעלען וועגן דער פראַגע, און דאָס אַליין, וואָס ער שרייבט זיך אַדורך מיט אַזאַ חשובן שרייבער, וועט אים העלפן קריגן מער חשיבות אין די אויגן פון די עלטערן, — און דאָס וועט ווירקן, אַז זיי זאָלן מסכים זיין. אָבער מורא האָבנדיק, אַז מענדעלע וועט אים ניט ענטפערן, האָט דער בחור אויך געדראָעט מיט זעלבסטמאָרד. דאָס דערקלערט, וואָס מענדעלע שרייבט אים: „כ'וויס נישט ווי גוטע און ערלעכע מענטשן אין אייער שטאָט פאַרהאַלטן זיך צו אייך" און אויב „דאָס לעבן און טויט פון אַ מענטשן איז אָפּ־הענגיק פון מיין פּען . . . מוז איך אייך ענטפערן".

דעם ייִדנס קאַרטל, און דער עיקר זיין עצה, האָט געהאַט זיין גוטע ווירקונג אויף ביידע צדדים — דער בחור האָט גוט אויסגערעכנט...

ש. קרישטאַלקע, מאָנטרעאָל (קאַנאַדע)

פורסם בקובץ „יידישע קולטור", דעצעמבער 1946, ניו־יארק.

מפעל „יום־פרח" בלודמיר / אַ „בלימל־טאָג" אַקציע אין לודמיר

לודמיר אין בילדער

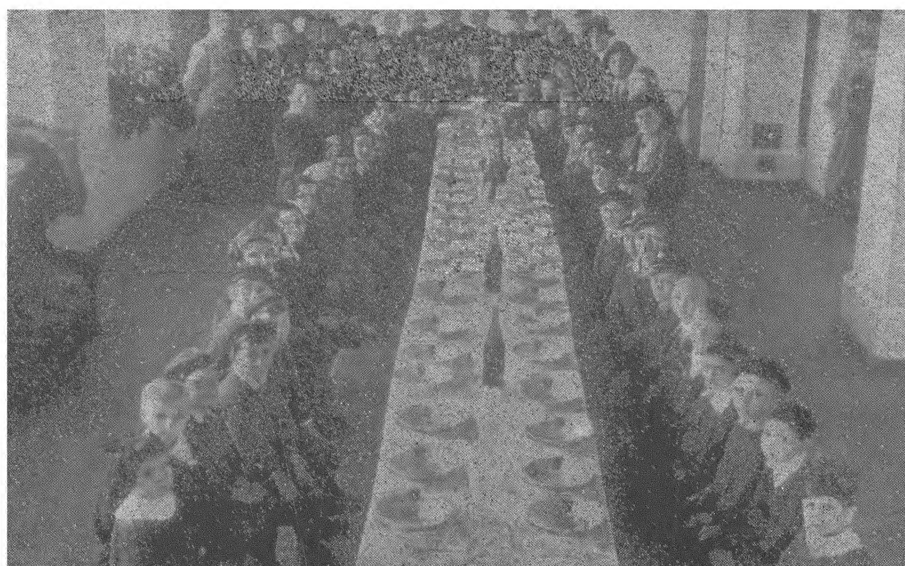
הבנין החדש של בית־היתומים בלודמיר והועד / דער נייער בנין פון בית־יתומים אין לודמיר

החלוץ הכללי בלודמיר בשנת 1933

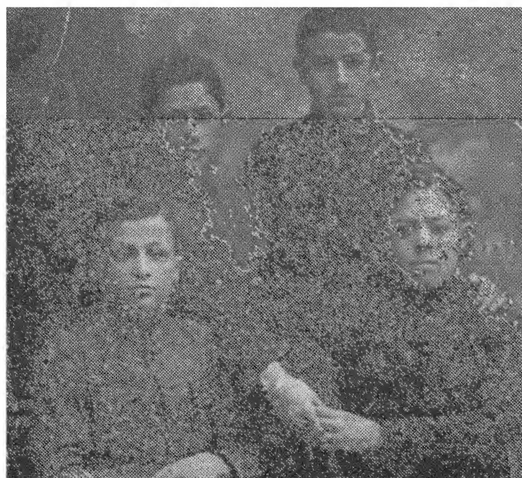
שורה ראשונה יושבים: לקריץ, שרגי, שטינר, ברדך, יוחנזון, פרידלנדר, קיפרוסר, אפטר.
שורה שניה עומדים: וגמן, גוירצמן, שפירא, וילנציק, וידרא, שטיגליץ, קס.
שורה שלישית עומדים: —, גב׳ קוסובסקי, לוינזבוים, שטורים, לבקובסקי, ריוס.

דער לעצטער סדר און בית היתומים 1939 אין לודמיר

„סוד"

קבוצה ממיסדי השומר הצעי'ר
יושבים מימין: זוסי'ה וינר זליג כץ,
עומדים מימין: קהת גולדשטיין, יחיאל בירמן.

דענקמעלער פאר לודמיר

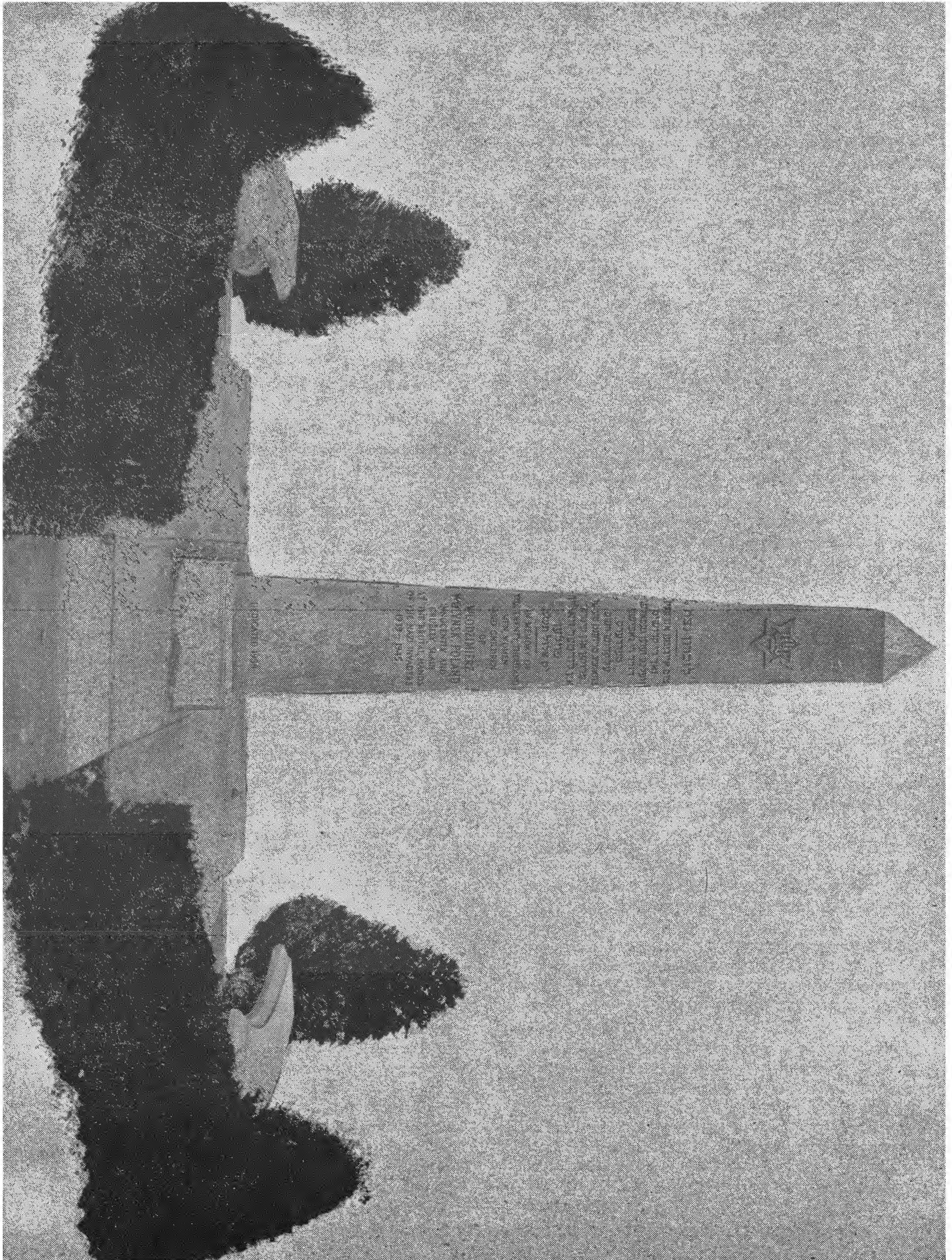

מצבת־זכרון „במרתף השואה" בהר־ציון ירושלים
אַ מצבה פאַר די לודמירער קדושים אויפן הר־ציון ירושלים

הנצחה ב„יער הקדושים" של קרן־הקיימת בהרי אשתאול
פאַראייביקונג אין „קדושים־וואַלד" פון קרן־קיימת אין די אשתאול־בערג

מצבות־זכרון ללודמיר / דענקמעלער פאר לודמיר

באמערקונגען

צום ארטיקל „די יידן אין לודמיר" - ד"ר מ. דוואַרזעצקי

1 זע: Евр. Енц. 1892׳ באַנד IV, עמ׳ 642.

2 געשריבן אין 13־טן יאָרהונדערט דורך דעם אונגאַרישן כראָניקער פון קעניג בעלא נאַטאַריוס.

3 4 5 זע:

„...И жидове плакахуся аки ве взятье Іерусалиму, егда ведяхут я во полон Вавилоньский..."

Евр. Енц. T. V. עמ׳ 654.

5 זע: ילקוט וואָלין, ג. תשרי תש"ו. עמ. 2.

6 אין אַ פאַראָרדענונג פון יוני 1533 האָט מודיע געווען דער פוילישער קעניג זיגמונט: „...די זאַך איז אונדז באַקאַנט געוואָרן דורך זייערע רבנים ווען זיי זענען געווען אין לובלין, מברר געווען דעם דין און מזכה געווען דעם באַשולדיקטן..."

„...докторы их жидовские, будучи в Люблине..."

Русско-Еврейский Архив

באַנד א׳, פעטערבורג, 1882, סע׳ 52י

7 אין לובלין פלעגן געווייינטלעך פאָרקומען במשך פון יאָר 4 ירידים; איינער פון זיי ווערט דאָ אָפּטער דערמאָנט ווערן „יריד גראָמניץ", וואָס פלעגט זיך אָנהייבן געוויינטלעך דעם 2 פעברואַר און דויערן 16 טעג; לויטן יידישן חשבון פלעגט ער אויספאַלן צווישן פורים און פסח. דער נאָמען גראָמניץ שטאַמט פון פוילישן קאַטאָלישן יום טוב!

Matki Boskiej Gromniczej (Oczyszczenie N. P. M.)

8 אין די דאָקומענטן פון ועד ארבע הארצות וועלן מיר זיך אָפּטער באַגעגענען מיט די נעמען: אלוף, קצין, רוזן, רועה; אלוף — איז געווען אַן ערן־טיטל הן פאַר די מנהיגים פון די קהילות און פון ועד ארבע הארצות, און הן פאַר רבנים און מלומדים (אלופי התורה); קצין — איז געווען אַן ערן־צייכענונג פאַר וועלטלעכע מנהיגים פון די קהילות און פון די ועדים (אָפט אידענטיש מיטן נאָמען „מנהיג"); נגיד איז געווען אַן ערן באַצייכענונג פאַר וועלטלעכע מנהיגים פון די קהילות און ועדים (ענלעך צו קצין); אַ רב האָט זיך אָנגערופן „נגיד" אויב ער האָט זיך פאַרנומען מיט ניט־רבנישע פונקציעס און די ועדים; ענלעך דערצו איז אויך געווען דער נאָמען „רוזן"

רועים — איז געווען די ערן באַצייכענונג פאַר די רבנים פון די קהילות, און זעלטענער פאַר די מנהיגים פון די קהילות אין פוילן און ליטא.

9 זע: אנציקלופדיה, ח׳ ג׳ עמ׳ 913—914.

10 וועגן ט"ז, זיין לעבן און ספרים זע:

דמביצר, קהלת יופי, עמ׳ 95 — 154.

בובר, אנשי שם, עמ׳ 56 — 59.

Евр. Енцикл. עמ׳ 899 — 900

אנציקלופדיה, עמ׳ 390—399.

אין זיין הסכמה אויפן ס„עמודיה שבעה" דערמאָנט ער זיין אָפּשטאַם פון לודמיר. ער איז אונטערגעשריבן: „ונאׄ דוד הוא הקטן בלא"א הקצין הר"ר שמואל (זל) ה"ה מלאדמר חונה בק"ק לבוב חוץ לעיר". ס איז געווען אויפן גראָמניצער יריד אין לובלין, 1664; אויף דער אסיפה פון ועד ארבע הארצות האָט זיך דאָרט אויך באַטייליקט דער לודמירער רב ר׳ נחמן און געגעבן צוזאַמען מיטן ט"ז די הסכמה אויפן ספר „עמודיה שבעה".

הסכמה על ס׳ עמודיה שבעה, דרשות מאת ר׳ בצלאל בר׳ שלמה הדרשן מסלוצק, פראג תלד פנקס עמ׳ 99, סע׳ רמ"ז.

11 וועגן יאָראָסלאַווער כרוז פון יאָר 1640 זע:

פרלס MGWY 1867 עמ׳ 222, 226; פון פנקס פוזנא, ספר הזכרונות, 3, רנ"י (ר"מ) ע"א

פנקס, עמ׳ 62, סע׳ קע"ח.

12 דאָרט האָט ער געגעבן די הסכמה אויפן ספר „קיצור אברבנאל". ער איז אונטערגעשריבן: „ונאׄ משה בן הק"ר אברהם ז"ל הי"ד" (ד. ה. אַז זיין פאָטער איז געווען אַ קדוש, אַ דערמאָרדעטער דורך ניט־יידן; ס׳קען זיין אַז דערפון האָט אויך געשטאַמט זיין נאָמען „משה מת"

הסכמה אויפן ס׳ קצור אברבנאל על פרקי אבות וסדר ההגדה, מאת ר׳ יעקב בר׳ אליקים ז"ל היילפרון, לובלין שס"ד.

פנקס עמ׳ 15, סע׳ מ"ג.

13 וועגן ר׳ מנדל ר׳ אביגדורש זע:

מ.צונץ, עיר הצדק, עמ׳ 45—49.

שטיינשניידר, לוחות זכרון, עמ׳ 13.

14 אין „כרוז ירוסלב" וואָס איז ארויסגעגעבן געוואָרן אין יאָר ת׳ (1640) הנוגע דער תקנה פון ניט קויפן רבנות פאַר געלט ווערט ער דערמאָנט „ר׳ מענדל ר׳ אביגדארש מקראקא", אַלס איינער פון די 30 רבנים וואָס האָבן אונטערגעשריבן אַן ענלעכע תקנה שוין אין יאָר ש"ן (1590).

15 דאָס ווערט דערמאָנט אין שאלות תשובות הב"ח פון ר׳ יואל סירקיש. ער ווערט דאָרט אָנגערופן; „מנחם (במהר"ר) יצחק זלה"ה הנקרא מנדל ר׳ אביגדרש".

שאלות ותשובות הב"ח; ס׳ ע"ז, מאת ר׳ יואל סירקש

פנקס. עמ׳ 6 סע׳ י"ג.

16 זע געגנויערס וועגן סמ"ע:

אנציקלופדיה עמ׳ 710—173, רב צעיר, תולדות השולחן ערוך והתפשטותו, השילוח כרך ז׳, תרנ"ט.

17 אין יאָר שס"ג (1603) ווען דער סמ"ע איז געווען לודמירער רב, האָט געחתמעט אויף דעם ספר קצור אברבנאל: „ונאׄ הס׳ יושע בן לא"א כמה"ר אלכסנדר זצ"ל מזרע כהונה ולק כהן יכונה".

הסכמה אויפן ס׳ קיצור אברבנאל על פרקי אבות וספור ההגדה מאת ר׳ יעקב בר׳ אליקים ז"ל היילפרון, לובלין, שס"ד.

פנקס, עמ׳ 15 סע׳ מ׳.

אין יאָר שס"ז (1607) איז ער געחתמעט: אני הקטן יהושע בן לא"א כמה"ר ר׳ אלכסנדר זצ"ל מזרע כהונה, ולק כהן יכונה. הכותב וחותם פה בהסכמת רבותיו ורעיו שנתוועדו פה ביריד גראמניץ שס"ז לפ"ק.

קונטרס מהגאון מוהר"ר ולק כץ בעל הסמ"ע וכו׳ זולצברג, תנ"ו פנקס עמ׳ 23, סע׳ ע"ה.

אין זעלבן יאָר שס"ז האָט ער געגעבן זיין הסכמה אויפן ספר „זכרון משה", מאת ר׳ זבולון אלישע.

18 ר׳ זאנוויל מלודמיר.

19 ער געפינט זיך צווישן די געחתמטע אויף דער הסכמה צו דער הדפסה פון ספר „ביאור על ספר מצות גדול", וואָס איז דערשינען אין ווענעציע אין יאָר שס"ה (1605). ס איז משער צו זיין אַז די הסכמה איז געגעבן געוואָרן מיט איניקע יאָר פריער; מעגלעך אין יאָר שס"ג (1603). ווירקלעך איז אין יענעם יאָר פאָרגעקומען אַן אסיפה פון די רבנים פון ועד ארבע הארצות (אין יאַראָסלאַוו), מיטן צוועק „אַכטונג צו געבן אויף דער הדפסה פון נייע ביכער („לפקח על הדפסת הספרים החדשים").

הקדמת המדפיס לס' ביאור על ספר מצות גדול, מאת ר' יוסף בהקדוש ר' משה מקרעמניץ, ויניציאה, שס"ה.
מו"פ, ח"א, דף י"ט; אוצר הספרות ד' 236; מפה"ס עמ' 103, סע' 1914.
פנקס. עמ' 453, סע' תתנ"ד.

20 אין יאָר שע"ד (1614) גיט ער אַ הסכמה צו דער הדפסה פון ספר מאורת עינים, דורך די קינדער פון נפטר, יוזף כץ און סנדר כץ. ער איז דאָרט אונטערגעשריבן: „ונאם משה בן מוהר"ר ישעיה מנחם ז"ל היה נקרא משה ר' מענדלש חות' פה ביומי דשוקי דיערסליו בטו"ב בשמח"ה לפ"ק"

הסכמה אויף דער הדפסה פון ס' מאורת עינים, פראַג שע"ה.
(אויך די מסכימים: דער של"ה און ר' שלמה אפרים לינטשיץ בעל „כלי יקר" און „עוללות אפרים")

21 אין „מגילת איבה" (ברעסלא תקעה) דערציילט וועגן דעם ר' יום טוב ליפמאַן העלער:

„...עוד זאת נתעוררתי ונסעתי ליריד יערסלב בשנה ההיא [ת] בקבוץ הרבה ראשי ישיבות וגם מנהיגי וקציני ד' ארצות פולין גדול וקטן, רוסיא וואהלין, והוכרז כרוזא קרי בחיל גדול כל החרמות אשר מאז יותר משלשים גאוני ארץ נ"ע חתומים, עם הרבה הוספות שפרסמנו בכל בתי כנסיות שביערסלב. גם בביהכ"נ הנקרא ביהכ"נ דהמדינות גם שמה הכרזנו בכל אופן המועיל..."
זע אויך: פנקס. ע' 65.

22 בשעת דעם גראַמניצער יריד (ז' ניסן, ת"א, 1641) איז ווידער באַהאַנדלט געוואָרן לויטן פאָרשלאַג פון ר' יום טוב ליפמאַן העלער פון דער פראַגע פון קויפן רבנות פאַר געלט. דער ועד ארבע הארצות האָט באַשטעטיקט די פריערדיקע תקנות וואָס האָבן עס פאַרווערט בכל תוקף.

עס שרייבט וועגן דעם ר' יום טוב ליפמאַן העלער אין „מגילת האיבה": „...גם נוסף על זה ביריד גראמניץ הטרחתי א"ע במאוד מאוד, עד שגם שמה באסיפה גדולה מן הרבנים יצ"ו והקצינים הרוזנים דד"א יצ"ו, גם המה הסכימו לכל הנ"ל, והוכרז ביום ש"ק פ' ויקרא בקבוץ גדול עם רב ועצום מישראל, ונכתב בפנקס הארצות מהרבנים ור"מ שיהיה חוק ולא יעבור להכריז מדי שנה בשנה..."

זע אויך: פנקס. ע' 66, סעיף קע"ט.

23 די תקנות קעגן איינקויפן רבנות פאַר געלט האָבן אַרויס־גערופן בשעתם אַ גרויסן אָפּקלאַנג אין אַלע קהלות פון פוילן. בן השל"ה (ר' שעפטל הורביץ), שרייבט וועגן דעם אַזוי אין זיינע „ווי העמודים":

„...ומשבח אני את הגאונים המופלגים במדינת פולין, הקדושים אשר בארץ המה, יבדלו לחיים, שהחרימו על יחידי' ורבים, ועל הנותן ועל המקבל, ע"י עצמן וע"י שלוחים ושלוחי שלוחיהן, בודאי המה ראו מעשי יי ומקנאים קנאת יי צבאות, אבל בעו"ה תקנתם קלקלתם, כאשר קצת לא מקבלים מוסר ועוברים בעו"ה על החרמות ואלות וקללות הכתובי' בספר ומכשילים רבים. לכן אתם גבורי ישראל התאספו יחד וחגרו חרב וחלצו מתניכם והקהילו קהלה גדולה להחזיק זה הענין ברוב מנין ובנין.

שעפטל הורביץ. ווי העמודים. סוף עמוד הדין.
זע אויך: פנקס. עמ' 65.

24 די מסירה אויף ר' יום טוב ליפמאַן העלער האָט אויפגערו־דערט דעם ועד ארבע הארצות. אין יאָר ת"ג (ד. ה. 1643) איז פאָרגעקומען אין לובלין דער יריד שוויאנטקי — [ער פאַנגט זיך אָן געוויינטלעך זונטיק נאָך פאַסכא און דויערט 16 טעג]. די „מנהיגים און קצינים" פון ועד ארבע הארצות, וואָס זענען דאַן געווען פאַרזאַמלט אין לובלין האָבן גע־שריבן בריוו צו די גרויסע יידישע קהילות אין וואהלין מיט דער בקשה זיי זאָלן זיך משתדל זיין מבטל מאַכן די פאַראָרדנונג פון דער מאַכט וועגן גירוש פון ר' יום טוב ליפמאַן העלער פון לודמיר.

ר' יום טוב ליפמאַן העלער אַליין באַשרייבט אַזוי אין זיין „ספר האיבה" דעם גאַנצן ענין וועגן דער מסירה און וועגן גרוש:

„...וכל מה שעשיתי והוספתי, הוסיפו גם כן בעלי שטנה ועשו מה שעשו, ומתוך כך נתרחקו הקרובים ונתקרבו הרחוקים, וכסבורים היו לדחות אותי מהרבנות. אמנם כן בר"ח שבט, קודם כלות שבע שנים הנ"ל חזרו וקבלוני אנשי ק. לאדמיר עוד על שלש שנים נוסף על שבע השנים הנ"ל. ובראותם כי לא יכלו המה ועוזריהם, שונאי חנם ואויבי שקר, חרשו רעה אחרת בכתב שטנה, להכות בסתר מבלי חתום עליו. תוכף הכתב אל השררה היה, שיצווה אל הממונה, המושל בכל אשר לו בלאדמיר, לבזות אותי ולהשפיל כבודי בענין בזוי ושפל, אשר לא נשמע מעולם אפילו על שום אדם מישראל. וביום הרביעי, ער"ח תמוז ג"ת לפ"ק דרך השר לבוא ללאדמיר, ונשלח לפניו ללאדמיר לבלתי מצוא אותי שמה בבואו. ונסעתי לנכדי האלוף מו' מיכל כ"ץ בן בתי הצנועה והחסידה מ. רייזל תח'. בן האלוף התורני מ' יעקב יוסף התופס ישיבה בק' טוריסק בגליל לאדמיר. והשר ביום ו' ר"ח תמוז נסע משם לווארשה, ואני שבתי לביתי בשלום ביום השני חמשה לחודש תמוז, יום הצום שקבעתי לזרעי אחרי עד עולם. ואני יושב ומשומם דואג ומצטער על המאורע ההיא, אינו ראוי להעלות על הספר.

וביום השני ג' מנחם מתה בתי הצנועה והחסידה שאין כמוה בכל הארץ מ' דאב ריש זלה"ה, תנצב"ה.

הן אמת כי הג' קהלות ראשיות כתבו כתבים של התעוררות לאנשי ק"ק לאדמיר לחזק לבם להיות בעזרתי ובפרט הראשים וטובים מנהיגים וקצינים דד"א, שהיו אז ביריד לובלין. המה כתבו לד' הקהלות הראשיות דוואלין, לבלתי יתרשלו לבטל חרון אף השר הנ"ל..."

25 אונטערגעשריבן: „יום טוב ליפמן בן לא"א הר"ר נתן זלה"ה העלר".
הסכמה אויפן ס' קול יהודה, דרשות מאת ר' יהודה ליב בר' יוסף מנטעא הרופא, פראג ת"א
פנקס עמ' 493, סע' תתקל"ז.

26 אין פנקס פון קהל טיקטין איז ער אונטערגעשריבן אין יאָר 1672 אויף אַ פסק וועגן אַ סכסוך צווישן די „אלופים און קצינים פון ק"ק טיקטין" מיט דעם „האלוף התורני מהר"ר מאיר בהאלוף הראש מהר"ר שלום יצ"ו". דאָרט איז ער אונטערגעשריבן: „ונא' מאיר בל"אא יוסף זצ"ל אשכנזי מלאדמר" און אין אַ צווייטן אָרט אין זעלבן פנקס אין זעלבן יאָר „ונא' מאיר אשכנזי מלודמיר".
פנקס קהל טיקטין, דף [קכ"ו] ע"ב און דף קס"ה (קפ"ב)
פנקס עמ' 136—137, סע' שכ"ה, שכ"ו.

אויף אַ פסק פון ועד ארבע הארצות אין יאָר תל"ב 1672 בנגע דער בקשה פון קהל טיקטין וואָס האָט געוואָלט זיין רעפרעזענטירט אין ועד ארבע הארצות (אַ בקשה איז נאָר טיילווייז דאַן נאָכגעגעבן געוואָרן). איז ער אונטערגעשריבן: „ונא' מאיר בל"א יוסף זצ"ל אשכנזי מלאדמיר".
דובנוב, ספר היובל לסוקולוב, עמ' 260;
Евр. Стар., 1912, עמ' 178; פון פנקס הקהל בטיקטין, דף קע"א.
פנקס, עמ' 139, סע' שכ"ח.

27 ער האָט געגעבן אַ „נדבה הגונה" צו דער הדפסה פון ספר אבה"ע, קראקע, ת"ל.

28 אַ לודמירער ייד איז אים שולדיק אינם יאָר 1671 — טויזנט צוויי הונדערט זלאָטעס.
וועגן די ביידע ענינים זע:
Евр. Библ., באַנד 8, תוספת 5—6, פנקס עמ' 126. סע' ש'.

29 ישראל בר' שמואל זלה"ה מטארנאפאל חוגה בקק [לאדמיר], יצו פנקס קהל טיקטין דף [רע"ו] פנקס עמ' 143.

30 „ונא' הצעיר באלפי ישראל מטארנפאל"
פנקס הקהל פינטשוב, דף רי"א, ע"ג פנקס 150, סע' ע"ג.

31 „אני ישראל בן שמואל מטארנפאל, המפקח הראשי על כל ישראל בכלל ובפרט בכל ארצות פוילין, ופרנס הועד הכללי שנתקיים בלובלין"

„Ich Israel Samulowicz von Tarnopol oberster Aufseher ueber alle und jegliche Judenschaft im ganzen Koenigreich Polen und Direktor des uemtzo zu Lublin gehaltenen General Convents"

לאנדסבערג: Jahrbuch des Juedish Literarischen Gesellschaft באַנד 4 (1909), 263, 275, 177, פנקס.

זע: .Евр. Библ, באַנד 8. תוספת עמ' 1, 3, 4, 8.

32 זע: דובנוב, פמ"ל: פנקס המדינה, או פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא, העתק ווילנה דף כ"א פנקס, עמ' 162, סע' שס"א.

33 אין יאָר תל"ג (1673) גיט ער די הסכמה אויפן ספר „דברי שמואל" און שרייבט זיך אונטער „הצעיר באלפי ישראל בא"א מהר"ר שמואל זלה"ה מטרנפאל חונה בק"ק לאדמור".

ס' „דברי שמואל", דרושים על התורה, מאת ר' שמואל זנוויל בר' חנוך מלובלין, תל"ח אמסטרדם. פנקס עמ' 497. ס"ע תתקמ"א.

אין זעלבן יאָר תל"ג גיט ער סמיכה אויפן ספר „עולת התמיד" און שרייבט זיך ווידער אונטער „חונה בק"ק לאדמיר".

ס' „עולת התמיד" על ש"ע או"ח מאת ר' שמואל בר' יוסף, אמסטרדם, תמ"א. פנקס עמ' 498, סע' תתקמ"ב.

„Pisarz generalny, z pośród żydów Koronnych Obrany" (36)
„....Któremu to pomienonemu Fiszelu Lewkowieczowi wolno
(37) będzie mieszkać stale przy dworze Naszym u gdziekolwiek osobę Naszą będziemy, jako tez y na inszych mieyscach gdzie się mu podobać będzie y tam vigore praesentis przywilegy Nostri wszelkie handle cuiuscunque generis et speciei prowadzie, kranu swoi mieć et liqueres que suis propinandi; waruiemy mu przytym zupełną moc y wolność na swoim gruncie we Włodzimierzu ao woytowszczyźnie zbudować browar, winnice y słodownie podług prawu którzym od zastawnika tego woytowstwa którze prawo in omnibus punctis et clausulis opprobujemy y aby iemu y potomkom iego aeterne służyło, mieć chcemy. Uwalniamy go przytym, wedéug pism żydów koronnych y samich Włodzimierskich onemu danych, od crediterow synagogi Włodzimierskiej y Ziemskich Włodzimierskich długőw, aby za nich żadnemu kreditorowi nie odpowiadać y aby go żaden creditor ze nicht nie turbował, rozkazujemy...

ברשדסקי, .Евр. Библ, באנד 8 (פעטערבורג 1880), תוספת, עמ' 12; פון Книга гродская Владимировская записцовая נר' 1077; יאָר 1701, בויגן 473 (צענטראַלער אַרכיוו אין קיעוו).
פנקס עמ' 167, סע' שע"ז.

34 אין יאר תל"ח (1678) איז ער אונטערגעשריבן „ר' שמואל זלה"ה מטארנופאל" אַלס ערשטער אויף דער הסכמה צו דרוקן דעם תנ"ך אין א יידישער איבערזעצונג פון יהודה אשכנזי, אין דער אויסגאַבע פון ר' יוסף עטיאש, אמשטרדם, תל"ט (ר' יוסף עטיאש איז געווען אַ זון פון הקדוש אברהם עטיאש, וואָס איז לעבעדיקערהייט פאַרברענט געוואָרן אין שפּאַניען, „אשר נשרף חיים באש בארץ ספרד").

זע: פנקס, עמ' 163, סע' שס"ט.

אין יאָר ת"מ (1680) שרייבט ער זיך אונטער: „ישראל בא"א שמואל ז"ל מטארנאפאל חונה בק"ק לוצק".

35 אין יאָר תמ"ג (1683) שרייבט ער זיך אונטער: „תלמידו של הגאון הט"ז זצ"ל".

הסכמה אויפן ס' מגיגי זהב, מאת ר' יואל בר' גד שברשין פראג פנקס עמ' 182 סע' ת"ג.

38 „ונא' אפרים נקרא פישל ב"א מו' הרב הגדול מוה"ר ארי' לייב זצלה"ה מלאדמיר".

„פנקס קהל טיקטין", דף ק"ה; ווערט געבראַכט אין דובנאוו .Евр. Стар, 1912, עמ' 183—184.
פנקס עמ' 184 סע' ת"ה.

39 „ונא' הקטן אפרים פישל בא"א מו' הרב הגדול מהור"ר ארי' ליב זצ"ל מלאדמיר".

הסכמה אויף „כתנות אור" אויפן ספר עין יעקב עם חידושי אגדות פון ר' שמואל אב"ד און ר"מ פון אסטראה, אמסטרדם תמ"ד.
פנקס עמ' 134, סע' תט"ו

40 יאַראָסלאַווער יריד, תשרי תמ"ז.
פנקס ב' 204, סע' תל"א; לפי באבער, אנ"ש.

41 אונטערגעשריבן: „אפרים פישל מלאדמיר"
פנקס אפטא עמ. 826.
פנקס עמ' 207, סע' תש"ג.

42 אונטערגעשריבן: „ונא' הק' אפרים פישל".
פנקס הקהל בטיקטין דף קי"ג.
דובנוב .Евр. Смар, 1912, עמ' 184 פנקס עמ' 208, סע' תל"ח.

43 אין אַ בריוו פון 11 יוני 1699 (יד סיון תנ"ט) באַשטעטיקט דער קעניג פון פוילן אויגוסט דער צווייטער דעם שוץ־בריוו וואָס ער האָט באַקומען אין יאָר 1679 פון פוילישן קעניג יאַן סאָביעסקי; ער ווערט דאָרט דערמאָנט אַלס נאמן פון וועד ארבע האַרצות.
פנקס עמ' 242, סע' תק"א.

44 אין אַ דאָקומענט פון 17 אַפּריל 1703 (א' אייר תס"ג) ווערט ער דערמאָנט אַלס נאמן ב' פון ועד ארבע הארצות.
PH, II § 1377 אויפן סמך פון Архив Юго-Зап. Россiи 5־טער באַנד, עמ' 206
פנקס עמ' 501, סע' תתקי"ח.

46 יאָר תע"ד, 1714,
(„Podział Fiszla Pisarza Generalnego Żydów Koronnych")
כתב־יד אסאלינעאום אין לעמבערג, נר. 279 וו, דף 87.
(העתקה פון ד"ר נ. מ. גלבר).
פנקס עמ' 505—506, סע' תתקע"ד.

47 זע: אַרכ' DZB אויפן סמך פון Archiwum Główne Akta Skarbowe I, A, 65, קאפ' 23, עמ' 229.

47א מען האָט אים אויך גערופן „Joske Mowszowicz"
ברשדסקי, .Евр. Библ, באַנד ח' תוספת עמ' 1, 3, 8,
פנקס עמ' 126 סע' ש'.

48 תל"ג — 1673, אונטערגעשריבן „שמואל זנווילס סגל מלאדמיר" אין פנקס קהל פינטשוב.
פנקס קהל פינטשוב, דף רי"א, ע"ב,
פנקס, עמ' 141, סע' של"ז.

49 תל"ג—1676 אונטערגעשריבן אויף אַ פסק אין פנקס טיקטין „שמואל זנוויל מלאדמר":
פנקס קהל טיקטין דף [רע"ו]
פנקס. עמ' 143, סע' של"ה.

50 תמ"ד — 1684, אונטערגעשריבן אויף אַ פסק וואָס איז געגעבן געוואָרן אין לודמיר און איבערגעשריבן געוואָרן אין פנקס פון טוריסק:
ה. געלליר, מפנקסי הקהלות, „הצפירה", שנה כ"ז (1900), גל 163.
פנקס עמ' 522.

51 (19 אא) אונטערגעשריבן: ונא' אשר בלא"א הקצין הקדוש הר"ר יצחק הי"ד זצ"ל מחענטשין, חונה לע"ע בק"ק לאדמיר".
הסכמה אויפן תורה נביאים וכתובים מלשון הקודש מועתקים ובלשון אשכנז נכתבים, הוצאת י. אטיאש, אמסטרדם, תל"ט
פנקס, עמ' 159, סע' שס"ג.

52 ער איז זיך נוהג אונטערצושרייבן: „ארי' יהודה בהר"ר משה זלה"ה מלאַדמר חדר בלבוב בח"ל".
ש. זליגמן, ספר הזכרון לד"ר שמואל פוזננסקי; ווארשא תרפ"ז, עמ' 147 — 152.
פנקס. עמ' 156. סע' שנ"ח.

ער האָט אויך געגעבן אַ הסכמה אויפן ספר „תורה נביאים וכתובים מלשון הקודש מועתקים ובלשון אשכנז נכתבים", הוצאת י. אטיאש.

פנקס עמ' 159, סע' שס"א.

53 אין די דאָקומענטן פון יענער תקופה תכ"ו — 1666 ווערט ער פאָלגנדיק באַצייכנט: „אברהם בן שלמה, הסופר הראשי של היהודים היושבים במלכות", אָדער „הסופר הראשי של קהילות פולין"

אין לאַטיין: Abraham Salomonowicz notarius Judaeorum in regno degentium generalis

אין פּויליש: Abraham Salomonowicz generalny pisarz Koronnych synagog.

זע: Komisja Warszawska, אין „ספר היובל לכבוד ד"ר מ. ז. ברוידא,"

ווארשה, תרצא, עמ' 153 — 155: פון Metryka Kerenna באַנד 369, עמ' 235 — 238.

שיפּער, היסטאָרישע שריפטן פון ייוואָ, באַנד א' עמ' 84—86.

פנקס עמ' 104, סע' רנ"ז.

אין יאָר ת"ל (1670) ווערט ער דערמאָנט אין „פנקס מדינת ליטא" א. נ. „האלוף מהר"ר אברהם נאמן דד"א".

דובנוב, פמ"ל, עמ' 282—283; פון פנקס מדינת ליטא, העתק ווילנא, דף נ"א, נ"ב.

אין זעלבן יאָר (ת"ל — 1670), ווערט ער דערמאָנט אין פנקס טיקטין ביי דער געלעגנהייט פון אונטערשרייבן אַ חשבון — א. נ. „אברהם מלאדמירא".

היילפּרין, תרביץ, שנה ו' (תרצ"ה), עמ' 214; פון „פנקס הקהל טיקטין", דף ש.

פנקס. עמ' 166, סע' רפ"ב.

אין יאָר תל"א (1671), ווערט ער דערמאָנט אין פנקס טיקטין ביי דער געלעגנהייט פון אונטערשרייבן אַ חשבון, א. נ. „אברהם מלאדמירא" ווי אויך „אברהם מלאדמירא נאמן בית ישראל דארצות, יצ"ו".

דובנוב, Евр. Стар. 1912, עמ' 83; פון „פנקס קהל טיקטין", דף שט"ו.

פנקס עמ' 121 סע' ר"ק.

אין יאָר תל"ג (1673) ווערט ער ווידער דערמאָנט אין „פנקס טיקטין", ביי דער געלעגנהייט פון אונטערשרייבן אַ חשבון: „נא' אברהם מלאדמירא נאמן בית ישראל ארצות יצ"ו".

היילפּרין, ת־ביץ, שנה ו', עמ' 215; פון פנקס טיקטין דף [רנ"ב]

פנקס, עמ' 139, סע' שכ"ט.

ווערט ווידער דערמאָנט אין „פנקס טיקטין".

היילפּרין, תרביץ, שנה ו', עמ' 212 — 221; פון „פנקס הקהל בטיקטין", דף [ש"ו].

(ו — 13) וועגן חרם קעגן די אָנהענגער פון שבתאי צבי ווערט געשריבן: „באותה שנה הכריז ועד יריד גראמניץ חרם גדול ונורא בתקיעת שופר וכיבוי נרות על הפושעים ועל הריקים".

פנקס, עמ' 116, סע' רפ"ב.

54 55 ער איז דאָרט געווען איינער פון די 5 בוררים אינעם סכסוך פון ועד ארבע הארצות און ועד מדינת ליטא: „למשפטנו עמדו היום הצדדים: האלופי' והקציני' רוזני מנהיגי ד"א פולין יצ"ו, ואלופי קצינים; רוזנים מנהיגים דמדינות ליטא יצ"ו". ער איז דאָרט אונטערגעשריבן: ארי' יהודא ליב בהר"ה משה זלה"ה מלאדמיר הדר בלבוב דרו"" (אין העתק ווילנה איז אָנגעגעבן ריכטיקער: דחו"ל"). נאָכן גאַנצן טעקסט פון פסק געפינט זיך נאָך אַ צוגאָב־טעקסט אונטערגעשריבן מיט איין חתימה: „ארי' יהודה ליב מלאדימור".

הרכבי, האסיף 4, 158—163; מתוך פנקס מדינת ליטא. העתק הורודנא.

דובנוב, פמ"ל, עמ' 284 — 289.

פנקס. עמ' 177 — 176, סע' שצ"ב.

56 אונטערגעשריבן: „ונא' ארי' יהודא מלאדמיר הדר בלבוב דח"ל".
דובנוב, פמ"ל, עמ' 294—299; מתוך פנקס מדינת ליטא
פנקס. עמ' 181, סע' ת"א.

57 אונטערגעשריבן: „מאסף יסע לאחרונה ארי' יהודא מלאדמיר".
הסכמה אויפן ספר „נחלת עזריאל", דרושים מאת ר' עזריאל בר' משה הלוי אשכנזי, פפד"א תנ"א.
פנקס. עמ' 202 — סע' תכ"ה.

58 אונטערגעשריבן: „אריה יהודא מלאדמיר".
הסכמה צו דער הדפסה פון „מים חיים", דרושים על פרשיות התורה והמגילות מאת ר' חיים סגל הורוועץ
פנקס עמ' 203, סע' תל"ג.

59 אונערגעשריבן: „ונא' יהודא מלאדמר".
הסכמה אויפן ספר „תולדות יצחק", דרשות מאת ר' יצחק ר' אברלש כץ, פראנקפורט דאדר תנ"א
פנקס. עמ' 210, סע' תמ"א.

60 אונערגעשריבן: „אריה יהודא מלאדמיר".
הסכמה אויפן ספר „בית הלל" של ש"ס יו"ד מאת ר' הלל בר' נפתלי הורביץ, דיהרנפורט תנ"א
פנקס. עמ' 219 סע' תס"ד.

61 אונטערגעשריבן: „ארי' יהודא מלאדמיר".
פנקס הקהלה בטיקטין, דף קמ"ט
פנקס, עמ' 225, סע' שע"ז.

62 אונטערגעשריבן: „ונאום ארי' יהודא מלאדמר".
הסכמה אויפן ספר „מדרש רבות" עם פרוש ר' נפתלי הירש בר' שמעון מווינה, פפד"א, תנ"ג
פנקס עמ' 225, סע' תע"ז.

63

הסכמה אויפן ספר „בית יעקב" מאת ר' יעקב בר' שמואל מצוזמיר, ביהרנפורט, תנ"ב.

64 זע: פנקס הקהל בפינטשוב, דף ר"א, עמ' א.
פנקס עמ' 153, סע' שנ"ב.

Moyses Markowicz Synohcus generalis universiae gentis Judaicae in regno,

Mojżesz Markowicz syndyk wszystkich żydów Koronnych

שיפּער Komisja Warszawska אין „ספר היובל לכבוד ד"ר מ. ז. ברוידא,

ווארשה, תרצ"א, עמ' 153, 155; פון Metryka Koronna עמ' 235, 255, 363

65 אין אַ רוסישן דאָקומענט געפינט זיך זיין נאָמען פאַרגרייזט: Ваифъ Абрамовичъ
ברשדסקי, Евр. Библ. באַנד ח' נספח ו, ז.
דובנוב Восход XIX (1894), עמ' 9 סע' 3.
פנקס עמ' 469, סע' תתצ"ב.
פראָפ. י. הלפרין באַמערקט דאָרט עמ' 469, אַז וואָלף מלאדמר איז געווען צווישן די מנהיגים פון לודמירער קהל אין די יאָרן 1665—1666.

66 ער שרייבט זיך אונטער „ר' יקותיאל הרב דק"ק לאדמיר". פמ"ל
פנקס עמ' 151, סע' שנ"ג.

67 אין יאָר 1678 (ב' סיון תל"ח) גיט ער בשעת דעם יריד אין לובלין זיין הסכמה אויפן ספר „אדרת אליהו". ער שרייבט זיך אונטער: „הצעיר יקותיאל בלא"א הרב הגדול מהר"ר יושיע אהרן זצ"ל חונה פה ק"ק חעלמא (הוא לע"ע בק"ק לאדמיר)".
ס' „אדרת אליהו" דרשות לכבוד התורה מאת ר' אליהו בר' קלונימוס מלובלין, פראנקפורט דאדר תנ"ד.
פנקס עמ' 165. סע' ש"ע.

68 אין יאָר תמ"ז (1687) גיט ער די הסכמה צו דער הדפסה פון ספר „מים חיים" (פון ר' חיים סגל הורוויץ). דאָ שרייבט ער זיך שוין ניט אונטער „חונה ק"ק חעלמא", נאָר „חונה בק"ק לאדמיר יע"א ואגפיה"
פנקס, עמ' 205, סע' תל"ב.

69 אין יאָר 1688 (תמ"ח) שרייבט ער אַ הסכמה אויפן ספר „תולדות יצחק" (דרשות מאת ר' יצחק אברלש כ"ץ), און שרייבט זיך אונטער: הצעיר יקותיאל בה"ה מהר"ר ה"א חונה בק"ק לאדמר ואגפי" (ה"א־העשל אהרן).
פנקס עמ' 216 סע' תמ"א.

70 אין יאָר תנ"ג (1696) שרייבט ער אַ הסכמה צום ספר „שמנה לחמו" פון ר' אשר אנציל בר' יצחק מפרמסלא, און שרייבט זיך אונטער: „ר' אליזר יקותיאל בלא"א הרב הגדול מוהר"ר [י]הושע אהרן ז"ל הו' בק"ק לאדמיר והגליל יצ"ו".
פנקס עמ' 235, סע' תק"ד.

71 אין יאָר ת"ס (1700) גיט ער זיין הסכמה אויפן ספר „כבוד חכמים" (אגדות ירושלמי, פון ר' שמעון וואלף בר' יעקיל דיין מפינטשוב) און שרייבט זיך אונטער: הקטן יקותיאל חונה בק"ק לאדמיר והגליל יצ"ו.
פנקס עמ' 246 סע' תקכ"ד

72 דרך אגב: אין יאָר תל"ג (1673) געפינט זיך זיינס אַ הסכמה אויפן ספר „דברי שמואל" און איז דאָרט אונטערגעשריבן „חונה חעלמא" (דערפון איז צו זען אַז קיין לודמיר איז ער געקומען פון חעלמא).
אין יאָר תמ"ג (1683) געפינט זיך זיינס אַן אונטערשריפט אויף אַ פסק דין אין „פנקס הקהל שבטוריסק" (וואהלין").

73 זע: הסכמה אויפן ס' „ברית שלום, דרושים פון ר' פנחס אב"ד וולאדאווי, פפ' ד"מ, תע"ח
פנקס עמ' 267, סע' תקנ"א.

74 זע ווייטער די מראי מקומות וועגן ר' שאול בר' יעקב.

75 זע: וינריב, מחקרים בתולדות הכלכלה ע' 14—15 („תרביץ" שנה ח', עמ' 199); מתוך פנקס הקהל בקראקא (הוצ. ווטשטיין).
פנקס עמ' 277 סע' תקס"ז.

76 די ברירה איז אויסגעפאַלן לטובת יפ"ת אב"ד דק"ק פרמסלא און קעגן ר' שמואל מפרמסלא און קעגן ר' שמואל מסלונים. תקע שופר. הוצ' פריימן, עמ' 16 — 17.
פנקס עמ' 279 — סע' תקס"ח.

76א מיר לערנען עס פון אַ פוילישן דאָקומענט (וואָס איז איבערזעצט פון העברעאיש. ער איז דאָרט אונטערגעשריבן:
„Dawid Fislowic z Włodzimierza" — Archiwum Główne
פינאַנץ־ביכער, אַפּט. 65 כרך ב', זייט 42 — 43.
פנקס, עמ' 280, סע' תקס"ט.

77 אונטערגעשריבן: Dawid Jakob Afroimowicz z Włodzimierza
אין דער פוילישער איבערזעצונג פון העברעאישן אָריגינאַל (אויף העברעאיש וואָלט עס געהייסן: דוד יעקב בן אפרים מלודמיר; דוד יעקב, איז אַ טעות, ס'דאַרף הייסן: דוד טעבל. אַרכיוון הקהל בקראקא; Studja Historyczne עמ' 152.
פנקס עמ' 28, סע' תק"ע.

78 אונטערגעשריבן: „ונא' דוד טעבלא"א הרב הנגיד כמוהר"ר אפרים פישל מלאדמירא':
הסכמה אויפן ספר דמשק אליעזר, פשטים על המסורה מאת ר' אליעזר בר' יהודא אב"ד בק"ק פינטשוב, יעסניץ, תפ"ג.
פנקס עמ' 282, סע' תקפ"ח.

79 זע: ז. הוניק היהודים בפינסק, טויזנט יאָר פינסק, ניו־יאָרק 1941. עמ' 54.
Евр. Библиотека, באַנד 8, עמ' 19.
פנקס עמ' 508, סע' תתקמ"ח.

80 אונטערשריפט דאָרט: (ח' אלול תק"ד) 1741 „הק' שמואל החונה בק"ק לאדמיר והגליל" (וואַרשיינלעך „שמואל" איז פאַרגרייזט אַנשטאָט „שאול").
(סוקולוב), האסיף: נה י' (תרנ"ד), עמ' 126 — 117 מתוך פנקס ק"ק שקוצ'
פנקס עמ' 434, סע' תרנ"ז.
ער איז דאָרט אונטערגעשריבן: „הקטן שמואל בהמנוח המאה"ג המפורסם מהור"ר יעקב זצלה"ה חונה בק"ק לאדמיר והגליל יצ"ו.

הסכמה אויפן תלמוד בבלי, מסכתא ברכות אמסטרדם, תקי"ב
פנקס עמ' 360, סע' תרע"ז.

81 ער איז אונטערגעשריבן דאָרט: „הק' שאול בהמנוח הרב המאוה"ג מו' יעקב זצ"ל הח' ק"ק לאדמיר והגליל ונאב"י דד"א יצ"ו".
הסכמה אויף שו"ת „בית אברהם" (מאת ר' אברהם בר' יצחק הכהן), ברלין תקי"ג
פנקס עמ' 373, סע' תרפט"ו.

82 83 זע: Евр. Енц., באַנד V עמ' 655

84 דאָרט

85 דאָרט

86 דאָרט

87 דער „ספר שלמה" (פון יעקב משה בר' יוסף הלוי אב"ד דק"ק סאבאטא), איז געווידמעט ר' שלמה קארלינער. אינם ערשטן חלק ברענגט ער, לויט די פרשיות פון וואָך, געדאַנקען און מאמרים פון „הקדוש האלקי רבינו שלמה הלוי זצו"קל מקארלין נבג"ט, „הוא הקדוש שצדיקי דורו אמרו עליו שה' משיח בן יוסף"; אינם צווייטן חלק פאַרעפנטלעכט קורצע מוסר־מעשיות וועגן ר' שלמה קארלינער „מעשים נוראים וסיפורים נפלאים, במוסר ויראת ה' ממולאים, מאת האיש אלקים הגורא קודש הקדשים, רבן של הצדיקים, ואבי המוכיחים, רבינו שלמה הלוי זי"ע מקארלין נבג"מ". (חלק א' דערשינען אין יאָר „של משיח" לפ"ק, חלק ב' אינם יאָר „חיים ועושר וכבוד" לפ"ק.
לויט די פאַרשידענע סיפורים אינם ספר איז צו זען אַז אינם יאָר תקנ"ב (1792) איז פאָרגעקומען אין לודמיר אַ פאָגראָם; די רוסישע סאָלדאַטן האָבן באַקומען אַ דערלויבעניש אייניקע שעה צו הוליען אינם יידישן לודמיר; אַ רוסישער קאָזאַק האָט אויסגעשאָסן אינם פענצטער פון ר' שלמה קארלינער, וואָס איז געשטאַנען אין תפילה איינגעהילט אין טלית, דער צדיק איז אין 5 טעג נפטר געוואָרן.

88 דער בריוו איז פאַרעפנטלעכט אין אַרטיקל פון ד"ר י. קערמיש, אונטערן נאָמען „אומבאַקאַנטער פּאָליטישער בריוו פון אַ רב צו קאָסטיושקאָ", „אָפּיניאָ", וואַרשע—לאָדז, 25 וווזשעשיען 1946, יאָר 2, נמ. 5 (18).
דער בריוו געפינט זיך אין די פּאַפּירן פון י. ווייסענהאָף. אין די זאַמלונגען פון דער קראַשינסקי ביבליאָטעק אין וואַרשע:
Pisma publiczne XVIII wieku. Zbiór Weyssenhoffa, Księga № 4588 K. 44

89 זע: 18 Евр. Енц. באַנד V, עמ' 655.

90 זע: 9

91 זע: 10 Евр. Енц. באַנד V, עמ' 656.

92 זע: 11

93 זע: 12

94 זע: 13
ילקוט וואהלין ג', תשרי תשי"ז, עמ' 3; המליץ, 1883 (194); המליץ 1884 (№60)

95 זע: 14 היום, 1884, №9, 28 אַפּריל; המליץ 1887, כ"א. סיון; הצפירה 1889 (№754).
אַרטיקל פון מ. באַביאַדע אין פנקס לודמיר.

96 זע: 15

97 זע: 16 Евр. Енц. באַנד V, עמ' 656.

98 זע: 17

99 זע: 18 הצפירה 1900 (№120), № 185, № 252.

100 זע: 19 המליץ 1900 № 54.

101 זע: 20 מ. ראַזנפעלד קוואַלן צו דער גאָסודאַרסטווענער דומע. פנקס לודמיר.

102 זע: אַרטיקלען פון מ. שיינבוים אין פנקס לודמיר.

103 זע: אַרטיקלען פון מ. שיינבוים און מ. באַביאַדע אין פנקס לודמיר.

104 זע: אַרטיקלען פון מ. באַביאַדע און מ. שיינבוים אין פנקס לודמיר.

תוכן - אינהאלט

תולדות לודמיר

בין שתי מלחמות־עולם

לודמיר בזכרונות

אישים ודמויות

בתקופת השואה

זכרון לנעדרים

מוספים/ביילאגן

רשימת התמונות - רשימה פון בילדער

*PXW
(Vladimir-Volynskii)
89-8558